LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS ISTORIJA

III TOMAS

XIII A. – 1385 M.

VALSTYBĖS IŠKILIMAS TARP RYTŲ IR VAKARŲ

DARIUS BARONAS
ARTŪRAS DUBONIS
RIMVYDAS PETRAUSKAS

baltos lankos

UDK 947.45
Li237

Knygos leidybą finansavo
Lietuvos mokslo taryba (sutarties Nr. LIT-2-42)

Redaktorių kolegija:
Artūras Dubonis, Zigmantas Kiaupa,
Jūratė Kiaupienė (ats. red.), Česlovas Laurinavičius,
Rimantas Miknys, Gintautas Sliesoriūnas

Ats. tomo redaktorius Artūras Dubonis

Recenzentai:
Prof. habil. dr. Alvydas Nikžentaitis, prof. habil. dr. Vladas Žulkus

Redaktorės:
Loreta Daukšytė, Nida Norkūnienė, Viktorija Skliutaitė
Dailininkė Agnė Dautartaitė-Krutulė
Maketavo Eglė Jurkūnaitė, Sigrida Juozapaitytė
Žemėlapius braižė Gražina Pariokienė

© Darius Baronas, Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas, 2011
© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© Baltų lankų leidyba, 2011

ISBN 978-9955-23-566-8 (3 tomas)
ISBN 9955-584-91-2 (12 tomų)

TURINYS

PRATARMĖ 10

ĮVADAS. *Artūras Dubonis, Rimvydas Petrauskas, Darius Baronas* 13

I. Pirmieji du Lietuvos šimtmečiai. Geografinė, geopolitinė, geokultūrinė aplinka. Gyventojai 19

1. GAMTA. *Artūras Dubonis* 21

1.1. Klimatas, stichijos, nelaimės, žmonės 21

1.2. Gamtinė aplinka 25

1.3. Gamtiniai ištekliai 31

2. TERITORIJA. *Artūras Dubonis* 35

2.1. Žemės ir etnopolitiniai regionai 35

2.2. Teritorijos sandaros moderninimas ir taikymas monarchijos administraciniams poreikiams .. 43

2.3. Naujos etnogeografinės sąvokos, nauji regionai 47

2.4. Lietuvos kaimynai ir teritorija 55

2.5. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos 57

3. LIETUVIŲ GYVENAMOS VIETOS. *Artūras Dubonis* 59

3.1. Gyvenviečių tinklas 59

3.2. Gyvenamų vietų rūšys 64

3.3. Būstai, pastatai 70

4. GYVENTOJAI. *Artūras Dubonis* 76

4.1. Skaičiai 76

4.2. Gyvenimo gerovė ir trukmė, gyventojų amžiaus grupės, ligos, gydymas, mirtis 79

4.3. Lietuvių kolonizacija 82
4.4. Etniniai pabėgėliai ir gyventojų migracija 87

5. GYVENIMO LYGIS. *Artūras Dubonis* 91
5.1. Apranga 91
5.2. Maistas 97
5.3. Valgymo kultūra 106
5.4. Pramogos, laisvalaikis, šventės, apeigos 111

6. ŪKIS. *Artūras Dubonis* 118
6.1. Žemės ūkis 118
6.2. Amatai ir prekinė gamyba 128
6.3. Prekyba 135
6.4. Pinigai 153

7. GEOPOLITINĖ SITUACIJA IR JOS POKYČIAI. *Darius Baronas* 157
7.1. Krikščioniškosios Europos dėmesys 157
7.2. Vokiečių riterių ordinų įsikūrimas rytų Baltijos kraštuose 161
7.3. Lietuva popiežiaus ir Šventosios Romos imperatoriaus interesų akiratyje 191
7.4. Lenkijos, Čekijos, Vengrijos Karalystės ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XIII–XIV a. 204
7.5. Rusios politinės galios „pauzė" (XIII–XIV a.) 222
7.6. Aukso ordos susikūrimas 227
7.7. Maskvos valstybės kilimas ir stiprėjimas 232
Apie pagonis ir jų gyvenimą. *Artūras Dubonis* 240

II. Lietuvos visuomenės sandara, jos sukurtos struktūros ir institucijos .. 243

1. SENOJI LIETUVIŲ VISUOMENĖ IR JOS BRUOŽAI .. 245
1.1. Diduomenė ir laisvieji. *Rimvydas Petrauskas* 245
1.2. Diduomenės giminė. *Rimvydas Petrauskas* 249
1.3. Vasalinių santykių užuomazgos ir bajorų luomo požymiai. *Rimvydas Petrauskas* 251

1.4. Luominės visuomenės link: karo tarnai, žemdirbiai ir vergai. *Rimvydas Petrauskas* 255
1.5. Pirkliai ir amatininkai – miestiečiai ir miestai. *Artūras Dubonis* 260
1.6. Plėšikai ir „plėšikėlių taika". *Darius Baronas* 267

2. NUOSAVYBĖ. *Artūras Dubonis* 273
2.1. Bendruomenės nuosavybė 273
2.2. Turtas ir turtėjimas 275
2.3. Alodas 280
2.4. Aukščiausios didžiojo kunigaikščio žemės nuosavybės teisės susiformavimas 282
2.5. Stambioji žemėvalda – valdovo kiemas 284

3. SENIAUSIOS ETNOKONFESINĖS BENDRUOMENĖS IR KORPORACIJOS. *Darius Baronas* 286
3.1. Pranciškonai ir dominikonai pagoniškoje Lietuvoje 286
3.2. Vokiečių naujakuriai Vilniuje 290
3.3. Lenkai etninėje Lietuvoje 293
3.4. Rusėnai etninėje Lietuvoje 295
3.5. Totoriai, karaimai ir žydai 298

4. VALDŽIA IR VALDYMAS: NUO KOLEKTYVINIO VALDYMO IKI MONARCHIJOS 300
4.1. Ankstyvosios monarchijos organizacija. *Rimvydas Petrauskas* 300
4.2. Nuo genčių ir žemių prie valstybės organizacijos. *Rimvydas Petrauskas* 302
4.3. Teritorinių struktūrų raida ir pareigybių sistemos genezė. *Rimvydas Petrauskas* 307
4.4. Gentinės epochos struktūrų pritaikymas valstybės organizacijai: kariauna. *Rimvydas Petrauskas* 313
4.5. Monarchas – karalius ir didysis kunigaikštis. *Rimvydas Petrauskas* 315
4.6. Didžiojo kunigaikščio dvaras. *Rimvydas Petrauskas* .. 319
4.7. Valdovo taryba ir suvažiavimai. *Rimvydas Petrauskas* 321

4.8. Sostinė. *Artūras Dubonis* 322
4.9. Kaimyninių kraštų įtakos. *Artūras Dubonis* 327

5. VALDANČIOJI DINASTIJA: IŠKILIMAS, IŠNYKIMAS, VIDINIAI KONFLIKTAI IR JŲ SPRENDIMAS. *Rimvydas Petrauskas* 334
5.1. Viešpataujančios giminės atsiradimas 334
5.2. Dinastinės vedybos – valdžios pripažinimas ir pergalės be kraujo 341
5.3. Dinastijos iššūkiai: paveldėjimas ir vidiniai konfliktai .. 348
5.4. Dinastija ir diduomenė: socialinės monarcho valdžios sutelkimo prielaidos 358

6. PAGRINDINIAI VALDYMO SVERTAI 362
6.1. Lietuvių teisė. *Artūras Dubonis* 362
6.2. Fiskalinė organizacija: mokesčiai, prievolės, iždas. *Artūras Dubonis* 366
6.3. Kariuomenė. *Darius Baronas* 374
Visuomenės integracijos ir valdymo struktūrų stabilizavimo bruožai. *Rimvydas Petrauskas* 389

III. Lietuvos visuomenės raiškos būdai, formos, rezultatai 393

1. LIETUVOS VALSTYBĖS SUSIDARYMAS. *Artūras Dubonis* 395
1.1. Valstybės vardas 395
1.2. Lietuvių kariaunos prie Dauguvos 400
1.3. Lietuvių valstybės susidarymas 407
1.4. Lietuvos Karalystė 411
1.5. Monarcho valdžia XIII a. antroje pusėje – krizė, atkūrimas, įtvirtinimas 422

2. PAGONIŲ DIDVALSTYBĖ – LIETUVOS DIDŽIOJI KUNIGAIKŠTYSTĖ 430
2.1. Naujos dinastijos iškilimas ir ankstyvoji politinė veikla. *Artūras Dubonis (p. 430–436), Darius Baronas (p. 436–444)* 430

2.2. Ekspansija Rusioje – sunki pradžia. *Artūras Dubonis* 444
2.3. Ekspansijos Rusioje potvyniai ir atoslūgiai. *Darius Baronas* 453

3. SANTYKIAI SU KAIMYNAIS VAKARUOSE 477
3.1. XIII a. kryptys. *Artūras Dubonis* 478
3.2. Santykiai su Lenkijos Karalyste. *Darius Baronas* .. 489
3.3. Santykių su Vokiečių ordinu pobūdis ir kaita XIV a.: tarp reizų ir paliaubų. *Rimvydas Petrauskas* 499

4. VINGIUOTAS KELIAS Į LIETUVIŲ TAUTOS KRIKŠTĄ. *Darius Baronas* 515
4.1. Lietuvių pagonybė 515
4.2. Krikščionybės priėmimo klausimas 523

5. LEMIAMŲ ĮVYKIŲ LINK: POLITINĖ SITUACIJA LIETUVOS DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE IR APLINKINIUOSE KRAŠTUOSE XIV A. DEVINTAME DEŠIMTMETYJE. *Rimvydas Petrauskas* 533
5.1. Konfliktai dėl valdžios Lietuvoje po Algirdo mirties 533
5.2. Dinastinės unijos genezė 540

IKIKRIKŠČIONIŠKA LIETUVA: INTEGRACINĖS SLINKTYS CIVILIZACIJŲ PERIFERIJOJE 545
Tautos atsiradimas. *Artūras Dubonis* 545
Lietuvių įvaizdžio bruožai. *Darius Baronas* 550
Tarptautinės integracinės slinktys. *Rimvydas Petrauskas* 553

Chronologinė lentelė 557
Šaltiniai ir literatūra 565
Asmenvardžių rodyklė 584
Vietovardžių rodyklė 596
Iliustracijų ir žemėlapių sąrašas 607

PRATARMĖ

Skaitytojas laiko rankose trečiąjį Lietuvos istorijos tomą, kuriame atskleidžiama XIII–XIV a. Lietuvos visuomenės struktūra ir gyvenimas, jos vidaus ir užsienio politiniai santykiai, valstybingumo raida. Nuo XIX a. romantiškos istoriografijos laikų vis dar gajus įsitikinimas, kad Lietuvos pagoniškasis laikotarpis yra didybės, galybės, sėkmės amžiai, kai lietuviai buvo vieningi, stiprūs, jiems klusniai lenkėsi kaimynai, rusų žemės noriai priimdavo lietuvių kunigaikščius, kurie plėtė šalies teritoriją atsilaikydami prieš dvi agresijas – Vokiečių ordino ir totorių. Išpuoselėta žemdirbystė, aukšto lygio amatai, vietinė ir tarptautinė prekyba, atsirandantys miestai, gerbiami protėvių dievai, sumanių patriotiškų didžiųjų kunigaikščių valdžia – visa tai buvo nesenkantys lietuvių galios šaltiniai. Tokie vertinimai vis dar plinta populiarioje literatūroje, kartu ir istorinėje visuomenės savimonėje, nors naujesnė istoriografija šiuos vertinimus gerokai pakoregavo, pasiūlydama kur kas sudėtingesnį (bet ne mažiau garbingą) požiūrį į ankstyvosios Lietuvos valstybės laikus.

Šioje knygoje nėra tautinių mitų apie pagoniškosios Lietuvos didybę. Autoriai kūrė tekstą remdamiesi patikimais istorijos, archeologijos, kalbotyros, etnologijos ir etnografijos šaltiniais bei jų interpretacijomis mokslinėje literatūroje. Tegul nenustemba Skaitytojas patyręs, kad ne vienas didvyriškos praeities puslapis šioje knygoje toks nebeatrodys, o vien paraštėse minėti ar visai nepastebėti įvykiai, reiškiniai, problemos įgaus naujų netikėtų reikšmių ir atspalvių. Pagrindiniais šios knygos leitmotyvais laikome Lietuvos valstybės kūrimąsi ir dinamišką visuomenės raidą, pasireiškusią ne tik gebėjimu prisitaikyti prie aplinkinio pasaulio, bet ir jį veikti. Ankstesniais amžiais nematytas lietuvių aktyvumas leido Lietuvai nuo XIII a. tapti Europos istorijos subjektu, kuriančiu ir savo, ir bendrą Europos istoriją.

Autoriai neturėjo tikslo perrašyti pagoniškosios Lietuvos istorijos. Veikiau siekė dar kartą peržvelgti ir apibendrinti tyrimus, ne tik įvertinti naujausius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriografijos laimėjimus, bet ir intensyviau panaudoti archeologų atradimus bei užsienio istorikų studijas. Tai leido iškelti naujų problemų, patikrinti senų hipotezių aktualumą ir patvarumą. Suprantama, apie galutinius ir viską išsprendžiančius atsakymus negali būti nė kalbos, juk jau seniai pastebėta, kad kiekviena

karta sukuria savus praeities tekstus. Vis dėlto istorija, jei nori būti pripažinta rimtu analitiniu mokslu, privalo siekti tarptautinių moksliškumo standartų.

Autoriams nebuvo sunku pasirinkti chronologines darbo ribas – tai pagoniškieji Lietuvos laikai. XII a. pabaigoje – XIII a. pradžioje kaimynų istorijos šaltiniai ėmė fiksuoti didelį karinį politinį lietuvių kariaunų aktyvumą, kuris rodė esant esminių visuomeninių permainų. Jos netrukus atsiskleidė 1219 m. Lietuvos žemių kunigaikščių suvienytoje valioje dėl taikos su Voluinės kunigaikštiene ir jos mažamečiais sūnumis – lietuvių visuomenėje brendo monarcho valdžia ir gimė valstybė. 1385 m. – tai didžiojo kunigaikščio piršlybų Lenkijos karalienei, susitarimų Krėvoje metai; po poros metų įvyksta katalikiškas Lietuvos krikštas – įžengiama į naują istorinę epochą.

Autorių požiūris į pagoniškojo Lietuvos istorijos laikotarpio kertines problemas išdėstytas knygos turinyje: kiekvienos dalies skyriai ir poskyriai daugiau ar mažiau yra problemų formuluotės. Trys teksto dalys gana savarankiškos, tačiau tokia darbo struktūra leido autoriams giliau pažvelgti ir įtaigiau atskleisti senosios Lietuvos istoriją. Įprastesnę Lietuvos politinę istoriją Skaitytojas ras trečiojoje dalyje. Knygą užbaigia apibendrinamasis skyrius, kuriame kiekvienas autorius išskiria ir pristato svarbų šios Lietuvos istorinės epochos aspektą. Knygai būdingas struktūrinės ir įvykių istorijos derinimas neišvengiamai vertė naudotis tais pačiais istorijos duomenimis, pakartoti gana panašius siužetus, įterpti nuorodą „plačiau žiūrėti". Kita vertus, tam tikrų temų ir siužetų pristatymas keliuose kontekstuose atvėrė galimybę suvokti juos kitu aspektu. Knygą rašė trys autoriai; kad ir panašiai žvelgia į istoriją, jie turi savo individualų istorinės medžiagos interpretavimo ir dėstymo stilių.

Už dalykiškas pastabas *Lietuvos istorijos* trečiojo tomo autoriai dėkoja šio darbo recenzentams prof. habil. dr. Alvydui Nikžentaičiui ir prof. habil. dr. Vladui Žulkui.

Už suteiktą galimybę knygą įvairiau iliustruoti, – buvo siekiama pateikti ne tradiciškai per leidinius keliaujančių, bet kuo daugiau naujų iliustracijų, – dėkojame Lietuvos dailės muziejui, Nacionaliniam M. K. Čiurlionio dailės muziejui, Lietuvos nacionaliniam muziejui, Valstybiniam Kernavės kultūriniam rezervatui, Nacionaliniam muziejui Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmams, Prūsijos kultūros paveldo slaptajam valstybės archyvui Berlyne, Sankt Peterburgo tarptautiniam kultūros centrui (Rusija), Telšių rajono savivaldybės Žemaičių muziejui „Alka", taip pat prof. Albinui Kuncevičiui, doc. Aleksiejui Luchtanui,

doc. Algimantui Merkevičiui, dr. Raimundui Sidriui, dr. Eugenijui Svetikui, dr. Michailo Videiko (Ukraina), dr. Vydui Dolinskui, dr. Edmundui Rimšai, poniai Rėdai Nemickienei, Ingai Leonavičiūtei.

Nuoširdžiai dėkojame kolegei Eglei Deveikytei už kruopščiai parinktas knygos iliustracijas, sudarytas mokslines informacines trečiojo *Lietuvos istorijos* tomo chronologines ir genealogines lenteles.

Dėkojame šią knygą išleidusios „Baltų lankų" leidyklos direktoriui ir jo darbščiam kolektyvui (projektų vadovei, atidžioms redaktorėms, maketuotojai, korektorei, dailininkui, žemėlapių braižytojai) – visiems, kurie vienaip ar kitaip prisidėjo, kad trečiasis *Lietuvos istorijos* tomas pasirodytų.

Autoriai

ĮVADAS

Nuo 1794 m. rugpjūčio 11 d. pradėtoje rašyti Vilniaus miesto išlaidų knygoje fiksuojama, kaip Rusijai, Austrijai ir Prūsijai panaikinus ir pasidalijus Lenkijos ir Lietuvos valstybę buvo organizuojamas Abiejų Tautų Respublikos archyvų, Karūnos ir Lietuvos Metrikos, pergabenimas į Sankt Peterburgą. Už tuos darbus 1795 m. sausio 9–18 dienomis iš Vilniaus magistrato kasos išmokėta 157 auksinai ir 20 grašių – atlyginimas staliui už 20 dėžių padarymą, kalviui už tų dėžių apkaustymą, vinis ir apkaustus, už metrikanto patalpos durų remontą. Vežimų gurguolė iš Vilniaus iškeliavo į Rygą, o iš ten į Sankt Peterburgą. Pagal perdavimo aktą Rusijos imperijos Senatas priėmė 834 knygas, 14 bylų kartoninėse dėžutėse ir 16 ryšulių atskirų dokumentų. Taip nuo XIV a. pabaigos dokumentuojama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės praeitis, jos valdovų, didžiųjų kunigaikščių ir karalių, veiklos liudijimai atsidūrė seno varžovo, priešo, politinio protektoriaus, o kai kada ir sąjungininko – Maskvos valstybės, vėliau Rusijos imperijos, rankose. Lietuvos Metrikos išgabenimas simbolizavo senosios Lietuvos valstybės pabaigą, tačiau ir jos istorijos, paremtos patikimais dokumentais, kokybiškai naujų tyrimų pradžią.

Daugiau nei prieš du šimtus metų iš politinio Europos žemėlapio ištrinti Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, kartu su Lenkija, buvo lengva, bet sunku sunaikinti jos politinį, socialinį, etninį, geografinį, kultūrinį paveldą – spalvingą šešis šimtmečius kurtą civilizaciją. Tai buvo valstybė, iš kurios išaugo kelios naujausiųjų laikų valstybės ir tautos: Lietuva, Baltarusija, Ukraina. Jos istorija iš dalies lėmė ir Lenkijos, Rusijos, Latvijos valstybių raidą. Todėl suprantama, kad Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija domėjosi ir ją savaip regėjo bei interpretavo visų šių šalių istoriografija. Ieškojo tikro ar išgalvoto savo vaidmens šiai valstybei randantis, renkantis vidaus ir užsienio politikos kryptis, pagaliau ir savo palikimo dalies. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje glūdi kelių Rytų ir Vidurio Europos tautų ir valstybių ištakos, o joms už nugaros – po kelis šimtus metų gyvuojančios istorinių tekstų rašymo, istorinių koncepcijų kūrimo, nacionalinių istoriografijos mokyklų tradicijos, todėl Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinės sintezės neišvengiamai skirtingos ir negali būti vienodai priimtinos visiems senosios valstybės palikuonims.

Nuo XIX a. pirmųjų dešimtmečių mokslinis susidomėjimas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija pirmiausia ėmė augti šią valstybę prisijungusioje Rusijos imperijoje. Interesą skatino ne tik seni tradiciniai politiniai santykiai, bet ir neišsemiami į Sankt Peterburgą pergabentos Lietuvos Metrikos duomenų lobiai. Politinė aneksuotos Lenkijos, Lietuvos ir Baltarusijos padėtis taip pat jaudino Imperijos mokslininkus, politikus ir skatino kurti įtaigią istorinės šių kraštų priklausomybės Rusijai koncepciją. Tačiau tos priklausomybės laipsnis negalėjo būti vienodas. Lenkija dėl įvairių priežasčių negalėjo būti vaizduojama kaip senosios Rusios dalis. Baltarusių priklausomybė rusų stačiatikių pasauliui nekėlė abejonių. Todėl pagrindinis sunkiasvorės Imperijos nacionalistinės politinės istoriografijos smūgis teko lietuviams ir jų sukurtai valstybei. Rusijos istoriografijos diskursai, pradėti XVI a. Maskvos metraščių pasakojimuose apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų kilmės prasčiokiškumą, sėjo abejones jų valdžios teisėtumu ir daugiau ar mažiau buvo plėtojami Rusijos imperijos istorikų (Nikolajaus Ustrialovo, Michailo Kojalovičiaus, Vladimiro Antonovičiaus, Jevgenijaus Šmurlo ir kt.), kurie išlaikė tą pačią senosios Lietuvos valstybės menkinimo dvasią.

Seną, tradicinį Lietuvos pavaldumą, priklausomybę Kijevo Rusiai (Rusijai) jie grindė seniausių metraščių tvirtinimas, kad lietuviai – amžini Rusios duoklininkai. Esą tokiomis priklausomybės sąlygomis Lietuvos kunigaikščių valdžia radosi atskildama nuo išsikerojusio rusiško valstybingumo kamieno. Kai Rusioje nusilpo stiprus centras Kijevas ir ją ėmė draskyti kunigaikščių rietenos, o vėliau jėgas pakirto totorių antplūdis, lietuviai taikiai užėmė (okupavo) rusiškas žemes. Tačiau jų valdžia Rusioje buvo neteisybė, istorinis atsitiktinumas, nes atsilikę, nekultūringi lietuviai parazitavo rusų žemėse, naudodami jų medžiagą Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei kurti. Rusiškos Lietuvos valstybingumo ištakos ir rusiški ištekliai lėmė lietuvių kultūrinę priklausomybę nuo rusų – viskas Lietuvoje buvo perimta arba gauta iš jų. Todėl etniniai lietuviai kasdienybėje buvo tie patys rusai, tam tikros rūšies *rusia* – vakarų Rusia arba Rusija. Lietuvos žemės, kaip rusiškos, su Kijevo Rusios žemėmis dėsningai sugrįžo teisėtai Rusijos vienytojai Maskvai, nes silpna, nevisavertė, palyginti su Maskvos valstybe, Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė turėjo vėl atsidurti ten, iš kur buvo išsprūdusi. Ši valstybė ir buvo vadinama Lietuvių-rusų valstybe. Imperinė amžinos ir teisėtos Lietuvos priklausomybės Rusijai koncepcija privalėjo ne tik pagrįsti Imperijos teises į aneksuotas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes, bet ir padėti jas atskirti nuo Lenkijos įtakos ir istorijos. Todėl tvirtinta, kad 1385–1387 m. prasidėjęs suartėji-

mas su Lenkija sudavė smūgį natūraliai lietuviškosios Rusios prigimčiai ir iškreipė jos raidą, atėmė moralinę ir politinę teisę būti rusų žemių centru. Kita vertus, ikisovietinėje Rusijoje pasirodė ir pozityvistinės istoriografijos darbų (Matvejaus Liubavskio ir kt.), kurie tuo metu neabejotinai reprezentavo ankstyvojo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės periodo tyrimų avangardą ir kuriuos sovietiniais metais iš dalies toliau plėtojo Vladimiro Pašutos *lituanica* ir *prussica*.

Šiuo metu Rusijoje pavienių autorių vykdomi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimai duoda įdomių ir vertingų rezultatų. Šiuolaikinėje istoriografijoje Rusijos tyrėjai nebeužima imperinės pozicijos, kurios laikėsi dar XX a. pradžioje ar net sovietiniais laikais. Tai lėmė ir santykinis lituanistikos tyrimų nuosmukis pačioje Rusijoje per pastaruosius dvidešimt metų, ir naujai atsikūrusių ar susikūrusių valstybių istoriografijos laimėjimai.

Kiek vėliau įsibėgėjusiai lenkų istoriografijai pagoniškosios Lietuvos praeitis rūpėjo ne mažiau nei po Krėvos unijos ir lietuvių krikšto kurta Lenkijos ir Lietuvos sudėtingų politinių, socialinių, konfesinių ir kultūrinių santykių istorija. Lietuva buvo svarbi ne vien kaip įspūdingiausias lenkų katalikiškos civilizacijos laimėjimas, kuris, lenkų tyrinėtojų nuomone, išgelbėjo lietuvius nuo kryžiuočių vergovės ir surusėjimo. Lietuvoje glūdėjo žymiojo Lenkijos karaliaus Jogailos ir jo pradėtos Jogailaičių dinastijos šaknys – Gediminaičiai. Knygos, straipsniai, Mindaugo, Gedimino, Kęstučio, Vytauto ir Jogailos valdymo šaltinių publikacijos, Lietuvos politinių santykių, karų su Vokiečių ordinu, pagonybės, krikšto ir pan. analizė – visa tai praturtino senosios Lietuvos istoriografiją. Bendra istorinė Lietuvos ir Lenkijos praeitis sukūrė daugiabriaunę lituanistinę lenkų istoriografiją. Nors XIX a. lenkų kalba rašytoje Lietuvos istoriografijoje itin reiškėsi romantinė srovė (Teodoro Narbuto, Mykolo Balinskio, Juzefo Kraševskio darbai), ilgainiui ją nustelbė pozityvistinė, pagal geriausius moksliškumo standartus kurta istoriografija. Šią tradiciją palaikiusių ir plėtojusių autorių (visų pirma Oskaro Haleckio, Henryko Łowmiańskio, Jerzy'o Ochmańskio, Juliuszo Bardacho ir kt.) darbai priklauso prie vertingiausios lituanistikos lobyno dalies, be kurios šiuolaikiniai senosios Lietuvos tyrimai vargiai įmanomi.

Už Rusijos ir Lenkijos istoriografijas jaunesnių naujųjų tautinių istoriografijų atstovai dažniausiai kartojo, kartais tikslino ir plėtojo savo mokytojų diskursus, kaip antai baltarusiai ir ukrainiečiai, arba kūrė savus, kaip lietuviai, kurie nevengė simetriškų antitezių, idealizavimo, istorinių faktų ar įvykių reikšmės pervertinimo ir net iškraipymo, tautinių mitų

kūrimo metodikų. Visa tai buvo ir vis dar yra įrankiai nacionalinei savimonei ugdyti. Naujosios istoriografinės koncepcijos atskleidė pagrindinių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės palikuonių požiūrį į istorinį savo protėvių indėlį.

Nacionalinės istoriografijos apribojo Rusijos, kaip Maskvos valstybės įpėdinės, hegemonines pozicijas senosios Lietuvos istorijoje, pabrėždamos naujosioms tautoms atitekusių istorinių Rusios centrų Kijevo, Polocko, Naugarduko vaidmenį, t. y. atsirado ukrainiečių, baltarusių interesų. Vis dėlto pagoniškoji Lietuva ir toliau vertinta kaip istoriškai atsilikęs objektas nacionaliniams naujųjų tautų politiniams, teritoriniams, ideologiniams ir kultūriniams siekiams pagrįsti. Ukrainiečių interesai buvo „nuosaikiausi". Ukrainietiška vadinama Haličo-Voluinės kunigaikštystė, su stiprėjančia Lietuva turėjusi įvairių santykių, labai anksti suvokė nerusišką pagoniškosios Lietuvos prigimtį. XX a. tyrinėtojai pasidžiaugdavo stačiatikio Vaišelgos (Vaišvilko) trejų metų valdymu, neilgu Haličo kunigaikščio Švarno valdymu, – Lietuva virto Haličo-Voluinės valstybės aneksu, brėško bendros Haličo-Voluinės ir Lietuvos valstybės perspektyva viešpataujant ukrainiečių teisei ir kultūrai, – ir susikrimsdavo, kad stačiatikiškos kultūros paveikta Lietuva priėmė katalikišką krikštą. Netiesioginis dėmesys pagoniškajai Lietuvai atgyja Gediminaičių įsitvirtinimo ukrainietiškose Voluinės, Haličo, Kijevo, Podolės žemėse istorijoje, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinės plėtros ir santykių su Lenkijos Karalyste peripetijose.

Baltarusių dėmesys Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, kaip savo istorinės tėvynės, praeičiai buvo natūralus ir pagrįstas. Baltarusių istoriografijoje imperinė Rusijos koncepcija apie pagoniškosios Lietuvos kilmę ir pobūdį radikaliai pertvarkoma – itin kruopščiai išplėtojama ir solidžiai argumentuojama. Joje pagrindiniai istoriniai veiksniai yra ne Rusios, o baltarusių interesai. Baltarusių pamėgtame istoriniame diskurse pagoniškosios Lietuvos valstybingumo centrai iš lietuvių etninių žemių perkeliami į šiandieninės Baltarusijos teritoriją – Naugarduko žemę arba į rytus nuo jos, į Nemuno aukštupį. Valstybės pradžia laikoma rytų slavų miesto Naugarduko sudaryta sąjunga su baltų nobiliu Mindaugu (1248 m.) – „galingųjų naugardukiečių", bajorų, pakviestu valdyti stipriausiu baltų kunigaikščiu. Esą Lietuvos valstybė susidarė per simbiozę, kuri vyko bendroje kontaktinėje zonoje. Ši apėmė Nemuno aukštupį ir vidurupį ir susidėjo iš baltiškosios ir baltarusiškosios dalies: šiaurėje tarp Vilniaus ir Krėvos baltiška Lietuvos žemė, o pietuose – slaviška. Vykstant baltų ir slavų simbiozei baltai asimiliuojami: XIII a. atsiranda nauja etninė bendrija – baltarusiai,

arba *Litva*. Visas regionas gavo vardą *Litva* ir išsiplėtė iki Minsko bei Vilniaus. Čia veikė slaviškos (baltarusiškos) politinės valdžios struktūros, klestėjo aukštos kultūros miestai: Naugardukas, Gardinas, Valkavyskas, Slanimas, Vilnius, baltarusėjo kunigaikščiai ir bajorai, viešpatavo baltarusiška raštija, baltarusių kalba tapo valstybinė. Tikrojo baltų (lietuvių) etnoso visuomenė tepasiekė gentinės aristokratijos atsiradimo etapą, kuris neliudijo, kad egzistuoja valstybė. Geriausiu atveju – tik valstybingumo užuomazgos, nes evoliucionuoti į valstybę baltams (lietuviams) dėl katalikiškųjų Vakarų agresijos nebeliko laiko.

Gana akivaizdžių lietuvių pagonybės, lietuvių kalbos, Lietuvos valdančiojo elito pagonių, o po 1387 m. katalikų lietuvių dominavimo faktų ignoravimas leidžia minėtas baltarusių istoriografijos tendencijas vertinti kaip subaltarusintą rusų imperinės istoriografijos variantą. Tokios istoriografijos atsiradimą visų pirma reikia vertinti kaip prabudusios ir naujai kuriamos baltarusių tautinės savimonės apraišką.

Vakarų istoriografijoje didesnį dėmesį ankstyvajai Lietuvos istorijai skyrė vokiečiai. Kurį laiką vyravusią mintį dėl civilizacinio „kulturtrėgeriško" vokiškų kraštų indėlio į rytų Baltijos kraštų istoriją pakeitė kur kas nuosaikesnės ir moksliškai patikimesnės teorijos apie civilizacinių mainų ir įtakų dinamiką. Pagal šias koncepcijas aiškesnis Vokiečių ordino ir jo sukurtų organizacinių struktūrų vaidmuo Lietuvos istorijoje. Wernerio Paravicinio tyrimai atskleidė tikrąjį europinės bajorijos žygių į Lietuvą mastą, kuris lėmė ne tik Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinę ir karo istoriją, bet ir turėjo didelę reikšmę jos socialinei ir kultūrinei raidai. Todėl aiškinant Lietuvos istoriją tapo svarbūs per pastaruosius dešimtmečius susiformavę tyrimų centrai ir kryptys – Tarptautinė Vokiečių ordino tyrimų istorinė komisija, Torunės konferencijų ciklas „Ordines militares", anglosaksiška serija „The Military Orders". Čia minėtini ir anglų istoriko Stepheno C. Rowello vykdomi Gedimino laikų Lietuvos plačiame Vakarų ir Vidurio Rytų Europos istorijos kontekste tyrimai.

Pagoniškosios Lietuvos istorija dabartinių Vidurio ir Rytų Europos valstybių tautinės istoriografijos diskursuose kelia ne mažiau aistrų nei polemika dėl jos įpėdinės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, prigimties, palikimo ir teisėtų palikuonių. Lietuvos istorija vis dar dažnai regima lyg gretimų šalių istorijos procesų periferinių reiškinių rinkinys, atsiradęs kaip savotiškas rusiškas (baltarusiškas), lenkiškas ar vokiškas civilizacinis projektas, vadinamas Lietuva. Visi kaimynai įnešė tokį milžinišką indėlį, kad storas istorinių pasakojimų sluoksnis paslėpė šiose žemėse daugiau nei tūkstantmetį gyvenusius žmones ir jų kūrybines galias.

Mažiau problemų kelia Lenkijos įtakos klausimas, nes tokios valstybės XIII a. viduryje – XIV a. pradžioje nebuvo, o lietuvių valdovai politinius santykius palaikė tik su Mazovijos Piastais. Kadangi lietuvių valstybingumas užsimezgė etninėse žemėse ir iš ten vėliau plito į rusų žemes, tenka atmesti ir teorijas apie lemiamą rusiškų žemių indėlį į ankstyvąjį lietuvių valstybingumą. Taip pat ir pirmosioms vokiečių misijinėms krikščionių kolonijoms Prūsijoje ir Livonijoje nederėtų skirti civilizacijos teikėjo titulo, nes nuo XIII a. pradžios lietuviams vietoje Kristaus žodžio buvo numatytas jo saldų jungą primetantis kalavijas.

Kaimynų istoriniai diskursai viliojamai provokuoja tyrimą konstruoti pagal jų nužymėtas gaires, atsikirsti simetriškomis antitezėmis, ieškoti šlovingo Lietuvos civilizacinio vaidmens. Sunkiau kurti savą požiūrį, sluoksnis po sluoksnio atrandant patikimų šaltinių drėkinamus senosios Lietuvos istorijos plotus. Lietuvos istoriografijoje, kaip ir kitose istoriografijose, laikui bėgant keitėsi požiūris į ikikrikščioniškosios Lietuvos istoriją. Ši epocha nuo pat tų laikų, kai atsirado mokslinė istoriografija, atliko dominuojantį vaidmenį. Sekant romantine tradicija, pirmieji Lietuvos valstybingumo šimtmečiai buvo laikomi jos istorijos aukso amžiumi. Vis dėlto, nors ir kalbama apie pagonišką didvalstybę „nuo jūros iki jūros", šios valstybės struktūra, organizacija ir ypatybės mažai atskleistos. Vyravusioje politinėje „didžiųjų kunigaikščių istorijoje" nedaug vietos buvo sudėtingesnių interpretacijų reikalaujančiam žvilgsniui iš socialinės ir kultūros istorijos perspektyvos. Tiesa, pamažu formavosi nauja medievistinių tyrimų tradicija (jai atstovavo Juozapas Stakauskas, Zenonas Ivinskis, Juozas Jakštas, Konstantinas Jablonskis), tačiau dėl sovietų agresijos jos daigai taip ir nespėjo išsiskleisti. Tik atgavus nepriklausomybę ir iš esmės pasikeitus sąlygoms, istorikai vėl galėjo adekvačiai tyrinėti Lietuvos praeitį. Šis laikas davė ne tik svarių pavienių detalizuotų tyrimų, bet ir teorinių apibendrinimų, iš kurių išsiskiria Edvardo Gudavičiaus Lietuvos europėjimo ir Zenono Norkaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kaip imperijos koncepcijos. Lygia greta pastaruoju metu intensyvėjantis skirtingų istoriografijų dialogas skatina įveikti senąsias nacionalines ribas ir kuria erdvę tarptautinei Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimų tradicijai rastis. Šis naujos istoriografijos įdirbis suteikia galimybę kitaip aprašyti senosios Lietuvos istoriją nuo valstybės susikūrimo iki lemtingų XIV a. pabaigos pokyčių.

I. PIRMIEJI DU LIETUVOS ŠIMTMEČIAI. GEOGRAFINĖ, GEOPOLITINĖ, GEOKULTŪRINĖ APLINKA. GYVENTOJAI

1. Gamta

1.1. Klimatas, stichijos, nelaimės, žmonės

Nuo VII a. Europos klimatas laipsniškai švelnėjo, kol X–XIII a. pasiekė kulminaciją, šiandien vadinamą viduramžių šiltmečiu arba klimatiniu optimumu. Vasaros buvo 1–2 °C šiltesnės ir drėgnesnės nei XX a. pabaigoje. Toks oras leido gyventojams plėtoti žemdirbystę ir gyvulininkystę, kultivuoti naujas žemės ūkio kultūras. Dėl intensyviai skinamų lydimų sparčiai plito atviri pievų ir ganyklų plotai. Be sausesnį orą mėgstančių avižų, kviečių, miežių, imta auginti ir ne tokius reiklius rugius. Pirmuosius žieminių javų (rugių) auginimo pėdsakus, datuojamus maždaug 800 m., tyrinėtojai aptiko Žemaičių aukštumoje. Dėl palankesnio klimato žmonės galėjo lengviau išgyventi.

> Vertingų duomenų apie to laiko klimato poveikį žmonių gyvenimui baltiškoje Sėlos žemėje pateikė Juodonių gyvenvietės ir Jaros apyežerio (Kamajų seniūnija, Rokiškio r.) kompleksiniai archeologiniai, geologiniai ir paleobotaniniai tyrimai. Juodonių ūkinio klestėjimo laikotarpis datuojamas X a. antra puse – XI a. viduriu. Žmonės plėtė dirbamos žemės (gausu lydimų angliukų gręžiniuose), pievų ir ganyklų plotus. Auginti žiemkenčiai (rugiai), laukai buvo nuolat dirbami, o jų plotas – didžiausias nuo mezolito laikų. XII a. Juodonys, kaip ūkio centras, regresavo, bet žmonių veikla visiškai nenutrūko. Vienintelės išorės jėgos, kurios galėjo turėti poveikio Juodonių bendruomenės gyvenimui, buvo Polocko kunigaikščių, vėliau – Nalšios žemės lietuvių ekspansija (Daugnora, L., ir kt., 2004, p. 128–131).

Kai kurie tyrinėtojai įrodinėja, kad XII a. pabaigoje Rusios žemėse buvo javų perteklius: Naugardas per Polocką galėjo pirkti Suzdalės žemės miežius ir rugius, Vakarų pirkliai – rugius Smolenske, 1279 m. jotvingiai pirkosi grūdus Voluinėje.

XIII a. klimatas ėmė keistis – vėsti. Raštingi to meto intelektualai dažniausiai aprašydavo blogus orus, t. y. stiprėjančius sezonų oro sąlygų kontrastus, vėsimą ir drėgnėjimą, o ramūs geri orai pro jų akis praslysdavo nepastebėti. Visi patikimiausi XIII a. fiksuoti orų duomenys, kurie galėtų atitikti ir Lietuvos orus, nurodo buvus mažiausiai septyniolika

šaltų rūsčių žiemų. Bent dešimt kartų užšalo Baltijos jūra (1205, 1211, 1216, 1218, 1219, 1226, 1227, 1252, 1261, 1270 m.). Per visą XIII a. buvo dvi sausringos ir dvi lietingos vasaros. Daugiausia šaltų žiemų fiksuota 1201–1230 metais. Kai nuo 1201 m. keletą šaltų žiemų keitė vasarinė sausra (1205 m.) ir lietingas ruduo (1206 m.), ką tik įsikūrusio Rygos miesto gyventojus ištiko badas, nuo jo gelbėjo Gotlando pirklių atvežti grūdai. 1211 m. prasidėjo serija šaltų žiemų: iki 1219 m. tokios buvo penkios. Išskirtinai šalta – 1215–1216 m. žiema. Ankstyvi 1215 m. rudens šalčiai sušaldė laukuose visą Naugardo žemės derlių – prasidėjo badas ir brangymetis, užšalo Baltijos jūra. Paskutinė XIII a. pirmos pusės blogų orų banga atsirito 1228–1230 metais. Ji prasidėjo visoje Europoje lietingais 1228 ir 1230 metais, tada atėjo šalta 1229–1230 m. žiema, kuri Naugarde ir Pskove sušaldė javus ir, kaip teigiama šaltiniuose, sukėlė baisų badą (Naugardas 1231 m. pirko grūdus iš Vakarų pirklių, vadintų vokiečiais), 1232 m. badas pasiekė Livoniją. Antros amžiaus pusės orai buvo jau pastovesni. Mindaugo Karalystės laikais pasitaikė tik trys šaltos žiemos (1252, 1259, 1261 m.), vėliau vėl užėjo stiprūs 1269–1270 m. šalčiai. Šaltiniai liudija, kad paskutiniai to amžiaus blogi orai buvo 1278 m. – gal dėl sausros, gal dėl lietaus pertekliaus šaltą 1279 m. žiemą Rusioje, Lenkijoje, Lietuvoje ir Jotuvoje vėl kilo badas.

Liudytojų akimis, XIII a. Lietuva buvo tinkamas gyventi kraštas, jo klimatas neatrodė atšiaurus. Pranciškonas Baltramiejus Anglas XIII a. pirmoje pusėje lakoniškai apibūdino viduramžių šiltmečio pabaigos Lietuvoje požymius: optimalios sąlygos žemdirbystei, gausu girių išteklių, bet šaltos žiemos – pirmieji trys minėto amžiaus dešimtmečiai iš tikrųjų buvo šalti.

> „Lietuvos žemė yra derlinga, daug kur pelkėta ir itin miškinga, išraižyta upių ir vandenų <...> Yra apsaugota girių ir pelkių, be upių, girių ir pelkių, mažai kitų įtvirtintų vietų. Todėl vasarą šį kraštą sunku užimti, [tai galima padaryti] tik žiemą, kai vandenys ir upės sušąla.“ (*Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, p. 50)

Po švelnaus klimato prasidėjęs atšalimas buvo vienas ryškiausių pastarųjų dviejų tūkstantmečių klimato kaitos istorijoje. Vidutinės metinės oro temperatūros kritimas, prasidėjęs XIV a. ir trukęs iki XIX a. antros pusės, vadinamas mažuoju ledynmečiu. Klimatologai įrodinėja, kad XIII a. pirmiausia pradėjo vėsti Šiaurės Atlanto regiono klimatas. Grenlandijoje, iš dalies ir Islandijoje žmonėms pasidarė sunku išgyventi. XIV a. mažasis ledynmetis pasiekė Europą. Žiemos tapo ilgesnės ir šaltesnės. Tai nebuvo

vien tik atšiauraus klimato laikas: šaltus laikotarpius pakeisdavo šiltesni, bet kiekviena šalčio banga pranokdavo ankstesnių metų šaltį. Viduramžių šiltmečio ir mažojo ledynmečio vidutinės metinės oro temperatūros skirtumas Lietuvoje siekia 2–3 °C. Istorijos šaltiniai aiškiai kalba apie šešiolika XIV a. šaltų žiemų – maždaug tiek pat kiek XIII amžiuje. Dauguma jų, tarsi prisimindamos pirmus tris praėjusio amžiaus dešimtmečius, pasireiškė 1305–1311 metais. Vėliau ėmė ryškėti sezoninių oro sąlygų kontrastai, rodantys mažojo ledynmečio pradžią Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Taigi orai buvo nepastovūs: po vienos kitos šaltos žiemos ateidavo šilta – žiemos šiltėjo, ir tai itin pastebima nuo 1324 m.: šaltų dešimt, šiltų dvidešimt viena (trylika iš jų nuo 1379 m.). Kaip vėso orai, geriausiai rodo kritulių kiekis ir didėjantis šaltų vasarų skaičius – tokių vasarų XIV a. Lietuvoje tikrai buvo penkios. Kadangi Rusioje ir Europoje jų fiksuota dar daugiau, reikia manyti, kad ir Lietuvoje jų būta daugiau. Bendras kritulių kiekis lietuvių žemėse kiekvieną žiemą vis padidėdavo. XIV a. istorijos šaltiniuose jau minimas (iki tol – labai retai) toks reiškinys kaip potvynis, dažniausiai pavasario. Potvynių būta tokių stiprių, jog priversdavo kryžiuočius nutraukti karo žygius į Lietuvą. Iš septynių šaltiniuose išsamiai aprašytų potvynių penki įvyko 1375–1388 metais. Ypač didelio ir vėlyvo (gegužės 25 d.) potvynio būta 1382 metais. Vokiečių ordino didžiojo magistro heroldas Vygandas Marburgietis savo kronikoje rašė, kad tų metų žiema buvo šalta ir snieginga, todėl potvynis apsunkino kryžiuočių žygį Lietuvoje: su vargu keldavosi net per menkiausią upelį. XIII a. orai retai kada trukdė karo žygiams, o šiltos, lietingos, su šlapdriba XIV a. žiemos sužlugdė ne vieną Vokiečių ordino žygį prieš pagonis lietuvius, vėjais paleido nemažai Vakarų Europos diduomenės pinigų, nors kai kada brolius riterius žygiuoti priversdavo ir Ordino svečiai. 1387 m. Vygandas Marburgietis rašė:

> „Būdavo paskiriami žygiai žiemą, bet neįvykdomi dėl nepastovaus oro, o juos daryti įsakoma dėl kryžininkų." (Vygandas Marburgietis, p. 193)

Šaltėjančios vasaros, padidėjęs kritulių kiekis ir smarkūs pavasario potvyniai trumpino žemės ūkiui palankų metą, sunkino Lietuvos gyventojų ūkininkavimo ir gyvenimo sąlygas. Jonas Dlugošas pateikė, tiesa – XV a. antroje pusėje, labai taiklią vėsių Lietuvos vasarų charakteristiką:

> „<...> tik du mėnesius <...> kiek labiau jaučiama vasara <...> žmonės suvalo dar nepribrendusius javus ir, netinkamai džiovindami prie ugnies, dirbtiniu būdu suteikę jiems gražią spalvą, subrandina." (*Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, p. 577)

Kartais pasitaikantys geri derlingi metai, džiugiai aprašomi amžininkų, greičiau buvo palengva šaltėjančio klimato išimtys: 1348 ir 1379 m. birželio ir liepos mėn. sandūroje per Šv. Joną Prūsijoje ir Livonijoje gyventojai džiaugėsi nuimtu derliumi – šviežiomis daržovėmis, alumi ir vynu (degtine?). Badas, ligos, gaisrai, epidemijos, epizootijos (šaltiniai liudija XIV a. Lietuvai pavaldžiose ar gretimose Rusios žemėse jas buvus penkias) ir karai buvo dažnesni nei žemdirbystei palankūs metai ir nuolat be gailesčio retino gyventojus (plačiau žr. I.5). Žymieji lietingi, šalti Didžiojo bado metai (1315–1322) Lietuvoje ir Livonijoje buvo tokie patys kaip Europoje. Livonijoje būta kanibalizmo: valgyti išsikasti ar nuo kartuvių nuimti lavonai. Naugardą ir Pskovą taip pat apėmė badas, plėšikavimai, riaušės, jas jėga sutramdė Pskovo pajėgos. Juodoji mirtis – maro epidemija, – Europoje kilusi 1348 m., Lietuvą pasiekė vėlai, jei apskritai pasiekė. Kai kurie šaltiniai nurodo, kad 1349 m. maro protrūkis buvo Polocke, 1351–1352 m. pasiekė Pskovą ir Naugardą. Yra žinių, kad 1352 m. kai kurių Lietuvos vietovių gyventojai mėgino persikelti gyventi į Livoniją, bet magistras jų neįleido. Gal tai buvo dėl bado ir maro kilęs gyventojų migravimas. Vis dėlto tą kartą Vidurio ir Rytų Europos kraštus maras paveikė mažiausiai.

Nors senoji Lietuvos valstybė įsikūrė mažo seisminio aktyvumo zonoje, žemės drebėjimai jos gyventojus taip pat gąsdino: šaltiniuose minimi 1230 m. (Rytų Europoje – Kijeve stipresnis, Naugarde silpnesnis), 1303 m. rugpjūčio 8 d., 1328 ir 1335 m. drebėjimai. Plačiau aprašytas 1328 m. įvykęs žemės drebėjimas. Jį patyrė Skirsnemunės pilyje gyvenantys Ordino broliai. Jie pranešė, kad aukšti pastatai labai judėjo, bet nesugriuvo. Šis stiprus žemės drebėjimas užfiksuotas visoje Rytų Europoje, taip pat ir Naugardo žemėje. Per 1335 m. žemės drebėjimą Prūsijoje amžininkai juto tris jo sukeltus krestelėjimus. Epicentras buvo Vokietijoje, kur esą sugriuvo pastatų.

XIV a. antroje pusėje Lietuvoje itin sustiprėjusi klimato kaita ir jos lemti orų kontrastai, sukeliantys stichijų siautėjimus ir žmonių nelaimes, pirmiausia badą ir epidemijas, skatino gyventojus ieškoti būdų, kaip negaminant gauti maisto ir kitų būtinų išteklių. Tai buvo viena iš svarbesniųjų lietuvių kariaunų žygių priežasčių. Antai 1225–1226 m. žiemą galingas lietuvių kariaunų invazijas į Polocko, Smolensko ir Naugardo žemes iš dalies paskatino sausringos 1222–1225 m. vasaros, dėl kurių Rusios žemėse, Baltijos kraštuose ir kai kur Vidurio Europoje kilo ir ne vienus metus truko badas. Ir vėliau būta bado lemtų žygių. Didžiojo 1278–1279 m. bado žiemą didžiojo kunigaikščio Traidenio brolis Sirputis nuvedė lietuvių

kariauną į Liublino žemę grobti maisto ir turto. Analogiškų pavyzdžių rastume ir XIV a., tačiau maisto grobiamųjų žygių turėjo būti mažiau. Monarchas kontroliavo ir tramdė kariaunų aktyvumą, o dažniausiai puolami kraštai vienas po kito atsidūrė Lietuvos valstybėje ir tvarkingai mokėjo duokles Vilniui, siuntė kitas gėrybes, prekiavo. Kita vertus, XIV a. išryškėja saugesnio ir sotesnio gyvenimo paieškos. Gyventojai taikiai migravo pas krikščionis kaimynus. Ypač traukė Vokiečių ordino valdomos žemės. Migracijos klausimas jau buvo aktualus didžiojo kunigaikščio Gedimino Lietuvoje – 1323 m. laiškuose, sutartyse su Vokiečių ordinu Livonijoje (1323 m.) aptariamos svetimų valdinių apgyvendinimo sąlygos, laisvė atvykti, apsigyventi, taip pat išvykti iš šalies be trukdymų. Tik bėgliai vergai turėjo būti sugrąžinami šeimininkui. XIV a. antroje pusėje žemaičiai noriai kėlėsi gyventi į Ordino pasienio žemes, gavę Klaipėdos ar Ragainės komtūro leidimą.

1.2. Gamtinė aplinka

Lietuvių gyvenamas vietas natūraliai saugojo gamta. Etninio branduolio žemių orografinis savitumas – nedidelės, bet gausios, izoliuotos aukštumos, išsidėsčiusios virtinėmis. Iš jų ryškiausios dvi: Baltijos (nuo Mazovijos per Suvalkus, Vištytį, Alytų, Trakus iki Drūkšių) ir Žemaičių. Jose išsiskiria mažesnės aukštumos: Dzūkų, Aukštaičių, Švenčionių ir Ašmenos – nemažos jų dalys dabar Baltarusijoje, – ir kai kurios kitos.

> Aukštumos vaidino svarbų vaidmenį lietuvių gyvenime. Jos šiaušėsi pilimis, kurios priklausė diduomenei ar buvo bendros gyventojų slėptuvės. Aplink pilis kūrėsi gyvenvietės, radosi didžiojo kunigaikščio kiemų, kurie tvirtino jo valdžią ir stiprino krašto gynybinį pajėgumą. Nuožmiausio karo su kryžiuočiais dešimtmečiais Žemaičių aukštumoje XIV a. antroje pusėje žemaičių žemės susispaudė sudarydamos branduolį, gynybiniais sumetimais apsuptą medžių užvartomis. Ir net iki karo su kryžiuočiais žemaičių šiaurės rytų ir rytų riba sutapo su Žemaičių aukštumos riba. Medininkų ir Ašmenos aukštumoje telkėsi gausios senos lietuvių gyvenvietės, o iš ten ištekančios Žižmos, Gaujos upės ir keli kairieji Beržūnos intakai kreipė lietuvių kolonizaciją link Nemuno aukštupio (plačiau žr. I.4).

Aukštumų virtines vieną nuo kitos skyrė žemumų ir lygumų juostos: Karšuvos ir Vidurio Lietuvos (su Nevėžio) žemumos, Dysnos ir Neries aukštupio (Baltarusijoje), Dainavos lygumos, Lydos plynaukštė.

Dažniausiai tai derlingų dirvožemių slėniai, seni žemdirbystės regionai, nuo XIV a. vidurio vilioję Ordinų kariuomenės turtingu grobiu. Slėniais vingiavo didžiosios upės Nemunas, Neris su daugybe intakų, tyvuliavo gausūs poledyniniai ežerai. Derlinguose slėniuose, prie upių ir ežerų stovėjo šimtmečius gyvenami kaimai, kurių gyventojai atkakliai dirbdami metai po metų stūmė gūdžias girių tankmes vis toliau nuo savęs.

Daugybė vandenų, upių ir upeliukų, ežerų, pelkių, – tai XIII–XIV a. dažnai minimas Lietuvos natūralaus kraštovaizdžio elementas.

Vandeningo krašto reputaciją su kaupu patvirtina šiuolaikiniai Lietuvos pelkių tyrimai. Svarbiausia sąlyga joms susiformuoti yra drėgmės perteklius, o Lietuvoje išgaruoja tik dalis (50–70 proc.) per metus iškritusių kritulių, taip pat reljefas ir geologinė sandara. Palankiausias reljefas pelkėms susidaryti yra gausios Baltijos, Švenčionių ir Žemaičių (pelkės užima 11 proc. jos ploto) aukštumų daubos, kuriose daugiausia kaupiasi perteklinė drėgmė. Didelių pelkių juosta driekiasi tarp Baltijos aukštumų ir Vidurio Lietuvos žemumos: Žuvinto, Amalvo, Igliaukos, Didžiojo raisto, Alionių, Plačiavų, Šepetos, Notigalės. Blogiausios sąlygos pelkėms rastis – labai giliai ir tankiai upių tinklo išraižytuose Žemaičių aukštumos pietvakariniuose šlaituose ir Medininkų (Vilniaus r.) aukštumoje. XX a. pradžioje pelkės sudarė 6,5 proc. Lietuvos teritorijos.

Pelkių (balų) kraštas – toks Vakarų Europos autorių, kaip antai cituoto Baltramiejaus Anglo, sukurtas įvaizdis, nuolat patvirtinamas ir vėliau. Žilberas iš Lanua *(Gilbert de Lannoy)* apie savo apsilankymą pas didįjį kunigaikštį Vytautą 1413–1414 m. rašė: „<...> keliavau per daugybę kaimų, didelių ežerų ir miškų; Lietuva yra kraštas, kurio didžioji dalis negyvenama, pilna ežerų ir didelių miškų“ (*Kraštas ir žmonės*, p. 49). Pelkėse saugiai tūnantys lietuviai – menkinamas jų įvaizdis senosios Rusios literatūros kūrinyje *Žodis apie Rusų žemės pražūtį* (apie 1237–1240 m.). Jame rašoma, kad Kijevo kunigaikščio Vladimiro Monomacho laikais (1113–1125) „lietuviai neišlįsdavo iš savo pelkių į šviesą“ (*Mindaugo knyga*, p. 48–49). Įrodyta, kad tai realūs pelkynai prie rytinės lietuvių etninės ribos tarp Dauguvos ir Beržūnos (dešinysis Nemuno aukštupio intakas) žemupio, XX a. pirmoje pusėje dar buvę Breslaujos, Pastovio, Naručio ežero ir Neries aukštupio apylinkėse, Beržūnos žemupyje su Isločės intaku (Ochmański, J., 1981, p. 34). Pelkingose, vandeningose, tankiose giriose gyventojai slėpdavosi nuo netikėto priešo ne mažiau saugiai nei tvirtovėse. Tam reikalui išgrįsdavo slaptas kūlgrindas, klodavo kamšas, tiesdavo

lieptus, statydavo tiltus. XIV a. šiems darbams karo žygyje atlikti atsirado speciali bartų tarnyba. Jos vardas kildinamas iš XIII a. antroje pusėje į Lietuvą pasitraukusių prūsų bartų.

Būdingiausias Lietuvos kraštovaizdžio bruožas visgi buvo girios ir miškai. Miškingumas Lietuvoje IX–XII a. du tris kartus viršijo dabartinį lygį. XII a. miškai apėmė ne mažiau kaip 55 proc. dabartinės teritorijos (dabar – 30,3 proc.). Tačiau dabartiniai miškai tėra blyškus atspindys tų miškų, kurių būta XIII–XIV amžiuje. Tuo metu savaiminės kilmės tankios girios driekėsi per dešimtis ar net šimtus kilometrų. Šiandien dauguma miškų išsidėstę smulkiais ploteliais tarp dirbamų laukų. Iš senųjų girių išliko stambesni masyvai: Gudų, Rūdninkų, Lavoriškių, Labanoro, Ažvinčių, Šimonių, Žalioji, Biržų, Šešuolių. Pirmus II tūkstm. po Kristaus šimtmečius, kai vėlyvojo subatlančio pradžioje buvo šiek tiek šilčiau ir drėgniau nei dabar, vadinamuoju viduramžių šiltmečiu, vyravo pušys, beržai, kai kur alksniai ir netgi eglės, skroblai, ąžuolai ir lazdynai. Pastarųjų dauguma buvo išlikę nuo šilto ankstyvojo subatlančio periodo, irgi šilto ir drėgno, kuris baigėsi maždaug I tūkstm. po Kristaus, kai eglės, ąžuolai ir skroblai augo gausiai. Miškotyrininkų duomenimis, eglynai itin paplitę Žemaičių aukštumoje ir Vidurio žemumos vandenskyrų plotuose, didžiausi pušynų masyvai – smėlingoje Pietryčių lygumoje. Plačialapių miškų – pirmiausia ąžuolų pramaišiui su uosiais, guobomis, skroblais, liepomis, klevais – daugiau Vidurio žemumos pietuose, Dzūkų aukštumoje ir Aukštaičių aukštumos pietinėje dalyje. Šie ąžuolynai, plačialapiai miškai, yra senųjų girių likučiai.

Didžiausi girių masyvai XIII–XIV a. istorijos šaltiniuose nėra minimi, išskyrus retas išimtis, bet girių ir miškų struktūros skirtumai XIII–XIV a. istorijos šaltiniuose aiškiai pastebimi: sunkiai pereinamos, tankios girios *(wald)*, lengviau įveikiami spygliuočių miškai *(heide)*, ąžuolynai *(damerow)* ir tiesiog miškai *(grawde)*, pagaliau didelės ir visai neįveikiamos dykros *(solitudo– wildnis– desertum– nyuą)*. Tai Ordino kariuomenių per žygius į Lietuvą XIV a. antroje pusėje – XV a. pradžioje dažniausiai vartotos charakteristikos. Itin patikimi kryžiuočių karo kelių į Lietuvą aprašymai *(Wegeberichte)* informuoja, kad XIV a. pabaigoje žemaičių gyvenamas vietas, kurias puolė Ordinas, skyrė ne tik žymiosios užvartos, bet ir 1–4 mylių pločio (mylia – apie 7,4 km), įvairaus tankumo ir sandaros girios. Antai tarp Viešvilės upės ir Nemakščių plytėjo 4 mylių giria ir dar viena giria už vienos mylios iki žygio tikslo – Nemakščių, kuriuos supo kitas miškas. Dabartinė Karšuvos giria – tos neįvardytos girios likučiai. Gerokai siauresni girių ar miškų masyvai skyrė Vilniaus ir Trakų kunigaikštysčių

kaimus. Girių mastus galima suprasti iš vieno trumpo karo kelio Lietuvoje aprašymo.

> „83. Iš Gardino į Šalčininkus, grįžtant per Pervalką. <...> Pirmiausia iš Gardino į kitapus Ežero, 3 mylios iki pilies. Nuo Astros, nuo tos pilies, iki Ostrynos 3 mylios, ten yra upė, vadinama Katra, kur dažnai esti sargybos. Iš ten iki Vosyliškių 2 mylios per bjaurią girią, čia galima 2 naktis sustoti ir gerai pamedžioti. Iš ten iki Dubičių 5 mylios gero kelio, ten yra miestas ir pilis. Toliau nuo Dubičių iki Eišiškių miesto 3 mylios, jis viena mylia iš kelio. Nuo Eišiškių į Šalčininkus 5 mylios, bet jeigu bus vykstama iš Dubičių į Šalčininkus, tai bus 6 mylios, tame tarpe galima nakvoti. Iš Šalčininkų grįžtama atgal per girią (dykrą) *wiltnis* 12 mylių iki Pervalko, iki karaliaus kiemo <...> persikėlus per Nemuną, vėl išeinama į vieškelį." (*Kraštas ir žmonės*, p. 35)

Nors girių kirtimas ir vidinių žemių kolonizacija po 1422 m. Melno taikos sutarties su Vokiečių ordinu pasirašymo ir įsibėgėjo, vėlesniuose, XV–XVI a. vidurio, šaltiniuose randama daug patikimų duomenų, kurie leidžia išsamiau aptarti to meto Lietuvos miškingumą ir jo kaitos specifiką. Rytiniuose lietuvių etnoso žemių paribiuose, prie Naručio ežero plytėjo giria, o jos vakarinis pakraštys galėjo būti dabartinė Lavoriškių giria. Lietuvos šiaurės rytuose, dabartinių Rokiškio (iki Susėjos upės Latvijoje), Obelių, Zarasų vietoje ir toliau į rytus, link Breslaujos ir piečiau, iki Dysnos upės, pasienyje su Livonija taip pat būta didelės girios. Šiaurės Lietuvoje dabartinės Biržų girios pirmtakė buvo dar didesnė – pietinė dalis prasidėjo tarp Pyvesos, Tatulos, Mūšos upių, gal net plačiau, ir ėjo iki Livonijos pasienio. Toliau nuo jos į vakarus driekėsi giria, kuri paslėpė buvusios pietų Žiemgalos žemes, kai XIII a. pabaigoje jos gyventojus sunaikino Livonijos ordino ir Rygos arkivyskupo kariuomenės. Žemaitijos šiaurės vakaruose didelėje girioje kūrėsi Plateliai ir Gandingos (vėliau – Plungės) valsčius. Žemaitijos pietvakariuose Pajūrio giria jungėsi su dešiniojo Nemuno kranto miškų masyvais ir apėmė Mituvos baseiną (giria tarp Raudonės ir Mituvos upių). Šios sengirės liekana – minėta Karšuvos giria. Panemunių giria per Skirsnemunės, Veliuonos, Vilkijos girias jungėsi su Sūduvos (Užnemunės) giria, kuri XIV a. antroje pusėje plytėjo tarp Ordino ir Lietuvos. Sūduvos giria tapo vientisu masyvu, kai kryžiuočiai išnaikino jotvingius. Tačiau XV a. prasidėjęs girios kolonizavimas rėmėsi į senąsias Nemuno pakrančių pilis arba valdovo kiemus, todėl ji skilo į Leipalingio, Liškiavos, Merkinės, Alytaus, Punios, Birštono ir Darsūniškio girias. Pietuose Sūduvos girią pratęsė Gardino giria. Ši driekėsi ir

dešiniajame Nemuno aukštupio krante. Tai buvo didelė giria. Vakaruose siekė Bebros upės – Narevo intako (Lietuvos Metrika, kn. nr. 25, dok. nr. 35) baseiną, apėmė abu Nemuno aukštupio krantus. Matyt, iš jos atskilo Veisiejų, Pervalko, Perlamo, Ašiužos (Hožos) girios. Ordino karo žygių maršrutuose Gardino giria Katros baseine apibūdinama kaip bjauri giria, vegeberichtuose išimtinė.

> Buvusių girių plotų lyginimas su dabartinių plotais puikiai iliustruoja senosios Lietuvos miškingumą. Didysis kunigaikštis Aleksandras XVI a. pradžioje savo favoritui Mykolui Glinskiui davė Liškiavos girios dalį, kurios perimetras triskart keturios mylios, t. y. apie 650 km², valdovui liko kraštas prie Prūsijos (Lietuvos Metrika, kn. nr. 25, dok. nr. 15). Dabartinės Gudų girios plotas Lietuvoje – 1 450 km².

XV a. pasiekusių ir pradėtų minėti girių masyvų formavimąsi koregavo ilgai trukęs karas su abiem vienuolių Ordinais, ypač XIV amžiuje. Plačios, tankios miškų juostos, kur kadaise gyveno baltų gentys, saugojo Lietuvos pasienį nuo Livonijos ir Prūsijos. Giriomis virstančios plačios pasienio zonos jau buvo žmonių veiklos padarinys – juolab kad dalis žmonių liko ten gyventi, todėl vėlesnio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir abiejų Ordinų pasienio girių negalima vadinti pirmapradėmis. XV a. – XVI a. pirmos pusės šaltiniai gana retai mini krašto viduje ošiančias girias – jos nuo seno buvo kolonizuojamos. Kiekvieną didesnę gyvenamą teritoriją Lietuvoje supo girios, žmonės tradiciškai kūrėsi prie ežerų ir giriomis tekančių upių, šimtmečius plėtė pievų, ganyklų ir arimų plotus. Tankiau gyvenamose ir rečiau Ordino puolamose teritorijose girios pastebimai mažėjo jau XIV a. antroje pusėje. Iš tokių mažėjančių girių reikėtų paminėti Ariogalos, Naručio (su Lavoriškėmis), Valkininkų, Rodūnios, Žiežmarių, Rūdninkų, Semeliškių, Karmėlavos, Kauno ir kt. Kita vertus, Gardino giria ar dar didesnė senesnioji giria, nuo kurios ji atsiskyrė, plytėjo ypatingoje etnosų sandūroje. Ji sudarė natūralų pietinį lietuvių ir jotvingių žemių pakraštį, skiriantį nuo rusėnų ir lenkų (mazoviečių) žemių. Antai jotvingius iš pietų pusės nuo Voluinės žemės skyrė 100 km pločio upių (Narevo aukštupio su Bebros intaku), pelkių ir girių juosta. Rusėniška Gardino pilis prie Nemuno nuo XII a. turėjo priartinti Kijevo, vėliau Voluinės kunigaikščių karinius ir komercinius interesus prie lietuvių ir jotvingių. Rytinė etninė lietuvių riba su Polocko žemės rusėnais, rytų Lietuvos pilkapių tyrinėjimų duomenimis, ėjo nuo Dūkšto ir Dysnų ežerų per Lentupio apylinkes, Svyrio ežerą, palei Nerį iki

[1]
Stumbras.
Gravitūra, XVI a. vid.

Smurgainių, per Ašmenos apylinkes, palei Gaujos upę iki Lydos apylinkių (Kurila, L., 2005a, p. 75). Šiek tiek į rytus nuo archeologų aprašytos linijos plytėjo žymieji pelkynai, iš kurių „lietuviai neišlįsdavo į šviesą". Su giriomis, upėmis ir ežerais iki lietuvių ekspansijos pradžios XIII a. pradžioje jie sudarė 15–60 km pločio tarpetninę dykrą. Ribos buvo griežtos, kai kuriuose regionuose jos nekito kelis šimtmečius. Tik pietuose ir pietryčiuose, Gardino girios plote prie Nemuno, į tarpgentinę dykrą turėjo vykti slavų migracija, kurią palaikė prie Nemuno įsikūrę Naugardukas ir Gardinas. Įvairaus pločio dykros skyrė baltų etnosų žemes.

> Antai tarp žemaičių ir kuršių buvo iki 100 km ilgio ir 40 km pločio dykra, o rytuose nuo Nevėžio baseino lietuvių juos skyrė negyvenamos dykros juosta, kuri buvo dalis ištisinės dykros, supančios Upytės žemę (išskyrus jos pietinį pakraštį). Žiemgalius nuo sėlių skyrė pelkėta Lėvens žemuma, pietuose pereinanti į Nevėžio slėnį. Lietuvos ir Deltuvos žemes vieną nuo kitos skyrė 20 km, o sėlius ir šiaurinę lietuvių Nalšios žemę – 10–15 km pločio negyvenama dykra.

Manoma, kad tarpgentinių dykrų girios buvo vienas svarbiausių pagoniškos sakralizacijos objektų, baltų etnosus paprastai skirdavo vadinta šventoji giria ar upė. Buvusių tarpgentinių dykrų vietose taip pat atrandama kulto akmenų sankaupų (Žulkus, V., 1989, p. 110–113).

Istorijos šaltiniai liudija, kad lietuviams, kaip ir visiems baltams, pati gūdžiausia giria nebuvo kliūtis įsikurti, plėtoti ūkį, susisiekti vieniems su kitais. Giria, upė, ežeras buvo natūrali, kasdienė, įprasta aplinka, kurią reikėjo įveikti ir joje gyventi. Žmonių veikla keitė kraštovaizdį, o girios

įsavinimas – ankstyviausias ir raiškiausias Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio formavimo elementas (plačiau žr. I.3). Giria teikė gėrybių. Be medaus ir vaško, apynių, kailiukų ir odų, žmonėms ji davė maistą, statybinę medžiagą ir padarynę, žiemą šilumą, o kilus pavojui – apsaugą. Skverbimasis į girią prasidėdavo ganiava, pievų šienavimu, bitininkyste ir medžiokle. Natūralūs bemedžiai plotai, miško aikštelės, pamiškės, upių slėniai, ežerų pakrančių pievos ir aukštapelkės, dešimties ar net daugiau kilometrų ilgio stambių miško žvėrių minami takai – visa tai tapo „langais" į girią [**1**]. Pro juos ateidavo žmonės su girios lydimais ir trakais, intensyviai plėsdami bemiškius žemės plotus, arimus, ganyklas, pievas, ir čia pat kurdavo savo gyvenvietes.

1.3. Gamtiniai ištekliai

Į baltų kraštus ateinantys krikščionys, ypač Vokiečių ordino vadovybė, visai nenutuokė, kokių gėrybių atras tose giriomis apaugusiose žemėse. 1245 m. birželio mėn. privilegijoje, kuria imperatorius Frydrichas II suteikė magistrui Henrikui iš Hohenlohės teisę užimti Kuršą, Lietuvą ir Žiemgalą, Ordinui leista „per amžius valdyti ir turėti aukso ir sidabro, geležies ir kitų metalų, taip pat druskos kasyklas ir lydyklas, kurios būtų ar bus rastos minėtose žemėse" (*Mindaugo knyga*, p. 56). Tačiau Ordinas atsidūrė krašte, kuriame visų šių viduramžiais strateginių žaliavų stokota. Krikščioniškųjų katalikiškų misijų, kolonijų ir karinių misionierių ordinų nariai tuojau pat suvokė, kad vietiniai gyventojai šias gyvybiškai jiems reikalingas prekes importuoja iš paslaugių krikščioniškų kraštų. Taigi nuo 1218 m. geležis, ginklai, druska, audiniai (drabužiai), žirgai vis atsidurdavo pagonims parduoti draudžiamų prekių sąrašuose, kuriuos sudarinėjo Šventojo Tėvo oficialai pagal vietos krikščioniškųjų misionierių teikimus (plačiau žr. I.6.3).

Vis dėlto druskos ir geležies lietuvių ūkiui ir karybai pakako. Šių prekių importas niekada nenutrūko. Išteklius papildydavo sėkmingi karo žygiai, vėliau – valdomų rusėniškų žemių pirkliai. Sunku pasakyti, koks buvo importinių ir vietinių žaliavų santykis, tačiau net aptakūs skaičiai – vietinės geležies kiekiai I tūkstm. viduryje tenkino 60–90 proc. gyventojų poreikių – patvirtina, kad importuoti reikėjo. Iš Lietuvos balų rūdos išgaunamas geležies kiekis tenkino pagrindinius gyventojų ūkio poreikius, kuriems nereikėjo itin kokybiškos geležies [**2**]. Kokybiškesnė buvo importuojama, kaip ir ginklai. XIII–XIV a. vietinės geležies gavyba ir apdirbimas skaičiavo jau antrą tūkstantį metų. Geležies rūda (limonitinė

[2]
Žvejybinis kabliukas. Geležis, XIII–XIV a., Kernavė

rūda) buvo kasama iš natūralių radimviečių pelkėse, balose, raistuose ir sausesnėse vietose. Dėl gamtinio poveikio ši rūda nuolat pasirodydavo žemės paviršiuje.

> „Limonito susidarymas Lietuvoje vyksta iš pradžių veikiant uolienas atmosferos drėgmei, hidrosferai ar anaerobiniams mikroorganizmams. Dėl ardomųjų procesų uolienų geležies mineralai – magnetitas, hematitas, sideritas, silikatinių mineralų geležis – redukuojasi ir, esant anglies dvideginiui, atsiranda geležies bikarbonatas, kuris gerai tirpsta vandenyje, todėl lengvai keičia vietą migruodamas uolienų poromis. Kadangi geležies junginių (Fe_2O_3) Lietuvos uolienose netrūksta, tai ir geležies karbonatų kaupiasi palyginti dideli kiekiai. Jei požemių vandenyje būna pakankamai angliarūgštės ir dar organinių rūgščių, jis gali iš uolienų surinkti gana daug tirpių geležies junginių. Kai toks mineralizuotas vanduo, prasiveržęs šaltiniais į žemės paviršių, gauna daugiau deguonies ir nebetenka išgaruojančio anglies dvideginio, geležis bemat iškrinta nuosėdomis. Tai – limonitas, vandeningi geležies junginiai. Jis iš požeminio vandens kai kur gali ir gausiau koncentruotis – paprastai kaupiasi žemės paviršiuje.“ (Malinauskas, Z., Linčius, A., p. 112–113)

Rūdos sluoksniai paprastai siekdavo 30–70 cm storio, rečiau – per metrą. Plotų buvo daug ir įvairaus dydžio – neretai kelių hektarų. Rūdoje dažniausiai būdavo 18–40 proc. geležies.

Intensyviausiai geležies metalurgija buvo išplėtota Lietuvos rytuose ir pietuose, menkai – vidurio ir šiaurės vidurio regionuose (Salatkienė, B., p. 131) [3]. Šias archeologiniais duomenimis pagrįstas išvadas taikydami ikivalstybinėms lietuvių žemėms (plačiau žr. I.2) išvysime, jog nuo I tūkstm. antros pusės iki XIII–XIV a. geležies rūdos gavyba ir gamyba koncent-

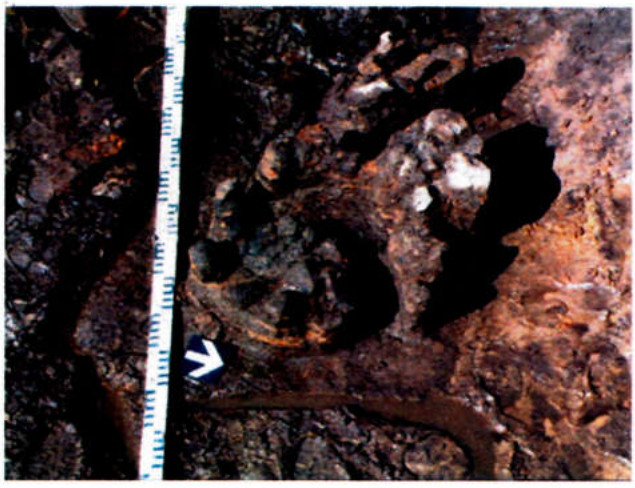

[3]
Juodosios metalurgijos krosnies liekanos Kernavėje – molinių krosnies sienelių fragmentai, perdegę akmenys. XIV a. antra pusė

ravosi Nalšios ir Lietuvos žemėse – paneriais šiaurėje ir panemuniais vakaruose. Žemaitijoje metalurgijos mastai menkesni, o Nevėžio baseino žemėse – pavieniai atvejai (Salatkienė, B., p. 54). Todėl galima pagrįstai tvirtinti, kad Lietuvos ir Nalšios žemės buvo senos „pramoninės" metalurgijos teritorijos, kurios galėjo tiekti geležies dirbinius jų stokojantiems lietuvių genčių regionams.

Gausūs požeminiai vandenys lietuviams išplukdydavo kitą itin reikalingą gėrybę – druską. Ją gyventojai garino iš vietinių mineralinių šaltinių. Kai atsirado didžiojo kunigaikščio kiemas, druskingos versmės ir iš jų gaunama druska iš dalies tapo valdovo regalija, jo nuosavybe. Dažniausiai druskos gavyba Lietuvos valstybėje XV a. pabaigoje – XVI a. pradžioje minima Darsūniškio (ir Birštono), Gardino (itin daug druskingų šaltinių), Slanimo dvaruose ir Naugarduko žemėje. Ją išgaunantys tarnybiniai žmonės, druskininkai, arba druskiai (*soleniki, solniki*), duodavo metinę druskos duoklę statinėmis, pavyzdžiui, Gardine XVI a. pradžioje druskininko tarnyba dvarui kasmet duodavo vieną statinę. Gavyba buvo nenaši, kiekiai nedideli, todėl didysis kunigaikštis XV–XVI a. pradžioje šios regalijos nebetausojo, druskininkus su jų žemėmis ir duokle dovanojo bajorijai. Lietuvos gyventojai ilgai laikėsi įpročio prasimanyti vietinės druskos arba naudodavo sūrų vandenį maistui gaminti. Vietinę druską XIII–XIV a. neabejotinai nukonkuravo pigesnė atvežtinė, iš pradžių vežama iš pietinių Rusios žemių (Kijevo, Haličo), taip pat vokiška iš Rygos, vėliau – iš Lenkijos. Lietuvos Didžiosios

[4]
Tauras. Gravitūra, XVI a. vid.

Kunigaikštystės teritorijai plečiantis į rusėniškas žemes, druskos stygiaus lietuviai neturėjo patirti.

Menki, vos vietinius poreikius tenkinantys geležies ir visai nežymūs druskos kiekiai netapo lietuvių eksporto preke ar kaimynams patraukliu agresijos objektu. Kita vertus, geležis ir druska – vis lietuvių girių turtai. Jose gyvenantis nedidelis vabzdelis, bitė, kantriai nešantis į drevę saldų nektarą, nuo XIII a. antros pusės šį užsispyrusių pagonių kraštą garsino gausiu kokybiško vaško (medaus – mažiau) eksportu. Kai Lietuva užvaldė Rusios girias, vaško eksportas kelis šimtmečius buvo nuolatinis ir retai pertraukiamas vyksmas.

„Lietuvos žemė <...> pilnut pilna žvėrių ir gyvulių", – rašė Baltramiejus Anglas XIII a. pirmoje pusėje. Šiandien tik iš istorijos šaltinių galima sužinoti, kokių tai būta žvėrių. *Pirmasis Lietuvos Statutas* (1529 m.) dar spėjo griežtai surūšiuoti neišnykusius vertinguosius laukinius žvėris, už kurių neteisėtą medžioklę didikų giriose tekdavo mokėti baudas (str. XI.2). Giriose ir prie vandenų veisėsi stumbrai, briedžiai, elniai, meškos (lokiai), arkliai, šernai, stirnos, lūšys, bebrai [**4**]. Jų vertę kėlė didelė mėsos išeiga iš gyvo svorio, kailis ir oda [**5**]. Mėsą nuolatos valgė vietos žmonės, didelius jos kiekius tiekė kariuomenei (1410 m. lietuviai rengėsi karui su Ordinu – medžiojo ir sūdė žvėrieną). Žvėrių kailiai ir odos – dar vienas seniausias, po vaško, lietuvių eksporto, straipsnis. Vilkų, kiaunių, lapių, ernių, voverių, kiškių, pelių ar kitų laukinių kailinių žvėrelių ir graužikų dar buvo tiek daug, kad *Statuto* sudarytojai net nekreipė į juos dėmesio. Tauras, laukinis jautis, įžymus senųjų girių raguotis, *Pirmojo Lietuvos Statuto* patvirtinimo laikais jau buvo išnykęs. Šventosios Romos imperatoriaus pasiuntinys Zigmantas iš Herberšteino, keliavęs per Lietuvą

[5]
Gyvulių kaulai XIII–XIV a. sodyboje, Kernavės viršutinis miestas

1516–1518 m. ir 1526 m., vienas paskutinių aprašė šį žvėrį jau kaip egzotišką. Buvo matęs jų Lietuvos kaimynystėje, Mazovijoje, auginamų „beveik kaip kokiuose žvėrynuose" (*Kraštas ir žmonės*, p. 58–59). Be mėsos, itin vertinta jų oda – iš jos gaminti diržai. Stambūs laukiniai raguočiai nyko, nes žmonės juos medžiojo, mažino jų gyvenamų girių plotus, užvaldė jų senus tradicinius, įspūdingų mastų migravimo takus, pavyzdžiui, XVI a. viduryje vienas takas ėjo iš Birštono girios per Nemuną, per Karmėlavą, Žiežmarius, Gegužinę (Jonavos r.) iki Lavariškių.

2. Teritorija

2.1. Žemės ir etnopolitiniai regionai

XI–XII a. Kijevo Rusios istorijos šaltiniuose lietuvių teritorija regima kaip vientisas masyvas, apgyventas bendra kalba kalbančių žmonių, vadinamų *lietuva (литва)* [**6**]. Kijevo Rusios metraščiai yra aprašę ne vieną rusėnų karo žygį į lietuvių žemes. Šiuos žygius dažnai lydėdavo sėkmė, tačiau rusėnai neužrašė jokių išsamesnių žinių apie puolamo krašto geografiją. Nors šitą darbą puikiai mokėjo, tai liudija *Senųjų laikų pasakojime* (*Повесть временных лет*, XII a. pr.) kruopščiai išdėstyta ankstyvoji Rusios gentinė teritorinė sandara. Todėl ankstyvuosius lietuvių etnoso

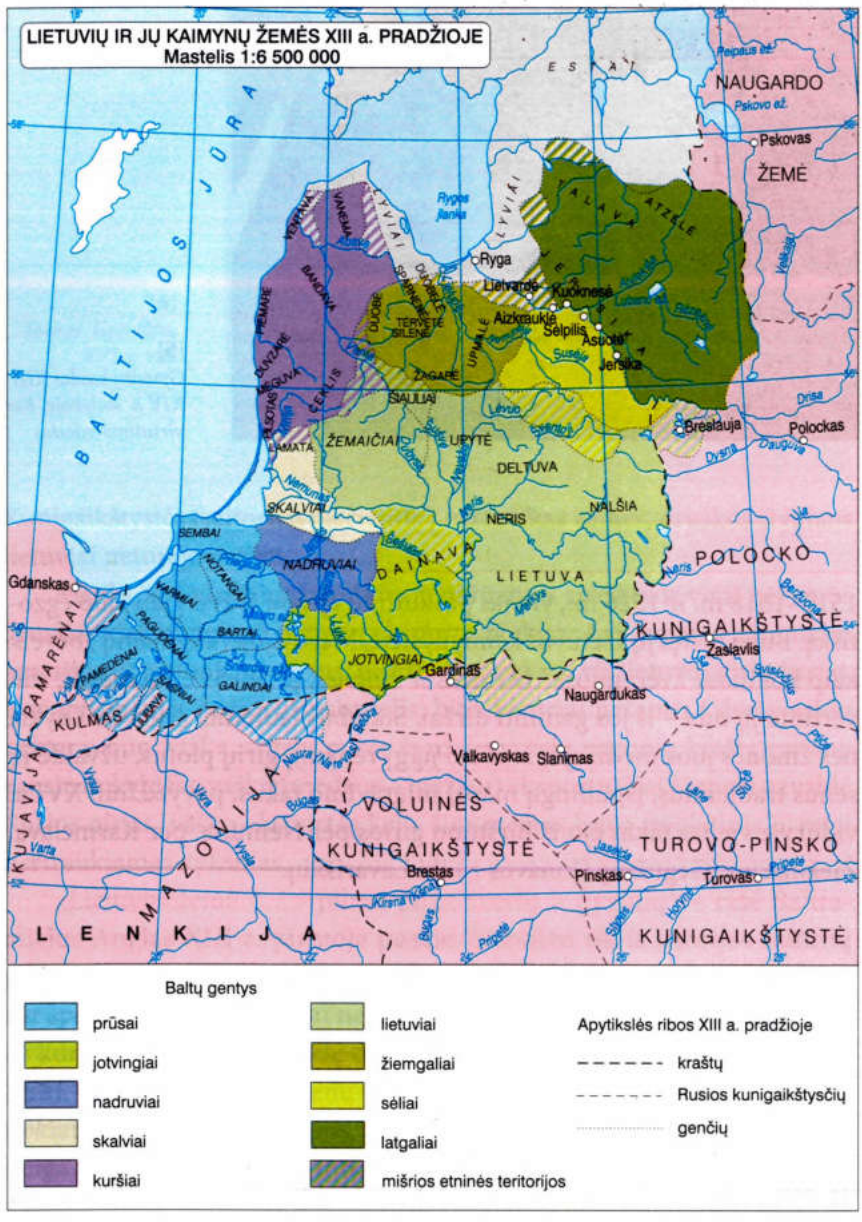

[6] *Lietuvių ir jų kaimynų žemės XIII a. pradžioje*

teritorinius procesus geriau pažinti padeda artimų kaimynų šaltiniai.

Vertingi istorinės geografijos duomenys išsaugoti dviejuose 1253 m. balandžio 4 d. Kuršo dalybų tarp Rygos arkivyskupo ir Livonijos ordino aktuose. Kuršas

dalijamas į žemes, kurių kiekviena turi gyvenviečių tinklą. Gyvenvietės dažnai su priklausiniais – tai galėjo būti ne tik jų žemės, girių ir vandens plotai, bet ir kitos gyvenamos vietovės. Taigi gyvenviečių hierarchija – visas Kuršas, žemės, žemiausieji teritoriniai junginiai „laukai" – Kurše iš tikrųjų egzistavo. Teritorijos turėjo labai aiškias ribas, tad tarp Livonijos ordino ir vyskupo pareigūnų dėl jų ginčų nekildavo.

Analogiška sandara pastebima Lietuvoje. Archeologų tyrimai konstatuoja pirmas atskirų žemių užuomazgas lietuvių protėviams priskiriamoje rytų Lietuvos pilkapių kultūroje I tūkstm. po Kr. pabaigoje – II tūkstm. pradžioje. Gintautas Zabiela šešiose ar septyniose Nalšios žemėse XI–XIII a. suskaičiavo po tris keturis žemesnius teritorinius junginius – archeologų terminais, „valsčius", bet iš tikrųjų ten „laukai", smulkiausi iš vienos ar daugiau gyvenviečių susidedantys teritoriniai vienetai. Dalis tuo metu susiformavusių teritorijų pasiekė Lietuvos valstybės laikus: Tauragnų, Švenčionių, Dubingių valsčiai. Panašiai atrodė ir Deltuvos žemė.

1219 m. lietuvių kunigaikščių sutartis su Voluinės kunigaikštiene, be kitos informacijos, atskleidė ikivalstybinio lietuvių etnoso teritorinės raidos etapą. Sutartyje vieni kunigaikščiai atstovavo žemėms (Lietuvos, Žemaičių, Deltuvos), kiti – giminėms (Ruškaičiams, Bulionims). Edvardas Gudavičius įrodė, kad „bežemiai" Ruškaičiai iš tikrųjų buvo iš Upytės, Bulionys (Bulevičiai) – iš Šiaulių, t. y. jie taip pat buvo teritorijų valdovai. Minėtas dokumentas padeda suprasti ankstyviausią dokumentuotą lietuvių žemių teritorinę kaitą: šalia senesnių formavosi naujos, kuriose dominavo kilminga giminė, turinti alodinę žemės nuosavybę. Atsirandančių žemių ribas dažniausiai braižė karinis ir politinis kilmingos giminės potencialas. Todėl 1219 m. vienintelė Ruškaus giminė reprezentavo visą būsimą Upytės žemę, o Buliaus – Šiaulių. Galima pridurti, kad vėliau tas žemes įvardysiantys vietovardžiai 1219 m. dar netaikyti jų apimamoms teritorijoms. Iš tikrųjų Šiaulių ir Upytės nepaminėjimas sutartyje nereiškia, kad jos neegzistavo (Šiauliai, kaip žemė, minimi 1236 m.), bet labiau parodo, kaip informaciją teikę lietuviai suprato savo krašto teritorijų formas. Lietuvos teritorijos skilimas į žemes XIII a. pradžioje – tikras ir neabejotinas faktas, tad sutartyje išvystame labai vertingus ankstyvesnės gimininės-gentinės epochos anachronizmus – du aiškius žemės atsiradimo modelius: senesnį gentinį ir naujesnį aristokratinį. 1219 m. trys teritoriniai vienetai jau tvirtai vadinami žemėmis: Lietuva, Žemaitija ir Deltuva. 1229 m. šaltiniuose žeme vadinama Nalšia *(Alsen land)* sutartyje neminima, nes jos kunigaikščių, beje, susigiminiavusių su dominuojančia

Lietuvos žemės kunigaikščių gimine, dėl nežinomų priežasčių Voluinėje nebuvo.

Daugiau ar mažiau vientisai lietuvių teritorijai skylant į žemes, vienai iš jų liko senasis Lietuvos pavadinimas. Kitos įgijo naujus. Vis dėlto lietuviai, nors ir formavosi jų regioninė savimonė (kaip antai žemaičiai, nalšėnai), išsaugojo savo bendros kilmės supratimą ir su ja sietiną etninę savimonę. Sunku pasakyti, kokios aplinkybės lėmė Lietuvos žemei tokį išskirtinumą. Tai galėtų būti susiję su menkai iš istorijos šaltinių žinoma senųjų lietuvių migracija ir nelietuviškų bendruomenių asimiliavimu. Archeologiniai tyrimai daugiau ar mažiau patvirtina lietuvių (žemaičių) skverbimąsi į kuršių žemes, Upytės lietuviai gyveno pačiame žiemgalių ir sėlių paribyje, o lietuvių nalšėnų skverbimasis į sėlius – taip pat abejonių nekeliantis procesas. Lietuva galėjo būti pagrindinė, motininė, žemė, kuri nemažai prisidėjo, kad atsirastų ir kitos. Gal čia slypėjo dar viena iš aiškių jos politinės svarbos priežasčių XIII a. pradžioje, palaikiusių lietuvišką atsirandančių teritorinių etnosų bendrumą.

Rusėnų, Rygos vokiečių kolonijos, Lietuvos Karalystės periodo (XIII a. vidurys) istorijos šaltinių duomenys nurodo beveik identišką lietuvių politinę teritorinę sandarą. Pagrindinė žemė, Lietuva, plytėjo pietrytinėje etnoso dalyje. Neries upė buvo jos natūralus šiaurinis kraštas, bet neabejotinai Lietuvai priklausė dalis dešiniakrantės Neries iki Neries ir Nemuno santakos, kaip antai Kernavė. Nemuno vidurupis laikytinas vakarine Lietuvos riba. Tačiau lietuviai tuo metu jau buvo smarkiai išplėtę savo įtaką šiauriniams jotvingiams, dainavai, t. y. Nemunas buvo labiau geografinė nei politinė riba. Pietvakariuose Lietuvos žemės veiksmus varžė Gardinas, senas Kijevo Rusios politinis ūkinis forpostas lietuvių, jotvingių ir iš dalies šiaurės Voluinės rusėnų žemių paribyje. Lietuvos žemės pietiniame pakraštyje, Nemuno aukštupio dešiniajame krante, buvo itin mišri lietuvių, jotvingių ir rusėnų kontaktinė zona. Ten anapus Nemuno iškilo ir suklestėjo kitas Kijevo Rusios politinis, amatų ir prekybos centras – Naugardukas. Nemuno aukštupys XIII a. pirmoje pusėje tapo Lietuvos žemės ir rusėnų politinių įtakų riba. Ji matoma Haličo-Voluinės metraštyje: Vaišelga „įsirengė sau vienuolyną prie Nemuno upės, tarp Lietuvos ir Naugarduko“ (*Mindaugo knyga*, p. 117). XIII a. penkto dešimtmečio viduryje Mindaugas užėmė Naugarduką, lietuvių įtaka stiprėjo kituose Nemuno aukštupio rusėniškuose miestuose – Slanime, Valkavyske, Zditove, Gardine. Dešiniajame Nemuno krante lietuvių valdovai ėmė steigti savo kiemus: XV a. minimam Bartų valsčiui priklausantį Turijską, Žaludką, Bokštus (prie Beržūnos) ir kt. Rytuose Lietuvos žemė ribojosi

su Polocko kunigaikštyste (Minsko žeme) – lietuvių paribys ėjo maždaug būsimo Ašmenos pavieto rytiniu pakraščiu tarp Bokštų ir dabartinės Vileikos (Neries aukštupyje).

Kai 1258–1259 m. žiemą Burundajaus vadovaujami totoriai smogė Mindaugo Karalystei, pirmiausia buvo įžengta į Lietuvos, o vėliau – į Nalšios žemę. Tais metais totoriai su rusėnais žygiavo iš pietų ir pietvakarių (Brestas, Valkavyskas minimi kaip pagrindinės žygio pradžios pilys, o Gardinas – kaip pilis, kurią planuota pulti nuniokojus Lietuvą ir Nalšią), todėl, laikantis tokios žygio krypties, nurodoma, kad Nalšia šiauriau Lietuvos. Nalšia buvo tiesioginė Livonijos kaimynė – 1250 m. Livonijos ordino magistras Andriejus Štirietis per nusiaubtą Nalšią įsiveržė į Lietuvą. Nalšios padėtį tarp Livonijos ir Lietuvos patvirtina archeologiniai duomenys (Zabiela, G., 1992, p. 12–24). Vakarinis Nalšios pakraštys lietėsi su Deltuvos žemei priklausančiomis Alantos, Siesarties ir Giedraičių apylinkėmis. Pietuose Nalšios vietovės, Dubingiai, Švenčionys, ribojosi su Lietuva. Toliausiai rytuose plytėjo Nalšiai priklausanti Breslaujos žemė, kuri dar XI a. patyrė Polocko kunigaikščių ekspansiją ir buvo kolonizuojama slavų krivičių (Drūkšių pilis – vakariausias kolonizavimo centras). Kitos rytinės Nalšios teritorijos nėra visai aiškios, manoma, kad jos sutapo su bendra lietuvių rytine riba, kaip rytinė žemė nurodomi Švenčionys (su Lentupiu) Švenčionių aukštumoje, Birvėtos, Strūnos ir Strėčios aukštupiuose. Šiaurinę Nalšią sunkiau apibūdinti, nes čia ji ribojosi su sėliais, kuriuos pamažu asimiliavo arba pajungė politiškai. Archeologai ir istorikai tose vietose nurodo penkis Nalšios gyvavimo laikus menančius vietovardžius – Noliškis (Noliškėlės, Nolėnai), rusėniškai būtų *Нальщи*, iš čia *нальщане* „Noliškio apylinkės gyventojai“ (Būga, K., p. 678). Keturi iš jų nūnai telkiasi aplink Uteną. Minėtos vietovės yra XIII a. pradžioje egzistavusiame Sėlos žemės paribyje ir laikomos Nalšios lietuvių asimiliacijos palikimu. Gintautas Zabiela nurodo tarp Utenos, Kuktiškių, Tauragnų ir Degučių apylinkių buvus žemę *Nalšia*, kuri ir davė Nalšios žemei pavadinimą. Beje, 1268 m. Rygos arkivyskupo globai pasidavusio Nalšios nobilio Šiukštos *(Suxe)* valdos tapatinamos su šalia Salako (Zarasų r.) esančiu Šiukščių kaimu ir Degučių piliakalniu. Nalšios kunigaikščiai stengėsi įsitvirtinti prie Dauguvos upės.

Nalšios plotas siekė 7 000 km^2: ji buvo mažesnė už Lietuvą, bet didesnė už savo vakarinę kaimynę – Deltuvos žemę (2 000 km^2). Šiaurinis Deltuvos pakraštys sutapo su pietiniu dabartinio Anykščių rajono paribiu, vakarinis apėmė Šventosios vidurupį. Pietvakariuose ir pietuose Deltuva

būtų siekusi Lietuvą, bet buvo nuo jos atskirta 20 km pločio negyvenamos tarpgentinės dykros, ėjusios dabartinio Širvintų rajono pietine ir centrine dalimi. Į vakarus ir šiaurės vakarus nuo Deltuvos plytėjo Upytės žemė, minima 1254 m. žiemgalių Upmalos žemės dalybų tarp Livonijos ordino ir Rygos arkivyskupo akte. 1219 m. ją reprezentavo kilminga Ruškų giminė. Vienu iš Upytės teritorinių centrų Gintautas Zabiela siūlo laikyti ne tik Upytės gyvenvietę ir piliakalnį Panevėžio rajone, bet ir 25 km į pietvakarius nuo jos nutolusį Bakainių piliakalnį. Upytės žemė plytėjo derlingame Nevėžio vidurupyje. Šiaurėje siekė Žiemgalą, vakaruose Šiaulius, rytuose Sėlą, pietryčiuose Deltuvą, pietuose – Kėdainių apylinkes. Nuo visų kaimynių, išskyrus pietinį pakraštį, Upytę skyrė plačios miškų juostos. Kitų Nevėžio upės baseino derlingų žemių teritorinė raida pastebimai skyrėsi nuo tradicinės sandaros žemių. Kaip rodo išlikę XIV a. antros pusės šaltiniai, krašto teritorijas valdė vietinė aristokratija, kurią Livonijos ordino magistro kapelionas Hermanas Vartbergietis vadino satrapais, o 1367 m. Lietuvos ir Livonijos „plėšikėlių taikos" sutartis – kunigaikščiais. Taigi Nevėžio regione išlikusi senoji aristokratija, visai kaip Ruškų giminė 1219 m., dar galėjo formuoti ir valdyti savo giminės teritorijas, vadinamas kiemais ar dvarais *(curia)*. Tokios teritorijos nebuvo didelės, pvz., „didžiojo satrapo" Algimanto dvaras Aristava 1387 metais. Nevėžio vidurupio teritoriją formavo nedidelių žemių tinklas, pasak Henryko Łowmiańskio, XIV a. antroje pusėje jų buvo vienuolika (Łowmiański, H., 1932, p. 128). Tik kai kurios, buvusios Nevėžio žemupyje, turėjo gynybinę pilį ar tvirtovę.

Panašiai kaip Upytę Ruškams, 1219 m. sutartis Šiaulių žemę skyrė Bulionių giminei. Šiauliai buvo į vakarus nuo Upytės. Šiaurėje ribojosi su žiemgaliais, vakaruose – su kuršiais. Pietinis ir pietvakarinis kraštas lietėsi su Žemaitijos žemėmis. Tai – didelė, bet neaišku, ar Žemaitijai priskirtina žemė. Hermanas Vartbergietis XIV a. antroje pusėje griežtai skyrė Šiaulių žemę nuo Žemaitijos, 1411 m. Ordino vyresnybė suvokė ją esant „tarp Livonijos ir Žemaitijos". Jos kunigaikščiai Buliai palaikė žemaičių kunigaikštį Vykintą, kai šis kovojo su Mindaugu, ir buvo Mindaugo sunaikinti. Nuo tada iki XIV a. vidurio istorijos šaltiniuose apie ją nėra jokių duomenų.

Tačiau archeologai patvirtina, kad Šiaulių žemėje gyvenimas nenutrūko. XIV a. ji virto pasienio zona, savotiška buferine teritorija tarp Lietuvos (Žemaitijos) ir Livonijos. Jos gyventojai palaikė pragmatinius ryšius su Livonijos magistru,

o tai ribojo Gediminaičių valdžią regione. Žinoma, kad 1348 m. šiauliečiai mokėjo Livonijos magistrui duoklę *(tinsz)*, kad išvengtų krikščionių puolimų. Nežinoma, kaip seniai buvo taip atsiperkama, bet tais metais Šiauliuose imama stiprinti Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžia – šiauliečiai stojo į kovą su magistru ir ragino didįjį kunigaikštį pulti Livoniją. Pasikeitusi šiauliečių laikysena Livonijos ordino magistrui buvo staigmena, nes jie buvo laikomi Rygos draugais – Livonijos kariuomenės netrukdomos žygiuodavo per Šiaulių žemę ir gaudavo *tinsz*. (Krikščionys sunaikino krašto pilis 1348, 1358 m.) Taigi lietuvių valdovas įtvirtino savo valdžią, tik nežinoma, ar ilgam, nes vėliau duomenų apie Šiaulius vėl nėra, jų negausi diduomenė nedalyvavo politiniame žemaičių gyvenime (nepasirašė 1390 m. sutarties su Ordinu). Kita vertus, Šiaulių žemės gyventojai vaidino didelį vaidmenį taikiai apgyvendinant, arba kolonizuojant, šiaurinį Lietuvos pasienį (pietų Žiemgalą).

Vakarinėje lietuvių etnoso pusėje Žemaitija buvo pati reikšmingiausia žemė. Sekant vėlesne tradicija Nevėžio dešinįjį krantą galima būtų pavadinti rytine Žemaitijos riba, juolab kad netoli Kėdainių esantys Josvainiai nuo Vytauto valdymo laikų buvo laikomi valdovo kiemu šiame krašte, o tokie radosi XIII a. pabaigoje. Iš tiesų – tai vėlesnė siena. Vytautas, kaip bėglys Karaliaučiuje 1384 m. ir kaip valdovas 1398 m., sutartimis sukūrė rytinę Žemaitijos ribą – ja tapo Nevėžio upė. Tikroji riba vestina labiau į vakarus, Dubysos baseinu. Nemuno žemupys nuo santakos su Nerimi iki Jūros upės (dešiniajame jos krante stovėjo skalvių kaimai) buvo daugiau ar mažiau žemaičių pietinė riba. Vakaruose ir šiaurės vakaruose žemaičiai siekė kuršius, juos per XIII–XIV a. asimiliavo arba su Vokiečių ordino pareigūnų pritarimu kūrėsi jų žemėse. XIII a. viduryje minimos kuršių pašonėje įsikūrusios žemaičių gyvenvietės Laukuva ir Tverai. Edvardas Gudavičius jas vadina kunigaikščio Vykinto valdų branduoliu. Pietrytinėje žemės dalyje turėjo būti Lietuvos valdovui Mindaugui ištikimesnio Erdvilo (Gerdvilo) valdos: Raseiniai, Ariogala, Betygala. Šiaurėje žemaičiai siekė žiemgalius ir prožemaitiškus Šiaulius. Žemaitijos struktūra buvo panaši į Lietuvos ir Nalšios – tai labiau gentinio modelio žemė su keliomis (ne mažiau kaip dviem) įtakingomis kunigaikščių giminėmis. Jei Buliaus giminės valdas (Šiaulių žemę) laikysime su Žemaitija susijusia paribio teritorija, tai pietvakariuose gyvavo kita panaši – Karšuvos – žemė. Kitaip nei žemaičių, nežinomas nė vienas Karšuvos kunigaikštis. Karalius Mindaugas 1253 m. liepos mėn. visą Karšuvą padovanojo Livonijos ordinui (taip pat ir Vokiečių).

Donacijoje žemė niekuo nesiskyrė nuo ten pat išvardytų Kražių, Ariogalos, Raseinių. Kare su kryžiuočiais XIV a. pradžioje Karšuvos priklausiniais laikytos Tauragės, Pūtvės, Batakių (Aukaimio), Skaudvilės apylinkės. Žemės gyventojai kentėjo nuo Ordino riterių žygių ir nuo XIV a. pradžios kėlėsi giliau į Žemaitiją.

Petras Dusburgietis savo kronikoje netapatino Karšuvos gyventojų (jo vadinamų karšuviais) su žemaičiais. Tačiau reikia turėti omenyje, kad Vokiečių ordino pareigūnai ir raštininkai apibūdindami Lietuvos etnogeografinius reiškinius galėjo vartoti savą terminiją. Kita vertus, Karšuva galėjo būti stipri prožemaitiška žemė – kai 1337 m. imperatorius Liudvikas IV Vokiečių ordinui padovanojo visą Lietuvą su jai pavaldžia Rusia, privilegijoje Karšuva buvo įrašyta po Aukštaičių ir Žemaičių. Netikėtas Karšuvos iškėlimas painioja tyrinėtojus, verčia ją laikyti gana reikšminga žeme, nors duomenų apie ją to meto istorijos šaltiniuose, išskyrus minėtus, visai nėra.

Pirmą patikimą lietuvių gyvenamų žemių aprašymą paliko Mindaugo karūnavimo iškilmėse 1253 m. liepos mėnesį dalyvavęs vienuolis. Jo tapatybė neišaiškinta.

„O iš rytų Rusios link su minėta Prūsija ribojasi Jotuva. Šią su bendražygiu ėmiau krikštyti. Už Prūsijos į šiaurę yra Semba, kuri iš šiaurės pusės siekia jūrą.

[8] Pšemyslas, penktasis čekų karalius, kuris dabar valdo, su kryžiaus ženklu asmeniškai su didele kariuomene pajungė Sembą krikščionių valdžiai, pakrikštijo minėtos žemės vyresnįjį ir davė jam savo vardą. Tai įvyko man dalyvaujant, popiežiaus pono Aleksandro IV pirmais [pontifikato] metais.

[9] Sembai, kaip prūsai, kaip dievus garbino tam tikrus miškus. Daug buvo buriama. Ir mirusiuosius degindavo su žirgais ir ginklais, ir geresniais drabužiais, nes tiki, kad šiais ir kitais daiktais, kurie sudeginami, galėsią naudotis būsimame gyvenime.

[10] Su Semba ribojasi Kuršas, kuris driekiasi dar labiau į šiaurę ir iš šiaurės ir vakarų pusės juosiamas jūros. O rytiniame krašte yra pagonių žemė, kuri vadinama Žemaitija. Šiai [Dievo žodis] niekada nebuvo skelbtas be kalavijo.

[11] Ji taip pat iš rytų ribojasi su Lietuvos žeme, kuri [savo ruožtu] ribojasi su Rusia. Lietuvos pirmasis karalius Mindaugas priėmė krikštą ir per savo karūnavimą, man jame dalyvaujant, iš Romos sosto gavo karališką valdžią. Likusiems jo ainiams reikėtų elgtis taip pat <...>

[12] Minėti lietuviai, jotvingiai ir nalšėnai lengvai krikštijami, nes nuo pat lopšio yra iššindyti krikščionių žindyvių. Todėl galėsime tarp jų saugiai veikti." (*Mindaugo knyga*, p. 86–87)

Rankraštyje *Apie totorių kilmę* (1255 m.) jis tiksliai aprašė pagrindinių regiono teritorijų išsidėstymą. Į rytus nuo Žemaitijos plytėjo Lietuva, o nuo jos toliau – Rusia. Lietuvą jis suprato kaip vientisą Mindaugo Karalystę, nors nalšėnų minėjimas pabrėžtų, kad iš tikrųjų ją sudarė atskiros žemės. Šiuo atveju dvi – Lietuva ir Nalšia. Net jotvingius laikė Karalystės valdiniais – taip pat lengvai krikštijami kaip lietuviai ir nalšėnai. Žemaitijos jis nepriskyrė Mindaugui dėl žemaičių priešiškumo krikštui. Kone visų lietuvių žemes rankraštyje sujungdamas į vieną Karalystę ir neminėdamas jų pavadinimų, šis vienuolis parodė, kad mažesnių savarankiškų žemių diduomenė arba pripažino karaliaus valdžią, arba buvo sunaikinta.

2.2. Teritorijos sandaros moderninimas ir taikymas monarchijos administraciniams poreikiams

Senųjų žemių reikšmė išaugdavo su jų aristokratijos iškilimu, bet dažnai su ja ir išnykdavo. Būtent karaliaus Mindaugo ir jo šeimos rankose pirmą kartą atsidūrė visi lietuvių etninės teritorijos pertvarkymo svertai, kuriuos naudojo ir vėlesni Lietuvos valdovai. Karinė jėga, karališkos periferijos ūkio ir valdymo struktūros, gyventojų kilnojimas iš vienos žemės į kitą, giminystės ryšiai – tai dažniausiai aptinkame istorijos šaltiniuose. Šios priemonės vienijo valstybės teritoriją ir konsolidavo monarcho valdžią. Mindaugui pavyko įveikti Bulionis ir jų valdose, Šiaulių žemėje, įtvirtinti savo valdžią. Ten neliko senosios aristokratijos. Lietuvos karalius plėtojo savo valdžią Žemaitijoje. Jos pietryčių žemių – buvusių Erdvilo (Gerdvilo) valdų – diduomenė gal net mielai priėmė lietuvišką valdžią, tačiau Mindaugas Žemaitijos dalis, o 1259 m. ir visą Žemaitiją, užrašė Švenčiausiosios Mergelės Marijos vokiečių namų brolių ordinui. Taip buvo klojami Žemaitijos atskirumo nuo Lietuvos pamatai. Žlugo per Žemaitiją realizuojami Mindaugo planai užvaldyti kuršius. Mindaugo interesai dėl jų buvo tokie aiškūs ir stiprūs, kad Ordinui atiduoti žemaičiai, sėkmingai kariaudami Kurše, planavo Lietuvos valdovą persivilioti į kovą su krikščionimis. Lietuvių žemių diduomenė, išskyrus Vykintą, Bulionis ir brolėnus Dausprungaičius, Mindaugui pareiškė ištikimybę. Karvedžių Ruškaičių, Vaišnos ir Sirvydo, ar proteguojamų Nalšios kunigaikščių, Daumanto ir Girdenio, pavyzdžiai rodo, kad karalius jais pasitikėjo ir, svarbiausia, ne itin ribojo jų valdžią senosiose jų žemėse.

Tai liudija ankstyvosios karališkos (centrinės) valdžios silpnumą periferijoje ir tradicijos diktuojamą uždarą žemių gyvenimą. Kaip tik tų žemių aristokratija, stiprėjanti kariškai, politiškai ir materialiai, subrandino mintį pašalinti Mindaugą iš valdžios. Iš Vaišelgos Mindaugaičio 1264–1267 m. keršto už tėvo nužudymą matome, kad ne vien Daumantas Nalšiškis su Girdeniu, bet ir Deltuvos diduomenė, dalis Lietuvos žemės dalyvavo šalinant karalių arba palaikė sąmokslą prieš jį. Vaišelgos karas lėmė ryškią teritorinę kaitą – pakertamas Nalšios ir Deltuvos savarankiškumas. Literatūroje pagrįstai tvirtinama, kad jos buvo prijungtos prie didžiojo kunigaikščio domeno. Buvusios Deltuvos žemėje ilgainiui iškilo Ukmergės pilis, o Nalšia dar kelerius metus rodė gyvybės ženklų, kol 1268 m. didysis kunigaikštis Traidenis išvijo paskutinius jos kunigaikščius, Šiukštos *(Suxe)* šeimą, į Livoniją. Iš kai kurių Nalšios žemių vėliau buvo suformuota valdovo ūkio teritorija, vadinamoji Vilniaus tijūnija.

Jungimas prie domeno – tai monarcho, centrinės valdžios, ūkinių, administracinių, karinių ir politinių struktūrų steigimas teritorijoje, kuri tam tikru metu gyvybiškai reikšminga, t. y. kariškai, politiškai, ūkiškai, infrastruktūriškai strateginė. Prasidėjęs naujas Lietuvos teritorinės raidos etapas keitė ikivalstybinių žemių struktūrą ir valdymą. Kaitos įrankio, sverto vaidmuo teko didžiojo kunigaikščio kiemams. Pagrindiniai valdovo valdžios įtakos svertai buvo valdovo pilis, valdovo kaimas arba kaimai, teritorija, sparčiai ten augantis monarcho ūkis, medžioklės girios. Kartu su kiemais žemėse (valsčiuose) atsirasdavo valdovo žmonių, kiemo tarnų. Juos atkeldavo iš kitų valdovo teritorijų arba parinkdavo (rekrutuodavo) iš vietinių gyventojų. Patys pirmieji istorijos šaltinių paliudyti Mindaugo kiemų *(curia)* su išlyga vadinami tarnai buvo ten reziduojantys Livonijos riteriai, kurie vykdė karaliaus interesų karinės apsaugos ir fiskalinio administravimo funkcijas. Jų nebuvo daug, kai krikščionybė Lietuvoje žlugo, jie pasitraukė į Livoniją. Vietinės kilmės seniausi kiemo tarnai turėjo atlikti karines arba joms artimas karines ūkines tarnybas: ankstyviausios žinios apie jų paslaugas susijusios su žirgininkyste – tai Haličo-Voluinės metraštyje minimi Mindaugo bernai žirgininkai (iš vėlesnių šaltinių dar žinomi žirgų šėrikai, leičiai, ašvininkai, raitininkai). Kadangi jie privalėjo išsilaikyti patys, žemėje formavosi didžiojo kunigaikščio žmonių ūkiai ir socialiniu profesiniu vardu vadinamos gyvenvietės: Leičiai, Raitininkai, Ašvininkai, Kaniūkai (iš *конюхи* – žirgininkai), Kabeliai (iš *кобыла* – rusėniško *ašva* „kumelė“ vertimo) ir kt. Mindaugo Karalystės dokumentuose monarcho kiemo vardas fiksuotas toks pat kaip valstybės: „mūsų dvaras Lietuva“ *(in Lettowia in curia nostra)*. Pradiniais didžiojo kunigaikščio

kiemo raidos etapais karališkoji dalis žemėje turėjo būti žymima valdžios centro terminu *Lietuva*, valdovui tarnaujančių ypatingų kiemo žmonių *leičių* arba jiems sinonimišku *lietuvių* vardu (plačiau žr. III.1.1). Leičiai ir žirgininkai laikytini pirmaisiais lietuviškais monarcho kiemo tarnais.

Valdovo valsčiai radosi jam įsitvirtinant ikivalstybinėse lietuvių žemėse, plėtojant jose didžiojo kunigaikščio valdžią. Šios žemės tapo valdovo nuosavybės dalimi, 1387 m. jau vadinamos valsčiais, kuriuose buvo valdovo administracija ir iš kurių į iždą nuolat ėjo duoklės, dėklos. Be to, valsčių žmonės patarnaudavo valdovui ir atlikdavo kitus darbus bei prievoles, taip pat ir karo. Vėlesni, XV–XVI a. pirmos pusės, istorijos šaltiniai išvardija bene daugiausia didžiojo kunigaikščio kiemų (dvarų tarp Neries ir Nemuno aukštupio) – tai Lietuvoje buvo seniausia valdovo valdžios, ūkio ir karinė atrama. Lietuvos žemėje kiemų valdomi valsčiai buvo mažesni, bet jų buvo daugiau nei Nalšios ir Deltuvos žemėse suformuotų valsčių, šalia kurių egzistavo milžiniška valstybės mastais, vien ūkiniams poreikiams sudaryta Vilniaus tijūnija. Daug rečiau kiemų būta Žemaitijoje. Čia tiesioginės didžiojo kunigaikščio valdžios nebuvo iki XVI a. pirmos pusės. Nedidelį valdovo dvarų ar kitų įtakos teritorijų skaičių krašto pietvakariuose lėmė nesunkiai atskleidžiamos taktinės ir strateginės karo su kryžiuočiais priežastys. Kai kuriose žemėse valdovo kiemų iš viso galėjo nebūti, nes jas valdė tradiciškai valdovui ištikimos senos kilmingos giminės. Kaip ryškiausius pavyzdžius galima nurodyti Giedraičių, Svyrių, Alšėnų *kunigus* ir Nevėžio vidurupio *satrapus*.

Vienas iš teritorinės didžiojo kunigaikščio valdžios plėtros padarinių – trupėjo, mažėjo virsdamos valdovo valsčiais senosios žemės. Antai iš Nalšios liko Noliškio *(Nalexe, Naliske)* valsčius, minimas su Tauragnais 1298 m. danų karaliaus Eriko akte dėl Rygos arkivyskupijos protektorato arba su Utena, Balninkais – Hermano Vartbergiečio *Livonijos kronikoje* aprašomame žygyje į Lietuvą 1375 m. vasario mėnesį. Gediminaičiai, įsigalėdami ir kurdami naujas teritorines struktūras, senojo žemių skirstymo visai nepaisė. Antai Trakai ir Vilnius iškilo kaip dvi pagrindinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės centrinės valdžios rezidencijos, kurioms pavaldžios kunigaikštystės (nuo 1413 m. vaivadijos) senąją Lietuvą padalijo beveik pusiau. Tik vakariniame pakraštyje, šiauriau nuo Neries, Vilniaus kunigaikštystės siena šiek tiek sutapo su išnykusios Deltuvos ribomis.

Žemaitijos teritorinė raida vyko kitaip, nes didžiojo kunigaikščio valdžios įtaka joje buvo ribota. Krašto gyventojai laikėsi senos gyvenimo tvarkos, kurią kiekvienoje žemėje ir XIII, ir XIV a. pabaigoje kontroliavo diduomenė. Čia nesusiformavo politinės ir karinės galios centras,

kuris vienytų visą žemaičių visuomenę. Lietuvos valdovas, Gediminaičiai XIII a. pabaigoje – XIV a. pirmoje pusėje Žemaitijos pietvakariuose įsteigė keletą sau pavaldžių karinių strateginių teritorijų su pilimis ir ten kėlė savo bajorus ir kiemų tarnus, vadinamus lietuviais arba leičiais. Didysis kunigaikštis Vytenis pavedė savo broliui Gediminui organizuoti krašto gynybą ir stiprinti didžiojo kunigaikščio valdžią. Pietvakarių Žemaitijoje (Karšuvoje) prie Jūros upės XIV a. pradžioje iškilo Gedimino pilis (Padievyčio piliakalnis prie Kvėdarnos) ir kitos valdžios pilys. Taip siekta mobilizuoti žemaičius kovai su kryžiuočiais. Regionas išsilaikė iki XIV a. ketvirto dešimtmečio pradžios. Tų įvykių sūkuryje Trakų ir Vilniaus valdžia Žemaitijoje sustiprėjo, kai kur net keitė teritorinę sandarą. Iškilo stipri Medvėgalio pilis su žeme, Aukaimis Karšuvoje ir t. t. Gali būti, kad didžiojo kunigaikščio Gedimino valdžios įgaliojimus Žemaitijoje perėmė jo stačiatikis brolis Teodoras (Fiodoras). Rusėniška vardo forma slypi Kvėdarnos pavadinime *(Федор, Хведор)*. Geografinis Kvėdarnos ir Gedimino pilies Padievyčio (arba Kvėdarnos) piliakalnyje artumas nebuvo atsitiktinis. Ši karinė teritorinė valdžios struktūra prie Jūros upės buvo „stumtelėta" į vakarus nuo Laukuvos, dar Mindaugo Karalystės laikais minimos žemės. Gedimino pilis „sunaikino" Laukuvą kaip žemę, nes tapo naujos Pagraudės (Paragaudžio) žemės kariniu ir politiniu centru, nuolat puldinėjamu Ordino kariuomenės. Iš tikrųjų Laukuva patyrė „administracinę reformą", nes su Tverais, Šiauduva ir Jaunodava atsidūrė stiprioje Medininkų žemėje. Po 1330 m. vengdami kryžiuočių agresijos gyventojai traukėsi iš Karšuvos ir nuo Jūros pakrančių 30–75 km į Žemaitijos gilumą. Netoli Ariogalos, Raseinių, Varnių, Telšių, Alsėdžių ir Papilės išaugo žemaičių medžių užvartos *(griauzdos, indagines, hayne)*.

Nuo XIV a. vidurio užvartos saugojo kraštą pietvakariuose ir vakaruose. Jos buvo statomos iš aštriai apgenėtų ir suverstų rąstų. Užvartų konfigūracija nėra tiksliai žinoma. Tradiciškai istoriografijoje kalbama apie užvartų linijas, bet užvartų sistema buvo įvairesnė (kaimus su laukais supantys žiedai) ir teritoriškai platesnė. Užvartas statė ir lietuviai – iš šiaurės jos dengė Lietuvai priklausančią Upytės žemę.

Nuo XIV a. vidurio į Žemaitijos teritorijos formavimąsi didžiojo kunigaikščio valdžia nesikišo. Valdomos krašto pilys (tvirtovės) netapo valdovo kiemų (dvarų) tinklo stuburu. Ilgiau Gediminaičiai išlaikė Žemaitijos teritorijoje Vilkijos (Paštuvos), Veliuonos, Skirsnemunės pilis prie Nemuno ir Josvainius (gal ir Šiaulėnus), kurie XV a. virto didžiojo

kunigaikščio dvarais su valsčiais. Stebėtinas dar XIII a. minimų gentinių žemių Ariogalos, Betygalos, Kražių, Raseinių, Viduklės, stabilumas ir šalia atsirandančios naujos žemės tyrinėtojams leidžia atskleisti naujosios Žemaitijos teritorijos modelio specifiką. Senose gentinėse teritorinėse struktūrose (žemėse) dėl socialinių, karinių ir demografinių priežasčių mezgėsi naujos, nes senosios žemės nebuvo vienalytės ir smulkesni jų teritoriniai bendruomeniniai dariniai rinkosi naujus traukos centrus – kulto, bendro susirinkimo, migruojančių gyventojų telkimosi vietas. Radosi naujų žemaičių žemių. Jų dydžiai skyrėsi, pavyzdžiui, Žiemygala, Pramedžiava buvo tokio dydžio kaip laukas, o Knytuva ir Tendžiogala virto reikšmingomis Žemaitijos žemėmis.

XIV a. pabaigoje žemaičių etnoso socialiniai politiniai kontūrai buvo aiškūs, tačiau to negalima pasakyti apie išorines krašto sienas. Tik dalis žemaičių gyveno savo pradinio branduolio žemėse, kiti jau gerą šimtmetį buvo iš ten pasitraukę, treti pasistūmėję į vakarus, prie Baltijos jūros, o ketvirtus į savaip suprantamą Žemaitiją įtraukė Vytautas, kai rytinę Žemaitijos ribą nukėlė iki Nevėžio upės. Iš šiaurės, rytų ir pietų žemaičius supo kelių dešimčių kilometrų pločio retomis gyvenvietėmis pasagstytas pasienis su Ordinais. Vytauto ir Jogailos pastangomis 1422 m. pasirašyta Melno taikos sutartis užbaigė naujosios Žemaitijos teritorijos formavimą.

2.3. Naujos etnogeografinės sąvokos, nauji regionai

Vykstant sudėtingiems Lietuvos teritorinės raidos procesams ne tik kūrėsi valdančios dinastijos (valstybinius) poreikius atitinkanti moderni valstybės struktūra, bet ir formavosi nauji etnogeografiniai dariniai.

Aukštaitija. XIII a. pabaigos šaltiniuose atsirado Aukštaitija – pirmą kartą minima 1294–1300 m. datuojamoje Petro Dusburgiečio kronikos žinutėje apie lietuvių ir vokiečių kovas prie Nemuno: *Navale bellum multiplex habuit, unum versus Austechiam terram regis Lethowie, in qua villam dictam Romene <...> combussit.* Kronikininkui Aukštaitija – tai viena iš Lietuvos karaliaus žemių, kurią Ragainės komtūras Liudvikas iš Lybencelio pasiekė laivais. Žinutėje minimas Aukštaitijos kaimas *Romene* tapatinamas su dabartiniais Romainiais prie Kauno. Kad puolimas vyko kaip tik ten, patvirtina toliau išsakytas kronikos autoriaus džiūgavimas dėl Ragainės komtūro 1294–1300 m. pasiektos įtakos lietuviams Nemuno pakrantėje nuo Neries upės (reikia manyti – žiočių) iki Lamatos žemės jo žemupyje. Tai privertė vietinius žmones laikytis taikos su Ordinu, mokėti

jam duoklę ir sukėlė Vytenio – „Lietuvos karaliaus“ – nepasitenkinimą. Pirmą kartą istorijos šaltiniuose paminėta Aukštaitija teprilygo eilinei Lietuvos valdovo domeno žemei (valsčiui), pavyzdžiui, tokiai kaip Šalčininkai. Vokiečių ir Livonijos ordino XIII a. pabaigos – XV a. pradžios aiškinimuose Aukštaitija – tai iš Neries ir Nemuno santakos (vėliau Kauno pilies), kaip centro, 10–20 km spinduliu nuo Nevėžio iki Strėvos žiočių (gal Rumšiškių) brėžiama teritorija.

Lietuvoje, didžiojo kunigaikščio dvare, Aukštaitijos ir aukštaičių sąvokai buvo teikiama kitokia reikšmė – tai sinoniminis visos lietuvių gyvenamos Lietuvos (be žemaičių) pavadinimas. Didysis kunigaikštis Gediminas 1323 m. spalio 2 d. Vilniuje su Livonijos (ir Vokiečių) ordinu, Rygos arkivyskupu, krašto vyskupais, Danijos karaliaus vietininku sudarytoje taikos sutartyje garantavo taiką Lietuvos valstybės vardu. Taikos sutartyje įrašytos valstybės teritorijos: Aukštaičiai, Žemaičiai, Polockas ir visi pavaldūs Rusai. 1337 m. gruodžio 12 d. imperatoriaus Liudviko IV pakartotoje lapkričio 15 d. privilegijoje, kuria visa Lietuva su priklausomomis žemėmis dovanojama Vokiečių ordinui, Lietuvos teritorinė struktūra pateikiama tokia kaip ir Gedimino taikos sutartyje: Aukštaitija, Žemaitija, Karšuva (stambi žemaičių žemė) ir Rusia. Tačiau pakartotoje imperatoriaus privilegijoje dvi teksto vietos ištaisytos. Pirma, kaip Lietuvos dalis įrašyta Aukštaitija. Antra, išmestos klauzulės su instrukcija įsteigti Lietuvos arkivyskupiją su vyskupo sostu Bajerburge (naujoje Ordino pilyje prie Veliuonos). Matyti, kad Gedimino valstybėje Aukštaitijos ir aukštaičių sąvokos buvo neabejotina teritorinė ir etninė realija. Jo vaikaitis Vytautas tai išsamiai paaiškino 1420 m. kovo 11 d. laiške Šventosios Romos imperatoriui.

> Vykstant sunkiam ginčui su Ordinu dėl Žemaitijos, Vytautas ir Jogaila ne kartą įrodinėjo imperatoriui lietuvių ir žemaičių kilmės, kalbos ir teritorijos vienovę. 1420 m. laiške, sustodamas prie etninės terminijos niuansų, Vytautas aiškino, kad žemaičiai Lietuvą vadina Aukštaitija dėl to, kad žiūrint iš Žemaitijos ji aukštesnė žemė, o iš Lietuvos Žemaitija – žemesnė žemė. Aukštaičiai ir žemaičiai – tai tie patys lietuviai. Šiuose paaiškinimuose neigiama Ordino tradicija aukštaičius laikyti atskira lietuvių grupe, egzistuojančia su lietuviais ir žemaičiais, kuri buvo eksplikuojama per Benedikto iš Makros atliktus Žemaitijos ribų tyrimus (1411–1412).

Nuo XIII a. pabaigos Lietuvoje sąvoka *Aukštaitija (aukštaičiai)* buvo suprantama trejopai: gyvenvietės Lietuvoje pavadinimas, nedidelė Lietu-

vos valdovo žemė (valsčius), kurios centras Nemuno ir Neries santakoje (Kaunas), ir sinoniminis Lietuvos (lietuvių) be Žemaitijos (žemaičių) vardas. Chronologinė pavadinimo dinamika, kai nedidelės Aukštaitijos žemės sąvoka išsiplėtojo iki lietuvių sinoniminio vardo, leidžia spėti, kad siauresnioji Aukštaitijos prasmė, archeologų duomenimis, taikoma vien Lietuvos vidurio lygumai, iš tikrųjų nedidelei žemei Neries ir Nemuno santakoje, buvo stumiama platesniosios alternatyvos, atitinkančios tradicinį Aukštaitijos suvokimą.

> Kita vertus, trys Aukštaitijos reikšmės XIII–XV a. galėjo atsirasti ir funkcionuoti nepriklausomos viena nuo kitos. Lietuvių kalboje sandas *aukštas*, *aukštasis* yra pamėgtas vietovardžių ir vandenvardžių elementas. Todėl vietovė Aukštaičiai Lietuvoje ar Žemaitijoje galėjo atsirasti bet kada ir bet kur, taigi ir Nemuno bei Neries santakos regione. Aukštaičių žemės kaimynystė su dar karaliaus Mindaugo laikais minima Neries žeme ir priklausomybė valdovo domenui iš dalies įrodo, kad ją iš vakarinės šios žemės dalies suformavo Lietuvos valdovas. Dėl fizinių geografinių regiono bruožų – aukštų, iki 100 m siekiančių Nemuno ir Neries krantų bei kontrastingai gilių upių slėnių – nesunkiai atsirado pavadinimas Aukštaičiai.

Naujos lietuvių žemės atsiradimas buvo susijęs su kariniais politiniais Lietuvos reikalais, ji neatsitiktinai atsirado prie Žemaitijos. Pietų Žemaitijos gyventojai (Nemuno pakrantėje nuo Neries upės žiočių iki Lamatos žemės), neatlaikę Ragainės komtūro karinio spaudimo, XIII a. pabaigoje įsipareigojo laikytis taikos su krikščionimis ir mokėti jiems duoklę. Tuomet didysis kunigaikštis Butvydas, vėliau jo sūnūs, Vytenis su Gediminu, ėmė kurti sau pavaldžias žemes (valsčius), karines valdovo teritorijas, žemaičių prokryžiuotiškoms nuotaikoms nuslopinti. Taip Žemaitijos pašonėje atsirado Aukštaičių žemė. Kuriamos žemės pavadinimas galėjo būti tiesiogiai susijęs su Žemaitijos įgyjamu teritorijos administraciniu ir socialiniu politiniu savarankiškumu (autonomiškumu). Galutinai XIV a. įsitvirtinęs etninis žemaičių vardas atvėrė vartus antoniminiam lietuvių, pavaldžių savo didžiajam kunigaikščiui, pavadinimui rastis. Būtent tuo metu istorijos šaltiniuose pasirodo sąvokoms *aukštaičiai* ir *žemaičiai* labai artimos reikšmės. Valdant Butigeidžiui, 1288–1289 m. žiemos žygyje į Rygą dalyvavo „visa Lietuva“ ir „visa Žemaitija“, o po metų Livonijos magistras laiške Vokiečių ordino magistrui siūlė pulti Žemaitiją, pats žadėdamas įsiveržti į didžiojo kunigaikščio Butigeidžio žemę, t. y. Lietuvą.

Sūduva. Jotvingių gyvenamų žemių šiaurę (dabartinę Suvalkiją) – Dainavą – Mindaugas, spėjama, užvaldė apie 1240 m. arba XIII a. penkto dešimtmečio pradžioje. Įtempti lietuvių ir jotvingių santykiai lėmė, kad Mindaugas tuo metu dalyvavo Mazovijai ir Haličo-Voluinės rusėnams, o vėliau – ir Vokiečių ordinui išsidalijant Jotuvą labiau kaip jos priešas nei draugas. Karūnuojamas karaliumi Mindaugas pusę Dainavos ir kitų jotvingių teritorijų už pagalbą kovoje prieš Karalystės ir krikščionių tikėjimo priešus 1253 m. liepos mėn. padovanojo Vokiečių ordinui Livonijoje. Popiežius patvirtino dovanojimą rugpjūčio 21 dieną. Iš šių aktų sužinome, kad lietuviai bent jau greta gyvenusių jotvingių žemes vadino bendru Dainavos vardu. Visus valdomus jotvingius Mindaugas, kaip karalius, užrašė Vokiečių ordinui 1259 m. rugpjūčio 7 d., pasiliko vos keletą sunkiai lokalizuojamų žemių arba gyvenviečių. Dainavoje taip ir nebuvo sukurtos veiksmingesnės teritorinės Lietuvos valdžios struktūros, ir pagaliau Lietuva galutinai ją prarado. Po Mindaugo mirties valdę didieji kunigaikščiai, ypač Traidenis nuo 1277 m., epizodiškai rėmė jotvingių kovą su Ordinu, tačiau vienybės stokojantys jotvingiai neatlaikė krikščionių spaudimo, pasidavė, žuvo arba traukėsi į Lietuvą. Ten, kur glaudėsi nuo Vokiečių ordino agresijos pasitraukę jotvingiai, išliko jų gyventi kaimai, vadinami gentiniais vardais *Jotvingiai, Dainava*. Dainavos vardas, sutinkamas ir pietų Lietuvoje, ir rusėniškosiose Nemuno aukštupio kairiųjų intakų žemėse, liudija santykinai gausų jotvingių persikėlimą. Didieji kunigaikščiai (pirmiausia Traidenis) kai kuriuos pabėgėlius sąmoningai apgyvendino vakariniuose pietų Lietuvos pakraščiuose, kaip karinę teritorinę apsaugą nuo Ordino. Tuo pačiu tikslu jotvingiai buvo įkurdinami ir kairiajame Nemuno krante, pavyzdžiui, jų vado Skomanto kiemas – tarp dabartinių Kapčiamiesčio ir Druskininkų.

XIII a. pabaigoje Lietuvos teritorinės gynybinės struktūros prie Nemuno dar buvo silpnos. Be Gardino pilies su jai pavaldžia žeme, šiaurės vakaruose tik tarp Aukštaičių žemės ir Ragainės stovėjo kelios pilys [7].

> 1295 m. pavasarį penki Ordino broliai ir pusantro šimto sembų (apie 200 vyrų kariuomenė) nužygiavo prie Gardino ir iš ten laivais patraukė žemyn. Per šią žvalgybinę operaciją brolių žygį iki Veliuonos pertraukė tik vienos gyvenvietės (kaimo) lietuviai, patyrę kariai, – jie stipriai pasipriešino ir nukovė du brolius. Prie Veliuonos Ordino broliai patyrė dar daugiau nuostolių – žuvo dar du broliai ir dešimtys karių.

Dėl to prie Nemuno sparčiai kilo didžiojo kunigaikščio pilys su jas aptarnaujančiais valsčiais. Stipri Punios pilis buvo pastatyta tuščioje vietoje

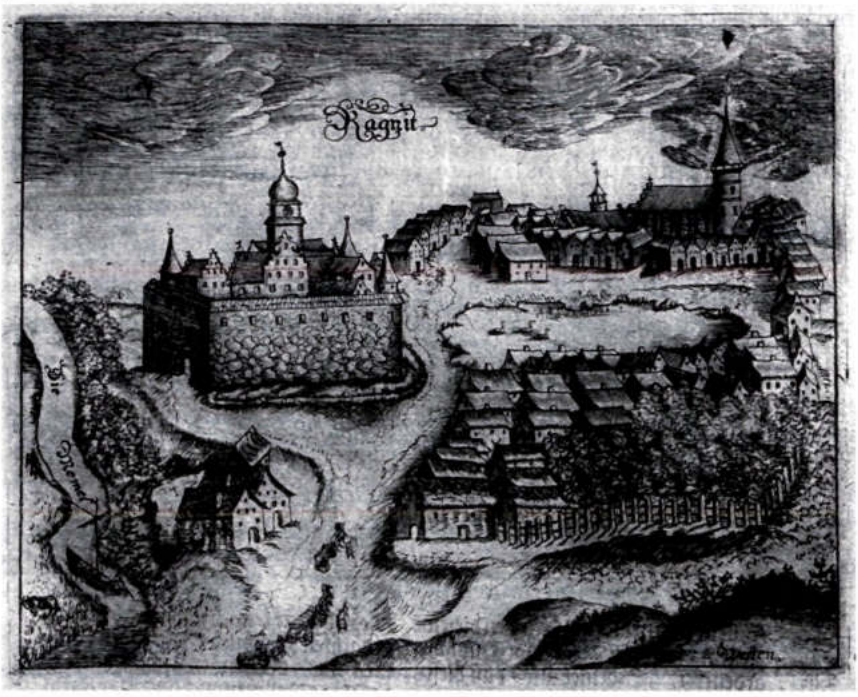

[7]
Ragainė.
Johanno Ulricho Krauso graviūra, 1684 m.

XIII a. pabaigoje, Alytaus XIII a. antroje pusėje, Merkinės, Birštono, Darsūniškio, Rumšiškių greičiausiai iškilo tuo pat metu ar truputį vėliau – XIV amžiuje. Šios pilys ir dar viena kita (pvz., Nemunaičio) XIV a. antroje pusėje sudarė Nemuno gynybinių pilių sistemos stuburą.

Sunaikinus, pajungus arba išsklaidžius jotvingių gentis, Sūduva liko tuščia. Tarp Lietuvos ir Ordino stūksojo kelių dešimčių kilometrų pločio giria. Tačiau XV a. pradžios istorijos šaltiniai sako, kad ilgainiui čia gyvenimas atsinaujino: ir lietuviai, ir Ordino valdiniai naudojosi girios gėrybėmis, abiejų kraštų valdovai joje dažnai medžiojo, žmonės šienavo, kopinėjo medų ir žvejojo. Kai kurie archeologai, analizuodami Suvalkijos piliakalnių ir kapinynų kasinėjimų duomenis, priėjo išvadą, jog krašte gyvenimas nenutrūko ir per karus su Ordinu, gyvavo retos gyvenvietės ir piliakalniai (Kulikauskas, P., p. 97–98). XIV a. antroje pusėje per girią (dykrą) ėjo du keliai, tiesa, panašesni į tradicinius karo žygio maršrutus, kuriais kryžiuočių kariuomenės pasiekdavo Darsūniškį, Alytų, Merkinę. Iš 1379 m. Trakuose Jogailos ir Kęstučio su Ordinu pasirašytos dešimties metų taikos sutarties aiškėja, kad lietuviai ir vokiečiai Sūduvos girias

buvo neoficialiai pasidaliję pagal jau susiklosčiusį jų naudojimą. Sutartyje Gardino žemei (šiaurinę žemės ribą skaičiuojant viena mylia, apie 7,4 km, šiauriau Perlamo – maždaug ties dabartine Lietuvos siena su Baltarusija) buvo priskirtos šešios mylios (44,4 km) dykros tiesiai link Prūsijos žemės. Dalies Sūduvos priklausomybę Lietuvai patvirtina karaliaus Jogailos 1387 m. Skirgailai duotos valdyti Trakų kunigaikštystės donacijos raštas. Jame prie Nemuno stovinčių pilių valsčiai ar valsčiukai, Merkinė, Nemunaitis, Alytus ir t. t., apima teritoriją abipus upės, o dalis dykros jiems esą priklausė „nuo senovės". Dėl to didžiojo kunigaikščio Vytauto 1420 m. kovo 11 d. laiške imperatoriui Zigmantui išsakytos pretenzijos į daugiau nei 40 000 žingsnių pločio teritoriją į vakarus nuo Nemuno buvo grindžiamos tradicinėmis XIV a. teritorinėmis realijomis.

Pasienio žemės. XIV a. Sūduva virto Lietuvos vakarinio pakraščio pasieniu, „tarpine teritorija", saugančia nuo Vokiečių ordino antpuolių. Teritoriniai ir politiniai pasienio procesai lėmė, kad lietuvių valdovai 1422 m. pasiekė nemažų teritorinių laimėjimų be didesnio kraujo praliejimo. Pasienis su Livonija šiaurės vakaruose susiformavo anksčiau nei su Vokiečių ordinu pietvakariuose. Pradžią jam davė karaliui Mindaugui priskiriamos donacijos, pagal kurias visa Sėla atiteko Livonijos ordinui. Po Mindaugo mirties lietuvių valdovai skverbėsi į sėliškąjį pasienį, iki XIV a. pradžios su pertraukomis kontroliavo Dauguvos upės atkarpą prie Daugpilio. Išskirtinę Sėlos pasienio reikšmę lėmė Dauguvos prekybos keliai, kurie ėjo į Lietuvą, todėl Vilnius nuolatos politiškai ir kariškai stiprino savo pozicijas aplink Daugpilį: 1376 m. kairiajame Dauguvos krante priešais Daugpilį iškilo lietuvių pilis Naujapilis. XIII a. pabaiga datuojamas žiemgališkojo Lietuvos pasienio su Livonija atsiradimas. Senieji gyventojai žuvo kovose su Ordinu, kurie pasidavė, buvo iškelti į Livonijos gilumą, nemažai pasitraukė į Lietuvą ir Žemaitiją. Amžininkų akimis, kraštas atrodė „tuščias".

Pietinio Žiemgalos krašto apgyvendinimas XIV a. vis dar tyrinėtojų rūpestis – būdamas lietuvių karinių, politinių interesų sferoje, jis nesulaukė kolonistų srautų nė iš vienos pusės. Archeologai aptinka negausių, nedrąsiai XIV a. datuojamų radinių. (1398 m. Salyno sutarties sienų aprašymo sudarytojai nežinojo jokių gyvenviečių į šiaurės rytus nuo Nevėžio aukštupio. Tik minėjo Smardonės pelkę – prie dabartinių Likėnų Biržų r. – ir *Apeyten* ežerą.) Livoniškoji Žiemgalos dalis buvo apgyvendinama Livonijos.

Pasienis su Vokiečių ordinu formavosi ilgiau. Per kovas žemaičiai iš Karšuvos ir kitų pasienio žemių buvo nustumti iki Žemaitijos aukštumos

kalvų, kurias apsijuosė užvartomis. Kai 1363 m. ir 1367 m. krito Veliuona, žemaičiai (ir lietuviai) prarado Dubysos žiotis, tada ėmė formuotis Žemaitijos pasienio žemės. Jos neištuštėjo. Pasienyje išliko dalis senųjų kaimų, įsikūrė vienas kitas naujas. Remdamasis vegeberichtų duomenimis Vytenis Almonaitis suskaičiavo 8–11 kaimų, kuriuos Ordino kariuomenės pražygiuodavo, kai iš Ragainės ar Klaipėdos traukdavo į Žemaitiją. Netoli jų vokiečiai galėjo saugiai įsirengti stovyklas, ganyti arklius. Tai buvo tik kariuomenės kelyje pasitaikantys kaimai, neabejotinai jų būta daugiau. Ordinas šios pasienio teritorijos nei prisijungė, nei joje įsitvirtino. Ten prasidėjo krikščionių ir pagonių sugyvenimas, kuris truko kelis dešimtmečius ir kurį galima būtų apibūdinti kaip trapų taikingumą. Žemaičiai už vienos markės činšą per metus iš Ragainės ar Klaipėdos komtūro gaudavo vienos dienos leidimą medžioti pasienyje – Ordino teritorijoje dešiniajame Jūros krante iki Lamatos žemės prie Kuršių marių, Kurše ir pasienio dykroje *(wiltnis)*. Tokius leidimus (gleitus) gavę žemaičiai buvo vadinami *fredelute*. Vieną markę žemaičiams kainuodavo leidimas netrukdomiems medžioti Veliuonos krašte. Mokėdavo irgi Ragainės arba Klaipėdos komtūrui. Taip buvo liudijama 1412 m. per Benedikto iš Makros vykdomą Žemaitijos sienų tyrimą. Ordino vyresnybė atskleidė dar platesnę žemaičių veiklą Kurše ir ginčijamoje dykroje *(wiltnis)*: žemaičiai prašydavo Ordino vyresnybės leisti dirbti žemę už tarnybą, vadinamą *dienste*, pavyzdžiui, ginti kraštą ir sudaryti pilių įgulas. Ordinas leido žemaičiams apgyvendinti arba kolonizuoti pasienio žemes. Santykinai taikus pasienis turėjo vilioti žmones įsikurti. Pasienio žemaičių sugyvenimas su Ordino vyresnybe ir kraštų pareigūnais iš lėto plėtė labiau vokiečių negu Lietuvos valdovo žemių tarp Prūsijos ir Žemaitijos užvartų suverenitetą. Dygo pirmieji pasienio žemaičių pavaldumo Ragainės ir Klaipėdos komtūrams daigai. Dėl prašymų apsigyventi ir medžioti, pažadų tarnauti Ordinui, kasmetinių činšų, Ordino pareigūnų nustatytų terminų medžioti laikymosi Ragainė ir Klaipėda tapo didžiulio pasienio su Žemaitija šeimininkėmis.

Galima numanyti, kaip pasienio teritorijos gyvenimo realijos padėjo Ordinui kurti naujas teritorines struktūras ir specifinę jų atpažinimo terminiją. Per 1420 m. sausio mėn. imperatoriaus Zigmanto arbitražinio sprendimo Vroclave *(Breslau)* diskusiją Ordino ambasadoriai ėmė kalbėti net apie tris žemaičių žemes. Vytautas po trijų mėnesių griežtai atkirto, kad yra viena Žemaitija.

Galimybė megztis naujiems Ordino teritoriniams dariniams atsirado jau tada, kai buvo sutriuškinta Karšuvos žemė, tapusi plataus pasienio teritorijos

dalimi. 1337 m. imperatorius Liudvikas IV lapkričio ir gruodžio mėn. privilegijomis visą pagonių Lietuvą padovanojo Vokiečių ordinui. Nurodomas dovanojimo objektas keturnaris: Aukštaitija, Žemaitija, Karšuva ir Rusia. Anksčiau, Gedimino 1323 m. Vilniaus taikos sutartyje, minėti kraštai šios privilegijos dispozicijoje buvo užrašyti beveik identiškai. Skirtumas tik toks, kad vietoje Karšuvos Gediminas minėjo Polocką. Jei 1337 m. tekste nėra padaryta perrašymo klaidos painiojant *Karsow, Karsoco* su *Plessekowe*, tai Ordinas, kaip neabejotinas privilegijos koncepto iniciatorius, santykinai tradicinio dydžio lietuvių žemei suteikė milžiniškus matmenis. Tuštėjančiai didelei pasienio teritorijai pavadinti natūraliai formavosi nežemaitiškas vardas. Bet jis neprigijo. Ordino pareigūnai pasienio zoną vadino *wiltnis, wildnis* (dykros, girios) vardu. Lietuviškas pasienio pavadinimas neaiškus. Kai kuriuose savo raštuose Vytautas citavo žemaičių gynybinių užvartų terminą „liaudies kalba" *hayn* arba *der Samayten Heyne* (Zenonas Ivinskis vertė „žemaičių šilai"). Vytauto vartotas terminas ir jo paaiškinimas leidžia bent nuspėti buvus lietuvišką pasienio pavadinimą. Jo tvirtinimu, užvartos juosė ratu žemaičių laukus ir arimus, kad apsaugotų nuo viso pikto. Taigi reikia manyti, kad jose žmonių gyventa, nes yra jų kultūrinės veiklos faktų. Lietuvių kalboje gyvenvietė gali būti pavadinama girios (miško) terminu. Tai – *šilas (pušynas)*. Iš tiesų Ivinskis, pasiūlydamas *Heyne (hayn)* lietuvišką vertimą, turbūt nė pats nežinojo, kad nurodė lietuvišką pasienio žemių pavadinimą Žemaičių šilai, t. y. užvartų apsupti Žemaičių kaimai.

Kintančios pasienio gyvenimo realijos buvo palankios Ordinui formuoti naujas etnines bendrijas. Jo interesą atskleidžia tai, kad apie jas pirmiausia prabilo Ordino žmonės.

Petras Dusburgietis porą kartų mini Karšuvos gyventojus karšuviečius, kurių vieni nuo brolių puolimų traukėsi į Žemaitiją, kiti tapo belaisviais ar kitaip atsidūrė Ordino valdžioje. Žemaičiai buvo skiriami nuo karšuviečių, panašiai kaip 1337 m. imperatoriaus privilegijoje netapatinamos Karšuva ir Žemaitija. Kitą etninę grupę Ordino vyresnybė įterpė tarp lietuvių ir žemaičių. Liudytojai iš Ragainės 1412 m. įrodinėjo, kad aukštaičių vardą turi viena lietuvių grupė. Aukštaičiai, jų nuomone, rūpinosi Veliuonos pilies gynyba, todėl per Benedikto iš Makros tyrimą Ordino pasiuntiniai galėjo įrodinėti, kad ginčijamoje Žemaitijos pasienio teritorijoje pastatyta pilis yra atimta iš aukštaičių ir žemaičiams niekada nepriklausė. Šiais argumentais Ordino vadovybė Vytauto valdinius dalijo į lietuvius, aukštaičius ir žemaičius. Tuos argumentus suprato ir paneigė lietuvių valdovas, 1420 m. laiške imperatoriui teigiantis, kad lietuviai ir

žemaičiai yra vienos tautos, vienos kalbos ir vienos gyvenamos teritorijos žmonės.

Pasienio žemės – be galo sudėtingo žmonių sugyvenimo su paradoksaliais rezultatais istorinis reiškinys – tapo karštų teritorinių ginčų objektu požalgirinį dešimtmetį. Ordino argumentai atrodė svarūs. Imperatoriaus Zigmanto arbitražo sprendimas Vroclave 1420 m. visą žemaičių pasienį atidavė tikrajam šeimininkui Ordinui, kuris tvirtino, kad „prakaitu ir krauju išplėšė kraštą savo valdžiai". Tačiau po dvejų metų didesnioji pasienio dalis su Palangos pajūriu atiteko Lietuvai. Tai buvo dėsninga – Ordiną spaudė Žalgirio mūšio nugalėtojai, o jo pasienio teritoriją, kurią sudarė dalis buvusių žemaičių ir kuršių žemių, kolonizavo ir apgyvendino žemaičiai, ir darė tai Ordino pareigūnų leidimu. Vidinei kolonizacijai Ordinui vis daugiau reikėjo vietinių gyventojų, nes, pasak Sveno Ekdahlio, pastovus kolonistų srautas iš Vokietijos XIV a. išseko. Į kuršiškas žemes apsigyventi Ordino įleidžiami žemaičiai lietuvino pasienio teritoriją iki pat Baltijos jūros ir silpnino Ordino pozicijas krašte. Ateivių bendrumo su Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžioje esančia etnoso dalimi suvokimas ir aiškios lietuvių valdovo pretenzijos atgauti kuo daugiau Žemaitijos virto lietuvių teritorine pergale prieš kryžiuočius nepraliejant daug kraujo.

2.4. Lietuvos kaimynai ir teritorija

Nuo XIII a. pirmos pusės stiprėjanti lietuvių monarchinė valdžia ėmė kariškai ir politiškai tvirtintis šalia etninės teritorijos ribų esančiose kaimynų žemėse ir savo poreikiams naudoti vietinius materialinius bei žmogiškuosius išteklius. Rygos vyskupas ir Kalavijuočių (Livonijos) ordinas XIII a. pirmoje pusėje sustabdė lietuvių ekspansiją į sėlių, latvių, žiemgalių ir kuršių žemes, bet nuo totorių tvano nusilpusios Rusios žemėse galingoms lietuvių diduomenės giminėms vėrėsi neribotos galimybės saugiai nusičiupti grobio ir ilgainiui ten plėtoti savo valdžią (plačiau žr. III.2).

Apskaičiuota, kad iki ekspansijos lietuvių gyvenami plotai siekė 91 000 km^2 (Viačeslavo Nasevičiaus manymu, su Sūduva, Nadruva, Skalva ir Sėla, – Насевіч, В., 2005, p. 34; *Гісторыя Беларусі*, 2008, p. 82; Norkus, Z., 2009, p. 305). Pirmosios Lietuvos užkariautos teritorijos – rusėniškos Nemuno aukštupio kairiųjų intakų žemės Naugardukas, Valkavyskas, Slanimas ir Gardinas – užvaldytos ne iš karto, o tam tikrais etapais. XIII a. pabaigoje jos tapo integralia valstybės branduolio dalimi. Šios rusėniškos teritorijos padidino Lietuvos valstybę 23 000 km^2. Kartu ir

Polocko (su Minsku) kunigaikštystės užvaldymą (47 000 km²; Norkus, Z., 2009, p. 305), kuris truko beveik šimtą metų, didysis kunigaikštis Vytenis užbaigė XIV a. pirmą dešimtmetį. Didžiojo kunigaikščio Gedimino valdymo laikais (1316–1341) įvyko didysis Lietuvos ekspansijos šuolis į rusėnų žemes, kuris leido didžiajam kunigaikščiui titule skelbtis „daugelio rusų valdovu", o būrys sūnų ten klusniai stiprino jo valdžią. Algirdą jis 1318 m. apvesdino su Vitebsko kunigaikštyte (Варонін, В. А., p. 15). Per šias vedybas dinastija gavo 20 000 km² kraitį (*Гісторыя Беларусі*, p. 82). Pakeliui užkuriu į Vitebską Algirdas primetė vasalinę priklausomybę Drucko kunigaikščiams (17 000 km²; *Гісторыя Беларусі*, 2008, p. 82). Į pietryčius nuo Lietuvos Gedimino sūnus Narimantas Glebas, ko gero, įsitvirtino Pinsko kunigaikštystėje (su Slucku – apie 34 000 km²; *Гісторыя Беларусі*, p. 82). Yrant kadaise stipriai Haličo-Voluinės kunigaikštystei, Gediminas rūpinosi užimti dalį jos žemių. Pirmiausia užvaldė Bresto kunigaikštystę su Melniku ir Drohičinu, t. y. Palenkę – *Podlasie* (29 000 km²; *Гісторыя Беларусі*, 2008, p. 82), 1340 m. jo sūnus Liubartas Dmitrijus tapo Vladimiro (Voluinės) kunigaikščiu (55 000 km²; *Гісторыя Беларусі*, 2008, p. 82). Stepheno C. Rowello nuomone, 1323 m. Gediminas taip pat užėmė Kijevą (132 000 km²; Norkus, Z., 2009, p. 308). Šiuose milžiniškuose plotuose Lietuvos valdžią galutinai įtvirtino didysis kunigaikštis Algirdas. Kaip ir tėvas, Algirdas toliau plėtė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritoriją. Pietuose pajungiama Podolė (63 000 km²; Norkus, Z., 2009, p. 308), pasiekiamas Pietų Bugo aukštupys, o Dniestras ilgam tampa pietine valstybės siena. Rytuose užimamos dešiniosios padnieprės žemės (49 000 km²; Norkus, Z., 2009, p. 308), Briansko (24 000 km²; Norkus, Z., 2009, p. 309), Černigovo kunigaikštystės (45 000 km²; Norkus, Z., 2009, p. 308), dalis Smolensko valsčių (Toropecas, Orša, Mstislavlis – apie 5000 km²; Norkus, Z., 2009, p. 308).

Nuo XIV a. vidurio dvi stiprėjančios valstybės ėmė veiksmingai varžyti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos plėtrą. Pietuose interesus teko derinti su Lenkijos Karalyste, kuriai atiteko vakarinės Voluinės ir Podolės žemės. Drohičinas ir Palenkė ne vieniems metams atiteko Mazovijai (1351–1366 ir 1390–1408). Rytuose didysis kunigaikštis Algirdas susidūrė su Maskvos Didžiąja Kunigaikštyste, kuri nebeleido be atodairos plėsti lietuvių valdžios rusėniškoms kaimynėms. Tik iki 1371 m. Algirdui pavyko laikyti vasalais Viazmos, Kozelsko (Karačevo) ir Novosilio kunigaikščius, nebuvo apginta sena Lietuvos sąjungininkė Tverė. Tačiau Smolensko žemės kunigaikščiams Lietuvos spaudimas nemažėjo. Vakaruose Gediminaičiai, įsitraukę į vidinius dinastijos konfliktus, Žemaitiją atidavė

Vokiečių ordinui: Jogaila iki Dubysos (Dubysos sutartimi, 1382 m.), Vytautas – iki Nevėžio (Salyno sutartimi, 1398 m.). XIV a. antroje pusėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės plotas siekė maždaug 630 000 km^2 (Насевіч, B., p. 34; Norkus, Z., 2009, p. 309).

Užimtose Rusios žemėse ir kunigaikštystėse Lietuvos valdovai nekeitė tradicinių socialinių santykių, nepertvarkė teritorinių struktūrų, nelietė vietinės „senovės", išskyrus teritorinę konfesinę politiką – ji buvo svarbus Gediminaičių dvaro užsienio politikos punktas. Rusėniškos žemės Gediminaičiams ne tik teikė karinių ir materialinių išteklių, bet ir padėjo spręsti aktualų dinastijos klausimą, kaip aprūpinti „maistu" sūnus. Vengdami skaldyti etnines žemes į atskiras kunigaikštystes Gediminas ir Algirdas savo gausiems sūnums skirdavo valdyti rusėniškas teritorijas. Lietuvoje tik Kernavės žemę, kaip tėvoniją, valdė Manvydas Gediminaitis ir Vygantas Aleksandras Algirdaitis, o Rusioje savo dalis turėjo beveik visi Gediminaičiai. Rusia valdyta trimis būdais. Daugiausia jos žemių tapo Gediminaičių kunigaikštystėmis, jos ilgainiui virto tėvoninėmis, paveldimomis, todėl kai kurie Gediminaičiai nuo XIV a. antros pusės galėjo tapti kitų valdovų – Lenkijos, Vengrijos karalių, Maskvos didžiojo kunigaikščio – valdiniais. Kai kuriose žemėse išliko vietinių kunigaikščių dinastijos (Druckiai, Lukomskiai, Četvertinskiai), o kai kuriuos valsčius valdė didžiojo kunigaikščio vietininkai (Brestą, Barysavą, Valkavyską, Lahojską, Minską, Slanimą ir kt.).

2.5. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos

Rusėniškuose rytuose Lietuvos valstybės ribos (siena) nuolatos keitėsi, o vakaruose, ypač ten, kur karo veiksmai su kryžiuočiais nebuvo intensyvūs, sienos su abiem Vokiečių ordino šakomis XIV a. daugiau ar mažiau nusistovėjo. Plačius gentinių pasienių ruožus, tarpgentines girias „dykras" – archajines sienas – čia ėmė keisti primityvios sienų linijos. Jos tiksliau apibrėžė teritorinius Gediminaičių valdžios mastus, stiprino jų valdžią ir įtvirtino pagoniškos Lietuvos valstybės egzistavimą *de facto*. XIII a. Lietuvos žemių pasienis buvo suprantamas labai plačiai, dokumentuose tiksliau nelokalizuojamas. „Iki lietuvių sienų, ribų" *(usque ad terminos Letuinorum)*, – rašoma 1243 m. Prūsijos vyskupijų steigimo ir jų sienų aprašymo akte. Tačiau iš teksto nesunku suprasti, kad šis lietuvių *terminus* itin aiškus – tai Nemunas. Sienų vedimas pagal natūralius gamtos objektus laikomas archajiniu. Visa Neries vaga 1234 m. numatyta kaip pietinė Žiemgalos vyskupijos riba. Kur tikslesnių sienų nebuvo,

galėjo būti nurodomos pagonių gyvenamos žemės – kaip savarankiškos, nekintamos gretimos teritorijos. Taip su vietinių gyventojų pagalba buvo galima žymėti „senovines" gyvenamų žemių ribas. Pirmosios sienų linijos formavosi natūraliai. Karaliui Mindaugui 1255 m. spalio mėn. padovanojus keturias Sėlos žemes Livonijai, atitinkamai pagal etnines ir geografines komercines realijas buvo pasidalyta ir dalis pasienio. Tai aprašyta dviejuose falsifikuotuose aktuose: 1261 m. akte ir jo 1392 m. transumpte, kurie funkcionavo Livonijos ordino kanceliarijoje. Šiuose dokumentuose išlikusios politinės ir geografinės realijos gali siekti Mindaugo Lietuvos Karalystės laikus.

> Siena ėjo natūraliais gamtos objektais: Luodžio, Duseto, Sartų ežerais, Šventosios, Latavos, Vašuokos, Viešintos, Lėvens ir Mūšos upėmis, bet 1392 m. transumpte Šventosios vidurupyje (dab. Anykščių apylinkėse) buvo įvardyta ne pati upė, o žemė su piliakalniu *(Lettow)*.

Kad atsirastų siena, galėjo nemažai prisidėti šiomis vietomis keliaujantys pirkliai, kurie aptarnavo Dauguvos prekybos kelią, nes viena iš sienos atkarpų nuo Daugpilio (Naujinio) iki Lietuvos 1261 m. ėjo pirklių keliu (*Kopwech*):

> „Pirmiausia ribos tarp krikščionių ir sėlių prasideda priešais *Burchwalle Nowenene* [Senasis Daugpilis], toliau Dauguva *Romele* [Rumbula] link iki viduriniosios upės prie Duolės salos; o kito šono ribos tarp sėlių ir lietuvių prasideda minėtu *Burchwalle Nowenene* einant tiesiai *Kopwech* kelio link, tuo keliu iki pat Luodžio kranto." (*Mindaugo knyga*, p. 85)

Kai 1338 m. buvo sudaroma prekybos sutartis tarp Lietuvos ir Livonijos, 1261 m. „siena" jau nebeegzistavo. Sutartyje minimas pas pagonis vedantis Dauguvos intako Aiviekstos žiotyse, netoli Sėlpilio, didžiojo kunigaikščio Gedimino valdomas kelias. Galima pažymėti, kad šiame Lietuvos ir Livonijos prekybai svarbiame pasienyje sienų linijos atsirado anksčiausiai, nes čia nuo 1338 m. periodiškai egzistavo eksteritorinės taikos zonos ir keliai, tad pirkliai ir pareigūnai turėjo juos tiksliai žinoti. Taikos kelią pažeidusio pirklio laukė materialiniai nuostoliai ir net mirtis. Nuo 1367 m., kai tarp Lietuvos ir Livonijos buvo sudaryta taika, siena turėjo būti dar aiškesnė, nes Lietuvoje ji gavo Vaišvilto sienos vardą. Kunigaikštis Vaišviltas *(Waisewist)* dalyvavo pasirašant šią taiką su Livonija. XV a. pabaigos šaltinyje minima Vaišvilto sienos atkarpa – visa Susėjos

upė. XIV a. viduryje turėjo būti susiklosčiusi sienos linija su Mazovija, ši iš dingusio originalaus dokumento perimta realija pastebima XV a. falsifikuotoje 1358 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Mazovijos sienų sutartyje. Archajinė (gentinė) siena, kuri ėjo per gamtos ir gyvenamus objektus, vietinių gyventojų liudijimu, jau buvo kaip konkreti linija, o ne kaip miglotai apibrėžiamas pasienis ar paribys.

Karas su abiem Vokiečių ordino šakomis komplikavo, bet nesustabdė Lietuvos sienų formavimosi krašto šiaurėje ir vakaruose. Abiem šalims svarbūs komerciniai interesai lėmė, kad su Livonija buvo pasirašytas susitarimas dėl Susėjos sienos. Sūduvos pasienio su Prūsija žemėse taip pat ryškėjo Lietuvą ir Ordiną skirianti siena, kurią abi šalys konstatavo 1379 m. taikos sutartyje dešimčiai metų, – šešios mylios nuo Gardino ir Perlamo iki Prūsijos. Didžiojo kunigaikščio teisės į dalį Sūduvos žemių taip pat akcentuojamos Jogailos 1387 m. donacijoje Skirgailai. Į Ordiną pabėgęs Vytautas už pagalbą tėvonijai atgauti 1384 m. sausio 30 d. atsisakė pretenzijų į kairiojo Nemuno kranto žemes tarp Rumšiškių ir Rusios žemių. Archajinė sienos atskaita, Nemunas su gynybinių pilių tinklu, virto pagrindiniu veiksniu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vakarinei sienai kurti ir vėliau didžiojo kunigaikščio suverenitetui Sūduvoje įtvirtinti.

3. Lietuvių gyvenamos vietos

3.1. Gyvenviečių tinklas

Pagal kapinynų išsidėstymą, jų skaičių ir archeologų nustatytą chronologiją pamėginta skaičiuoti, kiek Lietuvoje iki valstybės atsiradimo buvo gyvenviečių. Prieita prie išvados, kad XIII a. pradžioje dabartinėje Lietuvos teritorijoje iš viso jų buvo 1 260, kiekvienoje gyveno vidutiniškai 164 žmonės (Šešelgis, K., 1996, p. 13). Nors šie skaičiai ir nėra visiškai tikslūs, nes nepriskaičiuotos dabartinės vakarų Baltarusijos teritorijoje XIII a. buvusios lietuvių gyvenvietės ir priskaičiuotos gausios tuomet dar Lietuvos pajūrio kuršiškos ir šiaurės Lietuvos žiemgališkos gyvenvietės, tam tikrą gyvenviečių raidą jie atskleidžia. Pirma, jie patvirtina, kad gyvenamų vietų daugėjo: VIII a. jų galimai buvo 1 056 (Šešelgis, K., 1996, p. 13, 1 lentelė), t. y. per 500 metų radosi daugiau nei 200 gyvenviečių. Antra, nurodomas vidutinis gyventojų skaičius gyvenvietėje koreliuoja su kitais duomenimis, kurie patvirtina, kad mažiausiai joje galėjo gyventi 20–40 žmonių

[8] *Senųjų Trakų piliavietė*

(Česnys, G., Balčiūnienė, I., p. 17, 71: Jakštaičių (Žemaitija) ištirtos dalies XIV–XVIII a. senkapių duomenimis), o daugiausiai iki 500, kaip antai Kernavės žemutiniame mieste klestėjimo metais. Lietuvių gyvenamų vietų tankumas buvo nevienodas. Remiantis Kazio Šešelgio analize, dabartinės Lietuvos teritorijoje XIII a. pradžioje buvo keli regionai, kuriuose gyvenviečių koncentracija už vidurkį didesnė (1,94 gyvenvietės 100 km^2). Abipus Neries žemiau Vilniaus vidutiniškai 6,53 gyvenvietės 100 km^2 (Šešelgis, K., 1988, p. 51), Žeimenos aukštupyje (Švenčionių aukštumoje) 7 ir net per 8 (ten pat, p. 53), tarp Šventosios ir Žeimenos upių apie 5, pietryčių Lietuvoje Ašmenos aukštumos kryptimi 4, tarp Jūros ir Dubysos upių (Žemaitijoje) 6, Šiaulių žemės areale 3, Neries žiočių areale nuo 1 iki 3, Kėdainių apylinkėse – 3 (ten pat, p. 28, 9 pav.). Šiek tiek tankiau gyvenviečių būta rytinėje Nevėžio baseino žemumos pusėje (2 gyvenvietės 100 km^2), tačiau Nevėžio ir Dubysos takoskyroje buvo vos viena 100 km^2. XIII a. antroje pusėje – XIV a. krašto gyvenamų vietų pasiskirstymas ir tankumas daug kur keitėsi. Žinoma, dalis gyvenviečių kūrėsi senųjų vietose transformuojantis žemėms ir laukams, smulkesniems teritoriniams vienetams – tam buvo palankūs teigiami demografiniai pokyčiai. Iškirstų girių vietose radosi

naujos gyvenvietės, pavyzdžiui, Trakai [**8**], Punia, Vilnius. Dėl Lietuvos valdovų vykdomo gyventojų kraustymo, kolonijų kūrimo, bėglių, vėliau belaisvių apgyvendinimo taip pat kūrėsi naujos arba buvo stiprinamo senos gyvenvietės. Gyvenamąjį kraštovaizdį keitė ir karas su kryžiuočiais. Susiformavo milžiniškos retai apgyventos pasienio teritorijos Sūduvoje ir Žemaitijos vakaruose bei šiaurės vakaruose, atsirado valstybės karines gynybines ir ūkines struktūras aptarnaujančių gyvenviečių, klostantis palankesnei ūkinei ir karinei konjunktūrai kūrėsi nauji neįtvirtinti kaimai, kurių gyventojai nuo kryžiuočių slapstydavosi giriose ir pelkėse. Nyko regionai, kuriuose gyvenviečių tankumas ikivalstybiniais laikais buvo gerokai didesnis už vidutinį, bet senose daugėjo gyventojų ir kūrėsi naujos.

Tankiau žmonių apgyventos vietos traukė riterių vienuolių ir kryžiuočių kariuomenes, nes jose galėjo prisirinkti grobio ir prisigaudyti belaisvių, taigi daugumą atsakymų dėl lietuvių gyvenviečių išsidėstymo rasime Prūsijos ir Livonijos ordinų kronikose ir kituose jų istorijos šaltiniuose. Gyvenvietės retėjo anksčiau tirštai gyvenamame žemaičių krašte tarp Jūros ir Dubysos (Žemaičių aukštumoje). XIV a. antroje pusėje šios teritorijos pasienyje gyvenviečių jau visai reta, atstumai tarp jų, skaičiuojant vingiuota linija, kryžiuočių karo kelių aprašymų *(Wegeberichte)* duomenimis, siekė nuo 1,5 iki 4 mylių (11–30 km). Pavyzdžiui, persikėlę į kairįjį Jūros krantą kryžiuočiai 2 mylias (beveik 15 km) turėjo žygiuoti iki artimiausios žemaičių žemės Šiauduvos, kad iš ten galėtų pulti Kaltinėnus, Tverus ir Lokaušupį. Trys mylios (apie 22,2 km) skyrė pasienyje įsikūrusį Aukaimį (dab. Batakiai) nuo Kaltinėnų. Iš kai kurių gyvenviečių galėjo būti likę tik vietovardžiai, jose nebegyventa, o pavadinimai funkcionavo tik kaip kelio orientyrai. Taigi atstumai tarp pasienio gyvenviečių galėjo būti dar didesni. Kai krikščionių kariuomenės įsibraudavo giliau į kraštą, jau ne atstumai, o plėšiami kaimai berūpėdavo, todėl vegeberichtai dažniausiai tyli apie gilumoje rastas žemaičių gyvenvietes. Ir tik atsitiktinės užuominos leidžia teigti, kad giliau krašte žemaičių gyvenviečių tinklas tankėjo, atstumai tarp gyvenviečių buvo trumpesni – iki vienos mylios (7,4 km), kaip antai tarp Kvesčių (Kaltinėnuose) ir Laplaukio. Nedidelėje Kaltinėnų žemėje tų laikų kryžiuočių šaltiniai mini 4–6 gyvenvietes, kurios galėjo būti plėšiamos (Almonaitis, V., 2009, p. 7–8). Žemaitijoje tankus gyvenviečių tinklas buvo Betygalos ir rytinėse bei pietrytinėse Ariogalos apylinkėse. Į rytus artėjant prie Nevėžio gyvenviečių būta vis tankiau. Akivaizdi apgyvendinimo kaita Nevėžio baseino teritorijose XIV a. antroje pusėje. Kėdainių apylinkėse gyvenviečių tankumas, palyginti

su Kazio Šešelgio XIII a. pradžios duomenimis, sparčiai augo, ypač žvelgiant į šiaurės rytus nuo dabartinio miesto. Bet ir piečiau esančius Josvainius kryžiuočiai laikė tirštai gyvenamu kraštu. Atstumai tarp kaimų (skaičiuojant vingiuota linija) čia galėjo neviršyti 3–4 km – tai itin tankaus Lietuvos mastais gyvenviečių tinklo požymis, kai vienai gyvenvietei vidutiniškai tenka beveik 11 km^2 teritorijos (Šešelgis, K., 1988, p. 34). Nevėžio aukštupyje kylančios naujos gyvenvietės sukūrė visai naują tankiai gyvenamą teritoriją. Ypač tankiai jų būta Upytės šiaurėje, kur atstumai tarp gyvenviečių prilygo tankiausiai apgyventoms Lietuvos vietovėms. Reikia manyti, kad naujus kaimus 10–20 km į šiaurę nuo Upytės žemės steigė besibraunantys girių kolonistai. Čia iki XIV a. vidurio kurtis skatino santykinė ramybė nuo Livonijos riterių. Šie puldinėti pradėjo 1363 m. ir iki 1378 m. įvykdė vienuolika žiaurių puolimų. Per penkiolika metų kraštas buvo visiškai nualintas. 1378 m. Livonijos kariuomenė, siekdama garantuoti žygio sėkmę, be Upytės, plėšė Kėdainių ir Ukmergės žemes, iš čia išsivedė 521 belaisvį. Tai neprilygo 1370 m. sėkmei, kai iš mažesnės teritorijos, vien iš aštuonių Upytės gyvenviečių, kryžiuočiai išsivedė 300 belaisvių ir nužudė 600 pagonių. Kauno apylinkėse taip pat tankiai gyventa, čia būta didelių gyvenviečių. Galimą gyventojų skaičių atskleidžia vieno Kauno krašto kaimo netikėto 1376 m. užpuolimo duomenys: kryžiuočiai užtiko 500 gyventojų, iš jų 205 išsivedė į nelaisvę ir 40 nužudė. Kaimas prarado 245 žmones, kiti turbūt pabėgo iš belaisvių būrio. Panašūs Romainių 1381 m. nuostoliai: 200 nužudytų, 50 belaisvių. Vandžiogaloje 1384 m. iš dviejų slėptuvių surinkti 396 belaisviai. Kur gyvenviečių tinklas buvo tankus, kaimuose gyventa gausiai, minimalius duomenis galima gauti paimtų belaisvių ir nužudytų gyventojų skaičių padalijus iš plėšiamų gyvenviečių skaičiaus. 1370 ir 1377 m. Upytės puolimų duomenimis, gyvenvietėje gyveno ne mažiau kaip 112–120 žmonių. Turint omenyje krašto alinimo mastą – vienuolika žygių per penkiolika metų – kaimai buvo gausesni, gyventojų skaičių gyvenvietėje gal net reikėtų kelti iki Kauno krašto apgyvendinimo skaičių. Kryžiuočių puolimai leidžia manyti, kad dauguma gyvenviečių buvo kairiojo Nevėžio kranto apylinkėse, ir tai būtų senesniojo apsigyvenimo požymis, kurį pastebėjo Kazys Šešelgis. Atsižvelgiant į jo pastebėjimus reikėtų tvirtinti, jog intensyviau dešiniojo upės kranto apylinkes imta apgyventi vėliau nei XIII a. pradžioje. Žmonės pamažu kūrėsi tuštokose Nevėžio ir Dubysos upių takoskyros žemėse. Kryžiuočiai mini Vadaktus kaip toliausiai į vakarus nutolusią Upytės gyvenvietę. Nuo Betygalos pusės Luknės aukštupio pelkių prieglobstyje kūrėsi Tendžiogala, kurios gyvenimo gerovė priviliojo

Ordino kariuomenę. Lietuva į rytus nuo Nevėžio slėnio, taip pat tarp Šventosios ir Žeimenos XIV a. antroje pusėje buvo apgyventa rečiau. Utenos, Tauragnų, Užpalių, Linkmenų, Dubingių, Giedraičių ir kitose vietovėse, kurios XV–XVI a. gavo Užnerio Lietuvos vardą, krikščionių kariuomenės prisigaudydavo perpus mažiau belaisvių. 1373 m. iš dvidešimties regiono gyvenviečių kryžiuočiai išsivedė 1 000 belaisvių, t. y. vidutiniškai po 50 gyventojų iš kiekvienos. 1375 m. iš devynių regiono gyvenviečių išsivarė 600 belaisvių, arba po 66,7 žmogaus iš kiekvienos gyvenvietės. Tai dvigubai ar net keturgubai mažesnio nei Nevėžio baseino lygumų apgyvenimo požymis. Tarp Neries, Nemuno ir Merkio buvusių gyvenviečių tinklo tankumas nėra aiškus, bet iš kai kurių kryžiuočių žygių realijų galima pastebėti, kad XIV a. antroje pusėje gyvenviečių gausėjo dešiniojo Nemuno kranto apylinkėse, o centrų vaidmuo teko Merkinei, Alytui, Puniai ir Birštonui. Galbūt čia buvusių gyvenviečių tankumas prilygo Užnerio Lietuvos gyvenviečių tinklo tankumui. Beje, apgyvendinimo kryptys nuo jų suko ir į negyvenamą Užnemunę. Nežinoma, ar XIII a. pradžioje tankiai gyventos Neries apylinkės žemiau Vilniaus ir toliau žemupyje tankios išliko ir vėliau. Dabartinės Jonavos krašte gyvenviečių tankumas buvo panašesnis į netoliese esančio Kauno, bet kairiajame krante nuo Lomenos upės iki Vokės gyventa rečiau. Tačiau šiame regione būta itin stambių gyventojų susitelkimo centrų, kaip kad Kernavė, Maišiagala ar Ukmergė. Antai iš Maišiagalos pilies (didžiojo kunigaikščio kiemo) 1387 m. kryžiuočiai išsivedė 1 340 belaisvių; Kernavėje palankiais metais vien tik žemutiniame mieste galėjo gyventi iki 500 gyventojų. Todėl šiame krašte spėjamas gyvenviečių tinklo tankumas galėjo nebūti proporcingai susijęs su krašto gyventojų skaičiumi. Nekelia abejonių kryžiuočių kelių aprašymų pastabų apie tankiai gyvenamus, turtingus Eišiškių, Rodūnios, Vosyliškių, Krėvos kraštus, kuriuose buvo įkurti valdovo kaimai (dvarai), tikslumas. Taip pat turtingomis laikytos pietinės ir rytinės Vilniaus apylinkės (Rūdiškės, Rudamina, Medininkai) ir Ašmena. Didžiojo kunigaikščio domeno žemėse, beveik nepaliestose Ordinų karo žygių, turtėjo gyventojai, augo gyvenviečių skaičius, tik čia kryžiuočiai aptinka dideles bemiškes teritorijas, komunikacinės infrastruktūros elementus – tiltus, vieškelius. Tankesnio gyvenviečių tinklo, galima tikėtis, būta Gardino žemėje, kur mišriai gyventa lietuvių ir rusėnų. Nėra duomenų apie Lietuvos šiaurės rytų kraštų, Svyrių, Medilo, Švenčionių, Breslaujos, t. y. buvusios Nalšios žemės rytinių pakraščių, apgyvenimą. Pirmas galingas Kalavijuočių ordino kariuomenės puolimas 1229 m. patvirtina, kad kraštas buvo gyvenamas gana tankiai.

Eiliuotojoje Livonijos kronikoje nurodoma, kad tąkart žuvo 2 000 lietuvių ir buvo pasigrobta 2 500 žirgų. Bet Livonijos ordino kariuomenės nuo 1229 m. iki XIV a. pabaigos šių kraštų beveik nepuolė. Žmonės gyveno saugiau nei jų vakariniai kaimynai. Už santykinę ramybę šiaurės rytų gyventojai turėjo būti dėkingi ir komercijai, mat per jų žemes į Lietuvą vingiavo Dauguvos–Dniepro prekybos magistralės atšakos. Tiek krikščionys, tiek pagonys nenorėjo pakenkti abiem pusėms naudingai prekybai.

3.2. Gyvenamų vietų rūšys

Kaimynai krikščionys lietuvių gyvenvietėms pavadinti rusėnų, lotynų, vokiečių ir lenkų kalbomis vartojo daugiau terminų, nei iš tikrųjų buvo gyvenviečių rūšių. Iš esmės galima kalbėti apie tris pagrindines rūšis ir dvi tris jų variacijas. Seniausia lietuvių, kaip ir visų baltų, gyvenvietė būdavo statoma atvirame, neįtvirtintame lauke *(villa – campus– село– laukas)*, tokios rūšies gyvenvietės galėjo būti panašios į etnografiškai retus, šiandien baigiančius išnykti savaiminius (kupstinius) kaimus. Didesnėje lauko rūšies gyvenvietėje gyvendavo iki kelių šimtų, o mažesnėje – kelios dešimtys žmonių. Tokią gyvenvietę sudarė pabiros žmonių sodybos (ūkiai), anot Henryko Łowmiańskio, vidutiniškai 30–40 sodybų, bet lauke sodybų turėjo būti daugiau nei mūsų laikų kaime, kuris atsirado per Valakų reformą.

> Pavyzdžiui, šalia XIII–XIV a. sparčiai lietuvėjančio Nemuno aukštupio esančios Dakūdavos (Lydos kraštas) atrastos neįtvirtintos gyvenvietės ilgis Nemuno pakrantėje siekė 1,5 km, plotis – 200 m, t. y. plotas 3 ha (*Археалогія Беларусі*, p. 112). Šatrijos piliakalnio papėdės gyvenvietė užėmė 15 ha plotą. Daugiau būta 3–6 ha dydžio gyvenviečių, mažiau – iki 1 ha dydžio (Zabiela, G., 1995, p. 60–61).

Lauko gyvenvietės dydį pirmiausia lėmė gyventojų sodybas supantys alodinės nuosavybės arimai ir pievos, tačiau kitos laukui priklausančios naudmenos – ganyklos, įvairios įeigos ir pan. – buvo visiems laisvai prieinamos. Nustatyta, kad žemės ir naudmenos aplink sodybas, centrinė lauko dalis, galėjo būti daugiau ar mažiau vientisa. Šito trūko periferijai – gyvenvietės priklausiniams, kurie formavosi iš papildomai įdirbamų ar įsavinamų naudmenų. Čia visos jos buvo tarpusavyje susipynusios, susimaišiusios, išsiblaškiusios pavieniais plotais, dažnai be konkrečių ribų, kartais net be savininko vardo. Tokia gyvenvietė formavosi be aiškesnio plano, tačiau jos teritorija turėjo aiškias, dažniausiai natūralios kilmės

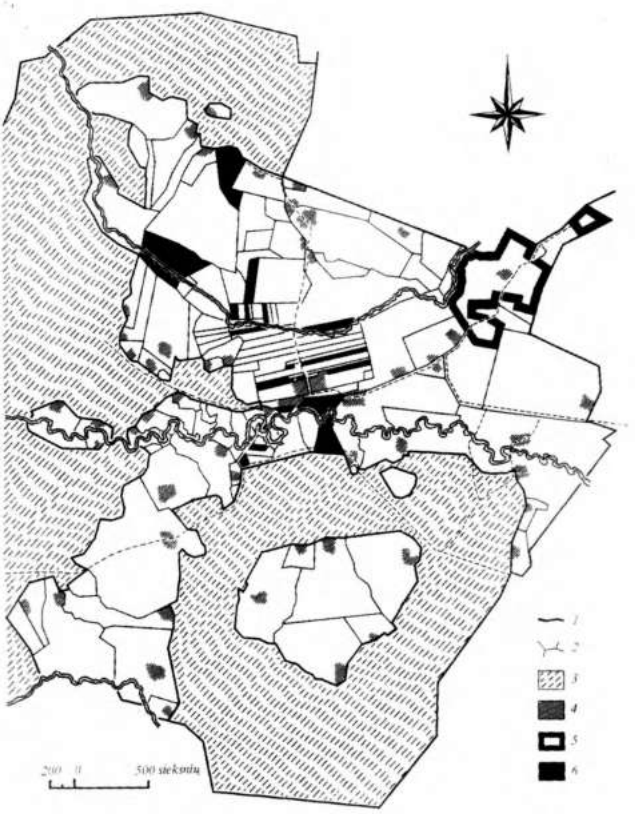

[9]
Savaimingai susiklosčiusi kaimo agrarinė struktūra. Žemgulių kaimas, Endriejavo valsčius, Kretingos apskritis. 1. Kaimui priklausančių žemių ribos; 2. atskirų savininkų valdomų žemės plotų ir rėžių ribos; 3. bendros kaimo ir dvaro ganyklos; 4. sodybos; 5. vieno valstiečio (Jono Gedminto) žemės plotai; 6. vieno valstiečio (Prano Kuprelio) žemės plotai

ribas, tiesa, yra duomenų, kad lauko gyvenvietės savo arba įvairių naudmenų kontūrus nubrėždavo medžių užvartomis. Dėl gyventojų prieaugio, ekstensyvios žemdirbystės ir gyvulininkystės nuolat vyko naudmenų plėtra į nedirbamas teritorijas, miškus ir girias. Taip lauke atsirasdavo nauja gyvenvietė. Natūrali lauko gyvenvietės raida formavo teritorijos administracinį vienetą [**9**]. Viename XIV a. lauke, spėjama, būdavo nuo 1 iki 4–6 gyvenviečių, o po Valakų reformos XVI a. vaitijoje galėjo būti net keliolika buvusio lauko gyvenviečių.

Pirminis gyvenvietės pavadinimas vienokia ar kitokia forma išlikdavo. Kelios gyvenvietės galėjo būti vadinamos vienodai arba turėti motininį vardą ir atitinkamą priešdėlį, priesagą, būdvardį, skaitvardį ir pan., pavyzdžiui: senieji – naujieji, didieji – mažieji, pirmieji – antrieji, Kalnas – Antakalnis, Šaminiai – Pašaminė – Senoji Pašaminė, Leičiai – Leiteliai – Leitkapiai, Daujotai

Žiemygala, Žiemygala Lauraičiai, Rekašiškių Žiemygala. Dažnai motininės gyvenvietės vardas tapdavo visos lauko teritorijos pavadinimu, dėl įvairių priežasčių jai gavus naują vardą arba išnykus. Gyvenamų vietų ir pavadinimų stabilumą tvirtai saugojo alodinė žemės nuosavybė ir lauko bendruomenės rūpinimasis kontroliuoti gyvybiškai svarbias bendras (almendą) ir niekieno naudmenas.

Lauko gyvenviečių ryšys su pilimis, kurių liekanos, piliakalniai, dažnai aptinkamos kartu su atviromis papėdžių gyvenvietėmis, buvo tradicinis, jis įrodytas archeologiniais tyrimais. Papėdės gyvenvietę turėjo daugiau nei 60 proc. tyrinėtų XI–XIV a. piliakalnių, ir po atidžių archeologinių žvalgymų šis skaičius nuolat padidėja (Zabiela, G., 1995, p. 60). Nustatyta, kad gyvenviečių būta ir kai kuriuose piliakalniuose, turėjusiuose vienokio ar kitokio stiprumo įtvirtinimus. Kaip tik gyvenimas piliakalniuose paskatino prūsus pradėti kurti nedidelius uždarus aikštinius kaimelius (Žulkus, V., 1999, p. 140). Daugiausia galimybių gyventi piliakalnių gyvenvietėse turėjo lauko ar net krašto diduomenės giminės. Tokios „pilys" buvo naudojamos ne vien gyventi, dalis jų buvo negyvenamos apylinkės žmonių slėptuvės. Čia jie ne tik slėpėsi kilus pavojui, bet ir saugojo turtą, kaupė bendras maisto atsargas ir pan. XIV a. antroje pusėje silpnai įtvirtintų slėptuvių reikšmė mažėjo, nes gyventojai nuo kryžiuočių mieliau slėpdavosi giriose, tarp pelkių, kitose sunkiai pasiekiamose, iš anksto įrengtose, slaptose vietose. Laukas, kaip viena iš seniausių lietuvių gyvenviečių formų, buvo puikiai prisitaikęs prie to meto nuosavybės santykių, demografinės plėtros ir girių kolonizavimo iššūkių. Kartu aptinkame dar senesnę lietuvių gyvenvietės rūšį – piliakalnio gyvenvietę, kuri genetiškai susijusi su atvira papėdės gyvenviete, o ši – ne kas kita kaip lauko gyvenvietė. Beje, būtent lauko gyvenvietėje išryškėja turtinės ir socialinės nelygybės plėtojimosi požymiai. Joje atsirado bajoro (kilmingojo) vienkiemis (kiemas).

Be atvirų (savaiminių) lauko gyvenviečių, egzistavo ir kitokios rūšies gyvenvietės – kaimai (kiemai). Tai kompaktiškos, įtvirtintos, aptvertos tvoromis, turinčios tvirtus vartus gyvenvietės. Jos, kaip alodai, priklausė tik bajorams, dažniausiai susijusiems su valdančiąja Gediminaičių dinastija. XIV a. kaimai kūrėsi nuošaliau nuo lauko gyvenviečių, labai dažnai vadinosi savininko vardu (Jurginis, J., p. 125–126). Pagonių bajorų kaimai buvo jų rezidencijos, tik neaišku, ar jie gyveno su savo nelaisvąja šeimyna. Itin stambūs lietuvių bajorai Lietuvoje turėjo po kelis kiemus, todėl rezidencijų galėjo būti daug (Petrauskas, R., 2003, p. 126–128). Be to, nelaisvosios šeimynos žmonės, gavę iš šeimininko bajoro dirbti žemės, arba

viską praradę ir į turtinę priklausomybę bajorui patekę lauko gyventojai kurdavosi bajoro žemėse šalia kaimo, tarnaudavo šeimininkui, dirbdavo jo žemę. Tarnai vadinosi kaimynais, t. y. gyvenančiais šalia kaimo, jam priklausančiais tarnais baudžiauninkais. Šis socialinis reiškinys XIV a. jau rutuliojosi (Jurginis, J., p. 159). Su šeimininku kaime greičiausiai gyveno tik tiesioginius bajoro ūkinius poreikius tenkinantys nelaisvi kiemo tarnai. Be kita ko, kaimo ir kaimynų socialinis santykis rodo kaimo genetinį ryšį su lietuvių kilmingųjų sluoksnio raida. Labai tikėtina, kad uždaro lietuvių bajorų kaimo forma buvo perkelta iš piliakalnio gyvenvietės tradicijų, kaip kad aiškinama prūsų aikštinio kaimo kilmė.

Kryžiuočių karo kelių aprašymuose kaip plėšiamųjų žygių po Lietuvą orientyrai dažniausiai išskiriami didžiojo kunigaikščio dvarai *(hof)*, o tris kartus kaimai *(dorf)* – ūkinės, karinės, medžioklinės ir administracinės gyvenvietės jo domene. Šių gyvenviečių struktūra galėjo būti panaši ir į atvirų laukų gyvenviečių, ir į uždarų bajorų kaimų su įtvirtinimais struktūras. Intensyvesnė ūkinė veikla aplink valdovo kiemą, maisto, darbo įrankių ir ginklų atsargos, valdovo administracijos rezidavimas (tijūnai) reikalavo daugiau įvairesnių pastatų ir garantavo didesnę nei paprastai gyventojų koncentraciją. Prie šių valdovo dvaro, kaip vienos ar kelių gyvenviečių, požymių reikia pridėti dar vieną itin svarbų: stambūs seni didžiojo kunigaikščio dvarai turėjo pilis, tvirtoves ir tapo valsčiais virstančių žemių administraciniais centrais, kaip antai Merkinė, Alytus, Birštonas, Darsūniškis, Medininkai, Maišiagala, Ukmergė, Krėva, Lyda, Ašmena ir kt. Šalia jų gyvavo įvairius patarnavimus dvarui atliekančių profesionalių tarnų gyvenvietės. Šie požymiai neprasprūsdavo pro Ordino žvalgų Lietuvoje akis. Kiti dvarai galėjo būti tiesiog kaip viena gyvenvietė, kaimas (Jurginis, J., p. 125). Tai, matyt, seniausia pirminė valdovo kiemo gyvenvietės forma. Valdovo kaimai (kiemai), dvarai, kaip ir bajorų, kūrėsi šalia laukų gyvenviečių. Dalis kiemų (dvarų) radosi ir kaip girių gyvenvietės, skirtos didžiojo kunigaikščio ir dinastijos medžioklės poreikiams tenkinti.

Valdančioji dinastija ne tik dvaro gyvenvietes plėtojo, jos poveikis gyvenviečių raidai buvo įvairesnis. Įvairių rūšių gyvenvietėse gyvenančių žmonių, visapusiškos ūkinės veiklos, ypač amatų, prekybos, maisto produktų ir kitų materialinių išteklių, politinių galių, administracinių ir karinių pajėgumų koncentracija Lietuvos valdovo dvaro (kiemo) aplinkoje XIV a. (greta senų rusėniškųjų Naugarduko, Gardino, Polocko, Bresto, Kijevo ir t. t.) sutelkė kelias stambias gyvenvietes – pagonių lietuvių „miestus“. Žymiausi, geriausiai ištirti yra Vilnius ir Kernavė.

Kernavę XIII a. antroje pusėje – XIV a. sudarė Aukuro piliakalnio pilis rezidencija, du įtvirtinti Mindaugo sosto ir Lizdeikos kalno piliakalnių priešpiliai, įtvirtintas Pilies kalno papilys ir dvi gyvenvietės, archeologinėje literatūroje vadinamos miestais: aukštutinis į šiaurę nuo Lizdeikos piliakalnio ir žemutinis Pajautos slėnyje (Vėlius, G., p. 18). Akivaizdus Kernavės augimo lūžis įvyko XIII a. viduryje. Sustiprinami visų keturių piliakalnių įtvirtinimai, Aukuro kalne įsikuria kunigaikščio rezidencija. Mindaugo sosto tvirtovėje archeologai rado sudegusių grūdų, naminių gyvulių kaulų, stiprius įtvirtinimus, tad spėja, kad ten būta gynybinės slėptuvės nuo priešo, kurioje gyveno kunigaikščio kariai. Kaip rodo aptikti grūdai, čia galėjo būti ir kunigaikščio ūkio (dvaro) centras: klėtyse saugomi grūdai ir garduose auginami gyvuliai. Greta senos Pilies kalno amatininkų gyvenamos papilio gyvenvietės atsiranda kita – tai per trumpą laiką šlapiame durpingame Neries senvagės raiste, Pajautos slėnyje, įkurtas ir žemos socialinės padėties stačiatikių amatininkų apgyventas vadinamasis žemutinis miestas. Kernavės prabangos židinys koncentravosi Aukuro kalne. Čia rasta arabų kraštuose pagamintų spalvotų stiklinių indų šukių, audinių iš Vakarų Europos rietimų plombų, glazūruotos keramikos lėkščių ir vyno talpyklų šukių. XIV a. Kernavės mieste telkėsi valdžia, karinės pajėgos, įvairių profesijų amatininkai, prekyba ir ją aptarnaujantys pirkliai faktoriai. Kernavėje vien žemutiniame mieste palankiais metais gyvendavo apie 500 gyventojų, o visose lokalizuotose gyvenvietėse, galima spėti, gyveno 2 000–3 000 žmonių.

Tiek Kernavė, tiek Vilnius buvo etniškai mišrūs kelių konfesijų miestai, tačiau juos sudarančių gyvenviečių žmonės gyveno užsidarę savo bendruomenėse, kurios vienos su kitomis nesimaišė.

Karinės infrastruktūros gyvenamos vietos dažniausiai sutapdavo su civilinėmis, nes šalia svarbios valdovo pilies gyveno įvairių profesijų tarnai, kurie ją išlaikė, aptarnavo ir aprūpindavo. Vien gynybai krašto pasienyje statomos tvirtovės ir pilys tam tikrą laiką galėjo neturėti priklausomų gyvenviečių, pavyzdžiui, Kaunas, Naujapilis kitame Dauguvos krante priešais Daugpilį. Jose budėdavo kas kelis mėnesius keičiamos karių įgulos iš tolimesnių žemių. Ilgainiui ir šalia tokių tvirtovių ir pilių apsigyveno žmonės.

Su gyvenviečių tinklu XIV a. formavosi ir Lietuvos kelių tinklas. Remiantis Ordino šaltiniais apie Lietuvos komunikacinę infrastruktūrą galima pasakyti, kad keliai daugiau ar mažiau tradicinėse vietose funkcionavo labiau kaip kryptys, maršrutai, todėl jų į tą patį punktą atsirasdavo net keli; kryžiuočiai karo keliams aprašyti tokiomis aplinky-

bėmis vartojo papildomus pažyminius: „kelias", „naujas kelias", „senas kelias". Kaip alternatyva egzistavo seni prekybos keliai, labai dažnai paupiais, pakrantėmis, Šventąja, Nerimi, Nemunu, jų vietos nesikeitė. Jie traukė žmones įsikurti šalia. Nusistovėjusias kelių kryptis geriau ar blogiau žinojo dauguma gyventojų ir Ordino žvalgų, todėl pasienyje prasidedančio, į krašto gilumą vedančio kelio atkarpas gyventojai dažnai užgriaudavo medžiais, jose budėdavo specialios karių tarnybos, šalia statydavo pilis – stengtasi priešo kariuomenei sudaryti kuo daugiau kliūčių, pavyzdžiui, Žemaitijoje nebuvo pastatyta nė vieno tilto per upes ir upeliukus. Dažnai kryžiuočiai puolimo objektus Lietuvoje turėdavo pasiekti bekele, vedami vedlių per girias, šilus, ąžuolynus, trakus ir atviras vietoves.

> Ordino kariuomenės naudotoje pagonių krašto kelių klasifikacijoje vartotos kelios sąvokos. „Kelias" – bet koks kelias, kuriame dažnai reikia iškirsti atžalynus, nuversti užvartas arba patiems jį nusitiesti: iškirsti medžius, užkamšyti raistus, pastatyti tiltus ir pan. „Geras (atviras) kelias" – plačiausiai vartojama charakteristika. Jis vesdavo ir per atvirus laukus, ir per retą sausą mišką, šilą, ąžuolyną, jo paviršius tvirtas, žygiuojant susiduriama su menkomis natūraliomis kliūtimis. Kartais vedliai slapta pažymėdavo gero kelio maršrutą. Panašus į „gerą kelią" buvo „kariuomenės kelias" *(heerweg)*. Tai platus patogus kelias, kuris greičiausiai buvo lietuvių karinės komunikacinės infrastruktūros dalis, kaip ir dar viena kryžiuočių minima kelio rūšis – „vieškelis" *(gemeyne lantstrosze)*.

Žmonių tankiau gyvenamose vietose tarp gyvenviečių jau atsirasdavo pastovesnių kelių, kai kurių maršrutai kone idealiai sutampa su šių dienų. Piliakalnių tyrimais įrodyta, kad lietuviai kelius tvarkė: rengė įvažiavimus į pilis, prireikus pylė pylimus, įrengdavo drenažus, statė lieptus ir tiltelius. Tiesti kelius, statyti tiltus, prižiūrėti šiuos infrastruktūros objektus, remontuoti, saugoti buvo įprasta gyventojų darbo prievolė – angarija – didžiajam kunigaikščiui. Valdovo su palyda, dvaro, jo kariuomenių judėjimas taip pat brėžė kelius, juos tvirtino, nes profesionalūs valdovo tarnai tiesė kelius, statė tiltus, kamšė raistus ir pelkes. Atlikdavo didelį darbą, kuris iš kraštovaizdžio ir komunikacijų struktūros nebeišnykdavo. Kai XIV a. pabaigoje Ordino kariuomenės pasiekė pietryčių Lietuvą, Gardino, Kaniavos, Vosyliškių, Lydos apylinkes, ten aptiko prižiūrimų, gerų kelių, vieškelių *(gemeyne lantstrosze)* ir stacionarių tiltų per Katros, Žižmos upes.

[10] *XIV a. pradžios mūras Vilniaus Žemutinėje pilyje*

3.3. Būstai, pastatai

Nors XIV a. etninėje Lietuvoje ėmė rastis mūrinių pastatų, – viena kita krikščionių bažnyčia, gardinės pilys ir jose mūriniai gyvenamieji pastatai, – nei liaudis, nei lietuvių bajorai dar ilgai negalėjo džiaugtis šiais civilizacijos teikiamais pranašumais. Ši naujovė, atsiradusi Trakuose, Vilniuje, Krėvoje, Lydoje, buvo prieinama tik valdovams ir Gediminaičių dinastijos kunigaikščiams [**10**, **11**]. Daug įvairios paskirties ir dydžio patalpų, pro įstiklintus langus plūstanti šviesa, hipokaustais ar iš virtuvių, įrengtų rūsiuose, žiemą šildomos grindys ir sienos, gaivinanti menių vėsa karštą vasarą didelės valstybės valdymą darė smagų ir civilizuotą [**12**]. Gyvenamo regiono aplinkoje toks gyvenimas buvo gana prabangus. Mūriniai valdovų būstai – daugiau jų imta statyti nuo XIV a. antros pusės – turėjo justi stiprią tradicinių medinių būstų konkurenciją. Deja, apie lietuvių kunigaikščių medinių būstų išvaizdą duomenų nėra. Remdamiesi Rusios kunigaikščių XII–XIII a. rezidencijų analogijomis galime manyti buvus net dviejų aukštų pastatų, kombinuotų mūro ir medžio konstrukcijų, statinių su keliomis menėmis (patalpomis), kurių grindys išklotos kilimais, įstiklintų langų, „bedūmio“ šildymo, gal net tinkuotų sienų su freskomis. Naujos mados architektūra dėl materia-

[11]
Senųjų Trakų pilis – vakarinės gynybinės sienos išorinis plytų kiautas, išmūrytas vendiškuoju (baltiškuoju) plytų rišimo būdu, už jo akmenų užpildo fragmentai. XIV a. pradžia. Senųjų Trakų ir Vilniaus Žemutinės pilies [10] *mūrai – seniausi rasti Lietuvoje*

[12]
Nerviūrinė plyta su įrėžtu kryžiumi. Raudonas molis, 20 × 14,3 cm. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a.

linių, architektūrinių, technologinių, socialinių, gamtinių, paprotinių ir kitų priežasčių neįveikė tradicinio medinio lietuvių gyvenamojo namo. Nors archeologinių tyrimų duomenys neišsamūs ir įvairiai datuojami, vis dėlto leidžia susidaryti tokio XIII–XIV a. namo ir kitos paskirties kiemo statinių vaizdą, netgi matyti jų lėtą tobulėjimą.

Patikimų duomenų apie pagonių Lietuvos gyvenamuosius būstus sukaupė piliakalnių, jų papilių ir papėdžių gyvenviečių, miestų archeologiniai tyrimai. Rašytiniuose šaltiniuose duomenų apie tai ne kažin kiek. Gyvenamasis pastatas buvo keturkampis namas. Namų dydžiai skyrėsi.

[13] *XIV–XV a. medinio užstatymo liekanos, Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija*

XIII a. antroje pusėje – XIV a. Vilniuje statytų namų sienų ilgis ir plotis siekė nuo 3,5 ir 3,1 m iki 8 (12,5) ir 5,35 (5,5) metro. Panašių dydžių buvo namai Aukštadvaryje, Kernavėje, Imbarės piliakalnyje. Beveik visi jie buvo surėsti iš rąstų, be pamatų, pastatyti tiesiai ant žemės [**13**]. Kad sienojai stovėtų ant lygaus pagrindo, dailidės juos atremdavo į atpjautų sienojų gabalus ir iš jų padarytas skersines trinkas arba į vertikalias trinkas su ištašytu galu apatinio vainiko kampams pamauti, arba į apatinį senesnio namo vainiką, rečiau – į akmenis. Žemutinę namo dalį nuo šalčio ir vandens iš išorės sandarindavo – pasieniais supildavo žemės, lapų arba mėšlo sluoksnį, o kad „apšiltinimas" nenuslinktų, sutvirtindavo lentomis. Sienų plyšius užglaistydavo moliu, kai išmoko geriau suleisti sienojus – kamšė samanomis. Grindys dažniausiai būdavo medinės, kartais – plūkta molinė asla ar akmenų grindinėlis, vieno namo pasienyje rasta maždaug 1 m^2 ploto, 90 cm gylio rūselio duobė. Namų sienų aukštis galėjo būti nuo 2,5 iki 2,9 m, bet kai kurie ūkiniai pastatai (klėtys su paklėčiais) aukštesni, pusantro aukšto – gal iki 4 m aukščio. Retas namas buvo su lubomis – patikimų jų pėdsakų dešimtyse tyrinėtų namų, išskyrus vieną Kernavės žemutiniame mieste, archeologai dar neatrado. Namų stogai dvišlaičiai, dengti lentomis ir apkloti šiaudų, velėnų sluoksniu. Galima spėti, kad mauknomis ir luobomis dengtų stogų taip pat

[14]
XIV a. Kernavės medinio gyvenamojo pastato vidaus rekonstrukcija

būta. Kai kurių sostine virstančio Vilniaus medinių gyvenamųjų namų stogai nuo XIV a. antro dešimtmečio pagal rygietišką madą galėjo būti dengiami čerpėmis arba moliu (Vaitkevičius, G., 2010, p. 60–61). Pagrindinis namo interjero elementas buvo atviras ugniakuras (židinys) arba iš molio ir akmenų suplūkta krosnis su sienelėmis ir skliautu. Tyrinėtose žmonių tankiai gyvenamose gyvenvietėse dominavo krosnys, nors kai kur randama ir ugniakurų likučių, kaip antai Pilies kalne Kernavėje, Nemenčinėje (Vitkūnas, M., 2005, p. 141; Zabiela, G., 1995, p. 120). Krosnys statytos ant pagrindo (pado), suplūkto iš molio ir akmenų, arba medinių konstrukcijų, pakuros padas – 30–40 cm virš grindų. Krosnies plotas (1,2–2,25 m^2) priklausė nuo namo dydžio. Skliauto ir sienelių karkasą pindavo iš medienos, lipdydavo iš molio ir smulkesnių akmenukų, bet prie pakuros sieneles darė tvirtesnes, iš molio ir didesnių akmenų. Kernavės žemutiniame mieste rastos degimo kameros aukštis – apie 60 centimetrų. Dažniausiai krosnis statė namo kampe, bet ar toli nuo durų, nežinoma. Tik Kernavėje viena krosnis stovėjo priešais duris. Taigi jos vietą name lėmė ne tradicija, o kiti veiksniai. Pagrindinis – dūmų šalinimo iš patalpos efektyvumas: durys, langeliai sienose šviesai ir dūmams išeiti, dūmtraukio anga kraige (šelmenyje, čiukure) sudarydavo stiprią trauką, o jai dar padėdavo vyraujantys vėjai. Kiti svarbūs namo interjero elementai: prie

sienų pritvirtintos lentynos namų apyvokos reikmenims, maisto atsargoms, pasieniuose tvirtai įtaisyti ir nešiojami suolai. Iš jų sustumdavo miegamuosius gultus [**14**]. Kernavės žemutiniame mieste viename name rastas gultas turėjo būti 3 ir 1,7 metro. Kadangi vidutinis žmonių ūgis neviršijo 165 cm, tokiame gulte galėjo miegoti kokie šeši žmonės, t. y. visa šeima. Gyvenamojoje namo patalpoje žmonės laikydavo gyvulius, spėjama, jauniklius, jiems užtverdavo gardelius. Kernavės žemutiniame mieste sodybos buvo aptvertos tvoromis, Vilniuje namai stovėjo tankiai, todėl tvorų randama nedaug. Kai kurie namai ir ūkiniai pastatai galėjo būti rakinami spynomis, uždaromi sklendėmis. Namo šeimininkai statydavosi po kelis ūkinius pastatus. Pirtis – ne kiekviename ūkyje, turbūt kelios giminaičių šeimos naudojosi bendra. Gamybinės ūkinės patalpos dažniausiai buvo nešildomos (išskyrus kalvių, juvelyrų dirbtuves, kurios privalėjo turėti krosnis ir žaizdrus). Tai namo dydžio amatininkų dirbtuvės, klėtys ar sandėliai su medinėmis grindimis (kluonai, daržinės), uždari tvartai, kartais labai nedideli (vos 4–5 m^2), ir arklidės. Gyvuliams įrengdavo atviras pašiūres. Jos galėjo stovėti atskirai arba prie namo, tvarto sienos. Tuo jos panašios į vėlesnius diendaržius (laidarus, gardus). Kai kurie nedideli pastatai naudoti kaip klojimai (kluonai). Juose, pavyzdžiui, Aukštadvaryje, randama sudegusių šiaudų ar šieno gniūžčių. Tokiuose pastatuose galėjo būti laikomi nekulti javai, įrengiamos jaujos grūdams džiovinti. Didelę ūkinę duobę šiukšlyną sodybos kieme kiekvienas šeimininkas galėjo nesunkiai išsikasti bet kur, Kernavėje tokia rasta prie namo. Piliakalnio gyvenviečių struktūra ne itin skyrėsi nuo papėdės. Tik jose, be gynybinių įrenginių, randami prie gynybinių sienų pastatyti piliakalnio aikštelę rėminantys ūkinės gynybinės paskirties pastatai, kuriuose saugoti grūdai, kitos maisto atsargos, paprastai jie buvo rakinami spynomis.

Nuo XIV a. gyvenamasis namas pastebimai tobulinamas. Vis daugiau statyta didesnių namų, tai natūraliai susiję su gyventojų turtine ir socialine nelygybe. Galėjo padidėti gyvenamųjų patalpų aukštis ir kaip klėtys su paklėčiais siekti pusantro aukšto. Tankiai žmonių gyvenamose miesto tipo gyvenvietėse iš namo gujamas atviras ugniakuras. Jis dar kelis šimtmečius išliks kaimo gyventojų namuose. Matyt, krosnis su uždaru skliautu labiau atitiko to meto miestiečių priešgaisrinius poreikius. XIV amžiuje prie namo po vienu stogu pristatomos papildomos patalpos, anksčiau statytos atskirai. Namo priestatai galėjo būti uždari, priemenės (kamaros) tipo prieangiai su vartais durimis, arba stulpais paremti prieangiai stoginės. Prie namo priglaudžiami diendaržiai (laidarai) su pašiūre gyvuliams lai-

kyti. Pagrindinė prie šildomo namo glaudžiama patalpa tuo metu buvo nešildomas ūkinis pastatas. Kernavėje šie du statiniai XIV a. pirmoje pusėje sudarė 10,4 ir 4,4 m namą. Jame gyveno turtingas amatininkas kauladirbys. Tiesa, vėliau jo namas sudegė ir atstatyta tik gyvenamoji patalpa (Luchtanas, A., p. 149–150). Vilniaus Žemutinėje pilyje tarp ūkinės patalpos ir gyvenamosios buvo erdvė gyvuliams laikyti (Tautavičius, A., 1964, p. 182–183, 185). Visos patalpos greičiausiai buvo po vienu stogu. Tam tikros pastatų jungtys aptiktos Kreivojo kalno sodyboje, kur tvartelis priglaustas prie diendaržio, o šis savo ruožtu įrengtas prie namo (Tautavičius, A., 1958, p. 96, 2 pav., p. 97–98). Ūkinių patalpų (kamarų) paskirtis neišaiškinta. Kernavėje į ūkinę patalpą patenkama iš gyvenamosios, tad joje galėjo būti ir dirbtuvė, ir darbo medžiagų, įrankių, vertingų daiktų saugykla, gal net klėtis. Vilniuje galima spėti buvus pašarų saugyklą, gal klėtį, nes gyvuliai laikyti prie pat ūkinės patalpos.

Miestietiškų, tankiai gyvenamų vietovių gyvenamųjų ir ūkinių pastatų, namų išvaizda, struktūra neturėjo itin skirtis nuo lauko gyvenviečių ir kaimų. Tyrinėtojai pastebi, kad miesto medinę architektūrą veikė kaimo architektūra, pavyzdžiui, Naugarde pastatai statyti po vienu stogu laikantis kaimo architektūros tradicijų. Kaimo pastatai buvo išdėstomi erdviau nei didesniuose miesto kiemuose, antai Vilniaus Žemutinės pilies XIV a. gyvenvietė pastatais užstatyta tankiai, o Kernavės žemutiniame mieste amatininkas kauladirbys turėjo 900 m^2 aptvertą kiemą. Daugelį lietuviško liaudies namo bruožų aprašė Jonas Dlugošas. Pasak jo, lietuvių šeima gyveno name su atviru ugniakuru, su tarnais ir gyvuliais po vienu stogu, name laikė javus ir kitą turtą. Dlugošo pateiktas modelis atskleidžia XV a. antros pusės namo išvaizdą, kurią tik iš dalies patvirtina XIV a. archeologinių tyrinėjimų duomenys. Taigi Dlugošo informatoriai atvirose lietuvių gyvenvietėse „išvydo" vieną pastatą, namą, o kandus autorius nesusimąstydamas tai paskelbė. Vien aplinkybė, kad atvirame ugniakure duonos neišsikepsi, turėjo iškelti klausimą, kur tai buvo daroma. Archeologai įrodė, kad ūkyje būta daugiau įvairių pastatų ir net ūkinės paskirties statiniai turėjo storokų sienelių krosnis su uždaru skliautu. Tad jau turėjo būti ir pastatas su krosnimi duonai kepti, kuriame šeimininkas apgyvendindavo nelaisvąją šeimyną – tiesiog savo ūkyje arba kaip kaimo kaimynus. Toks pastatėlis vėliau vadintas *gridnica*, *piekarnia*, jis tapo vėlesniais laikais statomos gryčios, pirkios su duonkepe krosnimi tipo gyvenamuoju namu (Žilėnas, V., p. 150–152). Kita vertus, Dlugošo aprašyta XIV a. tradicija telkti gyvenamąsias, ūkines ir gyvulių patalpas po vienu stogu abejonių nekelia.

4. Gyventojai

4.1. Skaičiai

Ankstyvosios Lietuvos valstybės apgyvendinimo tankumo ir galimus lietuvių žemių gyventojų skaičius bei skaičiavimo metodiką, paremtą Prūsijos ir Livonijos vokiečių tyrinėtojų darbais, pateikė tarpukario Vilniaus universiteto profesorius Henrykas Łowmiańskis. Jo skaičiai vis dar pripažįstami, vėlesni tyrinėtojai tik kai ką patikslino, papildė. Pagrindinį demografinių apskaičiavimų tikslą – nustatyti gyventojų skaičių viename kvadratiniame kilometre – jis sprendė remdamasis XIII a. Estijos duomenimis. Danijos karaliaus administracija pavaldžioje šiaurės Estijoje XIII a. užregistravo 15 000 apmokestinamų žagrių. Paėmus kronikų duomenis apie kiekvienoje žemėje pasikrikštijusių gyventojų skaičiaus vidurkius, buvo gauta, kad žagrė, net labai sumažintais duomenimis, – tai 5 asmenų šeima, vadinasi, užregistruota 75 000 gyventojų. Žinant, kad danai valdė apie 30 000 km^2 estų gyvenamų žemių, nustatytas galimas krašto gyventojų tankumo vidurkis – 2,5 gyventojo km^2 ir maždaug 150 000 gyventojų visoje Estijoje. Panašus gyventojų tankumas Kurše, Žiemgaloje ir kitose Livonijos žemėse, o Prūsijoje – 4 gyventojai km^2 (Łowmiański, H., 1983, p. 71–80).

XIII a. pradžios Lietuvos gyventojų skaičius Henrykas Łowmiańskis apskaičiavo remdamasis 1528 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kariuomenės surašymo duomenimis (Lietuvos Metrika, kn. nr. 523). Gavo 3 gyventojus km^2, arba mažiausiai 170 000 Lietuvos ir Žemaitijos gyventojų 58 000 km^2 teritorijoje (Łowmiański, H., 1983, p. 81–83). Į savo skaičiuojamą teritoriją jis pagrįstai neįtraukė po Melno sutarties su Vokiečių ordinu (1422 m.) Lietuvoje atsidūrusių dalies Sėlos, Žiemgalos, Kuršo, Sūduvos (Užnemunės) žemių, tačiau visa pietų Lietuva nuo Merkinės–Eišiškių linijos buvo nepateisinamai atskirta nuo lietuvių etninio masyvo, kaip antai Lyda ir Bokštai Beržūnos žemupyje (Łowmiański, H., 1932, priedas – žemėlapis). Naujausiuose baltarusių tyrinėtojų darbuose baltiškai Lietuvos teritorijai (lietuviams ir žemaičiams) priskaičiuojama 91 000 km^2 (Насевіч, В., p. 34). Jei Viačeslavo Nasevičiaus nurodytos teritorijos viename kvadratiniame kilometre apgyvendintume Henryko Łowmiańskio apskaičiuotą gyventojų skaičių (3), gautume, kad etninėje Lietuvoje apie XIII a. vidurį gyveno 273 000 žmonių. Bet teritorijos plotą jis skaičiavo pagal 1422 m. Melno taikos sutartyje nurodytas sienas. Todėl Łowmiańskio etninio lietuvių branduolio žemių ploto skai-

čiavimai yra priimtinesni, tik prie jo skaičių reikėtų pridėti ne vieną tūkstantį kvadratinių kilometrų – žemes į pietus nuo Merkinės–Eišiškių linijos. Vadinasi, lietuvių gyvenami plotai turėjo būti gerokai didesni nei 60 000 km^2, o gyventojų skaičius artėti prie 200 000. Remdamasis 1790 m. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojų surašymo duomenimis ir taikydamas retrospektyvaus skaičiavimo metodiką Kazys Šešelgis patikslino Łowmiańskio skaičius. Apskaičiavo, kad Lietuvos SSR teritorijoje XIII a. pradžioje gyveno 207 100 gyventojų, metinis prieaugis siekė maždaug 1,39 žmogaus vienam tūkstančiui gyventojų, ir viename kvadratiniame kilometre gyveno 3,2 asmens (Šešelgis, K., 1988, p. 44–47). Šešelgio gauti skaičiai beveik atitinka Łowmiańskio skaičius, juk ir XIII a. pradžioje Lietuva nebuvo didesnė nei 70 000 km^2, vadinasi, karalius Mindaugas galėjo valdyti ne mažiau kaip 200 000 lietuvių. Gyventojų prieaugis, net patiriant didelių žmogiškųjų ir materialinių nuostolių per 130 metų (1283–1410) trukusį karą su Vokiečių ordinu, išliko teigiamas – 1410 m. Lietuvoje iki vidinės naujų žemių kolonizavimo pradžios gyveno apie 277 100 gyventojų (Šešelgis, K., 1988, p. 40, 15 pav.). Ir pagal kitą metodiką apskaičiuotas panašus gyventojų skaičius (per 4 viename kvadratiniame kilometre) ir prieaugis (4,21 vienam tūkstančiui gyventojų) Žemaitijoje 1410 m. (Saviščevas, E., p. 39). Šiuo atveju reikia prisiminti, kad žemaičiai per du paskutinius XIV a. dešimtmečius ir XV a. pradžioje karuose su kryžiuočiais patyrė daug nuostolių, galop beveik tris dešimtmečius buvo Jogailos ir Vytauto priskirti Ordinui – visa tai neigiamai veikė demografinę raidą. Vadinasi, Lietuvoje 1410 m. viename kvadratiniame kilometre turėjo gyventi šiek tiek daugiau žmonių nei Žemaitijoje; iš viso etninėse lietuvių žemėse galima manyti buvus beveik 300 000 gyventojų.

Didelius gyventojų prieaugio skaičius atskleidžia XIII–XIV a. Kriveikiškio kapinyno Kernavėje palaikų tyrimas, atliktas Rimanto Jankausko. Kriveikiškio kapinyne nuo XIII a. vidurio iki XIV a. pabaigos buvo laidojami Kernavės žemutinio miesto nuolatiniai gyventojai stačiatikiai. Nustatyta, kad kiekviena kernaviškių karta (kas 25 metus) padidėdavo 1,6–1,9 karto (Vėlius, G., p. 27). Taigi per 100–120 metų kernaviškių populiacija turėjo padvigubėti. Tai normalu, nes palankiau nei XIII–XIV a. Lietuvoje klostantis gyvenimo aplinkybėms ir kitiems demografiniams veiksniams, per šimtą metų gyventojų gali padaugėti net keturis kartus. Tvirtinama, kad XIV–XVIII a. viena lietuvių karta padvigubėdavo – du vieno žmogaus palikuonys sulaukdavo reprodukcinio amžiaus (Česnys, G., Balčiūnienė, I., p. 70).

Remdamiesi trapiais, bet pagrįstais demografinės lietuvių raidos faktais galime spėti, kad esant ramesniam gyvenimui XV a. pradžioje Lietuvos gyventojų skaičius turėjo būti didesnis nei skaičiuojami 277 100 arba spėjami 300 000. Prie šių skaičių galima pridėti dar vieną – per XIV a. karus su Vokiečių ordinu išvestų belaisvių pagonių lietuvių ar Lietuvoje gyvenančių stačiatikių rusėnų skaičių, nes kai Ordinui tapo aktualu apgyvendinti užgrobtas žemes, ankstesnio beatodairiško pagonių žudymo, ypač vyrų ir paauglių berniukų, jis atsisakė. Tokių vergų Werneris Paravicinis suskaičiavo apie 200 000 (Ekdahl, S., 2005, p. 179). Tai ir bus prarastasis Lietuvos gyventojų prieaugis, leidžiantis didinti XV a. pradžios Lietuvoje ir Prūsijoje gyvenusių lietuvių skaičių beveik iki pusės milijono. Šis XIV a. prarastasis prieaugis pradėjo kurti būsimą Mažąją Lietuvą.

Petras Dusburgietis *Prūsijos žemės kronikoje* užrašė pamokančią istoriją apie rūpesčius, kurių sukelia spartus gyventojų prieaugis. Tai – galindų pamoka (Petras Dusburgietis, p. 86). Pasakojama, kaip pagausėjo galindų, it grybų po lietaus. Jie perpildė žemę ir nebegalėjo išsimaitinti. Mėginimas naikinti dalį naujagimių (mergaites) nepasiteisino, nes motinos juos slapstė. Tada nuspręsta nupjauti moterims krūtis. Tačiau jos kreipėsi pagalbos į aukščiausiąją žynę. Ji žemės diduomenei įsakė pulti kaimynus krikščionis (lenkus) ir iš ten pargabenti turto ir maisto. Menkai ginkluoti galindai patyrė triuškinamą lenkų atsaką, o vėliau buvo užvaldyti sasnių. Tai gražus pasakojimas apie demografinio sprogimo sukeltas vidines etnoso problemas. Bendru sutarimu vidinis konfliktas užbaigiamas, bet jau už genties žemių, nusprendus pulti kaimynus.

Svarbu pabrėžti, kad atskleisto teigiamo ir santykinai didelio etninės Lietuvos gyventojų skaičiaus prieaugio XIII–XIV a. nepakirto nei karai, nei badmečiai, nei ligos, epidemijos ar didysis maras, siautėjęs XIV a. viduryje. Taip pat ir Kernavės demografinėje raidoje niokojantys 1279 m. Livonijos, 1365 m. Prūsijos kariuomenės antpuoliai nepaliko pėdsakų (Vėlius, G., p. 28). Ordino kronikose aprašyti katastrofiški Lietuvos žemių niokojimai ir įspūdingi gyventojų nuostoliai neabejotinai išpūsti, turintys kelti klausytojų ir skaitytojų pasididžiavimą pirmtakų žygdarbiais. Demografinių nuostolių, žinoma, buvo, bet jų priežastys glūdėjo kitur.

4.2. Gyvenimo gerovė ir trukmė, gyventojų amžiaus grupės, ligos, gydymas, mirtis

Lietuvoje XIII–XIV a. kapinynų, kurių osteologinę medžiagą antropologai galėtų išanalizuoti ir pateikti istorikui neįkainojamų duomenų, kasinėta nedaug, nes pagoniškas mirusiųjų deginimo paprotys naikino beveik viską, kas turėjo būti laidojama. XIII–XIV a. nesudegintų palaikų kapinynai Lietuvoje dažniausiai priklausė krikščionims, spėjama, stačiatikiams, kaip antai neįkainojamos vertės Kriveikiškio kapinynas Kernavėje. Taip pat rasta XIV a. palaidojimų Vilniuje, bet jų medžiaga neapdorota. XV a. Obelių (Česnys, G., 1988, p. 89–100; Jankauskas, R., 1988, p. 103–108) ir XIV a. pabaigos – XVII a. Alytaus (Česnys, G., Jankauskas, R., p. 26–33; Jankauskas, R., 1995, p. 34–46) kapinynai atskleidžia lietuvių katalikų gyvenimo kokybę. Palyginimams galima pasitelkti osteologinę medžiagą iš I tūkstm. kapų, Plinkaigalio (Jankauskas, R., 2001, p. 38–45), Obelių, pirmus demografinės lietuvių raidos geležies amžiuje apibendrinimus (Kurila, L., 2007, p. 3–11).

Kernavės Kriveikiškio kapinyno duomenimis, vidutinė žmonių gyvenimo trukmė buvo 20,5–28,5 metų (skaičius varijuoja dėl mažo išlikusių vaikų kapų procento). Mažiau varijuoja XIV–XVI a. alytiškių vidutinė gyvenimo trukmė: vyrų 22,3 metų, moterų – beveik 17. Panaši buvo V–VI a. Obeliuose – 22,6 metų: iki 20 metų mirdavo pusė, kiti gyvendavo dar 18,5 metų. Apibendrintais geležies amžiaus demografiniais duomenimis, daugiausia suaugusių žmonių, t. y. perkopusių 20 metų, mirdavo eidami ketvirtą dešimtį. Kernavės, Alytaus ir Obelių vidutinės gyvenimo trukmės parametrai per tūkstantį metų ganėtinai panašūs, bet skiriasi duomenys apie lytis, ypač moterų. Sulaukusių dvidešimties kernaviškių vyrų vidutinė gyvenimo trukmė beveik iki 21 metų, moterų – vos per 18 metų, moterų Alytuje – 16,76 metų. Obeliuose vyrų – 20,4, moterų – 15,5 metų. Trumpesnį reprodukcinio amžiaus moterų gyvenimą lėmė nėštumo ir gimdymų sukeltas mirtingumas. Jei visi gimdymai pasisekdavo, kernaviškės sulaukdavo 35–40 metų ir gyvendavo ilgiau nei bendraamžiai vyrai. Vienai moteriai Kernavėje vidutiniškai tekdavo 4,8–5,6 gimdymo, bet tik 3,26–3,81 jos vaikų sulaukdavo reprodukcijos amžiaus (15 metų). Taigi šeimą sudarydavo vidutiniškai penki šeši asmenys. Didelio kūdikių ir vaikų mirtingumo būta Obeliuose – per 27 proc. 1–9 metų amžiaus vaikų. Kernavėje buvo nedidelis moterų perteklius, išskyrus vyresnių nei dvidešimt metų moterų grupę, – joje 105 vyrams jų tekdavo 95. Vienam penkiasdešimtmečiam vyrui tekdavo dvi bendraamžės moterys. Kita vertus, geležies amžiaus epochos duomenimis, vyresnių vyrų visuomenėje turėjo

būti daugiau nei moterų ir jie gyvendavo ilgiau. Taip būta ir XIV–XVIII a. (Česnys, G., Balčiūnienė, I., p. 69). Tai daugumos iki industrializacijos gyvavusių visuomenių požymis, kuris, kaip žinome, netinka Kriveikiškio kapinyno individams. Kraupi Petro Dusburgiečio istorija apie galindų demografines problemas aiškiai pasako, kad nepriteklių ir bado metais pagonys pirmiausia sunaikindavo moteriškos lyties kūdikius. Berniukai, būsimi kariai gynėjai, vadai ar žemdirbiai maitintojai, buvo branginami ir geriau maitinami. Tačiau moterys lengviau prisitaikydavo prie kintančių stresinės aplinkos sąlygų ir tokia atranka jas darė atsparesnes (Jankauskas, R., 1998, p. 447). Moterys lengviau išgyvendavo, o vyrai buvo jautresni aplinkos veiksniams, todėl bendruomenės labiau globojami.

Kernaviškių amžiaus grupių struktūra rodo, kad šią bendruomenę sudarė fiziškai ir emociškai jauni žmonės: 45,7 proc. vaikų ir paauglių iki 14 metų, dar 31 proc. – jaunuolių ir suaugusiųjų (15–29 metų), 21,3 proc. – brandaus amžiaus žmonių. Per penkiasdešimtį metų persirisdavo vos 2 proc. gyventojų – juos galima būtų vadinti tų laikų sveikuoliais; šešiasdešimtmečiai, kaip karalius Mindaugas, ar dar vyresni, kaip didysis kunigaikštis Algirdas, buvo reta išimtis.

> Į karinę politinę veiklą įsitraukdavo, dabartinėmis akimis žiūrint, labai jauni žmonės. 1219 m. sudarant lietuvių kunigaikščių taikos sutartį su Voluinės kunigaikščiu dalyvauja nemažai jaunų žmonių: Mindaugas, nužudytas 1263 m., du Deltuvos kunigaikščiai, šaltiniuose vėl minimi apie 1260 metus.

Gyventojų mirtingumas buvo pagrindinė demografinių nuostolių priežastis. Kūdikystėje ir vaikystėje mirdavo beveik trečdalis, o dvidešimtmetį perkopdavo vos pusė gyventojų, gimdymai be gailesčio retino moteris. Antropologiniai tyrimai atskleidžia, kad nuo XII a. Lietuvos gyventojų ūgis ėmė mažėti ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės epochoje „nusileido“ apie 5 cm (Česnys, G., Balčiūnienė, I., p. 60–66). Tai buvo fizinis atsakas į pasikeitusias aplinkos sąlygas: kai mityba tapo nevisavertė ir ėmė trūkti maisto, daugiau galimybių išgyventi turėjo smulkesni individai (Jankauskas, R., 1995, p. 41). Mažasis ledynmetis, per kurį vėso ir trumpėjo žemdirbio vasaros, didino maisto nepriteklių, mažino II tūkstm. po Kristaus lietuvių žemėse sparčiai plečiamos žemdirbystės produktyvumą, ir šiaip ne itin didelį. Gyventojų maiste trūko gyvulinės kilmės baltymų ir kaulams svarbių mikroelementų, kurių I tūkstm. buvo gaunama daugiau, nes didelę raciono dalį, matyt, sudarė žvėriena ir naminių gyvulių mėsa. Antropologai pastebi, kad perėjimas prie žemdirbystės, kaip ūkio

pagrindo, ir su ja susijusio sėslesnio gyvenimo lemiamas augalinio maisto vartojimo augimas mažino žmonių ūgį ir prastino mitybą (Jankauskas, R., 1998, p. 447–448). Taip pat menka asmeninė higiena, sanitarija ir sveikatos apsauga mažino gyventojų atsparumą ligoms, epidemijoms ir savo ruožtu leido darbuotis giltinei.

> Minimalūs sanitarijos ir higienos poreikiai XIII–XIV a. Kernavėje buvo tenkinami: prie kai kurių sodybų būta šulinių, nors dažniau vanduo semtas iš šaltinių, ežerų ir upių, kelios šeimos naudodavosi viena pirtimi – tai pagrindinė aiški higienos palaikymo priemonė. Žmonės skusdavosi skustuvais, kirpdavosi žirklėmis, šukuodavosi šukomis, dantis ir ausis valydavo krapštukais – toks rastas Vilniaus Žemutinėje pilyje. Turėta veidrodžių. Kita vertus, akivaizdu, kad namų nešluodavo, juose laikydavo gyvulių jauniklius, sodybas užsiteršdavo buitinėmis atliekomis ir gyvulių mėšlu. Gyvulių mėšlas galėjo maišytis su žmonių išmatomis, nes lauko tualetų beveik nebuvo, gal tik speciali duobė; žmonės tuštindavosi patvoriuose, už pastatų, etnografinė medžiaga rodo, kad tam reikalui naudoti tvartai ir gyvulių gardai. Vasarą Kernavėje turėjo dvokti mėšlu ir zuiti spiečiai musių. Šiukšlynai kaupėsi prie pat gyvenamųjų namų (Vitkūnas, M., 2010, p. 115–126). Pilyse, tvirtovėse švaros laikytasi atidžiau (Rėklaitytė, I., p. 10–16). Šiukšlės ir išmatos buvo valomos, spėjama, iš joms skirtų, kartais akmenimis grįstų, duobių ir pilamos už sienų. Mūrinėse pilyse Ordino pavyzdžiu mūryti sanitariniai bokštai ar bokšteliai prie lauko sienos, įrengiamos vidinės išvietės *(latrinae)*.

Todėl infekcinės ligos buvo pagrindinė mirties priežastis (Jankauskas, R., 1995, p. 42–44). Tuberkuliozė (kaulų tuberkuliozė) Lietuvoje patvirtinama nuo I tūkstm. vidurio. XIV–XVII a. ja sirgo maždaug ketvirtadalis Alytaus miestiečių. Labai dažnos buvo žarnyno infekcijos, tarp jų ir lėtinės, plito žarnyno parazitai, pavyzdžiui, kaspinuotis. Vaikai sirgo mažakraujyste (anemija): 38,5 proc. vaikų Kernavėje (Rimanto Jankausko duomenys – Vitkūnas, M., 2010, p. 119) ir daugiau nei pusė Obeliuose (Jankauskas, R., 1988, p. 105). Šia liga dažnai sirgdavo ir suaugusieji: Kernavėje 13,5 proc. vyrų ir 24,1 proc. moterų. Anemija susirgdavo dėl ilgo žindymo vaikystėje, sutrikusio virškinimo, dažno viduriavimo, mėsos, baltymų, geležies ir mikroelementų trūkumo, žarnyno parazitų (Jankauskas, R., 1995, p. 42). Be šių ligų, dar žmonės sirgdavo nutukimo sukeltu cukriniu diabetu, sąnarių ir stuburo ligomis (osteochondroze), artritu, meningitu. Dažnai patiriamas stresas galėjo ir nepalikti pėdsakų osteologinėje medžiagoje, bet nuo lėtinių uždegimų kito kaulai, nors

atsparūs individai ir įveikdavo lėtines ligas (Jankauskas, R., 1995, p. 42). Antropologiniuose tyrimuose fiksuojamos ligos, kurias galėjo lemti socialinis statusas, suteikiantis galimybių geriau maitintis. Plinkaigalio ir Marvelės I tūkstm. vidurio osteologiniai duomenys liudija, kad kai kurie vyresnio amžiaus vyrai turėjo stuburo ir dubens patologiją – raiščių sukaulėjimą. Ši liga neretai siejama su gera mityba, nutukimu ir polinkiu į cukrinį diabetą, todėl gali liudyti aukštą visuomeninę padėtį (Jankauskas, R., 2001, p. 43). Žmones, ypač vyrus, kamuodavo įvairios traumos, ligos, kurias sukelia didelis fizinis krūvis, kai pakenkiamas dešinysis riešas, alkūnė, klubo sąnariai, krūtinės slanksteliai. Traumos buvo dažnas reiškinys, todėl jas mokėta gydyti. Įtveriami ir sugydomi lūžę rankų ir kojų kaulai, Obeliuose rasta XIV–XV a. kaukolė su lūžusiu ir sugydytu skliautu – tai chirurginis gydymas (Jankauskas, R., 1988, p. 106). XIII–XIV a. egzistavo istorijos šaltinių beveik neminimos liaudies medicinos tradicijos, kurių vienas blausus atšvaitas išliko *Kazimiero teisyne* (1468 m.). Tai draudimas vartoti skausmą malšinančius preparatus, kurie padėtų iškęsti teisminius kankinimus.

XIV a. Lietuvoje miestai tik kūrėsi. Gyvenimas juose buvo prastesnis nei kaime. Pirmiausia tai taikoma žemesniems miesto gyventojų sluoksniams. Vilniečiai buvo žemesnio ūgio nei patys žemiausi rytų Lietuvos kaimiečiai, miestietis gyvendavo vidutiniškai 4,2 metų trumpiau už kaimietį (Česnys, G., Balčiūnienė, I., p. 66, 71). Alytaus antropologiniai tyrimai patvirtina, kad miestiečio vidutinė gyvenimo trukmė buvo trumpesnė nei kaimiečio, bet alytiškiai gyvendavo ilgiau nei vilniečiai; miestiečiai dažniau sirgdavo, pavyzdžiui, tuberkulioze, patirdavo daugiau stresų, buvo mažiau atsparūs ligoms ir epidemijoms (Jankauskas, R., 1995, p. 36, 42). Kuo didesnis miestas, tuo sunkesnis, palyginti su kaimu, buvo gyvenimas. Kita vertus, miesto elito sveikatingumas prilygo kaimiečių sveikatingumui.

4.3. Lietuvių kolonizacija

Išsamesnė lietuvių rašytinė istorija prasideda XII a. antroje pusėje žiniomis apie lietuvių karinį, puolamąjį ir grobiamąjį judėjimą kaimynų žemėse. Tokia veikla ilgainiui lėmė pastovesnį lietuvių apsigyvenimą už etninių teritorijų. Demografiniai procesai tam buvo palankūs. Šiame skyrelyje XIII–XIV a. lietuvių kolonizacija atskleidžiama ne kaip ūkinė ar apmąstyta teritorinė ekspansija, bet kaip karinis, administracinis, iš dalies politinis reiškinys. Dar iki susidarant Lietuvos valstybei buvo užvaldyta

dalis pietinių sėlių ir žiemgalių žemių (Vasiliauskas, E., 2007, p. 35, 54–58, 62). Apie tai šaltiniuose išliko mažai žinių – antai karalius Mindaugas dovanojo Sėlos žemes Livonijai, XII–XIII a. Žiemgaloje ėmė plisti lietuvių atneštas mirusiųjų deginimo paprotys (Vasiliauskas, E., 2001, p. 348), o XIII a. pradžioje žiemgaliai konfliktavo su lietuviais ir tuo apsukriai pasinaudojo Ryga. Lietuviai beveik visą XIII a. kontroliavo abu Dauguvos krantus Naujinio (Daugpilio) apylinkėse, Latgalos pašonėje. Kuršiai tokio lietuvių spaudimo, rodos, visai nepatyrė. Lietuvos Karalystės laikais, po visos XIII a. pirmoje pusėje Mindaugo vykdytos politinės ir karinės veiklos siekiant prisijungti šiaurės Jotuvos žemes (Dainavą), karaliui liko trys nedidelės žemelės ir keturios gyvenvietės, kurių jis 1259 m. rugpjūčio mėn. Užnemunėje nepadovanojo Vokiečių ordinui (*Mindaugo knyga*, p. 84). Jas galime laikyti valdovo kiemų Sūduvoje teritorijomis su pavaldžiais žmonėmis. Jie galėjo būti ne lietuviai.

Iš visų karaliaus pasiliktų vietovių išsiskiria Kresmena. Ją Petras Dusburgietis vėliau minėjo kaip prolietuviško jotvingių didiko, to valsčiaus vado Skomanto, kilmės vietą. Valdant Traideniui, Skomantas pasitraukė į Lietuvą (Petras Dusburgietis, p. 206–207, 410 (p. 209 R. Batūros komentaras); Dubonis, A., 2009c, p. 179–182). Kresmenai turėjo priklausyti vietos aplink dabar vadinamą Skomantų ežerą, 19 km į rytus nuo Luko (Lenkijoje). Vis dėlto ir Kresmenos, ir kitų Mindaugo pasiliktų jotvingių žemelių identifikavimas istoriografijoje (Łowmiański, H., 1932, p. 41–42) kelia abejonių dėl per didelių plotų – tarp dabartinių Suvalkų, Luko, Augustavo ir Gardino.

Reikšmingiausia buvo lietuvių rytinė ir pietrytinė kolonizavimo kryptis, kuri vėliau virto ekspansija Rusioje, jos žemių aneksija ir lėmė savitą Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizaciją. Naujausi archeologiniai tyrimai patvirtina ankstyvesnius istorikų teiginius, kad etninė lietuvių riba su rusais rytuose buvo tvirtai nusistovėjusi ir nekito šimtmečius. Ji ėjo nuo Dūkšto ir Dysnų ežerų per Lentupio apylinkes, Svyrio ežerą, palei Nerį iki Smurgainių, per Ašmenos apylinkes, palei Gaujos upę iki Lydos apylinkių. Iki lietuvių ekspansijos XIII a. pradžioje abu etnosus skyrė girios, upės, ežerai ir 15–60 km pločio dykra (Kurila, L., 2005a, p. 75, 77). Tik pietuose ir pietryčiuose prie Nemuno turėjo vykti slavų migracija į dykrą. Ją kurstė prie Nemuno įsikūrusių rusiškų Naugarduko, Turijsko, Gardino vyresnieji ir pirkliai su kunigaikščiais. Kaip tik komerciniai interesai nemenko prekybos kelio pakrantėse sudaigino šiuos prekybinius karinius Kijevo, vėliau Voluinės forpostus. Lietuvių skverbimąsi į Nemuno aukštupį nėra

lengva apibūdinti. Senieji krašto gyventojai buvo rusų politikos ir kultūros veikiami, asimiliuojami jotvingiai. Šalia jų ėmė kurtis lietuvių gyvenvietės. Su gausiomis lietuvių gyvenvietėmis Medininkų ir Ašmenos aukštumose jas siejo Nemuną maitinančios Ditvos, Žižmos, Gaujos upės ir keli dešinieji Beržūnos intakai, kurie neabejotinai kreipė lietuvių kolonizaciją į Nemuno aukštupį. Krašto etninė sandara darėsi mišri – dabartiniame Lydos rajone (Baltarusijoje) tyrinėtuose Kosovščynos pilkapiuose rasti palaidoti mišrios lietuvių, jotvingių ir slavų bendruomenės atstovai (Kurila, L., 2005 a, p. 75). XIII a. viduryje Nemunas buvo laikomas natūralia riba tarp Naugarduko žemės ir Lietuvos.

Aiškiau lietuvių kolonizacijos modelis atsiveria, kai atsiranda Lietuvos monarcho institucija ir imama taikyti unifikuota Lietuvos teritorijos administracinė valdžios plėtojimo schema – kuriamos valdovo tarnų lietuvių (leičių) gyvenvietės ir teritorijos, kurioms vieta apgalvotai parenkama ankstyvosios lietuvių valstybės pasieniuose, dažnai net už lietuviškojo etninio branduolio ribų. Lietuvių, tarnybinių žmonių, kartu su rusais minima buvus didžiojo kunigaikščio Breslaujos dvare (Dubonis, A., 1998, p. 41–43), taip pat tarp Kuraneco ir Rabynės miestelių buvusiame Kareikų *(Choreyki)* valsčiuje (dab. Baltarusijos Vileikos rajone – tai Neries aukštupys) egzistavo leičių (lietuvių) teritorija (Dubonis, A., 2011, p. 15). Kituose regionuose buvusios valdovui pavaldžios gyvenvietės gerokai aiškesnės. Nemuno aukštupyje svarbiausios valdovo žemės likutis turėjo būti 1387 m. Vilniaus vyskupui didžiojo kunigaikščio padovanotas Bokštų valsčius su „Lietuvių vaitija“ (kaip minima 1733 m. Bokštų inventoriuje). Monarcho teritorija lietuvių paribyje buvo apgalvotai įkurta Beržūnos žemupyje, netoli šiaurinės Naugarduko žemės ribos. Ji tebuvo dalis didesnių lietuvių gyvenamų plotų, iš kurių XX a. liko tik Lazūnų krašto lietuvių sala (Misius, K., p. 43). Bokštų žemė galėjo atsirasti gal net anksčiau, nei Lietuvos kunigaikštis Mindaugas XIII a. penkto dešimtmečio pirmoje pusėje užvaldė Naugarduką. Karaliui Mindaugui prisijungus Naugarduką, lietuviai čia galėjo tvirčiau įsikurti. Iš tiesų baltarusių tyrinėtojai tvirtina, kad šalia Naugarduko būta lietuviškų pilkapių (Краўцэвіч, A. K., p. 128). Senųjų lietuvių kolonistų palikuonys turėjo būti kai kurie iš tos saujelės bajorų šeimų lietuviškomis pavardėmis, kurios minimos Lietuvos kariuomenės Naugarduko žemėje 1528 m. surašyme: Žibortovičiai, Vonibutovičiai, Liumontovičiai, Rimšič, Korevič, Voinilovičiai, Mizgolovič, Beinarovičiai, Romeikovičiai, Mostvilovič (Lietuvos Metrika, kn. nr. 523, p. 37–39). Slanimo žemėje lietuvių kaimai koncentravosi dviejuose teritoriniuose židiniuose. Abu atsirado XIII amžiuje.

Ankstyviausias turėjo būti į pietvakarius nuo Slanimo, Ščiaros, Jaseldos ir Zelviankos aukštupių takoskyroje, kur XVI a. pradžios istorijos šaltiniai Lasasino (Lososnos) dvare atskleidžia leičių, arba lietuvių (Lietuvos), teritorinę struktūrą, pavaldžią didžiajam kunigaikščiui. XVI a. pirmoje pusėje šiame Slanimo krašte stovėjo ne viena lietuvių gyvenvietė, lietuvių gyventa ir Ružanų mietelyje, Julijona Čartoriskienė ten fundavo katalikų bažnyčią. XIII a. viduryje ši Slanimo teritorija buvo lietuvių pasienio žvalgybos ir sargybos užnugaris, šalia jo atsidūrusios rusų, Voluinės ir Haličo, kariuomenės imdavosi atsargumo priemonių (Dubonis, A., 1998, p. 40–41, 74–76). Strateginė vieta šiai tam tikros rūšies lietuvių kolonijai buvo parinkta ideali: Zelva ir Ščiara vedė prie Nemuno, o Jaselda ne kur kitur, o į Pripetę, į vieną iš jos pakrantės prekybos centrų – Pinską. Antras lietuvių kaimų židinys Slanimo žemėje atsirado į šiaurės rytus nuo šio rusėnų miesto. Tai – Zietelos kraštas Maučiadies, kairiojo Nemuno intako, žemupyje. Plačiai istoriografijoje išgarsinto Zietelos krašto kaimo *Jatvjazi* pavadinimas rodo čia gyvenus jotvingius – gal kaip senuosius gyventojus, gal nuo Vokiečių ordino pasitraukusius pabėgėlius. Jerzy's Ochmańskis mano, kad jie XIII a. antros pusės pabėgėliai (Ochmański, J., 1986, p. 70), kuriuos įkurdino didysis kunigaikštis Traidenis (plačiau žr. I.4.4). Anot Petro Dusburgiečio, pabėgusi Skomanto šeima ir dalis jotvingių apsigyveno Rusioje (Petras Dusburgietis, p. 207). Jotvingiai čia buvo etninė mažuma tarp rusų ir lietuvių, vadinta dviem vardais – rusišku *jatvjazi* ir lietuvišku *dainava*, kurio lietuviškumas patikimai paliudytas karaliaus Mindaugo 1259 m. donacijoje: „Visa Dainava, kurią kai kas vadina ir Jotuva *(Jetwesen)*“ (*Mindaugo knyga*, p. 84). Tokie Dainavos vardu pavadinti kaimai itin dažni lietuvių žemėse tarp Neries ir Nemuno, kur jotvingių pabėgėliai sudarė neabejotiną mažumą gyventojų (Ochmański, J., 1986, p. 68–70). Lingvistiniuose tyrimuose teigiama, kad vieno iš Zietelos krašto kaimų vardas Zasečiai kilo iš lietuviško žodžio *žąsis* + *-etis* / *-ėtis* = *žąsėčiai* ir turi kalbinių sąsajų su lietuvių veliuoniškių tarme (Непокупный, А. П., p. 150). Dar XV a. antroje pusėje kai kurios Zietelos krašto kaimynės buvo pavaldžios ne artimesniems Slanimui ar Lydai, bet didžiojo kunigaikščio Merkinės dvarui, tai rodo senąjį lietuvišką šių vietų administratorių (Dubonis, A., 2011, p. 13). Zietela – ryški XIII a. lietuvių kolonija Slanimo žemėje, kurią stiprino didysis kunigaikštis Traidenis. Traidenio vykdyta prūsų pabėgėlių plataus apgyvendinimo politika atskleidžia tradicinę lietuvių kolonizacinę veiklą, nukreiptą į pietus ir pietryčius nuo etninio lietuvių branduolio žemių, ir šiai veiklai parinktas teritorijas. Su Slanimu jis valdė Turijską ir pilies

apylinkėse turėjo savo kaimų, kurie tapo rusų puolimo objektu. Traidenio žmonės, pabėgėliai prūsai, kitų valdovų lietuviai ilgainiui lituanizavo dalį Gardino žemės. Todėl 1379 m. Jogailos ir Kęstučio Trakuose pasirašytos dešimties metų taikos su Ordinu sutarties tekste nurodoma, kad Gardino ir Perlamo pasienio su Ordinu kaimuose gyvena įvairių tautų žmonės: rusėnai, lietuviai, lenkai ir net sūduviai iš Gra(u)žio *(Grasedorf)*. 1387 m. Lietuvos krikšto laikais karalius Jogaila dar toliau į rytus nuo lietuviškų teritorijų įsteigė dvi katalikiškas parapijas – Ainoje maždaug 40 km į šiaurę nuo Minsko ir Obolcuose Vitebsko kunigaikštystėje į vakarus nuo Oršos (Ochmański, J., 1981, p. 57–65). Obolcuose lietuvius apgyvendino didysis kunigaikštis Algirdas, kai XIV a. antroje pusėje kūrė ūkines ir karines struktūras, kurios turėjo aprūpinti į rytus žygiuojančią kariuomenę (Gudavičius, E., 1999, p. 143). Panašiais tikslais buvo įkurta Ainos kolonija.

Perkelti lietuviai negalėjo tuojau pat „nuskęsti rusų jūroje", nes tokios masės gyventojų ten nebuvo. Tuose kraštuose gyventojų tankumas gal buvo tik truputį didesnis nei Lietuvoje. Gamtinė aplinka buvo panaši: girios, gausybė upių, kurių dauguma pelkėtomis pakrantėmis, pelkynai, t. y. ne visos vietovės tiko gyventi. Šaltiniuose rašoma, kad Lasasino dvaras, kuriame gyveno leičiai, buvo vidury girios. Kurdinami lietuviai buvo natūraliai atskirti nuo kaimynų ir su jais galėjo kontaktuoti minimaliai. Stačiatikių ir pagonių bendravimą varžė konfesiniai, etiniai (senieji gyventojai galėdavo menkinamai vertinti ateivius), pavaldumo, atstumo veiksniai. Žmonės gyveno uždarą gyvenimą, lėtai tirpdami neabejotinai gausesnių rusų aplinkoje. Kad kolonistų sukurtas savitas gyvenimo būdas ir etniniai skirtumai stabdė asimiliaciją su baltarusių protėviais, įrodo paskutiniai senųjų kolonijų, tokių kaip Zietela, Lazūnai ir kitos, gyventojai, kurie asimiliavosi su baltarusiais tik XIX–XX a. pradžioje (Merkys, V.). Tiesa, šie faktai vėlyviausi, nes Obolcų, Ružanų lietuviai baltarusėjo jau XVI ir XVII amžiuje. Santykinai lėtą kolonistų nutautėjimą lėmė demografinei plėtrai palanki aplinka – juos menkai palietė karas su Vokiečių ordinu, todėl lietuvių kolonistų skaičius sparčiai augo, pagonių skaičių didino gimininingų baltiškų genčių pabėgėliai, vėliau – belaisviai iš Prūsijos. Mišrioje lietuvių ir rusų aplinkoje baltų pabėgėliai turėjo mieliau asimiliuotis su tokiais pat pagonimis lietuviais. Rusioje lietuvių kolonijos, nutolusios per dešimtis ir šimtus kilometrų į rytus ir pietryčius nuo savo etnomasyvo, kūrė kitą socialinį, etninį ir kultūrinį pasaulį. Neišvengiamai vykstant gyvenimo kolonijose ir kaimynų rusų gyvenimo kontūrų susipynimui, XIV a. atsirado stačiatikėjančių lietuvių. Tokių žmonių anuo

metu buvo ne tik kolonijose, bet ir etninėse lietuvių žemėse. Stačiatikių lietuvių atvertimas į katalikybę, prigimtinio valdovo tikėjimą, tapo vienu iš 1387 m. Lietuvos krikšto programos punktų.

4.4. Etniniai pabėgėliai ir gyventojų migracija

Henrikas Latvis savo kronikoje atskleidė žiaurų pagonių elgesį plėšiamame krašte, kai žmogaus gyvybė menkai prilygo išsigabenamam medžiaginiam turtui – grobiui. Tik moterys su vaikais iki vienuolikos metų dar tiko išsivesti namo į vergiją. Visi kiti negailestingai žudyti. Reikia pridurti, kad krikščionys riteriai netruko šią praktiką perimti Livonijoje ir Prūsijoje (plačiau žr. I.6). Bet per kelis pirmus XIII a. dešimtmečius situacija pakito. Kariniai vienuolių riterių Ordinai įsitvirtino prie Dauguvos, Priegliaus ir Vyslos, todėl vieninteliai likę Lietuvos pagonys turėjo būti jėga šalinami iš Kristaus Bažnyčiai priklausančios žemės. Tačiau XIV a. ir šie, jei nesipriešindavo, tapdavo vertingais belaisviais, iš Ordino brolių gaudavo krikšto malonę ir darbą jų ūkyje. Su situacija keitėsi ir lietuvių kariuomenių elgesys. XIII a. pabaigoje, kai didieji kunigaikščiai vis intensyviau puolė krikščioniškas lenkų ir Ordinų žemes, į Lietuvą plūdo šimtai ir tūkstančiai belaisvių. Jie žudyti vis rečiau. Svetimųjų žudymo strategiją lietuviai buvo priversti permąstyti XIII a. viduryje, o karaliui Mindaugui teko spręsti, ką daryti su prieglobsčio pas jį ieškančiais kuršiais, kurie nenorėjo tarnauti krikščionims, Livonijos magistrui ir Rygos arkivyskupui. Po Durbės pergalės kilęs sukilimas 1263 m. Kurše pakrypo krikščionių naudai, todėl dalis kuršių panoro likti pagonimis ir patraukė į Lietuvą. Apie kuršių iš Impilties (Senosios Įpilties) pasitraukimą į Lietuvą (gal Žemaitiją) 1263 m. pasakojama *Eiliuotojoje Livonijos kronikoje*. Pagonių kuršių įsikūrimo Lietuvoje pėdsakai, kuršiams būdingi ritinio formos kulto akmenys su plokščiadugniais dubenimis, aptinkami tarp Neries ir Šventosios upių (Vaitkevičius, V., p. 238), dabartinėje Lietuvoje yra ir gyvenviečių, kurių pavadinimai turi šaknį *Kurš-* (Zinkevičius, Z., 1987, p. 23). Nustatyta, kad dalis Lietuvos kuršių buvo čia apgyvendinti karo belaisviai (Ochmański, J., 1986, p. 59).

Tačiau kuršių persikėlimas XIII a. nė iš tolo neprilygo Lietuvoje tradicinio gyvenimo tęstinumo galimybių ieškančių prūsų, jotvingių ir žiemgalių migracijos srautams. 1260 m. prasidėjusiam sukilimui prieš Vokiečių ordiną žlungant, traukėsi šeimos ir giminės, liaudis ir diduomenė, gabenosi savo turtą ir vergus [**15**]. Įkurdinami Lietuvoje jie formavo net naujas gyvenamas žemes, administracines teritorijas, o ne kaimus,

[15]
Medinis ratas. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a.

kaip kad kuršiai. Nuo 1274 m. į Lietuvą pasitraukė keli prūsų pabėgėlių srautai: nadruviai, pagudėnai, arba bartai, ir skalviai (Dubonis, A., 2009c, p. 113–115; Ochmański, J., 1986, p. 64–74). Atsidūrę lietuvių valdovo Traidenio valioje, jie buvo apgyvendinti ten, kur jam atrodė tinkamiausia. Kariniais taktiniais sumetimais daugumą jų valdovas įkurdino Gardino žemėje arba netoli jos, savo kiemuose (būsimos Rodūnios apylinkėse). Vienas toks kiemas vėliau virto Rodūnios valsčiumi, šalia jo įsikūrė Bartų valsčius, į kurį įėjo skalvių gyvenvietės (vaitija), beje, su dabar įžymia Pelesos lietuvių sala Baltarusijoje (Dubonis, A., 2009c, p. 156–157). Dalis bartų ir skalvių atsidūrė prie Gardino, XVI a. pirmos pusės šaltiniuose minima Bartų valsčiaus Gardino vaitija ir Skalvių valsčius Ašiužos paviete (ten pat, p. 113, 156). Dalį prūsų Traidenis mėgino apgyvendinti Slanimo žemėje, bet kilo karas su Voluine, nes lietuvių valdovas prūsus nukėlė per toli nuo šios žemės pakraščio ir savo aneksinėmis užmačiomis suerzino rusėnus (ten pat, p. 115). Įkandin prūsų XIII a. aštunto dešimtmečio pabaigoje – devinto pradžioje ėjo jotvingiai *(dainava)*. Kaimai su šaknimi *Dainav-* pavadinime nusėjo Lietuvos žemes nuo Alytaus iki Vyšniavo šiauriau Bokštų prie Beržūnos upės (Ochmański, J., 1986, p. 68–69). Kai kurie į Lietuvą persikėlusių jotvingių kaimai nebuvo vadinami etniniais vardais. Taip nutiko su jų vado Skomanto gyvenvietėmis prie Stirtų ežero, netoli vėliau išaugusio Kapčiamiesčio. XVI a. pirmoje pusėje jos dar buvo atmenamos pagal vardo Skomantas priklausinius – „Skomanto

kaimas, kiemas, kelias“ (Dubonis, A., 2009c, p. 179–182). Paskutiniai nuo vokiečių krikščionių riterių Ordinų į Lietuvą traukėsi žiemgaliai: iki XIII a. pabaigos jų buvo keli srautai – ne mažiau dviejų trijų. Pirmųjų Lietuvoje apsigyvenusių žiemgalių reikėtų ieškoti didžiojo kunigaikščio Traidenio valdymo laikais. Vienas iš žiemgalių kunigaikščių, Nameisis, tapo Traidenio valdiniu, vadovavo tėvynainių kovai su Livonijos ordinu. Nameisis prigijo lietuvių visuomenėje (ten pat, p. 136–142, 182). 1281 m. jis žinomas kaip Prūsiją puolančios Traidenio kariuomenės vadas. Kitos žiemgalių pabėgėlių grupės į Lietuvą traukėsi maždaug 1289–1290 metais.

Jų palikimas – XVI a. du žemesni Viduklės ir Ariogalos valsčių administraciniai vienetai, laukai, vadinami Žiemygala. 1323 m. žinomas Žiemgalių laukas Paštuvoje prie Nemuno, vėliau šis laukas vadinamas Vilkija. Gali būti, kad žiemgaliai gyveno Šiaulių žemėje (Dubonis, A., 2004, p. 88–89).

Dauguma žiemgalių gyvenviečių kūrėsi Žemaitijoje, nes žemaičiai ištikimai ir visokeriopai rėmė žiemgalių pasipriešinimą net ir tada, kai Lietuvos valdovas juos paliko. Dalį žiemgalių savo kiemuose glaudė ir lietuvių monarchas. Žiemgalių likimas padarė gilų įspūdį Lietuvos monarchui ir ilgainiui imtas naudoti kaip politinės ideologinės kovos su Livonijos ordinu priemonė. Jau Traidenis galėjo atmesti krikšto pasiūlymą, kaip vieną iš motyvų pateikdamas liūdną žiemgalių likimą (Dubonis, A., 2009c, p. 108–109). Vėliau didysis kunigaikštis Gediminas, nuo 1322 m. derėdamasis dėl krikšto, kaltino Ordino brolius, kad gindami krikščionis jie tyrais pavertę Žiemgalą. Jis save laikė geresniu už Livonijos ordino riterius krikščionių žiemgalių ganytoju, titule skelbėsi jų „kunigaikščiu ir vadu“, todėl popiežiaus prašė atsiųsti į Lietuvą žiemgališkai kalbantį kunigą. Savo valstybėje jis ketino pasirūpinti krikščionių žiemgalių dvasiniais poreikiais. Tie žiemgaliai greičiau buvo lietuvių Livonijoje paimti karo belaisviai nei pabėgėliai (Dubonis, A., 2004, p. 88).

Į klausimą dėl baltų apsigyvenimo Lietuvoje masto jau niekada nebus atsakyta, lygiai kaip negalima pateikti tikslaus XIII a. lietuvių gyventojų skaičiaus. Dalies pabėgėlių gyvenviečių vardų ar kitų paliktų vietovardžių nebeįmanoma identifikuoti, nes pavadinimai neturėjo (arba neišlaikė) jokios etninės konotacijos. Istorijos šaltiniuose išlikę tų laikų Žiemgalos nuostolių skaičiai abejotini.

1310 m. birželio 19 d. datuojamas popiežiaus Klemenso V laiškas įpareigoja Brėmeno arkivyskupą Joną ir Ravenos katedros kanauninką, popiežiaus kapelioną

Albertą iš Milano ištirti Šventąjį Sostą pasiekusius kaltinimus Vokiečių ordinui dėl jo daromų skriaudų Prūsijos, Livonijos krikščionims. Laiške tarp kita ko kalbama apie Ordino brolių iššudytą žiemgalių diduomenę, likusių gyvų 100 000 žiemgalių bėgimą į Lietuvą, kur jie pateko į amžiną vergovę.

Gausios etninės baltų pabėgėlių administracinės teritorijos, kurios galėjo atsirasti anksčiau negyventose vietose, tiek tais laikais, tiek dabar sudaro tiršto apgyvendinimo įspūdį, bet nereikėtų tuo klaidintis, turint omenyje vidutinišką XIII a. Lietuvos gyventojų tankumą – daugiau kaip 3 žmonės kvadratiniame kilometre. Kiekvieną „imigrantų" baltų bangą XIII a. antroje pusėje galėjo sudaryti nuo kelių šimtų iki tūkstančio žmonių. Kad bėgančių žmonių skaičiai buvo palyginti nemaži, rodo Ordino ir Bažnyčios dokumentuose, metraščiuose ir kronikose užfiksuoti faktai. Keli tūkstančiai baltų, kai bendras Lietuvos gyventojų skaičius vos viršijo 200 000, – gana gausus kaimynų atsikėlimas. Išlikę etniniai šių „imigrantų" gyvenviečių vardai ir savarankiškos teritorinės-administracinės struktūros byloja, kad žmonės toliau gyveno įprastą gyvenimą pagal savo papročius, kurį laiką kalbėjo gimtąja kalba ir iš to buvo atpažįstami aplinkinių lietuvių. Kartu galime konstatuoti ganėtinai sparčią pabėgėlių asimiliaciją su lietuviais – faktų atrasime Petro Dusburgiečio kronikos pasakojime, kaip 1323 m. Paštuvoje vokiečiai užpuolė lietuvius iš Žiemgalių lauko.

XIII a. antroje pusėje etninėse lietuvių žemėse ėmė kurtis stačiatikiai rusai. Ankstyviausia jų kolonija atsirado Kernavės žemutiniame mieste kaip amatininkų ir prekybos faktorių bendruomenė, tenkinanti Kernavės kunigaikščio (gal ir Lietuvos monarcho) ūkio ir prabangos poreikius. Reikšmingiausiu Lietuvos rusų apgyvendinimo centru XIV a. tapo Vilnius. Jame jau pirmoje XIV a. pusėje šalia stačiatikių amatininkų ir pirklių buvo galima sutikti paties didžiojo kunigaikščio Gedimino seserį – stačiatikę vienuolę, vėliau Vilniuje apsigyveno didžiojo kunigaikščio Algirdo rusėnės žmonos Julijonos palyda, tarnai, taip pat Stačiatikių bažnyčios šventikai, besirūpinantys savo ganomųjų avelių sielovada. Vilniuje iškilo trys cerkvės, XIV a. antroje pusėje imti garbinti trys vietiniai lietuvių kilmės kankiniai stačiatikiai. Tuo metu rusų gyvenamų vietų Lietuvoje daugėjo. Krikščionių kariuomenės iš etninės Lietuvos žemių į nelaisvę vis dažniau su pagonimis išsivesdavo ir stačiatikių: 1372 m. rusų ir stabmeldžių iš Viduklės, Ariogalos, Gaižuvos, Kulautuvos ir Paštuvos (Vilkijos), 1376 m. iš Trakų, Vilniaus ir Semeliškių apylinkių, 1378 m. – iš Paštuvos (Vilkijos) ir nuo abiejų Nevėžio upės pakrančių (Vygandas Marburgietis,

p. 145, 151, 158). Abejotina, ar rusėnai savo noru būtų apsigyvenę tokiose mirtinai pavojingose vietose – prie Ordino kariuomenių žygio maršrutų. Rusėnus Lietuvoje kurdino valdovas arba dinastijos kunigaikščiai. Sunku atsakyti į klausimą, ar tokią etninę politiką lėmė kokios nors lietuvių demografinės problemos. Bet reikėtų atkreipti dėmesį į aplinkybę, kad kai kurie Kernavės žemutinio miesto amatininkai, pavyzdžiui, juvelyrai, buvo perkelti iš rusiškųjų Nemuno aukštupio intakų žemių, Naugarduko (Vėlius, G., p. 53, 64, 88, 90), o ten įkurtos lietuvių kolonijos. Čia galima įžvelgti valdovo apgalvotą etnosų gyvenamųjų vietų kaitaliojimą. Tai menkai tyrinėtas klausimas, anot Zenono Norkaus – „imperinė demografinė inžinerija", pastangos suvaldyti vidinę įvairovę ir konsoliduoti valstybės gyventojus (Norkus, Z., 2009, p. 290–291).

Didesnės lietuvių migracijos už etnoso ribų XIII–XIV a., išskyrus politinius pabėgėlius, didžiojo kunigaikščio „demografinę inžineriją" ar prievartinį belaisvių išvedimą į Livoniją ir Prūsiją, nebuvo. Pasitaikydavo socialiai motyvuotų nelaisvųjų žmonių (baudžiauninkų – *drel*) pabėgimų į Livoniją, dėl jų grąžinimo sutarta 1323 m. spalio 2 d. Vilniuje pasirašant ketverių metų taikos sutartį tarp Lietuvos ir Livonijos. Žinomi kelių kaimų gyventojų mėginimai iš Lietuvos persikelti į Livoniją XIV a. viduryje, bet tai galėjo būti dėl maro ir bado sukeltų nepriteklių (plačiau žr. I.1). Kaip tam tikrą porūšį galima būtų išskirti prievartinių migrantų kategoriją, kai lietuvių bajorai atkeliaudavo į Livoniją paskui savo į nelaisvę paimtas šeimas – žmonas, vaikus ir šeimynas. Tokių atvejų galima rasti XIV a. antros pusės šaltiniuose. Jei nepasisekdavo savo šeimų išpirkti, krikštydavosi ir apsigyvendavo Livonijoje, turbūt susijungdami su laisvę atgavusiais pasikrikštijusiais artimaisiais. Pagonys lietuviai buvo labai prisirišę ar valdovo tvirtai pririšti prie savo žemės, bet tai jiems netrukdė, susiklosčius tam tikroms aplinkybėms, nuo jos atsiplėšti dėl ramesnio ir sotesnio gyvenimo svetimame krašte.

5. Gyvenimo lygis

5.1. Apranga

Žemdirbio ūkis ir giria žmones rengė ir avė. Linai, avių vilna, žvėrių kailiai ir odos, medžio karnos virsdavo neįmantriais, bet šiltais patogiais drabužiais ir apavu [**16**]. Daugelyje moterų kapų randami verpstukai jau

[16]
Kumštinės pirštinės fragmentas. Oda. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV pab. – XV a.

seniai nekelia abejonių, kad verpimas ir audimas buvo tradicinis šeimų užsiėmimas, paprastai – moterų. Jos susiverpdavo norimo storio lininių ir vilnonių siūlų. XIII a. daugeliui lietuvių šeimų vertikaliosios audimo staklės jau buvo pamiršta praeitis, dominavo horizontaliosios, kurios atvėrė galimybę išausti sudėtingesnių, miliškų ir trinyčių, raštuotų ir languotų audinių. Audiniai, drabužiai ir galvos apdangalai nešioti natūralios spalvos ir dažyti. Pamėgta arba labiausiai paplitusi buvo įvairių atspalvių mėlyna spalva. Dažydavo dažine mėlžole, kuri Lietuvoje aptinkama retai, todėl spėjama, kad buvo importuojama. Reta buvo raudona audinių spalva, kurią suteikdavo importinis dažiklis, gaminamas iš dažinės raudės. Iš vietinių augalų gamindavosi geltonus, rusvus ir rudus, juodus dažus. Drabužius siūdavo, kaip matyti iš kapuose randamų adatų ir žirklių, tiek moterys, tiek vyrai.

Aprangą sudarė keli drobinių įvairaus storio apatinių ir viršutinių, dažniausiai vilnonių, drabužių sluoksniai. Moterys dėvėjo per galvą velkamus marškinius, ant jų plonesnio audinio palaidines, spalvingus sijonus. Sijonai (marginės) – tai kelios nesusiūtos, viena kitą dengiančios audinio palos, surauktos ir sujuostos per juosmenį. Sijonas galėjo būti dėvimas panašiai kaip toga – vientisą audinį apsukus aplink liemenį ir laisvą kraštą permetus per petį, o kraštus susegus sege. Sijoną dengdavo plati puoš-

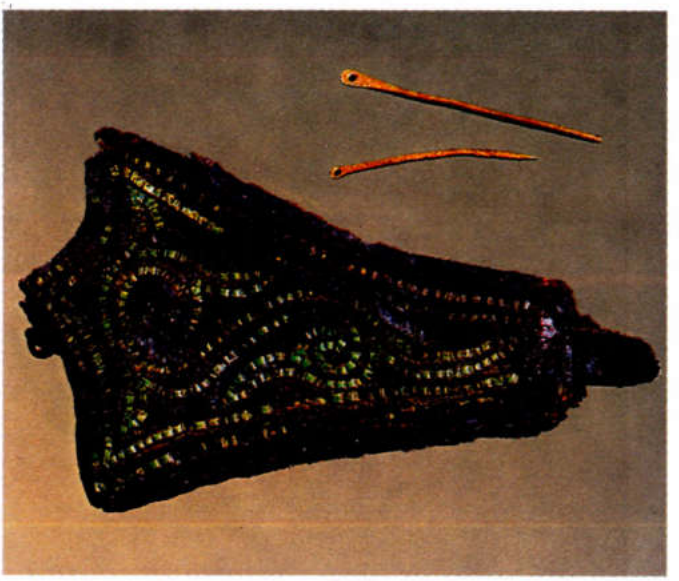

[17]
Dekoruota adatinė su adatom. Oda, žalvaris. Kernavė, XIII–XIV a.

ni prijuostė. Apsigobdavo šiltomis plačiomis vilnonėmis ar kailinėmis skepetomis, skarų būta ir lininių. Drabužius susiraišiodavo raišteliais ir sujuosdavo juostomis, tvirtindavo smeigtukais, segdavo segėmis, XIV a. plito sagos. Moterys dažnai nešiojosi peilius ir odines kapšelio formos pinigines, kuriose laikė reikalingas smulkmenas: adatas, siūlus ir kt. [**17**] Vyrai irgi dėvėjo marškinius ir šiltesnes palaidines, tačiau kelnės buvo sudėtingesnis drabužis nei sijonas. Ilgos, siauros, su pridurtu liemeniu, juosiamos virvele arba juosta kel(i)nės per blauzdas buvo apsukamos apyvarais. Vasarą galėjo būti nešiojamos trumpos kelnės – iki kelių. Šaltesniu oru dėvėtas ilgas vilnonis švarkas, ant jo – storo milo sermėga. Populiarūs buvo įvairūs apsiaustai. Kunigaikščio Vytauto 1379 m. antspaudo vaizdulio karys vilki blauzdas siekiantį apsiaustą. Rusėnų žemėse apsiaustas buvo brangus ir socialiai reprezentatyvus drabužis (Степанова, Ю. В., p. 89). Vyrų drabužių susegimo ir sujuosimo būdas nesiskyrė nuo moterų. Aukštesnių visuomenės sluoksnių vyrai juosėdavo odinius diržus. Šiaip diržas buvo retas aprangos priedas (Svetikas, E., 1998, p. 398). Dažniau naudotos perpetės ir juostos. Kišenių nesiūdavo, todėl gyventojai nešiojo kapšelio formos pinigines. Žiemą žmonės vilkėdavo kailinius, pasiūtus iš avių arba žvėrių kailių. Prasčioko kailiniai, žinoma, neprilygo kunigaikščio ar didiko kailiniams nei medžiagomis, nei puošnumu.

[18]
Spausto žalvario apgalvio plokštelės Kernavės-Kriveikiškio kapinyno kape, XIII–XIV a.

Didžiojo kunigaikščio Vytauto gaunami ar dovanojami ilgi kailiniai – trumpaplaukių sabalų ar šermuonėlių kailių. Nešiojami kailiu į vidų, išorė puošta brangiais audiniais, šilko aplikacijomis, siuvinėti brangakmeniais ir aukso siūlais, dažyti raudonai. Tokie kailiniai galėjo būti ir su rankovėmis, ir kaip apsiaustas. Jie skyrėsi nuo įprastų kailinių – žieminės aprangos, siuvamos iš visokių bet kokio plauko kailių.

Galvos apdangalas buvo neatsiejamas žmogaus orumo, gyvybės, kuri, anot pagonių, telkiasi galvoje, simbolis ir visuomeninės padėties ženklas. Gyventojai galvas dengdavo visais metų laikais: vyrai žiemą veltinėmis ir kailinėmis kepurėmis, vasarą plonesnėmis, moterys – kepuraitėmis, skaromis ir nuometais, puošdavosi praktiškais, kepuraites ir skaras prispaudžiančiais apgalviais [**18**]. Avėta sezoninė odinė avalynė, pusbačiai, pusauliniai ir auliniai, naginės, vyžos, ir, galima neabejoti, liaudis vasaras leisdavo basa – tai buvo pats populiariausias sezoninis „apavas“ [**19**, **20**]. Ir vyrai, ir moterys pėdas ir blauzdas vyniojo autais. Drabužiai ir daugybė papuošalų turėjo sakralinę ir socialinę reikšmę [**21**]. Krikščionys kaimynai tai vertino kaip pagonybės išraišką. Po krikšto kiekviena gyventojų karta vis mažiau dabinosi papuošalais, iki baltos, pilkos ir rudos vieno-

[19]
Naginė. Oda, 29 x 9,5 cm. Kernavė, Lizdeikos kalno gyvenvietė, XIII–XIV a.

[20]
Pusbatis, rastas Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje. Oda, XIV a. pab.

dėjo drabužių spalvos (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 1997, p. 106). Reikia pažymėti, kad duomenų apie mezgimą Lietuvoje XIII–XIV a. neaptikta. To meto mezginiai galėjo būti atvežami iš Skandinavijos, kaip rodo ten numegztų pirštuotų pirštinių populiarumas Dauguvos–Dniepro prekybos kelyje XIII a., arba iš kai kurių Rusios vienuolynų. Iš totorių ir kitų stepių klajoklių lietuviai galėjo išmokti gaminti veltinį. Kaip veltinio pažinimo šaltinis galėjo būti totorių pavergti Rusios žemių gyventojai. O gal per 1258–1259 m. karvedžio Burundajaus kariuomenių puolimą lietuviai turėjo progą pirmą kartą pačiupinėti nematytą medžiagą.

Ilgainiui spalvingais, puošniais drabužiais rengėsi ir papuošalais dabinosi tik privilegijuoti visuomenės sluoksniai. Lietuvių diduomenei, valdančiajai šeimai, dinastijai puošnūs, ne vietinių meistrų siūti, importiniai drabužiai, brangūs papuošalai buvo be galo svarbi socialinė, politinė, karinė aktualija, pabrėžianti išskirtinę padėtį visuomenėje. Kokybiškesnės, iki tol neregėtos medžiagos – šilkas, gelumbė, veliūras

[21]
Apyrankė ornamentuotais širdučių formos išplokštintais galais. Vario lydinys. Kernavė, XIII–XIV a.

ar aksomas, ryškesnių, įvairesnių spalvų audiniai ir drabužiai puošė vadų kariauninkus, didžiųjų kunigaikščių dvariškius, ištikimus bajorus (baronus, satrapus). Antai prūsai iš lenkų reikalavo, kad jiems dovanotų žirgų ir ryškiaspalvių drabužių (Petras Dusburgietis, p. 75), o Vokiečių ordino vyresnybė dovanodama apsiaustų ir kitų dovanų žemaičių diduomenei suminkštino nuožmias pagoniškas širdis ir 1324 m. nuteikė prieš galimą Gedimino krikštą (*Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans*, p. 187). Audinių pirkliai atgabendavo iš Rygos, Rytų ir Vakarų šalių, tai rodo XIV a. brangių rietimų plombų radiniai Vilniaus Žemutinėje pilyje, Kernavėje ir Trakuose. Didiesiems kunigaikščiams prabangūs audiniai ir drabužiai buvo puikios dovanos, jų nuo savo valdovų įteikdavo svečiai ir užsienio pasiuntiniai. XIV a. pirmoje pusėje vakarietiškos aprangos mados pasiekė Gediminaičių dvarą. Rygos auksakalys Gediminui gamino papuošalus, keliaujantys siuvėjai iš Rygos galėjo siūti ir drabužius. Apranga jau buvo derinama prie luomo kasdienybės, reprezentacijos ir ceremonijų reikalavimų. XIV a. antroje pusėje kunigaikščių antspauduose valdovai vaizduojami vilkintys riterių aprangą, Gedimino antspaudo, prikabinto prie vieno iš 1323 m. į Vakarus siųstų laiškų, aprašymas perteikia reprezentatyvią lietuvių ir daugelio rusų valdovų laikyseną: sėdi soste, laiko skeptrą ir karūną. Tiesa, apranga neaprašyta, bet

turėjo būti tinkama XIV a. karaliui: ilga palaidinė (tunika) su rankovėmis, apsiaustas. Taip aprengtas Vytautas majestotiniame antspaude. Tik jo apsiaustas su kailine (šermuonėlio?) pelerina (Zujienė, G., p. 67–73). Gediminaičių dinastijos reprezentacinės aprangos audinių spalvos – juoda, raudona, purpurinė, geltona (auksinė) atitiko tradicines Europos valdovų apdarų spalvas.

Gal remdamasis asmenine patirtimi ar neaiškios kilmės šaltiniais, o gal nusirašęs siužetus iš antikos rašytojų istorijų, Dlugošas savo analuose tikino skaitytoją, kad pagonys lietuviai kadaise turėjo paprotį dėvėti trumpus drabužius, trumpai kirpo (skuto) plaukus ir barzdas (*Baltų religijos...*, p. 579). Archeologiniai tyrimai, negausi ikonografinė medžiaga ir Lietuvos kaimynų apranga liudija, kad drabužiai buvo visų galimų madingų ir leistinų ilgių, atsižvelgiant į aplinkybes: ceremoniją, reprezentaciją ar luomo kasdienybę. Vis dėlto pastaba apie trumpus plaukus ir skutamas barzdas galėjo būti tiesa. Plaukų kirpimas gali reikšti priklausomybės ir pavaldumo ryšį, ritualinį perėjimą iš vienos padėties į kitą, t. y. socialinės paskirties veiksmą. Trys didžiojo kunigaikščio Algirdo dvaro ar kariaunos jaunuoliai, priėmę stačiatikių tikėjimą, liovėsi kirptis plaukus ir barzdas, per pasninką valgyti mėsą, todėl pakliuvo į mirtiną valdovo nemalonę (Baronas, D., 2000, p. 95–97, 207). Jogaila ir Vytautas (sprendžiant iš majestotinio jo antspaudo) buvo trumpaplaukiai ir bebarzdžiai. XII a. Gniezno katedros duryse prūsai vaizduojami trumpais plaukais, bebarzdžiai, bet su vešliais ūsais.

5.2. Maistas

Gamtinė Lietuvos aplinka ir kelis tūkstantmečius krašte gyvenusių pirmtakų patirtis nekeitė XIII–XIV a. lietuvių tradicijos maitintis žemdirbystės, gyvulininkystės, žvejybos, medžioklės ir kai kuriais importuotais produktais. Laikas koregavo tik maisto šaltinių reikšmę: žemės ūkio ir retesnių maisto produktų importo vaidmuo nepaliaujamai augo, o medžioklės tuo metu smarkiai menko, atsirado naujas šaltinis – grobiamieji žygiai kaimynų žemėse, per kuriuos maistas buvo pageidaujamas grobis. XIII–XIV a. ir pagonis, ir krikščionis dažnai jausdavo alkį, nes maisto stygius buvo įprastas. Nedidelis darbo našumas ir ūkio produktyvumas, alternatyvių kultūrų trūkumas, blogi orai, augalų, gyvulių ligos ir epidemijos, karai skaudžiai smogdavo žmonių gyvenimui. 1315 m. Livonijoje „buvo toks brangymetis ir badas, kad alkani žmonės užmušinėjo savo vaikus, atkasinėjo iš kapų numirėlius, ėmė iš kartuvių pakaruoklius, virė juos

ir valgė" (Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, p. 176). Badas tuomet kankino ir Lietuvą. Prūsijoje misiją pradėję krikščionys stokojo maisto, 1216 m. popiežiui rašė: „<...> kęsdami neturtą ir nepatogumus, negali gerai savo tarnybos atlikti." Vokiečių ordino broliai „iš pradžių <...> kentė Prūsijos žemėje įvairiopą bei neįtikimą vargą: jiems stigo maisto, gėrimo, drabužių ir kitų gyvenime būtinų dalykų" (Petras Dusburgietis, p. 103). Nepriteklius, maisto stygius, badas pasitaikydavo dažniau nei derlingi sotūs metai. Laimingi metai nusipelnydavo, kad būtų atminti ateinančių kartų. 1348 metai

> „<...> buvo labai derlingi, tad apie švento Jono Krikštytojo dieną jau buvo šviežios duonos ir vaisių. O vyno buvo taip gausiai, kad į Rygą ir kitus miestus buvo užsakyta daugiau vyno statinių nekaip alaus" (Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, p. 183–184).

Dėl maisto produktų stokos XIII–XIV a. žmones buvo lengva nustumti į nepriteklių, badą ir mirtį. Iš priešų krašto grūdus (miltus) išsigabendavo ir galvijus išsivesdavo ir pagonių, ir krikščionių kariuomenės:

> „Teutonai pasiuntė lyvius ir lettus apgrobti visų tos žemės apylinkių ir atimti visko, kas valgoma, ir grūdų" (Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, p. 71); „teutonai <...> paėmė turtą ir brangius daiktus, išvedė iš pilies arklius ir galvijus" (ten pat, p. 150); „išsivedė arklius ir galvijus, paėmė drabužius, maistą, viską, ką rado" (apie lietuvius; ten pat, p. 52); 1240 metais. „<...> Naugardo sritį užpuolė lietuviai, vokiečiai, estai, ir palei Lugą išgaudė visus arklius ir gyvulius, ir nebuvo kaimuose kuo arti <...>" (*Mindaugo knyga*, p. 130).

Toks kirtis žeidė ne mažiau už kalaviją. Ugniai atiduodavo viską, ko neįstengdavo išsigabenti: pilių klėtyse, sandėliuose dūmais pavirsdavo grūdai, tvartuose ir aptvaruose žūdavo gyvuliai. XIV a. išplito karinė taktika išdeginti žemę. Lietuviai degino nokstančius javus, skerdė gyvulius Livonijoje, Prūsijoje, o Ordinų kariuomenės nelikdavo skolingos Lietuvoje.

Karių maitinimas – dar vienas svarbus to meto alimentinės kultūros aspektas. Kariuomenės dalį maisto gabendavosi su savimi, dalį pakeliui išdėliodavo atsargai palikdamos stiprias sargybas, trūkstamo maisto prisimedžiodavo žygiuodamos per girias ar prisiplėšdavo įsiveržusios į kraštą. Palikti kariuomenę be maisto – viena iš karinės taktikos aksiomų. Ją itin dažnai naudojo lietuviai, mat stiprios Ordino kariuomenės niokojo Lietuvą ilgiau ir dažniau nei lietuviai Prūsiją ar Livoniją.

„<...> Gardino pilininkas Dovydas nužudęs 30 vyrų ir pagrobęs pusantro tūkstančio arklių, duoną bei kitokį maistą ir visus kitus paliktus saugoti daiktus <...> jie patraukė į priekį ir daug dienų išbuvo be duonos, kai kurie iš bado suvalgė savo arklius, kiti prasimaitino žolėmis bei jų šaknimis, kiti išmirė badu <...>“ (apie Ordino karių grįžimą po Naugarduko puolimo 1314 m.; Petras Dusburgietis, p. 265); „Tuo metu karalius Kęstutis sudegino ir sunaikino mūsų pulkų maisto ir pašaro arkliams atsargas“ (Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, p. 187); „Maistą jie buvo palikę prie Raudonės upės ir sugrįžę pamatė, kad maistą veliuoniškiai nusinešė“ (Vygandas Marburgietis, p. 135); „<...> Vytautas su 500 [vyrų] užjojo priekin ir sunaikino jų maistą <...> [krikščionys] su žirgais kentėjo žiaurų badą, nes kai kurie 6 dienas nematė duonos“ (ten pat, p. 158).

Sėkmingos ilgalaikės pilių apgulos sukeldavo apgultiesiems badą, dažnai ir troškulį. Būdavo suvalgoma viskas – net odos. Apie kanibalizmą per apgulas duomenų nėra.

Iš nepritekliaus, maisto stokos, bado priešpriešos buvo sukurtas gyvenimo gerovės modelis: užtektinai maisto, drabužių, galimybių juos įsigyti – viskas saugiai sudėta sandėliuose, klėtyse, stoginėse ir pan. 1366 m. Lenkijos karalius Kazimieras apsilankė Marienburge pas didįjį magistrą. Karaliui buvo atverti rūsiai, virtuvė, kitos patalpos. Pamatyti dalykai padarė įspūdį, jis kalbėjo:

„Pone, vos nebuvau apgautas, bet žinau, [kas] išdavikai. Ketinau su jumis kariauti, [nes] jie sakė, kad jūs stokojate maisto. Bet dabar matau kitką ir gausybę atsargų <...> Nebesivaidysiu su jumis. Maniškiai negalėjo tuo patikėti, ką aš pamačiau šioje pilyje <...> kad pilna maisto.“ (Vygandas Marburgietis, p. 135)

Maisto atsargos – vienas iš Ordino galybės šaltinių. Kiekvienoje jo pilyje maisto turėjo būti užtektinai:

„Rygoj apsigyvent turėjo. / Taip gana dažnai daroma, / Kadangi čia kariuomenė / Pašaru ir maistu aprūpinama / Kiek geriau, nei šiaip kur. / Čia miestiečiai tiek protingi, / Kad, kas žygiui reikalinga, / Turi visuomet paruošę. / Dienai paskirtai atėjus, / Kaip magistras ir norėjo, / Broliai su būriu savuoju / Čia tinkamu laiku atjojo. / Pasirengusi kariuomenė / Iš Rygos iškeliavo; / Ir ledu, ir laukais vyko / Kol į Jelgavą atvyko. / Čia dar vasarą buvo / Daug miltų, salyklo suvežta, / Mėsos, kitokio maisto. / Iš Rygos laivais gabeno / Ir čia tinkamai saugojo. / Dabar čia daugel rogių / Maistu ir drabužiais pakrovė“ (apie 1288–1289 m. žygį į Žiemgalą – *Eiliuotoji Livonijos kronika*, eil. 10 967–10 989).

[22]
Puodelis su suanglėjusiais grūdais. Maišiagalos piliakalnis, XIV a.

Gyvenimo gerovę, galią ir turtą pabrėžianti maisto gausa ir privalomas etiketas pagonių ir krikščionių vaišėse ir puotose, kurias vaišingas šeimininkas privalėjo iškelti, kruopščiai aprašomi. Su nepritekliais ir badu sėkmingai kovojo ir lietuviai. Apie gausias grūdų atsargas jų pilyse rašė to meto kronikininkai, daug piliakalniuose sudegusių grūdų likučių ir naminių raguočių kaulų randa archeologai [**22**].

Grūdai ir mėsa – du pagrindiniai XIII–XIV a. Lietuvos gyventojų maisto produktai. Tvirtinama, kad iki tų amžių javai ir ankštinės kultūros vyravo, mėsa sudarė apie 30 proc., o pieno produktai – 10 proc. valgiaraščio (plačiau žr. *Lietuvos istorija*, t. 2, p. 342). Reikia manyti, kad valgymo įpročiai nesikeitė ir vėliau. Svarbiausia grūdinė kultūra buvo rugiai, jų sėta daugiausia. Taip pat auginti kviečiai, avižos, miežiai, soros, ropės, žirniai, pupos, lęšiai ir vikiai, grikiai, kanapės, aguonos, kmynai. Nesunku spėti, ką gyventojai gamino iš grūdų: kepė duoną ir virė košes. Kai kuriuose piliakalniuose rasta XIV a. datuojamų ruginės duonos gabalėlių (Maišiagaloje), ližės fragmentų (Kernavėje), trinamųjų ir sukamųjų girnų – tai patvirtina, kad buvo kepama duona [**23**]. Tačiau tokių XIII–XIV a. radinių, kaip ir kepti tinkamų krosnių, nėra daug. Jų atkasta stambesnėse Lietuvos gyvenvietėse, kur buvo daugiau gyventojų ir telkėsi amatai, o kitur tokių radinių mažiau. Visos krosnys datuojamos XIV a. ir rastos rytų Lietuvos piliakalniuose (Zabiela, G., 1995, p. 118–119). Nežinoma, ar buvo pastatų su duonkepe krosnimi, kuria būtų galėjusios bendrai naudotis kelios

[23]
Ližės fragmentai, rasti per archeologinius kasinėjimus Kernavėje. XIV a. pr.

šeimos, kaip kad buvo vėlesniais šimtmečiais (Žilėnas, V., p. 150). Duona buvo vertinamas patiekalas. Ja vaišinti net didžiųjų kunigaikščių svečiai: Algirdas 1377 m. dosniai vaišino Ordino maršalą su svečiais midumi ir duona (Vygandas Marburgietis, p. 157). Duona mirkyta alkoholiniame gėrime: 1324 m. Ordino račius mėgavosi aluje dažyta duona, kol galop patyrė haliucinaciją – iš duonos ėmė lašėti kraujas (Petras Dusburgietis, p. 321). Duona naudota vietoj pinigų – privačias valdas kertantys pirkliai ja mokėjo prekines rinkliavas (XV a. pabaigos duomenimis). Taigi duona buvo prabangus maistas, o rupokai sumaltų, dažnai nevalytų grūdų paplotėlis – kur kas kasdieniškesnis patiekalas.

Tarp grūdines kultūras papildančių daržovių karaliavo ropės. Šios per žiemą išsilaikančios daržovės valgytos žalios, virtos ir keptos – dėl masinio jų vartojimo nuo XIV a. vis labiau plito dantis pažeidžiantis ėduonis (Česnys, G., Balčiūnienė, I., p. 102–103). Archeologų randamos ropių sėklos, kapliai, viena kita kastuvo liekana suteikia šiek tiek informacijos apie šią Lietuvos daržų kultūrą, o duomenų apie kitas daržų kultūras – išskyrus XIV a. istoriniuose sluoksniuose randamus prieskoninius kmynus, garstyčias, aguonas – nėra. Daržų kultūros plito lėtai, jų įvairovė buvo menka, baigiantis XIII a. ir XIV a. pradžioje lietuviai mielai pirko ridikus (ar kitos

rūšies ropes), svogūnus ir kopūstus iš Livonijos, taigi šių daržovių stokojo. Kopūstai buvo Vokiečių ordino brolių atsivežta daržovė. Prūsų nuomonė apie kopūstus virto anekdotine istorija:

> „Kadangi matė brolius valgant kopūstus, kurių prūsai nevartoja, ir manė, jog tai žolė, jis pridūrė: „<...> valgo jie žolę nelyginant arkliai ir mulai, tai kas gi įstengsiąs jiems atsispirti, jeigu jie ir dykrose be vargo gali susirasti maisto?" (Petras Dusburgietis, p. 134).

Prūsijoje ir Livonijoje kopūstų auginta vis daugiau. Livonijoje prie krašto ponų namų ūkių aptverti tvoromis, miestiečių ir valstiečių kopūstų daržai minimi nuo XIV a. pradžios. Šalia kopūstų buvo nesunku auginti svogūnus ir ridikus (ar kitos rūšies ropes). Livonijos daržuose XIV a. taip pat auginti burokai, česnakai, žirniai, pupos, gal ir garstyčios (Дорошенко, В. В., p. 77–78; Назарова, Е. Л., 1980, p. 99). Lietuvoje turėjo būti pradėtos auginti šios kaimynų pamėgtos daržovės, kaip kad XIV a. imami auginti saldūs žirniai greitukai, Pietų Europos kultūra, ir grikiai bei lęšiai – tuo metu atvežtinės naujienos (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 2000, p. 242–243). Naujovės ateidavo ne tik prekiaujant. Vienas kitas sėkmingas lietuvių karo žygis Livonijoje ar Prūsijoje – ir Lietuvoje atsirasdavo neregėtų sėklų bei jas auginti mokančių belaisvių. Maisto įvairovę truputį papildydavo vaisiai, kaip antai iš Livonijos įsigyjami obuoliai, taip pat turėjo būti įsivežama ir kriaušių, vyšnių ir slyvų. Pagrindinėse Gediminaičių dinastijos pilyse, Kernavėje, Vilniuje, rasta šių vaisių sėklų. XIV a. antroje pusėje Lietuvoje atsiranda sodų: pirmą kartą sodas minimas karaliaus Jogailos 1387 m. privilegijoje Vilniaus vyskupui. Pagaliau miško gėrybės – uogos, riešutai ir grybai – galėjo bent šiek tiek pasotinti alkanus. Medus pasaldindavo sunkų trumpą to meto žmonių gyvenimą.

Mėsa buvo ne mažiau svarbus maisto produktas nei žemės ūkio kultūros. Gyvulių auginimas, pašaro (šieno ir avižų) ruošimas, jų grobimas ir naikinimas per karus, geresnės veislės galvijų poreikis, kaimenės, kaip turto rodiklis, būtinas mėsos valgymas per puotas ir vaišes – visa tai nesunku perskaityti daugybėje XIII–XIV a. Lietuvos istorijos šaltinių. Gyvulių auginimas, mėsos, vėliau pieno vartojimas labai anksti tapo turtingumo ženklu ir ėmė braižyti socialinės nelygybės kontūrus.

> Kelių I tūkstm. vidurio Lietuvos kapinynų, ypač Plinkaigalio bendruomenės, antropologiniai tyrimai rodo, kad turtingi gyventojai, dažniausiai vyrai, valgė

daugiau mėsos, todėl buvo aukštesnio už vidutinį ūgio. Tie vyrai jau vaikystėje turėjo palankesnes gyvenimo sąlygas, t. y. buvo geriau maitinami. To meto neturtingų žmonių vaikai dažnai sirgdavo ir ketvirtadalis arba net pusė mirdavo nuo mažakraujystės – prastos mitybos padarinys (Jankauskas, R., 2001, p. 44). II tūkstm. dalis gyventojų vietoj mėsos ėmė daugiau vartoti pieno produktų – prestižinio turtingųjų dietos maisto (Jankauskas, R., 1998, p. 451). Apie tokią aisčių visuomenės nelygybę pasakojama Vulfstano pranešime (IX a. pabaiga): „<...> karaliai ir diduomenė geria kumelių pieną, neturtingieji ir vergai geria midų" (*Baltų religijos...*, p. 168).

Galima spėti, kad gyvulių kaimenės, kaip patikimesnis maisto šaltinis, tam tikrais periodais pranokdavo dirbamos žemės produktų reikšmę. Per archeologinius tyrimus sukaupta XIII–XIV a. osteologinė medžiaga leidžia apskaičiuoti, kad piliakalniuose vyravo stambiųjų naminių raguočių bandos (45 proc.), po jų kiaulės (25–37 proc.) ir smulkieji raguočiai – avys ir ožkos (11–17 proc.). Šie skaičiai piliakalniuose galėjo šiek tiek skirtis, pavyzdžiui, Maišiagalos piliakalnyje smulkiųjų raguočių būta per 72 proc., o Kaukų XIII a. daug suvalgyta arklienos (24 proc., arba septyni arkliai), bet tai lėmė pilies apgula (Zabiela, G., 1995, p. 132–133). Arklienos gausiai valgyta Kernavėje (iki 10 proc.). Kaip liudija raguočių kaulų liekanos, jautienos nebuvo valgoma daug, nes ne visi raguočiai auginti maistui dėl mėsos, dalis buvo naudojama dirbant arba melžiama, tik kiaulės buvo tikras mėsinis gyvulys. Nemažą valgomos mėsos dalį sudarė žvėriena – tauriena, stumbriena, briediena, elniena, stirniena, šerniena, retkarčiais lokiena. Jos ir naminių gyvulių mėsos santykis nevienodas: galėjo būti nuo penktadalio (Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a.) iki pusės (Šeimyniškėlių piliakalnis) arba visai nebūti. Apskaičiuotas santykio vidurkis rodo, kad naminių gyvulių kaulai sudaro 90–100 proc. rastų gyvūnų kaulų (Vitkūnas, M., 2006, nr. 47, p. 17). Kai kuriuose piliakalniuose ar gyvenvietėse dažnesni žvėrienos valgymo atvejai labiau liudija apylinkių miškingumą, žvėrių takų dosnumą ir net blogus metus nei primityvios medžioklės reikšmę ūkiui. Iš naminių paukščių vyravo vištos, žąsys ir antys. Kiaušiniai ir mėsa keliavo ant stalo, pūkai ir plunksnos – tikriausiai į diduomenės patalus. Gausiose upėse ir ežeruose visiems gyventojų sluoksniams buvo vienodos galimybės pasigauti žuvų, vėžių. Rastų kaulų ir žvynų analizė atskleidė neįtikėtiną jų įvairovę: „karaliavo" lydekos, valgyti ešeriai, šapalai, aukšlės, strepečiai, kuojos, raudės, menkės, karšiai, plakiai, šamai, sterkai ir kt. Aptinkama sturių (atlantinių eršketų), kurie atplaukdavo neršti į

[24]
Vingiuotomis ir horizontaliomis linijomis puošto molinio indo fragmentas. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a.

Nemuną ir jo intakus, liekanų. Nors Baltijos jūroje iki XIV a. veisėsi silkės, jų liekanų archeologai dar nerado. Iš rašytinių šaltinių žinoma, kad sūdytos silkės buvo atsivežamos iš Rygos. Šios ir kitos jūrų žuvys, kaip antai menkės, lašišos, dažniausiai patekdavo ant kunigaikščių ir didikų stalo – Ordino didysis magistras siuntė jų Vytautui (Čapaitė, R., p. 65). Archeologiniai Klaipėdos tyrimai taip pat patvirtina, kad kryžiuočių pilyse valgyta daug įvairių žuvų.

Didžiosios gyvenvietės, pilys kūrėsi prie upių, ežerų, pasirūpindavo papildomais vandens ištekliais – šaltiniais ir šuliniais. Viename Kernavės žemutinio miesto name aptiktas kibirėlis vandeniui, šalia jo stovėjo puodelis. Iš religinių apeigų perimtas midaus virimas ir vartojimas XIII–XIV a. jau buvo „pasaulietinis" paprotys, nes visose šaltiniuose aprašytose puotose midaus gerta apsčiai. Petras Dusburgietis apie prūsų gėrimus rašė:

> „Geria paprastą vandenį, medaus vyną, arba midų, taip pat kumelių pieną, tik jo niekad negeria nepašventinto. Kitokių gėrimų senovėje jų ir nežinota" (Petras Dusburgietis, p. 88).

Baltijos kraštuose įsitvirtinus Vokiečių ir Livonijos ordinams, vis daugiau buvo vartojama alaus. Vietinio alaus gaminta nepakankamai, todėl daug buvo atsivežama: į Livoniją ir Prūsiją per Rygą atkeliaudavo vokiško alaus, pavyzdžiui, iš Vismaro (Čapaitė, R., p. 65). Senas importinis gėrimas – vynas. Jis buvo vien turtingųjų gėrimas, vertintas labiau

[25]
Ornamentuota beržo tošis, ruošinys namų apyvokos daiktams gaminti. 20 × 6 cm. Kernavės žemutinis miestas, XIII–XIV a.

nei alus. Garbingus svečius puotose gausiai vaišindavo midumi, alumi ir vynu. Smuklių, teisėtų midaus ir alaus gamybos ir prekybos vietų, steigimas Lietuvoje pirmą kartą minimas 1389 m. karaliaus Jogailos privilegijoje tijūnams dėl bažnyčių statybų ir aprūpinimo. Tačiau rusėniškose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse smuklės jau egzistavo ne vieną šimtmetį. Jose, be minėtų gėrimų, pilstyta gira, kurios, kaip ir alaus, lietuviai jau turėjo mokėti pasigaminti. Nors šaltiniuose aiškiai nenurodoma, kumelių pienas po fermentavimo galėdavo virsti svaigiuoju alaus stiprumo gėrimu. Žmonių geriamas pienas vadintinas labiau maistu nei gėrimu. Karvės tuo metu duodavo jo labai mažai, gal šimtą kitą litrų per metus (Daugnora, L., Piličiauskienė, G., p. 213). Melžtos avys, ožkos, kumelės. Kernavėje rasto puodo cheminė analizė rodo, jog jame ilgą laiką būta grietinės arba grietinėlės, kitų pieno produktų (Vitkūnas, M., 2005, p. 169). Pagal pagonišką paprotį lietuviai prie mirusiojo kapavietės galėjo dėti midaus ir pieno produktų. Dlugošas patvirtina, kad žemaičiai velionius pagerbdavo midaus ir į sūrį panašaus produkto aukomis (*Kraštas ir žmonės*, p. 45). Pienas, kaip ir vynas, buvo prabangus produktas: Vokiečių ordino didysis magistras Vytautą vaišino sūriu (Čapaitė, R., p. 65). Jo reikšmė netgi užfiksuota liaudies pasakose kaip gerovės, laimės ir gausos modelis: pieno upės medaus krantais. Kita vertus, geriant daugiau pieno plito tuberkuliozė (Jankauskas, R., 2001, p. 44).

Maisto atsargos buvo kaupiamos tam skirtose pilių patalpose, svirnuose, gyvenamuose namuose: Kernavėje viename name rasti maišų

likučiai leidžia spėti, kad šeimininkas juose ant aukšto laikė grūdus. Specialios grūdų saugyklos dažnai randamos piliakalniuose. Grūdai laikyti statinėse, kubiluose, tošinėse dėžėse, maišuose, moliniuose induose, o patalpos rakintos [**24**]. Sudegusiose pilyse rastos duonos likučiai gali būti saugotų duonos kepalų fragmentai. Mėsą sūdydavo, vytindavo, raugindavo žemėje, žiemą įšaldydavo lede. Dūminėse pirkiose laikoma sūdyta mėsa nesunkiai išrūkdavo. Džiovintas žuvis išsaugoti buvo paprasčiausia. Tokių žuvų gausiai turėjo Vokiečių ordinas. Žuvis buvo galima išlaikyti natūraliomis sąlygomis: tvenkiniuose ir perkolais atitvertuose upių ar ežerų linkiuose, užutėkiuose, patvankose, alkūnėse. Ten nesunkiai pasigaudavo, kiek reikia. Žiemą žuvis šaldydavo, vasarą vytindavo, džiovindavo, gal raugindavo. Džiovintų uogų ir riešutų žiemai nepasiruošdavo tik apsileidę gyventojai.

5.3. Valgymo kultūra

Vartojamo maisto įvairovė, ypač jo kiekis, valgymo kultūra priklausė nuo žmogaus socialinės padėties. Rašytiniuose istorijos šaltiniuose pasakojama apie valdančiosios dinastijos, diduomenės ir bajorijos maitinimąsi, o archeologijos duomenys padeda pažinti liaudies valgymo įpročius ir estetiką, ypač informatyvūs Kernavės žemutinio miesto radiniai. Moliniai ir mediniai indai – dubenys, lėkštės, ąsočiai, puodai, puodeliai ir samteliai, peiliai bei mediniai šaukštai – tai visi pagrindiniai nekilmingų žmonių stalo įrankiai [**25**, **26**]. Iki XIV a. vidurio vyraujantis indas – molinis puodas. Vėliau liaudis ėmė naudoti molinius ir medinius dubenis, lėkštes. Medinius indus išskaptuodavo arba ištekindavo. Pasiturintys kernaviškiai įsigydavo atvežtinių glazūruotų lėkščių, žalvarinių ir stiklinių indų. Kadangi kernaviškių namuose krosnis nebuvo retenybė, karštą maistą jie gamino – spėjama, šutino moliniame puode ar gal variniame katile – be vandens, anot Dlugošo, arba virė košes, ropes, kepė duoną ir rupių miltų paplotėlius, gal ir mėsą. Maistui gaminti dažniausiai naudodavo kiaulienos ir avienos riebalus. Kai kurių prieskonių buvo nesunku gauti. Kmynų ir garstyčių rado archeologai, o vietinių čiobrelių, pipirmėčių, viksvuolių, pipirinių, pelynų, raudonėlių, galima manyti, buvo nesunku įmesti į patiekalą. Įmantresni užsieniniai prieskoniai gardino tik aukštuomenės stalą: didysis magistras rūpinosi Vytauto maistą papildyti pipirais, gvazdikėliais, imbieru, muskato riešutais, cinamonu, saldymedžio šaknimi, cukrumi (Čapaitė, R., p. 65). Nėra tikslių duomenų, ar tuo metu vartotas aliejus, bet jis galėjo būti spaudžiamas iš kanapių sėklų ar sėmenų. Jei šaukšto

[26]
Indai – puodai, samtelis. Žiestas molis, medis, puodų skersmuo 12,7, 15, 20,5, 9, 18, 17, 15, 22 cm. Kernavė, Mindaugo sostas, Kernavės žemutinis miestas, XIII–XIV a.

nereikėdavo, peiliu atpjaunamą patiekalą valgydavo rankomis. Užgerdavo vandeniu, ragaudavo midaus ir alaus. Termiškai maistas buvo menkai apdorojamas, kietas, todėl gana greitai, jau trisdešimtmečiams, nusitrindavo dantų kramtomasis paviršius (Česnys, G., Balčiūnienė, I., p. 101). Skurdesni gyventojai maisto stokojo. Tą rodo papildomų produktų vartojimas. Kernavėje gausiai valgyti riešutai, obuoliai, termiškai neapdorotas maistas. Nuo jo apsikrėsdavo parazitais: vieno patvoryje nusilengvinusio kernaviškio išmatose tyrinėtojai rado žuvinio kaspinuočio lervų likučių – tai žalios žuvies valgymo rezultatas.

Visuomeninės hierarchijos pakopomis kylant į viršų iki lietuvių kunigaikščių ir diduomenės, valgymo kultūra aiškiai darosi prašmatnesnė, labiau puoselėjama, valgoma daug įvairesnio maisto. Be malonumo gomuriui, geras maistas ilgino juo mintančiųjų gyvenimą ir didino atsparumą ligoms. Patiekaluose atsirado ryžių, jūrų žuvų, sūrių, sviesto, importinių prieskonių, vynuogių, migdolų, figų, razinų, salierų, aliejaus, vyno. Šių produktų atgabenami kiekiai turėjo itin padidėti po Lietuvos krikšto 1387 m., nes žinoma, kad karalius Jogaila jų atsiųsdavo iš Lenkijos, didysis magistras iš Prūsijos, kur kone kiekvienos pilies žmonės, pavyzdžiui, Klaipėdos, valgį galėjo paįvairinti figomis, razinomis, migdolais, vynuogėmis ir garstyčiomis. Pagrindinėse lietuvių kunigaikščių rezidencijose,

[27] *Peilis medinėmis kriaunomis. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. antra pusė*

kur koncentravosi prabanga, – Vilniaus Žemutinėje pilyje, Kernavės Aukuro piliakalnyje, – maistas gamintas žalvariniuose katiluose, gal ir keptuvėse, nuo XIV a. antros pusės valgyta iš molinių glazūruotų ir sidabrinių lėkščių, patiekalai pjaustyti puošnių kriaunų peiliais, gėrimai pilstyti iš keramikos, stiklo ir brangaus metalo importinių indų, gerta iš puošnių įvairiaspalvių stiklinių, brangių sidabrinių taurių [**27**, **28**]. Nemažai stiklinių importuota iš Artimųjų Rytų, Viduržemio jūros baseino kraštų. Indai turėjo būti asmeniniai. Antai kunigaikštis Skirgaila žygių ir kelionių maiše vežiojosi jam svarbius rusiškus raštus su švino antspaudais, sidabrinius dubenėlius, arba taureles – *scutellae argenteae* ir *ciphis*, iš gr. *skyphos* „taurė, bokalas“ (*Franciscani Thoruniensis Annales Prusici*, p. 137). Jo maišą Ordino kariuomenė pagrobė ir iškratė prie Kauno 1385 m. rugsėjo 1 dieną. Lietuvos valdovai, kunigaikščiai ir diduomenė valgydavo už stalo, sėdėdavo ant kilimais ir kailiais užklotų suolų. Apie tokius patogumus dažnas prasčiokas galėjo tik pasvajoti.

Išskirtinį vaidmenį vaidino bendras valgymas – puotos ir vaišės. Galima numanyti, kad jas reikšmingomis progomis kėlė ir diduomenė, ir liaudis, tačiau beveik visi istorijos šaltinių duomenys kalba apie galingųjų, vyresniųjų, turtingųjų lietuvių puotas. Aprašytose XIII–XIV a. puotose pagoniškas besaikio valgymo ir girtuokliavimo tradicijas ilgainiui papildė europietiški riterių kultūros papročiai, kurie Gediminaičių dvaruose kontroliavo puotos dalyvių elgesį kaip XIV a. etiketo normos, ypač jų laikytasi vaišinant svečius krikščionis. Visai neaišku, kokios įtakos vaišių ir puotų papročiams turėjo šeimininko žmogiškosios silpnybės. Iš daugelio XIII–XIV a. lietuvių kunigaikščių tik Vaišelga Mindaugaitis ir Skirgaila Algirdaitis padaugindavo išgerti vyno, alaus ar midaus: pirmąjį girtą puotoje nužudė *kūmas* Levas, Haličo kunigaikštis (1267 m.), antrasis per puotas išgėręs žalodavo draugus, išsiblaivęs – gydydavo. O didysis

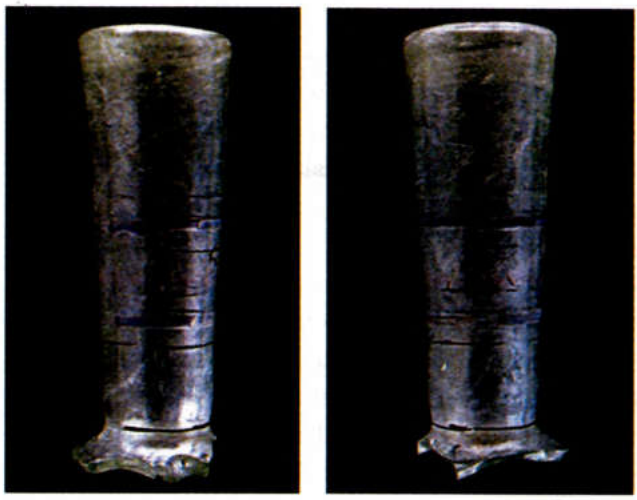

[28]
Puošnaus indo kaklelis. Stiklas, puoštas emaliu. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a.

kunigaikštis Algirdas, kaip tvirtinama maskvėnų metraščiuose, visai negėrė alkoholinių gėrimų, bet šie duomenys nepatikimi, nes maskvėnų metraštininkai siekė pagonį Algirdą taip pavaizduoti, kad jis būtų pavyzdys rusų kunigaikščiams, visai nežinodami ar ignoruodami Ordino tarnams žinomą faktą, jog didysis kunigaikštis buvo vaišingas ir keldavo įspūdingas puotas. Iš išlikusių puotų aprašymų galima konstatuoti, kad lietuvių kunigaikščiai nemetė pagonių tradicijų, o puotaudami su riteriais mokėjo laikytis jų etiketo.

> Didįjį kunigaikštį Algirdą 1347 m. sausio mėn. smarkiai įžeidė trys jo kariai, kai atsisakė valgyti mėsos nuo jo stalo. Paaiškėjo, kad jie – pasikrikštiję stačiatikiai, mėsos negalį valgyti, nes pasninkas. Šis akibrokštas buvo viena iš priežasčių juos žiauriai kankinti ir nubausti vieša mirtimi. Netrukus trys orūs ir naujam tikėjimui ištikimi jaunuoliai buvo paskelbti Vilniaus šventaisiais stačiatikių kankiniais – tai Antanas, Jonas ir Eustatijas (Baronas, D., 2000, p. 106–107). Ordino kariuomenės broliai riteriai ir svečiai didžiai gyrė Algirdo vaišingumą 1377 m. vasario mėnesį: „<...> Algirdas kviečia [Ordino] maršalą, didįjį komtūrą, idant jam tą garbę padarytų, paragautų jo valgymo ir gėrimo <...> visi gyrė [Algirdo] dvarą“ (Vygandas Marburgietis, p. 156).

Pagoniškos puotos būdavo sočios, linksmos, ilgos ir būtinai verčiančios iš kojų. Štai kaip rašyta apie prūsus:

„Jiems rodosi, jog svečią būsią nepakankamai pamylėję, jeigu jis negėrsiąs iki apsvaigimo. Turi paprotį lažintis, jog vaišėse visi gers po lygiai ir be saiko, todėl svečiui namiškiai siūlo gerti su tokia sąlyga, kad, jiems štai savo žodį tesėjus ir štai tokį saiką išgėrus, ir svečias privaląs tiek pat išgerti; tokios gėrynės taip ilgai tęsiasi, iki nusigeria visi: svečias su namiškiais, žmona su vyru, sūnus su dukterimi" (Petras Dusburgietis, p. 88–89).

Toks buvo ir lietuvių paprotys. Ne kartą puotų dalyviai tapo kryžiuočių antpuolių aukomis. 1286 m. antro po Lietuvos karaliaus asmens įžeistas didikas Pelužis atvedė Ordino plėšikų būrį į to kunigaikščio sodybą, kur buvo švenčiamos vestuvės. Plėšikai užpuolė puotautojus, kai šie „iš seno savo įpročio nusigėrę, sugulė pailsėti" (Petras Dusburgietis, p. 216). Panašiai atsitiko 1373 m. balandžio 17 d. (per Velykas) – Jelgavos komtūro plėšikai lietuvių kaime „rado vaišėse 60 žmonių ir kartu su namu sudegino" (Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, p. 199). Valgių ir gėrimų gausa taip pat buvo privaloma. Per svarbias liaudies šventes stalai turėjo būti jais nukrauti. Iš pagoniškų prūsų vaišinimosi papročių aprašymo žinoma, kad Sembos liaudis per vestuves alaus gerdavo be saiko, todėl vyskupas 1426 m. jiems prisakė ateityje išgerti tik šešias statines (*Baltų religijos...*, p. 484). Kituose regionuose Ordino vyresnybė XV a. pradžioje reikalavo, kad liaudis per vestuves ar krikštynas ant stalo patiektų nuo trijų iki šešių dubenų maisto, ne daugiau kaip vieną dubenį keturiems (ten pat, p. 488). Ordino vadovybė kovojo su senaisiais nekrikščioniškais prūsų papročiais, nes šie skurdino gyventojus. Lietuvoje didžiojo kunigaikščio administracija puotų ir vaišių nekontroliavo.

Žinios apie vaišių rengimą, valgymo ir gėrimo tvarką ir eigą, puotavimo etiketą labai pabiros ir daugiausia iš Lietuvos valdovų aplinkos. Vieni svečiai būdavo laukiami, kiti – ne, kvietimai į puotą apgalvoti ir vieši. Bet koks svečias gaudavo šeimininko globą ir neliečiamybę, todėl net Lietuvą niokojančių Ordino kariuomenių vadai vaišindavosi pas lietuvių valdovus, ypač nuo XIV a. antros pusės. Svečias šeimininkui atnešdavo dovanų, šeimininkas jas priimdavo arba, rodydamas savo neigiamą nuomonę, atmesdavo, bet iš vaišių nevarydavo. Vaišingas šeimininkas apdovanodavo svečią. Puotaudavo ir patalpose, ir lauke. Valgiais ir gėrimais padengtas vaišių stalas visus suvienydavo. Stalą supdavo suolai, bet kunigaikščių ar kitų privilegijuotų asmenų suolus dengdavo minkšti kilimai ir žvėrių kailiai. Dalyviai prie stalo susėsdavo pagal visuomeninę padėtį, politines aktualijas ar pagal šeimininko, pavyzdžiui, didžiojo kunigaikščio, nurodymą. Galima tvirtai pasakyti, kad Algirdas, Jogaila, Vytautas puotaudavo už

asmeninio karališkojo stalo (Baronas, D., 2000, p. 207; Čapaitė, R., p. 64; Vygandas Marburgietis, p. 183), kuris galėjo būti padengtas gausiau ir įvairesniais patiekalais. Valdovo dėmesys svečiams – tai ypatingos pagarbos ženklas. Šaltiniuose aiškiausiai aprašomi du tokios pagarbos vaišėse požymiai: kvietimas prie karaliaus stalo pabendrauti ir kartu gerti valgyti bei nuo jo stalo atsiunčiami patiekalai. Vadinasi, Algirdas iš trijų savo karių stačiatikių 1347 m. patyrė labai didelę nepagarbą. Galiausiai visų puotos dalyvių elgesį apibūdina tradicinės kronikų ir metraščių frazės: valgė, gėrė midų, alų, vyną, daug kalbėjo ir visiems buvo linksma. Svečias po puotos privalėjo kuo plačiau išgirti šeimininko vaišingumą, todėl ne vienas puotos faktas išliko istorijos šaltinių puslapiuose.

5.4. Pramogos, laisvalaikis, šventės, apeigos

Puotos ir vaišės buvo daugiau nei valgymo kultūros reiškiniai. Kilmingųjų, diduomenės, Lietuvos valdovų puotos, kaip ir ankstesnės kariaunų ir jų vadų, buvo pramoga, vidaus ir užsienio politikos realizavimas, karo ir taikos klausimų aptarimas, socialinės ir teritorinės vienybės stiprinimas, valstybės valdymas, viena iš pagoniškos ir krikščioniškos civilizacijos susidūrimo vietų. Krašto, žemių diduomenė rinkdavosi į bendras puotas pasitarti ir pasilinksminti, – įžeistas Pelužis žinojo, kad pas kunigaikštį, kuris po karaliaus antras pagal svarbą Lietuvoje, į vestuves susirinks visi apylinkės kilmingieji (Petras Dusburgietis, p. 216); Rygos arkivyskupas 1310 m. metė kaltinimus Livonijos ordino vyresnybei, jog kadaise nukapojo galvas sukviestiems į puotą žiemgalių kilmingiesiems *(nobiles)* (*Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, Bd. 2, nr. 630). Puotoje varžovai galėdavo suvesti kruvinas politines sąskaitas, krauju nužymėti naujos politikos kelius arba, manipuliuodami vaišingumu, kaip Algirdas ir Kęstutis, varžyti ir vilkinti Ordino kariuomenių puolimus Lietuvoje, pradėti karo žygius ir švęsti jų sėkmę. Puotose dažnai dalyvaudavo ir moterys. Pramogos – neatsiejama puotos dalis – nepaliko ryškių pėdsakų šaltiniuose. Remiantis kai kuriomis analogijomis galima būtų kalbėti apie labai universalias vyriškas pramogas: azartinius žaidimus, pirmiausia lošimą kauliukais [**29**], žaidimus kamuoliu (XIV a.), imtynes ir kitus jėgos žaidimus, žirgų lenktynes, neišvengiamas muštynes ir net ginkluotas dvikovas – tokia aprašoma 1280 m. jotvingių didiko Skomanto puotoje tarp kilmingo jotvingio ir Ordino belaisvio Liudviko iš Lybencelio (Petras Dusburgietis, p. 206–207). Kilmingųjų puotose, kurios buvo privalomos jų susirinkimų darbotvarkėje, mezgėsi ir stiprėjo kai kurios svarbios valdžios

[29]
Lošimo kaulelis. Kaulas, pripildytas švino. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. pab. – XV a.

ir valdymo institucijos – valdovo taryba ir bajorų susirinkimai, būsimi seimai: 1306 m. rugpjūčio mėn. pasitarti pas Vytenį buvo susirinkę ne vienas tūkstantis Karalystės galingųjų, iš ten pusantro tūkstančio karių skubiai nužygiavo atremti kryžiuočių puolimo (Petras Dusburgietis, p. 251). Puotose ir vaišėse XIV a. antroje pusėje prigijo iš krikščionių riterių papročių perimti svarbūs simboliški gestai, manieros, dėmesys, parodomosios emocijos ir jų tramdymas. Dauguma jų buvo politinės ir diplomatinės laikysenos raiškos priemonės. Žilberas iš Lanua viešėdamas pas Vytautą 1421 m. matė, kaip didysis kunigaikštis piktai atmetė Pskovo pasiuntinių dovanas (*Kraštas ir žmonės*, p. 51). Iš kunigaikščių puotų išnyko besaikis gėrimas ir politinės žmogžudystės. Kai kurie puotų siužetai tarsi perkelti iš vėlyvųjų viduramžių riterių romanų.

1382 m. Izenburgo kunigaikštis per Livoniją atvyko į Lietuvą pakariauti, įsikūrė per pusę mylios nuo Vilniaus, bet Jogailai įveikti jėgos buvo per menkos. Todėl pasiprašė priimamas į svečius. Didysis kunigaikštis parodė savo nepasitenkinimą ir nepažadėjo svečiui apsaugos, nes krikščionių kariuomenė neseniai buvo nuniokojusi šalį. Svečias neatlyžo, mirties nebijojo – drąsus riteris pasiprašė antrą kartą, ir tada „karalius [Jogaila] jį [Izenburgo kunigaikštį] maloniai priėmė ir 8 dienas jį labai pagarbiai vaišino prie karaliaus stalo. Svečias gavo brangių dovanų ir išvyko į Prūsiją“ (Vygandas Marburgietis, p. 182–183).

Vienoje gretoje su puota, kaip politiniu reiškiniu ir pramoga, žengė medžioklė. Apie slaptus didžiojo kunigaikščio Jogailos pasitarimus Dovydiškėse su Ordino magistro Vinriko iš Kniprodės pasiuntiniais 1380 m. gegužės mėn. Vygandas Marburgietis rašė:

> „Dykroje visus juos, pakviestus pietų, didysis komtūras karališkai vaišina. Šitaip darė trejetą dienų. Prieš pietus medžiojo, po pietų vedė derybas <...>" (Vygandas Marburgietis, p. 169).

Medžioklės ne tik padėjo spręsti politinius klausimus, – be kita ko, tradiciniai medžioklės plotai pasieniuose kartais pavirsdavo politine teritorine pretenzija, – jos lavino karinius diduomenės įgūdžius. Durklas, kalavijas, ietis, lankas ir strėlė, arbaletas – tie patys koviniai ginklai. Vadovauti dideliam medžiotojų būriui, tykoti, persekioti, nudobti žvėrį ar sugauti paukštį reikėjo nemažos asmeninės patirties ir organizuotumo. Lietuvių kunigaikščiai ir diduomenė medžioti pratinti nuo mažens, visi Gediminaičiai buvo aistringi medžiotojai. Per medžioklę esą įkurtas Vilnius. Medžioklėje atsargumą užmiršęs Kęstutis 1361 m. kovo mėn. pateko į kryžiuočių nelaisvę. Vytautas ir Jogaila kelis kartus per metus medžiodavo po tris keturias savaites. Karalius Jogaila iš savo tėvynės į Lenkiją išsivežė patikimų šunininkų, lietuvių ir rusėnų, 1389 m. jis turėjo ne mažiau kaip šimtą medžioklinių šunų (Ragauskienė, R., 2010, nr. 4, p. 24–25). Kęstutis Trakuose buvo įsteigęs žvėryną. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės medžioklės kultūra niekuo nenusileido artimiausių kaimynų kultūrai. Medžioklės poreikiai, ne mažiau nei kariniai ar politiniai administraciniai, kūrė savą teritorinę infrastruktūrą: ne vienas kiemas girioje atsirado kaip medžioklės dvaras. Žinoma, paprastai jie būdavo daugiafunkciai – kariniai, medžiokliniai, ūkiniai administraciniai, rezidenciniai. Jų aplinkoje buvo įsteigtos svarbios didžiojo kunigaikščio kiemo dvarionių tarnybos – sakalininkų ir šunininkų. Medžiokliniai šunys į Lietuvą pateko iš Vakarų (kurtai, Milano šunys, lokių medžioklės kurcai) ir Rytų (šiurkščiaplaukiai kurtai, ilgaplaukiai skalikai) (Ragauskienė, R., 2010, nr. 4, p. 25), jie buvo prabangos dalis. Šunis diduomenė mylėjo ir globojo. Mylimi Kęstučio šunys buvo sudeginti laidotuvių laužе su didžiuoju šeimininku. Visose baltų visuomenėse medžiokliniai šunys buvo vertinami.

Lietuvos kaimynų krikščionių nuomone, pastebimiausias pagoniškų pramogų požymis – linksmybės, socialinei padėčiai ir lyčiai netinkamas elgesys. Mat pramogų laikas, vieta ir trukmė visai nesiderino su krikščioniška morale, etika ir papročiais. Pagonių norą dainuoti pažymi ne vienas

[30] *Medinė fleita. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. pab. – XV a. pr.*

istorijos šaltinis. Muzikos instrumentų – dambrelių, molio švilpynių, dūdelių, ūkų (ūžynių), žvangučių – liekanų rasta kasinėjant Vilniaus Žemutinę pilį, tiesa, dalis šių daiktų galėjo būti skirta medžioklei. Lenkijos karaliaus dvare buvo atsimenami Aldonos Onos Gediminaitės, karaliaus Kazimiero žmonos, iš tėvų namų atsivežti laisvi papročiai, kurie moralizuoti mėgstančiam Jonui Dlugošui nepatiko:

> „<...> prisirišusi prie to, kas teikia džiaugsmą, mėgstanti dainas ir šokius bei pasaulietiškas linksmybes <...> šie menai bei papročiai jai dar iš mažumės buvo įdiegti tamsuolių tėvų namuose, bet, ir priėmusi krikščioniškus papročius, anų neišsižadėjo: <...> ji jodinėjo arkliu ar važinėjosi karieta, o ją lydėdavo būgnų, arfų, *fiolae* (smuiko?) bei kitų muzikos garsų bei dainų sutartinė“ (*Baltų religijos...*, p. 570).

Išlikę žinių apie Lenkijos karaliaus Jogailos muzikantus – švilpynininkus, bandūrininkus, būgnininkus, trimitininkus, kurių jis galėjo turėti dar būdamas pagonis (Steponavičienė, D., 2002, p. 24–31).

Profesionalūs muzikantai, prabangūs muzikos instrumentai, muzika ir jos klausymas buvo aukščiausių visuomenės sluoksnių, didžiųjų kunigaikščių Jogailos ir Vytauto dvarų pramoga ir prabanga [**30**]. Archeologiniai pagrindinių XIII–XIV a. pagoniškos Lietuvos centrų – Kernavės, Trakų ir Vilniaus – tyrimai pateikė istorijos šaltiniuose retų arba visai neminimų faktų apie kasdienes gyventojų pramogas, kurių viena kita gal net linksmino liaudį. Kernavės Aukuro kalne, kur būta kunigaikščio rezidencijos, rastas XIII a. lošimo kauliukas [**31**] patvirtina Petro Dusburgiečio kronikoje minimą faktą, kad šis azartinis (užstalės) žaidimas žaistas ir Prūsijoje, ir Lietuvoje (Blaževičius, P., 2002, p. 9). Kernavės radinys žaidimą perkelia į kunigaikščio ar net Lietuvos valdovo dvaro aplinką. Lošimo kauliukas pagoniui galėjo padėti burti, aiškintis dievų

[31]
Lošimo kaulelis iš briedžio rago. Kernavė, Aukuro kalnas, XIII–XIV a.

[32]
Šachmatų figūra – žirgas. Ragas. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a.

valią, aukoti, teisti arba ką nors dalytis. Rusėnų žemėse jais žaista dar plačiau. Katalikiškose Europos šalyse azartinius žaidimus lošimo kauliukais pasaulietinė ir bažnytinė valdžia varžė ir net draudė. Kai kurie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės gyventojai ilgainiui pamėgo šachmatus [**32**]. Baltarusių archeologai gausiai jų randa rusėniškose Lietuvos valstybės žemėse – XII–XIII a. datuojamuose pilių ir miestų, ypač Valkavysko, žemės sluoksniuose. Tačiau jie dažnai „pasendina“ šiuos radinius, mat siekia pabrėžti aukštą iki mongoliškojo periodo buvusią Nemuno aukštupio baseino rusėniškųjų miestų kultūrą ir ne visada noriai pripažįsta, kad šie miestai suklestėjo XIV a. atsidūrę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Šachmatai į Lietuvą atkeliavo arba iš rusėnų, arba iš Vokiečių ordino žemių XIV a., nes amžiaus pabaigoje jais jau žaidžiama: įvairių figūrėlių ir šachmatų lentų fragmentų rasta Trakų, Vilniaus pilyse ir miestuose, svarbiose periferijos pilyse – Gardine, Kernavėje, Naugarduke, Valkavyske,

[33]
XIV–XV a. medinis kamuolys. Skersmuo 7,7 cm. Vilniaus Žemutinė pilis

[34]
XIV–XV a. odinio kamuolio detalės. Vilniaus Žemutinė pilis

Veliuonoje. Tikrai žinoma, kad šachmatais žaisdavo Vytautas, vadinasi, jie buvo aukščiausių, turtingiausių, privilegijuotų visuomenės sluoksnių, karių elito žaidimas (Blaževičius, P., 2009, p. 67–88). Lietuvos sostinės pilių ir didžiojo kunigaikščio dvaro elito, jo vaikų laisvalaikį ir pramogas XIV a. papvairindavo žaidimai odiniu, įvairiomis medžiagomis kietai kimštu kamuoliu, kėgliais, gal ir panašiu į kriketo mediniu kamuoliu ir lazdomis, rutuliais (rutuliukais), kauliukais (Blaževičius, P., 2008, p. 77–98) [**33**, **34**]. Galima tik spėti, kaip plačiai Vilniaus Žemutinėje pilyje XIV a. žaidžiami žaidimai buvo paplitę Lietuvoje, – kai kurie jų, ko gero, įtraukdavo žmones į pramogą, juolab kad pasigaminti nesudėtingą žaidimo atributą nebuvo sunku [**35**]. Kita vertus, atsakyti į klausimą, kokie žaidimai buvo įprasti ar leidžiami žemesniems visuomenės sluoksniams, dėl duomenų stokos mūsų dienomis neįmanoma.

[35]
XIV a. medinis sukutis. Vilniaus Žemutinė pilis

Apie pagoniškas liaudies šventes ir apeiginius minėjimus šiek tiek rašoma XV a. Lietuvos istorijos šaltiniuose. Pagoniškas švenčių papročių ir apeigų kontekstas tuo metu dėl krikščionybės plėtotės jau bluko arba buvo panaikintas, kaip antai mirusiųjų deginimas, bet krikščionims atrodę ne tokie netinkami reiškiniai išliko, virto liaudies papročiais. Kita vertus, metodiškai būtų neteisinga vėlyvus lietuvių etnografijos duomenis perkelti į laikus iki krikščioniškos Lietuvos. Šias aplinkybes turint galvoje, apie XIII–XIV a. pagoniškas šventes nedaug ką galima pasakyti. Iš turimų nuotrupų aišku, kad pagrindinės šventės buvo susijusios su gyvenimo – gimimo, vestuvių, laidotuvių – ir žemdirbio darbų ciklais. Jų šventimas ir apeigos sutelkdavo žmones, giminaičius ir draugus. Jau minėto įžeisto Pelužio pastangomis kraujyje paskandintos lietuvių didiko vaiko vestuvės – svarbi gyvenimo etapo šventė. Vienoje gretoje su vestuvėmis ėjo gimtuvės. Apie pagonišką kūdikio krikštą kalbėti bažnytiniais terminais nekorektiška. Prūsiški šaltiniai sako, kad svarbūs kūdikio įteisinimo bendruomenėje ženklai buvo vandens apeigos (upėse), Bažnyčią erzinantis pagoniško vardo suteikimas ir gimtuvių vaišės su daugybe dovanų ir gausiomis ilgai trunkančiomis puotomis. Lietuvių pagoniškus laidotuvių papročius aprašė Dlugošas (*Baltų religijos...*, p. 576–577, 581). Mirusįjį sudegindavo ypatingame (šventame) miške, kuriame buvo tradicinis šeimos ugniakuras

kapavietė, dalyvaujant visai šeimai (giminei). Kapavietes periodiškai lankydavo, pagerbdavo mirusius ir pamaitindavo jų vėles į sūrį panašiu valgiu, pagirdydami midumi. Per apeigas aukojamos atnašos („sūris" ir midus) turėjo suminkštinti dievų širdis ir pastiprinti velionių artimųjų dvasias. Prūsai prie artimųjų kapaviečių graudžiai raudodavo ir vaitodavo, tuo piktindami Ordino valdžią ir Bažnyčios tarnus. Lietuvoje negalėjo būti kitaip, nes daugelis pagoniškų baltų papročių panašūs. Raudota per Lietuvos valdovo Mindaugo žmonos Mortos laidotuvių apeigas 1262 metais. Mirusiųjų minėjimo apeigos, anot Dlugošo, vykdavo spalio pradžioje, todėl jas galime sieti su žemdirbio darbų ciklo šventė – derliaus nuėmimu. Esą visa Lietuva eidavo į miškus prie savo pirmtakų kapaviečių ir kelias dienas švęsdavo: valgydavo, gerdavo, linksmindavosi ir aukodavo. Iš žemdirbio pavasario darbų pradžios švenčių patikimuose šaltiniuose mažai kas užfiksuota.

Spėjama, kad šv. Adalbertas (Vaitiekus) 997 m. balandžio 23 d. buvo nukankintas, nes „pakenkė" triukšmingoms prūsų pavasarinėms Žemės budinimo apeigoms (Ališauskas, V., p. 20–18). Po krikšto visose Baltijos žemėse šios apeigos tapo Šv. Jurgio švente (Jurginėmis).

> Vertas dėmesio įvykis, kai 1373 m. balandžio 17 d. Jelgavos komtūro plėšikai užpuolė lietuvių kaimą, „rado vaišėse 60 žmonių ir kartu su namu sudegino" (Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, p. 199), nutiko per Velykas. Deja, neaišku, tai atsitiktinis sutapimas ar buvo švenčiama pagoniška pavasario šventė.

Kai kurie istorijos šaltiniai bent jau leidžia paaiškinti pagoniškų švenčių esmę ir prasmę – tai kolektyvinis tiesioginio ryšio su mirusiais giminaičiais ir pirmtakais saugojimas bei stiprinimas, nes tikėta, kad mirusieji dausose tęsia savo žemėje gyventą gyvenimą. Dėl to gyvavo pagoniškas protėvių kultas ir jį palaikančios apeigos.

6. Ūkis

6.1. Žemės ūkis

II tūkstm. pradžioje į Lietuvos teritoriją su vadinamuoju viduramžių šiltmečiu atkeliavusi šiluma ir drėgmė buvo palanki dirvodarai. Susiformavo dabartiniam laikotarpiui būdingi dirvožemiai. Kraštovaizdis darėsi vis

[36]
Arimas arkliu, įkinkytu į žagrę. Zarasų apskrities Avilių kaimas, 1916 m.

atviresnis – mažėjo girių ir miškų, nes tobulesniu plačiaašmeniu kirviu gyventojai įstengė plėsti dirbamos žemės plotus. To laikotarpio nuosėdose tyrinėtojai tarp daugelio žolių žiedadulkių aptinka nemažai kultūrinių augalų, piktžolių, pievų, takų ir atvirų ganyklų augalijos, atsiradusios po intensyvių lydimų, pėdsakų. Žemaičių aukštumoje buvo rasti pirmieji žieminių javų (rugių) auginimo pėdsakai, datuojami maždaug 800 metais. Šalia nuo seno auginamų kelių rūšių ankštinių (žirnių, pupų, vikių) ir grūdinių kultūrų (avižų, miežių, vasarinių kviečių, sorų) pasirodę rugiai vis tvirčiau įsigalėjo žemės ūkyje. Jų kultivavimą lėmė ne tik žemdirbystės įrankių ir žemės įdirbimo sistemų tobulėjimas. Nuo XIII a. ėmęs vėsti klimatas nekenkė rugiams, jie galėjo iškęsti drėgnesnes oro sąlygas – atšiauresnį klimatą. Livonijos žemdirbystės tyrimai gali paliudyti, kad ši rugių savybė ūkininkams net prastais metais garantavo pasėtos sėklos grįžimą su nedideliu prieaugiu (Дорошенко, В. В., p. 72). Kita vertus, žieminių rugių ilgesnis nei vasarojaus (avižų, miežių ir kviečių) vegetacijos periodas reikalavo modernesnių auginimo technologijų ir žemdirbystės įrankių: rudenį užsėjamas laukas turėjo būti gerai įdirbtas ir ilgai išlikti trąšus. Žemės įdirbimo sistemos ir įrankiai – daugiausia diskusijų sukėlusios senosios lietuvių žemdirbystės istorijos temos. Istorikai, archeologai

ir etnografai analizavo geležinio norago, dvidantės žagrės ir trilaukio sėjomainos atsiradimo Lietuvoje klausimus. Tai iš tiesų svarbūs klausimai, nes kaip tik įrankiai ir sistemos yra to meto lietuvių žemdirbystės tobulėjimo kriterijai. Juozo Jurginio nuomone, XIII a., Reginos Volkaitės-Kulikauskienės – II tūkstm. pradžioje Lietuvoje plito dvidantė, velėną apversti galinti žagrė [**36**]. Artojas išardavo platesnę, gilesnę vagą ir netgi apversdavo atriektą žemės sluoksnį. Žemės įdirbimo našumas ir kokybė augo, lengviau buvo galima įdirbti sunkesnes dirvas, pavyzdžiui, XIV a. pirmoje pusėje intensyviau apgyvenama Vidurio Lietuvos žemuma (Nevėžio baseinas). Žagrės reikšmę rodo to meto Lietuvoje vartoto arimo ploto vieneto pavadinimas – žagrė; jis užrašytas 1389 m. Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos rašte tijūnams dėl steigiamų bažnyčių aprūpinimo. (XVI a. žagrė prilygo valakui, t. y. 21,36 ha.) Arklas – kitas svarbus žemdirbio darbo įrankis, bet jis neprilygo žagrei, nes dirvą tik vagojo, vertė žemę į šalis, todėl lauką tekdavo kelis kartus suarti skersai išilgai. Vis dėlto žagrė neišstūmė senesnės kilmės arklo – jis tiko lengvoms dirvoms įdirbti ar žagre suartam dirvonui (pūdymui) pervagoti ir išpurenti. Galima spėti, kad lietuviai tam tikros rūšies laukus ardavo akėčiomis, kurių našumas prilygo arklo našumui. Apie akėčias *(egede)* aiškiai kalbama 1230 m. kuršių sutartyje su Ryga. Arklo noragai naudoti pagal dirvos rūšį – mediniai arba raginiai. Neabejotinai plito ir geležiniai noragai, ypač žagrių, tačiau net ir joms dažnai pritaikydavo medinius. Reikia pabrėžti, kad XIV a. našesni geležiniai noragai buvo plačiau naudojami didžiojo kunigaikščio ūkyje nei ūkininkų [**37**]. Iki šiol vieninteliai tokie rasti tik senosios Lietuvos valdovo kiemuose (pilyse) – Maišiagaloje, Vilniuje ir Gardine. Arimo įrankius traukdavo arkliai. Ilgainiui imta jungti jaučius – XVI a. pradžioje arimas jaučiais Lietuvoje jau buvo tradicinis. Livonijoje arti jaučiais pradėta maždaug XIV amžiuje. Jaučių naudojimą arimo įrankiams traukti nulėmė bent dvi priežastys. Pirma, su jaučiais pasiekiamas didesnis darbo našumas, nes lietuvių arkliai galėjo būti per menki arti žagre (Jurginis, J., p. 53). Lietuvoje XVI a. pradžioje šį darbo našumo skirtumą rodo dvigubai didesnis sidabrinės mokestis nuo jaučių žagrės nei nuo arklių. Antra, arklius gal ir nenorom teko pakeisti jaučiais, nes daug arklių naudota karo reikmėms (Дорошенко, В. В., p. 51–52).

Vilniaus ir jo apylinkių galvijų bandos tyrimai pateikia svarbių duomenų apie arimo arkliais dominavimą. XIV–XV a. didžiąją dalį bandos sudarė karvės, jaučių buvo vos keli procentai. Bandos pokyčiai XVI–XVII a. sutampa su tuo metu įsivyravusia arimo jaučiais tradicija: jaučių bandoje jau daugiau nei trečdalis

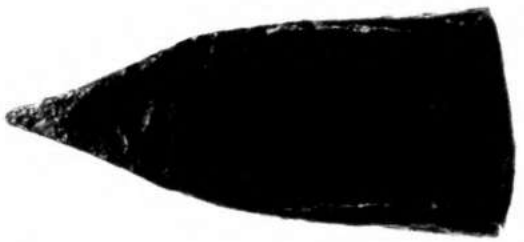

[37]
Geležinis noragо antgalis. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a.

(Piličiauskienė, G., p. 129). Tai pagrįsti argumentai, paneigiantys arimo jaučiais Lietuvoje paplitimą XIV amžiuje.

Rugių ir dvidantės su geležiniais noragais žagrės įsitvirtinimas Lietuvoje skatino modernesnės žemdirbystės sistemos plėtrą. Tai – trilaukio sėjomaina. Šioje sistemoje turėjo būti numatomi trys pagrindiniai laukų masyvai, vienas iš jų ilsėjosi, kitame augo žiemkenčiai, trečiame – vasarojus. Šiems trims laukams taikytas įprastas sėjomainos ritmas: žiemkenčiai sėjami į paruoštą pūdymą, vasarojus į pernykštį žiemkenčių lauką, o trečias laukas – besiilsinti žemė (pūdymas, dirvonas). Tokios darnios sistemos pagoniškoje Lietuvoje nebuvo. Kaip buvo iš tikrųjų, garbūs specialistai diskutavo maždaug iki XX a. aštunto dešimtmečio. Dominuojančią žemdirbystės sistemą galima būtų pavadinti archajiniu (anot Henryko Łowmiańskio) arba primityviu netaisyklingu (anot Juozo Jurginio) trilaukiu žemės dirbimo būdu. Taikant šį būdą nebuvo formuojami trys daugmaž taisyklingi laukai, nes to negalėta padaryti dėl specifinės daugialaukės žemėnaudos, t. y. arimų, pievų, pūdymų ar dirvonų, kirstinų krūmynų turėta nuo kelių iki keliolikos laukų netvarkingomis kraštinėmis, išbarstytų gana plačioje teritorijoje, pramaišiui su kitų ūkininkų laukais. Vidutiniško lauko dydis siekė 2 hektarus. Dalis laukų koncentruodavosi lauko gyvenvietėje aplink namus (tai buvo vertingiausi, aptvarais saugomi laukai), kiti – už gyvenvietės ribų ir net toliau. Atstumai iki tolimiausių laukų galėjo siekti iki keliolikos kilometrų. Tokiuose pabiruose laukuose žmonės be tvarkos sėjo žiemkenčius, vasarojų, dalį laukų palikdavo ilsėtis, kur nors tolėliau lydydavo mišką naujam laukui [**38**]. Apsėjamų laukų plotai

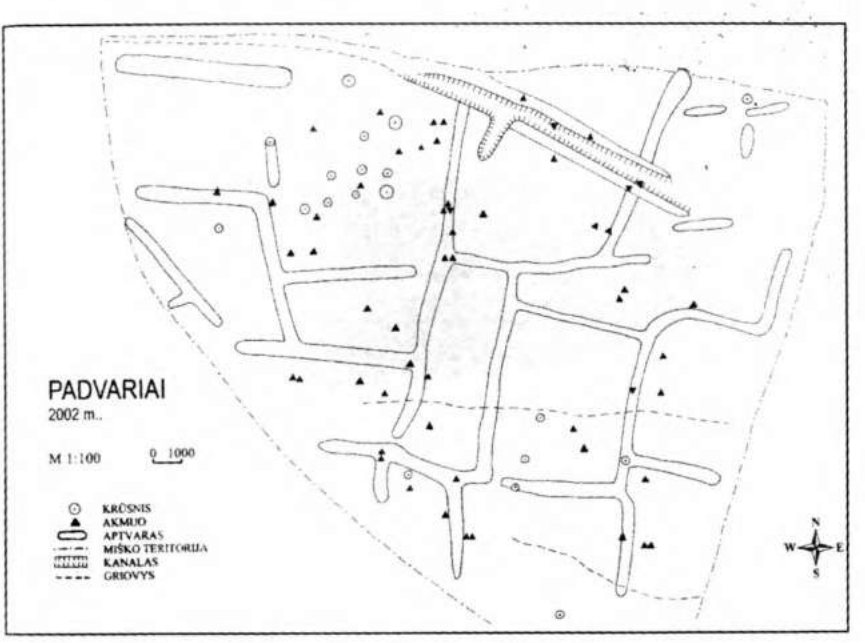

[38] *Senųjų žemdirbystės laukų schema*

skirdavosi: žiemkenčių galėjo du tris kartus viršyti vasarojaus ir atvirkščiai. Kadangi laukus reikėjo ilsinti, apsėdavo ir mažiau nei du trečdalius turimų arimų, ir net viena kultūra (žiemkenčiais arba vasarojumi), t. y. viename lauke su ilsinimo pertraukomis augindavo tą pačią kultūrą. Kad lauko gyvenvietėse galėjo būti auginami vien vasariniai javai, patvirtina kai kurių piliakalnių radiniai, rodantys rugių grūdų stoką. Juozas Jurginis atskleidė nemažai primityvaus trilaukio savybių ir remdamasis XVI a. pirmos pusės duomenimis taikliai pažymėjo, kad jis panašus ir į dvilaukę žemdirbystės sistemą, kurioje dalis laukų apsėjama, o didesnė dalis ilsisi (Jurginis, J., p. 61–64). Tai, kad archeologai ne kiekviename piliakalnyje randa rugių, taip pat gali byloti apie primityvesnį dvilaukį žemės dirbimą: vasarojus ir dirvonas. Užnemunės piliakalniuose X–XIII a. vyravo ankštinės kultūros ir vasariniai javai, todėl dvilaukis būdas čia turėjo būti įprasta žemdirbystės sistema. Taigi lietuviai naudojo kelias žemdirbystės sistemas. Pasirinkimą diktavo gamta ir gyvenimo sąlygos, be abejo, turėjo įtakos ir tradicijos. Su dvilaukiu ir užsimezgusiu netaisyklingu trilaukiu žemės dirbimo būdu pagoniškoje Lietuvoje vis dar buvo svarbi lydiminė žemdirbystė, nes naujų dirvų gyvybiškai reikėjo ilgai ilsinamoms dirvoms kompensuoti. Todėl iš

girių ir miškų atimti laukai negrįždavo atgal, bet buvo dirbami ir virsdavo paskata kurti naujas gyvenvietes.

Kalbant apie lietuvių pagoniškojo laikotarpio žemdirbystės sistemas, kyla klausimas, kur glūdėjo tradicijos apsėti mažesnę dirbamos žemės dalį šaknys. Nors konstatuota, kad tokia žemėnauda buvusi XVI a. pirmoje pusėje, tradicija gali būti labai sena ir susijusi su paprastu technologiniu reikalavimu – ilsinti dirvą, atkurti jos derlingumą. Įdirbtas derlingas pūdymas (dirvonas) buvo pagrindinė rugių auginimo sąlyga, trilaukio sėjomainos plėtros variklis. Žemės ilsinimas trukdavo ilgiau nei dvejų metų pūdymas naudojant taisyklingą trilaukio sėjomainą. Antai Livonijoje, kurioje taisyklinga trilaukio sėjomaina įdiegta maždaug XIV a., už šios sistemos atsidūręs laukas dirvonuodavo net iki 10 metų (Дорошенко, В. В., p. 58, 97 nuoroda). Vienintelė ilgo žemės ilsinimo priežastis, matyt, buvo organinių trąšų, tręšimo mėšlu, trūkumas. Net XVI a. pirmoje pusėje lietuviai žemdirbiai tręšė mažesnį savo dirbamų žemių plotą. XIV a. vilniečių gyvulių paliktas mėšlas nebuvo stropiai renkamas ir parduodamas žemdirbiams, tik išmėžiamas ir paliekamas šalia namų ir tvartų. Jis virto archeologiniams tyrimams svarbiu kultūriniu sluoksniu (*Vilniaus miesto istorija*, p. 25).

> Mėšlo „gamybos" įrodymų nerasta tiriant Maišiagalos piliakalnį. Tai XIV a. didžiojo kunigaikščio dvaras, kuriame archeologai aptiko vienus iš kelių rastų Lietuvoje geležinių žagrės ir arklo noragų, surinko itin įvairią ir gausią grūdų kolekciją. Šio pažangaus ūkio gyvulių bandos pagrindą sudarė avys ir ožkos (27 individai, t. y. beveik 64 proc. kaulų). Galvijų (16,4 proc.) ir kiaulių (beveik 14 proc.) aiškiai būta mažiau, net jei manytume, kad šie gyvuliai galėjo būti apdairiai išsaugoti nuo žūties pilyje. Taigi avių ir ožkų vyravimas Maišiagalos piliakalnyje nepaneigiamas (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 1978, p. 65; Vitkūnas, M., 2006, nr. 47, p. 10), o jos nėra daug mėšlo galintys duoti naminiai gyvuliai.

Žemdirbystės be mėšlo, arba kai jo mažai, sąlygomis ilgas dirvos ilsinimas buvo svarbiausia natūrali priemonė derlingumui atkurti. Tai truputį panašu į trilaukio sėjomainą, nes galima manyti, kad laukai arčiau namų gaudavo šiek tiek mėšlo, bet iš tikrųjų didžioji dalis žemės buvo paliekama dirvonuoti – ilgesnį laiką nedirbama, užleista nedidele jauna augalija, paversta ganykla arba pieva. Pastebėta, jog pievos su ariamais laukais buvo labiausiai lietuvių vertinama alodinė nuosavybė ir tai aiškiai susiję su to meto žemdirbystės tradicija arimus versti pievomis ir atvirkščiai. Tam tikrą laiką pievos virsdavo ganyklomis ir su

[39]
Geležinis kastuvo antgalis. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a. sandūra

dirvonuojančiais laukais bei įprastomis ganyklomis buvo naudojamos ganiavai. Ganomos karvės, ožkos, avys, kiaulės stabdė didesnės augalijos žėlimą ir natūraliai tręšė žemę. Ganyklos laikomos sena ir tradicine dirvos tręšimo forma.

Jeigu reikėtų nurodyti XIV a. Lietuvos žemdirbystės naujovių ir tobulinimo židinių, be jokių abejonių, reikėtų kalbėti apie didžiojo kunigaikščio kiemus (dvarus). Ne kartą minėtoje XIV a. Maišiagaloje (jos sudeginimas siejamas su kryžiuočių antpuoliu 1365 m.), be aptartų geležinių arimo įrankių noragų, rasti grūdai pateikia vertingos medžiagos apie žemės ūkio pažangą. Su žieminiais rugiais čia pradėti auginti vasariniai, taip pat sėti ir žieminiai kviečiai, rasta kviečių pūrų, dar auginti ir tarpukario Lietuvoje. Sėti keturių rūšių miežiai, augintos avižos. Grikiai ir lęšiai tuo metu Lietuvoje galėjo būti naujos atvežtinės kultūros, pradėtos sėti prieš kelis dešimtmečius (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 1978, p. 58–59). Valdovo dvaro užuovėjoje radosi ir daržininkystė su sodininkyste. Ankstyviausi, spėjama, daržo ir sodo darbo įrankiai – metaliniai kastuvo galvos apkaustai [**39**] ir kaplys, o kultūrų, aguonų ir baltųjų garstyčių sėklų, rasta to paties Maišiagalos piliakalnio XIV a. sluoksnyje. Vadinasi, daržininkystė ir sodininkystė – Livonijoje ir Prūsijoje įprasta pagalbinė žemės ūkio šaka jau XIII a. – Lietuvoje XIV a. pabaigoje, kai pirmą kartą paminėta šaltiniuose, žengė nebe pirmą tvirtą žingsnį. Nors XIV a. nemaži vaisių ir daržovių kiekiai privilegijuotų gyventojų stalą pasiekdavo iš Rygos (plačiau žr. I.5.2), šiaip ar taip, 1387 m. vasario mėn. Jogailos privilegijoje Vilniaus vyskupui minimi trys prie miesto puoselėjami sodai, priklausantys pa-

[40]
Dalgio geležtė, ilgis 42 cm. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a.

čiam valdovui, didikui Goštautui ir miestiečiui Češkui. Obelys, kriaušės, vyšnios, slyvos galėjo būti auginami vaismedžiai, nes jų sėklų rasta per Vilniaus Žemutinės pilies archeologinius kasinėjimus. Spėjama, kad liaudis taip pat turėjo daržus, kuriuose gausiau galėjo būti auginamos ropės.

Sykiu su žemdirbyste tobulėjo ir gyvulininkystė. Jų sąveika buvo abipusė: gyvuliui vasarą reikėjo ganyklų, žiemą šieno [**40**] ir kito pašaro, o žemdirbiui – ariamojo ir traukiamojo gyvulio, trąšų, mėsos ir pieno. Žvėriena pagoniškosios Lietuvos ūkyje poreikius tenkino tik minimaliai, ji buvo skirta diduomenės pramogoms, kartais – kariuomenės maisto paruošoms. Vyravo naminiai gyvuliai, tarp jų – galvijai ir kiaulės, nors jų kiekio santykis, imant atskiro piliakalnio osteologinių tyrimų medžiagą, dėl tam tikrų priežasčių kinta vienos ar kitos grupės naudai. Pavyzdžiui, Vilniuje vyravo galvijai, nes juos į sostinę atvarydavo skersti valdovo dvarui ir ūkiui (Piličiauskienė, G., p. 132), Maišiagaloje daugiausia rasta avių ir ožkų, bet tai buvo tik dalis dvaro bandos, slepiamos nuo vokiečių. Avių ir ožkų – kailių ir vilnos šaltinio – auginimo duomenų randama daugumos tyrinėtų piliakalnių medžiagoje. Jos sudarė trečią pagal gausumą naminių gyvulių grupę, o Maišiagalos atveju – pagrindinę. Čia 1365 m. sudegė 20 avių ir 6–7 ožkos. Tai nėra tiksli Lietuvos galvijų bandų dydžio iliustracija, bet reikšminga užuomina apie didžiojo kunigaikščio kiemo (dvaro) vaidmenį plėtojant gyvulininkystę. Galimą jo bandos dydį atskleidžia duomenys apie 1385 m. rugsėjo mėn. apiplėštą Medininkų dvarą. Jame kryžiuočiai aptiko milžiniškas grūdų atsargas: jų pakako per

naktį pašerti visos kariuomenės gyvuliams, o likučiai sudeginti. Gausybė dvaro karvių ir avių buvo parduotos už skatikus. Matyt, įvykį aprašęs Torunės pranciškonų kronikininkas turėjo galvoje prekybą gyvulių grobiu tarp karių. Lietuvių galvijų bandos kokybę iliustruoja Vilniaus Žemutinės pilies karvių ir jaučių kaulų tyrimai, atskleidžiantys XIV–XV a. Vilniaus apylinkėse augintų gyvulių savybes (Piličiauskienė, G.). Tai buvo senųjų vietinių veislių galvijai – neaukšti (20–30 cm žemesni už dabartinių vietinių šėmųjų ir baltnugarių veislių galvijus), smulkių kaulų, prisitaikę prie prastų laikymo sąlygų, neišrankūs maistui, neproduktyvūs ir nevislūs. Vidutinis karvių aukštis siekė beveik 103 cm, jaučių – per 110 cm, vidutinis amžius – 5,6 metų. Bandos daugumą sudarė karvės, auginamos dėl pieno ir mėsos. Pieno primilžiai buvo maži, mėsos išeiga 50–130 kilogramų. Dažniausiai skersdavo 6–7 metų gyvulius arba 2,5–3,5 metų buliukus. Veislininkystės Lietuvoje nebuvo, nes galvijų savybės per šimtmečius prastėjo – nuo XIV iki XVI ir XVII a. jie sumažėjo 2 centimetrais. Gretimuose krikščioniškuose kraštuose – Švedijoje, Lenkijoje, ypač Livonijoje – gyvuliai buvo 2–3 cm aukštesni nei Vilniuje. Lietuvių gyvulių bandos kokybė buvo prastesnė nei kaimynų. Gyventojai tai suprato, nes pastebimos pastangos gauti geresnių galvijų iš kaimynų – grobiant arba prekiaujant. Tačiau tokias „strategines" prekes parduoti pagonims draudė popiežius.

Tarp draudžiamų strateginių prekių buvo geresnių veislių arkliai. Arklių veisimas Lietuvoje – sena ir išplėtota gyvulininkystės šaka. Arkliai naudoti kaip transporto priemonė, darbui ir karo reikmėms, valgyta jų mėsa, gertas kumelių pienas. Apie juos duomenų gausu istorijos šaltiniuose ir archeologinėje medžiagoje. Vokiečių ordinas taip pat naudojo vietinius arklius (*Schweike* – „sveikus") logistikos ir ūkio reikalams. Bet neveisė, tik laikė, arklių iš savo ūkių jiems turėjo pristatyti prūsai. Vietiniai arkliai buvo ištvermingi, Ordino didžiojo maršalo žodžiais, nedideli ir gauruoti (Ekdahl, S., 1999a, p. 46–47). Apskaičiuota, kad aukštesnis vietinis žirgas, iš kurio kilo žemaitukas, I tūkstm. pabaigoje per gogą siekė 142 centimetrus. Lietuvoje vietiniai žirgai tiko ir karui, ir darbui, ir kaip transportas. Jų veisimu ir priežiūra valdovo ūkyje užsiimta nuo pirmųjų valstybės gyvavimo dešimtmečių. Tai buvo ankstyviausio valdovo tarnų sluoksnio – žirgininkų, leičių – pareiga. Būtent leičiai valdovui, kaip prūsai Ordinui, privalėjo išauginti ir karo reikmėms pristatyti žirgus. XIV a. Lietuvoje įsteigti keli didžiojo kunigaikščio žirgynai, kuriuose imta veisti ne vietinių, o didesnių veislių žirgus, skirtus sunkiajai atsirandančios bajorijos kavalerijai (Ekdahl, S., 1999a, p. 54–55). Tokių žirgų įsigydavo kaip karo grobio arba slapta nusipirkdavo. Iš valdovo žirgynų

vokiečiai pasigrobdavo šimtus gerų arklių. XIV a. Lietuvoje dar nebuvo ariama jaučiais kompensuojant arklių trūkumą, todėl fiksuoti tokio masto žirgynų praradimai leidžia konstatuoti, kad pagonių žirgininkystė buvo itin išplėtota ir pajėgi tiekti reikiamą darbinių ir transportinių arklių bei kovinių žirgų kiekį.

Vasarą gyvuliai ganydavosi arba buvo ganomi atvirose ganyklose. Natūraliai saugesnėse neprieinamose vietose, kaip antai salose, jie galėjo būti paliekami ir vieni per visą ganiavos sezoną, galima numanyti, kad piemenys ir tais laikais atlikdavo savo nesudėtingą darbą. Jau XIII–XIV a. gyvuliai buvo laikomi prie gyvenamųjų namų nesudėtingų konstrukcijų aptvertose pašiūrėse, garduose arba didesniuose aptvaruose. Archeologai yra radę ir uždarų gyvuliams laikyti skirtų patalpų. Kernavėje aptiktas XIV a. antros pusės labai didelis, 13 m^2 ploto, tvartas su dviem skirtingo dydžio patalpomis. Mažesnėje laikyti paukščiai, didesnėje – galvijai arba kiaulės. Prie tvartų ir gyvenamųjų namų įrengdavo nedidelius diendaržius (laidarus). Galima pažymėti, kad lietuvių galvijų, arklių, smulkiųjų raguočių savybės leido jiems ištverti žiemas po atviru dangumi, tik jauniklius, prieauglio besilaukiančius gyvulius gyventojai, matyt, būdavo priversti priglausti namuose.

Lietuvos ūkyje vyraujant žemdirbystei ir gyvulininkystei kiti gyventojus maitinantys užsiėmimai neturėjo išgyvenimui lemiamos reikšmės. Medžioklė, žvejyba, miško gėrybių rinkimas tik papildydavo ir paįvairindavo maistą, todėl vadintini verslais. Medžioklė, ypač stambiųjų raguočių, tapo diduomenės prerogatyva. Žvejybos mastai nebuvo dideli, žuvys gaudytos tradiciškai – kabliukais, žeberklais ir tinklais. Tokia nesudėtinga žuvininkystė tiko gyventojams, bet netenkino didžiojo kunigaikščio ūkio, todėl suprantami Gedimino siekiai kviestis į valstybę žvejų iš Vakarų šalių, nes jie mokėjo žuvis ne tik gaudyti, bet ir veisti. Vis dėlto vienas girių verslas Lietuvoje įgavo milžinišką ūkinę reikšmę. Tai drevinė bitininkystė – bartininkystė. Lietuvos vaškas per Rygą plūstelėjo į Vakarus paskutiniais XIII a. dešimtmečiais. Dauguma gyventojų giriose turėjo drevių, kurios buvo jų alodinė nuosavybė, ir mokėjo valdovui duoklę medumi bei vašku. Didžiojo kunigaikščio ūkyje susiformavo bartininkų (drevininkų, bitininkų) tarnyba. Ūkinė bartininkų veikla prisidėjo įsavinant girias, didinant pievų ir ganyklų plotus, įdirbant dirvas, kuriant naujas gyvenvietes, jų pėdsakų galima aptikti dabartinių Lietuvos kaimų pavadinimuose.

6.2. Amatai ir prekinė gamyba

Aukštadvario, Kernavės, Maišiagalos, Nemenčinės, Punios ir kitų stambių didžiojo kunigaikščio XIII a. antros pusės – XIV a. pilių (kiemų) kasinėjimai atskleidė pagrindines lietuvių amatininkų specializacijas ir gaminių asortimentą. Jos susijusios su tokiomis gamybos sritimis kaip geležies lydymas ir kalvystė, šaltkalvystė, juvelyrika, medžio apdirbimas ir statyba (dailidės ir staliai), puodininkystė, odos apdirbimas (šikšniai) ir kai kuriomis kitomis [**41**, **42**]. Amatininkų darbo ir gyvenamos vietos galėjo nesikeisti per kelias kartas, nes amatas dažnai būdavo šeimoje paveldima profesija. Pavyzdžiui, gana siauros juvelyrų specializacijos apėmė atskirų spalvotųjų metalų savybių pažinimą ir jų apdirbimo (kalimo, lydymo, vielos tempimo, litavimo) technologijas (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 2001, p. 276) [**43**, **44**]. Buvo itin išplėtota lietuvių kalvystė ir ginklininkystė: pagoniška ginkluotė XIV a. Prūsijoje iš dalies tapo efektingos ekipuotės modeliu. Medinės statybos specialistų naudojamos technologijos ir metodikos ilgainiui virto pavyzdžiu Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnams ir dabartinių baltarusių protėvių kalbai padovanojo specifinių lietuviškų terminų, pavyzdžiui, dailidė – *dojlida*, bokštelis – *bukštel*. Klestėjo specialių įgūdžių ir ypatingų gamybinių technologijų nereikalaujantys namudiniai amatai, kurių išmokti daugeliui buvo privalu. Beveik kiekvienoje šeimoje mokėta verpti siūlus, austi, siūti drabužius, apdoroti kailius, pasigaminti apavą. Lietuvos amatininkų XIII–XIV a. produkcija įmantrumu neišsiskyrė. Pavyzdžiui, Aukštadvario juvelyras papuošalus gamino vien iš žalvario, tik žalvariu puošė odą. Neaišku, ar tai rodo siaurą amatininko specializaciją, leidžiančią spėti buvus išplėtotą amatą, ar tik kuklų amatų lygį. Tačiau vietinei rinkai tokie ir panašūs dirbiniai visiškai tiko. Jokių paklausių lietuvių amatininkų gamybos produktų eksporto XIII–XIV a. istorijos šaltiniai nežino, esama tik pavienių kai kurių lietuviškų (baltiškų) papuošalų ar ginklų radinių stambiuose rusėnų amatų ir prekybos miestuose lietuvių etninių žemių paribiuose. Ten jie galėjo atsidurti ir ne per prekybą. Kai kuriuos dirbinius kaimynams pagonims tradiciškai galėjo tiekti rusėnų meistrai: Naugarduko amatininkai XII–XIII a. gamino populiarius baltiškų formų papuošalus (Гуревич, Ф. Д., 1981, p. 129). Kai kurių amatų lietuviai tuo metu nemokėjo, ypač stiklo gamybos ir sudėtingesnių auksakalystės technologijų, tuo laikotarpiu egzotiško mezgimo, kuriuo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje garsėjo rusėniškų miestų amatininkai ir vienuoliai.

Visa tai turint omenyje, ginčus apie lietuvių amatų lygį ir amatininkų produkcijos kokybę reikia atidėti į šalį – žmonėms užteko to, ką mokėjo

[41]
Medžio dirbiniai. Kernavė, XIII–XIV a.

[42]
Geležies įrankiai odai apdirbti ir odos dirbiniai: yla, žirklės, iš odos juostelių pinto apavo fragmentas, suvarstytos peilio makštys, trumpaauliai batai, puošti skylutėmis. Kernavės žemutinis miestas, Lizdeikos kalno gyvenvietė, XIII–XIV a.

pasigaminti. Kartu egzistavo natūralus aukštos kokybės, išskirtinių dirbinių poreikis, pirmiausia tenkinamas importu arba plėšikiškais žygiais. Poreikį dažniausiai diktavo lietuvių valdovo giminė ir diduomenė, kuriai pasidabruoti, dažnai tik imituojant sidabrą, ir alavu padengti juvelyriniai dirbiniai atrodė per maža prabanga, o auksakalystę menkai įvaldę vietiniai amatininkai nieko įspūdingesnio pasiūlyti negalėjo. (Antai auksuojant dirbinius naudota amalgama, kurioje, be aukso ir kitų medžiagų, būta gyvsidabrio, – ši technologija vietiniams lietuvių meistrams ilgai buvo neįveikiama.) Didžiojo kunigaikščio pilių (kiemų) poreikiai net suformavo puodžių dinastijas, kurios savo puodus išdidžiai žymėdavo specialiais ženklais (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 2001, p. 291), tačiau

[43]
XIII–XIV a. juvelyro dirbtuvės rekonstrukcija

[44]
Tiglis spalvotiesiems metalams lydyti. Keramika su vario, cinko, sidabro, alavo liekanomis paviršiuje. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a.

prastos kokybės, blogai išdegti kaimiečių puodai karaliavo šalia kokybiškų miesto, pirmiausia Vilniaus, puodžių dirbinių (Vaitkevičius, G., 2010a, p. 53, 61). Gerai ištyrinėta Vilniaus viduramžių puodininkystė atskleidžia amatininkų galimybes, jų užsakovų ir vartotojų poreikius ir gamybos dinamiką. Ypač aiškiai matoma, kad naujo valstybės valdžios centro gyventojų (didžiojo kunigaikščio, jo dvaro, administracijos, pirmųjų miestiečių) buitinių poreikių nebetenkino tradicinė „kaimiška", arba ankstyvoji istorinė, keramika – daugiafunkcis baltų puodas, – net jei jį pagamindavo itin įgudę meistrai (Vaitkevičius, G., 2010a, p. 53). Puodininkystės tobulinimas beveik sutampa su Vilniaus plėtra. Vietinis interesas ir tobulesnės kaimynų technologijos sukūrė palankią aplinką

[45]
XIV–XV a. žiedų liejimo formelė. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija

kokybiniam amato šuoliui. Technologinės inovacijos ir buitinės keramikos morfologijos atnaujinimo šaltiniai buvo ne vietinės kilmės: XIII–XIV a. sandūros gaminiai mėgdžiojo Livonijos ir net Lenkijos miestų keramiką, XIV a. antroje pusėje pasireiškė Smolensko ir naujos vokiškos keramikos įtakos (Vaitkevičius, G., 2004, p. 232). Ateiviai amatininkai nesunkiai perdavė įgūdžius vietiniams meistrams, kurie gamino iš vietinės žaliavos, taigi šiuolaikiška keramika nebuvo importas. XIV a. antroje pusėje Vilniaus ekonomikoje įsitvirtino profesionali puodininkystė. Produktyvi ir kokybiška gamyba, orientuota į rinką ir puodžiui suteikianti galimybę išgyventi iš savo amato, išstūmė iš miesto kaimiškus dirbinius. Nesunku pastebėti, kad trūkstamų profesijų profesionalių amatininkų stygius buvo kryptingai kompensuojamas ne tik organizuojant savųjų apmokymą, bet ir naudojantis svetimų meistrų paslaugomis. Rezultatas pasiekiamas per trumpesnį laiką nei amato mokantis kitur. Lietuvoje taikyti visi trūkstamų dirbinių įgijimo, naujų technologijų pritraukimo bei diegimo metodai: importas, amatininkų stačiatikių rusėnų ir katalikų iš Livonijos (gal ir Mazovijos) apgyvendinimas Lietuvoje ar dinastijos kunigaikščių, gal ir jų didikų, užsakymai stambių amatų centrų, pavyzdžiui, Rygos, juvelyrams. Taip stambiose miestais virstančiose krašto gyvenvietėse, Kernavėje ir Vilniuje, nuo XIII a. antros pusės radosi itin specializuotų, įvairesnę produkciją gaminančių amatininkų: kauladirbių, tošies ir odos ornamentuotojų, juvelyrų auksakalių [**45**, **46**], kuriems, kaip rodo Naugarduko kasinėjimų medžiaga, galėjo talkinti kauladirbiai, taip pat metalinių siūlų audėjų, šilko siuvinėtojų aukso siūlais. Kernavėje aukščiausių visuomenės sluoksnių poreikius tenkino stačiatikiai rusai.

[46]
Žalvarinė matrica apgalvio plokštelėms ar apkalėliams kalti. Kernavė, XIII–XIV a.

Niekas aiškiau už to meto Lietuvos valdančiąją dinastiją ir jos bajorus negalėjo matyti krašto ūkio atsilikimo, palyginti su Vokiečių ordino žemėmis, Lenkija, stipriais rusų miestų pirklių ir amatininkų ūkiais. Be to, Lietuvoje vis daugėjo pavyzdžių, kaip pažangesnės tradicinių dirbinių technologijos, formos, darbo organizavimas, niekada krašte neegzistavusios gamybos rūšys, naujų įgūdžių perdavimo būdai, nors viskas dar telkėsi tik keliuose valdančiosios dinastijos centruose, efektingai stiprino nuo XIII a. devinto dešimtmečio įsigalinčios Gediminaičių dinastijos valdžią visoje valstybėje ir plėtojo jos tarptautinį autoritetą. Jau Vytenio valdymo laikais Vilniuje, Gedimino (Pilies) kalno pietvakarių papėdėje, Rygos (Livonijos) meistrai ėmė plėsti mūro statybas: visos mūro medžiagos – plytos, čerpės, grindų plytelės (ir glazūruotos) – buvo gaminamos vietoje pagal užsienietiškas technologijas (Vaitkevičius, G., 2010, p. 60–61). Lietuvoje tai buvo didžiulė technologijų naujovė, nes mūro statyboms reikėjo visiškai kitų profesinių žinių ir įgūdžių, kito lygio gamybos organizavimo, kai valdomas didelis žmonių skaičius, sudėtingesnė žaliavų gavyba ir paruošimas, diferencijavimas, logistika. Vilniuje iškilę gynybiniai bokštai ir sienos sukūrė modernią gynybinę erdvę, joje atsirado vienas kitas mūrinis gyvenamasis namas ir katalikų bažnyčia (dabartinė katedra stovi jos vietoje). Medinių gyventojų namų, kurių architektūroje irgi pastebima Rygos dailidžių įtaka (Tautavičius, A., 1964, p. 174–176; Vaitkevičius, G., 2010, p. 60), stogus dengė čerpės. Taip sostinėje šalia valdovo rezidencijos Pilies kalne įsikūrė katalikiška vokiečių kolonija. Be to, kviestiniai meistrai iš Livonijos (kad iš Vokiečių ordino – politiškai nelabai tikėtina galimybė)

XIV a. pradžioje mūro įtvirtinimais juosė Senųjų Trakų pilį (Kuncevičius, A., 2010, p. 19). Katalikų bažnyčia iškilo Naugarduke.

Per palyginti trumpą laiką Vilniuje sukurtas XIV a. pradžios Lietuvos mastais stambus pažangios amatų gamybos centras rodė, kokių puikių ūkio plėtojimo rezultatų gali duoti auganti vietinė modernios gamybos ir technologijų paklausa ir įgūdžius atsinešantys katalikiškų Vakarų, šiuo atveju Rygos, gal dar Mazovijos, meistrai (plačiau žr. II.4.8). Stiprus atnaujinamas viso krašto ūkis galėjo būti pajėgus finansuoti sunkėjantį karą su Ordinu, kurio ekonomiką nepaliaujamai stiprino pastovus į miestus ir žemės ūkį plūstančių kolonistų srautas (Rowell, S. C., 2001, p. 212–218). Gediminas su savo tarėjais pamėgino XIV a. pradžios Vilniaus ekonomikos stebuklo modelį plėtoti pagoniškose valstybės branduolio žemėse. Šį ūkinio modernizavimo planą jie įaudė į plačios tarptautinės politinės konfesinės programos audinį, kurį išskleidė per visus Hanzos pirklių miestus Rytų ir Vidurio Europoje. Iš esmės tai buvo glaudesnių taikių ryšių su katalikiška Europa mezgimas, kad, palikus nuošalėje abu Vokiečių ordino kraštus, galima būtų į Lietuvą kviestis įvairių luomų ir profesijų kolonistų, garantuojant jiems visas teises laikytis įprasto katalikų tikėjimo ir neatmetant galimybės apsikrikštyti pačiam didžiajam kunigaikščiui su visu kraštu. 1322–1324 m. Gedimino Vakarų politikos kryptyje Lietuvos krikšto pažadai skambėjo dviprasmiškai ir net silpnėjo, tačiau ūkinės realijos jo laiškuose nesikeitė ir leidžia nesunkiai įžvelgti tuo metu labiausiai pažangos reikalavusias amatų ūkio sritis. Daugelis amatų egzistavo nuo seno, bet Lietuvoje galėjo nebūti arba trūkti akmenskaldžių (mūro statybos jau buvo įsibėgėjusios), arbaletininkų, malūnininkų (vandens malūnų), sidabrakalių (išmanančių auksakalystę), smuklininkų, žvejų, kurie mokėtų žuvis ne tik gaudyti, bet ir veisti. Iš kviečiamų kolonistų Gedimino Lietuvai reikėjo daugiau, nei galėjo pasiūlyti vietiniai meistrai: pinigų, žinių ir technologijų, geresnių veislių galvijų, pažangios darbo, karo ir socialinių santykių organizacijos. Pagrindiniais ūkio modernizavimo centrais turėjo tapti kelis kartus laiškuose paminėtas Vilnius ir Naugardukas. Galima spėti, kad Kernavė dėl senų prekybinių ryšių su Ryga (tokių svarbių Kernavės kunigaikščiams iš Gediminaičių dinastijos) ir ką tik įkurti, įtvirtinti Trakai taip pat galėjo tapti saugiomis vietomis kolonistams įsikurti. Politinė Gedimino laiškų periodo iniciatyva priklausė Lietuvai – ją lydėjo sėkmė. Su daugeliu svarbių politinių laimėjimų didysis kunigaikštis turėjo tikėtis ir ekonominių. Pirma, Lietuvos stiprinimas galėjo virsti Ordino silpninimu ne vien dėl kuriamo modernesnio ūkio, bet ir dėl nuviliotų kolonistų.

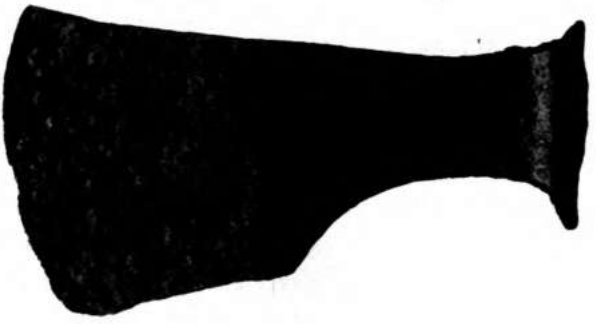

[47]
Kirvis iš Ažugirių kapinyno. Geležis, XIV a.

Antra, buvo sudaromos sąlygos Vakarų krikščionių pirkliams ir amatininkams prekiauti ir dirbti pagonių krašte tikintis valdovo garantuojamo saugumo, tai tapo precedentu ateičiai ir lėmė gal nedidelius, bet realius kolonistų srautus į Lietuvą (Rowell, S. C., 2001, p. 242). Jų dėka Vilniuje visą XIV a. tvirtėjo Rygos vokiečių katalikų kolonija. Galima pridurti, kad nuo XIV a. antros pusės Vilniuje dirbo meistrai arbaletininkai (Rackevičius, G., 1999, p. 175–180; 2002, p. 151), šiuo atveju irgi galima įžvelgti Gedimino politikos vaisius.

Pagoniškos Lietuvos laikų duomenys apie amatininkų gamybą rinkai ir dirbinių realizavimą menki. Vienintelė užuomina apie galimą turgaus vietą Vilniuje yra Rusų miesto pakraštyje pastatyta (vis dar esanti, nors ir pakeitusi vietą) Šv. Paraskevos (Piatnicos) cerkvė. Kad ji pastatyta XIV a., patvirtina netoliese rasti stačiatikių kapai. Rusios prekybos tradicijoje šv. kankinė Paraskeva su šv. Mikalojumi Stebukladariu yra pirklių globėjai, todėl dažniausiai jų cerkvės stovėdavo turgaus aikštėse (Тихомиров, М. Н., p. 249). Turgus vykdavo penktadieniais. Vilniaus puodžiai tokiam turgui nuo XIV a. vidurio galėjo pasiūlyti nemažą kiekį produkcijos, bet apie realią jos paklausą nieko pasakyti negalima. Net ūkiškai stipresnių Rusios miestų turguose prekiauta didmenomis. Vyraujantis autarkinis ūkis lėmė, kad tradicinis darbo organizavimas ir kuklūs poreikiai skatino gyventojus gamintis daugumą būtinų produktų, namų apyvokos, gyvenimo ir darbo reikmenų. Taigi didelės amatininkų gaminių paklausos nereikėtų tikėtis, išskyrus tik aukštos kokybės, ypatingus poreikius tenkinančią produkciją. Nežinia, kokie amatininkai tiekė tokią

produkciją – puodžiai, kubiliai ar juvelyrai. Vienintelis šiuo metu tikrai žinomas gyvybiškai svarbią paslaugą teikęs amatininkas – tai kalvis [**47**]. Per Vilniaus Trijų Kryžių kalno Dainų slėnio kasinėjimą eilinio miestiečio XIV a. antroje pusėje (?) sudegusioje sodyboje rastas 2,2 kg svorio 15 cm skersmens geležies žaliavos gabalas leidžia spėti, kad kalviai dažnai dirbdavo pagal užsakymą iš užsakovo geležies. Galima daryti prielaidą, kad tokia darbo organizacija buvo būdinga ne vienam Lietuvos miestų, pilių ir gyvenviečių amatui. Tokiomis aplinkybėmis realiausias atlygis už darbą – tam tikro žaliavos arba gaminių kiekio skyrimas gamintojui.

Prekiniai piniginiai santykiai lėtai skynėsi kelią lietuvių visuomenėje. Ir tai padeda rasti tikslesnių atsakymų į kai kuriuos klausimus, kaip antai: kodėl taip vėlai buvo įvestas sidabrinės mokestis, kodėl vėlavo lietuviškų pinigėlių leidimas į apyvartą. Vis dėlto buvo tokia Lietuvos ūkio sritis, kurioje cirkuliavo didelės sumos, kaupėsi kapitalai, kūrėsi pagonių ir krikščionių partnerių pasitikėjimo tradicijos, – tai prekyba.

6.3. Prekyba

Baltijos jūros rytų pakrančių prekyba, vikingų įsiūbuota ir praturtinta, sparčiai plėtojosi. Netrukus atsiradusios krikščioniškos valstybės – Lenkija ir variagų (vikingų) užmegzta Rusia – atliko svarbų socialinių pokyčių katalizatoriaus vaidmenį baltų gentyse. Atsirandančiai diduomenei reikėjo kokybiškų, išskirtinių importinių reikmenų ir daiktų. Ir ji jų įsigydavo – pirkdavo (mainydavo) arba pagrobdavo. Seni ar naujai įsikuriantys regiono prekybos centrai paslaugiai atsižvelgė į naujo pirkėjų sluoksnio poreikius, nes nuo jo labai priklausė ir pačių materialinė gerovė. Per Lietuvą didžiosios prekybos magistralės nėjo, tačiau vingiavo visai šalia, ranka pasiekiamos – Dauguvos upe Livonijoje ir Rusioje, kuršiškomis Baltijos pakrantėmis, pagaliau Nemunu ir jo aukštupio intakais Rusioje. Per Vladimiro žemę (Voluinę) ir Pinsko kunigaikštystę Pripetės ir Bugo upėmis bei jų intakais raizgėsi svarbūs prekybos keliai, jungiantys Dniepro ir Vyslos prekybos sistemą, kurios galas buvo Gdanske (Dancige). Periferinė jos atšaka siejo Baltijos ir Juodosios jūros prekybą – maršrutas ėjo Nemunu, kairiuoju Pripetės intaku Sluče, tada Pripete, dešiniuoju jos intaku Horyne ir Pietų Bugu. Trumpesnis Pripetės–Jaseldos–Nemuno kelias IX–XI a. aptarnavo Kijevo ir Gotlando prekybą. Todėl prie Nemuno ir Pripetės aukštupių intakų lietuvių ir jotvingių paribiuose įsikūrę rusiški miestai turtėjo, pirmiausia Naugardukas, Gardinas, Slanimas, Valkavyskas, Zditovas ir tolimesni Pinskas ir Turovas.

[48]
Vėrinys su kaurių kriauklelėmis. Kernavės kapinynas, XIII–XIV a.

[49]
XIII a. vėrinys su lelijų formos kabučiais, atgabentas iš Kijevo Rusios. Sidabras, 22 x 9 cm. Rastas XV a. pr. kape Kernavės senosios bažnyčios kapinyne

XII–XIII a. pirmoje pusėje suklestėjo Naugardukas. Miestas skendo prabangių dirbinių ir importinių prekių jūroje. Tai Bizantijoje, Sirijoje, Egipte pagaminti spalvoto stiklo, paauksuoti indai, Juodosios jūros šiaurinių pakrančių dirbtuvėse nužiestose amforose gabenamas vynas ir alyvuogių aliejus (vieni gausiausių radinių Kijevo Rusios miestuose), prabangūs, liustru puošti fajansiniai dirbiniai iš Irano, šilko audiniai ir raižyto kaulo plokštėmis puoštos skrynelės iš Bizantijos, papuošalai, šiferiniai verpstukai, langų stiklai iš Kijevo, stikliniai indai iš Silezijos ir iš Reino pakrančių dirbtuvių, spalvotųjų ir tauriųjų metalų dirbiniai ir jų žaliava iš Vidurio ir Šiaurės Europos, gintaro žaliava ir ginklai iš baltiškų genčių teritorijų (rasta pavyzdžių iš Kauno regiono) [**48**, **49**, **50**]. Mieste gyveno

[50]
Geležinis zoomorfinis kabutis su žirgelių galvomis, atgabentas iš pavolgio (Kostromos, Kinešmos) arba Naugardo. Kernavė, Lizdeikos kalnas, XIII a. antra pusė – XIV a. pirma pusė

turtingi amatininkai ir pirkliai, kai kurių namų langai buvo įstiklinti, o sienas puošė freskos. Papilyje aptiktas auksakalių ir juvelyrų kvartalas (Гуревич, Ф. Д., 1981, p. 155). Tik keli Kijevo Rusios miestai galėjo girtis tokia išskirtine prabanga ir plačiais tarptautinės prekybos ryšiais. Ideali geografinė strateginė Naugarduko padėtis, kaip įrodo archeologinė medžiaga, lėmė jo klestėjimą. Šis miestas buvo lietuvių ir jotvingių paribiuose įsikūręs senas Kijevo valdžios įtakos forpostas ir tapo reikšmingu svarbios prekybos magistralės periferiniu punktu, kurį pirklių karavanai galiausiai pasiekdavo sausuma. XIII a. karų tarp Lietuvos ir Haličo-Voluinės istorijos šaltiniai nurodo, kad šis strateginis karinis ir, žinoma, prekybos centras buvo pasiekiamas keliaujant sausuma ir upėmis trimis pagrindiniais keliais: iš Turovo laikantis Slučės vagos iki Slucko, tada sukant į šiaurės vakarus (per Nesvyžių); iš Pinsko – tiesiai į šiaurę per Ščiaros aukštupį; iš Bresto per Valkavyską arba Slanimą. Šiauriau Naugarduko, už Nemuno, plytėjo Lietuva. Kita prekybos magistralė, Bugo upė, „lietuviškąja" atšaka siekė Gardiną. Iš Bresto prie Bugo į Gardiną keliauta per Valkavyską, o iš Melniko ir Drohičino tekdavo vykti per Bielską, kuris buvo susijęs su prekyba Narevo upe. Įprastus Gardino ryšius su Drohičinu liudija ir

didžiojo kunigaikščio Traidenio įsakymas gardiniečiams užimti Drohičiną 1274 m. balandžio 1 d., per Velykas, ir archeologiniai Gardino tyrimai (*Археалогія Беларусі*, p. 289). Aktyvios tarptautinės prekybos kryžkelė – Naugardukas – viliojo politinę Lietuvos valdžią.

Lietuvių diduomenę dar labiau viliojo Dauguvos prekybos magistralė. XIV a. antros pusės šaltinių patikimai apibūdinamas kelias nuo Dauguvos, iš Daugpilio (Naujinio) apylinkių, pirklių keliu *(Kopwech)* ėjo iki Luodžio ežero, tada Duseto ežeru ir Sartų ežeru į Šventąją. Šventoji nuvesdavo į Nerį ir Nemuną. Būsimo Kauno regione, Santakos apylinkėse, archeologai aptinka VII–XIII a. radinių, kurie liudija gana intensyvius prekybinius santykius ir gal net čia buvus prekybos centrą (VII–XII a.). Į rytų Lietuvą vedė kelias iš Polocko per Nemenčinę (Neries baseiną). Į šiaurės vakarų Lietuvą kreipė Mūša (Lielupė), Venta ir tarp jų dar buvo sausumos kelias per Šiaulių žemę. Prieš Rygoje įsikuriant vokiečių katalikų kolonijai Polockas nebuvo klestintis Dauguvos prekybos kelio miestas. Per Polocką XI–XIII a. buvo gabenami ar jame perkami Rytų šalių serdoliko karoliukai, stikliniai papuošalai (žiedai, auskarai), vynas ir aliejus amforose, druska, šiferiniai verpstukai, sidabriniai papuošalai, šiek tiek Bizantijoje pagamintų stiklinių papuošalų, gintaras, metaliniai kryželiai, ginklai iš Kijevo, o išvežamas vaškas, brangūs kailiukai ir neišdirbti kailiai. Polockas neprilygo svarbesniam Rusios prekybos centrui – Smolenskui. Per Smolenską, kuris jungė Dauguvą, Dnieprą ir Naugardo žemę, XI–XIII a. archeologinių tyrimų duomenimis, keliavo daug įvairių prekių: buvo išvežama vaško, medaus, arklių, galvijų, kailių, buksmedžio šukų iš Kaukazo, stiklinių apyrankių ir žiedų, gintaro, gal ir sidabro. Įvežama audinių (gelumbės ir šilko), ginklų iš Skandinavijos, druskos, prieskonių, vyno, pentinų, net megztų pirštuotų pirštinių. Per Smolenską į Naugardą būdavo atgabenama gyvybiškai svarbių prekių – javų (kviečių ir rugių), prieskonių, vyno, vaisių ir daržovių, ikonų, enkolpionų – iš Kijevo, Bizantijos ir tolimesnių Rytų šalių. Polocko bei Vitebsko prekybos regione savarankiška Smolensko pinigų ir svorių sistema funkcionavo iki XIII a. devinto dešimtmečio.

XII a. devintą dešimtmetį lietuvių kariaunų plėšikavimas, ilgalaikės pasalos prie Dauguvos, pirklių gurguolių ir laivų apiplėšimai atrodė labiau kasdienybė nei išimtis. Lietuvių epizodinė prekybos magistralės kontrolė pamažu tapo nuolatinė. Prie lietuvių vis dažniau prisidėdavo vietiniai gyventojai sėliai, Jersikos kunigaikštis Vsevolodas, galingo lietuvio Daugiručio *(Daugeruthe, Dangeruthe)* žentas. 1207 m. Rygos vyskupo ir Kalavijuočių ordino kariai užėmė Sėlpilį (prie Dauguvos), 1214–1215 m.

Rygos vyskupo vasalai užėmė ir Jersiką. Polocko kunigaikštis Vladimiras irgi juto lietuvių keliamą grėsmę jo politiniams ir prekybiniams interesams Dauguvos upės baseino žemėse, todėl darė nuolaidų vokiečių kolonijai Livonijoje: 1210 m. sudarė ir 1212 m. atnaujino taiką su Ryga ir susitarė dėl Polockui priklausančių duoklių mokėjimo, laisvos prekybos Dauguva ir pasipriešinimo lietuviams.

Nepatvirtinta karaliaus Mindaugo prekybos privilegija rygiečiams 1253 m. numatė laisvą vokiečių prekybą Lietuvos Karalystėje ir reglamentavo prekių pervežimą upėmis. Ji iš dalies liudija, kad prekyba Dauguva, Mūša (Lielupe), Venta, kai kuriomis Lietuvos upėmis galėjo trukti visą pirmą XIII a. pusę. 1234 m. steigiamos Žiemgalos vyskupijos pietinė riba slinko Neries vaga: nuo ištakų Rusios žemėse iki įtekėjimo į Nemuną. Lietuviškai pateiktas upės pavadinimas *Nieriz*, be kita ko, leidžia spėti buvus dažnus vietinių gyventojų kontaktus su apsilankančiais Dauguvos kelio pirkliais. Tačiau lietuvių kariaunos jau traukėsi nuo Dauguvos pakrančių. XIII a. trečią ir ketvirtą dešimtmetį lietuviai intensyviausiai puolė šiaurės vakarų ir vidurio Rusią, kur per Naugardo ir Smolensko žemes vingiavo seni Rytų Europos prekybos keliai, jų nepalietė Batijaus totorių antplūdis (1238 m.). Polockui nusilpus, rusėniškąją Dauguvos prekybos kontrolę perėmė Smolensko kunigaikštis Mstislavas Davydovičius (†1230 m.), kuris savo politiką derino su Naugardo kunigaikščiu. 1222 m. jis užėmė Polocką ir valdyti turbūt pats paskyrė giminaitį kunigaikštį Sviatoslavą Mstislavičių. Tuojau pat buvo gaivinama ir skatinama laisva prekyba Dauguva. Pagal senąsias Polocko ir Rygos prekybos sutartis maždaug 1223–1225 m. su Smolensku sudaryta nauja, o 1229 m. Mstislavas Davydovičius sudarė kitą, platesnę, sutartį su Ryga ir visa „Gotų pakrante“ (Švedija, šiaurės Vokietijos miestais), t. y. su būsimąja vokiečių Hanza. Šitą sutartį kiekvienas Smolensko kunigaikštis vis atnaujindavo iki XIV a. vidurio. Jau pirmojoje turėjo būti įrašytas kazusas apie pagonių, t. y. lietuvių, puolimų žalą pirkliams, gabenantiems prekes pervalku tarp Kasplios (kairiojo Dauguvos aukštupio intako) ir Smolensko (Dniepro). Smolensko žemė su milžiniška prekybos magistralių sankryža ir apsčiomis pirklių vilkstinėmis labiau viliojo lietuvių diduomenės kariaunas nei vokiečių pilimis sagstomos Dauguvos pakrantės Livonijoje.

Pagonių kazuso įtraukimą į 1229 m. sutartį, be minėtų aplinkybių, lėmė konkretus precedentas. Plati ir sukrečianti lietuvių kariaunų invazija į rusėniškąją Dauguvos atkarpą įvyko 1225–1226 m. žiemą. Tuo metu Ryga beveik dešimtmetį trukusį karą su Naugardu jau buvo užbaigusi taikos ir prekybos sutartimi. Prie

jos prisidėjo Polockas ir Smolenskas. Taikos metu pajudėjusius pirklius atsekė lietuviai. Kaip nurodo Naugardo šaltiniai, tais metais atžygiavo 7 000 lietuvių kariuomenė. Ji pasidalijo į dvi ar tris kariaunas. Viena iš jų niokojo Polocko žemę, kitos plėšė Smolensko (Toropecą) ir Naugardo (Toržoką, Rusą) valsčius, užmušė daug svetimšalių pirklių. Tiesa, lietuviai skaudžiai nukentėjo nuo Naugardo ir Smolensko kunigaikščių atkirčio. Šie įvykiai galėjo palikti pagonišką pėdsaką 1229 m. sutartyje. Tais pačiais metais Kalavijuočių ordino brolių įvykdytas didelis puolimas Nalšios žemėje panašus į mėginimą Lietuvoje užgniaužti lietuvių keliamą pavojų prekybos sutarčiai. Jis susijęs su ginkluotu Livonijos atsakymu į žiemgalių, lietuvių (žemaičių) ir kuršių puolimą Dauguvos žiotyse prieš metus, kai buvo sugriautas Daugavgryvos vienuolynas ir pilis bei sukelta grėsmė prekybos saugumui.

Pagonių kariaunos, kaip liudija XIII a. pabaigos faktai, pirkliams padarydavo didelių finansinių nuostolių.

„<...> ir dabar, kunigaikšti, apsakome 7-ą skriaudą, nutikusią, kai mūsų broliai ruošėsi vykti iš Vitebsko į Smolenską, tada lietuviai juos ant kelio apiplėšė, prie tavo miesto, kunigaikšti, juos surišo bei kankino ir jų prekes atėmė, ir tai darėsi tavo valdose! Tada atėmė prekių už 73 lydyto sidabro grivnas. Kunigaikšti, tau derėjo juos apsaugoti nuo tokios skriaudos. Jeigu taip būtų atsitikę prie tavo tėvo Konstantino, tokia skriauda niekuomet nebūtų ištikusi mūsų brolių, kaip tuomet nutiko" (*Mindaugo knyga*, p. 50).

Ankstyvojoje lietuvių kariaunų „prekybinėje" veikloje nuožmus plėšikas arba jį lydintis faktorius klientas nesunkiai virsdavo prisigrobtų gėrybių ir vergų prekeiviu. Vergai, kuriais tapdavo iš grobiamųjų žygių atsivesti belaisviai, tuo metu buvo svarbi lietuvių „eksporto" prekė. Iš lietuvių vergus pirko krikščionių pirkliai. Galima spėti, kad dalį vergų pagonys parduodavo totoriams. Gal taip reikėtų komentuoti 1387 m. Jogailai mestą Vokiečių ordino kaltinimą, kad lietuviai Rusioje prekiauja jo belaisviais. Lietuvių tiekiamos prekės viliojo pirklius ir kai kurių vietų gyventojus išmokė pakantumo bei paslaugumo, nes tai buvo naudinga. Lietuvius palaikantieji Rusioje – realybė, užfiksuota 1229 m. Smolensko ir Gotlando prekybos sutartyje. Joje kalbama apie pareigūną, kurį pervalko tijūnas, sužinojęs atplaukiant pirklius, privalo skubiai siųsti pas pervalko tarnus, kad tie pergabentų prekes. Skubos reikalauta dėl to, kad niekas iš žemiausių tarnų nepakenktų pirkliams (kenkimas – tai pagonių plėšiamieji antpuoliai). Lietuviai pirkosi savanaudžius informatorius ir vietos

kunigaikščio administracija jų negalėjo sutramdyti. Vėliau ir kai kurie miestai ėmė talkinti lietuviams priglobdami nuo persekiojimo, pavyzdžiui, Toropecas 1245 metais.

Galimas dalykas, kad nuo Saulės mūšio (1236 m.) iki Mindaugo įsiviešpatavimo Livonijos vyresnybė pragmatiškai švelnino lietuvių krikščioninimo planus, o nusistovėję, kartais net taikūs šalių santykiai leido pirkliams be baimės lankytis Lietuvoje. 1253 m. Mindaugo privilegijoje minimi prekybos keliai žeme ir vandeniu, pirkliams, kertantiems vidines lietuvių teritorijas, nemieli muitai ir mokesčiai, aiškėja prekybos teisės normų formavimas atsižvelgiant į kazusą, kai pirklių laivui nukentėjus prekės perkeliamos į krantą. Matyti, kad vokiečiai Lietuvoje mieliau rinkosi vandens kelius, bet prarasdavo prekių ir kentėjo nuo žemių diduomenei mokamų mokesčių.

> Nuostolių priežastis ir mastus šiek tiek iliustruoja 1267 m. kuršių sutartis su Livonijos ordinu, kurioje aptariama ir naujų ponų naudai patikslinama paprotinė norma, kaip elgtis su vandenyje rastais daiktais. Jei jie randami išplukdyti jūros pakrantėje, radėjas pasiima trečdalį kaip radybas, o kitus atiduoda Ordino vaitui. Šis privalo daiktus saugoti metus, kol atsiras šeimininkas. Jei savininkas neatsiranda, daiktai atitenka krašto ponui. Tačiau iš jūros išgriebtus daiktus radėjas ir krašto ponas dalijosi per pusę. Savininko teisės nebuvo numatytos.

Iš pirklių nelaimių Lietuvoje iki Mindaugo Karalystės pelnėsi žemių diduomenė, rinkosi ji ir prekybos muitus, ir rinkliavas. Todėl Rygos miestiečiai ir pirkliai, kuriems priskiriamas nepatvirtintos 1253 m. privilegijos diktatas, siekė panaikinti didžiausius prekybos Lietuvoje trukdžius. Prekiavimo problemas gali įvardyti tik su jomis susiduriantys žmonės, todėl literatūroje pagrįstai tvirtinama, kad vokiečiai Lietuvos teritorijoje prekiavo gana intensyviai. Gyvą prekybą su Ryga Mindaugo Karalystėje liudija ne tik 1253 m. privilegija, bet ir duomenys apie lietuvių prekijus – prekiaujančios lietuvių diduomenės faktorius. Livonijos ordino brolių pas pagonis sugauti ar pastebėti prekijai su kunigaikščio Treniotos prekėmis – tai tradicinių prekių mainų tarp Lietuvos ir Žemaitijos pavyzdys. Čia galėjo būti pagrobtos Treniotos bernų prekės, nes Livonijos ordinas po 1257–1258 m. paliaubų intensyviausiai kariavo su žemaičiais. Žemaičiai per paliaubas su Livonija tuojau pat įsitraukė į Rygos prekybos orbitą, buvo numatyta laisva šalių prekyba. Vokiečiai išnaudojo tranzito (į Prūsiją per Klaipėdą?) galimybes, anot *Eiliuotosios Livonijos kronikos*,

„be rūpesčio menkiausio / rytą vakarą be baimės / visi atvirai keliaut galėjo / prekybos reikalais". Mindaugo laikais pradėta plėsti Lietuvos įtaka Polocke klojo pamatus galimybei ateityje užvaldyti didelę dalį Dauguvos–Dniepro prekybinės magistralės. Lietuvių kunigaikščiams teko įveikti painius Smolensko ir Naugardo miestų ir žemių kunigaikščių, susijusių su Vladimiro didžiuoju kunigaikščiu, interesus. Šioje veikloje aktyvus buvo Tautvilas – Polocko kunigaikštis. Remdamas Mindaugo politiką 1258 m. jis su polockiečiais kariavo Smolensko žemėje, kiti lietuviai puolė Naugardo žemės Toržoką. Po Mindaugo mirties Polockas neatšlijo nuo Lietuvos. Jo kunigaikščiai, lietuvis Girdenis (1264 m. gruodžio 28 d.), vėliau Vaišelgai pavaldus vietinis Iziaslavas (po Girdenio, 1267 m.), sudarinėjo savarankiškas taikos ir laisvos prekybos sutartis su Ryga, bet atsižvelgdavo į 1229 m. Rygos ir Smolensko sutarties tradicijas dėl laisvos prekybos garantijų. Polockas vis stipriau buvo glaudžiamas prie Lietuvos. Tai kėlė Naugardo nepasitenkinimą, – 1267 m. net planuotas žygis į Polocką arba Lietuvą, – bet nieko nepasisekė pakeisti. Žygis žlugo.

Valdžią Lietuvoje paėmęs Traidenis skynė pirmuosius vaisius iš prekybinės pirmtakų politikos sodo prie Dauguvos. Jis ėmė naudoti ūkinės Rygos blokados įrankius – Lietuvos kontrolė „lietuviškoje" Dauguvos atkarpoje nuo Daugpilio (Naujinio) link aukštupio 1270 m. paralyžiavo prekybą. Be pirklių kelionių Dauguva veiksmingų varžymų (1270, 1278 m.), lietuviai vykdė karinius antpuolius, o 1278 m. polockiečiai ir vitebskiečiai sulaikytus vokiečių pirklius su visomis prekėmis jau perduodavo lietuviams. Traideniui pavyko išlaikyti įtaką Polockui, nors 1274–1277 m. laikotarpiu šis buvo sudaręs taikos (ir prekybos) sutartį su Ryga, atrodo, Lietuvai nedalyvaujant. Neretų karinių nesėkmių susilpninti, bet rusėnų remiami lietuviai, Livonijos vyresnybės nuomone, vėl sustiprėdavo ir puldavo krikščionių tikėjimą. Tačiau Traidenis nebuvo užsispyręs pagonis, todėl per trumpus taikos su Ryga periodus, pavyzdžiui, per sunkią 1274–1276 m. taiką, sudarytą praradus Daugpilį, prekyba tuojau pat buvo atnaujinama. Kaip tik nuo Traidenio laikų istorijos šaltiniai ima minėti Rygoje prekiaujančius lietuvių pirklius. Lietuva su užvaldytomis Rusios žemėmis jau buvo pirklius masinantis kraštas. Žinoma, kad dar Traidenio laikais jie leisdavosi į rizikingą prekybą net per karą tarp pagonių ir krikščionių. Dėl tokio atsidavimo prekyba šiuose kraštuose jau niekada negeso, o taikos sąlygomis žaibiškai atgydavo, įtraukdama visus taikiai ar priešiškai nusiteikusius regiono veikėjus. Lietuvos stiprėjimas prie Dauguvos paveikė Smolenską. Jo kunigaikščiai, tvarkydami prekybos Rygoje ir užjūriuose reikalus, vis labiau stengėsi įtikti lietuviams. Iš

1229 m. sutarties, atnaujintos 1277–1279 m. Smolensko kunigaikščio Michailo Rostislavičiaus, išnyko pagonių grėsmės Kasplios pervalke kazusas. Vytenio valdymo laikais į Polocką tvirtai įkėlę koją lietuviai neabejotinai mažino Smolensko pajamas iš Dauguvos prekybos magistralės. Vitebsko žemėje lietuvių kariauninkai netrukdomi rengė vergų turgelius ir plėšė pirklių vilkstines. Smolensko kunigaikščiams teko taikytis su netektimis, o Gediminą jau vadinti savo vyresniuoju broliu, t. y. pripažinti jo politinę viršenybę.

Lietuvių įsitvirtinimas rusėniškoje Dauguvos atkarpoje padėjo plėtoti Rygos vokiečių prekybinius interesus Lietuvoje – prekyba itin aktyviai vyko 1287–1303 metais. Didysis kunigaikštis Vytenis įsikišo į Ordino ir Rygos konfliktą, stojo į Rygos pusę ir 1298 m. su rygiečiais pasirašė taikos sutartį. Rygiečiai į miestą įsileido lietuvių įgulą. Sutartis galiojo iki 1313 m., kol Livonijos vyskupai ir Danijos karaliaus vietininkas Taline, savivaldžių miestų miestiečiai įkalbėjo rygiečius taikytis su Vokiečių ordinu ir atmesti taiką su lietuviais, bet išsaugoti tradicinę prekybą. Sutartis buvo puikus strateginis politinis didžiojo kunigaikščio žingsnis, kuris aštrino vidinius Livonijos nesutarimus ir saugojo Lietuvą nuo karinės Ordino agresijos, bet prekybą paveikė neigiamai. Dėl rygiečių sprendimo įsileisti lietuvių įgulą į savo miestą Rygos prekyba liovėsi klestėjusi (Rowell, S. C., 2001, p. 82–83). Kita vertus, Ordinas ir Ryga slapta prekiavo su Lietuva. Ginklų lietuviams neįvardytas Ordino tarnas pirko net Tartu.

Sparčiai plėtojami Lietuvos prekybiniai politiniai interesai prie Dauguvos skatino augti socialinį lietuvių pirklių sluoksnį ir stiprino jų aktyvumą. *Rygos skolų knygos* (1286–1352) duomenimis, pagrindinės Lietuvos tiekiamos prekės buvo vaškas, brangūs kailiukai ir įvairių žvėrių ar galvijų kailiai. Kai kurie lietuviai buvo sukaupę nemažas grynųjų sumas, todėl kartais tapdavo prekybinių operacijų kreditoriais. Prekybai Lietuvoje jie įsigydavo druskos, gelumbės, geležies (metalų), taip pat kitų svarbių prekių, kurių pardavimą pagonims aukščiausieji krikščionių ganytojai laikė nusikalstamu. Tačiau lietuvių pirklių prekybos mastai, palyginti su rusų ar vokiečių, buvo labai kuklūs.

Lietuvos įsitvirtinimas prie Dauguvos ne tik suvaržė Smolensko įtaką ir paskatino augti Lietuvos ūkį, sudarė sąlygas pirkliams ir ūkį aptarnaujantiems profesionalams rastis. Vokiečių pirkliams prekybinė partnerystė su pagonimis tapo neišvengiama realija, į kurią reikėjo atsižvelgti svajojant apie neišsenkamus Rusios girių turtus ir savo naudą. Ilgainiui tarp krikščionių Livonijoje ir pagonių Lietuvoje susiformavo savitas prekybos modelis, pagal kurį buvo gudriai išvengiama Katalikų

bažnyčios susirinkimų kanonų ir popiežių bulių reikalavimų, skelbiamų nuo Laterano III susirinkimo (1179 m.), kurie draudė krikščionių prekybą su pagonimis ir vertino ją kaip nuodėmingą. Draudimais siekta neleisti saracėnams ir pagonims stiprėti naudojantis krikščionių gėrybėmis, neduoti jiems į rankas krikščionių ginklų. Vadinamosios *res prohibitas* „draudžiamos prekės" buvo svarbiausių karinių (geležis, ginklai, laivai ir laivų medžiaga, žirgai), socialinių (audiniai ir drabužiai, prabangos reikmenys) ir gastronomijos (druska, maistas su javais, vynas, alus) sričių. Tai buvo visuotinių prekybos su pagonimis sankcijų reikalavimai. Kiekvienas popiežius pakartodavo draudimus ir atnaujindavo draudžiamų prekių sąrašą. Remdamasis Laterano IV susirinkimo (1215 m.) gairėmis Honorijus III laiške Prūsijos vyskupui 1218 m. reikalavo kontroliuoti, kad krikščionys neparduotų pagonims geležies, ginklų ir druskos; Grigalius IX uždraudė Gotlando pirkliams Baltijos kraštų pagonims parduoti ginklų, laivų, žirgų ir maisto (1229 m. vasario 16 d.); Inocentas IV laiške Ėzelio (Saremos) vyskupui 1248 m. ekskomunikavo tuos krikščionis, kurie pagonims pristato tokias prekes, ir 1253 m. ragino krikščionis ginti Klaipėdos pilį, kuri užtveria kelią pagonims atsigabenti ginklų, drabužių ir druskos; Urbonas IV laiške Linšiopingo vyskupui 1262 m. gruodžio 3 d. smerkė krikščionis, kurie parduoda draudžiamas prekes pagonims, kariaujantiems su Vokiečių ordinu. Šie draudimai galiojo ir XIII a. antroje pusėje, ir XIV a., nors vėlesnio laikotarpio prekybą su pagonimis draudžiančių popiežiaus raštų neišliko – yra tik draudimai parduoti Šiaurės Afrikos ir kitiems musulmonų kraštams. *Res prohibitas* klauzulės buvo vienodos dėl saracėnų ir dėl pagonių, todėl nestebina frazės, įrašytos 1278 m. Livonijos vyresnybės laiške pirkliams, apie slaptą rusų paramą lietuviams, kurios sustiprinti jie dar labiau puola krikščionis. Popiežiaus sankcijos galiojo, Livonijoje jų įgyvendinimas buvo Ordino pareigūnų rankose, bet pragmatiški prekybos subjektai stengdavosi jų išvengti. Pats Vokiečių ordinas turėjo popiežiaus leidimus (1257, 1263 m.) parduoti ir pirkti prekes kur tik nori. Nėra žinoma, ar šia veikla nusidėję Baltijos kraštų pirkliai mokėjo Šventajam Tėvui baudas, kaip kad prekiavusieji su saracėnais, o sumokėję vėl nusidėdavo. Kai Rygos arkivyskupas ir rygiečiai susikivirčijo su Ordinu, paaiškėjo, kad ir vieni, ir kiti pelningai prekiavo su pagonimis lietuviais. Ordino vyresnybė 1300 m. buvo skundžiama popiežiui, kad broliai riteriai sudaro trumpalaikes paliaubas su lietuviais (taikos sąlygomis popiežiaus sankcijos negaliojo), tie atvyksta su prekėmis pas vokiečius į nurodytą vietą, ir broliai vieni prekiauja Livonijos krašto nenaudai. Rygiečiai nekritikavo prekybos, bet sielo-

josi, kad patys negali dalyvauti. 1312 m. popiežiaus legato Pranciškaus Molianiečio tyrime dalyvaujantys Ordino ir Rygos liudytojai stengėsi priešininkui versti kaltę dėl ginklų ir geležies pardavimo lietuviams. Iš tikrųjų abi proceso šalys nebuvo be nuodėmės. 1309 m. Polocko vyskupas, pavaldus didžiajam kunigaikščiui Vyteniui, paprašė būtent Rygos miestiečių atvežti javų. Tyrinėtojai mano, kad ir Livonijos ordino brolių įgaliotiniai lietuviams parduodavo ne tik obuolių, ridikų (ropių?), svogūnų ir kopūstų (Mažeika, R., 1990, 1993, 1994).

Abipusė nauda iš prekybos nurungdavo ideologinius partnerių nesutarimus. Popiežiaus 1356 m. priekaištus Vokiečių ordinui dėl susiorganizuoto kelio į pajuodjūrį (Juodosios jūros šiaurinę pakrantę) per Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę broliai galėjo atremti argumentu, kad Lenkijos karalius sudarė su pagonimis taikos sutartį – tokios sutartys visada skatino prekybą. Vokiečių ordino broliai Livonijoje 1367 m. lapkričio mėn. pasirašydami vadinamąją „plėšikėlių taiką" su Algirdu ir Kęstučiu išsprendė ir karo Lietuvoje taktikos, ir komercijos problemas. XIV a. antroje pusėje vokiečių Hanzos santykiai su didžiuoju partneriu Naugardu (ir Pskovu) pašlijo, prekybą imta riboti: nuo 1366 m. Hanza periodiškai draudė livoniečiams prekiauti su rusų kraštais (Varakauskas, R., p. 263). Kilusius nesutarimus šalys sprendė areštuodamos pirklius ir jų prekes, kaip antai Naugarde 1367 metais. Minėtos taikos tekste prekyba neaptariama, tačiau dėl jos sąlygų galėjo būti slaptų sandėrių, juk Ordinas per daug nepaisė popiežiaus papeikimų dėl pelningos prekybos su Lietuva ir jos rusėniškomis žemėmis. Hanzos draudimai galėjo skaudžiai paliesti Vokiečių ordiną, pelningai pardavinėjantį sidabrą Naugarde, tačiau Ordinas ir jų nepaisė. Ordiną ir Hanzą viliojo galimybės plačiai prekiauti Maskvos Didžiojoje Kunigaikštystėje, kurią pasiekti per Naugardą ir Pskovą darėsi vis sunkiau.

Nors politinės aplinkybės Lietuvai buvo nepalankios – Livonijos krikščionys jėga vertė pagonis ateiti pas Dievą, – prekyba su Livonija XIV a. pirmoje pusėje plėtojosi ir klestėjo. Puiki šio teiginio iliustracija – Polocko ūkio pakilimas. Stephenas C. Rowellas akcentuoja, kad per XIV a. čia pastatyta daugiau cerkvių ir vienuolynų (7) nei per XI–XIII a. (5). Polocko, kaip vieno iš lietuvių prekybinių centrų, raida XIV a. rodo didelius Lietuvos ūkio pokyčius. Jis turėjo sparčiai augti, nes buvo pajėgus nuolat tiekti nemažą kiekį paklausių prekių (vaško ir kailių) Hanzos pirkliams. Kartu didėjo lietuvių pirklių sluoksnis, kuris iš prekybos įstengė sukaupti grynųjų, gausėjo ir vietinis importinių prekių vartotojų sluoksnis (pirmiausia valdančioji dinastija ir jos bajorai), kuriam, be būtinų prekių,

norėjosi užkrimsti skanių obuolių, pasipuikuoti užjūrio meistrų darbo pentinais. Modernių ūkinių ir technologinių naujovių poreikis Lietuvoje Gedimino laiškų diplomatijos formuluojamas labai konkrečiai. Svaiginamą Polocko sėkmę lėmė ne tik seni tradiciniai ryšiai, bet ir didžiojo kunigaikščio Gedimino vykdoma politika – taikos su krikščionimis siekimas ir prekybos skatinimas. Per kelerius pirmuosius viešpatavimo Lietuvoje metus Gediminas turėjo suprasti, kad karinės pergalės prieš Ordiną nėra ilgalaikiai strateginiai laimėjimai, o prekyba, užvaldžius Rusios žemes, jo valstybę darė vis patrauklesnę Vakarų krikščionių, pirmiausia Hanzos, pirkliams. Nuo 1322 m. Gediminas šliejo prie Lietuvos Pskovą, augo lietuvių vaidmuo ir Naugarde. Jau 1323 m. gegužės 26 d. laiške Gediminas kvietė Hanzos pirklius ir kolonistus keliauti pas jį įprastu prekybos keliu Naugardas–Pskovas–Lietuva. Seni pskoviečių pirklių karavanų maršrutai sukdavo ne tik į Polocką, bet ir giliau – į Lietuvą, antai 1335 m. Liubeko pasiuntinys Naugarde skundėsi, kad pskoviečiai su lietuviais pagrobė iš vokiečių pirklių nemažai pinigų, o 1343 m. Vitebsko kunigaikštis Algirdas areštavo Polocke ir Lietuvoje buvusius Pskovo pirklius ir jų turtą.

> Naugardui tokios didelės politinės įtakos, kokią darė Pskovui, lietuviai neturėjo, jis išlaikė savarankiškumą. 1326 m. naugardiečiai bajorai pasirašė taikos sutartį su Gediminu, XIV a. ketvirtą dešimtmetį naudojosi Narimanto Glebo Gediminaičio karine pagalba, kai Švedija ir Maskvos didysis kunigaikštis kėlė pavojų. Nors tokią prolietuvišką politiką diktavo Naugardo vyresnybės politiniai siekiai, taiką ir suartėjimą visada lydėdavo intensyvesnė prekyba tarp šalių. Tą patvirtina XIV a. antros pusės kailių eksportas iš Naugardo žemės į Lietuvą.

Elegantiška diplomatine veikla Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas nuo 1322 m. ėmė siekti taikos su kryžiuočiais ir krikščionimis, ketindamas stiprinti ir turtinti kraštą nevaržoma naudinga prekyba ir savo valstybėje apgyvendinti ūkines bei technines naujoves įvaldžiusių kolonistų. Atvirai ir užuominomis reiškiami pažadai priimti krikštą rodė, kad Gedimino ketinimai globoti kolonistus tvirti. Be to, didžiąją Europos dalį (ir Lietuvą) 1315–1319 m. palietęs ūkio nuosmukis ir badas vertė palankiau žvelgti į pelningos prekybos teikiamą naudą. Prekybos su krikščionimis skatinimo motyvas Gedimino laiškuose labai stiprus. Jis kviečia pirklių luomo žmones apsigyventi Lietuvoje. Įdėmūs tyrinėtojai Gedimino 1322–1323 m. laiškų diplomatijoje įžvelgia dėmesį ne lietuvių krikščioninimui, o valstybėje įsikuriančių pirklių teisinei ir dvasinei padėčiai (Rowell, S. C., 2001, p. 221–222). Krikščioninimas apribojamas kartu

su elgetaujančių vienuolių veikla Lietuvoje, kurią Gediminas gana griežtai reglamentuoja, – jiems leidžiama kurtis tik Vilniuje ir Naugarduke, kur pastatytos trys bažnyčios, dvi pranciškonams ir viena dominikonams. Šie vienuoliai tradiciškai buvo susiję su pirklių veikla. XIV a. paskutiniu ketvirčiu datuojama katalikų bažnyčia Vilniuje buvo pašventinta šv. Mikalojui, pirklių globėjui. Tokioje bažnyčioje ir melstasi, ir prekės sandėliuotos, saugoti svorių ir matų etalonai. Glaudų pranciškonų vienuolių ryšį su katalikų pirklių kolonija Lietuvoje iliustruoja Rygos vokiečių pirklių vyresniojo Vilniuje Hanulo (1382–1387) veikla – globojami pranciškonai iš jo gavo Kenos dvarą. 1323 m. spalio 2 d. Vilniuje pasirašyta ketverių metų taikos sutartis tarp Lietuvos ir Livonijos (po metų popiežiaus verčiamas prie jos prisidėjo Vokiečių ordinas) atvėrė puikias galimybes prekiauti. Sutartyje aptartos svarbiausios prekybos sąlygos: laisva prekyba, asmens ir turto teisinė apsauga – abiejų šalių gyventojai galėjo saugiai ir laisvai judėti visų žemių keliais, o pažadas taikyti Rygos teisę suteikė pirkliams mokesčių lengvatų ir prekių apsaugos garantijų (plačiau žr. II.6.1). Sutartyje matyti ir aiškūs Lietuvos prekybiniai interesai – laisvas žmonių judėjimas ir teisė pirkti bet kokią prekę vėrė galimybes nesunkiai įsigyti draudžiamų pagonims parduoti žaliavų ir daiktų. Taikos sutartį pasirašiusių miestų ir žemių vardijimo tvarka rodo, kad Ryga buvo neabejotina Lietuvos prekybos lyderė, o Polocko išskyrimas iš lietuvių valdomų Rusios žemių dar kartą patvirtina, jog tai – pagrindinis Lietuvos prekybos su Vakarų krikščionimis centras. Kartu pastebima prekyboje auganti Klaipėdos reikšmė, žinoma, prekyboje su Žemaitija, nes ji yra antrasis iš Livonijos pusės minimas taikos sutarties subjektas, toliau – Kuršo žemė.

Dėl Vilniaus sutarties suintensyvėjo Lietuvos ir Hanzos, Livonijos prekyba. 1328 m. pasibaigus jos terminui rygiečiai toliau prekiavo su Lietuva apeidami Ordiną, su kuriuo, remiami Gedimino, netrukus atnaujino karą. Dauguva tarp Rygos ir Polocko plaukė pirklių laivai, sausuma keliavo gurguolės. Į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę buvo gabenama druska, audiniai [**51**], varis, alavas, geležis ir jos dirbiniai, ginklai, arkliai, apyniai, javai, maisto produktai; į Rygą – tradiciškai – vaškas, kailiai, odos, galbūt ir medus. Ordinas stengėsi blokuoti prekybą kontroliuodamas Dauguvos žiotis Diunamiundėje (Daugavgryvoje) ir Daugpilyje prie Lietuvos pasienio, Mintaujoje (dab. Jelgavoje) prie Lielupės (Mūšos). 1330 m. kovo 21 d. Rygos miestiečiai pasidavė Livonijos ordinui, nutraukė ryšius su Lietuva ir priėmė į miestą Ordino brolių įgulą. Nors tiesioginių šaltinių, kurie atskleistų, kaip toliau klostėsi dviejų priešų prekybiniai santykiai iki 1338 m. Gedimino ir Livonijos prekybos sutarties, lyg ir nėra, šį tą byloja 1338 m.

[51] *Plomba su gotiška B raide. Aversas ir reversas (su „ausytėmis" plomboms tvirtinti). Alavo ir švino lydinys. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a.*

prekybos sutarties tekstas. Galima spėti, kad tapęs beveik vienvaldžiu Livonijos ponu Ordinas atnaujino prekybą su Lietuva ir prekybinius ryšius tarp pagonių ir krikščionių padarė nenutrūkstamu. Lapkričio 1 d., manoma, Vilniuje, magistras, jo maršalai ir Rygos miestiečiai pasirašė dešimties metų prekybos sutartį su Gediminu, jo sūnumis (Polocko kunigaikščiu Narimantu Glebu ir Vitebsko kunigaikščiu Algirdu), Polocko vyskupu ir abiejų miestų miestiečiais. Ji atsirado ne tik dėl to, kad tvirtėjantys pagonių ir krikščionių komerciniai ryšiai davė daugiau naudos nei nuostolių, kad Rygos miestiečiai dar buvo įtakinga jėga ar kad Gediminui nesisekė kariauti vakaruose, bet ir todėl, kad pietiniai maršrutai vokiečių pirkliams buvo uždaryti dėl Vokiečių ordino ir Lenkijos Karalystės konflikto (Rowell, S. C., 2001, p. 274). Pagal šią sutartį Livonijos ir Lietuvos žemėse buvo nustatytos zonos, kuriose uždrausti bet kokie kariniai veiksmai.

> „Nuo Aiviškitės [Aiviekstos] žiočių tiesiogiai tuo keliu, kurį valdo Lietuvos karalius Gediminas, Nicevros kryptimi ir nuo Aiviškitės žiočių per Dauguvą iki dvarvietės, Uspalde vadinamos, ir nuo jos tiesiogiai į tą kaimą, vadinamą Stripaine, o aukščiau to kaimo nei už kelio, nei tame kelyje nei Lietuvos, nei magistro žmonės neturi kėsintis į kieno nors gyvybę ar turtą. Štai Lietuvos žemės, kurias liečia ši taika: Balninkai, Giedraičiai, Nemenčinė. Toliau, taikos ruožas turi plytėti Aiviškitės upelio, Pedeten [Pededze] pavadinto, kryptimi ir toliau nuo to upelio pagal senąją taiką į Adzelę. Taikos ruože ir aukščiau jos nei viena, nei kita kariuomenė negali kėsintis į kieno nors gyvybę ar turtą. Toliau, Dauguva turi būti laisva kiekvienam pirkliui, ar jis būtų krikščionis, ar pagonis <...> Toliau, vokiečių pirklys gali važiuoti saugus dėl savo gyvybės ir turto per

Rusią ir Lietuvą taip toli, kiek siekia Lietuvos karaliaus valdžia. Toliau, keliai abiejose Dauguvos pusėse, žemiau Aiviškitės žiočių, turi būti saugūs kiekvienam pirkliui tiek toli, kiek jis gali nusviesti ietį. Toliau, pirklys gali keliauti netrukdomas tuo keliu, kuris vadinasi laisvuoju: kai atvyksta vokiečių pirklys į Lietuvos žemę arba Rusiją, jis gali keliauti, kur nori; lygiai taip pat rusų arba lietuvių pirklys, kai atvyksta į Rygą, gali keliauti Livonijos žemėje <...>" (*Chartularium Lithuaniae*, p. 259)

Pirkliams buvo garantuotos laisvos ir lygios prekybos sąlygos, nustatyta žalos atlyginimo tvarka. Tai bene pirma prekybos sutartis, kurioje atsižvelgiama į stiprėjančių, nors vis dar tvirtai susijusių su sutartį tvirtinančiu „Lietuvos karaliumi, jo sūnumis ir jų bajorais", kuriems iš esmės ir tarnavo, etninių lietuvių pirklių interesus. Po metų sutartį su Livonijos magistru ir rygiečiais pasirašė Gediminui pavaldus Smolensko kunigaikštis Ivanas Aleksandrovičius. Po keliolikos metų Hanza įsteigė prekybos kontorą Polocke, o jos veiklą kontroliavo Rygos miestiečiai. Kai 1338 m. sutarties terminas ėjo į pabaigą, Europą sukrėtė didysis maras, jis nusinešė porą dešimčių milijonų gyvybių ir pristabdė prekybą visame žemyne. Bet jis nenumarino laisvų prekybos kelių ir zonų tradicijos. Maždaug 1354 m. Vokiečių ordinas išsirūpino panašų kelią į pajuodjūrį per Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, pastatė reikalingus tiltus. Su tuo gali būti susijusi po 1341 m. datuojama Trakų kunigaikščio Kęstučio garantija Torunės pirkliams, leidžianti laisvai vykti prekiauti per Drohičiną, Melniką ir Brestą į Lucką. Įprastos laisvos prekybos praktikos patvirtinimu laikoma 1367 m. lapkričio 7 d. didžiojo kunigaikščio Algirdo, Kęstučio su aukštais bajorais ir Livonijos magistro su aukštais pareigūnais sudaryta vadinamoji „plėšikėlių taika", kurią lėmė įtempti Hanzos santykiai su Naugardu ir Lietuvos įsigalėjimas dideliuose Rusios plotuose bei milžiniška įtaka rusėnų žemėms. Sutarties galiojimo terminas nenumatytas, o tai rodo jos svarbą abiem sutarties šalims. Ji nustatė taikos žemes, į kurias abiejų šalių „plėšikėliams" draudžiama įžengti, išskyrus Lietuvos ir Livonijos kariuomenes.

„<...> taika prasideda nuo Ikškilės, kur minėto kunigaikščio Stirpeikio taikos ruožas yra ribojamas ir tęsiamas, Dauguvą siekiant iki pat Egelamino upės ir toliau nuo to upeliuko iki pat Videniškių <...>" (*Chartularium Lithuaniae*, p. 303)

Daugumos tyrinėtojų nuomone, sutartyje rūpinamasi pirklių saugumu, nors to aiškiai nesakoma. Bet taikos žemės apėmė Lietuvos šiaurės

rytus ir Livonijos pietryčius iki Dauguvos, kur vingiavo senieji prekybos keliai.

Lietuva tapo komercijos realija – valdė vieną svarbiausių Rytų Europos prekybos kelių į Rusią ir toliau į Rytus. Jos komercinė galia nepaliaujamai stiprėjo. Vėrėsi plačios galimybės Rytuose. Didžiojo kunigaikščio Algirdo ir jo brolio Kęstučio įgaliotiniai 1372 m. liepos 12–31 d. sudarė paliaubų sutartį su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu, kurioje pirkliams garantuojama laisva prekyba. Tiesa, laisvė pirkliams buvo numatyta vos trims mėnesiams (rugpjūčio 1 d. – spalio 26 d.). Bet tai tik patvirtina faktą, kad viliojamai iki Volgos nusidriekęs Dauguvos kelias vertė vokiečių, lietuvių ir rusėnų bei maskvėnų pirklius pasinaudoti net menkiausia proga prekiauti, net ir nepalankiomis sąlygomis. Tačiau iki pat XIV a. pabaigos, kol Lietuvai neatsivėrė naujų galimybių prekiauti su Vokiečių ordinu Prūsijoje, pagrindinis jos prekybos partneris buvo Ryga.

Nemunas Lietuvos pietuose ir pietvakariuose netapo strategine valstybės prekybos magistrale. Dauguma prekių, gabenamų jo aukštupio intakų keliais XIII a. pirmoje pusėje, iki totorių tvano Rusioje, turėjo plūsti į Naugarduką. Nemunu į šį ir kitus panemunių miestus keliavo Baltijos pajūrio gintaras. Tačiau XIII a. antroje pusėje Naugardukas virto kruvinų Lietuvos, Haličo-Voluinės ir totorių kovų arena. Apie jį, kaip prekybos centrą, mažai kas žinoma iki Vytenio valdymo. Kitame Nemuno vagos gale komercines pagonių ir krikščionių iniciatyvas žlugdė Livonijos ordino pastatyta Klaipėdos pilis [**52**]. Iš popiežiaus Inocento IV 1254 m. rugpjūčio 23 d. bulės Brolių pamokslininkų ordino (dominikonų) vyresnybei Livonijoje ir Prūsijoje matyti, kad Klaipėdos paskirtis – trukdyti pagonims Nemunu atsiplukdyti ginklų, drabužių, druskos ir kitų būtinų reikmenų. Taip organizuotas per Nemuno žemupį įvežamo importo blokavimas. Karalius Mindaugas nesistengė skatinti prekybos Nemunu. Upė virto strategine gynybos linija lietuvių kovose su kryžiuočiais. Šiek tiek žinių pateikia XIV a. šaltiniai: Gedimino ir abiejų Ordino šakų Vilniaus sutartyje (1323 m.) galima įžvelgti augančią Klaipėdos reikšmę žemaičių prekyboje su Livonija. Akivaizdu, kad žemaičių interesų buvo paisoma jau nuo Lietuvos Karalystės laikų. Apie Nemuno prekybą XIV a. istorijos šaltiniuose iki 1390 m. žemaičių ir Vytauto taikos sutarties su Prūsija trūksta duomenų. Tačiau tikėtina, kad ir vakarinėje, ir pietvakarinėje Lietuvoje pagonys, kad įsigytų būtinų prekių, nevengė, kaip ir prekyboje su Livonija, sudaryti trumpalaikių paliaubų su krikščionimis. Tokie Ragainės, Klaipėdos komtūrų kontroliuojami vienos dienos susitarimai XIV a. leisdavo žemaičiams medžioti dešiniajame Jūros krante ir Veliuo-

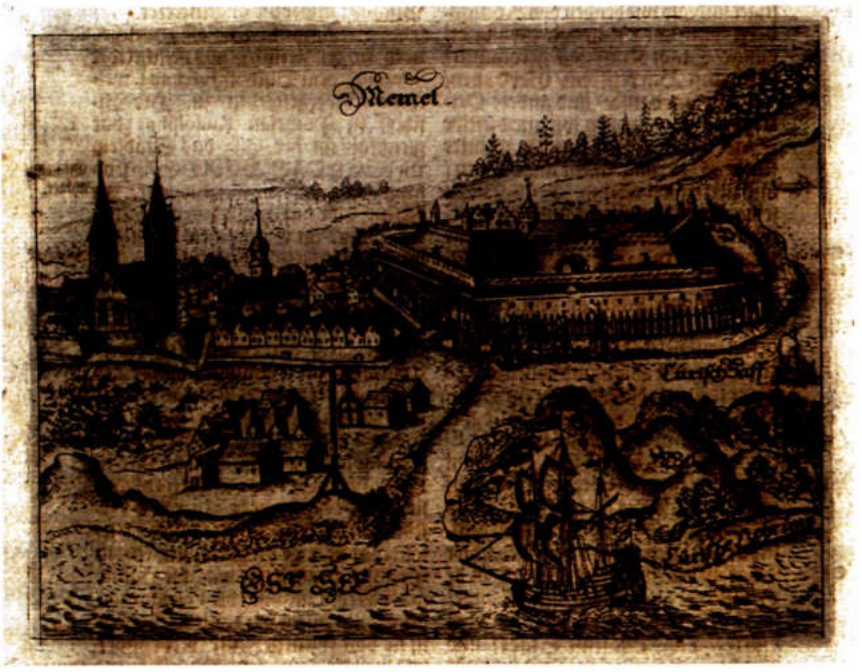

[52]
Klaipėda. Johanno Ulricho Krauso graviūra, 1684 m.

nos apylinkėse. Reikia manyti, kad susitardavo ir dėl komercijos. Ragainė, Jurbarkas ir Klaipėda buvo numatyti 1390 m. taikos sutartyje kaip žemaičių prekybos su Prūsija centrai. Jie neatsirado tik tais metais. 1393 m. kryžiuočių karo kelių sąraše nurodomas laisvas kelias *(fredeweg)* iš Ragainės į Medininkus ir Kaltinėnus liudija, kad laisvų prekybos kelių (zonų) tradicija Žemaitijoje prigijo. Dėl to Nemuno prekyba augo.

XIV a. pradžioje Vytenis Naugarduke pastatė bažnyčią pranciškonams. Ji buvo skirta ne pagonių krikščioninimui, o katalikų pirklių kolonijai – tai galima laikyti komercinės didžiojo kunigaikščio veiklos Livonijoje plėtojimo vaisiumi. Naugardukas pasirinktas neatsitiktinai. Jis ir Ordino kariuomenių dažniau puldinėti pradėtas Gardinas netiesiogiai rodo, kad lietuvių užvaldyti Nemuno aukštupio rusėniškieji miestai ėmė atsigauti. Pavyzdžiui, Turovo vyskupas XIV a. gaudavo nemenką pelną iš prekybos dešimtinės: kas dešimtą savaitę vyskupo pareigūnai už turguose parduodamas prekes surinkdavo „kiaunės" mokestį. Taip buvo ir Polocke, gal tokių pajamų Gediminas tikėjosi iš pirklių pamėgto Naugarduko, kai steigė Lietuvos stačiatikių metropolijos centrą. Bugo–Vyslos prekybos arterijoje,

kuria Torunės, Kulmo ir kitų kraštų vokiečių pirkliai galėjo pasiekti Lietuvą ir Lenkiją, Lietuvai itin svarbi tapo Mazovijos kunigaikščių laikysena. Traidenio dukters Gaudimantės ir Boleslovo II santuokos (1279 m.) užmegzti abiejų kraštų ryšiai atlaikė nemažai išbandymų, o Gediminas skynė vaisius – 1323 m. kviečiamiems Lietuvoje apsigyventi katalikams galėjo pasiūlyti saugų kelią per Mazoviją į Lietuvą. Tradiciškai aktyvūs šio krašto prekyboje buvo Haličo ir Voluinės žemių pirkliai, kurie kartais tapdavo Ordino karių grobiu (1325–1326 m. kryžiuočiai sulaikė pirklius, keliaujančius iš Lietuvos). Nemažai komercijos galimybių turėjo suteikti Lietuvos tendencija politiškai suartėti su Lenkija – Gedimino dinastinė diplomatija. Tačiau istorijos duomenų apie tai nėra. XIV a. pirmoje pusėje politiškai nusilpusią Haličo-Voluinės kunigaikštystę netruko pasidalyti Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė ir Lenkijos Karalystė. Konfliktuodama su kryžiuočiais dėl teritorijų, XIV a. viduryje Lenkijos Karalystė muitais ir rinkliavomis ėmė stabdyti Ordino pirklių, vykstančių sidabro ir vario į Vengriją ar Rytų prabangos prekių į pajuodjūrį, keliones. Susidariusi politinė situacija vertė Marienburgą megzti prekybinius ryšius su Lietuvos valdovais, nes tik per Didžiąją Kunigaikštystę galima buvo nusitiesti alternatyvų kelią į norimus kraštus. XIV a. viduryje Trakų kunigaikštis Kęstutis su broliu Liubartu leido Torunės pirkliams prekiauti Drohičine, Melnike, Breste, Lucke. Iš Lenkijos karaliaus skundų popiežiui ir Vroclavo miestiečių kreipimosi į Čekijos karalių Karolį IV žinome, kad dėl prekybos buvo susitarta ir Ordino pirkliai laisvai judėjo per pagonių valstybę, broliai jiems statė tiltus, parduodavo ginklų ir maisto, nepraleisdavo krikščionių į Lenkiją, bet kreipdavo juos prekiauti į Lietuvą, turbūt pietinę, rusėniškąją, jos dalį. 1356 m. popiežius už tai barė Vokiečių ordiną dviejuose laiškuose. Po kelerių metų Ordinas sureguliavo savo komercinius santykius su Lenkija. Lietuvių kunigaikščiai prarado vieną iš svertų, kuriais galėjo paveikti politinę šio regiono situaciją. Bet pagonių komercinės realijos jau nebuvo galima ignoruoti. Šalims naudinga padėtis atkuriama 1379 m. Ordino ir Jogailos su Kęstučiu taikos ir sienų sutartimi. Joje, kaip ir Lietuvos sutartyse su Livonija, kai kuriose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Prūsijos teritorijose buvo numatytos taikos žemės. Lietuvoje jomis tapo visi rusėniškieji šiaurės Voluinės miestai prie Bugo prekybos kelio ir Gardinas prie Nemuno.

Prekyba – gyvenimo sritis, kurioje išnykdavo konfesiniai ir ideologiniai skirtumai, o Marsas užleisdavo kelią Merkurijui. Šiomis tiek taikos periodu, tiek ne karo zonose nuolat atsirandančiomis galimybėmis prekiauti netrukdavo pasinaudoti visi, kas tik galėjo. Gyventojai, anot Henri-

ko Latvio, džiugiai sėdavo ir pjaudavo, su pirkliais keliaujantys kunigai ir vienuoliai pagonims skleisdavo Dievo žodį, o pirkliai uždirbdavo pinigų, kurie, deja, dažnai atitekdavo naujiems karams finansuoti.

6.4. Pinigai

Lietuvoje randamus sidabrinius lazdelės formos ilguosius tyrinėtojai vadina lietuviška pinigų sistema. Tai universalus sidabrinis pinigas lydinys, XII–XIV a. Lietuvos prekybą įtraukęs į Šiaurės, Vidurio ir Rytų Europos valiutų sistemas. Sidabriniai ilgieji, literatūroje kartais vadinami lietuviškomis grivnomis, buvo gaminami Lietuvoje. Iki jiems atsirandant lietuvių žemėse cirkuliavo įvairių formų kalti ir lieti sidabro lydiniai: įvijiniai apyrankės formos, žiediniai ir juostiniai keturkampio skersinio pjūvio lydiniai, lazdelės. Kadangi jų gerokai daugiau randama Gotlande, pietų Švedijoje, Lenkijos Pamaryje (X–XII a. pirma pusė) (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 1970, p. 108; Duksa, Z., p. 100, 103), dauguma jų laikomi Dauguvos prekybos keliu vikingų karinės prekybinės veiklos šimtmečiais įvežtais pinigais. Yra ir baltiškos kilmės – tai XII a. kalti juostiniai keturkampio skersinio pjūvio lydiniai (Duksa, Z., p. 100–101). Jų radimo topografija atskleidžia lietuvių prekybinius ryšius su prūsų gentimis, taigi prekyba vyko Nemunu ir Baltijos pakrantėmis. Kalti pinigai kartu atliko papuošalų ir jų žaliavos funkciją. Maždaug XII a. viduryje atsiranda vietinės gamybos, o gal ir vietinei rinkai ne Lietuvoje nulietų pusapskritės lazdelės formos daugmaž vienodo svorio sidabro lydinių [**53**]. XII a. antroje pusėje ilgųjų forma nusistovi, rečiau randamų sunkesnių svoris 200–208 g, dažniausiai randamų lengvesnių 100–104 gramai. Sidabro juose 85–95, o aukso iki 1 proc., kita – varis. Lietuviški ilgieji (grivnos) – Skandinavijos ir Naugardo prekyboje naudotos valiutos analogas, nes svėrė apie pusę skandinaviškos (Stokholmo, Gotlando, Rygos) markės, ėzeringo, arba Naugardo grivnos (per 204 g). Skandinaviškos svorio matų sistemos pagrindą sudarė markė (pusė svaro). Jai atstovaujančios XIII a. pradžioje Rygos vyskupo Livonijoje įvestos Gotlando markės sidabro svoris svyravo nuo 204 iki 216,4 g (Stokholmo, Rygos – per 208 g).

Lietuviški ilgieji (grivnos) tapo ankstyviausia valstybės, t. y. aukščiausių visuomenės sluoksnių, poreikiams skirta valiuta. Auganti Lietuvos prekyba, stiprėjantis lietuvių pirklių sluoksnis ir valdančiosios dinastijos poreikiai plėtė lietuviškų pinigų naudojimą prijungiamose Rusios žemėse, ypač Polocke ir Vitebske, Dauguvos prekybos kelio centruose. Valdant didžiajam kunigaikščiui Vyteniui, o gal jo tėvui, iš regiono apyvartos

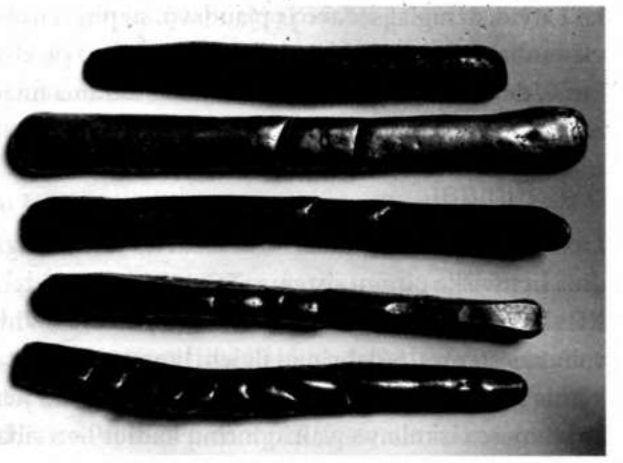

[53]
XIII a. – XIV a. pirmos pusės pusapskritės lazdelės formos sidabro lydiniai iš Vilniaus lobio, rasto Ribiškėse 1930 m.

[54]
XIV a. pabaigos tribriaunis sidabro lydinys. Svoris 174,34 g, 11,6 × 1,9 × 2 cm. Iš Mitkiškių (Elektrėnų savivaldybė) lobio, rasto 1933 m.

išstumiama Smolensko valiuta, kurios didžiausias vienetas, grivna, svėrė 192,96 g (Бектинеев, Ш. И., 2007, p. 359), o įsigalintys lietuviški ilgieji (grivnos) gauna izrojaus *(изрой)* vardą. Neaišku, į kokius vienetus ilgasis buvo keičiamas Lietuvoje, o Vitebsko ir Polocko krašte – į 60 nogatų po 1,8 g – iš viso 108 gramai. Lietuviškas 108 g ilgasis, prilygęs pusei Gotlando markės, apyvartoje laikėsi iki XIV a. antros pusės (Remecas, E., p. 22). XIII–XIV a. sankirtoje į pagrindinius Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prekybos centrus įžengė naujas pinigas rublis [**54**], tiesiogiai susijęs su populiaria Europos valiuta – Prahos grašiu. Rublis perimtas iš Naugardo prekybos, bet Polocko ir Vitebsko rubliai svėrė šiek tiek mažiau, po 189 g (Naugardo 192–197 g). Mokslinėje Lietuvos literatūroje rubliai vadinami lietuviškais trikampio pjūvio arba trišoniais sidabro lydiniais. Lietuvoje dažniausiai randami pusrubliai [**55**]. Visų jų masė, išskyrus

[55]
Tribriaunio sidabro lydinio pusė (poltina), 1399 metai. Svoris 93,5 g, 6,32 × 1,5 × 1,67 cm. Iš Vilniaus Žemutinės pilies lobio, rasto 2002 m.

95,43 g pusrublį iš Šančių lobio, arba prilygsta Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (Polocko, Vitebsko) rublio svoriui (pavyzdžiui, visas 189,5 g rublis Šančių lobyje), arba dėl tam tikrų priežasčių yra mažesnė. Apie priežastis – šiek tiek toliau. Taigi XIV a. pirmoje pusėje nauja Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pinigų sistema jau skiriasi nuo Naugardo ir Skandinavijos sistemų. Atsiskyrimo data sutapo su Prahos grašio, kaip naujos valiutos, įsigalėjimu.

Ankstyviausias Prahos grašio pasirodymas nustatytas Vitebsko kunigaikštystėje XIV a. pirmaisiais dešimtmečiais: 189 g rublis buvo dalijamas į 50 ankstyvųjų karaliaus Vaclovo II Prahos grašių, kurie realiai svėrė 3,78 g ir buvo naudojami Dauguvos prekybos kelio aplinkoje (Бектинеев, Ш. И., 1999, p. 156–157). Manoma, kad Vitebsko kunigaikštis Algirdas šių naujų pinigų funkcionavimą išplėtojo Polocke ir Krėvoje (ten pat, p. 154). Tačiau Raudondvario lobis, kuriame su rubliu ir pusrubliu buvo ir Vaclovo II grašių, patvirtina, kad ankstyvieji grašiai su lietuvių rubliais funkcionavo ir Lietuvoje (Duksa, Z., p. 122). Vitebsko ir Polocko, tiksliau, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, rublis buvo dalijamas į 50 Prahos grašių arba 105 nogatus po 1,8 gramo. Lietuviškas ilgasis (grivna, izrojus) nebuvo susietas su grašiu, todėl pateko į Europos valiutos užribį. Grašio palengvėjimas iki 3,6 g po 1325–1327 m. pinigų reformos Čekijoje lėmė rublio pabrangimą (52,5 grašio), pinigėlio (denaro), sudarančio dešimtadalį grašio, atsiradimą (dolgėjos – Polocko ir Vitebsko prekyboje) ir prilygino lietuvišką ilgąjį prie grašio (3,6 g svėrė du po 1,8 g vietiniai nogatai „pusgrašiai", arba 108 g lietuvišką ilgąjį sudarė 30 grašių po 3,6 g).

Karaliaus Karolio IV pinigų reformos Čekijoje XIV a. antroje pusėje pakirto Lietuvos rublio vertę toliau jį brangindamos ir tapo Lietuvos

pinigų reformos paskata. Iki 2,85–2,9 g palengvėjęs grašis palengvino rublį iki 186 g, kartais ir daugiau, jį XIV a. antroje pusėje jau sudarė 60 grašių. Nuvertėdamas grašis paveikė per nogatą „pusgrašį" su juo susijusį sidabrinį ilgąjį, šio svoris nukrito iki 93 g, taigi tapo lygus pusrubliui, kurį sudarė 30 nogatų „pusgrašių". Tokių palengvėjusių ilgųjų randama Lietuvos lobiuose. Net buvo spėjama, kad tai lėmė suprastėjusi lydinio kokybė (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 1970, p. 110). 1377 m. Vitebsko istorijos šaltiniuose jau kalbama apie pinigų skaičiavimą kapomis. Taip Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje atsirado 60 grašių kapa (po dešimt pinigėlių grašyje). Šiuos lietuviškus pinigus Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila ėmė kaldinti vykstant Lietuvos krikštui, o vėliau juos kaldino Vytautas. Gali būti, kad monetos kaldintos pagal Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės prekybai irgi pažįstamos 1,1–1,2 g Livonijos erės pavyzdį (Бектинеев, Ш. И., 1999, p. 158), nes Lietuvos kaldintų monetų svoriai praktiškai sutampa: 0,5–0,6 g arba šiek tiek daugiau kaip 1 g (Remecas, E., p. 52). Vadinasi, naujieji Lietuvos pinigėliai nebuvo susieti su Prahos grašiu.

Išplėtotą Polocko ir Vitebsko regiono prekybą geriausiai liudija visoje valstybėje veikiančių valiutų sistemos, jų santykiai, reformos ir vėlesnių lietuviškų grašių kapų atsiradimas. Tačiau nereikia pervertinti Dauguvos prekybos kelio rusėniškųjų Lietuvos valstybės miestų reikšmės – jiems darė įtaką didysis kunigaikštis. Jis XIII a. antroje pusėje pakeitė regione veikiančią Smolensko pinigų sistemą įvesdamas lietuvišką, XIV a. prisidėjo sukuriant Prahos grašiu pagrįstą Lietuvos rublį, o vėliau – grašio atsisakant. Kelių pinigų sistemų funkcionavimas valstybėje vienu metu buvo įprastas reiškinys. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pinigų sistemos perorientavimas pagal Prahos grašį greičiausiai buvo svarbi didžiojo kunigaikščio Gedimino priemonė į Lietuvą privilioti Vakarų kolonistų – duoti jiems į rankas patogius atpažįstamus pinigus. Gediminas, kaip ir jo pirmtakas Vytenis, skatindamas Lietuvos prekybą rūpinosi prekių apyvartą maitinančios sistemos – pinigų – sveikata. Jokioje kitoje Lietuvos ūkio srityje negalima išvysti taip sparčiai perimant naujovių, kaip prekyboje: įvedus Prahos grašiu pagrįstą pinigų sistemą vėlesnės jo devalvacijos Čekijoje netrukdavo atsiliepti Lietuvos pinigų vertei. Visa ši sparta buvo susijusi su pačiais aktyviausiais valstybės gyventojais pirkliais, su jų judriu gyvenimo būdu, sparčiu keitimusi informacija ir rentabilių naujovių perėmimu.

7. Geopolitinė situacija ir jos pokyčiai

7.1. Krikščioniškosios Europos dėmesys

Baltijos jūra nuo seniausių laikų buvo skirtingas tautas jungianti erdvė. Iki pat XII a. antros pusės Baltijos jūros regione buvo nusistovėjusi tam tikra jėgų pusiausvyra, kurią palaikė trijų dalių – lyg tam tikrų aukštų – struktūra: a) šiaurės klajoklių gentys; b) danai, venedai, rusėnai; c) Hanzos pirkliai. Prekyba ir karas buvo pagrindiniai tautų bendravimo būdai. Šiaurės klajoklių gentis dėl jų kraštuose esančių brangių kailių išteklių spaudė danai, norvegai ir senovės rusai. Šie artimesni Šiaurės Europos genčių kaimynai įvairiai išgautas gėrybes toliau perparduodavo Hanzos pirkliams, o jie prekybos keliais nuplukdydavo į tolesnes Vakarų Europos šalis. Tokia sistema primena tam tikrą krumpliaračių mechanizmą, kuris, nors ir girgždėdamas (prievarta ir karai), vis sukosi ir per prekybą teikė pelną. Tokia sistema lėmė, kad ilgą laiką nė viena kiek stipresnė pusė neketino keisti politinės geografijos. Tuo galima paaiškinti ir menką Šiaurės karų rezultatyvumą iki pat XII a. pabaigos. Pavieniai švedų, danų, norvegų ar senovės rusų grobiamieji, baudžiamieji žygiai nesukeldavo ilgalaikių padarinių. Riboti šių tautų kunigaikščių ir elito tikslai iš dalies paaiškina, kodėl taip ilgai savo nepriklausomybę išlaikė pietų Baltijos slavai, dažnai vadinami bendru venedų vardu, ar rytų Baltijos regiono baltų ir finougrų gentys. Gamtinių sąlygų atšiaurumas ir menki ištekliai irgi šiek tiek paaiškina, kodėl per visą aptariamąjį laikotarpį ir šiaurės klajoklių gentys, lapiai ar karelai, buvo tik iš dalies priklausomi nuo savo stipresnių kaimynų iš pietryčių ar vakarų.

Mūsų žiniomis, istoriografijoje nėra mėginta paieškoti vietos, kurią derėtų užimti lietuviams ką tik aprašytame trijų aukštų name. Mūsų nuomone, baltų gentys dalytųsi pirmuoju ir antruoju aukštu. Lyviai, latgaliai ir rytų estai, kurių žemėse turėjo savo atsparos punktus senovės rusai, atsidurtų panašioje padėtyje kaip lapiai. O kitos rytų Baltijos gentys – žiemgaliai, kuršiai, lietuviai, dalis estų ir prūsai – turėtų užimti padėtį, artimą danų, švedų ar venedų padėčiai (iki tol, kol pastarieji buvo galutinai pajungti vokiečių ir danų valdžiai apie XII a. vidurį). Tai konstatavę turime iš karto pridurti, jog tokia padėtis nebuvo garantuota ir stabili. XIII amžiaus išbandymai ir nauji iššūkiai, jų sukelti pokyčiai turėjo ilgalaikių pasekmių visai tolesnei politinei geografijai. Pralaimėtojų buvo daugiau negu laimėtojų.

Jau nuo XII a. pirmos pusės Baltijos regione ėmė plisti kryžiaus žygių idėja. 1108 m. Magdeburgo arkivyskupijos tikintieji buvo raginami pasekti

pirmojo kryžiaus žygio (1096–1099) dalyvių pavyzdžiu ir imtis reikiamų veiksmų prieš savo kaimynus, pagonis slavus. Pirmasis tikras kryžiaus žygis prieš venedus ir prūsus įvyko 1147 m. kaip alternatyva žygiams, kurių dalyviai kaip tik tuo metu traukė į Šventąją Žemę ar Iberijos pusiasalį. Organizuojant 1144–1147 m. kryžiaus žygių judėjimą ypač aktyvus buvo cistersų abatas šv. Bernardas Klervietis. Nors visas 1144–1147 m. sujudimas davė kur kas menkesnių rezultatų, negu buvo tikėtasi, o kai kam, tarp jų ir šv. Bernardui, nusivylimo kartėlį, visa tai buvo rimtas precedentas ateičiai.

Pagrindiniai kryžiaus žygių ideologijos skleidėjai ir toliau buvo cistersų vienuoliai, kurie XII a. buvo kartu ir aktyviausi Evangelijos skelbėjai tiek pačioje lotyniškoje Europoje, tiek jos pakraščiuose. Jų bendradarbiai buvo ir aktyvūs vyskupai, kaip antai Lundo arkivyskupai Eskilis (1134–1177) ar Absalonas (1178–1202). Visi šie vyrai kūrė tą institucinį tinklą ir idėjinį klimatą, kurie padėjo daugiau ar mažiau sėkmingai reikštis ir tolimosios Romos įtakai. Tačiau reikia turėti omenyje, kad pats savaime idėjinis klimatas nebūtų išjudinęs minėtosios stabilios ligtolinės Baltijos regiono visuomenių sistemos. Jis būdingas dinamiškai lotyniškosios Europos visuomenei. Bet tokia ji buvo anaiptol ne visada. Iki pat X a. Vakarų Europa savo civilizuotumo lygiu nusileido tiek Bizantijos imperijai, tiek Artimųjų Rytų musulmonų kraštams, o jos gyventojai buvo saracėnų, vikingų ir vengrų antpuolių taikinys. Tikrasis Europos spurtas užimant pasaulio raidos lyderio pozicijas prasidėjo tik XI a. pradžioje – ne vienu aspektu jis buvo fenomenalus. Neįmanoma šio reiškinio trumpai apibūdinti ar nurodyti aiškių jo priežasčių, bet vis dėlto norėtume atkreipti dėmesį į žmogiškąjį veiksnį, nes yra gan akivaizdu, kad būtent nuo žmonių grupėse vyraujančios atmosferos, nuo jų gebėjimo veikti ir kurti iš tiesų daug kas priklauso. Pastaruoju metu vokiečių medievistas Stefanas Weinfurteris, komentuodamas seniai žinomą XI a. pirmoje pusėje susiklosčiusį mokymą apie visuomenę, susidedančią iš trijų luomų (dvasininkai, kariai ir žemdirbiai), atkreipė dėmesį į tai, kad ta koncepcija ganėtinai ryškiai ir bene pirmą kartą išreiškia visuomenės funkcionalumo sampratą. Supratimas, kad kiekvienas luomas turi pareigų kitiems luomams, skatino kiekvieno luomo narį, – nesvarbu, ar jis kunigas, riteris ar valstietis, – kuo geriau atlikti konkrečias savo luomo pareigas: vesti žmones į išganymą, rūpintis saugumu ir taika, dirbti žemę (plg. Weinfurter, S., p. 91). Nesiekdami konkrečiau detalizuoti, kaip ir kiek toks supratimas paveikė konkrečių visuomenės grupių veiksmus, galime teigti, kad jis buvo ypač palankus Europos ekonominei ir kultūrinei galiai augti, parankus ir vidinei, ir išo-

rinei ekspansijai. XI a. pirmoje pusėje aiškiai pasireiškusio lotyniškosios Europos vidinio dinamiškumo ženklų matyti daugelyje gyvenimo sričių. Bene labiausiai į akis krinta stabilus iki pat XIV a. pradžios trukęs vidinės kolonizacijos procesas, susijęs su sparčiu gyventojų gausėjimu ir dirbamų plotų didėjimu. Manoma, kad nuo XII a. pradžios iki XIV a. pradžios Europos gyventojų skaičius nuo 25 mln. išaugo iki 80 mln. (Jordan, W. Ch., 2002, p. 79). Visoje Vakarų Europoje plėtėsi dirbamos žemės plotai, mat buvo sausinamos pelkės ir kertami miškai. Miškų kirtimas buvo pasiekęs tokį užmojį, jog pati diduomenė, pabūgusi, kad išnyks medžioti tinkami plotai, ėmė riboti tokią veiklą. Kylanti žemdirbystė lėmė, kad paskutiniai dideli bado protrūkiai buvo užfiksuoti XI a. pradžioje, o vėlesniais amžiais, iki pat XIV a. kataklizmų, daugiau nesikartojo. Žmonių skaičiaus didėjimas ir žemės ūkio kilimas sudarė palankias sąlygas specifiniam Europos viduramžių miesto fenomenui kurtis. Ankstyvaisiais viduramžiais Vakarų Europos prekyba daugiausia buvo susitelkusi pirklių emporiumuose, visų pirma skirtuose mažam elito sluoksniui aprūpinti prabangos prekėmis ir gėrybėmis. Brandžiųjų viduramžių laikais (XI–XIII a.) specifinis Vakarų Europos miestų bruožas tas, kad juose ėmė telktis pramoninė gamyba (Verhulst, A., p. 105). Kitas specifinis to meto miesto bruožas – turgūs, garantuojantys prekybinius ryšius tarp miesto ir arti jo esančio kaimiško užnugario (*hinterlando*). Miestams išsimaitinti reikėjo žemės ūkio produktų, juos tiekdavo kaimas. Toks ryšys tarp miesto ir kaimo lėmė didėjančią specializaciją: kaimo gyventojai susitelkė į žemės ūkio produktus, o gamyba, iki tol plėtota kaimiškose vietovėse, persikėlė į miestus. Pramonės prekių gamyba pateko į savo amato profesionalų – amatininkų – rankas. Geras tokių miesto ir kaimo santykių pavyzdys – Flandrijos miestai, kuriuose masiškai austi vilnos audiniai. Viduramžių miestų pramoniniai ypatumai lėmė ir prekybos pokyčius. Ankstyvaisiais viduramžiais prekybos apimtys buvo gana kuklios ir apsiribojo daugiausia prabangos daiktais ir vergais (pastarųjų šaltinis tebebuvo vis dar pagoniški slavų kraštai), o brandžiaisiais viduramžiais prekyba, galima sakyti, tapo pramoninė. Prabangos prekes papildė išsiplėtusi prekyba žaliavomis ir pramonės gaminiais (visų pirma – flamandų austa vilna). Vilnos gaminiai leido Rytų rinkoms pasiūlyti kokybiškai vertingesnę prekę negu žaliavos ir padėjo pasiekti prekybinę pusiausvyrą tarp stambiųjų ekonominių – Rytų ir Vakarų – sferų. To meto Europos prekybos lyderiai buvo Italijos miestai, nuo seno palaikantys prekybinius ryšius su Bizantijos imperijos ir Artimųjų Rytų miestais, o nuo XI a. ėmę sėkmingai nukonkuruoti šių kraštų pirklius. Iš šių kraštų Italijos miestai importuodavo prabangos prekes

(pvz., Rytų šilką, prieskonius, dramblio kaulą, kvepalus), o eksportuodavo vergus, žaliavas, audinius. Vakarų Europos ekonominės galios augimas pasireiškė ir tuo, kad atsirado tvirta, tarptautinėje rinkoje labai vertinama valiuta. Apie 1252 m. Florencijoje ir Genujoje imti kaldinti auksiniai florinai, greitai šių miestų pavyzdžiu pasekė ir Venecija – pradėjo kaldinti auksinius dukatus. Netrukus jie ėmė funkcionuoti kaip svarbiausia naujai besikuriančios ekonominės erdvės valiuta (Carpentier, J., Lebrun, F., p. 123). Tai prisidėjo prie prekybos intensyvumo didėjimo ir skatino regioninę plėtrą. Tiesioginiai jūrų keliai tarp Italijos iš Šiaurės Vakarų Europos miestų atsivėrė 1277 m. ir ėmė veikti reguliariai po 1318–1328 metų. Tvirta valiuta ir tolima ganėtinai didelių apimčių prekyba skatino bankininkystės raidą. Kaip tik tuo metu, XIII a. Italijoje, atsirado pirmieji bankai, prekybinių operacijų kreditavimo praktika – be to ir dabartinis ekonomikos pasaulis negalėtų funkcionuoti.

Ši sistema spėjo taip giliai įleisti šaknis, kad nei trumpesni, nei ilgesni kataklizmai (kaip antai didysis 1315–1317 m. badas ar didysis 1347–1352 m. maras) jau nebegalėjo jos pakirsti. Apskritai vertinant Vakarų Europos miestų raidą teigiama, kad viduramžių miesto zenito laikotarpis tęsėsi visą „ilgąjį" XIII a., 1180–1315 m., tai yra iš esmės sutapo su tuo laikotarpiu, kai rytų Baltijos regioną paveikė ir esmingai transformavo lotyniškosios Europos ekspansija. Europos kolonizaciją palaikė spartus gyventojų skaičiaus augimas, po jos kraštus zujo agentai, organizuojantys norinčius emigruoti gyventojus. Girgždančiais vežimais ir vėjo gairinamais laivais jie buvo pasiryžę leistis beveik į visus tuo metu žinomo pasaulio kraštus. Neretai jų priešaky stodavo riteriai, jie kartu su savo bendrais keliaudavo į svetimus kraštus siekdami juose įsikurti. Reikia pabrėžti, kad iš Vakarų Europos branduolio kylantys ekspansijos impulsai sklido įvairiomis kryptimis – į šiaurės vakarus, į pietvakarius, į šiaurės rytus. Ši ekspansija paveikė beveik visus periferinius, palyginti su iškilusia lotyniškąja Europa, kraštus. Tautinės ar konfesinės šių kraštų ypatybės negalėjo teikti saugios užuovėjos. Mūsų istoriografijoje kryžiaus žygiai, paveikus antikrikščioniškai propagandai, dažnai suvokiami pernelyg siaurai – kaip katalikybės kova su pagonybe ir pan. Šia proga reikia priminti, kad labai panašią ekspansiją patyrė airiai, kurių katalikiškumas neapsaugojo nuo anglosaksų prievartos. Airių visuomenės gentinė-klaninė struktūra buvo laikoma tokiu kitoniškumu, kuris „leido" į juos žiūrėti kaip į antrarūšius krikščionis. Priklausymas visuomenei, kuriai nebūdinga ganėtinai griežta hierarchinė struktūra ir kuri nepersmelkta vasalinių santykių, beveik prilygo egzistavimui anapus „tikrosios" krikščionių bendruomenės – Bažny-

čios. Čia reikia pabrėžti, kad brandžiaisiais viduramžiais norint priklausyti Bažnyčiai jau neužteko vien krikšto ir tikėjimo išpažinimo, reikėjo perimti tuo metu visuotinai galiojusias socialinio gyvenimo normas. Tokį supratimą palaikė to meto dvasinis ir pasaulietinis elitas.

Trumpai paminėjus kai kuriuos Vakarų Europos raidos aspektus būtina pasakyti, kad XI–XIII a. ypač klestėjo ir rafinuota scholastinė kultūra. Viduramžių kultūrai būdingas transcendentinis siekių horizontas, noras padėti žmogui susitaikyti su Dievu ir dar žemėje pelnyti pagrindą išganymui lėmė tai, kad remiantis Biblijos autoritetu ir Bažnyčios tradicija stengtasi pagal tikėjimo reikalavimus tvarkyti išties visas žmonių gyvenimo sritis. To meto universitetus baigę žmonės, – daugiausia dvasininkai, bet ne vien jie, – įgydavo ne tik gyvenimui tvarkyti reikalingą žinių bagažą, bet dažniausiai ir ryžto *mokyti*. Tam tikra prasme juos galime laikyti šiuolaikinių ekspertų pirmtakais, neva geriausiai žinančiais, kaip ir ką reikia daryti. Kaip tik toks ūkinių resursų, vadybinių gebėjimų ir ryžto mokyti derinys buvo būdingas tiems žmonėms, kurie nuo XII a. pabaigos atsistojo į rytų Baltijos regioną nukreipto kolonizacijos proceso priešaky.

7.2. Vokiečių riterių ordinų įsikūrimas rytų Baltijos kraštuose

Riterių ordinų įsikūrimas Baltijos jūros regiono kraštuose tiesiogiai susijęs su kryžiaus karų judėjimu, kuris Vakarų Europoje kilo XI a. pabaigoje. Kryžiaus karus laikome atmaina šventojo karo – fenomeno, kurio šaknys siekia vėlyvosios antikos laikus, IV a., kai Romos imperatoriai, priėmę krikščionybę, tapo ne tik valstybės, bet ir Bažnyčios, suprantamos kaip tikinčiųjų bendruomenė, gynėjais. V a. pradžioje šv. Augustinas pateikė *teisingo karo* doktriną, pateisinančią gynybinius karus, kai teisėta valdžia kovoja su išoriniu priešu. Kadangi ankstyvaisiais viduramžiais Vakarų krikščionys gynėsi nuo kitatikių arabų (VIII–XI a.), pagonių vikingų ar vengrų (IX–X a.), kovą su jais nesunkiai pateisino religiniai – tikėjimo gynimo – motyvai. Net ir tada, kai Vakarų krikščionys santykių su išoriniu pasauliu iniciatyvą perėmė į savo rankas, jų kryžiaus karus ir toliau gaubė „gynybinė“ aura, kuriai realų pagrindą teikė tai, kad Palestina ir Iberijos pusiasalis iki pat VII–VIII a. buvo krikščioniški kraštai. Kad prasidėjus kryžiaus žygiams islamas juose buvo įsitvirtinęs daugiau kaip keturis šimtus metų, neturėjo jokios reikšmės nei Vakarų, nei Rytų krikščionims. Net ir tada musulmonai buvo įsivaizduojami kaip laikini tikrų krikščioniškųjų žemių užgrobėjai.

Kryžiaus karai vyko tuo metu, kai krikščioniškoji Europą – nuo XI a. pradžios – išgyveno pakilimą visose gyvenimo srityse. Klasikinė kryžiaus žygių epocha tęsėsi beveik du šimtus metų (1096–1291). Pirmojo kryžiaus žygio (1096–1099) tikslas buvo suteikti paramą musulmonų spaudžiamai Bizantijos imperijai ir išvaduoti Šventąją Žemę iš musulmonų nelaisvės. Šio tikslo pagrįstumą nesunku suvokti, nes VII a. antrajame trečdalyje iš Arabijos pusiasalio dykumos išsiveržę arabai musulmonai netrukus okupavo visiems krikščionims šventas vietas ir ilgainiui jose įtvirtino krikščionis diskriminuojantį režimą. Nenuostabu, kad nei Vakarų, nei Rytų krikščionims tokia valdžia neatrodė teisėta. Žiūrint iš krikščionių perspektyvos, kova su musulmonų ekspansija ar šios ekspansijos padariniais leidžia kryžiaus žygius traktuoti kaip tam tikrą gynybinį karą, atitinkantį teisingojo karo doktriną viduramžiais.

Popiežiui Urbonui II Prancūzijos Klermono mieste 1095 m. krikščionims paskelbus atsišaukimą, prasidėjo kryžiaus žygių judėjimas. Popiežiaus kvietimas išvaduoti Šventąją Žemę iš musulmonų nelaisvės buvo entuziastingai sutiktas, o atsako stiprumas, ko gero, pranoko ir paties popiežiaus lūkesčius. Toks entuziazmas nustebino ir Bizantijos imperatorių Aleksiją I Komneną (1081–1118), kurio pagalbos šauksmas dėl turkų musulmonų keliamo pavojaus popiežių pasiekė dar 1095 m. kovą ir paskatino paskelbti tą atsišaukimą. Kad ir kokių būta peripetijų, pergalių ir pralaimėjimų, pirmasis kryžiaus žygis baigėsi nepaprastai sėkmingai: 1099 m. buvo užimta Jeruzalė ir per pirmą XII a. dešimtmetį Artimuosiuose Rytuose įkurtos lotynų valstybės. Pirmasis kryžiaus žygis išliko pavyzdys ateinančioms kryžeivių kartoms, nors joms jau niekad neteko patirti tokios svaiginančios sėkmės kaip pirmeiviams. Kryžiaus žygiai tęsėsi ir XII, ir XIII a., tačiau jie jau veikiau priminė musulmonų spaudžiamų valstybių gelbėjimo operacijas, o ne puolamuosius karo žygius. Galiausiai, 1291 m. žlugus Akros tvirtovei, Vakarų Europos kryžininkai prarado paskutinę Palestinoje turėtą žemės pėdą ir taip pasibaigė klasikinė kryžiaus žygių epocha. Vėlesni amžiai regėjo krikščionių ir musulmonų turkų osmanų kovas Vidužemio jūros vandenyse ir pačiame žemyne. 1453 m. turkams užėmus Bizantijos imperijos sostinę Konstantinopolį, aktyviausi kryžiaus žygių idėjos propaguotojai ir toliau liko popiežiai, nors dažniausiai nesulaukdavo aktyvesnės paramos iš „savo reikalais“ užsiėmusių karalių ir kunigaikščių. Tad apibendrindami galime teigti, kad nors būta didžiulių aukų ir padėta daug pastangų, kryžiaus žygiai Šventojoje Žemėje baigėsi nesėkme.

Prisiminimas apie kryžiaus žygius ilgus amžius buvo gyvas ne tik Vakarų Europoje, bet ir Artimuosiuose Rytuose, kurių gyventojai kryžiaus

karus ir dabar linkę suvokti tiesiogiai. O šiaurės kryžiaus žygiai (Baltijos jūros kraštuose) nebuvo tokie vaizdingi ir brangūs, bet jų pasekmės, anot vieno geriausių jų žinovų Erico Christianseno, kur kas tvaresnės ir tam tikrais aspektais nepraradusios reikšmės ir mūsų laikais. Jie prisidėjo prie to, kad rytų Baltijos kraštai tapo Vakarų civilizacijos dalimi. Tačiau prasidėjus šiam procesui vietinėms gentims teko sumokėti didelę kainą. Pajungti svetimšalių valdžiai prūsai, jotvingiai, kuršiai, žiemgaliai ilgainiui visai išnyko. O latviams ir estams vokiečių viešpatavimas išėjo tik į naudą, jei ne jis, Baltijos rytų pakrantėje jau seniai būtų įsitvirtinusi Rusija. Kaip matysime, ir lietuviams Vokiečių ordino karai nebuvo vien tik neigiamas veiksnys. Kol patį Ordiną suvoksime kaip vieną iš blogio apraiškų, tol objektyvus ir mūsų pačių istorijos pažinimas bus neįmanomas.

Mums labiausiai rūpi kryžiaus žygių reiškinio paplitimas tolimoje Europos šiaurėje. Šiuolaikinis žmogus gali nesunkiai suprasti, kodėl pirmiausia kryžiaus žygiai buvo nukreipti į Šventąją Žemę, kiek sunkiau jam gali sektis išsiaiškinti, kodėl jie buvo nukreipti ir į Baltijos jūros kraštus. Pirmasis kryžiaus žygis Šiaurės Europoje įvyko 1147 metais. Tuo metu visoje Europoje buvo rengiamasi išvaduoti neseniai (1144 m.) į musulmonų rankas patekusią Edesą. Tačiau tiek ispanai, tiek šiaurės Vokietijos saksai reiškė didesnį norą kovoti su savo kaimynais – atitinkamai Ispanijos musulmonais ir pagonimis slavais. Popiežius Eugenijus IV tai jiems leido, nes kovos tikslas skirtingose karo scenose iš esmės buvo suvokiamas kaip vienodai svarbus. Juk, to meto krikščionių manymu, tiek musulmonai, tiek pagonys buvo pasidavę velnio valdžiai, todėl, metaforiškai tariant, veikė kaip šėtono užsienio politikos agentai. Taigi nenuostabu, kad, krikščionių nuomone, kova su tokiais priešais turėjo dvasinę vertę: sumušti netikėlius reiškė dar sykį nugalėti blogio jėgas, kurios savo kerų vergijoje vis dar laiko nemažą dalį žmonijos. Krikščionių akimis, tarp musulmono ir pagonio nebuvo esminio skirtumo, tad ir prieš juos taikomos priemonės neišvengiamai panašios. Kad kryžiaus žygių ideologija prigytų, reikėjo aktyvių, aukštą postą užimančių dvasininkų, kurie kovą su pagonimis vertintų lygiai taip kaip kovą su musulmonais. XII a. tokių žmonių krikščioniškuose Baltijos jūros kraštuose jau buvo ir pats kryžiaus žygių judėjimas prigijo.

Kryžiaus karai paplinta Šiaurės Europoje. Tuo metu, kai pagrindinis krikščioniškosios Europos dėmesys buvo nukreiptas į Šventąją Žemę, nemažai pietų ir rytų Baltijos kraštų vis dar buvo pagoniški. X a. buvo didžiųjų permainų amžius. Tuo laiku susiformavo stabilios naujosios Europos valstybės – visų pirma Vengrija, Lenkija ir Rusia, tad ir X a.

politinis žemėlapis tapo panašus į šiuolaikinį. Pasirodė pagrindiniai istorinės scenos žaidėjai, kurie dar ir dabar bendrauja tarpusavyje. Naujųjų *stabilių* valstybių iškilimas buvo susijęs su krikščionybės plėtra, kuri naująsias tautas prikėlė gyvenimui *istorijoje*. O už krikščioniškosios civilizacijos ribų likusios pietų Baltijos slavų ir rytų Baltijos baltų bei finougrų gentys toliau gyvavo barbarybės sąlygomis. Jos, aišku, nebuvo „uždaros" visuomenės, atsitvėrusios nuo aplinkinio pasaulio kinų siena. Ryšiai su išoriniu krikščioniškuoju pasauliu buvo neišvengiami, tačiau bėda ta, kad jų tradicijų palaikoma socialinė sankloda nebuvo palanki monarchinės valdžios institutui atsirasti, o jis dažniausiai, nors ir su išlygomis, laikomas esminiu valstybingumo bruožu. Pagoniška *versus* krikščioniška, egalitarinė *versus* hierarchinė visuomenių struktūra neišvengiamai vedė prie šių visuomenių konfrontacijos. Viena vertus, krikščioniškieji valdovai jautė pareigą ne tik palaikyti, bet ir skleisti krikščionių tikėjimą. Kita vertus, barbarų visuomenės buvo nenuspėjamos ir nuolat keldavo neramumų. Primityvus daugelio pagoniškų kraštų ūkis toli gražu negalėjo patenkinti jų diduomenės apetito, tad jį pasotinti mėginta per tarpusavio karus ar grobiamuosius žygius į tolimesnius (krikščioniškus) kraštus – geras pavyzdys skandinavų vikingų veikla Vakarų Europoje. 983 m. prieš vokiečius sukilę slavai nusimetė svetimšalių jungą. Tokiomis aplinkybėmis pietų Baltijos regiono slavai, X a. pabaigoje susibūrę į pagonių liutičių sąjungą, buvo ne tik agresyviai nusiteikę prieš krikščionis, bet ir savo visuomenėse sąmoningai naikino kunigaikštiškos valdžios užuomazgas. Dar vienas tik šiems slavams būdingas bruožas – gana gausus ir įtakingas pagonių žynių sluoksnis ir šventyklos, kuriose ne taip retai būdavo aukojami krikščionys. Štai tokia santvarka tarp Vokietijos ir Lenkijos valdų išsilaikė kone du šimtmečius. Suprantama, veiksmingos kovos su tokiais pagonimis priemonės galėjo būti tik karinės. Kaip jau minėta, 1147 m. įvykęs pirmasis kryžiaus žygis Baltijos regione parodė, kad kovų su musulmonais modelį iš Šventosios Žemės tinka perkelti į Baltijos jūros kraštus. 1168 m. danai užėmė paskutinį pagonių slavų atsparos punktą Riugeno saloje – Arkonos šventyklą. Formaliai visa teritorija tarp Vokietijos ir Lenkijos centrinių sričių buvo jau valdoma krikščionių, tad pagonių teritorijos plotas sumažėjo iki rytų Baltijos kraštų. Nenuostabu, kad atėjo ir jo eilė.

XII a. pagrindiniai Baltijos jūros regiono veikėjai buvo skandinavai ir vokiečiai. Skandinavai (daugiausia švedai) nuo neatmenamų laikų turėjo savų interesų Baltijos jūroje ir Rytų Europos gilumoje. Misijos į rytų Baltijos regiono žemes XII a. paplito tarp Danijos Bažnyčios hie-

rarchų ir vienuolių. Apie 1170 m. tikriausiai Lundo arkivyskupo Eskilio pastangomis estams buvo paskirtas vyskupas Fulkonas. Šis paskyrimas buvo susijęs ir su pastangomis gintis nuo estų puolimų iš jūros pusės, ir su mėginimu plėsti krikščionių tikėjimo ribas, – kryžiaus karams būdingas gynybinės ir puolamosios retorikos derinys. Apie 1171 m. popiežius Aleksandras III numatomo žygio į Estiją dalyviams suteikė nuodėmių atleidimo malonę. Tai vienas pirmųjų pavyzdžių, kad šiaurės „karinių piligrimysčių" dalyviai nuo pat kryžiaus žygių į šiuos kraštus pradžios galėjo tikėtis labai panašių arba tokių pat dvasinių dovanų, kokias pelnydavo tie jų bendraminčiai, kurie nepabūgo traukti į tolimą Šventąją Žemę. Šią tendenciją kaip tik ir atskleidžia vėlesnės popiežių bulės. XII a. dešimto dešimtmečio pabaigoje popiežius Celestinas III suteikė atlaidus tiems kryžeiviams, kurie talkininkaus Livonijos vyskupui Bertoldui. 1199 m. popiežius Inocentas III ne tik sulygino Baltijos regiono ir Šventosios Žemės kryžeivių statusą, bet ir leido įžadą vykti į Šventąją Žemę įgyvendinti ne Šventojoje Žemėje, o Livonijoje. 1216 m. lenkų dvasininkų bei kunigaikščių ir prūsų vyskupo Kristijono prašymu popiežius leido kryžeiviams Jeruzalės žygio įžadus pakeisti ir įgyvendinti kaip žygį prieš prūsus. Šitaip kryžiaus žygiai Šventojoje Žemėje ir Baltijos jūros regione tapo vienodai svarbūs teisiniu požiūriu ir dvasiniams nuopelnams įgyti. Skirtumas tik toks, kad Šventoji Žemė per visą XIII a. kaip buvo, taip ir liko populiariausias kryžiaus žygių taikinys.

Nors Baltijos jūros regione vyravo švedų ir danų įtaka, nuo XII a. jiems vis dažniau tekdavo savo vieta šioje erdvėje dalytis su vokiečiais, kuriems veiksmingiausiai atstovavo pirkliai. Vokiečių pirklių organizacinė atrama Baltijos jūros regione buvo prekybinė Hanzos miestų sąjunga. Jai pagrindą suteikė Saksonijos kunigaikščiai Albertas Lokys ir Henrikas Liūtas, pasižymėję kovomis su pagonimis slavais ir aktyviai rėmę prekybinę vokiečių veiklą. Henriko Liūto 1143 m. įkurtas Liubeko miestas tapo savotiška Hanzos sostine. Ji ženklino vokiečių pirklių įsigalėjimo Baltijos jūros regione pradžią. Šį reiškinį galima gretinti su italų pirklių įsigalėjimu Vidužemio jūros regione ir traktuoti kaip vieną svarbiausių Vakarų Europos iškilimo veiksnių tuometinėje tarptautinėje prekyboje.

Jau XII a. septintame dešimtmetyje vokiečiai pasiekė Baltijos jūros rytų pakrantę ties Dauguvos žiotimis. Nublokšti audros prie dar nepažįstamų krantų, vokiečių pirkliai susidūrė su vietiniais lyviais ir užmezgė pirmuosius kontaktus. Lyviai tikėjosi pasipelnyti iš nelengvos pirklių padėties, bet sulaukę atkirčio sutiko palaikyti draugiškesnius santykius su atėjūnais. Tarpusavio prekyba tapo pagrindu sugyventi krikščionims ir

pagonims. Kur buvo nors ir maža krikščionių bendruomenė, ten buvo ir krikščionybė kaip tam tikras visuotinės Bažnyčios filialas užjūrio krašte. Iš pradžių vokiečių pirkliai rytų Baltijos kraštuose nebuvo įsikūrę gyventi nuolatos, jie tebuvo sezoniniai paukščiai. Vis dėlto ilgainiui jie jau galėjo pagalvoti apie nuolatinį įsikūrimą, aišku, vietos lyviams leidus. Šitaip susidarė nuolatinės komunikacijos kanalas tarp šiaurės Vokietijos ir padauguvio. Jis tapo palankia aplinkybe Brėmeno-Hamburgo arkivyskupijai atgaivinti misionierišką savo veiklos matmenį, kuris rėmėsi prisiminimu apie IX a. misionieriaus šv. Anskaro veiklą (žr. *Lietuvos istorija*, t. 2, p. 402–403). Šios tradicijos tęstinumą aiškiai parodo popiežiaus Klemenso III bulė, kuria jis Brėmeno-Hamburgo arkivyskupo Hartvigo II ir jo įpėdinių jurisdikcijai priskyrė Liubeko, Šverino, Raceburgo ir visai neseniai įkurtą Ikškilės vyskupiją (1188 m. rugsėjo 25 d.). Šitaip užsimezgusį kanoninį ryšį tarp Brėmeno ir Ikškilės galime laikyti bene ankstyviausiu oficialiu kanalu, jungiančiu Šiaurės ir Baltijos jūras. Tuo metu jų pakrantėse dar gyvavo ganėtinai skirtingi pasauliai, kuriems buvo lemta suartėti ir susidurti.

Kontaktai per pirklius reiškė daugiau nei vien prekybą. Tais laikais ten, kur ėjo pirklys, ėjo ir vienuolis. Tad neatsitiktinai vieną dieną drauge su pirkliais ties Dauguvos žiotimis pasirodė iš Holšteino žemės Zėgebergo augustinų vienuolyno atkilęs vienuolis Meinhardas. Iš pradžių ėjęs pirklių kapeliono pareigas, jis netruko užsidegti noru skelbti Evangeliją tenykščiams pagonims ir suburti pirmą vietinę krikščionių bendruomenę. Tai jis pasiekė taikiu Evangelijos žodžio skelbimu. Jau 1184 m. Ikškilės vietovėje, esančioje maždaug už 40 km nuo Dauguvos žiočių, Meinhardas įsigijo žemės sklypą ir pastatė jame pirmąją šiame krašte mūrinę bažnyčią. Ji tapo aiškiai matomu naujosios krikščionių bendruomenės centru. Tačiau bažnyčia negalėjo laiduoti saugumo krašte, kurį nesunkiai pasiekdavo neprašyti svečiai. 1185 m. pradžioje padauguvyje gyvenančius lyvius užpuolė lietuviai. Meinhardas ir lyviai išsigelbėjimo ieškojo miškų glūdumoje. Tiesa, ne visiems pasisekė. Nemažai belaisvių lietuviai išsivedė į vergovę. Po šio įvykio Meinhardas, Henriko Latvio žodžiais tariant, ėmė „kaltinti lyvius dėl kvailybės, kad jie neturėjo jokių įtvirtinimų“, kur galėtų pasislėpti ištikus pavojui. Jis pažadėjo jiems pastatyti mūrinę pilį, bet su sąlyga, kad priims krikštą. Lyviams toks pasiūlymas patiko ir jie nesunkiai pasižadėjo krikštytis. Dalis jų iš tikrųjų pasikrikštijo, kiti laukė, kol iškils pilis. Tikriausiai 1185 m. rudenį Meinhardas nuvyko į Brėmeną, ten arkivyskupo Hartvigo II ir jo katedros kapitulos narių akivaizdoje išdėstė savo misijos sėkmes ir nesėkmes. Tenykščiams prelatams

Meinhardo veikla pasirodė verta paramos. Be to, ji gaivino jiems brangią šv. Anskaro misijos tradiciją. Tuo metu vienuolis Meinhardas gavo vyskupo šventimus. 1186 m. pradžioje grįždamas į Livoniją jis pasirūpino iš Gotlando salos pasikviesti mūrininkų, ir tie atvykę į paskirties vietą tuoj pat vienoje iš Dauguvos žemupio salų ėmė statyti pilį – pirmąją mūrinę rytų Baltijos regione. Kol pilis buvo statoma, lyviai dar kartą atnaujino pažadą krikštytis, bet šiai iškilus vieni šio pažado netesėjo, kiti savo krikšto atsižadėjo. Lyviai įsivaizdavo, kad tokia apgaule jie bus pigiai įsigiję taip reikalingą apsaugos priemonę. Panaši gudrybė pavyko ir prie Holmės, žemiau Ikškilės, gyvenantiems lyviams, – ir jiems vidury Dauguvos saloje buvo pastatyta nedidelė mūrinė pilaitė. Galime tik stebėtis misionieriaus Meinhardo kantrybe, mat net ir po tokios klastos jis nenuleido rankų ir toliau skelbė Evangeliją. Bėgant metams Meinhardas įsitikino, kad susidūrė su nepaprastu lyvių užsispyrimu. Tokio reiškinio negalima paprastai paaiškinti, bet reikia atkreipti dėmesį į tai, kad krikščionybės priėmimas reiškė tam tikrą nusistovėjusio gyvenimo būdo keitimą, kuris gentinėse visuomenėse dažniausiai sukeldavo įtampas. Priėmus krikštą reikėjo ne tik nusigręžti nuo senųjų dievų, bet ir gyventi krikščioniškai. Tais laikais tarp Baltijos pagonių dar būta daugpatystės, vogtinių vestuvių, vedybų tarp artimų giminaičių ir pan. Besaikės puotos ir girtavimas buvo laikomi norma. Pajudinus tokius įsisenėjusius įpročius, galėjo kilti komplikacijų dėl turto ir paveldėjimo tvarkos, dėl prisirišimo prie paveldėtų papročių. Negana to, pagonių nusiteikimas prieš Meinhardą aštrėjo, taigi tiek jam, tiek jo žmonėms tapo nesaugu toliau gyventi šiame krašte. Todėl jis ėmė galvoti apie grįžimą į savo gimtąjį kraštą. Tokiam žingsniui nebuvo lengva apsispręsti, nes tuomet pavojuje būtų atsidūrusi vietinė krikščionių bendruomenė. Rodos, kaip tik šiomis sąlygomis apie 1195 m. vokiečių pirkliams pirmą kartą kilo mintis panaudoti prieš lyvius karinę jėgą. Tai sužinoję lyviai ėmė Meinhardo maldauti, kad jis neišvyktų iš jų krašto, nes bijojo, kad taip nutikus į jų kraštą netruks atvykti iš užjūrio krikščionių kariuomenė. Jie ir vėl pažadėjo tesėti pažadą krikštytis, bet ir vėl, kaip ne vieną sykį ligi tol, jo neištesėjo. Lyviai ėmė tiesiog blokuoti Meinhardui ir jo bendradarbiams kelią, kad jie nesusisiektų su krikščioniškuoju pasauliu už jūros. Galiausiai cistersui Teoderikui pavyko ištrūkti iš lyvių žemės, pasiekti Vokietiją, o paskui ir patį popiežių, kuriam jis galėjo apsakyti Livonijoje krikščionių patiriamus vargus. Pažadai krikštytis, kurie lyviams turbūt tebuvo visiškai jų nesaistanti taktinė priemonė, visai kitaip atrodė krikščionių akimis. Popiežius Celestinas nusprendė, kad Livonijoje likusių krikščionių negalima palikti likimo valiai, o pažadą krikštytis

davę lyviai privalo jo laikytis ir jį tesėti. Buvo paskelbta popiežiaus bulė, žadanti atlaidus būsimiesiems kryžeiviams, ir taip apsispręsta pereiti prie jėgos panaudojimo. 1197 m. pirmieji vokiečių kryžeiviai tikriausiai prisidėjo prie švedų jarlo Birgerio karių. Kaip tik tuo metu šie ruošėsi pulti kuršius, nes jų piratai vis dar kėlė pavojų Danijos ir Švedijos pakrančių gyventojams. Jūroje kilusi audra švedų laivus nubloškė Estijos link, ten jie apiplėšė Vironijos žemę, susirinko grobį ir išgavo pažadą krikštytis, o tada išplaukė atgal. Tie įvykiai suteikė lyviams kelerių metų atokvėpį. Kaip tik tuo metu pirmasis Livonijos vyskupas Meinhardas skaičiavo paskutines savo gyvenimo dienas. Jis sukvietė kai kuriuos lyvių seniūnus ir pasiteiravo, ar šie po jo mirties norėtų gyventi be ganytojo. Lyvių vyresnieji atsakė, kad ir toliau norėtų džiaugtis tėviška vyskupo globa. Netrukus Meinhardas mirė (1196 m. rugpjūčio 14 d.), o lyvių pasiuntiniai nuvyko į Brėmeną prašyti naujo vyskupo. Dar tais pat 1196 m. juo tapo iki tol cistersų Lokumo (*Loccum*, į pietus nuo Brėmeno) vienuolyno abatas Bertoldas. Kitaip nei jo pirmtakas Meinhardas, cistersas Bertoldas laikėsi kietesnės pozicijos dėl lyvių pažadų krikštytis. 1197 m. jis atliko taikią, meinhardiško stiliaus, evangelizavimo misiją, kuri baigėsi be rezultatų. Grįžęs į Vokietiją aplankė Saksoniją, Vestfaliją ir Fryziją, ten verbavo kryžeivius žygiui į Livoniją. Surinkęs nedidelę kryžeivių kariuomenę, vyskupas Bertoldas 1198 m. vasarą su savo palydovais pasiekė Dauguvos žemupį. Stambesnių karinių pajėgų pasirodymas sukėlė ginkluotą konfliktą, per kurį žuvo pats naujasis vyskupas. Likę be vado, saksai grįžo namo. Krikščionių ir lyvių sudaryta taika netrukus buvo sulaužyta, lyviai sukilo siekdami apskritai visus vokiečius išvaryti iš savo žemės. Bendra tenykštė padėtis, žvelgiant iš krikščionių perspektyvos, turėjo atrodyti prastai: po daugiau kaip dešimtį metų trukusios evangelizacijos vietinė krikščionių bendruomenė atsidūrė ties išnykimo riba, buvo sugriauti besikuriančios vokiečių kolonijos pamatai, pakirstas tolesnis Ikškilės vyskupijos egzistavimas.

Pirmiesiems krikščionių ir pagonių susidūrimams skyrėme didesnį dėmesį, nes jie vaizdžiai rodo, kaip nuo pradinės taikios misijos buvo pereita prie kryžiaus žygiams būdingų priemonių taikymo. Iš jų taip pat matyti, kaip lengvai smulkūs konfliktai įžiebdavo didelį gaisrą. Vietiniai lyviai, kuriems pirmiesiems teko būti savotiškais rytų Baltijos regiono pagonių atstovais, ko gero, neįsivaizdavo to konteksto, kuriame jų konfliktai su vokiečiais buvo interpretuojami; aišku, jie nenutuokė ir apie materialinius bei organizacinius išteklius, kuriais disponavo šiaurės Vokietija, ką jau kalbėti apie kitas Vakarų Europos šalis. Net ir tada, kai jie konfliktavo

su krikščionimis dėl smulkių ir galbūt net banalių dalykų, krikščionys tokius susidūrimus suvokė universaliomis kategorijomis – kaip pagonių kovą prieš krikščionis. Krikščionių tarpusavio solidarumo jausmas, ypač sustiprėjęs ir aktyviai reiškęsis kryžiaus žygių epochoje, neleido pro pirštus žiūrėti į saviškių bėdas ir skatino imtis konkrečių veiksmų. Kita vertus, nebuvo galima tikėtis jokio platesnio pagonių sutelkto bendro fronto. Santykiams tarp rytų Baltijos regiono genčių buvo būdingas tarpusavio priešiškumas. Lyviai buvo susipriešinę su latgaliais ir žiemgaliais, gentinė neapykanta tvyrojo tarp latgalių ir estų, o visų šių genčių dar vienas bendras priešas buvo lietuviai, kurie savo grobiamaisiais žygiais Livonijos gyventojus nuo XII a. pabaigos spaudė iš pietų pusės. Be to, gentinė santvarka neleido kurtis tokioms valdžios struktūroms, kurios būtų pajėgios taikyti deramas pasipriešinimo užsienio agresijai priemones. Neturėdamos vykdomosios valdžios, kurios autoritetą ir legitimumą pripažintų platūs visuomenės sluoksniai, tos gentys negalėjo sudaryti patikimesnių tarptautinių sutarčių ir garantuoti jų laikymosi. Gentinėms visuomenėms būdingi grobiamieji žygiai kaip tam tikra verslo rūšis lėmė, jog niekas negalėjo būti tikras, ar kokia nors grobio ištroškusi kariauna nepasisvečiuos pas kaimynus ir paskui vėl nekils neišvengiamas karinis konfliktas. Viešos, koordinuotos ir patvarios valdžios nebuvimą galima metaforiškai pavadinti „politiniu vakuumu“. Būtent jį užpildė ir taip ankstesnę gentinę santvarką tiesiog „užklojo“ naujos valdžios struktūros, kurias įdiegė kokybiškai geresnius valdymo ir administravimo įgūdžius turintys atėjūnai. Galima sakyti, kad visa tai įvyko per vienos žmonių kartos gyvenimą, tas laikotarpis sutapo su nepaprastai veiklaus ir gabaus vyskupo Alberto vyskupavimo metais (1199–1229).

Albertas gyveno ir veikė tuo metu, kai plačius Brėmeno arkivyskupijos gyventojų sluoksnius buvo apėmęs karštas pamaldumas ir entuziaztingas kryžiaus žygių idėjos palaikymas. Iki tol jie santūriai vertino idėjas, sklindančias iš pagrindinių Vakarų krikščioniškosios civilizacijos šalių, bet ši padėtis radikaliai pasikeitė, kai Jeruzalei patekus į musulmonų rankas (1187 m.) imta ruoštis trečiajam kryžiaus žygiui. Šis sąjūdis vyko dviem kryptimis. Jau 1189 m. Brėmeno arkivyskupijos gyventojai, daugiausia pirkliai, aktyviai dalyvavo žygyje į Šventąją Žemę. Iš kitų kryžiaus žygio dalyvių Brėmeno ir Liubeko pirkliai išsiskyrė tuo, kad prie Akros įkūrė špitolę, kuriai buvo lemta tapti Vokiečių ordino užuomazga. Brėmeno arkivyskupijos gyventojai, tarp jų ir arkivyskupas Hartvigas II, taip pat aktyviai dalyvavo vėlesniame, 1197 m., kryžiaus žygyje. Šis žygis sukūrė palankų kontekstą tam, kad prie minėtosios špitolės įsikūrusiai ligonių

slaugymo brolijai 1198 m. būtų suteiktas riterių ordino statusas. Tokia buvo vėliau išaugusio ir išgarsėjusio Vokiečių ordino pradžia.

Nauja kryžeiviško entuziazmo pasireiškimo arena Brėmeno ir kitų šiaurės Vokietijos žemių gyventojams tapo Dauguvos žemupio žemės. Jau keletą dešimtmečių, nuo Livonijos vyskupo Meinhardo laikų, šie kraštai buvo neblogai pažįstami šiaurės Vokietijos pirkliams. Kai per susidūrimą su lyviais 1198 m. žuvo vyskupas Bertoldas, iškilo būtinybė paskirti naują vyskupą. Tuo metu, kai saujelė krikščionių lyvių ir vokiečių vyko į Brėmeną prašyti naujo vyskupo, pačiame padauguvyje kilo minėtasis sukilimas prieš vokiečius. Likę pagonys, lyviai nusprendė iš savo krašto išvyti visus vokiečius – pirklius, dvasininkus ir piligrimus. Jiems nepasisekė šio tikslo iki galo įgyvendinti, nes pirkliai turėjo dovanų, kuriomis galėjo papirkti lyvius ir taip išsiderėti leidimą pasilikti, o vienam kitam dvasininkui pavyko apsisaugoti įsitaisius už mūrinių Ikškilės pilies sienų. Taigi po ne vienus metus dėtų pastangų susikūrusiai nedidelei vokiečių ir lyvių krikščionių bendruomenei 1198 m. pabaigoje – 1199 m. pradžioje buvo iškilęs rimtas pavojus išnykti. Ir kaip tik tuo metu, 1199 m. kovą, Brėmeno kapitulos nariai iš savo tarpo naujuoju vyskupu išrinko „garbingąjį kanauninką" Albertą. Spėjama, kad jam vyskupo šventimus suteikė ką tik iš kryžiaus žygio grįžęs arkivyskupas Hartvigas II. Kitaip nei jo pirmtakas Meinhardas, į lyvių kraštą vykęs kaip paprastas misionierius ir piligrimas „vien tik dėl Kristaus ir pamokslavimo", Albertas tokią misiją esmingai papildė siekiu sukurti patvarią krikščionių valdžios struktūrą, – galime sakyti, Livonijos valstybę. Krikščionių anksčiau patirti smūgiai akivaizdžiai rodė, kad naujosios vyskupijos patvarumą bus galima garantuoti tik tada, kai jos vyskupas turės realią valdžią šiame krašte. Vyskupas Albertas tai ne tik suprato, bet ir žinojo, kaip reikia šį tikslą įgyvendinti. Jau 1199 m. vasarą jis apsilankė Gotlando saloje, Visbio mieste, kuris buvo tarpinė jūrų kelionių stotelė vykstant į Dauguvos žemupį. Čia jis iš vokiečių pirklių galėjo daugiau sužinoti apie kraštą, kuriame teks darbuotis, būklę, apie paskutinius ten nutikusius įvykius. Tuo metu vyskupas Albertas ėmė skelbti savo pirmuosius žinomus kryžiaus žygių pamokslus ir gebėjo įtikinti pirmuosius 500 kryžeivių duoti įžadus ir ant savo drabužių prisisiūdinti kryžius kaip regimą ženklą, kad yra pasiryžę ginti krikščionybę. Tais pat 1199 m. vyskupas Albertas dar apsilankė Danijoje, kur, nepaisydamas įtemptų danų ir šiaurės vokiečių santykių, ieškojo paramos savo planams. 1199 m. rudenį Albertas grįžo į savo gimtąjį kraštą. Tuo metu, 1199 m. spalio 5 d., jau buvo paskelbta popiežiaus Inocento III bulė, kuri Albertui leido skelbti kryžiaus žygį

šiaurės Vokietijoje, kad „apgintų Livonijos Bažnyčią". Be to, ši bulė leido pakeisti įžadą vykti į Šventąją Žemę įžadu keliauti į Livoniją. Tai buvo itin paranku vyskupui Albertui, verbuojančiam kryžeivius žygiui į padauguvį. Kartu ši bulė yra pirmas aiškus ženklas, jog popiežius ėmėsi krikščionybės Livonijoje reikalo. Inocentas III skatino kryžeivius „ginti Bažnyčią Livonijoje", taigi šitaip buvo motyvuojama ir įsivaizduojama kryžeivių veikla krašte, kuris niekada anksčiau nepriklausė krikščionims (kitaip nei musulmonų okupuoti krikščionių kraštai) ir neturėjo tvirtos šventų vietų, kurių gausu Šventojoje Žemėje, tradicijos. Galiausiai 1199 m. Kalėdas vyskupas Albertas drauge su arkivyskupu Hartvigu II šventė Magdeburge, kur aplink karalių Pilypą buvo gausiai susirinkusi šiaurės Vokietijos diduomenė. Ši aplinkybė vyskupui Albertui davė gerą progą su savo planais supažindinti platesnius to meto Vokietijos elito sluoksnius ir dar užverbuoti kryžeivių (Gnegel-Waitschies, G., p. 45–55).

Po aktyvių pasirengimų 1200 m. vasarą Liubeke susitelkė dvidešimt trijų laivų flotilė. Pasiekę Dauguvos žemupį, dalis kryžeivių mažesniais, keliauti upe labiau tinkamais, laivais leidosi Ikškilės pilies link, kur vis dar laikėsi nedidelis būrelis vokiečių dvasininkų ir naujakrikščių. Nepaisydami pakeliui įvykusių susidūrimų su lyviais, kryžeiviai pasiekė savo žygio tikslą ir iš naujo galėjo įsitvirtinti Ikškilės ir Holmės pilyse. Lyviams nesėkmingai pamėginus užimti pastarąją, kryžeivių kariuomenės dalį sudarę fryzai puolė naikinti lyvių pasėlių ir visaip kenkti. Lyviai buvo priversti prašyti taikos. Gana didelės kryžeivių pajėgos leido vyskupui Albertui jaustis visai tvirtai ir imtis gana griežtų veiksmų. Pasimokęs iš savo pirmtakų nesėkmių, šis vyskupas elgėsi ne kaip švelnus ir romus ganytojas. Per susitikimą su lyvių vyresniaisiais jis daliai jų suteikė krikšto sakramentą. Tačiau per ta proga surengtas vaišes svarbūs lyvių genties asmenys buvo netikėtai suimti ir priversti vokiečiams atiduoti įkaitais savo sūnus (iš viso 30). Be to, jie turėjo užleisti vyskupui tam tikrą teritoriją, tuo metu vadintą *locus Rigae*, – joje turėjo įsikurti Rygos miestas. Po šių veiksmų vyskupas Albertas 1200 m. rudenį grįžo atgal į Vokietiją. Tą vasarą pasiektus laimėjimus turėjo išsaugoti Livonijoje likęs žiemoti kryžeivių būrelis ir vokiečių pirkliai, kurie nekantriai laukė kitąmet turinčio sugrįžti su naujomis pajėgomis vyskupo. 1201 m. šiam sugrįžus buvo įkurtas Rygos miestas [**56**] ir pirmos valdos leno teise suteiktos pirmiesiems vyskupo vasalams: Danieliui atiteko Lielvardės pilis, o Konradui iš Mejendorfo – Ikškilė. Pastačius pirmąją medinę katedrą, į ją iš Ikškilės buvo perkelta Livonijos vyskupo rezidencija. Naujoji Rygos katedra pašventinta Dievo Motinai Marijai, o atverčiamas į naują tikėjimą kraštas

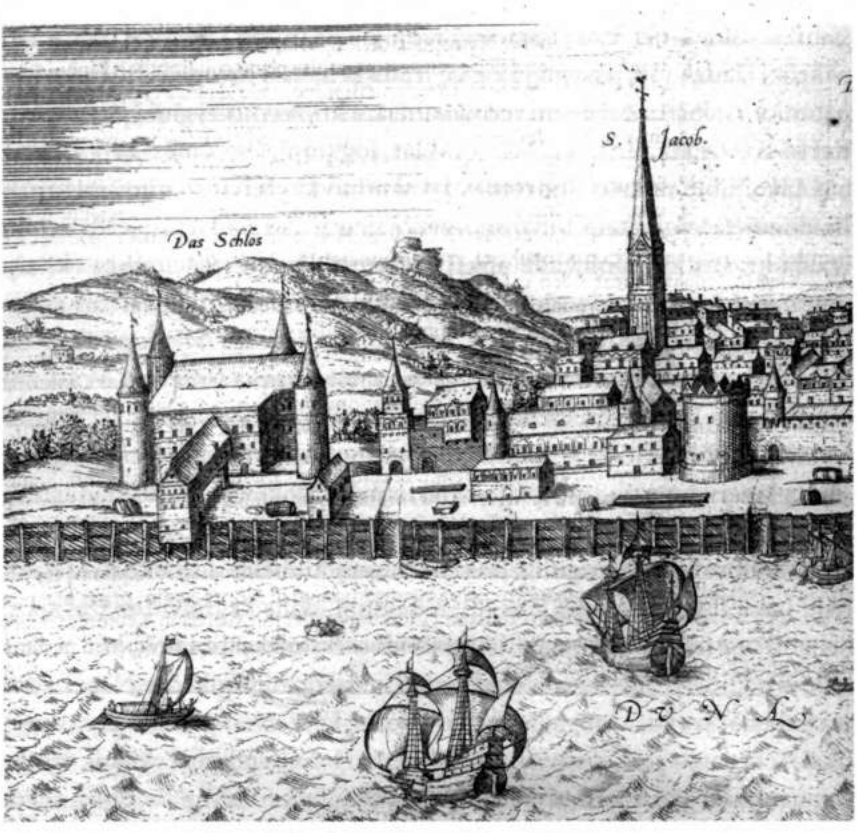

[56] *Rygos pilis ir apylinkės. Graviūra, XVI a. pabaigos Rygos plano iš Georgo Brauno atlaso fragmentas*

pavadintas Marijos žeme; oficialiai Marijos žemės titulas Livonijai bus pripažintas 1215 m. per Laterano IV Bažnyčios susirinkimą. Šventoji Žemė visuotinai buvo žinoma kaip Dievo Sūnaus žemė, o kai Livonija tapo Marijos žeme, ir ji pasidarė itin svarbi Romos kurijai. Viena vertus, tai sustiprino jaunos Bažnyčios Livonijoje prestižą, kita vertus, didesnis Romos kurijos dėmesys reiškė, kad jos politika šiame krašte turės stipresnį poveikį, kuris nebūtinai ir ne visada sutaps su Rygos vyskupo planais. Bet kol kas popiežiaus suteikti įgaliojimai skelbti kryžiaus žygių pamokslus ir verbuoti kryžeivius visiškai atitiko vyskupo Alberto planus sukurti savo bažnytinę kunigaikštystę. Tam vyskupas Albertas ir skyrė pagrindines savo jėgas. Per trisdešimt vyskupavimo metų jis atliko dvidešimt septynias keliones per Baltijos jūrą, o tai anaiptol nebuvo taip paprasta. Ne tik oro negandos, bet ir pagonių (estų, kuršių) piratai galėjo

kelti pavojų gyvybei ir pridaryti kitokių nemalonių rūpesčių. Grįžęs į savo gimtąjį kraštą, Albertas keliaudavo per šiaurės Vokietijos miestus, kur nepailsdamas skelbė kryžiaus žygių pamokslus. Turėdamas retą iškalbos dovaną, jis gebėdavo klausytojams padaryti ilgai išliekantį įspūdį ir ne vieną paskatino ryžtis karo žygiui. Tokia vyskupo Alberto veikla padėjo šiaurės Vokietijoje pakeisti kryžiaus žygių kryptį – žygiai į Livoniją tapo tenykščiams gyventojams patrauklesni nei žygiai į Šventąją Žemę.

Kasmet, ypač vasaros mėnesiais, remdamasis kryžeivių pajėgomis, vyskupas Albertas galėjo nuolat spausti padauguvio gyventojus pripažinti naują tvarką. Net ir išvykus daugumai kryžeivių, kolonistai jau turėjo naujai statomą Rygą, kelias mūrines pilis, jose galėjo atsilaikyti prieš savo priešus, iš jų svarbiausi buvo lietuviai ir Polocko kunigaikštystės rusai. Reikia priminti, kad nuo XII a. pabaigos padauguvys buvo lietuvių kariaunų grobiamųjų žygių arena, todėl vokiečių aktyvumas negalėjo likti lietuvių nepastebėtas. Tačiau kartu reikia pabrėžti, kad iš pat pradžių lietuviai į pirmuosius vokiečių kolonistus žiūrėjo ne kaip į priešus. Tuo jie neišsiskyrė iš kitų, nes, pavyzdžiui, pirmaisiais Rygos gyvavimo metais kuršiai sudarė su Rygoje įsikūrusiais vokiečiais taiką. Tais pat metais ir lietuviai sudarė taiką su rygiečiais. Galima manyti, kad šią taiką sudaryti lietuvius labiausiai bus paskatinusi prekybos su vokiečiais perspektyva. Žinoma, kad 1201–1202 m. žiemą lietuviai jau lankėsi Rygoje prekybos reikalais. Taip pat svarbu pabrėžti, kad jie buvo susiję su kitais lietuviais, kurie kaip tik tą pat žiemą rengėsi užpulti žiemgalius. Į žygį prieš žiemgalius lietuviai vyko žiemą, užšalusios Dauguvos vaga, ir iš kronikininko Henriko Latvio pasakojimo sužinome, kad jau buvo pasiekę kone Dauguvos žiotis, tik staiga juos pasiekė žinia: Polocko kunigaikštis ruošiasi žygiuoti į Lietuvą. Taip ir nespėję užpulti žiemgalių, lietuviai paskubomis metėsi atgalios gelbėti savo krašto. Kiek neįprasta žygio prieš žiemgalius kryptis – ne nuo šiaurės Lietuvos, o nuo Dauguvos žemupio – rodo, kad lietuvius turbūt labiausiai masino Lielupės žiotyse įsikūręs žiemgalių uostas, kuris pirmaisiais XIII a. metais buvo net šioks toks Rygos konkurentas. Toks antpuolis turėjo būti naudingas tiek lietuviams (dėl grobio), tiek rygiečiams (dėl smūgio konkurentui). Lietuviams taika su rygiečiais irgi buvo naudinga, nes jie galėjo leistis į grobiamąjį žygį nebijodami smūgio iš vokiečių. Vadinasi, 1201 m. lietuvių ir rygiečių taika buvo padiktuota abipusių išskaičiavimų, kurie buvo naudingi tuo momentu ir nė vienos pusės nebuvo vertinami kaip saistantys ilgesnį laiką. Ko verta taika „tam kartui“, gerai atsiskleidžia iš to, kad lietuviai, skubantys duoti atkirtį Polocko kunigaikščiui, pakeliui apiplėšė du Rygos žvejus. Pastarieji pliki

(žiemą!) parbėgo į Rygą ir pasiskundė dėl savo skriaudos, tad miesto pareigūnai sulaikė tuo metu prekybos tikslais čia viešėjusius lietuvius. Jie buvo suimti tol, kol nukentėjusiems Rygos vyskupo žvejams buvo grąžinti atimti daiktai. Taigi jau pirmaisiais Rygos įsikūrimo metais regime tam tikrus geopolitinius pokyčius, kurie bus būdingi kur kas ilgesniam laikotarpiui. Iš karto po 1200 ir 1201 m. kryžiaus žygių padauguvyje įsikūrusi vokiečių kolonija tapo galia, su kuria turėjo skaitytis visi kaimynai, tiek artimesni, tiek tolimesni. Lietuvių prekybiniai santykiai ir kariniai susidūrimai su Livonijos vokiečiais taps ilgalaikiu reiškiniu. Ilgainiui šis reiškinys įgis didesnį užmojį, ryškesnius kontūrus, nes augs ir stiprės patys partneriai – tiek Livonijos vokiečių kolonija, tiek Lietuva. Vokiečių kolonija pradėjo kurtis kaip aiškiai atpažįstama vakarietiška struktūra: atsirado miestas, katedra ir pirmieji Rygos vyskupo vasalai. O lietuvių žemių politinė raida vyko nuo genčių konfederacijos prie monarchinės valstybės. Tiek vienos, tiek kitos struktūros gebėjimas kontroliuoti platesnes teritorijas, disponuoti didesniais ištekliais nulems jėgų santykį kiekvienu konkrečiu periodu. Vokiečių kolonijos atsiradimas Livonijoje paveikė ir santykius su kitais pretendentais į rytų Baltijos regiono kontrolę – rusais.

XII a. pabaigoje pradėję Dauguvos žemupyje kurtis vokiečių kolonistai netruko patirti, kad šios žemės jau turi (nominalius) šeimininkus. Polocko kunigaikščiai padauguvio žemes iki pat Dauguvos žiočių laikė savo įtakos sfera, jose reguliariai rinkdavo duokles iš vietinių lyvių ir latgalių genčių. Svarbiais rusų atsparos punktais tapo prie Dauguvos įsikūrusios Jersikos ir Kuoknesės pilys, valdomos Polockui pavaldžių mažesnių rusų kunigaikščių. Tokią rusų valdžią buvo priverstos pripažinti minėtosios vietinės gentys. Naujai į Livoniją atvykstantys ir su rusais prekiaujantys vokiečiai taip pat taikstėsi su tokia ano meto politine tikrove. Vos tik misionierius Meinhardas įsikūrė Ikškilėje, tuoj pat, veikiausiai patartas vokiečių pirklių, kreipėsi su prašymu į Polocko kunigaikštį, kad jam būtų leista skleisti Evangeliją pagonims. Leidimą nesunkiai gavo. Apskritai iš to matyti, jog to meto katalikų ir stačiatikių santykiai dar buvo gana draugiški ir pragmatiški. Meinhardo misija Polocko kunigaikščiui neatrodė kelianti kokį pavojų, nes tuo metu ir iš tikrųjų nekėlė. Kita vertus, jis pagrįstai tikėjosi, kad dalykiški santykiai su vokiečiais pagyvins abipusius prekybinius ryšius ir bus naudingi tiek vienai, tiek kitai šaliai, kaip buvo Liubekui ir Naugardui, tarp kurių nuo XII a. antros pusės užsimezgė prekyba. Kol Meinhardas buvo pasinėręs į grynai evangelizacinę veiklą, tol konfliktų tarp vokiečių ir rusų nebuvo. Tačiau pati ta veikla turėjo pasekmių, kurių iš anksto nebuvo galima

numatyti. Vietinės negausios krikščionių bendruomenės patiriamas pavojus tiek iš pagonių gentainių, tiek iš tolimesnių kaimynų, pavyzdžiui, lietuvių, pusės vertė ieškoti veiksmingesnių priemonių, tai ir paskatino pradėti kryžiaus žygius, be to, įsteigti naują teritorinę valdžią. Prasidėjus šiems procesams, didesnių konfliktų jau nebuvo įmanoma išvengti. Tai išryškėjo pirmaisiais XIII a. metais.

Norint geriau perprasti šį susidūrimą, dera apibūdinti skirtingas valdžios ir valdymo sampratas. Rusų kunigaikščių valdžia padauguvio gentims dažniausiai pasireikšdavo duoklės surinkimu ir nereguliariais reikalavimais dalyvauti karo žygiuose – kaip pagalbiniams daliniams. Tokia valdžia smarkiau nepaveikė vidinio genčių gyvenimo, ir jos tiek formaliai, tiek to meto rusų kunigaikščių ir jų tiesioginių valdinių akimis žiūrint, netapo vientisos bendrijos, vadinamosios Kijevo Rusios, dalimi. Jų žemėse esančios rusų kunigaikščių atraminės vietovės, kaip antai Kuoknesė ir Jersika prie Dauguvos ar Jurjevas (būsimasis Dorpatas) Estijoje, veikė kaip duoklės surinkimo taškai svetimame krašte. Dėl to padauguvio genčių būklę tiktų apibūdinti Rusios įtakos sferos sąvoka. Riboti ir pragmatiški rusų kunigaikščių valdžios tikslai lėmė, kad dauguma vietinių rytų Baltijos regiono genčių ir toliau liko pagoniškos. Tai, kad krikščionis kunigaikštis valdo daugiausia pagonišką visuomenę, buvo visai įprastas reiškinys, žiūrint rusų kunigaikščio ir tiesioginių jo valdinių akimis. Tačiau kaip tik jis buvo visai svetimas, nesuprantamas ir netgi smerktinas, žvelgiant to meto katalikų akimis. Pastarųjų supratimu, pasaulietinės valdžios legitimumui būtina moralinė sankcija, ji viduramžiais buvo ne kas kita kaip Dievui patinkančios santvarkos skleidimas žemėje, o jo pradinė sąlyga – tikėjimo skelbimas ir Bažnyčios kaip tikinčiųjų bendruomenės plėtimas. Taigi misionieriškas impulsas Katalikų bažnyčiai ir jos nariams buvo politinės veiklos motyvas. Kaip tik to ir stigo rusų Stačiatikių bažnyčiai. Šį skirtumą gerai įžvelgė *Livonijos kronikos* autorius Henrikas Latvis. Jausdamas savosios Katalikų bažnyčios pranašumą, jis su nemažu patosu skelbė, kad Stačiatikių bažnyčia yra bevaikė ir nevaisinga, tuo leisdamas suprasti, kad misionieriška veikla pastarajai nei būdinga, nei svarbi. Henrikas Latvis teigė, kad rusų Stačiatikių bažnyčiai labiausiai rūpi pajamos iš naujųjų valdinių, o ne jų sielų išganymas. Henrikas Latvis įžvelgė ir tai, kad rusų kunigaikščių valdžiai būdingas grynai materialistinis interesas. Įdomu, kad labai panašiais žodžiais saksų veiklą tarp pietų Baltijos pagonių slavų XII a. apibūdino vokiečių kronikininkas Helmoldas iš Bosau. Jo manymu, saksams būdingas nepasotinamas godumas, todėl jie labiau rūpinasi duoklėmis, o ne slavų sielų laimėjimu Viešpačiui (*Cronica Slavorum*,

p. 21). O Henrikas Latvis vokiečių valdžią rytų Baltijos tautoms vertino kaip morališkai pranašesnę, palyginti su ligtoline valdžia, kuri, žiūrint to meto katalikų akimis, buvo ne kas kita kaip tam tikra tironijos forma. Svarbu atkreipti dėmesį į dar šį tą. Ką tik apibūdintas rusų kunigaikščių valdžios ypatumas ir samprata rodo, kad nėra nieko bendra tarp valdovų ir valdinių; pastarieji yra tik išnaudojimo objektas, ir tiek. O katalikiškosios Europos visuomenės struktūra, nors hierarchinė ir luominė, išsiskyrė tuo, kad jai nebuvo svetimas abipusis (subsidiarus) veiklos principas. Tam pagrindą teikė ne tik bendras tikėjimas, bet ir feodaliniai papročiai, pasireiškiantys per vasaliteto instituciją ir suponuojantys, jog valdovai turi ne tik teises, bet ir pareigas valdiniams. Taigi mūsų jau apibūdintas vientisos visuomenės kūrimo idealas reiškė, kad kai Dauguvos žemupyje ims kurtis nauja krikščionių kolonija, vietinės gentys priims ne tik krikštą, bet ir kitas to meto Vakarams įprastas socialinio gyvenimo normas. Žinoma, tokių normų prigijimą lėmė kiekvienam regionui būdingos plačiai suprantamos vietinės sąlygos, tačiau pati esmė dėl to nesikeitė – krikštas reiškė ir kokybiškai naujos visuomenės radimąsi. Suprantama, kad ligtolinei rusų įtakos sferai iškilo pavojus. XIII a. pirmų dviejų dešimtmečių įvykiai ir rodo, kaip įvyko šis pokytis, dėl kurio rytų Baltijos regionas tapo to meto viduramžių Europos dalimi.

Pirmasis naujai įsikūrusių vokiečių ir rusų susidūrimas įvyko prabėgus keleriems metams po Rygos įkūrimo. 1203 m. Polocko kunigaikščio Vladimiro, Jersikos kunigaikščio Vsevolodo kariuomenė, prie kurios prisidėjo ir kai kurios lietuvių kariaunos, leidosi į žygį Dauguvos žiočių link. Žygis buvo sumanytas kaip įprasta duoklės „išmušimo“ iš padauguvio lyvių priemonė, nes Ikškilės ir Holmės pilių apylinkėse gyvenantys lyviai, priėmę krikštą, o drauge ir įgiję krikščionims priklausančias teises *(iura christianorum)*, tiesiog nustojo mokėti duoklę ankstesniems savo šeimininkams. Dabar Polocko kunigaikščiui parūpo ginklu įrodyti, kad jis šiame krašte vis dar šeimininkas. Naujai besikuriantis Rygos miestas akivaizdžiai rodė, kad vyskupas Albertas nėra paprastas misionierius, o veikia daug labiau kaip hierarchas, disponuojantis ir dvasinės, ir pasaulietinės valdžios svertais. Pamatę prie Ikškilės pilies priartėjusias Polocko kunigaikščio pajėgas, lyviai nedrįso pasipriešinti ir sutiko sumokėti reikalaujamą sumą. Gavęs pinigus Polocko kunigaikštis nutraukė Ikškilės apgultį ir pasuko Holmės pilies link. Čia situacija susiklostė kitaip, nes tenykščių gyventojų įgulą papildę vokiečiai panaudojo arbaletus, davė veiksmingą atkirtį ir privertė Polocko kunigaikštį sprukti nieko nepešus. O Jersikos kunigaikštis Vsevolodas drauge su lietuviais nusibeldė iki

pačios Rygos, ten pagrobė laukuose besiganančius miestiečių gyvulius ir paėmė į nelaisvę du kunigus. Traukiančius atgalios užpuolikus ėmė persekioti miestiečiai, bet žuvus jų vadui susidūrimai nuslopo. Per šį žygį rusams nepavyko įtvirtinti savo valdžios, kaip buvo iš pradžių sumanę. Jiems teko suprasti, kad naujos jėgos tiesiog negalima bus ignoruoti.

Reikia pabrėžti, kad politiškai pats vyskupas Albertas buvo veikiau diplomatas nei karvedys, todėl jo santykius su rusais, kaip ir kitais kaimynais, ženklino teisinių normų ir sutarčių paisymas. Jis pripažino, jog Polocko kunigaikštis turi teisę gauti duoklę iš lyvių ar latgalių, bet pats apsiėmė ją administruoti. Tai aiškiai rodo, kad lyviai gavo dar vieną šeimininką, kuris nebus aklas ir kurčias jų poreikiams ir skundams. Reikia turėti omeny, kad lyviai, priėmę krikštą ir įgiję su juo susijusias „krikščionių teises", gavo ir krikščionišką pareigą ne tik dalyvauti Bažnyčios gyvenime, bet ir statyti bažnyčias, išlaikyti jas ir dvasininkus. Nesunku numanyti, kad tokios prievolės drauge su duokle rusų kunigaikščiams turėjo atrodyti lyviams nepriimtinos. Tokia padėtis nuo pat pradžių lėmė konfliktus, sprendžiamus susidūrimais, abipusėmis nuolaidomis ir susitarimais. Šiaip ar taip, dar niekada iki tol katalikų ir stačiatikių santykiai nebuvo tokie glaudūs ir tiesioginiai. Šiuos santykius skatino ne tik misijinė Rygoje įsikūrusios Bažnyčios veikla, bet ir lietuviai. Reikia turėti omeny, kad padauguvyje XIII a. pradžioje kryžiavosi Polocko rusų, vokiečių ir lietuvių interesai. Pastarieji dažniausiai pasireikšdavo grobiamaisiais žygiais, kurie ne tik teikdavo materialinių gėrybių, bet ir leido plėsti savo įtaką. Lietuviams rūpėjo ne vien gana skurdžios lyvių ar latgalių žemės, bet ir tolesnės rusų Pskovo ir Naugardo žemės, kurių upėmis traukiančios pirklių vilkstinės masino kariaunas. Norint pasiekti šiuos kraštus, buvo būtina iš anksto pasirūpinti logistika. Lietuvių ekspansijos šiaurės rytų kryptimi pasekmė buvo ta, kad bent jau XII a. pabaigoje sėlių gentis turėjo pripažinti lietuvių viršenybę. Svarbiausia šios genties pilis – Sėlpilis – tapo svarbia lietuvių kariaunų atsparos vieta ant Dauguvos kranto. Kaip tik ties Sėlpiliu XIII a. pradžioje lietuvių kariaunos dažniausiai ir persikeldavo į kitą Dauguvos krantą, kad galėtų žygiuoti į tolesnius kraštus. Kita lietuvių galios augimo apraiška buvo ta, kad Jersikos kunigaikštis Vsevolodas tapo ne tik artimu jų bendradarbiu, bet ir vieno iš vyresniųjų lietuvių kunigaikščių – Daugiručio – žentu. Vokiečiams nebuvo paslaptis, kad jis talkininkaudavo lietuviams per jų karo žygius, kartais net ir vadovaudavo. Kitaip nei Jersikos, Kuoknesės kunigaikštis Viačka neturėjo artimų santykių su lietuviais ir todėl kentėjo nuo jų antpuolių savo žemėse. Tie antpuoliai paskatino jį 1207 m. kreiptis į Rygos vyskupą Albertą. Gavęs

prašymą apginti nuo lietuvių, vyskupas Albertas veikė pagal jam savaime suprantamas paprotines ir teisines normas. Elgdamasis kaip senjoras su vasalu, vyskupas pareikalavo, kad Viačka perleistų jo valdžiai dalį savo kunigaikštystės ir jo žmonėms atlaisvintų pusę Kuoknesės pilies. Vokiečiams įsikūrus su rusais kone po vienu stogu, prasidėjo paprasti kivirčai, dėl kurių Viačka ir jo žmonės buvo įmesti į kalėjimą. Nedrįsdami jų nužudyti, mat jie turi „krikščionišką vardą", Rygos vyskupo žmonės kreipėsi į savo senjorą teiraudamiesi, ką su jais daryti. Pasipiktinęs tokiu elgesiu, vyskupas Albertas pareikalavo, kad Viačka ir jo žmonės tučtuojau būtų išlaisvinti. Netrukus vyskupas Albertas ėmė dėti visas pastangas, kad Viačka užmirštų patirtą skriaudą, bet to pasiekti nepavyko. Kurį laiką slėptą nuoskaudą jis išliejo įsakydamas nužudyti Kuoknesės pilyje plušančius vokiečių mūrininkus, paskui padegė pačią pilį ir pasitraukė į Rusią, ten vėlesniais metais pasireikš kaip nesutaikomas vokiečių priešas. 1209 m. ištuštėjusią piliavietę vyskupas Albertas perėmė savo žinion ir čia netrukus iškilo mūrinė pilis, vėliau tapusi svarbiu kovos su lietuviais atramos punktu. Vokiečių valdoms tiesogiai susisiekus su Jersikos kunigaikštystės valdomis, prireikė spręsti tarpusavio kaimynystės santykius. Dar tais pat metais, 1209-aisiais, vokiečiai puolė ir užėmė Jersikos pilį ir šiais veiksmais privertė kunigaikštį Vsevolodą tapti Rygos vasalu ir atsižadėti bendradarbiavimo su lietuviais. Vsevolodas pateko tarp dviejų ugnių: iš vienos pusės vokiečiai, iš kitos – lietuviai. Todėl nenuostabu, kad grįžęs į Jersiką ir atstatęs jos pilį Vsevolodas ir toliau palaikė ryšius su lietuviais. Henriko Latvio žiniomis, jis ir toliau siundė lietuvius prieš Kuoknesės pilyje ir apylinkėse gyvenančius vokiečius, lyvius ir latgalius; pastarieji lietuviams stengdavosi atsilyginti tuo pačiu. Reikia atkreipti dėmesį, kad Vsevolodas stengėsi po senovei palaikyti santykius su lietuviais nepaisydamas to, kad jo padėtis jau buvo visai kitokia. Kaip Kuoknesės kunigaikštis Viačka, taip ir Vsevolodas ne tik tapo Rygos vyskupo vasalu, bet ir pusę savo kunigaikštystės valdų bei pusę pilies turėjo perleisti vokiečiams. Todėl tolesnį Vsevolodo „prisirišimą" reikia aiškinti ne tiek giminystės ryšiais, kiek lietuvių spaudimo galia. Koks reikšmingas galėjo būti šis spaudimas, galima iliustruoti tam tikromis po kelerių metų atsinaujinusių kovų su vokiečiais aplinkybėmis. 1215 m. Kuoknesės pilies įgulai nusiaubus Jersikos apylinkes, ją ėmė persekioti Vsevolodo atsikviesta lietuvių kariuomenė. Ji buvo tokia gausi, kad įvertinę jos dydį Kalavijuočių ordino riteriai nusprendė nelaukti susidūrimo ir visi, kurie tilpo, greitai laivais nuplaukė į Kuoknesę, o kiti, kuriems teko kovoti, prarado tris riterius. Pagalbiniai latgalių daliniai, pamatę, kiek jų mažai, palyginti su lietuviais, pasileido bėgti kiek

kojos įkerta. Gausiai susitelkusi lietuvių kariuomenė nebuvo neįprastas reiškinys, jis rodo, kad į pietus nuo Jersikos gyveno kaimynai, nuo kurių net vokiečių grėsmė negalėjo atitraukti. Vis dėlto abipusis lietuvių ir vokiečių spaudimas buvo toks stiprus, kad po kelerių metų Vsevolodas pasuko Viačkos pramintu taku ir pasitraukė į Rusios žemes. Vokiečiams dar labiau įtvirtinti savo valdžią lyvių ir latgalių žemėse padėjo tolesnė santykių su Polocko kunigaikštyste eiga. Derybos tarp Rygos vyskupo Alberto ir Polocko kunigaikščio Vladimiro buvo gana dažnos. Jos vyko 1206, 1210 ir 1212 metais. Per jas vis būdavo aptariamas lyvių ir latgalių duoklės klausimas, o neretai ir santykiai su lietuviais, mat Polocko kunigaikščiui, kaip ir Kuoknesės, lietuviai kėlė papildomų rūpesčių. Tai neabejotinai mažino jo veikimo galias. Dar vienas varžantis veiksnys buvo tas, kad Polockas tuo metu buvo palyginti silpna Rusios kunigaikštystė, stelbiama iškilusios Smolensko kunigaikštystės; o pastarajai rūpėjo ne lyvių duoklės Polockui, bet galimybė prekiauti su vokiečiais Dauguvos upe. Šių santykių raizginys silpnino Vladimiro, kaip derybininko, pozicijas, ir tai aiškiai atsiskleidė per įtemptas 1212 m. derybas: iš pradžių Polocko kunigaikštis norėjo priversti vyskupą Albertą visiškai liautis vykdžius misijinę veiklą, o kai nepavyko, demonstratyviai grasindamas pasitraukė iš derybų vietos. Vis dėlto netrukus grįžo kur kas nuosaikesnis ir galiausiai Albertui perleido lyvių žemę, o jį patį pripažino savo „tėvu“. Ne tik tvirta vokiečių pozicija, kurią dar labiau stiprino lyvių reikalavimai išvaduoti juos iš rusų valdžios, bet ir lietuvių grėsmė bei prekybiniai Smolensko interesai atvedė prie tokios atomazgos. Žinoma, net ir tokia sutartis anaiptol neprilygo „amžinai taikai“, gyvenimas galėjo esamą situaciją pakoreguoti. Po kelerių metų Polocko kunigaikštis Vladimiras, gavęs estų pasiūlymą drauge užpulti Rygą, ėmė burti didelę antivokišką koaliciją, į kurią įsitraukė ir lietuviai. Tačiau pačiame karinių pasirengimų įkarštyje Vladimiras mirė, o jo suburta kariuomenė išsiskirstė. Taip netikėtai išnyko, regis, didelė grėsmė ir kartu vyskupui Albertui pavyko savo valdžią lyviams ir didumai latgalių įtvirtinti taip plačiai, kad Polockas galutinai neteko savo „duoklinių“ teisių į jų kraštus. Per beveik du dešimtmečius vokiečiai sugebėjo pakloti gan tvirtus valdžios pamatus, kurie jiems leido naujai užvaldytuose kraštuose įsikurti patvariai ir ilgam.

Reikia pažymėti, kad rytų Baltijos regiono ateičiai lemtingus pokyčius įgyvendino gana nedidelės žmonių grupės. Maždaug iki 1210 m. Ryga turėjo tik kokį tūkstantį nuolatinių gyventojų, skaičiuojant dvasininkus, vyskupo tarnus ir vasalus, Kalavijuočių ordino narius, moteris ir vaikus. Vyskupo Alberto iš Vokietijos atsivedamos karo piligrimų pajėgos siekdavo

vidutiniškai nuo 500 iki 1000 karių. Pirmaisiais Kalavijuočių ordino gyvavimo metais (iki maždaug 1207 m.) jį sudarė tik kėliolika brolių riterių. Žinoma, reikia turėti omeny, kad ir vietinės rytų Baltijos gentys buvo negausios. Manoma, kad XIII a. pradžioje galėjo būti apie 200 000 lietuvių (žr. I.4.1), apie 150 000 estų, apie 20 000 lyvių, apie 25 000 žiemgalių, apie 32 000 kuršių. Bene mažiausia gentis buvo sėliai, jų buvo mažiau negu lyvių. Vakarinėje Latgalos dalyje galėjo gyventi apie 40 000 latgalių. Friedricho Benninghoveno manymu, to meto rytų Baltijos genčių (be prūsų ir suomių) skaičius galėjo siekti apie pusę milijono (Benninghoven, F., p. 65). Atrodytų, kad yra didelis skirtumas tarp geriausiu atveju kelių tūkstančių kolonistų ir daugelio tūkstančių vietos gyventojų. Bet atkreipę dėmesį į tai, jog tik kas septintas gyventojas buvo tinkamas karo tarnybai ir tik kas trečias iš jų tikrai dalyvaudavo karo žygiuose, suprantame, kad idealiomis sąlygomis visuotinio žygio dalyvių skaičius būtų galėjęs siekti maždaug 23 000 kovotojų. Tačiau tokio didumo pajėgos niekuomet nebuvo susirinkusios į bendrą akciją, todėl nedidelė vyskupo kariuomenė, protingai vadovaujama ir turinti konkrečius tikslus, galėjo pasireikšti gana grėsmingai. Jos efektyvumą parodė tolesnė Livonijos užkariavimų istorija. Savo ruožtu patvariausią Livonijos vokiečių pajėgų dalį sudarė Kalavijuočių ordinas, kuriam dabar ir reikia skirti dėmesio.

Kalavijuočių ordino įsikūrimas Livonijoje. 1200 m. vasarą pirmą kartą atvykęs į padauguvį vyskupas Albertas greitai susigaudė, kokia ten padėtis. Pagrindinė problema buvo išlaikyti kryžeivių per vasarą pasiektus laimėjimus ir žiemą, kai dauguma karių, įgyvendinę savo įžadą, jau grįžę namo. Laimėjimams įtvirtinti Albertui buvo reikalinga nuolatinė jėga, reikėjo ir nuolatinės atsparos vietos. Jau 1201 m. jis perkėlė pagrindinę savo rezidenciją iš Ikškilės prie Dauguvos žiočių arčiau jūros, ten ir įkūrė Rygos miestą. Jame ėmė apsigyventi pirmieji vokiečių kolonistai. XIII a. pradžios šaltiniai nepateikia išsamių ir vienareikšmių žinių apie Kalavijuočių ordino įsteigimo aplinkybes, bet yra gan aišku, kad čia daug nuveikė cistersas Teoderikas, kuris dar nuo vyskupo Meinhardo laikų buvo atsidėjęs Evangelijos skelbėjas padauguvyje. Veikliam ir gerai išmanančiam vietines sąlygas vienuoliui ne mažiau nei vyskupui Albertui rūpėjo krikščionybės padėtis šiame krašte. Veikdamas autonomiškai, bet iš esmės dėl tų pačių tikslų kaip ir vyskupas Albertas, jis ėmė Vokietijos šiaurėje verbuoti riterius – galimus naujojo ordino narius. 1202 m. pradžioje su nedideliu tokių riterių būreliu atvykęs į Rygą, Teoderikas formaliai įsteigė Kalavijuočių ordiną [**57**]. Svarbu pabrėžti, kad steigiančio naują riterių ordiną Teoderiko veikla nebuvo unikali. Kovų su „netikėliais" frontuose ne vienas cistersas

[57]
Kalavijuočių ordino magistro 1226 m. antspaudas. Litografija, XIX a.

pasižymėjo kaip veiklus krikščionių karių organizatorius. Čia pirmiausia minėtinas šv. Bernardas Klervietis, savo autoritetu reikšmingai prisidėjęs prie Templierių ordino virtimo didele tarptautine organizacija. Net keletas Iberijos pusiasalyje įsisteigusių riterių ordinų – Avizo, Kalatravos, Alkantaros – taip pat susibūrė padedami cistersų. Tad Livonijoje Teoderikas, būdamas to paties ordino narys, pritaikė tas pačias priemones, kurios jau buvo pasiteisinusios Palestinoje ar Iberijos pusiasalyje.

Naujai įsteigtas ordinas oficialiai vadinosi *Fratres milicie Christi de Livonia*, o jo skiriamuoju ženklu tapo baltas apsiaustas su raudonu kryžiumi ir kalaviju. Dėl to jau XIII a. pirmoje pusėje amžininkai, pavyzdžiui, Vokiečių ordino riteriai, vadino šiuos brolius tiesiog kalavijuočiais *(Schwertbrüder)*. Naujasis Kalavijuočių ordinas gyveno pagal Templierių ordino regulą, pagal ją tvarkė savo organizacinę struktūrą ir kasdienį narių gyvenimą. Pirmaisiais metais kalavijuočiai pripažino Rygos vyskupo Alberto valdžią. Jo požiūris į naujai susikūrusį ordiną nėra visai aiškus, galima numanyti, kad jis negalėjo nežinoti apie cisterso Teoderiko veiklą, bet kiek jai pritarė ir kiek ją rėmė – nežinia. Pats faktas, kad Rygoje buvo įkurtas naujas, o ne atsikviestas jau gyvuojantis riterių ordinas,

pavyzdžiui, Templierių ar Joanitų, rodytų, kad buvo stengiamasi išvengti galimų problemų su galingais tarptautiniais ordinais, kurie savo teises dažnai įgyvendindavo nepaisydami vyskupų dvasinės ar pasaulietinės valdžios prerogatyvų. Tad pagal pradinę sampratą atrodo, kad vyskupas Albertas naujai susikūrusį ordiną norėjo turėti kaip savo politikos įrankį. Ankstyvaisiais metais pirmieji broliai glaudėsi tik naujai Rygoje pastatytame vienuolyne, jie dar neturėjo jokių žemės valdų ir privalėjo maitintis iš suaukoto turto ir vyskupo pajamų. Tačiau netrukus prabudo jų savarankiškumo siekis, juolab kad karinė jų vertė tapo akivaizdi jau nuo pirmųjų susidūrimų su pagonimis. Plečiantis krikščionių valdomiems plotams ir kartu didėjant jų gynimo išlaidoms kalavijuočiai vis garsiau reikalavo savo dalies konkrečiomis žemės valdomis. Galiausiai 1207 m. vyskupas Albertas Kalavijuočių ordino reikalavimams nusileido ir sutiko perleisti trečdalį valdų. Kalavijuočiams atiteko gana nedidelis žemės plotas į šiaurės rytus nuo Rygos, lyvių apgyventame krašte palei Gaujos upę, kur netrukus iškilusios Siguldos ir Cėsių pilys tapo svarbiausiais Kalavijuočių ordino atsparos punktais. Šitaip atsirado pirmoji istorijoje riterių ordino valstybė.

Pirmoji kalavijuočių valdų lokalizacija rodo, jog vyskupas Albertas siekė neprileisti ordino prie svarbaus prekybinio kelio Dauguvos upe. Padauguvio žemes jis norėjo matyti kaip daugmaž vientisą savo ir savo vasalų valdomą kraštą. O kalavijuočių įsikūrimas palei Gaują atvėrė jiems kelią toliau plėstis šiaurės ir šiaurės rytų kryptimi į latgalių ir estų žemes, vis dar veikiamas Pskovo ir Naugardo įtakos. Reikia pabrėžti, jog kalavijuočiai gana greitai rado bendrą kalbą su latgaliais, kurie noriai pripažino naujuosius šeimininkus. Senos tarpgentinės latgalių ir estų sąskaitos kalavijuočiams padėjo tuo, kad latgaliai, kaip, beje, ir lyviai, gana veiksmingai pasireiškė nuo 1208 m. prasidėjusiose kalavijuočių kovose su estais. Kalavijuočių ekspansija į Estiją turėjo užgauti ir Danijos Karalystės interesus, mat ji tradiciškai Estiją laikė savo įtakos sferos dalimi. Reikia turėti omeny, kad XII–XIII a. pradžioje Danija buvo stipriausia Baltijos regiono valstybė, o jos galia daugiausia rėmėsi gausiu laivynu. Per XIII a. pirmuosius du dešimtmečius Danija įsigalėjo pietų Baltijos pakrantėje ir dabar laisvai galėjo savo ekspansinę politiką nukreipti į Estiją. Tikras persilaužimas įvyko 1219–1220 metais. Dingstį veiksmingam Danijos karaliaus Valdemaro II įsikišimui davė Rygos vyskupo Alberto pagalbos šauksmas (1218 m.). Livonijos krikščionių pajėgos, toliau besiveržiančios į Estiją, susidūrė su dideliais sunkumais, nes 1217 m. prasidėjo visuotinis estų sukilimas ir jiems į talką prieš vokiečius atskubėjo Pskovo ir Nau-

gardo kunigaikštysčių pajėgos. Patekusiems į keblią padėtį vokiečiams sutiko pagelbėti Danijos karalius. Suprantama, jis turėjo savų interesų, todėl 1219 m. vasarą šiaurės Estijoje, Revelio srityje, išsilaipinusi Danijos kariuomenė užėmė ir sugriovė tenykščių estų Lindanisės pilį ir ėmė statyti naują Talino pilį, kuri taps svarbiausia Danijos karaliaus valdžios atrama rytų Baltijos regione. Savo ruožtu kalavijuočiai, siekdami išlaikyti jau užkariautas estų Sakalos ir Ugaunijos žemes, paliko Livonijos vokiečių stovyklą ir perėjo į danų pusę (1219 m.). Kalavijuočių magistras Folkvinas pripažino, kad jis valdo šias estų žemes kaip Danijos karaliaus vasalas. Tuo metu galėjo atrodyti, kad Danija įstengs įtvirtinti savo hegemoninę poziciją ne tik visoje Estijoje, bet ir konkrečiai Rygos vyskupijoje. Tik karštas visų Livonijos krikščionių protestas, reikalavimas laisvės Marijos žemei, padarė deramą poveikį: karalius pripažino jų teises lyvių ir latgalių žemėse, bet ir toliau visą Estiją laikė savo valdoma šalimi (1222 m.). Vis dėlto padėtis radikaliai pasikeitė dėl vieno nenumatyto įvykio: 1223 m. Danijos karaliaus vasalas Šlėzvigo kunigaikštis Henrikas Juodasis paėmė karalių Valdemarą II į nelaisvę. Ištikta dinastinės krizės, Danija neįstengė efektyviai pasinaudoti savo jūriniu pranašumu, todėl vietiniai vokiečiai galėjo pradėti veikti ir pagerinti savo pačių ne itin palankiai susiklosčiusią padėtį. 1224 m. užpultas galingos vokiečių kariuomenės krito rusų ir estų ginamas Dorpatas (Tartu); šiose kovose žuvo ir mums jau pažįstamas buvęs Kuoknesės kunigaikštis Viačka. Ši pergalė, pasibaigusi žiauriomis bausmėmis nelaisvėn paimtiems gynėjams, padarė stiprų įspūdį aplinkinėms gentims – pajūrio estai pasidavė vokiečiams, ir šie įsigalėjo pietinėje ir centrinėje Estijos dalyje. Naugardo ir Pskovo rusai taip pat pasirūpino sudaryti su vokiečiais paliaubas. 1225 m. taikos pasiuntinius atsiuntė ir žiemgaliai, kuršiai, lietuviai. Galiausiai kalavijuočiai, „pamiršę" savo vasalinę ištikimybę Danijos karaliui, įsigalėjo šiaurės Estijoje. Tuo pat metu, XIII a. trečią ir ketvirtą dešimtmetį, vokiečiai ėmė įsivyrauti ne tik Estijoje, jie sėkmingai pavergė ir Žiemgalą, ir Kuršą. Užvaldžius ir galutinai įsitvirtinus šiose baltų žemėse turėjo atsiverti nauja – pietinė – ekspansijos kryptis. Jai pradžią turėjo duoti galingas Kalavijuočių ordino žygis į Lietuvos šiaurės žemes. 1236 m. rugsėjį prasidėjęs žygis baigėsi triuškinamu Kalavijuočių ordino pralaimėjimu Saulės (Šiaulių) mūšyje rugsėjo 22 dieną. Per jį krito Kalavijuočių ordino žiedas – magistras Folkvinas ir bent 48 riteriai. Po šio smūgio Kalavijuočių ordinas nebeįstengė atsigauti ir jo likučiai 1237 m. buvo įtraukti į Vokiečių ordiną.

Vokiečių ordino įsikūrimas Prūsijoje. Po pirmojo kryžiaus žygio Šventojoje Žemėje ėmė kurtis vienuolių riterių ordinai, iš jų labiausiai išgarsėjo

Tamplierių ir Joanitų. Tamplierių ordino užuomazga buvo kelių riterių būrys, iš pradžių rūpinęsis apsaugoti traukiančius į Jeruzalę piligrimus nuo musulmonų antpuolių. Ordinui tapus didele tarptautine organizacija, jo gyvavimo tikslas tapo universalesnis – su ginklu rankose ginti krikščionybę Šventojoje Žemėje. Tamplieriai derino du pradus, kario ir vienuolio, nors iki tol atrodė, kad jie nesuderinami. Vis dėlto šis eksperimentas pasiteisino. Prie tokio pokyčio reikšmingai prisidėjo šv. Bernardas Klervietis, bene autoritetingiausia ano meto katalikiško pasaulio asmenybė. Savo veikale *Naujosios riterijos garbė* (1128 m.) šv. Bernardas parėmė Tamplierių ordiną savo autoritetu. Jis tamplierių pašaukimą aiškino taip: jie turį kovoti su velniu viduje ir išorėje. Vidinė kova su savo ydomis ir nuodėmėmis buvo akivaizdžiai pratęsta kaip kova su musulmonais. Bene patikimiausia karine Vakarų krikščionių jėga Šventojoje Žemėje virstantis Tamplierių ordinas sulaukė dosnios Vakarų kilmingųjų paramos, tapo veiksminga ir turtinga organizacija. Jos gyvavimo tikslingumu neabejojo net pavieniai tamplierių kritikai, priekaištavę jiems ne dėl siekiamo idealo, bet dėl per didelio atotrūkio nuo idealo. Tad šv. Bernardo autoritetu paremtas Tamplierių ordino modelis tapo sektinu pavyzdžiu naujiesiems riterių ordinams, o patį Vokiečių ordiną galime laikyti Tamplierių ordino kopija – jo struktūra, pareigybių pavadinimai ir regulos pagrindas buvo perimti iš tamplierių.

Kiek kitaip nei tamplieriai kūrėsi Joanitų ordinas. Jo ištakos buvo grynai labdaringa organizacija – Jeruzalėje prie Šv. Jono Krikštytojo bažnyčios įsisteigusi špitolė. Špitolės personalą sudarė brolija, kuri rūpinosi bedalių piligrimų ir vargšų slauga. Iš artimo meilės įsikūrusiai špitolei gana greitai teko saugoti ir piligrimus, traukiančius į šventąsias Palestinos vietas. Tokią užduotį galėjo atlikti tik ginkluotos pajėgos, tad kai į Šv. Jono špitolės slaugytojų broliją įstojo riteriai, ji apie 1130 m. jau įgavo riterių ordino bruožų. Taigi Vokiečių ordino genezė panaši į Joanitų ordino. Jau XII a. pirmoje pusėje Jeruzalėje veikė vokiečių Švč. Mergelės Marijos špitolė, kurioje daugiausia buvo rūpinamasi vokiečių piligrimais. 1187 m. Saladinui užėmus Jeruzalę ši špitolė nustojo veikusi. Nepaisydami „juodų" metų, 1187-ųjų, Vakarų krikščionys neprarado vilties vėl atgauti šventąjį miestą, o vokiečių špitolės personalas ir toliau tikėjosi galėsiantis atnaujinti savo labdaringą veiklą išlaisvintoje Jeruzalėje. 1189–1192 m. surengus trečiąjį kryžiaus žygį, per vieną iš karinių kampanijų buvo apgulta pajūrio tvirtovė –Akros miestas. Per šią apgultį apie 1190 m. įkurta laikina špitolė perėmė Jeruzalės Švč. Mergelės Marijos špitolės vardą, o šį savo ruožtu atspindėjo naujai besikuriančio ordino narių pavadinimas

Fratres hospitalis sanctae Mariae Theutonicorum Ierosolimitanorum. Panašus buvo ir oficialus ordino pavadinimas, vartotas dažniausiai iškilmingomis progomis. Kasdieniame gyvenime ordinas vadintas trumpiau – *Ordo Theutonicorum*, iš čia kilęs ir mūsų vartojamas pavadinimas „Vokiečių ordinas" (Boockmann, H., p. 27). 1190–1198 m. susikūręs Vokiečių ordinas rėmėsi Templierių ir Joanitų ordinų regulomis. Pirmoji reglamentavo tuos Vokiečių ordino organizacijos aspektus, kurie susiję su riteryste, o antroji pasitarnavo kaip pavyzdys organizuojant Vokiečių ordino ligonių slaugos tarnybą. Šis organizacinės patirties perėmimas iš senesnių riterių ordinų rodo, kad Vokiečių ordinas kūrėsi lyg Templierių ir Joanitų ordinų šešėlyje. Ilgą laiką, iki pat XIII a. vidurio, abu didieji ordinai nenorėjo pripažinti Vokiečių ordino kaip lygiateisio ir puoselėjo planus į savo sudėtį įtraukti „jaunesnįjį brolį". Vokiečių ordinas kaip karinis Šventojoje Žemėje irgi buvo antrarūšis. Iki pat penktojo kryžiaus žygio (1228–1229) nebuvo girdėti apie kokį nors aktyvesnį Vokiečių ordino dalyvavimą karo veiksmuose. Bet kadangi šiame žygyje daugiau lėmė imperatoriaus Frydricho II (1212–1250) diplomatinis talentas (taikiai atgauta Jeruzalė), tai ir Vokiečių ordino riteriams tuo metu nebuvo lemta labiau pasireikšti kaip kariams. Šventojoje Žemėje Vokiečių ordinas taip ir liko maža žuvis, palyginti su Templierių ar Joanitų. Net ir 1291 m. prarasdami Akros tvirtovę, paskutinį Vakarų krikščionių atsparos punktą Šventojoje Žemėje, Vokiečių ordino nariai pasireiškė tik tuo, kad sėkmingai pasitraukė. Pasakojama, kad pasitraukimo operacijai vadovavęs Vokietijos krašto magistras Konradas iš Foichtvangeno prisiekė už šį patirtą pralaimėjimą atkeršyti pabaltijo „saracėnams". Kova su pastaraisiais kryžiuočiams sekėsi kur kas geriau.

Nors iki pat XIII a. pabaigos pagrindinis Vokiečių ordino vadovybės dėmesys buvo prikaustytas prie Vidužemio jūros rytinių pakrančių, rūpinimasis savo organizacijos materialiniais pagrindais skatino vadovybę kurti patikimą užnugarį. Pasiekti šį tikslą padėjo XIII a. vis dar populiari kryžiaus žygių ideologija, kuri skatino kilminguosius jos adeptus remti kovai su „netikėliais" įkurtas organizacijas. Kaip ir tamplieriai bei joanitai, kryžiuočiai greitai įgijo žemės valdų įvairiose Europos vietose. Jau XIII a. viduryje, be savo pagrindinės būstinės Akroje, Vokiečių ordinas turėjo krašto magistrus Armėnijoje, Graikijoje, Sicilijoje, Apulijoje, Vokietijoje, Austrijoje, Prūsijoje, Livonijoje ir Ispanijoje. Šiuose kraštuose esančios valdos sudarydavo balijas, kurių daugiausia buvo Vokietijoje ir kaimyniniuose kraštuose (Tiuringijoje-Saksonijoje, Frankonijoje, Vestfalijoje, Olandijoje, Lotaringijoje, Alzase-Burgundijoje, Čekijoje ir dar dvi

Austrijoje). Šis lakoniškas Vokiečių ordino valdų ir teritorinės organizacijos metmenų išdėstymas vaizdžiai rodo, kad XIII a. trečio dešimtmečio pradžioje ėmęsis užkariauti prūsus Vokiečių ordinas jau buvo tapęs organizacija, pajėgia įgyvendinti šį uždavinį. Be to, reikia turėti omeny, kad Vakarų Europoje, ypač vokiečių žemėse, gana gausiose Vokiečių ordino valdose įsikūrę vienuolynai, špitolės ir bažnyčios padėdavo užmegzti glaudžius ryšius su vietos diduomene. Jos atstovai, beje, dalyvavo kovose su „netikėliais" – tokia parama Vokiečių ordinui tapo tikra mada ypač XIV a., kai vyko atkaklios kovos su lietuviais.

Pirmuosius kontaktus su Vokiečių ordino vadovybe dėl kovos su prūsais Mazovijos kunigaikštis Konradas I užmezgė apie 1225 metus. Jam rūpėjo atgauti iš prūsų prarastą lenkų Kulmo žemę ir pažaboti jų rengiamus lenkų žemių puldinėjimus. Konradas I tikėjosi, kad Vokiečių ordinas jam padės atsiimti Kulmo žemę ir kaip klusnus pagalbininkas parems užkariaujant prūsų žemes, kuriose dar nėra krikščionių valdžios. Vokiečių ordino pagalbos tikriausiai tikėjosi ir prūsų žemėse nuo XIII a. pradžios misijinę veiklą plėtojęs cistersų vienuolis Kristijonas. Jo misija apėmė Pamedę ir Pagudę – žemes lenkų Pamario kaimynystėje, dešiniajame Vyslos upės krante. Misionieriaus Kristijono veikla buvo sėkminga, nes krikščionybė iš pradžių plito taikiai. Jo pastangomis krikščionybę priėmė kai kurie Prūsijos gentinės diduomenės atstovai: Survabūnas ir Varpoda buvo paties popiežiaus pakrikštyti Romoje (1215 ar 1216 m.), ten jie buvo nuvykę kartu su Kristijonu. Per šį vizitą Kristijonas Romoje buvo įšventintas prūsų vyskupu. Grįžęs iš Romos, jis galėjo įsikurti prūsų žemėje, nuolatos čia gyventi ir veikti, tą ir padarė Zantyro vietovėje, dešiniajame Nogato upės krante, netoli dabartinio Marienburgo.

O padėtis Prūsijos ir Mazovijos pasienyje klostėsi kitaip. Čia veikiai ėmė dominuoti ginkluota konfrontacija, ilgainiui užgožusi cistersų pradėtas taikiąsias misijas ir davusi dingstį įsikurti Vokiečių ordinui. Konflikto mazgas užsimezgė dėl to, kad tenykščiai prūsai ėmė priešintis sukrikščioninimo akcijai, persekiojo savo gentainius naujakrikščius, tad vyskupas Kristijonas ėmė taikyti ginkluoto poveikio priemones.

Per Laterano IV Bažnyčios susirinkimą 1215 m. popiežius įpareigojo visus krikščionis dalyvauti kryžiaus žygių judėjime. Tiems, kurie neturėjo užtektinai lėšų vykti į tolimąją Palestiną, buvo leista dalyvauti kryžiaus žygiuose į rytų Baltijos kraštus. Šitaip ir Prūsija buvo įtraukta į kryžiaus žygių judėjimo verpetą. Kristijonui popiežius suteikė teisę būti Romos kurijos atstovu Prūsijoje ir netgi pasinaudoti atvykstančiais kryžininkais savo nuožiūra. Be Kristijono sutikimo kryžininkai negalėjo savavališkai

įžengti į prūsų žemes, kurių gyventojai jau buvo atversti į krikščionių tikėjimą (1217 m.).

Padėtis prūsų ir lenkų pasienyje ėmė aštrėti dar ir dėl to, kad lenkų kunigaikščiai, pasinaudodami Kristijono misijos sėkme, siekė pajungti savo pasaulietinei valdžiai prūsus, kurie tam priešinosi kaip įmanydami. Jau tada prasidėjo priešinimosi svetimųjų valdžiai tradicija, kurioje socialinis ir politinis kovos aspektai to meto krikščionių buvo vis labiau suvokiami kaip prūsų priešinimasis krikščionybei ar net kova su ja. Šių aspektų suplakimas prūsams pasidarė fatališkas. Kitas tautas, kaip antai bulgarus ar vengrus, panašus pavojus pastūmėjo į savanorišką ir savo pačių valdžios remiamą šalies christianizaciją. Prūsams šis modelis tiesiog nesuveikė.

Reaguodami į gresiantį pavojų, prūsai ėmė rengti įsiveržimus į Mazovijos gilumą. 1220 m. įvyko pirmas didelis prūsų puolimas, per jį Mazovijos kunigaikštis Konradas patyrė pralaimėjimą. Įdomu, kad šis prūsų puolimas buvo derintas su Haličo kunigaikščiu Danilu, kuris savo ruožtu 1219 m. buvo sudaręs taiką su Lietuvos kunigaikščiais. Šių veiksmų orkestruotė tikrai rodo prūsų–rusėnų–lietuvių veiksmų koordinaciją. Ji atskleidžia ne kokią nors tvirtą sąjungą ar bendrą frontą prieš lotyniškosios Europos jėgas, bet paprasčiausią pragmatinį kelių šalių interesų sutapimą. Mums tai svarbu, nes matyti, kad komunikuoti galėta ir plačiai, ir gan greitai tokiomis kukliomis to meto susisiekimo sąlygomis. Kaip tik XIII a. trečio dešimtmečio pradžioje lenkams iš rankų išslydo Kulmo žemė. Netrukus jie griebėsi atsakomųjų veiksmų – 1222 ir 1223 m. kryžiaus žygių, kurie nedavė tvarių rezultatų. O prūsai ėmė kelti pavojų vis plačiau. 1226 m. jie visiškai sugriovė Vyslos žemupyje stovėjusį cistersų Olyvos vienuolyną. Tuometinė opinija dėl tokios nelaimės kaltino Vladislovą Laibakojį, esą jis šitaip norėjo atkeršyti Pamario kunigaikščiui Sventopelkui už paramą jo konkurentui Vladislovui Odonicui. Matome, kad lenkų kunigaikščių tarpusavio nesutarimai didino prūsų smūgių poveikį. Padėtį reikėjo iš esmės keisti.

Iš pradžių tiek vyskupas Kristijonas, tiek Mazovijos ir Kujavijos kunigaikštis Konradas mėgino sekti Rygos vyskupo Alberto pavyzdžiu. Jiems pavyko prikalbinti Vokietijos šiaurėje maždaug keturiolikos riterių būrį imtis nuolatinės karo tarnybos Prūsų pasienyje. Jie buvo prisaikdinti tarnauti tokiomis pat sąlygomis kaip ir kalavijuočiai. Kalavijuočių motyvus nesunkiai atskleidžia jų ordino pavadinimas *Fratres militie Christi de Livonia contra Prutenos* („Livonijos Kristaus riterijos broliai prieš prūsus“), nors ilgainiui jiems prigijo Dobrynės ordino riterių vardas,

kilęs iš jiems patikėtos ginti pilies ant Vyslos kranto pavadinimo. Nors Dobrynės ordino pradžia panaši į daugelio kitų organizacijų, jam nepavyko išsiplėtoti ir virsti reikšmingesne jėga (brolių riterių skaičius niekada neperkopė 14). Tad suprantama, kad kuklūs vyskupo Kristijono laimėjimai ir Dobrynės brolių einama sargyba Dobrynės piliyje negalėjo sukelti Prūsijos christianizacijos lūžio. Imta ieškoti kitų sprendimų ir jų rasta.

Nuo seno lenkų istoriografijoje ir jos veikiamoje lietuvių istoriografijoje buvo įprasta Mazovijos kunigaikštį Konradą kaltinti tuo, kad jis pasielgė neapdairiai ir trumparegiškai pasikviesdamas Vokiečių ordiną į Lenkiją. Toks vertinimas yra retrospektyvus ir todėl trukdo tinkamai suvokti Vokiečių ordino atsikėlimo į Lenkiją aplinkybes. Be to, ilgą laiką pasakojimas apie kryžiuočių atkeliavimą į Lenkiją ir jų pradėtą kovą su prūsais buvo kupinas faktinių netikslumų, nes, pavyzdžiui, jo pradžia –neva imperatorius Frydrichas II 1226 m. išleido aukso bulę, kuria Vokiečių ordinui garantuojama teritorinė valdžia Kulmo ir užkariausimose prūsų žemėse. Naujesni tyrimai galutinai įrodė, kad ši bulė sufalsifikuota tik XIII a. ketvirtame dešimtmetyje, t. y. kai kryžiuočiai Prūsijoje jau buvo spėję neblogai įsikurti.

Reikia pažymėti, kad Mazovijos kunigaikštis Konradas anaiptol nebuvo pirmas ar vienintelis lenkų kunigaikštis, raginęs Vokiečių ordiną įsikurti Lenkijoje. 1222 m. Silezijos kunigaikštis Henrikas I Barzdotasis suteikė Vokiečių ordinui pirmąją valdą ir dar tais pat metais keletas kryžiuočių riterių dalyvavo lenkų kunigaikščių surengtame kryžiaus žygyje prieš prūsus. Šio Silezijos kunigaikščio pavyzdžiu pasekė Konradas: 1228 m. jis suteikė kryžiuočiams teisę į Kulmo žemę ir užrašė Orlovo kaimą Kujavijoje. 1230 m. kunigaikštis Konradas dar kartą patikslino Vokiečių ordinui suteiktų valdų ribas. Spėjama, kad perleisti Kulmo žemę Vokiečių ordinui visam laikui Mazovijos kunigaikštį Konradą I bus įtikinęs Henrikas I Barzdotasis. Tais pat metais, 1230-aisiais, šias suteiktis patvirtino popiežius Grigalius IX. Taip Vokiečių ordinas, dar prieš įsikurdamas pavyslyje, pasirūpino tam reikalingu teisiniu pagrindu. Ir tik tada, 1231 m., pirmas nedidelis kryžiuočių būrys, vadovaujamas krašto magistro Hermano iš Balko, atvyko ir įsikūrė kairiajame Vyslos krante stovinčioje Nešavos pilyje.

Vokiečių ordino įsikūrimą prūsų kaimynystėje rėmę lenkų kunigaikščiai neįsivaizdavo, kad netiesiogiai prisidės prie naujos valstybės atsiradimo Baltijos regione. Tiek Henrikas I Barzdotasis, tiek Konradas I Mazovietis rėmė prūsų vyskupo Kristijono evangelizacinę veiklą. Jiems

atrodė, kad Vokiečių ordinas bus ne vyskupo Kristijono konkurentas, o pagalbininkas. Tačiau kryžiuočiai turėjo savų tikslų ir išskaičiavimų, kuriems atsiskleisti ir išsiskleisti netikėtai atsirado palanki proga – 1234 m. Kristijonas pateko į prūsų nelaisvę. Vokiečių ordinas tučtuojau suskubo apie jo (tariamą) mirtį informuoti Romos kuriją ir kartu gebėjo išsirūpinti, kad popiežius Grigalius IX pripažintų Vokiečių ordinui tas teises, kurios iki tol Prūsijoje priklausė vyskupui Kristijonui. Taip pasinaudodamas Apaštalų Sosto globa Vokiečių ordinas užkariaujamose prūsų žemėse steigė ne tik bažnytinę, bet ir valstybinę struktūrą. Tam pačiam tikslui turėjo tarnauti ir kaip tik tuo metu sukurtas imperatoriaus Frydricho II privilegijos falsifikatas. Šia privilegija Vokiečių ordino didžiajam magistrui buvo pripažintas imperijos kunigaikščio titulas, suteikiantis teisę kurti teritorinę valdžios struktūrą turint aukščiausios pasaulietinės valdžios – imperatoriaus – leidimą. Šis procesas per kelerius metus pasistūmėjo tiek, kad dėl jo atsiradę pokyčiai tapo nebeatšaukiami – apie 1240 m. iš prūsų nelaisvės paleistas vyskupas Kristijonas jau niekada nebeatgavo ankstesnės padėties.

Kalbant apie Vokiečių ordino įsikūrimo Lenkijoje ir Prūsijoje aplinkybes negalima nepaminėti platesnio konteksto, nes pats Šventojoje Žemėje įsisteigusio Vokiečių ordino atsikraustymas prie Baltijos krantų nebuvo išskirtinis reiškinys. XII a. visose krikščioniškose Vakarų šalyse kūrėsi svarbiausių riterių ordinų buveinės. Artimiausia Prūsijai Lenkija irgi buvo tipiška šalis. XII a. joje savo buveines turėjo ir joanitai, ir templieriai. 1228 m. greta atstatomo Olyvos vienuolyno buvo įkurdinti Ispanijos Kalatravos ordino riteriai, turėję pasirūpinti, kad 1226 m. įvykiai, kai prūsai sunaikino šį vienuolyną, daugiau nebepasikartotų. Riterių ordinų įsikūrimą finansiškai rėmė pasauliečiai kunigaikščiai arba aukšto rango dvasininkai. Tad ir Mazovijos Konradas, kviesdamasis kryžiuočius į talką prieš prūsus, elgėsi visai įprastai. Tik Vokiečių ordinui, kitaip nei kitiems riterių ordinams, pavyko rytų pabaltijyje įkurti savo valstybę.

Gan staigus Vokiečių ordino iškilimas dažniausiai siejamas su ketvirtuoju jo magistru Hermanu iš Zalcos (1210–1239). Vykstant kovoms tarp popiežiaus ir imperatoriaus Frydricho II, šis Vokiečių ordino magistras gebėjo išlaikyti draugiškus santykius su abiem konfliktuojančiomis pusėmis ir būti geras tarpininkas. Frydrichas II rodė Hermanui iš Zalcos ypač didelį pasitikėjimą. Nors nėra jokio šaltinio, kuriame būtų aprašyti pastarojo politikos motyvai, siekiai ir tikslai, iš to, kad jis dalyvavo beveik visuose svarbiausiuose to meto politinio gyvenimo įvykiuose, galime drąsiai spręsti, jog Hermanas iš Zalcos buvo politiškai itin reikšmingas

asmuo, savo įtaką mokantis panaudoti Ordino labui. Hermano magistravimo laikais Vokiečių ordinas mėgino įgyti plačių vientisų valdų ir sukurti jose savo valstybinę organizaciją. Tai jis stengėsi daryti Šventojoje Žemėje (Akros apylinkėse), Kipre (epizodiškai, per ketvirtąjį kryžiaus žygį), Transilvanijoje, Prūsijoje. Bene ambicingiausiai teritorinės valdžios kūrimo planai buvo pradėti įgyvendinti Transilvanijos rytiniame krašte (Burcos žemėje), kur 1211 m. vengrų karaliaus Andriejaus II kvietimu įsikūrę kryžiuočiai turėjo ginti tenykščius kraštus nuo kumanų antpuolių. Tam Vokiečių ordinas pastatė šešias pilis ir 1224 m. kreipėsi į popiežių, kad ordino valdos būtų paimtos į Šv. Petro nuosavybę. Toks žingsnis kirtosi su Vengrijos karaliaus siuzerenitetu, tad Andriejus II daug nelaukęs sutelkė kariuomenę ir išvarė kryžiuočius iš savo šalies. Po šios nesėkmės Hermanas iš Zalcos buvo atsargesnis, pernelyg entuziastingai nereagavo į Konrado Mazoviečio prašymus ir kvietimus, kurių pirmieji bus magistrą pasiekę dar 1225–1226 m. sandūroje. Tik gavusi rimtas garantijas, Vokiečių ordino vadovybė nusprendė imtis Prūsijoje realizuoti savo teritorinės valdžios kūrimo planus.

Prasidėjęs Vokiečių ordino karas su prūsais atnešė kryžiuočiams pirmuosius laimėjimus. 1231 m. nedidelis Vokiečių ordino riterių būrys, vadovaujamas krašto magistro Hermano iš Balko, persikėlė į dešinįjį Vyslos krantą ir susirentė atramos punktą, pavadino jį Torune *(Torn)*. Tas pavadinimas greičiausiai kilęs nuo ordino pilies Palestinoje *Toron*, ir tai dar kartą parodo, kad kryžiuočiai kovą su pabaltijo pagonimis vaizdavosi kaip kovų su musulmonais Šventojoje Žemėje tęsinį. Kitais metais Vokiečių ordinas įkūrė Kulmo miestą, dar po metų, 1233-iaisiais, Marienverderio miestą. Tuo metu kryžiuočių ekspansija krypo palei Vyslos upę Baltijos jūros link, ją jie pasiekė jau 1237 metais. Tad pirmiausia buvo užkariautos kelyje Vyslos žiočių link buvusios prūsų žemės – Pamedė 1236 ir Pagudė 1237 metais. Šių žemių prūsų pastangos sustabdyti kryžiuočius nebuvo sėkmingos. 1233 m. jie patyrė triuškinantį pralaimėjimą Zirgunės mūšyje, kur, be vokiečių kunigaikščių, kryžiuočius dar parėmė lenkų kunigaikščiai. Nors vėliau pastarųjų parama kryžiuočiams iš esmės liovėsi, tai nepadarė didesnio poveikio kryžiuočių karo eigai, nes jie ir toliau iki pat 1274 m. susilaukdavo gana gausios paramos iš vokiškai kalbančio pasaulio. Kryžiuočiams užkariavus pavyslio žemes panašus likimas ištiko ir prūsus, gyvenusius prie Aistmarių. Apie 1241 m. Barta, Varmė ir Notanga buvo užkariautos. Kadangi prūsai nepasižymėjo politine vienybe, tai negalėjo sutelkti didesnių ir gerai koordinuojamų pajėgų. Be to, reikia turėti omeny, kad kryžiuočiai disponavo tam tikrais kariniais

pranašumais, tokiais kaip sunkiai ginkluoti riteriai, arbaletai, šiems prūsai neturėjo ką priešpriešinti. Negana to, pirmaisiais savo ekspansijos metais Vokiečių ordinas buvo tiesiog pertekęs draugų ir sąjungininkų teikiamos paramos. Kitaip nei ankstesni lenkų kunigaikščių žygiai prieš prūsus, kai būdavo apsiribojama krašto nusiaubimu ir duoklių išreikalavimu, dabar kryžiuočių žygiai turėjo aiškų tikslą – sukurti sau naują valdą ir įsikurti joje nuolatos gyventi. Tai prognozavo ilgalaikius pokyčius, ir jie per keletą dešimtmečių tapo realybe. Naujai pastatytos pilys, nauji vokiečių kolonistų apgyvendinti miestai tapo naujosios Vokiečių ordino valstybės stuburu, kurio nei 1242–1249 metų, nei Didysis 1260–1274 metų prūsų sukilimas negalėjo palaužti.

7.3. Lietuva popiežiaus ir Šventosios Romos imperatoriaus interesų akiratyje

Lietuvos ir Romos kurijos santykiai. Po Aleksandro III pontifikato (1159–1181) Romos kurija ėmė vis daugiau dėmesio rodyti rytų Baltijos regionui. Kertinis akmuo, leidžiantis adekvačiai suprasti popiežių vykdomos politikos esmę, tikslus ir priemones, yra vadinama popiežiškosios monarchijos teorija. Ši teorija skelbė, kad popiežius, kaip Jėzaus Kristaus vietininkas ir šv. Petro įpėdinis, yra atsakingas už visos žmonijos dvasinę ir politinę gerovę ir turi vykdyti visų žmonių sielų gelbėjimo misiją pasaulietinėmis ir dvasinio poveikio priemonėmis. Kaip tik ši atsakomybė ir skatino popiežius uoliau rūpintis rytų Baltijos regiono reikalais, kai tik šis regionas tapo geriau žinomas ir lengviau pasiekiamas komunikacijos tinklu, kurį numezgė cistersai, vyskupai, Danijos karaliai, vokiečių pirkliai ir kiti lotyniškosios Europos atstovai. Reikia turėti omenyje, kad apskritai Baltijos regiono reikalai popiežiams niekada nebuvo patys svarbiausi ar reikalaujantys itin didelio jų dėmesio. Per visą XIII a. Bažnyčios reforma, Vakarų ir Rytų Bažnyčios unijos reikalas, kryžiaus žygiai Viduržemio jūros regione, kova su Štaufenų dinastijos imperatoriais popiežiams buvo kur kas svarbesni dalykai negu rytų Baltijos regiono reikalai. Tačiau būtent šios „didžiosios" politikos dinamika ir neleido palikti kintančios tenykštės situacijos savieigai. Ekspansiją Baltijos jūros regione ėmę plėtoti vokiečiai buvo vienokiais ar kitokiais interesų ryšiais susiję su Štaufenų imperatoriais, tad popiežiams vokiečių lojalumas Šventajam Sostui negalėjo nerūpėti. Didėjanti lotyniškosios Europos erdvė artino prieigas ir prie Šiaurės Rytų Europos stačiatikiško pasaulio, kurio vienybės su Romos katalikų bažnyčia klausimas XIII a. popiežiams buvo itin svarbus. Tokie universalūs Romos

kurijos rūpesčiai rytų Baltijos regioną integravo į Europos komunikacinę erdvę. Ši integracija taip pat reiškė, kad naujai įsikūrusi bažnytinė organizacija, kaip ir senosios krikščioniškų kraštų bažnytinės institucijos, galės finansiniais įnašais paremti Šventojo Sosto vykdomą politiką, pavyzdžiui, kryžiaus žygį į Palestiną. Taip globali to meto politika įtraukė rytų Baltijos kraštus į Europos istorijos verpetą, tačiau konkretūs veiksmai, jų įgyvendinimo proveržiai ir nuosmukiai daugiausia priklausė nuo lokalių jėgų konsteliacijos.

Palyginę Romos kurijos politiką rytų Baltijos kraštuose XIII a. pirmoje pusėje ir XIII a. antroje pusėje, galime sakyti, kad pradžioje išskirtinis šios politikos bruožas buvo pastangos įtvirtinti tiesioginę popiežiaus valdžią naujakrikščių žemėse. Popiežius Inocentas III išaiškino, kad Livonijoje aukščiausia politinė ir dvasinė valdžia turi būti sutelkta vyskupų rankose, o vienuoliai riteriai turi atlikti jų agentų vaidmenį ir tenkintis trečdaliu užimtų teritorijų. 1212 m. tas pats popiežius teigė, kad Livonija buvo „pajungta mums". Jo įpėdiniai stengėsi Livoniją ar didesnę jos dalį paversti „Šv. Petro valda" – valstybe, kurią per savo atstovus valdytų Romos kurija. Tačiau toks sumanymas nepasiteisino. Net ir plačiausius įgaliojimus turintiems popiežiaus legatams nelengva buvo įgyvendinti popiežių pastangas, kad naujakrikščiai prie naujų šeimininkų gyventų ne prasčiau negu pagonybės laikais. Derinti naujakrikščių ir jų naujų šeimininkų interesus ypač stengėsi popiežiaus legatas Vilhelmas Modenietis, kuris 1225 m. apkeliavo Livoniją. Jis ne tik sprendė skirtingų Livonijos kolonijinių jėgų ginčus, bet ir dėjo daug pastangų skelbdamas Evangeliją naujakrikščiams ir uoliai primindamas jų šeimininkams, kad savo valdinių neapdėtų nepakeliamomis duoklėmis. Tokią jo laikyseną galime laikyti atitinkančia popiežių politiką naujakrikščių atžvilgiu – kad naujakrikščiai nesijaustų ir negyventų blogiau negu pagonybės laikais. Nors rūsti šių kraštų tikrovė ir koregavo tokias vizijas, jas vis dėlto reikia vertinti kaip stabdį, kuris trukdė vokiečiams nevaržomiems vietinių gyventojų gyvenimo sąlygas padaryti sunkiai pakeliamas. Popiežiaus legatas galėjo popiežiaus vardu užtarti naujakrikščius, jis buvo geriausias jų interesų atstovas, kokį tik buvo galima įsivaizduoti tuometinėmis sąlygomis. Jam rūpėjo ne tik naujakrikščiai, bet ir dar nekrikštytos pagonių gentys.

Nors Lietuvos istoriografijoje pasitaiko tvirtinimų, esą 1225 m. Vilhelmas Modenietis vedė taikos derybas su lietuviais, Henriko Latvio kronika šios minties nepatvirtina. Kronikos tekstas sako, kad 1225 m. rygiečiai ir lietuviai taiką sudarė be popiežiaus legato tarpininkavimo. Vis dėlto svarbu pažymėti, kad Vilhelmui Modeniečiui tikriausiai ir lietuviai

rūpėjo, nes šis popiežiaus legatas, jeigu tikėtume Henriko Latvio žodžiais, be lyvių, dar norėjo pamatyti ir lietuvius bei estus. „Noras pamatyti" reiškė ne ką kita kaip Evangelijos skelbimą. Tai legatas ir darė lankydamas jau pajungtus lyvius, latvius ir estus. Nors Vilhelmui Modeniečiui skelbti Evangelijos lietuviams ir neteko, jo 1225–1226 m. pirmąją misiją Livonijoje galima laikyti pirmuoju kanalu, kuriuo Romos kuriją pasiekė patikimos žinios apie lietuvius. Vilhelmo Modeniečio misijos ir informacijos apie Lietuvą sklaidos po Europą ryšys akivaizdus Alberiko kronikoje. Cistersų vienuolio sukompiliuotoje kronikoje pateikiamos konkrečios ir įdomios biografinės žinios apie Vilhelmą Modenietį. Pažymima, kad legatas ne jėga, o gabumais ir išmintimi atvertė į tikėjimą daug pagonių, kurių net barbariškos kalbos buvo pramokęs. Toliau pranešama, kad jis į jų kalbą išvertęs ir Donato (IV a. romėnų gramatiko) lotynų kalbos vadovėlį (*Chronica Albrici*, p. 921). Turbūt neįmanoma pasakyti, kurios konkrečiai vietinių gyventojų kalbos (ar kalbų) pramoko legatas, tačiau tokios žinios dera su Henriko Latvio paliudytu legato užsidegimu evangelizuoti. Tikėjimo plėtros perspektyvos šiuose kraštuose cistersui Alberikui, rašiusiam Prancūzijoje, atrodė visai geros, nes, anot jo, „reikėjo laimėti [dėl krikščionybės] viso labo penkias pagonių sritis, būtent: minimą Prūsiją, Kuršą, Lietuvą, Vironijos žemę ir Sembą" (1228 m. įrašas). Šis Lietuvos paminėjimas yra vienas ankstyviausių iš aptinkamų vienalaikėse Vakarų Europos kronikose.

Toliau sekant institucinius Katalikų bažnyčios kanalus, kuriais informacija apie rytų Baltijos regiono reikalus pasiekdavo Romos kuriją, reikia bent trumpai užsiminti apie vadinamo pirmojo kryžiaus žygio prieš Lietuvą ar lietuvius istoriografinį fenomeną. Rašoma, kad 1236 m. buvo „pirmasis Apaštalų Sosto skelbiamas karas prieš Lietuvą" (Stakauskas, J., p. 49–50) ar kad „popiežius Grigalius IX leido visoje šiaurės Vokietijoje paskelbti pirmąjį kryžiaus žygį prieš lietuvius" (Ivinskis, Z., 1991, p. 167; plg. Gudavičius, E., 1989, p. 44). Vis dėlto reikia pažymėti, kad bulės [**58**] (1236 m. vasario 19 d.) tekste neminima nei Lietuva, nei lietuviai. Joje labiausiai akcentuojami du dalykai: a) legatas Vilhelmas Modenietis įgaliojamas rūpintis, kad Livonijos naujakrikščiai būtų apginti nuo pagonių puldinėjimų, tam iš šiaurės Vokietijos vyskupijų pasikviečiant tikinčiųjų, kuriems savo ruožtu garantuojami atlaidai, ir b) duodami įgaliojimai, kuriais siekiama sustiprinti naujai gimstančios kolonijinės visuomenės, susidedančios iš ateivių ir vietinių naujakrikščių, solidarumą ir atsparumą išorės poveikiams. Kaip ir visose kitose panašiose bulėse, tipiška kryžiaus žygių retorika čia neužgožia

[58]
Bulės – reljefinio antspaudo (dažniausiai švininio), tvirtinamo prie popiežiaus kanceliarijos išleistų raštų, – pavadinimas prigijo ir patiems apaštaliniams laiškams. Popiežiaus Urbono V (1362–1370) bulė. Aversas, reversas, skersmuo 4 cm

esmės – Lietuva kaip kraštas Romos kurijai dar nerūpėjo. Bulė atsirado kaip atsakas į vietinius Livonijos poreikius, kurie Kurijai paaiškėjo per popiežiaus legatą. Šiuo atveju, kaip ir daugeliu kitų, popiežius veikė kaip pagirtinų iniciatyvų rėmėjas. Suinteresuotos pusės gavo leidimą burti kryžeivius į kryžiaus žygį, o jo kryptį nustatė svarbiausi to meto Livonijos sprendimų priėmėjai, iš kurių pirma vieta tektų legatui Vilhelmui Modeniečiui. 1236 m. rudenį įvyko kryžiaus žygis į lietuvių (žemaičių) gyvenamas žemes, bet jos nebuvo popiežiaus parinktas taikinys. Tokia išvada peršasi, nes to meto Romos kurijoje neturėta apie Lietuvą kokių nors svarbesnių žinių ir vargu ar ji buvo traktuojama kaip reikšmingas politinis darinys. Tačiau tokia padėtis truko neilgai – patys lietuviai netrukus pasireiškė kaip karinis veiksnys, kai sudavė kryžeiviams skaudų smūgį Saulės kautynėse. Kryžeivių siunčiama informacija leido Romos kurijai suvokti, kad lietuviai – rytų Baltijos regiono jėga. Taigi atėjo laikas, kai lietuviai popiežių akyse ėmė išsiskirti iš ganėtinai vienspalvės rytų Baltijos pagonių masės. Prūsai, kuršiai, lyviai, latviai, lietuviai, estai – tai vis skirtingos gentys, sudarančios tą pačią pagoniją, kurioje Romos kurija iki pat XIII a. penkto dešimtmečio negalėjo įžvelgti esminių kokybinių skirtumų.

Romos kurijos dokumentuose lietuviai minimi nuo XIII a. penkto dešimtmečio pradžios. Žinios, kad lietuvių politinis svoris didėja, Romos kuriją pasiekė keletu informacijos kanalų. Livonijos vokiečių pateikta informacija greičiausiai paskatino popiežių Inocentą IV nusiųsti „savo pasveikinimus ir palaiminimą tikintiesiems, gyvenantiems Livonijoje, Prūsijoje, Kulmo žemėje, Žiemgaloje, Kurše ir Lietuvoje bei kitose naujakrikščių ir pagonių provincijose“ (1244 m. liepos 15 d.). Svarbų in-

formacijos teikėjo vaidmenį bus atlikęs ir jau minėtas legatas Vilhelmas Modenietis, kuris 1243 m. liepos 29 d. raštu nustatydamas pirmųjų keturių Prūsijos vyskupijų ribas pabrėžė, kad dviejų ribos rytuose turi siekti lietuvių sienas *(ad terminos Letuinorum)*. Ir Inocento IV pasveikinime, ir Vilhelmo Modeniečio išduotame dokumente lietuviai vis dar matomi visų pirma kaip geografinis orientyras. Politiškai svarbesnės informacijos apie Lietuvą pateikia tos popiežiaus bulės, kuriose rūpinamasi Vokiečių ordino reikalais Prūsijoje, kur jis palyginti neseniai (nuo 1231 m.) buvo pradėjęs užkariavimus. Kai kilo pirmasis prūsų sukilimas (1242–1249), aktyviu sukilėlių sąjungininku tapo Pamario kunigaikštis Sventopelkas. Vienas reikšmingiausių šio sukilimo įvykių buvo 1243 m. pabaigos ir 1244 m. pradžios prūsų ir jų sąjungininkų žygis ir prieš Vokiečių ordino pajėgas laimėtas Renzės mūšis. Vokiečių ordino priešų stovykla nebuvo vienalytė. Vieni šaltiniai nurodo, kad prūsus šiame žygyje rėmė jotvingiai, kiti – kad lietuviai. Šiuo klausimu Lietuvos istoriografijoje nėra vieningos nuomonės, bet pastaruoju metu įtikinamiausia atrodo ta versija, kuri neigia lietuvius dalyvavus Renzės mūšyje (Gudavičius, E., 1989, p. 72–76). Vis dėlto linkstame manyti, kad Hermano iš Zalcos reliacijoje esanti žinia apie lietuvius nusipelno didesnio pasitikėjimo negu Senoji Olyvos vienuolyno ar Petro Dusburgiečio kronikos, kuriose vietoj lietuvių minimi jotvingiai. Gali būti, kad šie šaltiniai lietuvius tiesiog „pakeitė" jotvingiais. Antra vertus, neatrodo, kad skirtingų šaltinių žinios apie lietuvius ir jotvingius turi viena kitą neigti. Šiuo atveju tikslinti, jotvingiai ar lietuviai, mūsų nuomone, nėra būtina. Svarbu pažymėti, kad sprendžiant šį klausimą reikia atsižvelgti į informaciją, pateikiamą popiežiaus Inocento IV bulėse, kuriomis Kurija reagavo į kritišką Vokiečių ordino padėtį per pirmąjį prūsų sukilimą. 1245 m. vasario 1 d. laiške Pamario kunigaikščiui Sventopelkui ir tos pačios dienos laiške Vokiečių ordinui popiežius Inocentas IV kalba apie prūsų ir lietuvių bendradarbiavimą. Šių oficialių dokumentų informacija yra patikima ir rodo, kad Hermano iš Zalcos reliacijoje minimi lietuviai ne iš piršto laužti.

Be Vokiečių ordino, kitą informacijos kanalą Romos kurijai atvėrė pranciškonų misijos, kurios popiežiaus Inocento IV įgaliotos keliavo pas totorius, kai šie 1241–1242 m. nusiaubė rytų Lenkiją, Sileziją, Moraviją, Vengriją ir kitus Rytų bei Pietų Europos kraštus. Mums svarbiausia pranciškono Jono iš Pjan del Karpinės reliacija apie totorius, kurioje minimi ir lietuviai. Šiame pasakojime lietuviai iškyla kaip judrūs ir klastingi plėšikai, kurie plėšia totorių antpuolio susilpnintus rusėnus ir apsidžiaugtų, jei galėtų tą patį padaryti ir Jonui bei jo palydovams (*Mindaugo knyga*, p. 57).

Žinios apie Sventopelko ryšius su prūsais ir lietuviais, apie lietuvių siautėjimus Rusios platybėse, be abejo, pasiekė Romos kuriją. Negalėjo būti abejonių, kad karinga lietuvių gentis veikia plačioje erdvėje nuo vakarų Prūsijos iki pietų Rusios. Nors lietuviai Vakarų Europai nepadarė tokio įspūdžio kaip totoriai ir nesukėlė panašaus susidomėjimo, vis dėlto mūsų pateikiami duomenys rodo, kad Romos kurijos akyse lietuviai ėmė įgauti profilį, išskiriantį juos iš kitų baltų genčių. Svarbu taip pat pabrėžti, kad konkrečios žinios Romos kuriją pasiekė maždaug tuo pačiu metu, kai galime pradėti kalbėti apie Lietuvos valstybę. Dėl šito akademinė istoriografija vieninga – Mindaugas Lietuvoje įsigalėjo apie 1240 metus.

Lietuvos istoriografijoje galima aptikti nuomonių, kurios laikomos savaime suprantamomis, nors iš tikrųjų tokios nėra. Kad ir koks svarus Juozapo Stakausko indėlis į Lietuvos ir Vakarų Europos XIII a. santykių tyrimą, mūsų manymu, pagrindiniame jo veikale *Lietuva ir Vakarų Europa XIII-me amžiuje* esama nuomonių, kurios lemtos ne tiek objektyvaus šaltinių nagrinėjimo, kiek XX a. pirmos pusės istoriografinio klimato. Stakauskas trumpai drūtai taria: „Savo nusistatymą prieš Lietuvos nepriklausomybę popiežiai yra išreiškę ne vien organizuodami kryžiaus karus, bet ir atiduodami Lietuvos kraštą krikščionių regentams“ (Stakauskas, J., p. 19–20). Tokios išvados paremtos neadekvačiu popiežių politikos traktavimu, kuriam būdingas viduramžių vaizdo modernizavimas. Deja, Lietuvos istoriografijoje gana dažnai senovės laikų teorija ir praktika traktuojama tuo pačiu lygmeniu kaip du iš esmės vienodi tikrovės aspektai (plg. Stakauskas, J., p. 35–36). Toks tapatinimas verčia šiuolaikinį skaitytoją patikėti, jog viduramžių krikščionys pagonis laikė velnio vaikais, neturinčiais teisės egzistuoti ar valdyti savo nuosavybės, todėl krikščionys ją galėjo teisėtai užgrobti ar kitaip pasisavinti. Panašios mintys aidi nuomonėje, esą XIII a. krikščioniškoji Europa nepripažino rytų Baltijos regiono tautų, kartu ir Lietuvos, teisės į savarankišką krikštą, nes to meto universalioms ir lokalioms Europos jėgoms rūpėjo tik grobti pagonių teritorijas ir jų gyventojus versti savo valdiniais. Toks stereotipinis senovės laikų perteikimas trukdo regėti tiek viduramžių, tiek mūsų dienų Europą kaip įvairovės ir prieštaravimų rezginį, kai daugeliu esminių klausimų paprastai nėra vieningos nuomonės, net ir dėl tų pačių pagonių. Pavyzdžiui, kanonų teisės specialistas Sinibaldas Fieskis, vėliau išrinktas popiežiumi Inocentu IV, pripažino, kad nekrikščionių valdovai teisėtai valdo savo žemes, o jo raštų komentatorius Henrikas iš Segusijo (plačiau žinomas vardu *Hostiensis*) atstovavo radikaliai priešingai nuomonei, neigiančiai pagonių valdžios ir nuosavybės teisėtumą. Šie du autoriai ir apibrėžė pagrindines

temas, kuriomis buvo diskutuojama dėl netikinčiųjų teisių. Inocentas IV siekė palaikyti, jei tik įmanoma, taikingus santykius su netikinčiaisiais (Muldoon, J., p. 36–48). Todėl palankumas, kurį jis parodė Lietuvos valdovui Mindaugui 1251 m., nebuvo išimtis, veikiau taisyklė, kuriai realizuoti atsirado būtina sąlyga – egzistuojanti Lietuvos valstybė ir krikštą priėmęs jos valdovas. Kol Lietuva Romos kurijos akyse buvo tik viena iš pagonių provincijų, keliančių grėsmę kaimynams krikščionims, popiežius negalėjo nepritarti 1251 m. Liono arbitražo sprendimui lietuvius naujakrikščius pavesti arkivyskupo Alberto Sverberio ar Vokiečių ordino valdžiai. Tačiau dar tais pačiais metais, kai pas Inocentą IV atvyko karaliaus Mindaugo pasiuntiniai, popiežiaus visiškai nesaistė ankstesnis Liono sprendimas. Šiuo atveju svarbiausias dalykas buvo naujakrikščių kokybė: ar jie gentinė visuomenė, ar jau valstybiškai organizuota visuomenė. Pirmuoju atveju sunku rasti asmenį ar instituciją, kuri galėtų reprezentuoti savo valdinius. Todėl be vargo atsirasdavo pretendentų į šeimininkų vaidmenį. Antruoju atveju pretendentų irgi netrūkdavo, bet tokia visuomenė bent turėjo šansą išlikti per konfrontaciją ir sugyvenimo paieškas, kurios galėjo būti efektyvios tik forsuojant reformas. Taip elgėsi daugelis Rytų ir Vidurio Europos valdovų, susidūrusių su ekspansijos bangomis, sklindančiomis iš Vakarų Europos (Bartlett, R.). Svarbu pabrėžti, kad tais atvejais, kai socialinės organizacijos kitoniškumas ar atotrūkis buvo gana didelis, o ekspansijos agentai gana arti, net ir katalikų tikėjimas negalėjo teikti saugios užuovėjos nuo užsienio invazijos. Kaip antai Airijos atveju: ji XII–XIII a. patyrė anglų invaziją, dangstomą Bažnyčios gynimo ir laisvės šūkiais.

XIII a. viduryje Europa gyveno nerimo kupiną laikotarpį. Ilgus metus Vakarų Europą sekinusi imperatoriaus Frydricho II ir popiežiaus Inocento IV tarpusavio kova dėl pirmavimo Vakarų krikščioniškajame pasaulyje buvo tik neseniai pasibaigusi įtikinama popiežiaus pergale. Katalikų ir Stačiatikių bažnyčių vienybės problema buvo dar vienas klausimas, kuris nuolatos reikalavo dėmesio ir sprendimų, tiesiogiai susijusių ir su Lotynų imperijos Konstantinopolyje (1204–1261) likimu, ir su kryžiaus žygiais į Šventąją Žemę. Visos šios problemos buvo sprendžiamos jaučiant totorių grėsmę. Ji tapo visai reali 1241–1242 m., kai totoriai, nusiaubę Lenkiją ir itin smarkiai Vengriją, pasiekė net Dalmatiją. Popiežius Inocentas IV ėmėsi keleriopų iniciatyvų: jam rūpėjo pašalinti totorių keliamą grėsmę ir paskatinti Rusų stačiatikių bažnyčią pripažinti popiežiaus viršenybę. Bažnyčių unijos įgyvendinimo planus Rusios kunigaikščiai siejo su Vakarų pagalba, kuri leistų atsilaikyti prieš totorius. Su šia idėja kurį laiką žaidė Vladimiro didysis kunigaikštis

Jaroslavas (nunuodytas Karakorume 1246 m.), ko gero, nors labai trumpai, ir jo sūnus Aleksandras Neviškis, o ilgiausiai – Haličo kunigaikštis Danilas. Tačiau Rusios kunigaikščiai nesiryžo priimti vienybės su Katalikų bažnyčia, o totoriams pavyko įtvirtinti savo valdžią didesnėje Rusios dalyje. Tokiai padėčiai apibūdinti, regis, gerai tiktų žodis frustracija. Tad galime įsivaizduoti, kad popiežiui Inocentui IV Lietuvos valdovo Mindaugo pasirodymas turėjo būti malonus dalykas. Rusios paribyje, netoli totorių valdų, atsirado valdovas katalikas, kuris prašosi popiežiaus globos, karališkosios karūnos ir, regis, yra pasiryžęs imtis pareigų, derančių karūnuotai galvai.

Kai 1263 m. Mindaugas buvo nužudytas, Lietuva iškrito iš lotyniškosios Europos lygos. Negvildensime komplikuoto spėjamos Mindaugo apostazės klausimo, tik pabrėšime, kad amžininkų popiežių akyse Mindaugas liko, kaip 1268 m. pareiškė popiežius Klemensas IV, šviesaus atminimo valdovas. Ko gero, Klemenso IV bulę galima laikyti paskutine iš gana intensyvių Romos kurijos ir Lietuvos kontaktų laikotarpio. Tokie aktyvūs kontaktai atsinaujino tik XIV a. pabaigoje, kai Lietuva galiausiai priėmė krikštą ir tapo lotyniškosios Europos dalimi.

Lietuvos valdovų ir Šventosios Romos imperatorių kontaktai. Kalbėdami apie Europos universaliųjų jėgų – popiežiaus ir imperatoriaus – dėmesį rytų Baltijos kraštams ir konkrečiai Lietuvos reikalams pastebime aiškų skirtumą: Šventosios Romos imperijos valdovai čia turėjo kur kas mažiau interesų nei popiežiai [**59**]. Lietuvos vardas pasirodo tik tuose Vakarų imperatorių raštuose, kurie išduodami dėl Vokiečių ordino prašymų pripažinti jo teisę į lietuvių gyvenamą teritoriją. Tokie dokumentai daugiau pasako apie einamuosius Ordino reikalus ir jo politikos tikslus nei apie imperatorių vykdytą politiką. Ordinui tokio pobūdžio dokumentai rūpėjo kaip aukščiausios pasaulietinės politinės valdžios sankcija siekti užsibrėžtų tikslų ir teisiniais argumentais neutralizuoti galimų konkurentų pretenzijas. O imperatoriams tokie dalykai rūpėjo kaip priemonė užsitikrinti Vokiečių ordino paramą tuometinės Europos politikos kontekste ir kaip jų universalios valdžios manifestacija. Teoriniu požiūriu imperatoriai galėjo savo valdžią projektuoti visam pasauliui. Tokia universali valdžia buvo tam tikras idealas, niekada netapęs politine programa, kuriai nuosekliai įgyvendinti būtų pasitelktos politinės ar karinės priemonės. Juk ir pati Šventoji Romos imperija niekada nebuvo centralizuota valstybė, tai įvairiausių, daugiausia vokiškai kalbančių, kraštų konglomeratas, pripažįstantis nominalią imperatoriaus valdžią. Net ir žlugus Vakarų Romos imperijai ši valdžia ir toliau buvo tapatinama su idealia

[59]
Šventosios Romos imperijos karūna, XII a.

santvarka, laikoma siektinu pavyzdžiu. Kitaip nei mūsų dienomis, kai Romos imperija dažniausiai siejama su Cezario ir Oktaviano Augusto laikais, viduramžiais Romos imperija visų pirma sieta su imperatorių Konstantino Didžiojo, Teodosijo I ir Teodosijo II laikais. Šie valdovai reprezentavo krikščioniškąją Romos imperiją, kurios viena iš funkcijų buvo Bažnyčios gynimas ir parama Evangelijos skelbimui visam (tuo metu pasiekiamam ar žinomam) pasauliui. Kai žlugo vakarinė Romos imperijos dalis, Bažnyčios, kartu ir popiežiaus, gynimo funkcija teko Bizantijos imperatoriui, vėliau, nuo Karolio Didžiojo laikų, – frankų valdovui. 800 m. popiežiui Leonui IX karūnavus Karolį Didįjį imperatoriaus vainiku, buvo formaliai atkurta imperatoriaus valdžia lotyniškoje Europoje. Vėliau, kai 962 m. imperatoriumi buvo karūnuotas Saksų dinastijos atstovas Otonas I, įsigalėjo tradicija, kad į imperatorius gali pretenduoti tik vokiečių žemių valdovas. Vokiečių valdovų prisiimta Bažnyčios gynėjų funkcija skatino juos savo žvilgsnį kreipti į Italijos reikalus, bet ten jų supratimas apie savo valdžią ir konkretūs veiksmai anaiptol nesulaukdavo visuotinio pritarimo, juo labiau kad ir popiežiai turėjo savą supratimą, kaip reikia tvarkyti Italijos reikalus. Tokiomis aplinkybėmis konfliktai iš anksto užprogramuoti, o tikru politiniu sopuliu jie ėmė virsti, kai Romos kurijoje nuo XI a. antros pusės prabudo aktyvus siekis apvalyti Bažnyčią ir apsaugoti nuo nepageidaujamos pasauliečių valdovų, smulkių ir stambių, įtakos, įtvirtinti savo kaip galutinės instancijos ir Vakarų krikščionijos lyderio poziciją. Tokie konfliktai būdingi tiek imperatoriaus Henriko IV (1084–1106),

tiek Frydricho I Barbarosos (1155–1190) valdymo metams. Tuo metu ne tik žvangėjo abiejų pusių šalininkų ginklai, bet ir vyko savotiška ideologinė kova. Ir Henrikas IV, ir Frydrichas I Barbarosa rėmėsi viduramžiais žinomu mokymu apie du kalavijus, simbolizuojančius dvasinę ir pasaulietinę valdžią. Šią valdžios sampratą dar V a. suformulavo popiežius Gelazijus I (492–496), siekdamas išsilaisvinti iš Bizantijos imperatoriaus valdžios. Nors vėlesniais amžiais pačiai Romos katalikų bažnyčiai mokymas apie dvi skirtingas valdžias neteko aktualumo, jis atgijo Karolingų laikais ir nuo tada buvo svarbus debatų dėl pasaulietinės ir dvasinės valdžios ribų elementas (Canning, J., p. 37–38). Imperatorius Henrikas IV šiuo mokymu rėmėsi siekdamas pagrįsti imperatoriaus valdžios nepriklausomybės nuo popiežiaus sampratą, kuriai savo ruožtu buvo priešpriešinama popiežiaus Grigaliaus VII skelbiama teorija apie aukščiausią popiežiaus valdžią, neigianti iki tol įprastą supratimą apie pasaulietinės valdžios sakralumą. Nors Henrikas IV patyrė nesėkmę, tuo pačiu mokymu apie du kalavijus naudojosi ir Frydrichas Barbarosa, siekdamas imperatoriaus valdžiai iškovoti rangą, kuris beveik prilygtų popiežiaus. Tam turėjo praversti ir pirmą kartą 1157 m. šaltiniuose sutinkama „šventosios imperijos“ *(sacrum imperium)* sąvoka, be kita ko, implikuojanti, kad imperatoriaus valdžia gaunama ne popiežiui tarpininkaujant, o Dievo valia, kuri pasireiškia renkant imperatorių. Kai Frydrichas I Barbarosa 1159 m. dėl ne visai sklandžiai įvykusių naujojo popiežiaus Aleksandro III rinkimų panoro jį pakeisti sau draugišku kandidatu Viktoru IV, vėl kilo ir beveik du dešimtmečius truko kova tarp imperatoriaus ir popiežiaus bei jų šalininkų. Galiausiai Frydrichas I Barbarosa, panašiai kaip jo pirmtakas Henrikas IV, turėjo 1177 m. Venecijoje atgailauti priešais popiežių ir pripažinti, kad imperatoriaus „rangas jo neapsaugojo nuo žmogiškojo silpnumo ir kad imperatoriškoji prakilnybė apakimo klaidos nepadaro neįmanomu dalyku“. Tai turėjo reikšti, kad tik popiežius gali autoritetingai nuspręsti, kas iš tikrųjų yra tiesa ir šventumas. Taigi šventoji Bažnyčia pastatė šventąją Imperiją į vietą (Weinfurter, S., p. 116–124). Kartu ir Frydricho I Barbarosos atstovauta ir dar pirmuosius Romos imperatorius krikščionis siekianti imperatoriaus valdžios samprata visiems laikams išsikvėpė. Vis dėlto supratimas apie imperijos šventumą nedingo. Pirmą kartą XII a. pabaigoje pasirodė naujas titulas – Šventoji Romos imperija. Šį titulą vartojo ir imperatorius Frydrichas II, o oficialus ir įprastas jis tapo vokiečių karaliaus Vilhelmo II iš Olandijos laikais (1247–1256). Tuo metu Vokiečių imperijos žemės išgyveno sumaištį, Vilhelmas II buvo vienas silpniausių viduramžių Europos valdovų, todėl gana pompastiškas Šventosios Romos

imperijos titulas galėjo saugoti nebent senosios imperatorių valdžios regimybę ir prisiminimą. XII–XIII a. tarp popiežiaus ir imperatoriaus institucijų vykusios kovos dėl lyderio pozicijų krikščioniškoje Europoje pačiose vokiečių žemėse skatino atskirų teritorinių kunigaikštysčių formavimąsi ir luomams atstovaujančių institucijų radimąsi. Tai lėmė, kad šio ir vėlesnio laikotarpio imperatoriai turėjo labai ribotą realią valdžią, kurios materialinį pagrindą sudarė jų pačių asmeninės valdos ir ištekliai. Minėtoji Europos universalių jėgų tarpusavio kova savo ruožtu prisidėjo prie Vakarų ir Vidurio Europos tautų nacionalinės savimonės skatinimo ir tautinių monarchijų, tokių kaip Prancūzija ir Anglija, iškilimo. Jų karaliai savo valdžią ėmė traktuoti pagal principą: karalius yra imperatorius savo karalystėje. Be to, jie turėjo realią valdžią, su kuria popiežiai privalėjo skaitytis. Mat nebuvo garantijų, kad per susidūrimą tarp karalystės suverenitetą saugančio karaliaus ir Bažnyčios laisvę ginančio popiežiaus, kaip rodo Prancūzijos karaliaus Pilypo IV Gražiojo ir popiežiaus Bonifaco VIII konfliktas, karaliaus valdiniai palaikys šv. Petro įpėdinio pusę. Tokiame pasaulyje oponuojantis karalius buvo rimtesnė jėga negu apie idealią pasaulio valdžią svajojantis imperatorius. Šis XIV a. Europos sąlygomis irgi buvo priverstas veikti iš esmės ir visų pirma kaip vokiečių karalius. Dėl susikirtusių vokiečių karaliaus Liudviko IV Bavaro (1314–1347) ir popiežiaus Jono XXII interesų šiaurės Italijoje kilęs konfliktas, kitaip nei Henriko IV ar Frydricho I Barbarosos atveju, nepriverte šio imperatoriumi pasiskelbusio ir Kurijos nepripažinto valdovo nusileisti, kol jį palaikė svarbiausi Imperijos dvasinės ir pasaulietinės valdžios lyderiai. Tačiau dėl nenusisekusios vidaus politikos jis nuteikė prieš save Tryro arkivyskupą Balduiną ir Čekijos karalių Joną Liuksemburgą, neteko palaikymo ir medžiodamas mirė nuo infarkto, taip ir nespėjęs išsivaduoti iš popiežiaus Klemenso VI paskelbtos ekskomunikos. 1355 m. naujuoju Šventosios Romos imperatoriumi tapęs Čekijos karalius Karolis IV mokėjo bendradarbiauti ir su popiežiais, ir su savo valdomų kraštų Bažnyčios hierarchais bei diduomene [**60**]. Realios politikos lygiu jis elgėsi kaip tipiškas vėlyvųjų viduramžių Europos karalius. Todėl galime teigti, kad nuo Karolio Didžiojo ir Otono Didžiojo laikų, nuo imperatorių, su kurių valdžia ir autoritetu negalėjo lygintis joks kitas Europos karalius, įvyko tokių politinės architektūros pokyčių, dėl kurių Šventosios Romos imperatoriai tapo valdovais, panašesniais į kitus Vakarų ir Vidurio Europos karalius. Tiesa, prakilnus titulas jiems teikė unikalią aurą.

Imperatoriaus institucijos raida lėmė ir imperatorių kontaktų su rytų Baltijos kraštais pobūdį. Teoriškai Šventosios Romos imperatorių valdžia

[60]
Imperatorius Karolis IV (kairėje) ir jo įpėdinis Vaclovas I (dešinėje) klūpo prie Dievo Motinos su Kūdikėliu. Prahos arkivyskupo Jono Očkos voto fragmentas, drobė, tempera. Meistras Teoderikas Prahiškis, apie 1370 m.

buvo universali ir skleidėsi nepaisydama regioninių skirtumų. Pirmoji tokio pobūdžio visuotinės imperatoriaus valdžios deklaracija rytų Baltijos regioną pasiekė 1224 metais. Tuo metu vokiečiai kovojo siekdami išsivaduoti iš Danijos karaliaus valdžios, taigi imperatorius Frydrichas II paskelbė, kad būtent jam ir šiuose kraštuose priklauso aukščiausia valdžia ir tenykščių genčių globos teisė. Lietuvių žemės šioje imperatoriaus bulėje dar neminimos, bet iš joje skelbiamo plataus užmojo matyti, kad jos patenka į šią gana apytiksliai apibrėžtą teritoriją. Aišku, tikslesnis šios teritorijos nusakymas visų pirma rūpėjo vietinių kryžiaus žygių organizatoriams. Kaip tik jie vėliau ir pasirūpino, kad dar to paties imperatoriaus žinion patektų naujai pažinti pagonių kraštai. Dėl jų taip pat turėjo būti paskelbtos imperatoriaus valdžios deklaracijos. Tai matyti iš mūsų jau minėtos Riminio bulės (falsifikato), kurioje konkrečiai kalbama apie kai kurias prūsų žemes; lietuvių žemės neminimos, vadinasi, jų užkariavimas Vokiečių ordinui dar nebuvo itin svarbus. Aptardami Romos kurijos politiką rytų Baltijos regiono klausimais pastebėjome, kad politiškai svarbesnė informacija apie Lietuvą ima rodytis XIII a. penktame dešimtmetyje. Įdomu, kad lygiai tą patį matome ir imperatoriaus Frydricho II 1245 m. išduotame dokumente. Didžiojo magistro Henriko iš Hohenlohės pra-

[61]
Popiežiaus Jono XXII (1316–1334) sidabrinis grašis, aversas

šomas imperatorius Vokiečių ordinui suteikė teisę įžengus užimti Kuršo, Lietuvos ir Žiemgalos žemes (*Mindaugo knyga*, p. 55).

1250 m. pabaigoje savo gerbėjų apsuptas mirė Pasaulio Stebuklu vadintas Frydrichas II; jo sūnui Manfredui taip ir nepavyko įtvirtinti savo valdžios, ir vokiečių žemes apėmė politinio nestabilumo laikai, trukę iki 1273 metų. Suprantama, tuo metu Vokietijos karaliai negalėjo ir nenorėjo savo dėmesio skirti tolimiems Baltijos kraštams. Vis dėlto tokia padėtis negalėjo trukti amžinai. Svarbu pastebėti, kad kitos simboliškai reikšmingos Vokietijos imperatoriaus Liudviko IV Bavaro veiklos kontekstas visai kitoks nei jo pirmtako Frydricho II. Lietuva, kaip politinė realybė, Frydricho II laikais buvo tik pradėjusi reikštis. Vytenio ir Gedimino laikais pradėta sparti Lietuvos ekspansija į rusėnų žemes Lietuvos valstybę pavertė svarbia Rytų Europos jėga, su kuria ne tik reikėjo skaitytis, bet kuri ir pati galėjo veikti Europos politinius žaidimus. XIV a. pirmoje pusėje Vakarų Europos politinėje padangėje dominavo imperatoriaus Liudviko IV Bavaro ir popiežiaus Jono XXII tarpusavio kova [**61**]. Šioje kovoje Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas palaikė popiežių, kuriam labai reikėjo sąjungininkų tarp pasaulietinių Europos valdovų, o Vokiečių ordinas rėmė imperatorių. 1322–1324 m. meistriškai sužaista tariamo noro krikštytis kampanija leido Gediminui suvaržyti Vokiečių ordiną ir atrišo rankas vykdyti gana toli siekiančią politiką Vakarų kryptimi. Be popiežiaus legatų palaikymo neįsivaizduojamas abiejų imperatoriaus priešų – Lenkijos karaliaus Vladislovo Uolektinio ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino – kariuomenių bendras 1326 m. žygis į

Brandenburgo markgrafystę. Nepaprastai žiaurus lietuvių kariuomenės elgesys su taikiais gyventojais turbūt ilgam paliko įspūdį. Gali būti, kad tai viena iš priežasčių, paskatinusių imperatoriaus sūnų Brandenburgo markgrafą Liudviką asmeniškai dalyvauti Vokiečių ordino karo žygyje į Lietuvą 1336 metais. Šis žygis pasibaigė Vokiečių ordino ir jo sąjungininkų pergale – buvo sunaikinta Pilėnų pilis. 1336 ir 1337 m. Vokiečių ordinas bandė įsitvirtinti dešiniajame Nemuno krante statydamasis pilis. Nuo XIV a. ketvirto dešimtmečio pradžios gana sėkmingai vykdomi žygiai ir ką tik minėti įvykiai Vokiečių ordino vadovybei, ko gero, gerokai priartino užkariautos Lietuvos viziją. Todėl Vokiečių ordino magistras Dytrichas Altenburgietis pasirūpino, kad imperatorius Liudvikas IV Bavaras išduotų net du Lietuvos dovanojimo aktus – 1337 m. lapkričio 15 ir 1337 m. gruodžio 12 dienos. Remdamasis savo imperatoriškąja valdžia jis Vokiečių ordinui amžiams dovanojo lietuvių ir jiems priklausančias žemes – Žemaitiją, Karšuvą ir Rusią. Kad tokia dovana itin rūpėjo Vokiečių ordinui, rodo jo pareigūnų išrūpintas dar vienas panašaus pobūdžio to paties imperatoriaus dokumentas, kuriame, be pirma minėtų žemių, įrašyta ir Aukštaitija. Ši buvo svarbi kaip teritorinė grandis tarp Žemaičių ir Rusios (*Preußisches Urkundenbuch*, 1944, p. 96–101). Imperatoriaus palankumas Vokiečių ordinui nebuvo nepajudinama imperinės politikos konstanta. Remti Lietuvą, net pažeisdamas tam tikrus Vokiečių ordino interesus, buvo nusiteikęs imperatorius Karolis IV. Ši galimybė iš dalies priklausė nuo pačių lietuvių sugebėjimo užmegzti partnerystės kontaktus. Tačiau lietuvius iš esmės varžė pagonybė ir vyraujanti Lietuvos geopolitinė orientacija Rusios kryptimi. Kaip matysime toliau, šie dalykai komplikavo ir Lietuvos valdovų galimybes megzti ilgalaikius santykius su Vidurio Rytų Europos šalių valdovais, turinčiais kur kas labiau juntamą realią valdžią.

7.4. Lenkijos, Čekijos, Vengrijos Karalystės ir Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XIII–XIV a.

Vidurio Rytų Europos regiono branduolį viduramžiais sudarė trys karalystės – Lenkija, Čekija ir Vengrija. Todėl apžvelgiant Lietuvos kontaktus ir santykius su šiais kraštais atsiskleidžia ir lietuvių dalyvavimas to meto Vidurio ir Rytų Europos gyvenime, ir pačios Lietuvos padėtis, kuriai XIII–XIV a. buvo itin būdinga balansuoti tarp katalikiškos Vidurio Rytų Europos ir stačiatikiškos Rytų Europos. Norint geriau suvokti šių kontaktų pobūdį, būtina gretinti abiejų sąveikaujančių pusių charakteristikas, todėl

šiame skyriuje dėmesys bus skirtas tiems procesams, kurie lėmė Lenkijos, Čekijos ir Vengrijos atsiradimą.

Lenkijos valstybė susikūrė X amžiuje. Pirmasis istoriškai žinomas jos valdovas iš vietinės Piastų dinastijos Mieška I priėmė Romos katalikų tikėjimą, o 992 m. pavedė savo šalį popiežiaus globai. Naujos valstybės branduolys buvo Didžiosios Lenkijos teritorijoje, jį sudarė svarbūs to meto centrai, tokie kaip Gnieznas ir Poznanė. Jo valdymas ir ištekliai leido Lenkijos valdovams pajungti kitus gretimus regionus – Pamarį, Mazoviją, Mažąją Lenkiją (jos centrą Krokuvą) ir Sileziją. Mieškos I įpėdiniui Boleslovui I Narsiajam (992–1025) buvo lemta atlikti labai svarbų vaidmenį sukuriant ir įtvirtinant krikščioniškos Lenkijos valstybingumą. Palankia proga tapo čekų misionieriaus, antrojo Prahos vyskupo Vaitiekaus (šv. Adalberto), kankinystė prūsų žemėje 997 metais. Šis įvykis sukrėtė to meto krikščioniškąją Europą, o Lenkijos karalius Boleslovas I Narsusis genialiai sugebėjo išnaudoti tuometinę politinę konjunktūrą (Strzelczyk, J., p. 43). 1000 m. kovo mėnesį prie naujojo kankinio kapo atvyko pasimelsti vokiečių imperatorius Otonas III. Tai buvo neeilinis įvykis. Per vadinamąjį Gniezno susitikimą buvo įkurta Gniezno arkivyskupija su penkiomis sufraganinėmis vyskupijomis, o Boleslovui I Narsiajam pripažintos tam tikros karališkos prerogatyvos (*Lietuvos istorija*, t. 2, p. 404–407). Taip 1000 m. Lenkijos valstybingumui buvo suteiktos dvi svarbios atramos – autonominė bažnytinė provincija ir karaliaus institucijos užuomazgos (Labuda, G., p. 33). Galima sakyti, kad Lenkija tapo visateise Europos krikščioniškų tautų šeimos nare. Ir nors vėlesniais amžiais (ypač po 1138 m.) Lenkija išgyveno politinio susiskaldymo epochą, kai dalis žemių tapo faktiškai nepriklausomos (pvz., Silezija), jos bažnytinė organizacija ir prisiminimas apie karaliaus valdžią teikė ir ideologinį pagrindą, ir politinį motyvą siekti žemių suvienijimo. Inicijuojant Lenkijos susivienijimą svarbų vaidmenį atliko ideologiniai veiksniai, iš kurių pirmiausia reikia paminėti šv. Stanislovo kanonizaciją. Šis 1079 m. karaliaus Boleslovo II Drąsiojo nurodymu nužudytas Krokuvos vyskupas tapo ne tik tikėjimo kankiniu, bet ir dangiškuoju Lenkijos globėju. Dėl pasipriešinimo brutaliam karaliaus elgesiui su savo valdiniais šv. Stanislovas ir jo kultas ėmė simbolizuoti moralės normų viršenybę prieš politinę savivalę. Todėl šis kultas galėjo būti veiksnys, mobilizuojantis veikti prieš politines ir socialines negeroves. Pasak legendos, sukapotas kankinio kūnas per laidotuves stebuklingai suaugo, – vėlesniais amžiais tai buvo interpretuojama kaip pažadas, kaip viltis, kad susiskaldęs Lenkijos kūnas ilgainiui suaugs į vieną karalystę.

Tokia Lenkijos atgimimo viltis lydėjo ir 1253 m. įvykusią šv. Stanislovo kanonizaciją. Be to, reikia turėti omenyje, kad naujai kanonizuoto šventojo kultas sustiprino Mažosios Lenkijos sostinės Krokuvos galimybes rungtis su Gniezno arkivyskupija dėl pirmenybės Lenkijos Katalikų bažnyčioje. Ir nors bažnytinės politikos ir organizacijos atžvilgiu Krokuva niekada nenustelbė Gniezno, vis dėlto ji tapo miestu, kuriame įsitvirtinęs kunigaikštis ar karalius galėjo imtis Lenkijos suvienijimo (Knoll, P., 1972, p. 16).

Šventojo Stanislovo kultas nebuvo vienintelis veiksnys, kuris skatino lenkų bendrumą. Be minėtos Lenkijos bažnytinės organizacijos, kuri driekėsi per visas kadaise vieningos Lenkijos Karalystės žemes, ir Piastų dinastija, ir lenkų diduomenė jautėsi priklausantys tam pačiam politiniam kūnui, nors jų pagrindiniai politiniai interesai XII–XIII a. ir buvo susmulkėję, dažniausiai ribojami didesnių ar mažesnių savo kunigaikštysčių horizonto. Pirmieji bandymai realizuoti šį visuomenėje gyvą siekį buvo dar XIII a. antroje pusėje, bet tikras Lenkijos suvienijimas ir ilgalaikis jos kaip karalystės atkūrimas vyko karaliaujant Vladislovui Uolektiniam (1320–1333) ir jo sūnui Kazimierui III Didžiajam (1333–1370). Akivaizdu, kad tokie Lenkijos vidinės raidos pokyčiai veikė lenkų ir lietuvių santykius XIII–XIV amžiuje. Tuo metu šiuos santykius paprastai lemdavo lietuvių grobiamieji žygiai. Tačiau jau nuo XIII a. antros pusės atsiranda kokybiškai naujų reiškinių. 1279 m. Traidenio dukrai Gaudimantei ištekėjus už Mazovijos kunigaikščio Boleslovo II, buvo padaryta Lenkijos ir Lietuvos valdančiųjų dinastijų giminiavimosi pradžia, XIV a. tai tapo gana įprastu dalyku, kurio reikšmę tarsi vainikuoja Jogailos ir Jadvygos vedybos, lėmusios abiejų valstybių personalinę uniją (1386 m.). Vedybomis tarp valdovų šeimų narių paprastai būdavo sutvirtinami jau ankstesni susitarimai bendradarbiauti. Geriausiai žinomas ir didžiausią reikšmę turėjęs pavyzdys – Vladislovo Uolektinio sūnaus Kazimiero ir Gedimino dukters Aldonos vedybos 1325 metais. Taip per dinastines vedybas, per pavienius ir gana epizodiškus bendradarbiavimo atvejus, per kur kas ilgiau trukusios konfrontacijos ir tarpusavio konkurencijos dėl pietvakarių Rusios žemių slenksčius galiausiai buvo pasiektas ilgalaikis bendradarbiavimas.

Lietuvių kontaktai su čekais intensyvumu neprilygo santykiams su lenkais, tačiau kalbant apie kintančią Lietuvos geopolitinę XIII–XIV a. situaciją jų poveikio negalima apeiti tylomis.

IX–XI a. Čekijoje plėtojosi ir lotyniškojo, ir slaviškojo rito krikščionybė. Svarbiausias jų skiriamasis bruožas buvo liturginė kalba – lotynų

arba bažnytinė slavų. Šios skirtingos viename krašte gyvavusios formos paliko skirtingus pasakojimus apie krikščionybės plitimo tarp čekų pradžią. Apeigų bažnytine slavų kalba puoselėtojai pirmuoju čekų valdovu krikščioniu laikė Boživojų, kurį neva 894 m. pakrikštijęs Metodijus. Nors Metodijus 894 m. jau buvo miręs, ši data, kad ir yra faktiškai netiksli, gana iškalbinga: 894 m. laikomi Didžiosios Moravijos valstybės žlugimo nuo vengrų smūgių data, todėl toks Boživojaus krikšto laiko „parinkimas" rodo, kad dalis vėlesnių kartų čekų su šia aplinkybe siejo ir Čekijos pakilimą iš Moravijos griuvėsių, ir bažnytinės tradicijos slavų kalba tąsą naujomis sąlygomis. O lotyniškosios liturgijos puoselėtojai tokią garbę buvo linkę priskirti Spytignevui (893 ar 894 – apie 915). Galima spėti, kad lotyniškosios liturgijos persvarą Čekijoje iš dalies lėmė Pšemyslų giminės angažavimasis katalikybei ir artimi santykiai su Bavarija bei Saksonija. Krikščioniška pasaulėžiūra buvo persiėmęs čekų kunigaikštis Vaclovas. Tuo metu dauguma jo aplinkos žmonių iš valdovo vis dar tikėjosi ryškiai išreikštų karvedžio savybių ir karingo būdo, tad pernelyg didelis (jų akimis) Vaclovo pamaldumas kenkė populiarumui. Galiausiai 929 m. rugsėjo 28 d. per šv. mišias jį nužudė valdžios siekiantis jo brolis Boleslovas I. Vis dėlto vėliau Boleslovas I atgailavo ir netgi prisidėjo prie šventai gyvenusio brolio kulto. Vaclovo kankinystė čekams pelnė dangiškąjį globėją. Jau X a. pabaigoje jie savo žemę vadino *terra S. Wenceslai*, save laikė *familia S. Wenceslai*, o savo valdovus regėjo kaip šv. Vaclovo atstovus (Vlasto, A. P., p. 96). Taigi galime sakyti, kad X a. Čekijoje buvo padėti pamatai krikščioniškai kultūrai ir tradicijai, kuri vėlesniais amžiais tarnavo kaip atskaitos taškas, padedantis palaikyti, o prireikus ir atgaivinti tapatybę.

Nuo X a. Čekijos valdovai pripažindavo vokiečių imperatorių siuzerenitetą, todėl ši šalis buvo laikoma sudedamąja Vokiečių imperijos dalimi. Tokios politinės sąlygos Čekijai nė kiek netrukdė tapti pagal tuometinius standartus gana centralizuota ir integruota valstybe. Kaip kituose Vidurio Rytų Europos kraštuose, taip ir Čekijoje karalius buvo asmuo, kuris galėjo tikėtis ir reikalauti sau tokio lojalumo, į kokį joks kitas didikas, kad ir koks turtingas ir galingas būtų, negalėjo pretenduoti. XI–XIII a. socialinės sąlygos leido Čekijos valdovams realizuoti savo jurisdikciją viso krašto mastu (viduramžiais tai nebuvo savaime suprantama, o dažnai būdavo net neįmanoma), taip pat jie galėjo rinkti mokesčius iš visų laisvų šalies piliečių, šalį administruoti valdovams padėjo pilyse įkurdinti kaštelionai. Nuo XIII a. karaliai ėmė dalyti žemę už konkrečią tarnybą, tad tuo metu pradėjo formuotis feodalinė aristokratija. Tiesa, jos galia

tiek neišsikerojo, kad galėtų pakirsti karaliaus prerogatyvas. Be to, tikrai išskirtiniu Čekijos istorijos bruožu laikoma tai, kad nuo X a. jos sienos beveik nekito (Conze, W., p. 111). Galime manyti, kad prie to prisidėjo vokiečių imperatoriai, kurie suteikdavo čekų valdovams karaliaus titulą. Pirmaisiais karaliaus karūną gavusiais čekų valdovais tapo Vratislavas II (1085 m.) ir Vladislovas II (1158 m.). Nuo karaliaus Pšemyslo I Otakaro laikų (1198–1230) šis titulas tapo paveldimas, taip pat Čekijos karalius tapo vienu iš septynių kurfiurstų, kurie turėjo teisę rinkti vokiečių imperatorių. Be to, 1212 m. imperatorius Frydrichas II pripažino išskirtines čekų karaliaus teises – kitaip nei kiti Imperijos kunigaikščiai, jis turėjo imperatoriaus garantuotą teisę savarankiškai leisti įstatymus, veikiančius savo šalies santvarką, luomų santykius ir pan (Sedlar, J. W., p. 380–382). Nuo karaliaus Vaclovo I laikų (1230–1253) tarp vokiečių ir čekų karalių užsimezgęs leninis ryšys tapo ilgalaikiu reiškiniu, rodančiu, jog Čekija virto integralia Vokiečių imperijos dalimi. Toks statusas Čekijai veikiau ne trukdė, o padėjo tapti reikšminga Vidurio Europos regionine jėga, ūkiškai klestinčiu kraštu, palaikančiu intensyvius santykius ir su artimais, ir su tolimesniais kaimynais, kaip antai Prancūzija ar Italija. Kai Čekijos karalius tapo vienu svarbiausių Vokiečių imperijos subjektų, jis galėjo būti renkamas vokiečių imperatoriumi. Tokia galimybė realizavosi Čekijos karaliaus Karolio IV laikais. Glaudūs santykiai su vokiečių pasauliu paskatino čekų žemėse rastis vokiečių kolonistų. XII–XIV a. jų įkurdinti savo žemėse stengėsi kone visi Vidurio ir Rytų Europos kraštų kunigaikščiai, kurie siekė savo kraštuose intensyvinti žemdirbystę, įsavinti nedirbamus žemės plotus, sukurti infrastruktūrą – viso to, kas telpa į vokišką sąvoką *Landesausbau* (šalies pagerinimas). Vokiečių kaimų radimasis ir vokiečių kūrimasis miestuose tapo ne tik ūkinio kilimo veiksniu, bet netiesiogiai stiprino ir taip nuo seno gyvą čekų diduomenės tautinę savimonę. Kylantys miestai, nuo XIII a. intensyvėjanti sidabro gavyba, čekų diduomenės ir vokiečių kolonistų anaiptol ne visada derantys interesai, karalių prerogatyvos, Bažnyčios ir atskirų vienuolynų teisės kūrė policentrišką visuomenę. Politinis tokios visuomenės sutelktumas nemažai priklausė nuo karaliaus sugebėjimų derinti skirtingų visuomenės sluoksnių interesus. Todėl nebuvo jokių garantijų, kad valdant stipriam karaliui, kaip antai Pšemyslui II Otakarui ar Karoliui IV, pasiekta Čekijos galia išsilaikys ir po jo mirties. Beveik po kiekvieno valdovo mirties valstybę reikėdavo tam tikra prasme atkurti. Jos funkcionavimo tęstinumo negarantavo biurokratinės struktūros, nes tokių, kokios jau buvo tuometinėje Prancūzijoje ar Anglijoje, Čekijoje nebuvo, todėl milžinišką šalies ūkio potencialą mobilizuoti užsienio

politikos tikslams karaliui būdavo anaiptol nelengva. Tiesa, susiklosčius palankioms aplinkybėms Čekijos karaliai galėjo pasireikšti itin efektyviai. Rytų Baltijos regiono gyventojai tai pajuto savo kailiu, kai Semboje 1255 m. apsilankė Pšemyslas II Otakaras, o Žemaitijoje 1329 m. – Jonas Liuksemburgas.

Bene labiausiai savo ekspansiją Čekija išplėtojo valdant Pšemyslui II Otakarui (1253–1278). Naudodamasis vedybų ir užkariavimo politika Pšemyslas II Otakaras savo valdas nudriekė per Austriją, Štiriją, Karintiją – beveik iki Adrijos jūros. Kaip tik jo valdymo laikais galime užčiuopti pirmuosius lietuvių ir čekų kontaktus. Kai 1246 m. mirė paskutinis Austriją valdžiusios Babenbergų dinastijos atstovas Frydrichas Kovingasis, prasidėjo ir kelis dešimtmečius truko kova dėl šios dinastijos palikimo, į ją buvo įsitraukusi dauguma Vidurio Europos kunigaikščių. Kai 1252 m. Frydricho Kovingojo sesuo Margarita ištekėjo už čekų karaliaus Pšemyslo II Otakaro, pagrindiniu jo priešininku tapo vengrų karalius Bela IV. 1253 m. pradžioje sutelkę gausias sąjungininkų – lenkų, rusėnų, slovėnų, bavarų – pajėgas vengrai surengė didelį žygį į Moraviją (Bartnicki, M., p. 193–195). Tarp Belos IV sąjungininkų buvo ir Haličo kunigaikštis, drauge su juo žygiavo lietuvių kunigaikštis Tautvilas su savo kariauna. Suprantama, dalyvavimas kariniuose veiksmuose buvo trumpalaikis epizodas, bet tai pirmoji žinia apie lietuvių apsilankymą čekų žemėje.

Palyginti greitai ir karaliui Pšemyslui II Otakarui teko atlikti epizodišką, tačiau daug didesnių padarinių Baltijos jūros regiono mastu sukėlusį vaidmenį. Kai 1250 m. mirė imperatorius Frydrichas II, iškilo klausimas, kas paveldės imperatoriaus valdžią. Kadangi Štaufenų dinastija popiežiaus akyse buvo praradusi autoritetą, net kalbos negalėjo būti, jog popiežius Inocentas IV galėtų pripažinti Frydricho II sūnų Konradiną naujuoju Šventosios Romos imperatoriumi. Kandidatų į imperatoriaus sostą netrūko. Tarp jų buvo ir čekų karalius Pšemyslas II Otoakaras. Siekdamas įgyti vertės, kuri popiežiaus akyse reikštų daugiau nei paprasti valdovo galios ir valdžios atributai, Pšemyslas išsiruošė talkinti Vokiečių ordinui (Šapoka, A., p. 5–15). Kai 1249 m. buvo numalšintas pirmasis prūsų sukilimas ir 1252 m. kuršių žemių pietvakariniame pakraštyje pastatyta Klaipėdos pilis, svarbiausiu strateginiu Vokiečių ordino uždaviniu tapo užkariauti Sembą. Pirmasis bandymas įvyko jau 1252–1253 m. žiemą, bet buvo nesėkmingas. Atrodė, vien kryžiuočių pajėgų nepakaks Sembai užkariauti, reikėjo laukti talkos iš užsienio, ir ji netrukus atėjo. Tai buvo čekų karalius Pšemyslas II Otakaras ir jo kariai.

Čekų karaliaus apsilankymą Baltijos krašte lėmė politinės veiklos vingiai. Vykstant kovai dėl Austrijos sosto įpėdinystės, 1253 m. Pšemyslas II paveldėjo Čekijos Karalystės sostą ir tapo vienu galingiausių žmonių Vokiečių imperijoje. Ši išgyveno neramius laikus – vyko kova tarp popiežiaus ir Štaufenų dinastijos šalininkų. Politinės kovos sėkmei atsisukus į popiežių, Pšemyslas II 1253 m. perėjo į Romos kurijos pusę ir iki pat savo mirties stengėsi išsaugoti popiežiaus malonę ir palankumą. Toks paklusnumas popiežiui nereiškė, kad jis išsižadėjo savarankiškos politikos ar valdovų ambicijų. Naująjį vokiečių karalių Vilhelmą II jis pasižadėjo remti tol, kol šis turės popiežiaus malonę. Kai 1254 m. vasarą Kelno arkivyskupas Konradas I ir Flandrijos markgrafienė Margarita sumanė Vilhelmą II pakeisti Pšemyslu II, šis neslėpė noro tapti imperatoriumi. Saistomas ankstesnių įsipareigojimų, jis paskelbė, kad į imperatoriaus sostą sės tik tada, kai Vilhelmas II pats sosto atsisakys. Vilhelmas, matydamas tirpstančias savo šalininkų gretas, kaip tik svarstė tokią galimybę. Tačiau Pšemyslui II dar rūpėjo gauti popiežiaus pritarimą. Jį pelnyti tikėjosi leisdamasis padėti Vokiečių ordinui, kovojančiam su pagonimis. Gali būti, kad šią mintį jam pasufleravo Vokiečių ordino didysis magistras Poponas iš Osternos, kuris 1254 m. lankėsi Čekijoje, ar dar kiek anksčiau Moravijoje lankęsis Ordino narys Varmės vyskupas Anzelmas.

Pirmųjų bandymų užkariauti stiprią sembų gentį būta dar tada, kai Ordinas tik įsitvirtino Balgos pilyje Aistmarių pusiasalyje, tačiau jie nedavė norimų rezultatų. Persilaužimas įvyko 1254 m. žiemą, kai kryžiuočiams į talką atvyko galinga čekų karaliaus Pšemyslo II Otakaro vadovaujama kariuomenė. Kai jungtinė kryžiuočių ir čekų karaliaus kariuomenė palaužė Medinavos ir Rūdavos sričių gyventojus, sembai pasidavė ir pripažino kryžiuočių valdžią (Gudavičius, E., 1989, p. 116). Priegliaus upės žiotyse buvo suręsta pilis, jai prigijo Karaliaučiaus pavadinimas [**62**]. Gali būti, kad Adolfas Šapoka teisus manydamas, jog šis pavadinimas nesusijęs su čekų karaliumi Pšemyslu II Otakaru, tačiau vėlesnių laikų legendos aiškino būtent taip: esą iš pagarbos ir dėkingumo čekų karaliui kryžiuočiai pilį pavadino Karaliaus Kalnu *(Königsberg)*. Kad ir kaip ten buvo, prisiminimas apie Pšemyslo II Otakaro žygį tarp tos epochos žmonių ilgai buvo gyvas. Čekų karalius Jonas Liuksemburgas (1310–1346), talkindamas kryžiuočiams kovoje su lietuviais, manė ne tik atliekąs pareigą, bet ir sekąs savo didžiuoju pirmtaku.

Po kelias savaites trukusio žygio į Sembą čekų karalius Pšemyslas II Otakaras daugiau nebepasirodė prie Baltijos jūros krantų, tačiau nuo

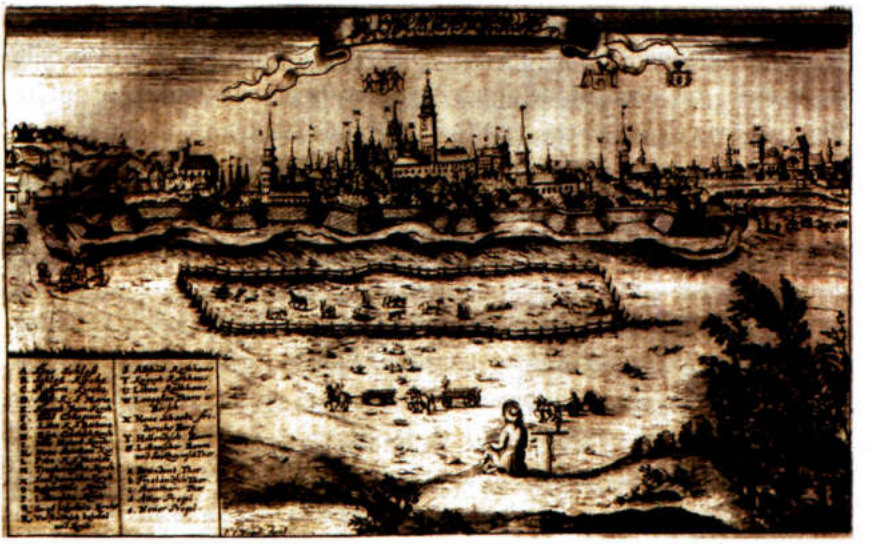

[62]
Karaliaučius. Johanno Ulricho Krauso graviūra, 1684 m.

šio regiono reikalų visiškai nenusišalino. Kai 1268 m. buvo nužudytas Mindaugo sūnus Vaišelga (Vaišvilkas), tolesniu Lietuvos Karalystės likimu susirūpino popiežius Klemensas IV. Dar 1251 m., naujai besikuriančią krikščionišką Lietuvos Karalystę paskelbus Šv. Petro lenu, o jos karalių Mindaugą ypatinguoju Bažnyčios sūnumi, buvo užmegztas ryšys tarp Lietuvos (visų pirma jos valdovo) ir Romos kurijos. Tad šiai rūpėjo krikščionybės likimas Lietuvoje. Kol kas nėra visiškai aišku, kaip Romos kurija reagavo į įvykius, kai nužudžius Mindaugą Lietuvoje įsitvirtino valdovas pagonis Treniota. Tuo metu daugiausia Romos kurijos dėmesio rytų Baltijos regione reikalavo Vokiečių ordino gelbėjimas, nes po Durbės mūšio prasidėjo Didysis prūsų sukilimas ir Ordinas pateko į gana keblią padėtį. Gali būti, kad Lietuvoje padėtis buvo tokia nestabili ir neaiški, jog Romos kurijos nepasiekė patikima informacija ir ji nematė galimybių, kaip paveikti tenykščių krikščionių padėtį, tiesiog buvo užsiėmusi ne Lietuvos reikalais. O Lietuvoje 1264 m. pirmoje pusėje buvo nužudytas Treniota ir sostą, remiamas haličiečių, užėmė Mindaugo sūnus Vaišelga – stačiatikių vienuolis trejiems metams tapo Lietuvos valdovu. Toliau Lietuvos Karalystės klausimą popiežius patikėjo čekų karaliui Pšemyslui II Otakarui. Jis turėjo veiksmingai padėti atkurti Lietuvoje krikščionių valdžią. 1268 m. pradžioje prasidėjęs žygis dėl pasikeitusių politinių

aplinkybių veikiai nuslopo (plačiau žr. III.1.5). Visas sumanymas virto tik vienu iš daugelio istorijoje nerealizuotų politinių projektų. Vis dėlto net ir tada, kai 1268 m. čekų karaliaus žygis nedavė lauktų rezultatų, čekų dvasinio elito dėmesys Baltijos kraštams neišnyko. Čia aktyviausias buvo Olomouco vyskupas Brunonas. Jis, kaip ir jo karalius, tikėjosi, kad 1268 m. planuotas žygis išaukštins ir jo dvasinę valdžią. Prieš išvykdamas į žygį Pšemyslas II Otakaras prašė popiežiaus, kad sėkmės atveju Olomouco vyskupijai būtų suteiktas arkivyskupijos rangas. Šio prašymo popiežius Klemensas IV neskubėjo tenkinti, nes jis pernelyg žeidė tradicinius Mainco bažnytinės metropolijos, kuriai priklausė Olomoucas, interesus. Tačiau popiežius pavedė Olomouco vyskupui dvasinę Lietuvos, Galindos ir Sūduvos žemių valdžią, jei tik tas žemes pavyks išplėšti iš pagonių rankų. Nors tokių toli siekiančių planų įgyvendinti nepavyko, vyskupas Brunonas neliko abejingas šiems gana toli nuo jo vyskupijos esantiems kraštams. Prieš įvykstant Liono V Bažnyčios susirinkimui (1274 m.), vyskupas Brunonas parašė popiežiui Grigaliui X viešą laišką, kuriuo stengėsi atkreipti dėmesį į pagonių – totorių ir lietuvių – bei rusų schizmatikų keliamą pavojų rytiniams lotyniškosios Europos pakraščiams. Jis manė, kad kryžiaus karai su šiais artimesniais kaimynais yra svarbesni negu tradiciniai Vakarų krikščionių karai Šventojoje Žemėje. Iškeldamas čekų karaliaus kaip krikščionijos gynėjo vaidmenį jis tikėjosi, kad taip padės savo karaliui tapti Šventosios Romos imperatoriumi. Tačiau 1276 m. susirinkęs vokiečių kunigaikščių seimas nusprendė, kad Pšemyslas II Otakaras užvaldė Karintijos žemes nusižengdamas Imperijoje galiojantiems įstatymams. Silpnėjanti politinė padėtis ir vis dar gajos ambicijos vertė Pšemyslą imtis radikalių – karinių – priemonių. 1278 m. jis surinko galingą kariuomenę ir stojo į mūšį su tuo metu dar palyginti kuklios Habsburgų giminės atstovu Rudolfu IV, kurį 1273 m. Imperijos kunigaikščiai buvo išrinkę vokiečių karaliumi. Marchfeldo mūšis baigėsi čekų karaliaus pralaimėjimu – žuvo pats karalius ir daugybė jo riterių. Po šio mūšio Habsburgams galutinai pavyko konsoliduoti savo valdžią Austrijoje, kuri tapo pagrindine Habsburgų imperijos atrama ankstyvaisiais naujaisiais ir naujaisiais laikais. Dėl šios priežasties istoriografijoje Marchfeldo mūšis vertinamas kaip pasaulinės reikšmės įvykis (Weinfurter, S., p. 185–186). XIII a. pabaigoje čekų karaliui Vaclovui II pavyko tapti lenkų karaliumi (1291–1305). Jo sūnus Vaclovas III paveldėjo ne tik Čekijos sostą, bet ir Lenkijos (1305–1306) bei Vengrijos (1305–1306). Kai nepavyko įsitvirtinti Vengrijos soste, jis pamėgino įsitvirtinti Lenkijos soste, tačiau pakeliui į Krokuvą jį ties Olomoucu nužudė vienas

priešiškai nusiteikęs riteris. Taip 1306 m. užgeso Čekiją nuo X a. valdžiusi Pšemyslų dinastija. Čekijos karaliumi tapo Liuksemburgo grafas Jonas (1310–1346). Jis laikėsi riteriško elgesio, manierų ir gyvenimo būdo kanonų ir tęsė dar nuo Pšemyslo II Otakaro laikų užsimezgusią draugystę su Vokiečių ordinu. Žavėdamasis Vokiečių ordino kova su pagonimis lietuviais jis tris kartus asmeniškai dalyvavo vadinamuosiuose reizuose į Lietuvą (1329, 1337 ir 1344–1345 m.). Kartu jis paveldėjo ir paskutinių Pšemyslų puoselėtas pretenzijas į Lenkijos karaliaus sostą. Šios pretenzijos čekų karaliui Jonui nebuvo svarbiausias tikslas, kuris prikaustytų dėmesį. Jis turėjo svarbesnių ir praktiškai pasiekiamų tikslų, o pretenzijos į Lenkijos sostą tebuvo politinio spaudimo priemonė. Šios pretenzijos skatino Lenkijos ir Lietuvos valdovus bendradarbiauti, telktis prieš savo priešininkus – Vokiečių ordiną ir čekų karalių. Tai iš dalies buvo realizuota 1325 m. Vladislovo Uolektinio ir Gedimino sutartimi. Tačiau Jonas Liuksemburgas, 1327 m. įtvirtinęs savo viršenybę prieš Silezijos kunigaikščius, po kurio laiko nustojo siekti Lenkijos karaliaus sosto ir 1335 m. Višegrado sutartimi atsisakė savo pretenzijų. Tuo metu Liuksemburgų dinastija atsitraukė nuo glaudaus bendradarbiavimo su Vokiečių ordinu. Apibendrinant galima teigti, jog Čekijos karaliaus Jono vykdoma politika vertė Lietuvos valdovą Gediminą ieškoti intensyvesnių kontaktų su lotyniškosios Europos pasauliu. Daugiau galimybių dalyvauti Vidurio Europos politiniame gyvenime Lietuvai atsivėrė Jono Liuksemburgo sūnaus Čekijos karaliaus Karolio IV laikais (1346–1378). Šis Čekijos karalius siūlė Lietuvos kunigaikščiams priimti krikščionių tikėjimą ir net žadėjo remti kovose su Vokiečių ordinu. Tiesą sakant, čekų karaliaus Karolio IV požiūris į Vokiečių ordiną, kitaip nei karaliaus Jono, nebuvo taip smarkiai paveiktas riteriško entuziazmo. Manoma, kad čekų karalius Karolis IV, nuo 1355 m. ir Šventosios Romos imperatorius, buvo bene pats europietiškiausias viduramžių imperatorius – išsilavinęs, aštraus ir guvaus proto diplomatas, puikiai jaučiantis visos Europos, nuo Prancūzijos iki rytinių lotyniškosios Europos pakraščių, gyvenimo pulsą (Fried, J., p. 426). Kaip matysime toliau, Lietuvos kunigaikščiai (visų pirma Algirdas ir Kęstutis) neišnaudojo palankių sąlygų užmegzti glaudesniems kontaktams su šiuo imperatoriumi ir prisidėti, kad Lietuvos politika ir socialinė raida pasuktų Vakarų kryptimi. Tai buvo padaryta vėliau, tik Karolio IV sūnaus Zigmanto ir Jogailos bei Vytauto laikais.

Stebėdami netiesioginę čekų ir lietuvių kaimynystę matome, kad per XIII–XIV a. nuo pavienių kontaktų buvo pereita prie intensyvesnio

bendravimo, kuris viršūnę pasiekė Vytauto laikais. Panašia trajektorija plėtojosi ir lietuvių kontaktai bei santykiai su vengrais.

Viduramžiais Vengrijos Karalystė buvo reikšmingiausia Vidurio Europos valstybė. Vengrų įsikūrimo Europoje aplinkybės lėmė, kad jų istorija kai kuriais atžvilgiais yra išskirtinė. Dabartinė Vengrijos Respublikos teritorija užima tik trečdalį ploto, kuris viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais laikais priklausė Vengrijos Karūnai. Tais laikais vengrams priklausė didžioji dalis Karpatų baseino, kurio upių vanduo maitina vidurinę Dunojaus tėkmę. Šį daugiausia neaukštų kalvų ir lygumų kraštą skiria Karpatų, Alpių ir Dinaros Alpių kalnai. Didžiąją teritorijos dalį sudarė Didžioji (Vengrijos) lyguma – didžiųjų Eurazijos stepių atšaka. Tarp miškų zonos ir Kaspijos bei Juodosios jūros plytinčios Eurazijos stepės formavo savotišką koridorių, kuriuo nuo seniausių laikų į Europą brovėsi Azijos klajokliai, Didžiojoje lygumoje rasdavę savo įprastiniam gyvenimo būdui tinkamą ir labiausiai į vakarus nutolusią ekologinę nišą. Pirmieji Vengrijos gyventojai buvo indoeuropiečiai, kurių palikimu galime laikyti Karpatų, Dunojaus ir jo intakų, tokių kaip Tisa, Drava, Kerešas, Murešas ir kt., pavadinimus. Bronzos amžiuje Vengrijoje gyveno ilyrai, geležies amžiuje prie jų prisidėjo keltai. Paskutiniais šimtmečiais iki Kristaus Didžiojoje lygumoje ėmė kurtis iranėnų kilmės klajokliai skitai, sarmatai, alanai. Pirmaisiais mūsų eros amžiais žemes iki dešiniojo Dunojaus kranto užvaldė Romos imperija, jos tapo romėnų Panonijos provincijos dalimi. Nors imperatoriaus Trajano laikais (106 m.) romėnams ir pavyko užvaldyti anapus Dunojaus įsikūrusią Dakiją, ilgainiui stabilia Romos imperijos siena *(limes)* tapo Dunojaus upė. Romos imperijos nuosmukio laikais Didžiąją lygumą užvaldė hunai, jie iš šio regiono rengdavo nuožmius reidus link Konstantinopolio, Italijos ir Galijos. Iš hunų vadų labiausiai išgarsėjo Atila, bet po jo mirties (453 m.) hunų genčių konfederacija iširo ir hunai pasitraukė iė istorijos arenos, ateities kartoms palikę archeologinių savo naikinimų pėdsakų ir nuožmių naikintojų reputaciją.

Paskutiniai Azijos klajoklių pirmtakai Didžiojoje lygumoje, prieš pasirodant vengrų protėviams, buvo avarai, šioje teritorijoje įsikūrę apie 567 ar 568 metus. Jie sukūrė savo kaganatą ir kurį laiką buvo svarbi regiono jėga. Nuo VII a. pabaigos jie ėmė silpti ir galutinai išnyko po frankų karaliaus Karolio Didžiojo žygių prieš juos (791–803). Tačiau avarų epizodas svarbus tuo, kad iš dalies jų dėka VI–VII a. Europos etninis žemėlapis iš esmės pakito: naujausi tyrimai leidžia manyti, kad būtent iš Karpatų kalnų regiono prasidėjo slavų ekspansija. Jai buvo lemta palyginti greitai apimti plačius Pietų, Vidurio ir Rytų Europos plotus.

Pripažįstantys avarų valdžią slavai nebuvo jų antpuolių taikinys, todėl nekliudomi galėjo plėstis. Tuo metu slavai įsikūrė ir Panonijos lygumoje. Tad prieš atsikraustant vengrams šioje teritorijoje gyveno pavienės tiurkų klajoklių gentys ir slavai.

Karpatų baseino teritorija IX a. politiškai buvo pavaldi trims valstybėms. Senosios romėnų Panonijos provincijos žemės iki Dunojaus priklausė Frankų imperijai, teritorija į šiaurę nuo Dunojaus priklausė maždaug 830 m. susikūrusiai Moravijos valstybei, į pietus nuo Dunojaus plytėjo tuo metu galingas Bulgarijos chanatas, kurio kaimynė buvo kita Balkanų regiono galybė – Bizantijos imperija. Įtempti santykiai tarp šių valstybių paruošė dirvą įvykiams, kurie galiausiai paskatino vengrus įsikurti Europoje. Apie 893 m. iširo bulgarų ir frankų sąjunga, vietoj jos užsimezgė bulgarų chano Simeono ir Moravijos valdovo Svatopluko bendradarbiavimas. Antai kai reaguodamas į protekcionistinę prekybos politiką Simeonas užpuolė Bizantijos imperiją, Svatoplukas metė iššūkį rytų frankų karaliui Arnulfui įsiveržđamas į Panoniją. Nenuostabu, kad esant tokiai padėčiai tiek Arnulfas, tiek Bizantijos imperatorius Leonas VI ieškojo vengrų paramos, nes šie galėjo smogti tiek moravams, tiek bulgarams iš užnugario. 894 m. viena vengrų kariuomenė įsiveržė į Panoniją, kita – smogė bulgarams. Pasiekę pergales vengrai užėmė Transilvaniją ir Panonijos lygumą. Tačiau pačių vengrų istorijoje pasikartojo neretas scenarijus, kai vienos klajoklių genties puolimas paskatindavo užpultąsias bėgti ir kartu pulti savo tolesnius kaimynus. Kai tiurkų gentis uzai išvarė iš pavolgio stepių pečenegus, šie įsiveržė į stepes tarp Dono ir Dunojaus, kuriose tuo metu šeimininkavo vengrai. Pasprukę nuo pečenegų, vengrai dar ilgai prisimindavo šį 895 ar 896 m. smūgį. Netekę tėvynės, jie vietos po saule turėjo ieškoti Karpatų baseino kraštuose.

894–896 metų įvykius galime laikyti Vengrijos gimimu. Peržengę šį savo istorijos slenkstį, vengrai ėmė veikti Vidurio Europos istorijos arenoje. Pirmaisiais dešimtmečiais po įsikūrimo vengrai pasižymėjo brutaliais siaubiamaisiais žygiais, kurie siekė dabartines Vokietijos, šiaurės Italijos, vakaruose – Prancūzijos žemes. To meto žmonės galėjo vengrų antpuolius lyginti su dar išlikusiu kolektyvinėje atmintyje prisiminimu apie hunų siautėjimus. Neatsitiktinai IX a. vokiečių kronikininkas Vidukindas Korvietis vengrus laikė hunų palikuonimis.

Kaip vengrų antpuoliai staiga prasidėjo, beveik taip pat staiga ir liovėsi. Tai iš esmės lėmė vokiečių imperatoriaus Otono I Didžiojo pergalė prieš vengrus Lechfeldo mūšyje 955 metais. Galima būtų įsivaizduoti, kad vengrus turėjo ištikti toks pat likimas kaip jų pirmtakus klajoklius.

Tačiau, kitaip nei hunai ar avarai, vengrai išsilaikė Europoje. Tam daugiausia įtakos turėjo jų diduomenės sugebėjimas pereiti prie taikingų santykių su savo vakarų kaimynais. Svarbiu vengrų europėjimo veiksniu, ko gero, galime laikyti tai, kad nuo X a. antros pusės jų visuomenės politinė organizacija ėmė įgauti monarchinės valdžios bruožų. Valstybę ėmė reprezentuoti Arpadų dinastija – palikuonys Arpado, su kurio vardu buvo siejamos 894 m. vengrų pergalės. Tačiau pagrindiniu Vengrijos europėjimo veiksniu reikia laikyti tai, jog reikšminga dalis vengrų diduomenės ėmė palankiai vertinti krikščionybę. Pirmuoju Vengrijos valdovu krikščioniu laikomas Geza, pasikrikštijęs apie 980 metus. Tiesa, jo ir jo žmonos Šaroltos papročiai vis dar buvo gana barbariški. Vis dėlto net ir tokia šeima sudarė sąlygas, kad palikuonys būtų auklėjami krikščioniška dvasia. Tad prie krikščioniškos Vengrijos ištakų stovi ne Geza, o jo sūnus Steponas. Jam valdant (997–1038) Vengrija tapo krikščioniška karalyste. Pirmieji jo kaip valdovo žingsniai buvo suvienyti vengrų žemes, kad jose būtų vieno karaliaus valdžia. Toliau tvirtindamas savo valdžios autoritetą ir teisėtumą jis žengė politiškai ir simboliškai svarbiausią žingsnį – Estergome 1000 m. gruodžio 25 d., arba 1001 m. sausio 6 d., buvo karūnuotas. Steponas rimtai žiūrėjo į savo kaip karaliaus krikščionio pareigas. Su karaliaus Stepono vardu siejamas Vengrijos bažnytinės organizacijos atsiradimas ir rašytinių įstatymų, reglamentuojančių jo valdinių krikščionišką gyvenimo būdą, pasirodymas. Reikia pažymėti, kad naujos gyvensenos nebuvo įmanoma įdiegti be stiprios karaliaus valdžios. Antra vertus, Bažnyčios mokymas apie karalių iš Dievo malonės jam teikė tokį autoritetą, kokio negalėjo tikėtis joks pagonių kunigaikštis. Todėl galima sakyti, kad karaliaus Stepono sukurta Vengrijos krikščioniškoji monarchija buvo tvariausias jo gyvenimo kūrinys ir palikimas, kuris tapo atskaitos tašku vėlesniems Vengrijos karaliams.

Atsivėrimas krikščioniškajai Europai leido vengrams, kitaip nei visiems kitiems ankstesnių (ir net vėlesnių) laikų klajokliams, darniai įsilieti į krikščioniškųjų Europos tautų šeimą. Krikščioniškoji monarchija, žemės ūkio ir gamtos išteklių gausa bei tarptautiniams prekybos keliams palanki geografinė padėtis sudarė sąlygas vengrų karaliams vykdyti aktyvią užsienio politiką. Po Stepono kitu išskirtiniu XI a. Vengrijos valdovu tapo Vladislovas I (1077–1095). Jis, kaip ir jo didysis pirmtakas, stengėsi palaikyti krikščioniškąją santvarką, tačiau labiausiai išgarsėjo riteriškumu ir karingumu. Jis tapo vengrų riterių idealu. Tarptautinėje politikoje vienas svarbiausių Vladislovo I laimėjimų buvo Kroatijos užėmimas 1091 metais – tai įvykis, kuris žymėjo naują Vengrijos užsienio politikos

etapą. Tą pačią politiką toliau vykdė ir Vladislovo I įpėdinis Kolomanas, kuris 1105 m. užimdamas visą Dalmatiją galutinai prijungė Kroatiją prie Vengrijos. Kitaip nei jo pirmtakai, kurie save vadino vengrų karaliais, Kolomanas ėmė vadintis Vengrijos, Kroatijos ir Dalmatijos karaliumi. Ši naujovė rodė, kad karalius vis labiau imamas suvokti ne kaip valdovas, valdantis tam tikrą gentį, o kaip valdovas, valdantis tam tikrą kraštą. Tokia valdžios teritorializacija, leidžianti geriau suvokti ir nustatyti Vengrijos Karalystės ribas, tapo politinio stabilumo veiksniu. Svarbu pažymėti, kad prie Vengrijos prijungti kraštai turėjo autonomiją. Iš pradžių skirtingus kraštus su Vengrija vienijo karaliaus asmuo, vėliau abstrakti, su konkrečiu asmeniu nesusijusi, Vengrijos Karūnos samprata. Apskritai Kroatijos ir Dalmatijos prijungimas prie Vengrijos tapo vengrų ekspansinės politikos pradžia. Nors 1241 m. Vengriją ir sukrėtė mongolų invazija, šią politiką vengrai vykdė iki pat XIV a. pabaigos, kai po pirmojo turkų osmanų antpuolio pati Vengrija tapo ekspansijos objektu. O kol tai neįvyko, Vengrija buvo užėmusi Vidurio Europos lyderio poziciją. Vengrijos ekspansinė politika nepasižymėjo milžiniškų plotų pajungimu, jos pagrindiniai bruožai buvo nuolatiniai karo žygiai, nominalios aneksijos ir dėl jų ilgėjantis Vengrijos karaliaus titulas. Jau XIII a. pabaigoje Vengrijos karaliaus titulą sudarė aštuonių šalių pavadinimai, toks jis išliko iki pat 1918 metų. Kaip tik vengrų ekspansinė politika buvo veiksnys, kuris lėmė vengrų ir lietuvių kontaktus.

Vengrai, kitaip nei lenkai, regis, iki pat XIII a. neturėjo tiesioginių kontaktų su baltų pasauliu. Ankstyviausi vengrų ir lietuvių santykiai ryškiausiai atsispindi legendiniuose pasakojimuose. Jau minėjome, kad X–XI a. Vakarų Europos kronikininkai hunus laikė vengrų protėviais. Tokios pat nuomonės buvo ir vengrų kronikininkai, ir jų kronikų užsakovai bei skaitytojai. Vengrų kronikininkai, iš savo Vakarų Europos pirmtakų veikalų patyrę apie hunų karingumą ir žiaurumą, netruko padaryti išvados, kad tokie pat karingi buvę ir vengrai. Nors nuomonės apie vengrų kilmę iš hunų ir negalima moksliškai pagrįsti, kaip tik įsivaizduojamos hunų–vengrų istorijos kontekste, ko gero, pirmą kartą aptinkame žinių apie vengrų ir lietuvių santykius. Vadinamojoje *Vengrijos ir Lenkijos kronikoje*, kuri buvo sukompiliuota XIII a., minima, kad surinkęs gausias pajėgas Atila nusiaubė jo valdžios nepripažįstančią Lietuvą. XIV–XV a. Dubnicos kronikoje aprašomoje vengrų priešistorėje minima, kad jie Skitijos kraštuose nukariavo prūsus; taip pat prūsai ir lietuviai minimi tarp Atilos nusiaubtų Europos kraštų ir genčių. Nors tokių žinių negalime laikyti patikimais istoriniais faktais, vis dėlto jos rodo, kad XIII–XIV a.

susidurdami su lietuviais vengrai įsivaizduodavo tęsią savo garsių protėvių kovas.

Progų vengrams susidurti su lietuviais teikė ekspansija į Haličo žemes. Per šią anapus Karpatų įsikūrusią, į vakarus labiausiai nutolusią Rusios kunigaikštystę ėjo svarbus prekybos kelias nuo Kijevo link senosios Bavarijos sostinės Rėgensburgo, jungiantis Rytų ir Vidurio Europos rinkas. Nors keletas pirmųjų vengrų žygių į Haličo kunigaikštystę įvyko jau XI–XII a., iki pat karaliaus Belos III laikų (1172–1196) nebuvo ketinimų jos aneksuoti. Kai 1188 m. dėl Haličo kunigaikštystės sosto paveldėjimo kilo sumaištis, karaliui Belai III pavyko į jį pasodinti savo sūnų Andriejų. Šis soste neužsibuvo, nes jo kariai desakralizavo stačiatikių cerkves ir tuo pasipiktinę naujieji valdiniai Andriejų išvarė. Tokio akibrokšto Andriejus nepamiršo ir tapęs Vengrijos karaliumi beveik trisdešimt metų stengėsi atgauti Haličą. 1205–1233 m. vengrai surengė keturiolika žygių į Haličą, o keturis kartus jiems vadovavo pats karalius. Šie žygiai vyko plačiai išsišakojusios kovos dėl įtakos Haliče ir Voluinėje kontekste. Naują impulsą ši kova gavo, kai 1205 m. Zavichosto mūšyje žuvo Haličo ir Voluinės kunigaikštis Romanas. Nuo tada jo valdytose žemėse įsivyravo ir keturis dešimtmečius truko politinis nestabilumas. Į Haličo ir Voluinės žemes pretendavo tiek kitų Rusios žemių kunigaikščiai, tiek gretimų Lenkijos kraštų kunigaikščiai, tiek vengrai. O Haličo bajorai nesiruošė taikytis su Romano našlės Onos norais įpėdiniais pripažinti nepilnamečius jos ir Romano sūnus Danilą ir Vasilką. Jų globėju sutiko būti Vengrijos karalius Andriejus II, kuris savo ruožtu ir toliau siekė išlaikyti aukščiausios (karaliaus) valdžios titulą. Po kurio laiko jis ėmė siekti, kad Haliče būtų įtvirtinta tiesioginė vengrų valdžia. 1214 m. Vengrijos karalius Andriejus II ir Krokuvos kunigaikštis Lešekas Baltasis sutarė, kad Haličo karaliumi turės tapti vengrų karalaitis Kolomanas, su kuriuo ta proga buvo sužieduota Lešeko dukra Salomėja. Šiai jaunai karališkajai porai tik kelerius metus teko pasėdėti Haličo soste, net ir vengrų karaliaus paramos neužteko, kad jos valdžia įsitvirtintų. Didžiausia kliūtimi vengrų valdžiai tapo kunigaikštis Danilas, kuris maždaug nuo 1217 m. ėmė rodyti politinį aktyvumą ir nuovokumą, koks buvo būdingas jo tėvui Romanui. Ilgainiui Danilo pastangas įsitvirtinti Voluinėje ir Haliče vainikavo sėkmė. Svarbu pažymėti, kad per šias kovas, kurios daugiausia buvo nukreiptos prieš vengrus ir jų politiką dažnai paremiantį Krokuvos kunigaikštį Lešeką Baltąjį, Danilo sąjungininkai būdavo lietuviai. Kai nuo 1219 m. pradžios ėmė grėsti, o galiausiai tų pačių metų pabaigoje įvyko didelės vengrų kariuomenės žygis į Haličą, Danilas ir Lietuvos kunigaikščiai sudarė sąjungą. Dėl šios sąjungos

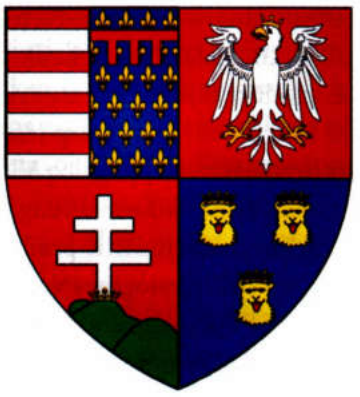

[63]
Liudviko I Didžiojo herbas, susidedantis iš Arpadų, Anžu dinastijų ir Lenkijos Karalystės, Dalmatijos, Vengrijos Karalystės herbų

lietuvių kariaunoms atsivėrė galimybė per Voluinę pulti ir plėšti lenkų žemes. Permainingos Danilo kovos prieš vengrų pastangas įsitvirtinti Haličo žemėse truko iki pat 1245 m. ir, galime sakyti, visą tą laiką lietuviai buvo jo sąjungininkai, taigi vengrų priešai. Šių kovų atomazga įvyko 1245 m. rugpjūčio 18 d., kai Jaroslavo mūšyje Danilas ir jo sąjungininkai kumanai sumušė Vengrijos karaliaus Belos IV ir Krokuvos kunigaikščio Boleslovo V Droviojo pajėgas. Ir šį kartą Mindaugo siųstiems lietuviams nepavyko tiesiogiai susidurti su vengrais, nes jie, kaip ir sąjunginiai Mazovijos kunigaikščio Konrado kariai, atvyko mūšiui jau pasibaigus. Taigi pirmieji netiesioginiai vengrų ir lietuvių kontaktai užsimezgė XIII a. pirmaisiais dešimtmečiais. Nors patys kraštai buvo pernelyg toli vienas nuo kito, kad jų kariuomenės galėtų „pasisvečiuoti", nereikia abejoti, kad tuo metu vengrus pasiekė tikros žinios apie lietuvius. Galime spėti, kad jos atsispindėjo legendose, kuriose pasakojama apie tariamas Atilos hunų kovas su lietuviais ir prūsais. Tikrosios kovos buvo kito amžiaus reiškinys. Intensyvesni vengrų ir lietuvių kontaktai prasidėjo, kai mirus karaliui Andriejui III (1290–1301) užgeso Arpadų dinastija ir Vengrijos karalių soste įsitvirtino iš Prancūzijos kilusios Anžu dinastijos atstovai, dar XIII a. antroje pusėje susigiminiavę su Arpadais. Nurungęs konkurentus į Vengrijos karaliaus sostą ir sėkmingomis karinėmis priemonėmis sutramdęs Arpadų valdymo pabaigoje suklestėjusius magnatus, karalius Karolis Robertas I Anžu (1310–1342) įtvirtino stiprios karaliaus valdžios sistemą, kuri išsilaikė iki pat jo sūnaus Liudviko I Didžiojo (1342–1382) mirties [**63**]. Nuo Karolio Roberto laikų užsimezgė glaudūs Vengrijos ir Lenkijos santykiai, kuriems tvirtą pagrindą suteikė 1320 m. įvykusios šio vengrų karaliaus vedybos

su Lenkijos karaliaus Vladislovo Uolektinio dukra Elzbieta. Netrukus po šių vedybų buvo sudaryta bendradarbiavimo sutartis tarp Lenkijos ir Lietuvos valdovų, taip vengrai ir lietuviai atsidūrė toje pačioje stovykloje. Proga kartu veikti atsirado, kai prasidėjo intensyvios kovos tarp lenkų ir kryžiuočių. 1330 m. rudenį ir vengrai, ir lietuviai atėjo į pagalbą Vladislovui Uolektiniam. Vis dėlto grafas Vilhelmas, kuris vadovavo vengrams, nepanoro drauge su pagonimis kovoti prieš kryžiuočius ir iš pradėjusio megztis trišalio bendradarbiavimo nieko neišėjo. Tiesioginės vengrų ir lietuvių kovos intensyviausiai vyko dėl Haličo ir Voluinės žemių karaliaus Liudviko I Didžiojo laikais. Šios kovos buvo daugiau nei vien kariniai veiksmai. Per jas vienaip ar kitaip buvo stengiamasi spręsti ne tik teritorinius ginčus, buvo keliami ir politiniai bei lietuvių krikšto klausimai. Dalis tenykštes žemes valdančių Karijotaičių tapo Vengrijos karaliaus vasalais ir priėmė katalikų tikėjimą. Šios kovos leido Gediminaičių giminės atstovams geriau pažinti Rytų ir Vidurio Europos pasaulį, kuriam plačiau atsiverti imta po Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo mirties.

Žvelgiant į Vidurio Rytų Europos kraštų formuojamą geopolitinę situaciją, turėjusią įtakos ir Lietuvos tarptautinio veikimo sąlygoms, į akis krinta intensyvūs tarptautiniai santykiai, kurie reiškėsi kaip politiniai kontaktai ir dinastinės vedybos, kaip konfrontacija ir bendrų interesų paieškos, galiausiai kaip bendra krikščioniška kultūra. Šių santykių sistema neabejotinai prisidėjo prie to, kad Vidurio Europos regionas ėmė įgyti savitą veidą, tapatybę, kuri rėmėsi ir X–XI a. pirmtakų tradicija, ir aktyvia komunikacija, politiniais santykiais, kultūriniais mainais su Vakarų Europa, o joje tuo metu lyderio pozicijas užėmė ir bendrą politinę kultūrą diktavo Prancūzijos Karalystė. Puoselėti savas tradicijas buvo būdinga visų šių kraštų valdančiosioms dinastijoms. Lenkų karaliai puoselėjo prisiminimą apie Boleslovą I Narsųjį ir palaikė šv. Adalberto bei šv. Stanislovo kultus. Čekų karalius Karolis IV palaikė prisiminimą apie šventuosius Kirilą ir Metodijų, rėmė šv. Vaclovo kultą. Jo nurodymu sukurtas juvelyrikos šedevras – šv. Vaclovo karūna – tapo insignija, kurios nepanaudojus karūnavimo iškilmėse joks čekų valdovas negalėjo būti laikomas teisėtu karaliumi. Panašią reikšmę Vengrijos Karalystėje turėjo šventoji karūna – brangiausia vengrų tautos šventenybė, kuri, nors ir sukurta tik XII a., visais laikais, net išmirus Arpadų dinastijai, buvo siejama su karaliumi šv. Steponu. Todėl ir Anžu dinastijos atstovai stengėsi įrodyti, kad yra tinkami ir verti Arpadų dinastijos įpėdiniai. Palaikant tradicijas Lenkijoje, Čekijoje ir Vengrijoje kartu buvo aktyviai plėtojamas modernizavimas, intensyvinantis šių kraštų ūkinį ir prekybinį gyvenimą. Tokia

ekonomika jau negalėjo apsieiti be aktyvios pinigų cirkuliacijos. Reikia priminti, kad Čekijos ir Vengrijos žemių gelmėse buvo gana daug sidabro ir aukso. Apie 1300 m. pradėti kalti Prahos grašiai dėl aukštos sidabro prabos tapo populiaria valiuta vėlyvųjų viduramžių Europoje, įskaitant ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Be sidabro išteklių, Vengrija garsėjo aukso ištekliais. Vengrijos karalius Karolis Robertas I buvo pirmas krašto į šiaurę nuo Alpių valdovas, ėmęs kaldinti auksines monetas florinus. Spėjama, kad iki 1500 m. Vengrijoje buvo išgaunama apie 75–80 proc. Europos sidabro, ir gali būti, jog tai sudarė trečdalį viso pasaulio sidabro, kuris tuo metu buvo išgaunamas. Nors dabar neįmanoma tiksliai apskaičiuoti, neabejojama, kad Vengrijos valdovai disponavo milžiniškais tauriųjų metalų kiekiais. Antai 1343 m. lankydamasi Neapolyje karalienė motina Elzbieta savo išlaidoms padengti atsigabeno 27 000 sidabro markių (6 628 kg), 21 000 gryno aukso markių (5 150 kg) ir dar pusę vežimo florinų. Tąkart atsigabentas aukso kiekis prilygo kelerių metų kasyklų derliui, todėl spėjama, kad per metus iš Vengrijos žemės gelmių būdavo išgaunama apie 1 000–1 500 kg aukso (Engel, P., p. 156).

Apskritai Vidurio ir Rytų Europos kraštams XIV a. buvo daug palankesnis negu Vakarų Europos šalims, kurios, pasiekusios savo tuometinių galimybių ribas ir patyrusios niokojančius Juodosios mirties bei Šimtamečio karo smūgius, gyveno recesijos ir sąstingio laikotarpį. O Vidurio ir Rytų Europos kraštams palanki politinė, socialinė ir kultūrinė konjunktūra leido pasiekti tokį išsivystymo lygį, kad skirtumai tarp Vakarų ir Vidurio Rytų Europos šalių tapo neesminiai. Apie 1400 m. lotyniškosios Rytų Europos struktūros kūrimas buvo baigtas. Šio regiono kraštai išlaikė istorinius išbandymus, modernizacija jų ekonomikas ir visuomenes padarė panašias į Vakarų Europos šalių visuomenes (Conze, W., p. 105). Šis bendras Vidurio ir Rytų Europos kraštų kilimas palietė ir pagonišką Lietuvą. Nors vis tęsėsi karas su Vokiečių ordinu ir nuolat įvykdavo karinių susidūrimų su Lenkijos, Čekijos ar Vengrijos karalių pajėgomis, po truputį mezgėsi ir dinastiniai bei prekybiniai ryšiai. XIV a. lietuvių žemės vėl tapo pasiekiamos krikščionių misionieriams. Tiesa, užsilikusi pagonybė trukdė Lietuvai tapti integralia Vidurio ir Rytų Europos regiono dalimi iki pat XIV a. pabaigos. Lietuvių ekspansija į Rusios žemes rodė, kad to meto Lietuvos valdantieji užsienio politikos prioritetus teikė Rusios žemėms, o jų mentalitete vyravo karinės vertybės. Todėl iki pat XIV a. pabaigos Lietuvą galima laikyti Rytų Europos valstybe, aktyviausiai veikiančia stačiatikių rusėnų, o nuo XIV a. antros pusės ir musulmonais virtusių totorių erdvėje. Tik todėl, kad pagoniška lietuvių visuomenė

nebuvo uždara iš Vidurio Europos kraštų sklindantiems lotyniškosios civilizacijos impulsams, joje galėjo rastis kokybiškai kitokio mentaliteto asmenų, kuriems buvo patrauklios šios civilizacijos tradicijos ir laimėjimai. Didžiajam kunigaikščiui Jogailai ir Lietuvos valdantiesiems apsisprendus priimti krikštą pagal lotyniškąsias apeigas, Lietuva tapo katalikiška šalimi ir taip užbaigė Europos lotyniškosios krikščionijos formavimąsi (Fletcher, R., p. 507). Kadangi toks apsisprendimas subrendo ir jo lemti pokyčiai įvyko tik mūsų nagrinėjamo laikotarpio pabaigoje, pats metas aptarti XIII–XIV a. Rytų Europos geopolitinę situaciją.

7.5. Rusios politinės galios „pauzė" (XIII–XIV a.)

XIII a. pradžioje geopolitiškai lietuvių žemės vis dar buvo anapus lotyniškosios krikščionijos ribų, todėl priklausė prie Rytų Europos vakarinio pakraščio. Rytų Europa buvo įvairių tikėjimų, tautų, genčių ir skirtingų politinių darinių rinkinys. Dar ir XIII–XIV a. Rytų krikščionys (stačiatikiai) gyveno artimoje kaimynystėje su pagonimis, kurių buvo tarp stepėse klajojančių kumanų (polovcų), tarp miškuose tūnančių lietuvių ar tarp tolimoje šiaurėje iš kailinių žvėrelių medžioklės gyvenančių finougrų. Šios gentinės visuomenės nebuvo sukūrusios stabilių politinės valdžios struktūrų, kurias anais laikais reprezentavo stambesnius teritorinius vienetus apimanti paveldima kunigaikščių valdžia ir reguliarių duoklių mokėjimo sistema, siejanti tai pačiai kunigaikščio valdžiai pajungtas teritorines bendruomenes. Šios gentinės visuomenės taip pat neturėjo aiškių politinės, ekonominės ir kultūrinės galios centrų – miestų. Tokių gentinių visuomenių kontekste aiškiai išsiskyrė krikščioniškos Rusios kunigaikštystės, kurių visumą istoriografijoje įprasta vadinti bendru Kijevo Rusios ar tiesiog Rusios valstybės vardu (reikia pabrėžti, kad istoriografinė sąvoka „Kijevo Rusia" vienalaikiuose šaltiniuose nesutinkama). Įsispraudusi tarp baltų, finougrų ir tiurkų genčių Rusia užėmė centrinę Rytų Europos dalį ir tarpo tose žemėse, kurios slaviškų bruožų įgijo po VI–VIII a. įvykusios slavų ekspansijos į Dniepro ir Volgos baseinų kraštus. Senovės Rusios ekonomikos variklis buvo prekyba, ji kūrėsi palei prekybos kelius, kurie ėjo magistralinėmis Rytų Europos lygumos upėmis, jungiančiomis Baltijos, Juodosios ir Kaspijos jūros regionų pasaulius. Šiaurės gėrybės, kaip antai brangūs kailiai, vergai, vaškas, medus, keliavo į Bizantiją ar musulmonų valdomus kraštus, o iš ten šiaurės kryptimi keliavo sidabras ir prabangos prekės. Brangių kailinių žvėrelių paklausa buvo didelė ne tik minėtuose pietų kraštuose, bet ir Vakarų Europoje ir skatino Naugardo

pirklius plėsti prekybą tolyn į šiaurę link Baltosios jūros ir Uralo kalnų. Ne visur jų ekspedicijos galėjo prasibrauti, ne visur ir ne visada buvo galima užsitikrinti pageidaujamą kailių pristatymo tvarką, nes ribotos prievartos priemonės ir sunkios komunikacijos sąlygos vertė siekti nors ir ne savanoriško, bet vis dėlto tam tikro susitarimo su vietinėmis gentimis. Todėl Naugardo pirkliams tenykščiai kailių ištekliai buvo prieinami, net jei jų „imperijos" šiaurinės ribos ir nebuvo aiškiai apibrėžtos. Taigi Naugardo šiaurės kaimynai buvo patekę į nominalią priklausomybę. Naugardui buvo svarbu deklaruoti savo pretenzijas ir iš dalies jas įgyvendinti, nes reikėjo prie išteklių šaltinio neprileisti konkurentų – švedų ir norvegų, kurie su tuo pat tikslu į šiaurės medžiotojų genčių žemes brovėsi iš vakarų pusės. Į panašią duoklinę priklausomybę XII–XIII a. buvo patekusios ir kai kurios estų bei latgalių žemės. Kitoks santykių modelis tuo metu buvo susiklostęs tarp Rusios kunigaikščių ir lietuvių bei kumanų. Šiuos santykius galime laikyti stabiliais, nes per XI–XIII a. politinės geografijos ribos iš esmės nepakito. Viena vertus, tai rodo ribotus Rusios kunigaikščių karinius išteklius ir menką dėmesį užsienio ekspansijai vakarų ir pietų kryptimis, antra vertus, tai parodo tiek lietuvių, tiek kumanų atsparumą svetimai prievartai. Toks atsparumas silpstant Rusios politinei galiai galėjo virsti pranašumu. Kaip tik tokia padėtis susiformavo XIII a. pradžioje ir išliko iš esmės iki pat XV a. pabaigos.

XIII a. pradžioje Rusios žemių bendrumą laidavo dvi institucijos – Riurikaičių dinastija ir Rusios stačiatikių bažnyčia (*The Cambridge History of Russia*, p. 127) [**64**]. Nuo tada, kai Riuriko dinastija įsigalėjo Rytų Europos žemėse, kurios ilgainiui tapo Rusia, politinei vienybei problemų keldavo dinastijos gausėjimas ir horizontali sosto paveldėjimo tvarka, pagal kurią sostas pereidavo ne vertikaliai (iš tėvo sūnui), o po vyresnio brolio mirties atitekdavo jaunesniam broliui ir tik nutrūkus šiai sekai sostą paveldėdavo vyriausias kitos kartos atstovas. Tokia sistema be trukdžių galėjo veikti tik idealiomis sąlygomis ir tarp senovės rusų kunigaikščių vyraujant filantropinėms nuostatoms. Nenuostabu, kad tikrovė buvo kur kas pilkesnė ir nuolatiniai tarpusavio karai buvo kasdienis Rusios gyvenimo reiškinys. Nors XII–XIII a. pradžioje Kijevo žemė, ankstesniais laikais sudariusi Rusios valstybės branduolį, patyrė nuosmukį, pats Kijevas, „Rusios miestų motina", daugumai kunigaikščių ir toliau liko geidžiamas tarpusavio varžybų objektas. Prestižas buvo svarbiausias dalykas, kurį galėjo duoti Kijevo sostas.

Kijevas buvo tas simbolinis Rusios centras, kuris kūrė jau plačiai išsikerojusios Riurikaičių giminės atstovų bendrumo jausmą. Pačią Rusios

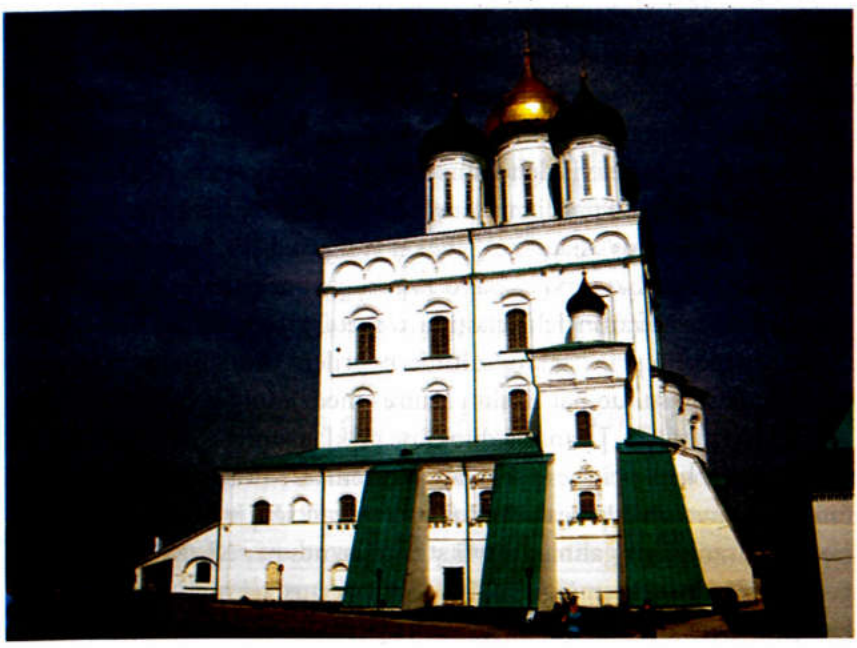

[64] *Švenčiausiosios Trejybės cerkvė Pskovo kremliuje, būdingo bizantinio plano stačiatikių šventovė, kurioje krikštytas ir kunigaikštis Daumantas – šv. Timotiejus. XIII a. vid. – XVII a.*

valstybę bene tinkamiausiai galima įsivaizduoti kaip autonomiškų kunigaikštysčių visumą, o tas kunigaikštystes – kaip asmenų grupių, kurioms vadovauja kunigaikščiai, valdomas teritorijas (valdas). Užimdama didelį Rytų Europos lygumos plotą Rusia teikė galimybę „prasimaitinti" gausiems dinastijos atstovams, todėl nebuvo reikalo imtis veržlios išorinės ekspansijos į dar neužvaldytas, nepajungtas kaimynų žemes (nors karinių susidūrimų tiek su kumanais, tiek su Pavolgio Bulgarija, aišku, pasitaikydavo). Kur kas daugiau išteklių turėjo pats Rusios kraštas. Todėl neatsitiktinai XII–XIII a. pradžios Rusios istorijai būdingesnė ne išorinė, o vidinė ekspansija – kunigaikštystės stengėsi plėstis užimdamos gretimų kunigaikštysčių žemes. Tokioje kovoje vienas kunigaikštystes nustelbdavo kitos, senesnius galios centrus nurungdavo naujesni. Taip iškilo Černigovo, Smolensko, Voluinės bei Vladimiro ir Suzdalės kunigaikštystės, o Turovo, Haličo, Polocko, Pereslavlio, Muromo ir Riazanės santykinai smuko. Didesnių ir mažesnių kunigaikštysčių rinkinyje, kurį sąlygiškai vadiname Kijevo Rusia, galime išskirti tris stambius regionus: pietvakarių, šiaurės vakarų ir šiaurės rytų Rusią. Pietvakarių Rusios kunigaikštysčių, kurios

turėjo bendras sienas su vengrais, lenkais ar graikais (prie Juodosios jūros), kunigaikščiai palaikė glaudžius dinastinius, kultūrinius ir politinius ryšius su savo vakarų kaimynais. Aktyvius kontaktus su vakarų kaimynais palaikė ir šiaurės vakarų Rusioje dominuojančią padėtį užėmusi Naugardo respublika. Pirklių oligarchijos valdomas Naugardas buvo ne vienu atžvilgiu išskirtinis senosios Rusios miestas. Jame niekada stiprios valdžios neturėjo kunigaikščiai. Jie buvo kviečiami kaip vyriausieji miesto karinių pajėgų vadai, turintys atlikti ir kai kurias teismines funkcijas, tačiau jų prerogatyvos buvo griežtai apibrėžtos: Naugardo kunigaikštis neturėjo teisės įsigyti privačių dvarų ar vergų Naugardo respublikos teritorijoje, be leidimo negalėjo manytis pelningais gamtos gėrybių verslais, negalėjo kelti mokesčių, skelbti karo ar taikos, negalėjo kištis į Naugardo institucijų veiklą. Didžiausia galia Naugarde priklausė miesto bendruomenės susirinkimui – večei, kurioje lemiamą balsą turėjo maždaug keturiasdešimties turtingiausių giminių atstovai. Večės nariai taip pat turėjo teisę rinkti Naugardo arkivyskupą, kuris ir buvo autoritetingiausias Naugardo bendruomenės atstovas. Gyvendamas iš prekybos tarp Šiaurės Europos ir Azijos rinkų Naugardas buvo nepaprastai turtingas miestas. Jo pirkliai ir valstiečiai, ieškodami kailių, medaus ir kitų tenykščių gėrybių, turinčių paklausą užsienio rinkose, nukeliaudavo iki pat Uralo kalnų. Naugardas buvo tikras ūkinis milžinas, tačiau kariniu ir politiniu atžvilgiu – nykštukas. Jo valdantieji sluoksniai neturėjo ambicijų dominuoti kitose Rusios žemėse, o jų interesai apsiribodavo komercija. Visai kas kita buvo šiaurės rytų Rusios kunigaikštystės. Kijevo Rusios klestėjimo laikais šis regionas buvo atoki periferija, kurios gyventojų daugumą vis dar sudarė finougrų gentys, valdomos negausių variagų (skandinavų) įgulų, įsikūrusių tokiuose miestuose kaip Rostovas ar Beloozeras. Tačiau šis regionas ėmė kilti apie XII a. vidurį, kai Rostovo kunigaikštystė tapo paveldima Kijevo didžiojo kunigaikščio Vladimiro Monomacho jaunesniojo sūnaus Jurijaus Ilgarankio valda. Labiausiai jis pagarsėjo kaip gabus menkai apgyvento krašto kolonizatorius. Jis įkūrė daugybę miestų ir kaimų, įsteigė nemažai cerkvių ir vienuolynų. Tam reikėjo žmonių – juos jis stengėsi pritraukti iš kitų Rusios kunigaikštysčių siūlydamas žemės lengvatinėmis sąlygomis. Naujų kolonistų netrūko iš pietų Rusios žemių, kuriose gyvenimas dėl klajoklių kumanų antpuolių ir prekybos nuosmukio tapo ir pavojingas, ir daug skurdesnis. Kaip kontrastas iškilo Vladimiro ir Suzdalės žemė, kurios augimui itin nusipelnė kunigaikštis Jurijus Ilgarankis (1149–1157) ir jo sūnus bei įpėdinis Andriejus Dievamylis (1157–1174). Nors Jurijus dar buvo įsitraukęs į

kovas dėl Kijevo sosto (iš čia jo pravardė), vyraujančią tendenciją iškelti Vladimiro ir Suzdalės žemes atspindi kaip tik jo sūnaus Andriejaus politinė ir ūkinė veikla. Net tada, kai po Rusios kunigaikščių tarpusavio kovų jam pavyko užimti ir nusiaubti Kijevą, Andriejus grįžo į savo sostinę Vladimirą prie Kliazmos upės, o „Rusios miestų motiną" paliko valdyti jaunesniam broliui. Beje, įdomus ir Kijevo Rusios istorijoje precedento neturintis atvejis – Andriejus Vladimiro kunigaikštystei stengėsi, tiesa, nesėkmingai, iš Konstantinopolio patriarcho išrūpinti atskirą metropolitą. Šie pavyzdžiai vaizdžiai iliustruoja Kijevo Rusios politinį skaldymąsi. Atskiri jos regionai vis labiau judėjo kiekvienas savo kryptimi.

Aptariant šiaurės rytų Rusios, kuriai buvo lemta tapti naujojo – Rusijos – valstybingumo lopšiu, ypatybes, reikia bent trumpai paminėti tam tikrus socialinės ir politinės kultūros bruožus, turėjusius ilgalaikį poveikį. Kitaip nei pietvakarių Rusios kunigaikščiai, užvaldę gana gausiai apgyventas žemes ir todėl turėję paisyti esamos padėties, šiaurės rytų Rusios kunigaikščiai buvo pagrindiniai savo valdų plėtotojai, kolonizavimo iniciatoriai ir administratoriai, tad ir jų valdžia šiame regione buvo daug tvirtesnė negu Naugardo ar pietvakarių Rusios kunigaikščių. Jau XII a. šiaurės rytų Rusios kunigaikščiai visas savo valdas, visas žemės ir miško gėrybes, upių kelius ir vandenų išteklius traktavo kaip savo tėvoniją, kaip savo privačią nuosavybę. Toks mentalitetas lėmė, kad šiame krašte valdžia ir nuosavybė buvo glaudžiai susijusios, kitaip negu Vakarų Europos kraštuose, kuriuose jau tada buvo skiriamos dvi viešojo gyvenimo sritys – valdžia *(imperium, iurisdictio)* ir nuosavybė *(dominium)*. Ši skirtis buvo būtina sąlyga tarpti ir bręsti tokiai politinei kultūrai, kurioje abiejų pusių – valdančiųjų ir valdomųjų – interesai turi būti derinami. O savo „valstybę" traktuojant kaip privačią nuosavybę socialiniai santykiai buvo konstruojami dvaro savininko ir nelaisvų valdinių modelio pavyzdžiu (plg. Pipes, R., p. 65–66). Kol šiaurės rytų Rusios kunigaikščiai efektyvia valdžia disponavo tik savo domeno žemėse, jų kunigaikštystėse įsikūrę laisvi valstiečiai privalėjo duoti duokles ir galėjo bet kada palikti nepatikusio pono valdas. Valstiečių teisė pasitraukti padėjo išlaikyti tradiciškai nusistovėjusius ar sutartus duoklių dydžius. Tokia pat teisė pasitraukti nuo kunigaikščio galiojo ir bajorams, kurie laisvai galėjo persikelti pas jiems labiau patikusį kunigaikštį. Bendrų interesų ir ilgalaikių įsipareigojimų nebuvimas tiesiog prikišamai rodė šiaurės rytų Rusios kunigaikščiams, kad efektyviausias valdžios įgyvendinimo modelis yra savo domeno, savo dvaro funkcijų plėtimas visos kunigaikštystės, o vėliau ir visos Rusijos mastu. Šis procesas truko ne vieną šimtmetį, tačiau

jau XIII–XIV a. jį stipriai pastūmėjo 1237–1240 m. Rusią užkariavę mongolai totoriai.

7.6. Aukso ordos susikūrimas

Visuotinėje Europos ir Azijos tautų istorijoje svarbią vietą užima stepių klajoklių įsiveržimai į sėslių kaimynų žemes. Sėsliai ir klajokliškai gyvenančių visuomenių kaimynystė dažnai įgaudavo tarpusavio grumtynių dėl vietos po saule pavidalą. Stepės užima nepaprastai didelę erdvę, kuri prasideda Mandžiūrijoje ir baigiasi Kaspijos ir Juodosios jūrų stepėmis, jų toliausiai į vakarus nutįsęs plotas vadinamas Vengrijos lyguma. Šios tūkstančius kilometrų besidriekiančios stepės sudarė tinkamas sąlygas klajoklių gentims traukti vakarų kryptimi. Prisimintini hunai, avarai, vengrai, kadaise tiesiogine ir perkeltine prasme drebinę Vakarų ir Vidurio Europos kraštus. Pastebėta, kad dideli klajoklių genčių išsiveržimai iš Vidurinės Azijos platybių buvo periodiški. Paskutinė ir mastais pranokusi visus ankstesnius Azijos klajoklių išpuolius buvo XIII a. mongolų totorių invazija, kuri padėjo susikurti didžiausiai istorijoje žinomai žemyninei imperijai.

1206 m. mongolų genčių kuriltajus (susirinkimas) kaganu (didžiuoju chanu) išrinko Temudžiną; jis, pasivadinęs Čingischanu, padėjo pagrindus mongolų imperijai, užkariavimus pradėdamas nuo Kinijos ir Vidurinės Azijos. Čingischano valdymo metais (1206–1227) totorių pulkai, persekiodami sprunkančius kumanus, gainiodamiesi Chorezmo chaną, nusiaubė Gruziją, perėję Kaukazo kalnus sumušė alanus, o pakeliui dar nugalėjo jungtines kumanų ir rusų kunigaikščių pajėgas Kalkos mūšyje (1223 m. gegužės 31 d.). Po šių ir kitų žygių Čingischano valdos nusidriekė nuo Mandžiūrijos rytuose iki Kaspijos jūros vakaruose ir nuo Sibiro miškų šiaurėje iki Hindukušo pietuose. Dar vienas totorių žygis vakarų kryptimi prasidėjo 1236 metais. Galutinai pajungiant vakarų stepes nominaliai vadovavo Čingischano anūkas Batijus (Džučio sūnus), jam talkino kiti artimi giminaičiai, o faktiškai daugiausia vadovavo patyręs karvedys Subedėjus. 1236–1237 m. buvo nusiaubta Pavolgio Bulgarija, pajungti baškirai, iki 1239 m. visiškai palaužtas kumanų pasipriešinimas. Totorių būriai nusiaubė šiaurės Kaukazą, o 1237–1240 m. nuniokojo Rusios žemes ir užėmę Kijevą peržiemojo Haličo ir Voluinės žemėse. Kitais metais keliomis kolonomis pasileido į Lenkiją ir Vengriją, o iš ten per Balkanus 1242 m. grįžo į pavolgio stepes. Grįžęs iš šio žygio Batijus įkūrė chanatą – jam

[65]
Aukso ordos valdovo Džanibeko (1342–1357) varinė moneta – pulas, kaldintas 1350–1351 m. Naujojo Sarajaus kalykloje. Aversas, reversas, skersmuo 1,82 cm, svoris 1,845 g. Tai pirmoji XIV a. Aukso ordos moneta, rasta dabartinėje Lietuvoje, Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje

mokslinėje literatūroje prigijo Aukso ordos pavadinimas. Reikia pasakyti, kad pavadinimas „Aukso orda“ yra vėlyvos kilmės, atsiradęs XVII a., todėl kai kurie tyrėjai linkę nevartoti šio tradiciškai prigijusio vardo ir siūlo vadinti Kipčiakų chanatu, nes toks, greta Džučio uluso, buvęs šios valstybės savivardis.

Pirmieji gandai apie Čingischano užkariavimus Vakarų krikščionis pasiekė per penktąjį kryžiaus žygį Egipte, kai totoriai klaidingai buvo palaikyti krikščionių armija, vedama legendinio karaliaus Dovydo. Jau 1223 m. Vakarus iš Gruzijos pasiekė tikresnės žinios apie pasirodžiusius naujus užkariautojus. XIII a. ketvirto dešimtmečio pabaigoje žinios apie naujus jų užkariavimus jau skliste sklido. Galime manyti, kad lietuvius pirmosios žinios apie totorius galėjo pasiekti netrukus po rusų ir kumanų patirto pralaimėjimo Kalkos mūšyje. Reikia turėti omenyje, kad lietuvių kariaunos jau buvo įpratusios sukiotis rusų žemėse ir turėdavo progų gauti reikiamos informacijos. Kronikininkas Henrikas Latvis savo kronikoje, kurią baigė rašyti apie 1227 m., mini Kalkos mūšį ir Rusioje pakitusį politinį klimatą. Tokių pokyčių lietuviai negalėjo nepastebėti.

Pirmieji tiesioginiai lietuvių kontaktai su totoriais galėjo įvykti 1237–1240 m. šiems užkariaujant rusų žemes [**65**]. Galimiems to meto lietuvių susidūrimams su totoriais nemažą dėmesį skyrė Romas Batūra, tęsdamas ankstesnių autorių, paveiktų romantinės istoriografijos, tradiciją. Pasikliaudamas, nors ir su išlygomis, XVI a. Lietuvos metraščių legendomis, jis linkęs tikėti jose slypint tiesos grūdą, todėl neatsitiktinai spėlioja apie „Lietuvos kovos su Batu kariuomene galimybę“ (Batūra, R., 1975, p. 116).

Spėjimų, paremtų spėjimais, rezultatas toks, kad kur kas tikroviškesnis šaltinių perteikiamas vaizdas iškraipomas neatpažįstamai.

Nemažai duomenų iš vienalaikių šaltinių rodo, kad lietuviai ne bandė kovoti su totoriais, o stengėsi pasinaudoti totorių pergalėmis prieš Rusią. Totorių žygių sukeltas šokas ir įprasto gyvenimo sutrikdymas sudarė itin palankias sąlygas lietuvių kariaunoms plėtoti „grobio surinkimo" verslą. Jau 1239 m. vienam lietuvių kunigaikščiui (vardas nežinomas) pavyko kurį laiką įsitvirtinti Smolenske. Iš ten jį netrukus išstūmė Vladimiro didysis kunigaikštis Jaroslavas Vsevolodovičius. Apie 1240 m. į Naugardo žemes įsiveržę lietuviai, vokiečiai ir estai pagrobė visus gyvulius, todėl vietiniai valstiečiai neturėjo su kuo žemės arti. 1241 m. Voluinės kunigaikščiui Vasilkui prireikė stiprinti savo žemės apsaugą nuo lietuvių. Kadangi iki pat 1243–1244 m. vis dar galiojo 1219 m. sudaryta sutartis tarp lietuvių ir Haličo-Voluinės kunigaikščių, o 1245 m. Mindaugas dar buvo Danilo Haličiečio sąjungininkas, tikėtina, kad lietuviai, kurių saugojosi Vasilkas, buvo savarankiškai veikiančios lietuvių kariaunos, nepavaldžios Mindaugui. Bene geriausiai tokių nepavaldžių kariaunų veikimo faktą perteikia 1245 m. per Rusią pas totorius vykęs popiežiaus pasiuntinys pranciškonas Jonas iš Pjan del Karpinės: „Vis dėlto mums visą laiką grėsė mirtinas pavojus dėl lietuvių, kurie dažnai rengdavo kiek galima slaptus išpuolius į Rusios žemę, ir daugiausia į tas vietas, kuriomis turėjome vykti. Kadangi didžioji Rusios gyventojų dalis buvo iššudyta totorių arba pateko į nelaisvę, todėl negalėjo rimtai jiems (t. y. lietuviams) priešintis" (*Mindaugo knyga*, p. 57). Šie žodžiai nusako totorių nusiaubtoje Rusioje susidariusią naują situaciją, kuria lietuvių kariaunos pasinaudojo plėsdamos savo grobiamuosius žygius. Tie žygiai, pasak Jono iš Pjan del Karpinės, vyko nuo Lenkijos iki totorių žemės. Svarbu pasakyti, kad šis pranciškonas, teisindamasis totorių vadui Korencui dėl atgabentų dovanų menkumo, kaip vieną iš dviejų priežasčių nurodė ir keliuose lietuvių keliamą pavojų. Tą liudija ir Hipatijaus metraštyje Mindaugui priskiriami į Rusią siunčiamiems Tautvilui, Gedivydui (Edivydui) ir Vykintui pasakyti žodžiai „kas ką paims – tą valdys" (*Mindaugo knyga*, p. 110). Taigi apie lietuvių priešinimąsi totoriams rusų žemėse negali būti jokios kalbos. Tokia kova būtų buvusi beprasmiška, nes: a) to meto totorių kariuomenė buvo efektyviai veikianti karo mašina ir jai priešinosi tik tos tautos, kurios nesutiko pasiduoti ir gynė savo kraštą; b) lietuviai neturėjo priežasties per Batijaus antpuolį Rytų ir Vidurio Europoje ieškoti progų susidurti su totoriais, jiems rūpėjo pasinaudoti po totorių žygių susidariusiomis galimybėmis plėsti grobiamuosius žygius. Tačiau totoriams galėjo rūpėti

lietuviai, kartu ir Baltijos kraštų užkariavimas. Tokiu atveju susidūrimo ieškotojų vaidmuo tektų tik totoriams (Baronas, D., 2007, p. 31). Tad reikia kelti klausimą, ar 1238–1242 m. totoriams rūpėjo lietuvių žemės.

Teoriškai žiūrint, totoriams Lietuva turėjo rūpėti, nes jiems rūpėjo viešpatauti pasaulyje. Kita vertus, jie Lietuvos nežinojo, kol nepasiekė rusų žemių. Be to, gretimos Vidurio ir Vakarų Europos šalys, tokios kaip Lenkija, Vengrija ir kt., jiems rūpėjo kur kas labiau nei Lietuva, panašiai kaip užkariauti Kiniją jiems buvo daug svarbiau nei savo valdžiai pajungti tolimą Europą. Ko gero, Rusią siaubiantys totorių būriai galėjo užklupti „klajojančių" lietuvių kariaunų, bet apie tokius „kontaktus" nieko konkretaus nežinoma. Kita vertus, totorių žygiai nepaprastai išplėtė jų geografinį akiratį. Nors jų kariuomenė ir nepasiekė paties Naugardo, esama duomenų, kad tam tikri totorių daliniai per žygį į Rusios šiaurę galėjo nueiti net iki Karelijos, galbūt pasiekė ir Baltijos jūrą (Jackson, P., p. 40). Vengrijos nuniokojimas 1241–1242 m. amžininkams padarė didelį įspūdį. Kilo būtinybė geriau pažinti staiga atsiradusį grėsmingą priešą. Be diplomatinių ir misionieriškų tikslų, pranciškonas Jonas iš Pjan del Karpinės turėjo ir žvalgybinę užduotį. Karakorume jam pavyko sužinoti, kad didysis chanas Gujugas puoselėja planus dar kartą pasiųsti dvi armijas pulti Lenkijos ir Vengrijos, be to, pats prasitaręs apie norą siųsti kariuomenę į Livoniją ir Prūsiją. Šie duomenys aiškiai rodo, kad totorių planai viešpatauti pasaulyje lietė ir Lietuvos teritoriją. Žinios apie Livoniją ir Prūsiją Karakorumą galėjo pasiekti įvairiais būdais: per belaisvius, per pačių totorių žvalgybą. Stefanas Krakowskis ir kiti autoriai spėja, kad 1240–1241 m., ruošdamiesi didžiajam Lenkijos puolimui, totoriai galėjo pasiųsti žvalgomąją ekspediciją ir link Lietuvos (Krakowski, S., p. 129–130). Tačiau viena aišku, kad totoriams Lenkija rūpėjo kur kas labiau nei Lietuva, Prūsija ar Livonija, o Lenkijos užpuolimas savo ruožtu buvo tik etapas įgyvendinant didesnį tikslą – užkariauti Vengrijos Karalystę. Negalima pasakyti, kiek tikslios yra Jono iš Pjan del Karpinės žinios iš chano Gujugo aplinkos, bet remiantis jomis tenka daryti išvadą, kad totoriai Lietuvos nelaikė rimtu priešininku, prieš kurį vertėtų siųsti armiją. Atrodo, Gujugo akimis žiūrint, totoriai įsivaizdavo, kad Prūsiją ar Livoniją jie gali pasiekti pakeliui nesutikdami didesnio pasipriešinimo.

Vis dėlto tam tikrų geopolitinių pokyčių šiame regione, ko gero, įvyko. Juos reikia sieti su bandymu lietuvių žemėse sukurti krikščionišką karaliaus Mindaugo valdomą karalystę. Kaip tik tuo metu, kai 1242 m. totoriai pasitraukė atgal į savo stepes, lotyniškoje Europoje imta ieškoti prevencinių priemonių, kurios neleistų pasikartoti smūgiams, kokį patyrė

Vengrija 1241–1242 metais. Todėl popiežius Inocentas IV (1243–1254) rūpinosi ne tik užmegzti diplomatinius kontaktus su totoriais, bet ir sukurti tarpinių valstybių juostą, kuri atskirtų krikščioniškosios Europos branduolį nuo tiesiogiai totoriams pavaldžių sričių (Jackson, P., p. 95). Tad tuo metu įvykęs Mindaugo krikštas (1251 m.) ir karūnavimas (1253 m.) Romos kurijoje, ko gero, buvo suvokiamas kaip teigiamas Vidurio ir Rytų Europos politinės raidos reiškinys, galintis plėsti Katalikų bažnyčią, skatinti uniją su Rusų stačiatikių bažnyčia ir stiprinti šio regiono atsparumą totorių valdžios įsitvirtinimui. Tapdamas krikščioniu Mindaugas turėjo prisiimti ir krikščioniškajam valdovui derančias priedermes. XIII a. šešto dešimtmečio Mindaugo politikos tyrimas kelia įspūdį, kad Mindaugas stengėsi pateisinti krikščioniškojo karaliaus vardą, kiek leido realios galimybės (Baronas, D., 2008, p. 24–29). Taip pat reikia priminti, jog to meto Rytų Europoje Mindaugas nebuvo vienintelis valdovas, veikiantis provakarietiška kryptimi. Kurį laiką šia kryptimi veikė ir Haličo-Voluinės valdovas Danilas, kuris priėmė iš popiežiaus karūną tais pačiais metais kaip Mindaugas. Jam rūpėjo išsivaduoti iš totorių priklausomybės, kurią buvo priverstas pripažinti dar 1245 metais. Kai 1254 m. tarp Mindaugo ir Danilo nusistovėjo taikūs santykiai, o Europoje vyko prevencinis judėjimas prieš galimą naują totorių antpuolį, jie natūraliai, nors ir neilgai, buvo sąjungininkai. Tai pasireiškė, nors trumpai ir nelabai sėkmingai, 1255 m. per abiejų karalių surengtą žygį į Vozviaglį. Šis žygis buvo nukreiptas prieš netoli Kijevo pastatytą pilį ir regioną, kurio gyventojai buvo pripažinę totorių valdžią. Kadangi jis buvo nukreiptas, nors ir netiesiogiai, prieš totorius, jį galima traktuoti kaip vieną iš tuo metu organizuotų kryžiaus žygių prieš totorius. Svarbu atkreipti dėmesį Hipatijaus metraštyje Mindaugui priskiriamus žodžius, kuriais jis per pasiuntinius prabilęs į Danilą: „<...> atsiųsiu tau Romaną ir naugardukiečius, kad žygiuotų prie Vozviaglio, o iš ten ir į Kijevą“ (*Mindaugo knyga*, p. 113). Šiuose žodžiuose, atsižvelgiant į jų kontekstą, atsispindi visai kitokia koncepcija nei žodžiuose „kas ką paims – tą valdys“, su kuriais Mindaugas apie 1248 m. išsiuntė savo sūnėnus į totorių nusiaubtas Rusios žemes. Šios frazės atskleidžia skirtingą pagonių kunigaikščio ir krikščioniškojo karaliaus laikyseną – nuo konfrontacijos su totoriais vengimo pereita prie politikos, kurią galime pavadinti konfrontacija. Tad anksčiau ar vėliau tokia Mindaugo, iš dalies ir Danilo, pozicija turėjo sulaukti totorių reakcijos.

Nors žygis į Vozviaglį dėl kilusių tarpusavio nesutarimų ir nedavė jokių pozityvių rezultatų, jis nebuvo totorių nepastebėtas. Prieš smogdamas Lenkijai, Aukso ordos chanas Berkė pasiuntė karvedį Burundajų, kad

priverstų Haličo-Voluinės kariuomenę dalyvauti puolant Lietuvą 1258–1259 m. žiemos žygyje. Jungtinė totorių ir rusėnų kariuomenė nesutikusi pasipriešinimo nusiaubė Lietuvą ir Nalšios žemę. Galima manyti, kad šis žygis susilpnino Mindaugo valdžios pagrindus. Tai matyti iš vienalaikių šaltinių, Burundajaus kariuomenės nusiaubtos Lietuvos padėtį apibūdinančių itin stipriais žodžiais. Naugardo metraštininkas rašė: „Tą pačią žiemą totoriai užkariavo visą Lietuvos žemę, o pačius [lietuvius] iššudė" (*Mindaugo knyga*, p. 131). Kitai komunikacinei erdvei priklausantis popiežius Aleksandras IV savo ruožtu Brandenburgo markgrafą informavo gana panašiai. Pasak šio popiežiaus, totoriai Lietuvą jau beveik sugriovė. Tai skatina rimčiau vertinti popiežių Inocento IV ir Aleksandro IV bulėse pateikiamą informaciją apie totorius ir priemones, kurių buvo imtasi prieš juos. Šiose bulėse aiškiai jaučiama pakitusi rytų Baltijos regiono situacija, kuriai įtaką darė totorių kaimynystė. Labiausiai į akis krinta tai, kad po Burundajaus antpuolio išleistose bulėse nei Lietuva, nei Mindaugas daugiau neminimi, o visos popiežiškosios globos garantijos perkeliamos Vokiečių ordinui. Susidaro įspūdis, kad dėl šio totorių žygio Mindaugo galimybės įgyvendinti savo valdžią kuriam laikui nusilpo, o ryšiai su lotyniškosios Europos pasauliu nutrūko. Iki tol vienaip ar kitaip gyvavęs Mindaugo ir Vokiečių ordino bendradarbiavimas tapo neįmanomas. Prie tenykščių krikščionių padėties komplikavimo prisidėjo ir žemaičių pergalė prieš Vokiečių ordiną Durbės mūšyje (1260 m. liepos 13 d.), ir kaip jos padarinys kilęs Didysis prūsų sukilimas. Tai suteikė papildomų jėgų Lietuvos pagonių reakcionieriams, ir jie galop nužudė karalių Mindaugą ir du jo sūnus. Nespėjusi tapti lotyniškosios Europos dalimi, Lietuva vėl atsidūrė Rytų Europos geopolitinėje erdvėje.

7.7. Maskvos valstybės kilimas ir stiprėjimas

Istorijos šaltiniuose Maskva pirmą kartą minima 1147 m., kai Suzdalės kunigaikštis Jurijus Ilgarankis iškėlė puotą Černigovo kunigaikščiui Sviatoslavui Olgovičiui. Apie 1156 m. tas pats Suzdalės kunigaikštis pasirūpino, kad Maskvoje, dabartinio Kremliaus vietoje, iškiltų pirmieji mediniai įtvirtinimai. Maskva, kaip ir daugelis kitų šiaurės rytų Rusios miestų, buvo įsikūrusi prie prekybai ir susisiekimui upėmis tinkamos vietos. Miesto pavadinimas kilęs nuo Maskvos upės vardo. Maskvos miesto padėtis nebuvo išskirtinė, aplinkinės žemės buvo miškingos, balotos, vidutiniškai derlingos, bet jis palengva augo ir jau XII a. pabaigoje buvo žymesnis Vladimiro ir Suzdalės kunigaikštystės miestas. Po Aleksandro Neviškio

mirties 1263 m. Maskva atiteko jo jauniausiam sūnui Danilui, miestas tapo atskiros dalinės kunigaikštystės sostine, bet jos garsios ateities tuo metu niekas negalėjo numatyti.

Maskvos iškilimas nei buvo iš anksto nulemtas, nei turėjo tam ypatingų sąlygų. Stebėdami šiaurės rytų Rusios istoriją ir tirdami, kaip iškilo Maskvos kunigaikščiai, matome, kad šiam procesui palankias sąlygas sudarė ne tik tam tikri daugiau ar mažiau stabilūs veiksniai, mažai arba visai nepriklausantys nuo Maskvos kunigaikščių valios, bet ir paprasčiausi atsitiktinumai, kurie turėjo ilgalaikių padarinių.

XII a. antroje pusėje Vladimiro ir Suzdalės kunigaikštystė tapo valda tos Riurikaičių dinastijos atšakos, kuri kilo iš Jurijaus Ilgarankio ir jo sūnaus Vsevolodo Didžiojo Lizdo (1176–1212). Pagal visoje Kijevo Rusioje galiojančią paveldėjimo tvarką didžiuoju kunigaikščiu tapdavo vyriausias savo kartos atstovas. Tačiau kai mongolai totoriai užkariavo Rusią, atsirado dar vienas svarbus paveldėjimo tvarką ir kunigaikščių nominavimą reguliuojantis veiksnys – chanas.

Mongolams pajungus Rusios žemes, aukščiausiu Rusios kunigaikščių siuzerenu tapo mongolų chanas. Rusios kunigaikščiai, norėdami ir toliau valdyti savo žemes, privalėjo iš mongolų chano išsirūpinti jarlyką – savotišką patentą. Kol mongolų imperija buvo vieninga valstybė, Rusios kunigaikščiams dėl jarlyko reikėdavo keliauti į tolimąjį Karakorumą – mongolų imperijos sostinę. XIII a. septinto dešimtmečio viduryje mongolų imperija suskilo į keletą autonomiškų chanatų, tiesioginiu Rusios kunigaikščių siuzerenu tapo Aukso ordos chanas – to meto rusų metraščiuose ir kituose raštijos paminkluose tituluojamas caru, – todėl rusų kunigaikščių keliones į Karakorumą pakeitė kelionės į Aukso ordos sostinę Sarajų, Volgos žemupio miestą. Aukso ordos chanai buvo linkę respektuoti kunigaikštysčių paveldėjimo tvarką, perimtą dar iš Kijevo Rusios, jie nesiekė iš esmės pakeisti Rusios kunigaikštysčių politinio žemėlapio ar nuo seno susiformavusios visuomenės sanklodos. Jiems labiausiai rūpėjo, kad Rusios kunigaikščiai klusniai pildytų totorių valią ir padėtų baskakams surinkti duokles iš vietinių gyventojų, priverstų atlikti kitas prievoles. Tačiau Aukso ordos chano prerogatyva teikti jarlykus Rusios kunigaikščiams jau savaime buvo naujovė. Ji lėmė tam tikrus iš pradžių daugiau simbolinius, bet ilgainiui kur kas didesnę reikšmę įgaunančius politinės sistemos pokyčius. Kaip tik Aukso orda lėmė, kad Vladimiro didžiojo kunigaikščio sostas imtas laikyti pačiu aukščiausiu, pačiu svarbiausiu visoje Rusioje. Taigi Kijevas ėmė netekti savo nekvestionuojamo aukščiausio prestižo. Taip dar iki mongolų invazijos

prasidėjusi pietvakarių ir šiaurės rytų Rusios raidos takoskyra įgijo dar vieną papildomą veiksnį.

Mongolams užkariaujant šiaurės rytų Rusią, Vladimiro didžiuoju kunigaikščiu buvo Vsevolodo Didžiojo Lizdo sūnus Jurijus II. Kai šis 1238 m. žuvo nuo totorių, įpėdiniu tapo jo brolis Jaroslavas. Po šio mirties didžiaisiais Vladimiro kunigaikščiais tapo sūnūs – Andriejus (1246–1252) ir Aleksandras Neviškis (1252–1263). Pirmasis davė pradžią Tverės kunigaikščiams, antrasis – Maskvos. Tada Vladimiro didžiaisiais kunigaikščiais pabuvo Aleksandro Neviškio broliai Jaroslavas (1263–1271 ar 1272) ir Vasilijus (1272–1277), o po jų didžiojo kunigaikščio sostas atiteko jaunesnės kartos atstovams – Aleksandro Neviškio sūnums Dmitrijui (†1294 m.) ir Andriejui (†1304 m.). Santykiai tarp brolių buvo priešiški, nes abu kovojo dėl didžiojo kunigaikščio sosto. Tuo metu, po chano Mengu Timūro (1267–1281) mirties, dėl chano sosto rungėsi keli pretendentai, ir ši aplinkybė Vladimiro didžiojo kunigaikščio sosto siekiantiems rusų kunigaikščiams sudarė galimybę nepaisyti tradicinės sosto paveldėjimo tvarkos – jie sosto ėmė siekti vien per chano palankumą. Tai itin svarbu pabrėžti, nes tokiu atveju daug lemdavo ne tik santykinė kunigaikščio karinė galia, bet ir sugebėjimas įsiteikti Aukso ordos chanui. Taip elgtis XIII a. pabaigos šiaurės rytų Rusios kunigaikščiai turėjo progų. Pirmaisiais metais po mongolų totorių invazijos kai kurie pietvakarių Rusios kunigaikščiai dar bandė išsisukti iš priklausomybės nuo totorių. Chano Batijaus rezidencijoje Černigovo kunigaikštis Michailas, 1246 m. atsisakęs eiti tarp dviejų liepsnų ir nusilenkti krūmui – to reikalavo pagonių mongolų papročiai, – pelnė kankinio vainiką. Haličo kunigaikštis Danilas neskubėjo pripažinti totorių valdžios ir stengėsi išsirūpinti Vakarų krikščionių paramą, kad galėtų atsispirti. Tačiau panašių šiaurės rytų Rusios kunigaikščių veiksmų nepastebime, nes jie pasirinko ganėtinai nuolankų kolaboravimą. Šiuo atžvilgiu, ko gero, nepralenkiamas buvo Aleksandras Neviškis. Paslaugumas totoriams anaiptol nesutrukdė jam vėliau tapti rusų liaudies didvyriu ir vėlesnių rusų kartų būti išgarsintam kaip kovotojui su grėsmėmis, atslenkančiomis iš Vakarų, nes 1240 m. sumušė švedus ir 1242 m. Vokiečių ordino riterius. Su totorių pagalba nuo Vladimiro didžiojo kunigaikščio sosto nuvertęs brolį Andriejų, Aleksandras pateisino su juo sietus totorių lūkesčius: 1257–1258 m. sutramdė Naugarde prieš totorius kilusius bruzdėjimus, padėjo totoriams surašyti ir duoklėmis apdėti gyventojus. Vėliau bendradarbiavimo su totoriais politiką tęsė Aleksandro broliai Jaroslavas ir Vasilijus. XIV a. pradžioje šiaurės rytų Rusioje buvo tik du rimti pretendentai į Vladimiro didžiojo

kunigaikščio jarlyką. Tai Tverės ir Maskvos kunigaikščiai. Po didžiojo kunigaikščio Andriejaus, Aleksandro Neviškio sūnaus, mirties 1304 m. vyriausiu dinastijos atstovu tapo Tverės kunigaikštis Michailas, kuris jarlyką gavo iš chano Tochtos, nusprendusio palaikyti tradicinę paveldėjimo tvarką. Naujo chano atėjimas į valdžią rusų kunigaikščiams reiškė eilinę progą pademonstruoti lojalumą chanui ir atnaujinti savo jarlykus. Taip nutiko ir Michailui, kuriam naujasis chanas Uzbekas (1313–1341) patvirtino Vladimiro didžiojo kunigaikščio titulą. Teoriškai Michailo padėtis turėjo būti tvirta, nes pagal sosto paveldėjimo tradiciją, vis dar gyvuojančią nuo Kijevo Rusios laikų, Maskvos kunigaikščiai neturėjo teisės užimti Vladimiro didžiojo kunigaikščio sosto dėl labai paprastos priežasties – jų pirmtakui Danilui Aleksandrovičiui niekada neteko pasėdėti Vladimiro didžiojo kunigaikščio soste. Tačiau Maskvos kunigaikščių šeima anaiptol nesiruošė sudėti ginklų. Ryžęsi ignoruoti dinastinę paveldėjimo tradiciją, Maskvos kunigaikščiai buvo pasirengę prieš savo konkurentus naudoti naujus ryžtingus metodus. Jėgų tokiai veiklai pridėjo palanki aplinkybė – augo jų žmogiškieji ištekliai. XIII a. pabaigoje kilus kovoms tarp chano Telebugos ir Tochtos, o vėliau tarp chano Tochtos ir totorių karvedžio Nogajaus, pietvakarių Rusia tapo totorių tarpusavio ir jų rėmėjų Rusios kunigaikščių kovų arena. Todėl dalis pietvakarių Rusios diduomenės emigravo į šiaurės rytų Rusią ir stojo tarnauti Maskvos kunigaikščiui Danilui. Naujai atvykusius bajorus, jų augančias šeimas ir palydovus reikėjo išmaitinti, taigi reikėjo naujų žemių. Jau pirmojo Maskvos kunigaikščio laikais pasireiškęs svetimų žemių „alkis“ XIII a. pabaigoje paskatino Maskvą paveržti iš Smolensko kunigaikštystės Možaiską, o 1302 m. – iš Vladimiro Pereslavlį. Toks gretimų žemių paveržimo mechanizmas galėjo veikti (ir veikė!) nebūtinai tik Maskvoje, todėl ir lemiamų Maskvos iškilimo veiksnių reikia ieškoti kitoje, (santykinai) aukštesnėje, sferoje, kurioje pynėsi kova dėl Vladimiro didžiojo kunigaikščio sosto, dėl totorių malonės ir, kaip matysime toliau, dėl Stačiatikių bažnyčios palankumo. Tad grįžkime prie Tverės kunigaikščio Michailo, kuriam chano Uzbeko parodytas palankumas dar negarantavo pergalės prieš Maskvą, su kuria kova vyko nuo 1304 metų.

Kol Tverės kunigaikštis Michailas tvarkėsi reikalus Ordoje (ten priverstas užsibūti net dvejus metus, 1313–1315!), Maskvos kunigaikštis Jurijus Danilovičius ėmė kastis po Tverės kunigaikštystės pamatais ir stiprinti savo galią Rusios šiaurės rytuose. Pagaliau gavęs chano Uzbeko jarlyką, Michailas grįžo į Rusią su chano pasiuntiniu ir totorių daliniais. Sumušęs Maskvos kunigaikštį Jurijų (1304–1325), remiančius naugardiečius,

Michailas, regis, jau galėjo džiaugtis savo valdžios stabilumu. Juo labiau kad Maskvos kunigaikštis Jurijus tuo metu buvo iškviestas pas totorių chaną pasiaiškinti. Tačiau Jurijus žinojo, kaip reikia elgtis nuvykus pas chaną Uzbeką: brangiomis dovanomis jis patraukė į savo pusę ir chaną, ir įtakingus totorius. Negana to, jis gavo į žmonas chano Uzbeko seserį Končaką ir Vladimiro didžiojo kunigaikščio jarlyką (1316 m.). Su Končaka, totorių pasiuntiniu ir kariuomene grįžęs į Rusią, Jurijus ėmė suvedinėti sąskaitas su Michailu. 1317 m. susidūręs su Tverės pajėgomis, Jurijus mūšį pralaimėjo, bet Michailui tai buvo blogiau nei Pyro pergalė. Stojęs į mūšį Michailas pasipriešino chano valiai. Toks žingsnis savaime buvo rizikingas, bet ši rizika pavirto tikra bėda, kai į Michailo nelaisvę patekusi chano sesuo ėmė ir pasimirė. Iškviestas į Ordą pasiaiškinti Michailas galiausiai buvo nubaustas mirtimi (†1318 m.). Tokie chano veiksmai rodo, kaip realiai reiškėsi totorių valdžia šiaurės rytų Rusioje. Chanas Uzbekas, Vladimiro didžiojo kunigaikščio jarlyką suteikdamas Danilo Aleksandrovičiaus palikuonims, vienu mostu pademonstravo, kad chano malonė svarbesnė negu tradicinė dinastijos paveldėjimo tvarka. Nuo tada Maskvos kunigaikščiai jau turėjo teisę pretenduoti į Vladimiro didžiojo kunigaikščio sostą. XIV a. pirmoje pusėje totorių chano malonė buvo svarbiausia sąlyga Maskvos kunigaikščiams savo rankose išlaikyti Vladimiro didžiojo kunigaikščio jarlyką (*The Cambridge History*, p. 139–140).

Kai kerštaujantis Tverės kunigaikščio Michailo sūnus Dmitrijus chano Uzbeko rezidencijoje nužudė Maskvos kunigaikštį Jurijų, Maskvos valdovu tapo Jurijaus brolis Ivanas Kalita (1325–1341). Jis tęsė paklusnumo totoriams politiką ne mažiau sėkmingai negu jo brolis. Proga Ivanui pasireikšti totorių akyse netrukus atsirado. 1327 m. rugpjūčio mėn. Tverės gyventojai sukilo prieš totorių savivalę. Gavęs tokią žinią Maskvos kunigaikštis tučtuojau išskubėjo pas chaną Uzbeką demonstruoti savo lojalumo. 1327–1328 m. žiemą chanas Uzbekas prieš Tverę pasiuntė galingas baudžiamąsias totorių pajėgas, drauge žygiavo ir Ivanas su savo maskvėnais. Totoriai ir maskvėnai pasistengė taip nusiaubti Tverės kunigaikštystę, kad ji ir po penkių dešimčių metų dar nebuvo visiškai atsigavusi. Taip bendradarbiaudamas Ivanas įsiteikė chanui Uzbekui, ir šis jau 1328 m. jam suteikė Vladimiro didžiojo kunigaikščio jarlyką. Tiesa, šį kartą chanas pasielgė neįprastai – didžiojo kunigaikščio prerogatyvas ir su jomis susijusių valdų administravimą padalijo pusiau: Maskvos kunigaikščiui Ivanui atiteko Naugardas ir Kostroma, o Suzdalės kunigaikščiui Aleksandrui Vasiljevičiui – Vladimiro miestas ir pavolgio žemės. Toks chano žingsnis buvo padiktuotas patirties ir išskaičiavimo, kad pernelyg

nesustiprėtų kuri nors viena kunigaikštystė. Laikui bėgant ši prevencinė priemonė nepasiteisino. Ivanas Kalita sugebėjo parodyti tokį uolumą ir taip sėkmingai papirkti totorių diduomenės atstovus, kad po Aleksandro Vasiljevičiaus mirties 1331 m. jam vienam atiteko Vladimiro didžiojo kunigaikščio titulas. Savo uoliu tarnavimu totoriams Ivanas Kalita tapo pagrindiniu Rusios kunigaikščių ir jų siuzereno – Aukso ordos chano – tarpininku. Tokia padėtis jam leido neutralizuoti kitų Rusios kunigaikščių įtaką chano dvare. Turbūt ne veltui Ivanas Kalita buvo pirmasis Maskvos kunigaikštis, kuriam iki pat savo mirties pavyko išlaikyti didžiojo kunigaikščio titulą (Горский, А. А., p. 66–67). Vadinasi, jis visiškai patenkino totorių lūkesčius, kurių svarbiausi, kaip minėta, – užtikrinti, kad Rusios žemėse būtų stabilu ir mokesčiai būtų pristatomi laiku. Jis šį darbą dirbo taip sėkmingai, kad Aukso ordos chanai tiesiog liovėsi į Rusią siųsti savo baskakus. Mokesčių rinkėjo darbas rodė, kokia galia pateko į Maskvos kunigaikščio rankas. Nors surinktų mokesčių ir duoklių liūto dalis tekdavo totoriams, kita dalis neabejotinai likdavo Maskvos kunigaikščio skryniose. Prie likučių nuo totorių stalo prisidurdamas pajamas iš Maskvos žemes kertančių pirklių, Ivanas pelnytai gavo pravardę Kalita – Pinigų Kapšas.

Vidinių šeimos ginčų nedraskomų Maskvos kunigaikščių rankose atsidūrę fiskalinės politikos svertai ir gebėjimas vykdyti apdairią, iš bet kokios ūkinės veiklos maksimalią naudą išgaunančią politiką leido jiems sukaupti ir išlaikyti tokią galią, su kuria galėjo bandyti nurungti vietinius konkurentus (kitus Rusios kunigaikščius), susigrumti su užsienio konkurentais (Lietuvos kunigaikščiais), o galiausiai, XIV a. antroje pusėje, mesti iššūkį ir kai kuriems totorių pasaulio atstovams. Auganti Maskvos galia ir po chano Džanibeko mirties (1357 m.) Aukso ordą apėmusi ir du dešimtmečius drebinusi sumaištis leido kunigaikščiui Dmitrijui Doniečiui įgyti tvirtą kunigaikščių lyderio poziciją šiaurės rytų Rusioje ir Vladimiro didžiojo kunigaikščio titulą traktuoti kaip savo šeimos paveldimą dalyką, kaip savo „tėvoniją“. Šią lyderio galią jis aiškiai pademonstravo Kulikovo mūšyje, kai maskvėnams ir jų sąjungininkams pavyko sumušti totorių karvedžio Mamajaus pajėgas. Mamajus nepriklausė Čingischano giminei, todėl nebuvo visateisis Aukso ordos valdovas, ir pergalė prieš jį nereiškė tiesioginio iššūkio Aukso ordai, vis dėlto nugalėję stambias totorių pajėgas maskvėnai parodė, kad įmanoma juos įveikti mūšio lauke. Tokia patirtis brandino išsivadavimo iš totorių valdžios mintį. Net jeigu Kulikovo mūšio nugalėtojai ir turėjo tokių vilčių, artimiausiu metu jos neišsipildė. Po dvejų metų, 1382 m., Maskvą pelenais paleido naujasis ir tikrasis Aukso ordos chanas Tochtamyšas – atkeršijo maskvėnams už

totorių patirtą pralaimėjimą. Nors Maskvos kunigaikščiai vėl buvo priversti mokėti totoriams duoklę, jie išlaikė savo rankose didžiojo kunigaikščio titulą ir vyraujančią padėtį tarp šiaurės rytų Rusios kunigaikščių.

Aptariant Maskvos iškilimo sąlygas būtina atsižvelgti ir į Rusios stačiatikių bažnyčios vaidmenį. Nuo pat Vladimiro krikšto laikų (988 ar 989 m.) Rusios žemės sudarė vieną Kijevo metropoliją – atskirą bažnytinę provinciją, tiesiogiai pavaldžią Konstantinopolio patriarchui. Net kai Rusios kunigaikštystės XI–XIII a. skaldėsi ir smulkėjo, Rusios stačiatikių bažnyčia išlaikė bendrą organizacinę struktūrą, kartu ir bendrą religinės tapatybės dėmenį, kuris tais laikais buvo itin svarbus. Iki pat XIII a. pabaigos Kijevo ir visos Rusios metropolitas rezidavo Kijeve. Jau minėta, jog tuo metu gyvenimo sąlygos pietų Rusios žemėse dėl totorių tarpusavio kovų tapo sunkios. Dėl saugumo, o gal ir dėl tenykščių Rusios kraštų nuosmukio Kijevo metropolitas Maksimas 1299 m. iš Kijevo persikėlė į Vladimirą. Kai 1305 m. jis mirė, į Kijevo metropolito sostą atsirado du kandidatai – Haličo kunigaikščio iškeltas abatas Petras ir Vladimiro didžiojo ir Tverės kunigaikščio Michailo iškeltas žemietis vienuolis Gerontijas. Konstantinopolio patriarchas Atanasijas I naujuoju Kijevo ir visos Rusios metropolitu 1308 m. paskyrė Petrą. Nepatenkintas Michailas neslėpė savo nepalankumo naujajam metropolitui. Tikriausiai ne be Michailo žinios jį palaikantis Tverės vyskupas Andriejus (beje, lietuvių kilmės, kunigaikščio Girdenio sūnus) naująjį metropolitą apkaltino simonija (bažnytinės pareigybės įsigijimo už pinigus nuodėme). Gavęs oficialų kaltinimą minėtasis Konstantinopolio patriarchas išsiuntė į Rusią savo pasiuntinį ištirti kaltinimų pagrįstumo. Pereslavlyje susirinkę hierarchai išteisino Petrą. Tačiau net ir tada Michailas nenurimo, tik visos jo pastangos pašalinti Petrą iš metropolito sosto buvo nesėkmingos. Kadangi niekas, išskyrus Tverės kunigaikštį ir Tverės vyskupą, rimtai nepalaikė kaltinimų metropolitui, galima manyti, kad tie kaltinimai buvo daugiausia politiškai motyvuoti. Tačiau Michailo priešiškumas Petrui sukėlė reakciją, kurios jis nei numatė, nei pageidavo, – metropolitas ėmė ieškoti Maskvos kunigaikščio globos ir užtarimo. Iš karto po išteisinimo Pereslavlyje metropolitas Petras savo veikla parodė Maskvai palankumą. 1311 m. per karinį konfliktą tarp Tverės ir Maskvos metropolitas stojo į Maskvos pusę, 1312 m. pasirūpino, kad Sarajaus vyskupo sosto netektų vyskupas Izmaelis, veikiausiai dėl Maskvos kunigaikščiui nepalankios laikysenos. Tačiau Maskvos ateičiai, ko gero, reikšmingiausi metropolito Petro žingsniai buvo žengti paskutiniais gyvenimo metais. 1326 m. jis nusprendė, kad nuolatinė visos Rusios metropolito rezidencija turi būti ne

Vladimire ir net ne Kijeve, o Maskvoje (nors oficialus metropolito titulas ir toliau buvo Kijevo ir visos Rusios). Kaip tik tais pačiais metais naujasis Maskvos kunigaikštis Ivanas Kalita, geras metropolito draugas, Maskvos kremliuje ėmė statydinti mūrinę Švč. Mergelės Užmigimo cerkvę. Ji dar nebuvo baigta statyti, kai metropolitas Petras mirė, spėjęs pasirūpinti, kad jo amžinojo poilsio vieta taptų kaip tik ši Maskvos kremliaus cerkvė. Dar gyvas būdamas metropolitas Petras tarp savo ganomųjų garsėjo šventu gyvenimu. Kai tik jam mirus prie kapo ėmė vykti stebuklai, imta rimtai galvoti apie kanonizaciją. Ją 1339 m. atliko metropolito Petro įpėdinis Teognostas (1328–1353). Maskva įgijo pirmą savo šventąjį, o jo kultas netrukus peržengė Maskvos kunigaikštystės ribas, padėdamas jai tapti dar vienu stačiatikių traukos tašku. Naujasis metropolitas Teognostas taip pat buvo palankus Maskvos kunigaikščiams. Tik tapęs metropolitu apsilankė Naugarde ir ekskomunikavo Tverės kunigaikštį Aleksandrą, kuris 1327 m. Tverėje kilus maištui prieš totorius perėjo į savo sukilusių valdinių pusę. Metropolitas Teognostas buvo ištikimas senam ir Bizantijos palaikomam principui, kad visoje Rusioje turįs būti tik vienas metropolitas, todėl aktyviai veikė prieš pastangas įkurti ir įtvirtinti atskiras Haličo arba Lietuvos stačiatikių metropolijas. Nors Lietuvos atveju metropolitas Teognostas visų pirma vadovavosi visos Rusios stačiatikių bažnyčios, o ne siaurais Maskvos kunigaikščių interesais, tokia jo bažnytinė politika nė kiek nesikirto su Maskvos kunigaikščių pasaulietine politika. Kadangi metropolitas vadovavo bažnytinei organizacijai, formaliai apimančiai visas Rusios žemes, galima nesunkiai numanyti, kad jo rezidavimas Maskvoje šiai kunigaikštystei teikė papildomo prestižo ir teisėtumo. Metropolito Petro laikais užsimezgusi ir metropolito Teognosto laikais tęsta Maskvos kunigaikščių ir Rusios metropolitų bendradarbiavimo tradicija kokybiškai naują postūmį įgavo Teognosto įpėdinio metropolito Aleksijo (1354–1378) laikais. Kitaip nei Petras, kilęs iš pietų Rusios, ar graikas Teognostas, Aleksijas buvo jau spėjusios įleisti šaknis Maskvoje giminės atstovas. Jis dar labiau nei jo pirmtakai linko sutapatinti Maskvos kunigaikščių ir Rusios stačiatikių bažnyčios interesus. Kol Maskvos kunigaikštis Dmitrijus Ivanovičius (1359–1389) buvo nepilnametis, metropolitas Aleksijas buvo Maskvos Didžiosios Kunigaikštystės regentas. Kadangi jam teko būti metropolitu tuo metu, kai didžiojo kunigaikščio Algirdo valdoma Lietuva gyveno savo ekspansijos bumą, galime teigti, kad Aleksijui didžiausią galvos skausmą kėlė Lietuvos kunigaikščių pastangos savo žemėse įsteigti atskirą stačiatikių metropoliją. Susidūręs su Rusios metropolijos vienybei grasinančia ir Maskvos interesų neatitinkančia

politika, metropolitas Aleksijas nesvyruodamas rėmė Maskvą ir negalėjo eiti įprastų ganytojiškų pareigų tarp Lietuvos ar Haličo stačiatikių. Tai buvo itin akivaizdu, kai kilo Tverės ir Maskvos konfliktas, kuris 1368–1372 m. peraugo į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Maskvos karą. Nors Konstantinopolio patriarchatas ir stengėsi būti nešališkas šio konflikto arbitras, Bizantijos bažnytinė politika buvo daug palankesnė Maskvai nei Lietuvai. Pagoniška Lietuva negalėjo kelti tokio pasitikėjimo, kokiu galėjo džiaugtis stačiatikis Maskvos didysis kunigaikštis. Apibendrinant galima teigti, kad totorių vykdoma politika ir jos padariniai labai prisidėjo prie Maskvos politinio ir ekonominio iškilimo tarp kitų šiaurės rytų Rusios kunigaikštysčių, o Konstantinopolio patriarchato ir Rusios metropolitų bažnytinė politika prisidėjo kuriant Maskvos, kaip naujo Rusios stačiatikybės centro, prestižą.

Apie pagonis ir jų gyvenimą

Miela romantinė vizija, dabartinio lietuvio savimonėje vis dar retkarčiais atgyjanti kaip aukso amžiaus iki nelemto krikšto vaizdinys, atiduota į negailestingą bejausmių istorijos šaltinių – tiek rašytinių, tiek ir archeologinių – skaistyklą, praranda patrauklumą, nes patiriama, kad gyvenimas Lietuvoje buvo kitoks. Jis buvo sunkus. Trečdaliui gimusių kūdikių jis net neprasidėdavo, o kiti galėjo tikėtis vos keliolikos ar kokių dviejų trijų dešimčių metų trunkančio *išgyvenimo*. Negausūs istorijos ir archeologijos šaltiniai, kuriuose atsispaudė bent šiek tiek duomenų apie gyvenimo kokybę, verčia taip nusakyti Lietuvos gyventojų būtį. Kiekvieną jų žingsnį nuolatos lydėjo sunkumai ir nepritekliai, verčiantys žmones juos priimti ir įveikti kaip iššūkius. Susidurdami su vėstančio klimato keliamais sunkumais, gyventojai ėmė plačiau naudoti našesnius žemės dirbimo įrankius – geležinius arklų ir žagrių noragus; žemdirbystei iš girios atimdavo naujų plotų, plėtojo netaisyklingą trilaukį žemės dirbimo būdą ir tobulino žemdirbystės sistemą. Kartu augo susidomėjimas naujomis žemės ūkio kultūromis. Atvežtiniai grikiai, Pietų kraštų žirniai, lęšiai, kopūstai garantavo maisto įvairovę ir lengvino išgyvenimą. XIV a. pradžioje importuojamos daržų ir sodų kultūros – svogūnai, ropės ar ridikai, kopūstai, obuoliai, vyšnios, slyvos; antroje šimtmečio pusėje jau buvo pačių auginamos. Materialinė gerovė palengva augo; nors ir labai priklausė nuo žmogaus padėties visuomenėje, vis dėlto to augimo nepastebėti negalima. Žmonės sukurdavo nedidelį produktų perteklių. Jo užtekdavo ne tik dinastijai, diduomenei, valdžiai, žemės darbų nedirbančiai privilegijuotai

visuomenės daliai, išlaikyti. Pagamintų maisto produktų kiekiai palaikė teigiamą Lietuvos gyventojų demografinę dinamiką, kurios reikšmę krašto gyvenimui sunku pervertinti. Nors ligos ir sveikatos negalios, sukeltos periodinio maisto nepritekliaus arba jo prastos kokybės, išsijuosusios retino žmones, gyventojų prieaugio tendencijos spartėti neįveikė. Jie visada buvo neišsenkantis krašto, kolonijų už etninių ribų, naujų lietuviškų kraštų ar Mažosios Lietuvos apgyvendinimo šaltinis. Pati gūdžiausia giria žmonėms nebuvo kliūtis joje įsikurti, plėtoti ūkį, susisiekti vieniems su kitais. Giria, upė, ežeras – natūrali, kasdienė, įprasta aplinka, kurią reikėjo įveikti ir joje gyventi. Žmonės keitė kraštovaizdį, o girios įsavinimas – ankstyviausias ir ryškiausias Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio formavimo etapas. Jis prasidėdavo nuo medžioklės, bitininkystės, pievų šienavimo, ganiavos. Tai – natūralių bemiškių plotų, miško aikštelių, pamiškių, upių slėnių, ežerų pakrančių pievų ir aukštapelkių panaudojimas. Vėliau ateidavo eilė lydimams, kurie intensyviai plėtė bemiškius žemės plotus, – kūrėsi gyvenvietės, driekėsi arimai ir pievos. Atokesnėse nuo karo Lietuvos žemėse ėmė skleistis gyvenviečių tinklas, ryškėti pirmieji urbanistinio kraštovaizdžio kontūrai, XV a. virtę ankstyvuoju, iš esmės dabartiniu, gyvenviečių, miestų ir miestelių tinklu. Jame dominavo horizontalios gyvenviečių ir pastatų linijos: pilys, net ir mūrinės, dažniausiai būdavo be bokštų, statyti neaukšti ir nedideli mediniai pastatai, mūrinių Europos gotikiniam miestui būdingų statinių su kylančiais į dangų bažnyčių kontūrais dar nebuvo. Viešpatavo pabiros atviros lauko gyvenvietės. Pilis ant kalno ar įtvirtintoje lygumoje, piliakalnis buvo pagrindinė stambi urbanistinė krašto dominantė. Šalia jos glaudėsi gyvenvietės, papiliai, kuriuose vyko ūkinis, prekybinis ir gamybinis gyvenimas. Kai kurios iš jų dinastijos valia tapo pirmųjų trijų keturių lietuvių miestų užuomazgomis. Medinių pastatų spalvų gamą sudarė dvi įprastos spalvos: ką tik pastatytų šviesi geltona dėl atmosferos poveikio per keletą metų virsdavo tamsiai pilka. Raudona pirmųjų mūrinių pastatų plytų spalva, glazūruotos čerpės ir spindintis langų stiklas negalėjo nedaryti įspūdžio gyventojams. Lygiai taip iš kitų išsiskirdavo spalvingais, iš atvežtinių audinių pasiūtais drabužiais vilkintis kunigaikštis, bajoras, jų tarnas, pirklys ar pasiturintis amatininkas.

Gyvenimas kaip *išgyvenimas*, aplinka, kraštas pamažu keitėsi. Nors atrodytų, kad uždara pagoniška visuomenė turėjo nepasitikėti vis glaudesniu žiedu ją supančiais krikščionimis ir vengti su jais draugauti, vis dėlto iš jų atėjo dauguma materialinio gyvenimo naujovių ir inovacijų, kurios buvo pagrindiniai žmonių gyvenimo *kaitos* ir *tobulėjimo* veiksniai.

Krikščionių pasaulis nebuvo vieningas ir tai duodavo naudos Lietuvai. Ne tik pagonių krikščioninimas imdavo strigti, kai lietuvių valdovai parodydavo įspūdingą karinį pasipriešinimą ir politinį sumanumą bendraudami su krikščionišku pasauliu ar užvaldydami Rusios žemes (ir išteklius). Visa tai virsdavo intensyviais komerciniais ryšiais, technologijų ir inovacijų perkėlimu į kraštą, kuris nepasižymėjo tais laikais svarbiais žemės gelmių turtais ir išplėtota gamyba. Pagoniškoje Lietuvoje nebuvo stiprių pirklių ir amatininkų bendruomenių, juos telkiantys centrai (miestai) tik mezgėsi, todėl pagrindinis ir vienintelis kraštą keičiančių dalykų užsakovas buvo lietuvių valdančioji dinastija, diduomenė, bajorija. Palyginti su pakrikštytais kaimynais baltais, kuriems vakarietiškas ūkio ir visuomenės modelis buvo diegiamas mažai paisant autochtonų norų, lietuvai materialinę gerovę kūrėsi patys: savo valdinius tobulino ne svetima, o sava valdžia. Gal ir atrodo, kad *kaitos* ir *tobulėjimo* mastas buvo nedidelis, bet jis plėtojosi apimdamas tas gyvenimo sritis, kurios dinastijai atrodė svarbiausios: žemės ūkį, amatus ir prekybą, ginkluotę ir mūro įtvirtinimus.

Taigi žmonių gyvenama aplinka keitėsi lėtai ir gal net nepastebimai, o patys žmonės – visuomenė – kito gerokai sparčiau.

II. LIETUVOS VISUOMENĖS SANDARA, JOS SUKURTOS STRUKTŪROS IR INSTITUCIJOS

1. Senoji lietuvių visuomenė ir jos bruožai

1.1. Diduomenė ir laisvieji

Ikikrikščioniškosios lietuvių visuomenės vidaus tvarką apibūdinantys šaltiniai yra itin skurdūs, todėl metodologiškai labai svarbu atidžiai vertinti visus šaltinių duomenis, vengti anachronistinių nuorodų į vėlesnių laikų situaciją, be to, naudotis palyginamąja medžiaga apie kitų kraštų visuomenes, kurių socialinės struktūros buvo panašios. Archeologiniai tyrimai ir ankstyvieji rašytiniai šaltiniai leidžia teigti, kad baltų kraštuose dar iki valstybės konsolidacijos gyvavo aukštesnis kilmingųjų sluoksnis. Tiesa, jo požymius šie šaltiniai atskleidžia labai apibendrintai. Šiaip ar taip, aiškiai matyti, kad diduomenės valdžia paveldima. Ši socialinė grupė jau buvo gan išsiskyrusi iš kitų gyventojų, o jos valdžia rėmėsi ne vien laikinu sueigos nutarimu ar karine prievarta. Susidūrimas su kaimyninių kraštų visuomenėmis rodo, kad šiuos kilminguosius svetimšaliai atpažindavo ir pripažindavo. Latvių ir prūsų diduomenė pergyveno Ordino užkariavimo laikus, nors Ordino valstybėje sąlygos diduomenės valdžiai plėtotis nebuvo itin palankios. 1249 m. Christburgo sutartis pripažino kilmingiems prūsams teisę būti įšventintiems į riterius, o tai pagal tuo metu Vakarų Europoje jau nusistovėjusias griežtas „kilmingumo išbandymo (įrodymo)" taisykles buvo įmanoma tik turintiems patvirtintą aukštą kilmę. Taip pat pabėgusių lietuvių kilmingųjų Ordino valstybėje, kaip liudija ankstyviausias Nalšios didiko Šiukštos *(Suxe)* ir kiti vėlesni pavyzdžiai, laukė privilegijuotas likimas. Rytų pabaltijo kraštuose kilmingieji buvo vadinami iš germanų kalbų dar I tūkstantmečio pabaigoje perimtu žodžiu „kunigas" *(kuning)*. Menki XII–XIII a. sandūros šaltiniai vis dėlto liudija buvus diduomenės sluoksnį, valdantį tam tikras teritorijas. Šios žemės istoriografijoje dažnai vadinamos „valsčiais", bet tai klaidinantis terminas, mat „tikrieji" valsčiai atsirado vėliau, kaip valstybės teritoriniai padaliniai.

Kitaip nei Prūsijos ir Livonijos teritorijose, Lietuvoje diduomenė XIII a. pradžioje socialiai buvo diferencijuotesnė (Petrauskas, R., 2008a). Formavosi aukštesnis kunigaikščių sluoksnis, kurio atstovai buvo įsigalėję platesnėje teritorijoje, disponavo didesne kariauna ir, svarbiausia, per vedybas buvo užmezgę ryšius už savo žemės ribų. Būtent šie politiniai ryšiai įvairiose žemėse lėmė išskirtinę kai kurių kunigaikščių padėtį, todėl jų

negalima traktuoti vien kaip konkrečių žemių atstovų. Šie kunigaikščiai galėjo politiškai veikti ir už savo žemės ribų, jungtis į koalicijas, su savo kariauna persikelti į kitą teritoriją. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad Ordino šaltiniai Lietuvos kunigaikščių, kitaip nei lyvių ar estų vadų, nesieja su atskiromis pilimis. Žinoma, konkrečių topografinių Lietuvos duomenų šie autoriai žinojo nedaug. Kita vertus, aukštesnio kunigaikščių sluoksnio susiformavimas neišstūmė kitų smulkesnių kilmingųjų grupių. Taigi ankstyvojoje diduomenėje galima skirti kunigaikščių ir kitos diduomenės sluoksnius. Būtina pabrėžti, kad šis suskirstymas iš dalies sąlygiškas, nes, iš visko sprendžiant, to meto kalba abiejų sluoksnių atstovai dar kurį laiką buvo vadinami tuo pat vardu – kunigas.

Svarbus diduomenės valdžios pagrindas buvo žemėvalda, kurios dydį istoriografija, pasidavusi Henryko Łowmiańskio veikalo (Łowmiański, H., 1931, 1932) įtakai, linkusi labai apriboti. Šis tyrinėtojas stambiosios žemėvaldos susiformavimą siejo su Vytauto laikais, o ankstesnių laikų santykiams nustatyti rėmėsi Ordino suteiktimis prūsų ar pabėgusių lietuvių kilmingiesiems, – jose dažniausiai būdavo užrašomi gana nedideli žemės plotai. Vis dėlto, kaip parodė naujesni Reinhardo Wenskaus tyrimai (Wenskus, R., 1986), Ordino suteiktys prūsams apėmė tik dalį jų anksčiau valdytų žemių, o lietuvius buvo žadama dosniau apdovanoti užkariavus Lietuvą. Net ir tie menki duomenys apie XIII–XIV a. pabėgėlių lietuvių žemėvaldą atskleidžia gana diferencijuotą situaciją. Į Prūsiją pasitraukusiems lietuvių kilmingiesiems būdavo suteikiamos labai skirtingo dydžio valdos. Antai vienas Žemaitijos kilmingųjų vadų, kurį laiką didžiojo kunigaikščio atstovas šiame krašte, Manstas, 1321 m. pasitraukęs į Prūsiją, Varmėje gavo išties nemažą valdą – 25 žagres žemių. Jo pradėta giminės šaka įsitvirtino Prūsijoje ir vėliau čia pagarsėjo suvokietintu Manšteinų vardu. Dar didesnę valdą 1370 m. gavo su Butautu Kęstutaičiu į Ordino valstybę pasitraukęs Tomas Survila. Ne tokie kilmingi pabėgėliai Prūsijoje tenkindavosi kur kas smulkesnėmis 1–3 žagrių valdomis. Be to, reikia turėti omeny ir skirtingą požiūrį į valdžią (žemėvaldą) Ordino krašte ir baltų visuomenėse. Ordinas, kaip teritorinė valstybė, atsižvelgė tik į konkrečius ir pamatuojamus žemėvaldos santykius, o Lietuvoje tebeegzistavo asmeniniais ryšiais pagrįsta valdžios organizacija ir valdos dydis buvo suvokiamas ne tiek „teritoriškai“, kiek „asmeniškai“.

Todėl svarbiausias lietuvių diduomenės valdžios šaltinis buvo ne jos valdoma teritorija, o valdžia tenykščiams žmonėms ir autoritetas. Kaip ir kitose ankstyvosiose „barbarų“ visuomenėse, lietuvių ir kitų baltų genčių kilmingieji šaltiniuose nuolat vaizduojami apsupti „giminaičių ir draugų“

(lot. *amici et consanguinei,* vok. *vrunde und mâge*). Štai kaip *Eiliuotoji Livonijos kronika* apibūdina Mindaugo padėtį po nesėkmingo 1245 m. žygio į Kuršą: „Po to net penketą savaičių / Kuršo pulti negalėjo. / Kovoje jis daug paliko / Ir draugų, ir giminaičių" (*Mindaugo knyga*, p. 235). Šis „draugų ir giminaičių" motyvas yra esminis norint suvokti to meto diduomenės struktūrą ir politinę krašto organizaciją. Skurdūs šaltiniai neleidžia mums pažinti to meto politinių grupuočių sudėties, tačiau kai kurie žinomi Mindaugo grupuotės nariai padeda geriau suprasti, kokie buvo grupuočių formavimo ir funkcionavimo principai: Lengvenis ir Treniota buvo Mindaugo seserėnai, Daumantas buvo vedęs antrosios Mindaugo žmonos Mortos seserį, Mindaugo brolėnai Tautvilas ir Gedivydas buvo Žemaičių kunigaikščio Vykinto seserėnai. Per giminystę mezgamas ryšių tinklas buvo ypač svarbus. Vedybos tuo metu buvo visų pirma sociopolitinis institutas, sutvirtinantis draugystės ryšius tarp giminių. Čia iškyla moterų (dukterų, seserų, žmonų) reikšmė to meto diduomenės organizacijoje. Tai, kad ištekėjusi moteris nenutraukdavo ryšių su savo tėvo gimine ir tapdavo tam tikra jungiamąja grandimi tarp skirtingų (o anuomet gal neretai ir priešiškų) grupuočių, rodo daugybė pavyzdžių. Kaimyninės rusų Jersikos kunigaikštis Vsevolodas, vedęs lietuvių kunigaikščio Daugiručio dukterį, tapo vienu svarbiausių lietuvių kariaunos vadų. Ypatingi ryšiai, būdingi įvairioms archajinėms kultūroms, siedavo sūnėną su dėde iš motinos pusės; galima manyti, kad šie ryšiai anuomet padėjo auklėti kilminguosius. Kaip rašoma Henriko Latvio *Livonijos kronikoje*, XIII a. pradžios žiemgalių vadas Vestardas, apimtas liūdesio po seserėno žūties, skubiai paliko mūšio lauką. Iš kitų šaltinių žinoma, kad Lengvenį protegavo dėdė Mindaugas, o Tautvilas, kilus konfliktui su Mindaugu, pirmiausia ieškojo motinos brolio Vykinto paramos.

Lietuvos istoriografijoje, aptariant socialinę ankstyvosios monarchijos struktūrą, tebevyrauja gana statiškas modelis. To meto Lietuvos visuomenėje griežtai skiriami valdovo giminės atstovai, kilmingieji, laisvieji („laukininkai") ir nelaisvieji žemdirbiai (Jurginis, J.). Laisvųjų žemdirbių apgyventas „laukas" kildinamas iš ikivalstybinės bendruomeninės organizacijos, tvirtinama, kad pirmaisiais valstybingumo šimtmečiais socialiniai santykiai buvę stabilūs ir mažai kito. Vis dėlto naujesni kaimyninių kraštų analogiškų struktūrų tyrimai (pvz., lenkų „opolės") parodė „lauko" sąvokos daugiaprasmiškumą, tad ja vargu ar galima paremti apibendrinančią teoriją apie ten gyvenančius laisvuosius. Ir XVI a. Lietuvos bajorų „laukus" tyrinėjęs Zbysławas Wojtkowiakas pažymėjo genetinį ir struktūrinį jų nevienalytiškumą (Wojtkowiak, Z., 1971). Kita vertus, problemiška

yra pati „laisvės“ sąvoka. Kyla klausimas, kokia buvo vadinamų laisvųjų žmonių padėtis valstybės susidarymo išvakarėse, koks buvo jų santykis su diduomene ir kaip jis pakito susikūrus valstybei. Ar tikrai ankstyvojoje monarchijoje laisvieji buvo pavaldūs tik valdovui, o didikai neturėjo jiems jokios valdžios? Šaltinių duomenys ir aplinkinių kraštų padėtis rodytų, kad laisvųjų sluoksnis niekuomet nebuvo vientisas: greta pavaldžių didžiajam kunigaikščiui galėjo egzistuoti ir susijusių su didikais laisvųjų grupių. Vokiečių ordino šaltiniuose minimas socialines prūsų grupes – *tallokinikius* ir *laukinikius* – tyrinėtojai linkę kildinti iš laikų iki Ordino viešpatavimo. Antai *tallokinikiai* buvo įsipareigoję atlikti tam tikras išimtines prievoles, tarp jų ir tarnybą su žirgu. Dar XVI ir XVII a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šaltiniuose nurodomas talkos institutas, gyvavęs greta valdinystės ryšių, liudija, kad panašūs santykiai buvo plačiai paplitę ir Lietuvoje. Skirtingoms laisvųjų grupėms priklausantys žmonės nedirbo didikų dvaruose, o buvo susiję su didikais įvairiausiais asmeniniais ryšiais. Kaip tik iš jų didikai formavo savo palydą *(amici – vrunde – приятели)*, apie kurią užuominų randame tiek XIII, tiek XIV a. šaltiniuose. Beje, Vytauto ginčas su Ordino vadovybe XV a. pradžioje dėl pabėgusių Žemaitijos valstiečių konkrečiau atskleidžia ir šios „laisvės“ sąvokos turinį – teisę išeiti ir laisvę nuo činšo mokėjimo. Tačiau turbūt akivaizdu, kad tie du aspektai neapima visos įmanomos santykių įvairovės. Šiame kontekste reikėtų interpretuoti ir per tą patį ginčą minimus valstiečius, kurie buvo bajorų „draugai“. Kad tai nebuvo tik socialiai „atsilikusios“ Žemaitijos specifika, rodo kai kurios XIV a. Vokiečių ordino kronikų vietos. Diduomenės valdžią ir jos sampratą atskleidžia ir Ordino kronikininko Hermano Vartbergiečio perpasakota Upytės „satrapo“ Eiginto kalba, kai jis apie 1360 m. grasino išvyti iš Livonijos vokiečius, o krašto pilis išdalyti savo „giminaičiams ir draugams“. 1367 m. sutartyje su Livonija dalyvavusių Lietuvos didikų Stirpeikio ir Vaišvilto vardais vadinama „taika“ ir „siena“. Nekelia abejonių, kad šiais žodžiais apibrėžta jų valdoma teritorija netoli Livonijos. Taigi XIV a. antros pusės šaltiniuose ir toliau aptinkame gana savarankiškas diduomenės valdžios sritis, kurios egzistavo greta didžiojo kunigaikščio domeno.

Istoriografijoje tebėra paveiki senosios diduomenės išnaikinimo teorija, „naujos“ (Gediminaičių ar Vytauto) lietuvių bajorijos pradžią siejanti su tarnyba valdovui. Ši teorija skelbia, kad valstybės kūrimo logika reikalavo panaikinti visus didžiojo kunigaikščio valdžią ribojančius valdžios centrus, o vėliau Gediminaičių dinastijos valdovai jau kūrė naują tarnybinę bajoriją. Tačiau ši kilmės ir tarnybos opozicija yra vėlesnių laikų visuomenės kūrinys ir jo negalima perkelti į ankstesnius laikus. Tik

gyvuojant patvarioms valstybės struktūroms valdovai įgijo naują valdžios instrumentą – konkrečias valstybines tarnybas atliekančius asmenis. O nagrinėjant ankstesnių amžių situaciją, dera kalbėti ne apie diduomenės išnaikinimą, o apie jos pokyčius valstybės kūrimosi laikotarpiu. Pirmasis diduomenės pokytis – lokali diduomenė tampa valdovo didikais. Net ir menki XIII a. prozopografiniai duomenys (apie asmenis) leidžia nustatyti diduomenės tęstinumą. Antai 1219 m. sutarties su Voluine dalyvių kunigaikščių Ruškaičių palikuonys Sirvydas ir Vaišna Ruškaičiai penktą ir šeštą dešimtmetį buvo Mindaugo kariuomenės vadai, o kiti du tos pačios sutarties dalyviai – Deltuvos kunigaikščiai Bikšys ir Lygeikis – 1260 m. Mindaugo dokumente liudijo kaip jo „baronai". Nors pastarasis terminas pasiskolintas iš kitokios struktūros visuomenės leksikos, jo parinkimas neatrodo atsitiktinis. Antai XIII a. Lenkijoje terminu *nostri barones* apibūdinami arčiausiai valdovo esantys aukščiausieji šalies didikai. Todėl ir Mindaugo dokumente šis terminas nurodo artimiausią Lietuvos monarcho aplinką.

Formuojantis didvalstybei, plėtėsi ne tik valdančiosios dinastijos galia. Pripažinę aukštesnę monarcho valdžią, didikai galėjo išlaikyti savo įtaką ir naujai ja pasinaudoti valdovo aplinkoje. Anksčiau diduomenė valdė gana nedidelę teritoriją, o dabar jos, kuriančios valdovo administraciją, valdžia smarkiai išaugo. Su tuo susijęs antras diduomenės pokytis – agnatinės giminės susidarymas.

1.2. Diduomenės giminė

Giminė yra pamatinė diduomenės kategorija, nes kilmingumas gali skleistis tik per giminės tęstinumą. Tvirtų ir ilgalaikių valstybinių struktūrų neturinčioje viduramžių visuomenėje giminystės ryšiai buvo esminiai, jie garantavo žmonėms asmeninį saugumą ir politinės bei socialinės padėties stabilumą. Istoriniai veikėjai šaltiniuose iškyla nuolat apsupti giminaičių, nuo pat XIII a. politinės grupės susidaro pirmiausia remiantis giminystės ryšiais. Nors viduramžių kilmingųjų pasaulis visų pirma buvo vyrų pasaulis, vis dėlto moterys giminystės struktūrai buvo itin svarbios. Jau pirmajame išsamiame lietuvių kunigaikščių sąraše – 1219 m. lietuvių kunigaikščių sutartyje su Voluine – tarp sutarties dalyvių minima kunigaikštienė Plikienė. Turbūt tai išimtis, nulemta susiklosčiusių šeiminių aplinkybių (mirus vyrui, ji galėjo atstovauti pilnametystės nesulaukusiam sūnui ar sūnums), tačiau akivaizdu, kad tam tikromis aplinkybėmis moteris galėjo figūruoti tarp valdžios atstovų. Dar svarbesnis būdavo mo-

ters vaidmuo užmezgant ryšius tarp giminių. „Valstybės kūrimo istoriografija", akcentuodama prievarta grindžiamą Mindaugo politiką, neretai pameta iš akių taikią, vedybiniais ryšiais paremtą integraciją. Edvardas Gudavičius atkreipė dėmesį į „svainių grupių" veiksnį to meto politiniame gyvenime, kai kunigaikščių grupuočių asmenys saistomi plačių vedybinių ryšių (Gudavičius, E., 1982, 1984a). Lietuvoje galima atkurti analogišką giminės sandarą, kuri būdinga ir ankstyvajai Vakarų Europos diduomenei. Tų laikų kilmingųjų giminės nebuvo teisiškai apibrėžti, statiški vienetai, o buvo nuolat kintantys dariniai, ir motinos giminaičiai lėmė ne ką mažiau negu tėvo. Tokios giminės struktūra iš esmės negalėjo būti stabili, mat su kiekviena karta jos sudėtis neišvengiamai keisdavosi. Tai buvo plačios, „klano" tipo giminės, neturinčios bendro paveldimo vardo ir stabilaus ilgalaikio „giminės lizdo". XIII a. *Eiliuotojoje Livonijos kronikoje* norint pabrėžti lyvių didiko Kaupo galią sakoma, kad „jo giminė yra plati". Tokia giminės struktūra nulėmė savitą gimininę savimonę ir kilmingųjų vardyną – vardai nebuvo paveldimi iš kartos į kartą. Ši savimonė buvo „horizontali", o ne „vertikali" – genealoginė, mat buvo pažįstami gausūs tos pačios kartos šalutinių linijų svainiai (vedybų) giminaičiai, o protėviai užmirštami. Nėra žinoma kultūrinė forma, galėjusi išsaugoti tikslias žinias apie asmens praeitį. Giminės „horizontalumas" buvo visų pirma socialinė kategorija, o jos esmę lėmė specifinė savimonė. Šiai savimonei itin būdinga santykių išsaugojimo ir plėtojimo atranka akcentuojant kilmingiausias giminės šakas. Kadangi neretai didesnis kilmingumas būdavo paveldimas iš motinos pusės, šiai giminystei ir tekdavo išskirtinė reikšmė.

Giminė buvo ir socialinė, ir politinė struktūra. Minėtajame 1219 m. lietuvių kunigaikščių sąraše pagrindinė asmenis siejanti jungtis buvo giminystė: įvardijamos kelios poros brolių, taip pat dvi stambesnės giminaičių grupės. Kilmė, siejanti su įtakinga gimine, laidavo aukštą padėtį visuomenėje, todėl *Eiliuotoji Livonijos kronika* pabrėžia galingą Mindaugo giminę. Papročių įteisintas giminaičių kerštas buvo svarbus asmeninio saugumo garantas nuolatinių kruvinų kivirčų persmelktoje epochoje. Kraujo kerštо baimė verčia kunigaikščius palikti savo žemes, giminaičiai yra vieninteliai patikimi tarpininkai siekiant susitaikymo. Jie rūpinasi į nelaisvę patekusių kimingųjų išpirkomis: į Livonijos nelaisvę patekusį Mindaugo seserėną kunigaikštį Lengvenį jo „draugai" išpirko už 500 pusmarkių. Petras Dusburgietis aprašo dramatišką epizodą apie išvejamą iš giminės asmenį, kai nepaklususiam giminės valiai vienas giminaitis sako: „Prakeiktasis Noliube, eik dabar ir būk valkata, ištremtas iš savo žemės, nes nepaklausei nei mano, nei savo tėvų balso." Giminaičiai rūpinosi ne

tik gyvaisiais giminės nariais, bet ir mirusiaisiais. Turbūt giminaičiai pasirūpino atgauti 1213 m. Livonijoje žuvusio lietuvio kunigaikščio kūno dalį, kad galėtų pagal savo papročius palaidoti. Nors konkrečios istorinės žinios apie asmens praeitį būdavo gana skurdžios ir vargu ar pasiekdavo daugiau nei kelias kartas (to meto vedybiniai papročiai ir gyvenimo trukmė lėmė, kad vaikaičiai retai kada pažindavo savo senelius), vis dėlto kilmingųjų visuomenė neabejotinai turėjo suvokti paveldėtos aukštos kilmės svarbą ir palaikyti su tuo susijusį „protėvių kultą". Kaip teigia Henrikas Latvis savo kronikoje, po sėkmingo žygio prieš estus latgalių vadas Rusinas gyrėsi: „Vaikai mano vaikų pasakos savo vaikams iki trečios ir ketvirtos kartos, kaip darbavosi Rusinas, naikindamas sakaliečius." Galima nesunkiai įsivaizduoti, kaip tokios legendos pasakotos diduomenės šeimose, net jei realios aplinkybės ir vardai būdavo pamirštami.

Tai, kad didikų giminių vardai nebuvo paveldimi, labai apsunkina ankstyvosios diduomenės genealoginį tyrimą. Neturint papildomos informacijos, tiesiog neįmanoma nubrėžti giminystės jungčių tarp XIII ir XIV a. šaltiniuose minimų pavienių didikų. Tačiau archajinė „klano" tipo giminės samprata ankstyvojoje monarchijoje buvo itin funkcionali, nes leido per moteriškąją liniją pagausinti draugų, taip pat, įvykus vedyboms su viešpataujančios dinastijos atstove, „pagerinti" savo giminės kilmę. Valstybės formavimosi laikotarpiu tokiomis vedybomis buvo suinteresuoti tiek monarchas, tiek ir diduomenė, todėl nenuostabu, kad minėtieji Mindaugo „baronai" Bikšys ir Lygeikis buvo kartu ir jo giminaičiai *(barones nostri et consanguinei)*. Vyrišku paveldu paremtos agnatinės bajorų giminės samprata Lietuvoje susiformavo tik XV a. ir yra naujos socialinės raidos rezultatas (žr. *Lietuvos istorija*, t. 4, II.3.6).

1.3. Vasalinių santykių užuomazgos ir bajorų luomo požymiai

Tiek kunigaikščių, tiek diduomenės valdžios atrama buvo alodas – individuali žemės nuosavybė, valdoma ir paveldima. Dar ikivalstybiniu periodu susiformavusi stipri diduomenės alodo samprata paaiškina didikų valdžią vėlesniais šimtmečiais. Vienas ryškiausių ankstyvojo didikų alodo pavyzdžių yra 1268 m. į Livoniją atvykusio lietuvių kilmingojo Šiukštos *(Suxe)* iš Nalšios istorija. Tai, kad ši samprata to meto žmonėms atrodė iš esmės suderinama su vakarietiškais feodaliniais santykiais, liudija šio kilmingojo sutartis su Rygos arkivyskupu. Šiukšta, per krikštą gavęs Mikalojaus vardą, iškilmingu aktu liudytojų akivaizdoje perleido iš tėvų paveldėtą savo

žemės Nalšioje nuosavybę Rygos arkivyskupui, bet tas valdas atgavo iš vyskupo kaip leną. Įdomu, kad tai jis darė kartu ir nedalyvaujančio brolio vardu. Toks vasalinio pasidavimo modelis turbūt ne kartą buvo taikomas Livonijoje kuriant naują valdžios struktūrą. Dar 1209 m. Rygos vyskupui savo žemes sutiko užrašyti stačiatikis Jersikos kunigaikštis, atgavęs jas kaip suteiktą leną. Perimtą iš Vakarų feodalinės sutarties simboliką liudijo įvesdinimo (investitūros) ženklas – iš vyskupo rankų gautos trys vėliavos. Didiko alodo centras buvo dvaras (lot. *curia*, vok. *hof*, rus. *двор, дом*) – uždara ir įtvirtinta sodyba. Gedimino laikų didikas Dovydas, be didžiojo kunigaikščio vardu administruojamos Gardino pilies, turėjo žemės valdą, kurią Petras Dusburgietis vadino „alodu, arba dvaru" ir kurioje Ordino būrys nukovė 38 žmones bei išsivarė 100 arklių. Įdomu, kad formuojantis valstybinei organizacijai XIV a. šaltiniai niekur nemini diduomenės pilių. Gavę valdovo leidimą, Lietuvos didikai pradeda jas statytis tik XV–XVI a. sandūroje, o šios pilys neturi jokių genetinių ir tipologinių sąsajų su archajinėmis XIII a. pilimis. Tiesa, Vygandas Marburgietis savo kronikoje mini žymaus XIV a. antros pusės Kęstučio didiko Dirsūno pilį, tačiau nėra aišku, ar ši pilis valdoma valdovo pavedimu ar gauta kaip kokia ypatinga privilegija. Pastarąją hipotezę paremtų pilies pavadinimas Dirsūno vardu – vėliau Darsūniškiu, taip pat jos lokalizacija – netoli pasienio teritorijos.

XIII a. vidurio – XIV a. šaltiniuose rastume daugybę diduomenės dvarų, neretai vadinamų didikų vardais. Beje, tais pačiais vardais pavadinamos ir platesnės teritorijos („žemė" – *terra*, pvz., *terram Dirsunen*), tai liudija didikų dvarų ir šių teritorijų sąsajas. Žinutės apie valdovams artimų didikų Dovydo ir Dirsūno žirgynus leidžia manyti, kad stambiausių didikų dvarai buvo kuriami pagal valdovo domeno dvarų organizacinį modelį. Greta šių alodinių didikų valdų besidriekiantys didžiojo kunigaikščio valsčiai gerai atspindi išsklaidytą to meto žemėvaldą – valdovo domeno žemės buvo nesutelktos „uždarose teritorijose", o susipynusios su didikų žemėvalda.

Feodaliniai ryšiai per lenus galėjo lietuvių kunigaikščius sieti ir su kaimyninių kraštų valdovais. 1377 m. Vengrijos ir Lenkijos karalius Liudvikas viename laiške teigia, kad jam tarnauti perėjo Podolės kunigaikščiai Aleksandras ir Borisas Karijotaičiai, kurie „Podolės kunigaikštystę su 11 pilių prijungė prie Vengrijos Karalystės Karūnos ir jas iš tos Karalystės Karūnos atgal gavo kaip feodą". Beje, turint omeny Liudviko kilimą iš prancūziškos ir kartu sicilietiškos Anžu dinastijos, galima pagrįstai

[66]
Vaidilos, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos svainio, antspaudas prie 1380 m. gegužės 31 d. Dovydiškių sutarties. XX a. ketvirto dešimtmečio nuotrauka

manyti, kad šis vasalinis ryšys buvo užmegztas prisilaikant vakarietiško feodalinės sutarties ceremonialo (plačiau žr. II.6.3).

Livonijos ordinui skirtuose Mindaugo dokumentuose minimos valdiniams suteiktos beneficinės (gautos kaip privilegija) valdos. Taip pat Gedimino laiške šiaurės Vokietijos miestams sakoma: „Jei panorės pasilikti riteriai ir ginklanešiai, juos apdovanosiu pajamomis ir valdomis, kaip dera". Šios citatos liudija, kad valdovų aplinkoje egzistavo beneficinių valdų užrašymo samprata, o galbūt ir praktika. Vis dėlto nėra duomenų, kad toks valdinių skatinimas Lietuvoje iki XIV a. pabaigos būtų virtęs sisteminga didžiųjų kunigaikščių socialinės politikos dalimi. Reikšmingesnes beneficines žemes dažniausiai gaudavo tik įtakingiausi ir valdovui artimiausi didikai, kaip antai Vaišviltas ar Jogailos svainis Vaidila [**66**]. O Vytauto laikais prasidėjusi masinė žemės valdų „suteikimo–patvirtinimo" akcija, leidžianti asmeninius didžiojo kunigaikščio ir didikų santykius papildyti feodalinės-leninės visuomenės kategorijomis, išties interpretuotina kaip mėginimas nauju pagrindu integruoti diduomenę (beje, kiek anksčiau savo Podolės valdose tokią beneficinę politiką buvo pradėję įgyvendinti minėtieji Karijotaičiai). Vytauto reformas galima traktuoti kaip Vakarų Europos socialinių santykių fragmento

perėmimą, tačiau, kita vertus, būtina pabrėžti, kad šio taikymo sąlyga buvo vietos visuomenės struktūra. Diduomenė buvo irgi suinteresuota įtvirtinti naujus santykius, nes jie leido apeiti tam tikrus giminės suvaržymus dėl disponavimo žemėvalda. Be to, beneficinės valdos dažnai būdavo suteikiamos greta senųjų alodinių, taip didikai tapdavo visateisiais visos teritorijos valdytojais. Kaina buvo sustiprėjusi didžiojo kunigaikščio teisė kontroliuoti žemėvaldos „rinką".

Tarp kilmingųjų, kurie pradėti vadinti iš Rusios perimtu terminu „bajorai" *(nobiles, bayoren)*, išsiskyrė viršutinis sluoksnis – diduomenė. Vokiečių ordino kronikos terminų įvairovė perteikia Lietuvos kilmingųjų socialinės padėties skirtumus – *meliores, proceres, satrapa, nobilis satrapa, meliores satrapae*. Tai buvo senosios žemių aristokratijos palikuonys, per tarnybą didžiajam kunigaikščiui gebėję išsaugoti savo valdžią vietos bendruomenėse. Senosios diduomenės išnaikinimas ir „naujų tarnybininkų" iškėlimas tėra paveiki istoriografijos prielaida, kuri vis dėlto nėra tvirčiau pagrįsta šaltinių analize. Populiariausias jos „įrodymo" faktas – tariama Vaidilos karjera nuo didžiojo kunigaikščio tarno („patalininko") iki Jogailos svainio. Lietuvos metraščių duomenys apie žemą Vaidilos kilmę *(поробокъ неволны)* yra išties tendencinga „juodoji legenda", sukurta Vytauto aplinkoje. 1375 m. Vygandas Marburgietis mini „bajoro Vaidilos" žmones, Ordino vegeberichtai netoli Deltuvos lokalizuoja „Vaidilos kaimą", o kita jo valda driekėsi Lydos apylinkėse. Tai buvo tipiškas XIV a. antros pusės didikas, turintis savo vietinės valdžios organizaciją, įtakingas didžiojo kunigaikščio valdinys. Šie du bruožai (paveldima valdžia ir asmeninis santykis su valdovu) garantavo senosios Lietuvos diduomenės išskirtinumą krašto visuomenėje.

Nors šioje diduomenėje vyravo iš „tikrosios Lietuvos" kilę asmenys, nuo seno susiję su valdančiąja dinastija, į ją galėjo įsilieti ir rusėnų kilmės elitas. Hermanas Vartbergietis pasakoja, jog 1375 m. per didelį lietuvių žygį į Livoniją žuvo Andriejus, *magni satrapae* sūnus iš Vitebsko. Šis stačiatikis rusėnas *(rutenus)* veikiausiai buvo pirmosios Algirdo žmonos, Vitebsko kunigaikštytės Marijos, aplinkos žmogus, gal net giminaitis. Kronikininkas pažymi, kad jis „dėjosi karaliumi".

Savaime suprantama, ikikrikščioniškoje Lietuvoje kilmingųjų (bajorų) luomas dar nebuvo galutinai susiformavęs. Tarp kilmingųjų ir žemdirbių egzistavo įvairios tarpinės socialinės grupės, „geruųjų žmonių" kategorija (kitokių nei „tikri" bajorai) yra puikiausias „luomų atvirumo" liudijimas. Nekilmingas asmuo palankiai susiklosčiusiomis aplinkybėmis galėjo tapti bajoru, tačiau ir XIII, ir XIV a. jis galėjo papildyti tik smul-

kiųjų kilmingųjų gretas. O aukštesnįjį kilmingųjų sluoksnį – diduomenę („aukštesniuosius bajorus“) – visu aptariamuoju laikotarpiu neabejotinai sudarė asmenys, kilę iš aristokratų.

Todėl ankstyvąsias didžiųjų kunigaikščių bajorams suteiktas privilegijas (pradedant 1387 m. Jogailos) reikėtų vertinti ne pagal žymaus XV a. lenkų istoriko Jono Dlugošo ideologinę legendą apie lietuvių bajorijos išlaisvinimą iš didžiakunigaikštiškos vergijos jungo, o kaip valdovų mėginimą, apibrėžus vientisą bajorijos luomo sąvoką, suvienodinti šalies visuomenės struktūrą ir valdymo organizaciją.

1.4. Luominės visuomenės link: karo tarnai, žemdirbiai ir vergai

Aprašydamas baltų genčių visuomenę, XIV a. pradžios Vokiečių ordino kronikininkas Petras Dusburgietis vaizduoja ją kaip tradicinę „trijų luomų“ visuomenę: „karaliai, kilmingieji ir paprasta liaudis“. Vietoj krikščioniško dvasininkų luomo čia atsiranda skirtingų kilmingųjų. Žinoma, Ordino kronikininką veikė tam tikros mąstymo schemos, todėl šis jo skirstymas yra sąlygiškas. Vis dėlto jis atspindi gilėjančią takoskyrą tarp kilmingųjų ir likusios gyventojų daugumos. Pagrindiniai kilmingųjų bruožai buvo valdžia vietos bendruomenėms, teisė dalyvauti politiniame krašto gyvenime ir karinė veikla [**67**, **68**]. Petro Dusburgiečio prūsų tikėjimų aprašymai liudija, kad buvo tikima, esą socialinė padėtis išlaikoma ir po mirties, todėl kilmingieji laidoti su jų statusą žyminčiais daiktais.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės daugumą sudarė žemės ūkio darbus dirbantys ir įvairias prievoles atliekantys žemdirbiai. Istoriografijoje pagrįstai vienas pagrindinių lietuvių visuomenės socioekonominių bruožų yra „alodiškumas“ (Gudavičius, E., 2002, p. 87–111). Individualiai valdomo ir paveldimo kilmingųjų ar laisvųjų žemdirbių ūkio – alodo – atsiradimas (apie XII–XIII a.) liudija tai, kad vyko visuomenės socialinės individualizacijos ir hierarchizacijos procesas. Pagal marksistinę interpretaciją (Jurginis, J.), alodinės visuomenės susikūrimas neišvengiamai baigdavosi valstiečių įbaudžiavinimu. Išties XV ir XVI a. Lietuvos valstietijos raida (žr. *Lietuvos istorija*, t. 4, II.5) šią teoriją lyg ir patvirtina – XVI a. viduryje įgyvendinama Valakų reforma, galutinai panaikinami paskutiniai valstiečių „laisvės“ likučiai. Vis dėlto šioje schemoje neaiškūs lieka archajinės nuosavybės ir asmeninės priklausomybės santykiai. Iš visko sprendžiant, „laisvės praradimas“ buvo sudėtingesnis reiškinys, neįmanomas paaiškinti vien socialinės prievartos argumentais.

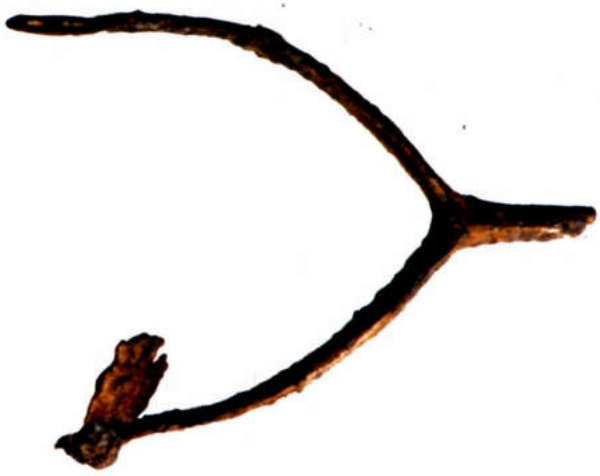

[67]
Metalinis pentinas. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a.

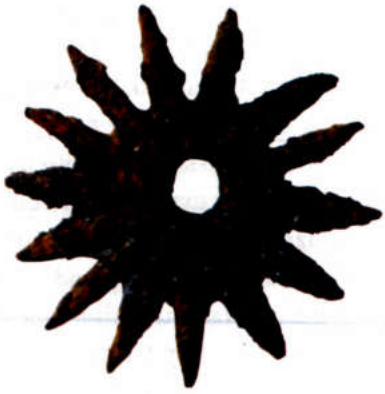

[68]
Metalinio pentino žvaigždutė. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a.

Visų pirma žemdirbių įbaudžiavinimas buvo labai ilgas procesas, prasidėjęs apie XIII a. vidurį ir užsitęsęs iki XVI a. antros pusės. Iki valstybės susidarymo individas buvo priklausomas nuo giminės bendruomenės, nuo nekontroliuojamų kariaunų puldinėjimų ir gamtos įgeidžių. Šią priklausomybę sunku apibūdinti šiuolaikinėmis sąvokomis, bet ji tikrai neatrodo kaip nuo socialinių saitų nepriklausančio individo „laisvė". Aišku yra tai, kad kuriantis valstybei žemdirbiai pamažu patenka į vis labiau tiesioginę priklausomybę nuo pono („viešpaties"). Tačiau žemdirbių alodo atsiradimas esmingai nubrėžė valstietijos socialinės raidos kryptis. Per visą įbaudžiavinimo laikotarpį gyvavo individualus valstiečio ūkis, neatskiriamas nuo valstiečio ir jo šeimos. Tai labai skyrėsi nuo kaimyninėse

rytų slavų žemėse gyvavusios „miro" sistemos, kurioje individualaus valstiečių ūkio iš esmės nebuvo, o žemės santykius reguliavo bendruomenės normos (periodiškas žemės sklypų perdalijimas ir pan.). Lietuvoje valstiečiai ilgainiui prarado savo žemės nuosavybę, bet išsaugojo žemės naudojimo teises. Tapę platesnės socialinės sistemos – didžiojo kunigaikščio ar didiko dvaro – dalimi, valstiečiai įgijo bent dalinį socialinį saugumą ir globą. Įsivaizduojant to meto kupiną prievartos socialinę ir neprognozuojamą gamtinę kasdienybę, nesunku suvokti, ką ta globa žemdirbiams galėjo reikšti. Vietinių ir svetimų kariaunų siautėjimas, kiekvieną pavasarį tykanti bado grėsmė vertė jungtis į socialiai saugesnes bendrijas. Be to, norą priklausyti dvaro organizacijai kurstė ir besikeičianti karinė organizacija Lietuvoje. Laisvo žmogaus statusas viduramžiais visuomet buvo glaudžiai susijęs su teise nešioti ginklą ir pareiga dalyvauti kariniuose veiksmuose. Tobulėjant Lietuvos kariuomenės struktūrai, vis svarbesni darėsi žirgas ir riteriška ginkluotė, o laisviesiems žemdirbiams vis sunkiau būdavo surinkti deramą ekipuotę ir vykti į tolimas ekspedicijas, todėl jau XIV a. Lietuvos kariuomenė iš esmės buvo bajoriška. Tai reiškia, kad ponai turėjo prisiimti įsipareigojimus atlikti karo tarnybą už jiems priklausančius valstiečius. Todėl pono ir jam priklausančių žmonių santykiai buvo abipusiai; kaip ir būdinga ikimoderniai visuomenei, valdinystės ryšys buvo papildomas bendruomeniniu, priklausymo dvaro „šeimai", ryšiu.

1387 m. Jogailos privilegija bajorams numato europiniams viduramžiams būdingą socialinę skirtį tarp „karo" ir „darbo" prievolių, o kartu tarp kilmingųjų ir valstiečių ji iškyla jau kaip „senas paprotys":

> „Pagal senąjį paprotį karo žygis pasilieka kiekvieno pareiga, kuri atliekama savo nuostoliais ir išlaidomis. Tuomet, kai reikėtų persekioti priešus ir ieškomuosius, bėgančius iš mūsų Lietuvos šalies, į tokios rūšies persekiojimą, liaudies kalba vadinamą vyčiu, įpareigojami vykti ne tik bajorai, bet ir kiekvienas, bet kokios padėties ir bet kokio luomo vyras, galįs nešioti karo ginklą." (Vertimas autoriaus pataisytas, plg. *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 57.)

Senus laikus, kai laisvais save laikantys žemdirbiai turėjo atsiliepti į visuotinį kariuomenės šaukimą, XIV a. pabaigoje priminė tik išlikusi pareiga persekioti priešus. O karo žygiai, čia reiškiantys pasirengimą išvykti iš šalies (Gudavičius, E., 1992), buvo „kiekvieno" kilmingo bajoro pareiga.

Ankstyvosios monarchijos laikų žemdirbiams būdingas bruožas – priklausymas skirtingoms socialinėms grupėms, nulemtas krašto ūkinio

pajėgumo ir įvairėjančių feodalinės visuomenės poreikių. Turbūt jau nuo XIII a. pradėjo klostytis atskiros žemdirbių kategorijos, kurių pavadinimai atspindėjo jų darbą ir prievoles. Grūdais su dvaru atsiskaitantys žemdirbiai ilgainiui buvo pradėti vadinti duoklininkais, medumi ir vašku – drevininkais, kailiais – kiaunininkais ir bebrininkais, žuvimis – žvejais. Kiek aukštesnė buvo ypatingo pasirengimo reikalaujančių arklininkų ir sakalininkų padėtis. Socialiai artimi šiems valdiniams buvo dvarų amatininkai.

XIV a. keitėsi prievolių formos. Archajinį valdovo kieminėjimą (pasėdžius) papildė Gedimino laikais paliudyta dešimtinė, kurios atsiradimas rodė žemdirbių administravimo pokyčius bent jau valstybės branduolio žemėse (Gudavičius, E., 2002, p. 133–141). Dvaro ar pilies administracija vis geriau kontroliavo bendruomenes, savo rankose telkė ūkines ir teismines kompetencijas. Todėl nuo XIV a. antros pusės vis dažniau valdovas šias bendruomenes už ištikimą tarnybą perleidžia didikams. Vytauto laikais tai jau tapo masiniu reiškiniu – bajorams už tarnybą didžiojo kunigaikščio atiduoti valstiečiai veldamai.

Iki tol bajorų valdose daugiausia dirbdavo vergai (šeimynykščiai). Šis socialinis sluoksnis susiformavo nuo maždaug XIII a. pradžios dėl vis intensyvesnių lietuvių karinių žygių į kaimynines žemes. Šaltiniuose minimi iš šių žygių gausiai parsivedami belaisviai ir tapo patriarchaliniais vergais. XIV a. pabaigos Ordino žvalgų parengtuose Lietuvos kelių aprašymuose dažnai minimi lietuvių didikų dvarai ir kaimai liudija apie besiformuojančią stambesnę žemėvaldą. Vergai buvo vertinami kaip namų ūkio dalis, nelaisvoji šeimyna. Tai buvo visiškai priklausoma, šeimininko išlaikoma ir savų teisių neturinti žmonių grupė. Pagrindinis jų „nelaisvės" požymis – jie neturėjo teisės laisvai judėti. Pagal 1323 m. Gedimino sutartį su Livonijos senjorais į kitą kraštą pasitraukę vergai, kitaip nei laisvieji, turėjo būti grąžinami atgal. Šeimynykščių kiemai būdavo šalia didiko sodybos, o visas (dažniausiai aptvertas ir įtvirtintas) kompleksas vadinamas didiko kaimu *(villa – dorf – село)*. Greta jų gausėjo kita didikams tiesiogiai pavaldi asmenų grupė – įsikeitėliai. Sąvokos „kaimas" socialinio turinio atskleidimas leido tyrinėtojams aptikti dar vieną besiformuojančią to meto Lietuvos visuomenės grupę. Tai asmenys, kurie XVI a. rusėniškuose šaltiniuose įvardijami lietuvišku žodžiu „kaimynai" (Jablonskis, K., 1979). Kaimynais buvo vadinami dėl nepriteklių į pono priklausomybę patekę asmenys, kurie netekdavo „laisvės" ir alodo – žemės nuosavybės, bet toliau galėjo disponuoti savo ūkiais (dūmais) ir atlikti prievoles, iš jų atiduoti duokles. Šio laikotarpio pabaigoje atsiranda dar viena žemdirbių grupė – vadinamieji parobkai (bernai). Rusėniško *parobko* etimologija

rodo, kad tai buvo baudžiauninkais paversti nelaisvosios šeimynos nariai, kurie dvare gaudavo sklypą ir pakeisdavo savo socialinį statusą, šįkart jau „laisvėjimo" kryptimi.

Taigi XIII ir XIV a. šaltiniuose valstiečiais (kaimiečiais) ar „paprasta liaudimi" vadinami žmonės buvo itin nevienalytis sluoksnis. Duoklininkai, drevininkai, bebrininkai, sakalinininkai, arklininkai, kaimynai, veldamai, parobkai, vergai – šiuos žmones skyrė ne tik skirtingos atliekamos prievolės, bet ir visuomeninis statusas, neleidžiantis kalbėti apie socialiai vieningesnės „valstietijos" gyvavimą. Kaip visuma jie galėjo būti suvokiami tik palyginti su kilmingąja visuomenės dalimi.

Tačiau ir čia situacija buvo gana sudėtinga, mat ankstyvajai monarchijai būdingi ne tik socialinių grupių skirtumai, bet ir gausus „tarpinis" sluoksnis tarp bajorų ir žemdirbių. Šaltiniuose šiam sluoksniui priklausantys žmonės vadinami labai įvairiai – „gerieji žmonės", „raiteliai", „pilėnai". Jų funkcijos buvo susijusios su karo tarnyba ir kuriama krašto infrastruktūra, o gausa nulemta augančių didelės valstybės karinių ir komunikacinių poreikių. Kartais šaltiniai net perteikia jų vardus, kaip į Ordino žemę pasitraukusio Aukaimio pilėno *(castrensis)* Svirtilo. Šie „karo tarnai" sudarė pagrindinę pilių įgulų dalį, saugojo kelius, rinko ir skleidė informaciją, taigi garantavo tinkamą karo infrastruktūros funkcionavimą. Į tolimus valstybės pakraščius siunčiami žmonės buvo vadinami leičiais, naujosiose valstybės žemėse jie paskleisdavo „Lietuvos" vardą (Dubonis, A., 1998). Iš šių žmonių jau didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais radosi smulkioji bajorija – bajorais tapę karo tarnai (Gudavičius, E., 2002, p. 144). Dėl šio reiškinio Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė tapo kraštu, kuriame itin daug bajorijos. Tai buvo ilgalaikis karo visuomenės palikimas, kai kuriose teritorijose, ypač pasienio regionuose (pvz., vėlesniame Kauno paviete), tam tikrais laikotarpiais bajorai galėjo sudaryti net iki 10 nuošimčių gyventojų. Šis Europos feodaliniam pasauliui nebūdingas reiškinys analogų turi tik periferinėse Vengrijos, Lenkijos ir Ispanijos žemėse.

Tai, kad karo tarnyba galiausiai ir tapo pagrindiniu luominiu skirtumu, liudija cituota 1387 m. Jogailos privilegija bajorams, kurioje randamą žodį *armiger* reikia versti ne „ginklanešys" (kaip būdinga riteriškajai Vakarų Europos leksikai), o „ginkluotas, turintis ginklą žmogus", taigi bajoras, – taip tame pat privilegijos tekste ir patikslinama *(armigeris sive bojaris)*. Taigi ikikrikščioniškoje visuomenėje prasidėjęs luomų diferenciacijos procesas įgauna pagreitį atskyręs kilmingus, ginklą nešiojančius ir riterišką tarnybą atliekančius asmenis nuo gyventojų daugumos.

1.5. Pirkliai ir amatininkai – miestiečiai ir miestai

Lietuvos archeologų kasinėtuose IX–XII a. materialiosios kultūros paminkluose (plačiau žr. *Lietuvos istorija*, t. 2, p. 319–321, 362–365) rastos atvežtinės prekės iš Skandinavijos, Europos ir Rusios, – sidabras, ginklai, papuošalai, prabangos reikmenys, taip pat nedidelės svarstyklės ir svoreliai sidabrui sverti, – veikiau byloja apie lietuvių žemėse atsirandantį ir augantį kokybiškų, išskirtinių, čia negaminamų daiktų poreikį ir sidabro, kaip piniginio vieneto, apyvartą, o ne apie jais prekiavusius žmones.

> Apibendrindami skurdžius duomenis archeologai daro išvadą, kad baltai neturėjo pirklių profesionalų luomo. Prekybos būta sezoninės, pasitelkiant talkininkus iš kitų kraštų. Tokie tarpininkai, dažnai ne vietiniai, galėjo gyventi prekybinėse faktorijose. Be to, vieni mano, jog turtingi kapai su svarstyklėmis ir svoreliais parodo, kad pirkliai buvo turtingi žmonės, o kiti svarsto, gal tai pirklio-kario įkapės.

Pirmieji rašytinių istorijos šaltinių duomenys apie pirklius Lietuvoje daugmaž patvirtina archeologų tyrimų išvadas ir pateikia papildomų duomenų. Karaliaus Mindaugo vardu parengta, bet nepatvirtinta 1253 m. liepos prekybos privilegija suteikė Rygos miestiečiams ir visiems pirkliams vokiečiams visišką ir amžiną teisę atvykti, būti ir grįžti per visus Lietuvos kraštus – tiek žeme, tiek vandenimis, – nemokant muito ir jokių kitų mokesčių. Privilegija mini pirklius – ne lietuvius, o atvykėlius svetimšalius. Didžiojo kunigaikščio Traidenio laikais Liubeko pirkliai Helmikas iš Miunsterio ir Jonas iš Lėrtės atvyko į Livoniją 1274–1276 m., per paliaubas su Lietuva. Livonijos vyresnybė leido jiems savo rizika leistis į prekybą Dauguva. Rodos, jie prekiavo net nutrūkus taikai su Traideniu ir, matyt, pasuko į Lietuvą, mat lietuviai juos apiplėšė. Toks prekybos modelis buvo tradicinis ne tik Lietuvoje. *Eiliuotojoje Livonijos kronikoje* piktai pasmerkta estų šeima, kuri apie 1216 m. savo pirtyje užkapojo svečią vokietį krikščionį, keliavusį per kaimus ir prekiavusį adatomis. Rusėnai kartu su skandinavais turėjo jau nuo seno prekiauti su lietuvių protėviais, nes į lietuvių kalbą patekusi prekybinė slaviška terminija yra iš X–XII a.: „muitas“, „turgus“, „pundas“ ir „birkavas“ – svorio matai, „tulkas“ – vertėjas, „pipiras“, „stiklas“, „šilkas“ (Zinkevičius, Z., 1987, p. 71–74). Kitų užuominų apie ankstyvuosius rusų pirklius Lietuvos istorijos šaltiniuose nerandame dėl totorių invazijos XIII a. pirmoje pusėje, nes ji sukrėtė visą Rusią, pažeidė prekybines arterijas nuo Juodosios jūros per Dnieprą, Pripetę, Bugą ir keliems XIII a. dešimtmečiams nu-

smukdė prekybą. Žinoma, tai neįrodo, kad Rusios pirkliai nepasiekdavo Lietuvos.

Seniausi žinomi lietuviai pirkliai „pardavėjai" – tai kariaunų nariai, prie svarbių prekybos centrų Rusioje prekiavę prisiplėštu turtu, kaip liudija duomenys apie prekybą mergomis prie Vitebsko (plačiau žr. I.6.3). Neįmanoma pasakyti, ar prekiavo patys kariauninkai ar jų draugai, palydovai. Galima spėti, kad tokius „pirklius" krikščionys 1202 m. sučiupo Rygoje. Jie buvo iš lietuvių kariaunos, 1201 m. atžygiavusios į Žiemgalą, bet dėl Polocko kunigaikščio puolimo pavojaus turėjusios skubiai grįžti į Lietuvą. Pakeliui jie apiplėšė du vyskupo žvejus. „Pirkliai" Rygoje kalinti tol, kol žvejams sugrąžintas turtas (*Mindaugo knyga*, p. 93).

Nekeliantys abejonių lietuvių pirkliai, kurie 1253 m. prekybos privilegijoje rygiečiams iš viso neegzistuoja, pirmą kartą paminėti konkrečioje socialinėje aplinkoje – tarp lietuvių diduomenės nelaisvųjų tarnų. Kunigaikščio Treniotos bernai (šeimynykščiai – *familia*) Mindaugo Karalystės laikais buvo apiplėšti Livonijos brolių pagonių krašte (Žemaitijoje?). Iš jų atimtos Treniotos prekės. Panašūs į juos didžiojo kunigaikščio Traidenio žmonės buvo sulaikyti Rygoje. Juos valdovas pavadino „prasčiokais ir šunimis" – jam tikrai nerūpėjo jų likimas. Pirmieji lietuvių pirkliai – tai nesavarankiški, nelaisvi diduomenės agentai, faktoriai. Didžiojo kunigaikščio, diduomenės reikšmė jų emancipacijai išskirtinė. Dėsninga *Rygos skolų knygoje* (1285–1352) perskaityti kone pirmuosius lietuvių pirklių vardus su kilmės vietos nuoroda. Jie iš svarbaus Lietuvos valdymo centro Kernavės – Rameikis, *Rameyze*, 1290 m., ir Studilas, *Studile*, 1303 m., abu vaško pirkliai.

> Studilo vardas nelietuviškas, turi pravardės pagal žemą socialinę padėtį požymių. Studilo pravardė gali būti vokiškos kilmės. Toks terminas aptinkamas žemių aplink Kauną puolimo aprašyme 1367 m., per jį kryžiuočiai išgrobstė 800 arklių žirgyną, vokiškai *Stud* (Vygandas Marburgietis, p. 137). Studilas gali būti rusėniškos kilmės. Lietuvių kalbos duomenimis, *studinti* arba *stučyti* – „šiurkščiai raginti, įsakinėti, gainioti" (plg. su baltarusių *стужаць*). Iš *studinti* yra išvestos formos *prastudinti* – „išstumti, išvaryti", *pristudinti* – „priversti" (*Lietuvių kalbos žodynas*, t. 13, 1984, p. 1008, 1010).

Rygos skolų knygoje minima daugiau lietuvių pirklių. Jų socialinė priklausomybė neaiški. Jie aktyvūs rygiečių prekybos partneriai, patikimai tiekiantys vašką ir kailius. Pirkdavo prekes skolon, bet skolas grąžindavo. Vienas kitas iš jų buvo sukaupęs nemažą kapitalą ir galėdavo kredituoti

komercines operacijas. Senesnėje istoriografijoje šia tema kone kiekvienas baltiškas pirklio vardas *Skolų knygoje* būdavo priskiriamas lietuviui pirkliui, bet naujausia istoriografija tokių regi gerokai mažiau – vos kelis. Kita vertus, manoma, kad dalis pirklių galėjo nepatekti į skolininkų sąrašus.

Netrukus atsirado ir nuo valdovo nepriklausomų, tikrų pirklių lietuvių, kaip teigia Edvardas Gudavičius, rausiančių „duobę nelaisviems kunigaikščių faktoriams". Jų derėtų ieškoti ne tarp „kaimiečių (prasčiokų) ir šunų", bet, pvz., tarp Rygoje prekiaujančių lietuvių, kuriuos didžiojo kunigaikščio Traidenio valdymo metais Rygos miestiečiai sulaikė ir pareikalavo iš Lietuvos valdovo atlyginti patirtus nuostolius. Kaip rodo XIV a. duomenys, jie dar nebuvo visiškai atitrūkę nuo priklausonybės diduomenei, tačiau pamažu keisdami savo socialinę padėtį stiprėjo kaip lietuvių pirkliai. 1323 m. tarp Lietuvos ir Ordino sudarytoje Vilniaus sutartyje tik aptakiai kalbama apie Lietuvos ir Livonijos pirklius „iš abiejų pusių", o 1338 m. lapkričio 1 d. taikos ir prekybos sutartyje pagal turimas prekybos teises ir jų saugumo garantijas lietuviai pirkliai statomi į vieną gretą su vokiečių (rygiečių) ir rusų pirkliais. Todėl nuo XIV a. pirmos pusės lyg ir nebegalėtume kalbėti apie nelaisvą lietuvį pirklį, priklausantį kilmingųjų šeimynoms. Tačiau minėtoje sutartyje pirmiausia didysis kunigaikštis Gediminas, jo sūnūs ir visi jų bajorai, *boyarlen*, kaip Lietuvos vyresnybės atstovai, pažadėjo numatytas saugios prekybos garantijas. Būtent jie vis dar turėjo savo prekiaujančius klientus, patikėtinius ar agentus, t. y. pirklius. Vadinasi, pirkliai ir toliau buvo susiję su valdančiąja dinastija ir jos bajorais, todėl ne visai tikslu juos vadinti savarankišku visuomenės sluoksniu, net luomu. Kita vertus, Gedimino laikais šis sluoksnis storėjo, o jo augimą nulėmė besiformuojančio bajorijos luomo poreikiai ir be galo palanki komercinė-politinė konjunktūra prie Dauguvos.

1338 m. sutartyje minimi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pirkliai rusai gyveno sutartį patvirtinusiuose Polocko ir Vitebsko miestuose. O po dinastijos ir jos bajorų sparnu šildomų lietuvių pirklių pirmiausia derėtų ieškoti didžiojo kunigaikščio kiemų ir pilių gyvenvietėse, papiliuose. Kernavės archeologiniai tyrinėjimai patvirtina, kad XIII a. antroje pusėje – XIV a. pirkliai telkėsi jos papiliuose, Pilies kalne ir žemutiniame mieste, kuriame gyveno krikščionys stačiatikiai [**69**]. Prekybos atributai – Liubeko brakteatas, rygietiško modelio svarstyklių fragmentas, pirklio kapas, numanoma prekyvietė – patikimai įrodo, kad reikšminguose politiniuose ir administraciniuose valdančiosios dinastijos centruose (būsimųjų lietuvių miestų užuomazgose) atsiranda vietinių pirklių. Vilniaus Rusų miestas,

[69]
Kernavės piliakalniai ir gyvenvietė. R. Sidrio ir A. Luchtano rekonstrukcija

naujausiais archeologinių tyrimų duomenimis, kaip atvira papėdės gyvenvietė atsirado kartu su vokiečių kolonija (Gedimino kalno vakarinėje papėdėje, kur vėliau pastatyti Žemutinės pilies rūmai) XIII–XIV a. sandūroje (Vaitkevičius, G., 2010, p. 62). Stačiatikių amatininkų, pirklių gyvenamas priemiestis įsikūrė prie brastos per Vilnią, kur kirtosi rytų ir pietų krypčių keliai. O vokiečių kolonijos vieta keitėsi. Spėjama, kad XIV a. antroje pusėje ji buvo dabartinės Vilniaus Vokiečių gatvės, ypač Šv. Mikalojaus bažnyčios, aplinkoje. Taip teigti leidžia „prekybinė" infrastruktūra: netoliese esanti pirklių globėjo Šv. Mikalojaus bažnyčia (kitose šalyse tradiciškai tarnaudavusi kaip prekių sandėlis), pirklių dvasinius poreikius tenkinančių pranciškonų Švč. Mergelės Marijos bažnyčia su vienuolynu, be to, pats Vokiečių gatvės pavadinimas. Visa tai laikoma vokiečių pirklių ir amatininkų kolonijos pėdsakais.

Amatininkai – kitas svarbus vis savarankiškesnis neagrarinis gyventojų sluoksnis besikuriančiame mieste. Magdeburgo teisių suteikimo privilegijos pavertė juos savivaldžios miestiečių bendruomenės nariais, t. y. luomu. Ankstyvuosiuose Lietuvos istorijos šaltiniuose amatininkų socialinės raidos beveik neaptinkame, bet jų veikla gerai atpažįstama iš produkcijos radinių. Archeologiniai XI–XIV a. piliakalnių ir aplinkinės

[70]
Auksinis žiedas su meistro ženklu, inicialu vidinėje pusėje, ir augaliniais motyvais. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a.

gyvenamosios infrastruktūros tyrimai patikimai įrodo, kad didelės gyvenvietės, kur susitelkę daug įvairios socialinės padėties žmonių, priviliodavo apsigyventi ir dirbti visuomenei gyvybiškai svarbių specialybių amatininkus. Įtvirtintas papilys ir atvira papėdės gyvenvietė – tai dvi pagrindinės amatų santalkos vietos, kuriose aptikti amatininkų dirbtuvių ir gyvenamųjų namų pėdsakai. Žvelgdami į dvi geriausiai ištyrinėtas Lietuvos amatininkų santalkos vietas, pirmuosius lietuvių miestus – Vilnių ir Kernavę, – išvystame socialiai, etniškai ir konfesiškai margą neagrarinių produktų gamintojų būrį. Šių didelių gyvenviečių amatininkams XIV a. jau būdingas didesnis ar mažesnis pasidalijimas pagal darbo specifiką ir profesiją. Vis savarankiškesni lietuvių amatininkai, kaip ir pirkliai, literatūroje iš pradžių siejami su diduomenės (bajorijos) ūkiniais ir reprezentaciniais (prabangos) poreikiais, todėl jie laikomi tėvoniniais, nelaisvosios namų šeimynos nariais. Kernavės žemutinio miesto amatininkai yra labai panašūs į stambaus kunigaikštiško ūkio tėvoninius žmones. Tai – rusėnai stačiatikiai, atkelti iš gerai išplėtotos amatininkystės žemių Nemuno aukštupyje. Jų buvimas atskleidžia sudėtingų amatų technologijų, Lietuvoje trūkstamų amatininkų profesijų poreikį (plačiau žr. I.6.2). Rusėnų miestų amatų organizavimo reiškinys, kai amatininkai, ypač juvelyrai, tradiciškai priklausė nuo pirklių, buvo jiems pavaldūs agentai, Kernavėje išryškėja iš to, kad sparčiai atsiranda vietos pirklių. Taigi pirklių ir amatininkų atsiradimas ir savarankiškėjimas buvo to paties socialinio sluoksnio raidos išraiška [**70**].

Apie tėvoninių amatininkų išsivadavimą iš diduomenės ar jos pirkliais tapusių prekybos faktorių priklausomybės ir savarankiškėjimą istorijos šaltiniai tyli. Bet ne todėl, kad jie būtų išnykę kaip socialinis institutas. Jie visada buvo nuo miesto pirklių, valdovo ir bajorų ūkio ir pan. priklau-

somi, nelaisvi amatininkai. Jų buvimą Vilniuje aptinkame nuo XIII a. pabaigos, jie visiškai priklausė nuo valdovo valios. Yra duomenų, kad per pirmuosius du tris Vilniaus urbanistinės plėtros „sprogimo" dešimtmečius, skaičiuojamus maždaug nuo XIII a. devinto dešimtmečio, didysis kunigaikštis iš Pilies kalno pietvakarių papėdės iškeldino metalurgus ir įsteigė „vokiečių miestą". Greta tėvoninių būrėsi kitos socialinės kilmės meistrai. Kaip rodo aptikti materialinės kultūros pokyčiai, XIV a. Vilniuje susiformavo pastovios namų vietos, gyvenamos profesionalių amatininkų, – šiaurinėje Pilies kalno papėdėje archeologai lokalizuoja batsiuvius ir kubilius. Pagrįstai įrodinėjama, kad Vilniaus miestiečių mokesčiai, karo ir darbo prievolės XIV a. antroje pusėje (iki Magdeburgo miesto teisių suteikimo 1387 m.) mažai kuo skyrėsi nuo kitų laisvųjų krašto gyventojų. Vadinasi, laisvieji provincijos gyventojai, liaudis, aprūpindavo miestą gyventojais, iš dalies ir amatininkais, kurie su Vilniaus pirkliais buvo ryškiausia ikimagdeburginės lietuviškojo miesto bendruomenės dalis. Vilniečių pilies sargybos prievolės tradicija, kildinama iš sargybų pilyse ir įtvirtintuose papiliuose, paliudija nevaržomą laisvųjų žmonių galimybę apsigyventi mieste. Taip atsirado ir lietuvių bendruomenė rusėniškos kilmės Gardine.

Kita vertus, naujo lietuviško socialinio sluoksnio užuomazga XIV a. antroje pusėje dar buvo visai gležna ir politiškai neįtakinga, palyginti su Rygos vokiečiais Vilniuje. Sostinėje jie veikė nuo didžiojo kunigaikščio Vytenio laikų. Rygiečių meistrai visapusiškai prisidėjo prie pirmųjų mūrinių pastatų statybos Vilniuje ir Senuosiuose Trakuose – plytų degimo krosnys, plytos, čerpės ir kokliai padarė įtakos medinei sostinės architektūrai, modernizavo puodininkystę. Tai miestų amatininkai, neatsispyrę viliojantiems pagonių valdovų pasiūlymams ir netrukdomi atkakę į Lietuvą įsikurti ilgesniam laikui. Apie juos Lietuvoje mažai žinoma, bet išlikę duomenų, kad XIV a. trečiame dešimtmetyje Livonijos ordino magistras nepraleido Rygos amatininkų į Lietuvą. Jų įtaka siekė iki aukščiausio Vilniaus valdžios olimpo. Gediminas turėjo jam Rygoje dirbantį auksakalį Jokūbą, garantavo Rygos teisės taikymą Lietuvoje (Vilniuje) įsikūrusiems katalikams ir uždaroms eksteritorinėms jų bendruomenėms. Rygos pirkliai Vilniuje buvo įtakingi: Livonijos pirklių (vokiečių) vyresnysis Vilniuje Hanulas aktyviai rėmė jauno didžiojo kunigaikščio Jogailos pastangas įsitvirtinti Lietuvos soste ir tapti Lenkijos karaliumi.

Kadangi miestais tampančios gyvenvietės buvo nepaprastai priklausomos nuo didžiojo kunigaikščio, kitų Gediminaičių kunigaikščių valdžios, XIV a. Lietuvoje miestiečių bendruomenės kūrėsi lėtai. XIV a.

nukentėjusios nuo dviejų Ordino kariuomenių puolimų Kernavės tapsmas miestu išvis sustojo. Politinė ir karinė konjunktūra dar tik pradėjo kurti du naujus potencialiai miestietiškus centrus – Naujuosius Trakus ir Kauną. Tik sostinės gyventojai, Vilniaus miestiečiai, 1387 m. buvo apdovanoti savarankiškos bendruomenės teisėmis. Nemažą reikšmę jas įgyjant turėjo ne tik objektyvios priežastys, – klasikiniam Europos miestui būdingi dydžiai, ūkinės, politinės, konfesinės funkcijos, ryšiai su kitais centrais, demografija, – bet ir subjektyvios, pirmiausia įtakinga Rygos pirklių vokiečių kolonija. Ne mažiau veiklūs vokiečiai buvo ir Kaune, 1408 m. savo bendruomenei išrūpino savivaldos teises. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnai, turėję tvirtas miestiškos gyventojų organizacijos tradicijas, tokio poveikio kaip vokiečiai lietuvių miestų raidai nepadarė.

> Rusėnų miestuose buvo įspūdingai išplėtotos amatų specializacijos, pirkliai palaikė pavydėtinai plačius tarptautinius prekybos ryšius. Nuo XII a. jie įgijo didelių politinių galių, apriboję žemių kunigaikščių ir jų administracijos valdžią miestuose. Konkretaus poveikio lietuvių miestų genezei ir raidai nematyti nei socialinio (miesto bajorijos egzistavimas), nei administracinio (gyventojų „večės" institutas, kunigaikščio valdžią mieste ribojanti sutartis *(rjad)* su miestiečiais, „posado", t. y. miesto, valdymas, kunigaikščio administracija – tūkstantininkai ir šimtininkai), nei urbanistinio (seniausia mūrinė statyba Vilniuje rygietiška) gyvenimo srityse.

Kaip rodo rusėnų miestiečių susitelkimas Kernavėje ir Vilniuje, etninėje Lietuvoje jie suformavo eksteritorines bendruomenes, kurių plėtra nesikirto nei su lietuvių ir vokiečių miestiečių gyvenviečių, nei su didžiojo kunigaikščio dvaro (rūmų), įgulos ir administracijos teritorine plėtra. Ribotą rusėnų įtaką lietuvių miestų raidai smarkiai nulėmė politiniai ir ūkiniai veiksniai. Iki XIV a. pradžios Lietuvai pavaldžių rusėnų miestų likimas neglostė. Patekimas į Lietuvos priklausomybę sudavė klestintiems jų ūkiams antrą žlugdantį smūgį po chano Batijaus totorių invazijos. XIII a. antroje pusėje du vienas po kito vykę totorių ir rusėnų antpuoliai sunaikino Naugarduką kaip prekybos ir amatų centrą. Lietuvių valdovui su Voluinės ir Haličo kunigaikščiais varžantis dėl Valkavysko ir Slanimo, šie miestai keliavo iš vienų rankų į kitas. Gardinas nuo XIII a. aštunto dešimtmečio vis kentėjo nuo totorių, rusėnų ir Vokiečių ordino kariuomenių puolimų. Savaime suprantama, kad didysis kunigaikštis pasirūpino tų kraštų amatininkų ir prekijų saugumu: perkėlė juos į etninę Lietuvą –

Kernavę, Vilnių. Kernavėje šie amatininkai buvo profesionalūs meistrai, pavyzdžiui, mokantys gaminti juvelyrinius dirbinius iš aukso.

XIV a. Gediminaičiai užvaldė senus didelius rusėnų miestus, bet nepakeitė jų vidinio gyvenimo tradicijų ir sanklodos: užteko to, kad jie pripažino Vilniaus valdžią, tvarkingai mokėjo mokesčius ir atliko kitas prievoles didžiajam kunigaikščiui. Kaip liudija Polockui Vytauto duota žemės privilegija, jau XIV a. pirmoje pusėje tarp kunigaikščio ir miesto būdavo sudaroma sutartis *rjad*, kuri tradiciškai lyg ir saugojo miestą, ribojo žemės kunigaikščio valdžią. Vis dėlto vienoje srityje Gediminaičių valdžia nedarė nuolaidų: ji pakirto miestiečių „večės" ir stačiatikių vyskupo galias kviestis į valdžią norimą kunigaikštį arba išvyti nepageidaujamą. Vienintelis norimas tegalėjo būti Gediminaitis. Vilnius visapusiškai palaikė ir skatino savų rusėnų miestiečių prekybinius ryšius su Hanza. Nuo XIV a. pradžios daugelio rusėnų miestų ūkis atsigavo ir suklestėjo, pavyzdžiui, Polocko, Naugarduko.

> Naugardukas tapo tam tikra sintezuojančių procesų, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės civilizacijos kūrimo arena, kurioje formavosi lietuvių pertvarkoma naujoviška Rusios dalelė: Vytenio ir Gedimino laikais statoma katalikų bažnyčia, 1315–1317 m. įkuriama Lietuvos stačiatikių metropolija (veikė iki 1330 m.). Naugarduką, kaip kunigaikštystę, nuo 1329 m. valdė Gedimino sūnus Karijotas ir stačiatikiais tapę jo palikuonys.

Negausūs lietuvių miestai plėtojosi veikiami vietinių politinių, ūkinių ir administracinių procesų ir rygietiškų (vokiškų) ūkinių įtakų, tai leido 1387 m. sėkmingai įdiegti europietišką savivaldos modelį.

1.6. Plėšikai ir „plėšikėlių taika"

Visuotinai žinoma, kad ankstyvieji Lietuvos istorijos amžiai buvo neramūs. Artimesnių ar tolimesnių kaimynų antpuoliai ir kerštо žygiai buvo įprastas reiškinys. Tokia padėtis būdinga visuomenėms, kuriose valstybinės valdžios struktūros menkai išplėtotos, valdžios teritorializacija dar neįvykusi. Tokioje visuomenėje nebuvo sąlygų net ir didiesiems kunigaikščiams garantuotai įgyti teisingumo vykdymo monopolio. Tuo metu daugeliui žmonių reikalingą gyvenimo saugumą galėjo garantuoti tik giminė arba pasidavimas stipresniojo (kunigaikščio ar bajoro) valdžiai. Tačiau kaip kiekvienoje visuomenėje, taip ir pagoniškos Lietuvos, būta asmenų, gyvenančių anapus pagrindinius visuomenės sluoksnius vienijančių struktūrų.

Tokie buvo plėšikai, jiems karinis Lietuvos gyvavimo fonas teikė neblogas sąlygas klestėti. Apie jų elgesį ir santykį su vietiniais gyventojais žinių neišliko. O kad jų būta, daugiausia žinome iš vokiečių kronikų, aprašančių XIII–XIV a. įvykius. Į Prūsijos žemes atsibeldę lietuvių plėšikai dažniausiai susiburdavo į 100, retai kada daugiau nei 100 asmenų grupes. Tokie būriai imdavo plėšikauti svetimo krašto teritorijoje. Jie veikdavo kaip ministruktūra, lygiagreti su didžiojo kunigaikščio kariuomene. Panašiai galima vertinti ir Prūsijos plėšikus, kurių būriai veikdavo dykroje arba lietuvių žemėse su Vokiečių ordino vadovybės žinia.

Svarbu pabrėžti, kad XIII a. pirmaisiais dešimtmečiais vokiečių riteriams užkariavus Prūsijos ir Livonijos kraštus tenykščių plėšikų gaujos gyvavo ir toliau. Būdamos pavaldžios komtūrams, jos turėjo pagrindą netrukdomos veikti krašte ir už jo ribų – Vokiečių ordino pageidaujama kryptimi. Ordino kronikininkas Petras Dusburgietis yra pateikęs ne vieną vaizdingą aprašymą, kaip šios gaujos veikė Prūsijoje, jotvingių žemėse ir Lietuvoje. Jis pažymi: „Vargu ar kas galėtų nuodugniai papasakoti, kokie nuostabūs ir nepaprasti buvę žygiai krikščionių plėšikautojų“ (Petras Dusburgietis, p. 201). Anuomet ypač garsėjo Martynas iš Golino, vadovavęs mišriam vokiečių ir prūsų plėšikų būriui. „Tas pats Martynas ir būrelis kitų vyrų vėl priėjo vieną Sūduvos žemės kaimą ir vakaro prietemoje, kai vieni maudėsi pirtyje, antri vakarieniavo, o treti ėjo visokias tarnybas, jį užpuolė, o visus žmones iššudė“ (ten pat, p. 201–202). Panašiu „žygdarbiu“ Martynas iš Golino pagarsėjo ir Lietuvoje. Vienas lietuvis, vardu Pelužis, įžeistas kunigaikščio, sumanė kerštо planą. Atvykęs pas Karaliaučiaus komtūrą, jis gavo į talką Martyną iš Golino ir dar kiek daugiau nei 20 „narsių vyrų, labai įgudusių plėšikauti“ (ten pat, p. 216). Palaukę, kol kunigaikščio vestuvių svečiai nusigers, šie vyrukai surengė tikrą kruviną pirtį: žuvo apie 70 lietuvių kilmingųjų, tarp jų ir Pelužio skriaudėjas, buvo pagrobta jaunavedžių pora, bajorų žmonos, vaikai, tarnai, žirgai, auksas, sidabras ir namų apyvokos daiktai. Panašiai iš pasalų puldinėdavo ir lietuvių plėšikai. 1298 m. netikėtai atsidanginęs 140 lietuvių būrys užpuolė Štraisbergo miestelį ir iššudė visus jo gyventojus vyrus, kartu ir tenykštį kunigą, o moteris ir vaikus paėmė į nelaisvę (ten pat, p. 240). 1300 m. 75 lietuviai netikėtai įsiveržė į vieną Varmės vyskupijos Glotavos valsčiaus kaimą, sudegino jį ir „iššudė ar pagrobė viską, ką ten rado gyvą“ (ten pat, p. 241). Galiausiai 1315 m. būrys lietuvių atliko Martyno iš Golino vertą „žygdarbį“: iš vietinio Kuoknesės miestelio gyventojo sužinoję, kad viena jaunoji su gausia palyda ir kraičiu tam tikru metu turi išvykti į savo jaunikio namus, lietuviai surengė pasalą ir nutaikę tinkamą progą puolė – tik

vienas kitas paspruko ir taip išvengė žūties arba vergovės. Tokie laikai, tokie papročiai.

Suprantama, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios atsiradimas Lietuvoje turėjo paveikti tas sąlygas, kurios dar nuo gentinių laikų leisdavo susiburti plėšikų gaujoms. Neturime išsamių duomenų, kurie leistų apibūdinti, kiek tokie plėšikai buvo pavaldūs didžiojo kunigaikščio valdžios pareigūnams. Tikėtina, kad net ir XIII a. pabaigoje – XIV a. pirmoje pusėje Lietuvoje, o ypač Žemaitijoje, buvo tinkamos sąlygos autonomiškoms ir laikinoms plėšikų gaujoms susiburti. Ko gero, kartais būdavo susiburiama tik vienam žygiui konkrečia proga. Veikiausiai toks būrys susitelkė 1290 m. birželį. Jį sudarė 36 vyrai iš Aukaimio, norėję, kaip teigia Petras Dusburgietis, „patrikdyti plėšikiškais išpuoliais Ragainės broliams ramybę" (Petras Dusburgietis, p. 223). Žinoma, čia reikia turėti omenyje, kad tokio laikino būrio narius vadinti plėšikais galime tik iš dalies. Pati sąvoka „plėšikas, plėšikai" (vok. *Struter,* lot. *latrunculi*) yra apipinta šiuolaikinėmis asociacijomis, brėžiančiomis griežtą ribą tarp kario ir plėšiko. Lietuvių ir kryžiuočių karo laikais tokios aiškios skiriamosios ribos nebuvo, nes tie patys žmonės galėjo veikti ir kaip didžiojo kunigaikščio ar didžiojo magistro kariuomenės kariai, ir kaip nedidelio plėšikaujančio būrio nariai. Kaip matėme, net ir kunigui Petrui Dusburgiečiui pats savaime plėšikas neatrodo neigiamas ar smerktinas personažas, žinoma, tol, kol veikia prieš „stabmeldžius". Iš daugelio liudijimų matome, jog grobiamuosius žygius, kaip turto įsigijimo šaltinį, to meto lietuvių visuomenė vertino teigiamai, tad galime nė kiek neabejoti, kad plėšikų lietuvių veikla svetimuose kraštuose ir lietuviams kėlė ne mažesnį pasitenkinimą negu Petrui Dusburgiečiui Prūsijos plėšikų. Suprantama, visuomenėje vyraujant tokioms vertybėms, o dar vykstant karui su kryžiuočiais, Lietuvos didieji kunigaikščiai rūpinosi ne persekioti ar išsklaidyti plėšikų būrius, o juos pažaboti. Tai reiškia, kad abi pusės turėjo neperžengti tam tikrų ribų: plėšikai turėjo nepakenkti tiesioginiams didžiojo kunigaikščio interesams, neplėšti jo žmonių ar valdų, o didysis kunigaikštis turėjo netrukdyti plėšikams gyventi įprastą gyvenimą. Palankią aplinką plėšikavimui klestėti sudarė karas tarp Vokiečių ordino ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio. Kaip Vokiečių ordinui buvo parankūs savi plėšikai, veikiantys prieš „stabmeldžius", taip didžiajam kunigaikščiui buvo naudingi plėšikai, galintys veikti Prūsijoje arba Livonijoje. Savo ruožtu Lietuvos plėšikai privalėjo paisyti didžiojo kunigaikščio valdžios ne tik todėl, kad šis turėjo kur kas didesnes pajėgas, bet ir todėl, kad didžiojo kunigaikščio valdžia jiems teikė saugią užuovėją nuo Vokiečių ordino ekspansijos, mat jei ji būtų buvusi

sėkminga, įprastam jų gyvenimo būdui būtų atėjęs galas. Tad jau dabar galime daryti išvadą, kad karo padėtis tarp Vokiečių ordino ir Lietuvos teikė palankias sąlygas plėšikavimo reiškiniui egzistuoti. O dabar galime atidžiau pažvelgti, kaip reiškėsi Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžia „saviesiems" plėšikams.

Geriausiai Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžia plėšikams matyti iš tų istorijos šaltinių, kurie liudija, kaip buvo reguliuojami taikūs santykiai tarp skirtingų šalių subjektų ir kaip jiems buvo stengiamasi garantuoti saugumą. Su vakarų ir šiaurės kaimynais glaudesnius santykius nusprendusiam užmegzti Gediminui rūpėjo suteikti bent šiokį tokį saugumą į Lietuvą kviečiamiems amatininkams, valstiečiams, riteriams ar prekybos tikslais ketinantiems atvykti užsienio pirkliams. Tad tikriausiai neatsitiktinai, dar tik besimezgant intensyvesniems kontaktams, iškilo klausimas dėl lietuvių plėšikų veiklos. Rygos miesto tarybos nariai 1322 m. lapkritį, sužinoję apie Gedimino pasiryžimą sudaryti paliaubas ar taiką su Livonijos vokiečiais, netruko jam priminti, kad „jūsų plėšikėliai" vis dar pridaro didelių nuostolių Rygos apylinkėse. Dėl to rygiečiai nuolankiai prašė, kad jis malonėtų įsakyti plėšikėliams ateity susilaikyti nuo panašių eibių (*Chartularium Lithuaniae*, p. 43). Regis, Gediminas prašymą patenkino ir bent tol, kol lietuviai ir rygiečiai buvo sąjungininkai, pastarieji iš lietuvių plėšikų nepatyrė nemalonumų. Taigi jau tada, XIV a. pirmoje pusėje, plėšikų gaujų veikla tapo vienu iš tarptautinių sutarčių punktų. Netiesiogiai plėšikų veiklą, arba plėšikavimo reiškinį, mėginama reguliuoti pagal Gedimino ir Livonijos vokiečių 1323 m. spalio 2 d. sutartį. Sutarties šalys sutiko, kad „jei kas nors kito turtus išsigabentų į kitą žemę, privalo sugrąžinti, kada tik būtų pareikalauta" (*Chartularium Lithuaniae*, p. 75). Panašus reiškinys 1338 m. sudarant taikos sutartį tarp Lietuvos ir Livonijos ordino buvo labiau detalizuotas. Be to, pasikeitė ir jo kontekstas. Kitaip nei 1323 m. Vilniaus sutartyje, kur saugumas užsienio pirkliams buvo garantuojamas pagal teritorinį (viso krašto ploto) principą, šioje 1338 m. sutartyje atsirado išlygų: buvo numatyta, kad pirkliai gali jaustis saugūs tik siaurame („kiek gali nusviesti ietį") kelio ruože, einančiame palei Dauguvą, o paskui per Balninkus, Giedraičius ir Nemenčinę Vilniaus link; toliau už Rygos ar Vilniaus keliaujančiam pirkliui buvo garantuojamas saugumas tiek, kiek siekė sutarties sudarytojų valdžia. 1338 m. sutartyje numatyta, kad jei lietuvis ar rusėnas per taikos ruožą pabėgtų į krikščionių žemę su turtu ir būtų įrodyta, kad tai svetimas turtas, Livonijos ordino magistras šį turtą privalo grąžinti tikrajam savininkui. Panaši procedūra buvo numatyta ir tada, jei vokietis

su svetimu turtu pabėgtų į Lietuvą ar Rusią. O jeigu lietuviui, rusėnui arba vokiečiui pavyktų pasprukti į „priešo" žemę ne per taikos ruožą, tai net jei jis atsigabentų svetimo turto, šio galima ir negrąžinti. Palyginę atitinkamas 1323 ir 1338 m. taikos sutarčių nuostatas, galime daryti išvadą, kad pastaroji sutartis atspindėjo, pripažino ir tam tikroje teritorijoje plėtojo sąlygas, palankias plėšikiškai veiklai. 1323 m. sutarties šalių atstovai garantavo saugumą pirkliams visose savo valdose, o 1338 m. – tik aiškiai apibrėžtame prekybos kelyje. 1323 m. sutartyje svetimo turto grąžinimas buvo numatytas kaip teisinis principas, o 1338 m. sutartyje leista gan aiškiai suprasti, kad rizikos nevengiantis plėšikas ar šiaip kokį nors nusikaltimą padaręs asmuo gali atsidanginti į „priešo" teritoriją su svetimu turtu. Be to, reikia turėti omenyje, jog 1323 m. sutartyje buvo numatyta, kad tik nelaisvieji bėgliai (vergai), pabėgę į svetimą kraštą, turi būti grąžinti šeimininkams. 1338 m. sutartyje tokios išlygos nebėra, ir iš tiesų bet kurios socialinės padėties žmogus galėjo pasprukti į užsienį be baimės būti sugrąžintas atgal. Suprantama, kad tai labiausiai turėjo rūpėti kuo nors nepatenkintiems savo krašte arba turintiems priežasčių slapstytis nuo teisingumo vykdytojų žmonėms. 1323 ir 1338 m. sutarčių palyginimas rodo ir ribotą tiek Livonijos vokiečių, tiek Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžią plėšikams.

Plėšikų ir valdovų santykiai buvo grindžiami abipusiu išskaičiavimu. Gediminas galėjo sulaikyti nuo plėšikavimo Rygos apylinkėse, bet nenorėjo ir negalėjo išvis uždrausti ar panaikinti šios veiklos. Mat valdovui ėmus elgtis per daug šiurkščiai, plėšikai galėjo perbėgti į priešo pusę, o šis, kaip regėjome iš pasakojimo apie Pelužį, tuo tikrai būtų apsidžiaugęs. Tad galime teigti, kad plati erdvė, kurioje vyko lietuvių ir kryžiuočių karo veiksmai, buvo ir tinkama niša plėšikams veikti. Siauri „taikos ruožai" tarp Livonijos ir Lietuvos tik šiek tiek ribojo plėšikų veiksmų laisvę svečioje šalyje. Iš tiesų per visą XIII a. ir iki pat XIV a. pabaigos tiek vokiečių, tiek lietuvių plėšikai turėjo apsčiai progų pasalūniškai puldinėti svetimo krašto gyventojus.

XIV a. antroje pusėje, kai karas tarp Vokiečių ordino ir Lietuvos vyko smarkiausiai, plėšikai ir toliau aktyviai reiškėsi. Tiesa, būtinybė bent kiek reguliuoti jų veiklą neišnyko ir šie derybomis įgyvendinami mėginimai paskatino sukurti keistoką naujadarą – „plėšikėlių taika" *(pax latrunculorum)*. Apie ją kalbama Livonijos magistro Vilhelmo iš Frimersheimo ir Lietuvos kunigaikščių Algirdo bei Kęstučio 1367 m. lapkričio 7 d. sutartyje (*Chartularium Lithuaniae*, p. 303). Joje patikslintas jau tapęs įprastas „taikos ruožas" tarp Livonijos ir Lietuvos ir pažymėta, kad nė vienos šalies

plėšikai neturi teisės šiuo „taikos ruožu" keliauti, kitaip nei Livonijos magistro ar Lietuvos kunigaikščių vedamos kariuomenės, kurios galėjo nevaržomos žygiuoti net per „taikos ruožą". Svarbu pažymėti, kad šioje sutartyje yra minimas lietuvių didiko Stirpeikio „taikos ruožas", jis driekėsi Dauguvos pakrantėmis iki Ikškilės pilies apylinkių. Tai rodytų, kad Lietuvos atsakomybė už „plėšikėlių taiką" teko lietuvių didikui net ir toje „taikos ruožo" dalyje, kuri plytėjo pačioje Livonijoje. Čia taip pat svarbu pabrėžti dar šį tą. Iš lietuvių didiko Stirpeikio paminėjimo „plėšikėlių taikos" sudarymo kontekste aiškėja, jog Lietuvos kunigaikščiai plėšikų priežiūrą, kaip ir kai kurias kitas vietos valdžios funkcijas, perduodavo vietiniams didikams (plg. Petrauskas, R., 2003, p. 164–165). Galima numanyti, kad panaši Livonijos atsakomybė už savo „plėšikėlių taiką" teko pasienio pilių – pvz., Mintaujos, Duobelės, galbūt ir Daugpilio bei kitų – komtūrams. Kadangi 1367 m. sutartyje minimo „taikos ruožo" ribos yra Ikškilė ir Videniškiai, galime manyti, kad Livonijos pasienio komtūrų atsakomybė už savo „plėšikėlių taiką" siekė Videniškius. Anapus jų plytėjo karo zona – tikras plėšikų rojus. Ko gero, būdingą, nors ir gana kraupų pavyzdį pateikė Livonijos kronikininkas Hermanas Vartbergietis. 1373 m. balandį aštuoni plėšikai, pasiųsti Mintaujos komtūro, viename lietuvių kaime sudegino šešiasdešimt į puotą susirinkusių žmonių. Kadangi neturime jokių duomenų, kad Lietuva būtų nutraukusi 1367 m. sutartį, galime manyti, jog tokie veiksmai nekomplikuodavo Lietuvos ir Livonijos santykių. Panašūs lietuvių plėšikų veiksmai tik papildydavo abipusių žiaurybių vaizdą.

Netiesioginės, bet gana vaizdžios Vokiečių ordino pasienio pilių komtūrų sąsajos su plėšikų pasauliu atsiskleidžia iš to, kad kaip tik XIV a. antroje pusėje kai kurie iš jų patys aktyviai naudojosi plėšikų antpuolių metodais – iš pasalų, mažais, bet paslankiais būriais. Antai Ragainės komtūras Henrikas iš Šėningeno, iš Prūsijos gilumos pasikvietęs savanorių, dykroje „plėšikų papratimu" puldinėjo tenykščius gyventojus, net paėmė nelaisvėn vieną bajorą, vardu Vaidis, ir prisigrobė įvairaus turto (Vygandas Marburgietis, p. 128). Nuo šio Ragainės komtūro stengėsi neatsilikti ir Įsruties komtūras Vygandas iš Baldersheimo. Jis ne sykį buvo išjojęs į dykrą paplėšikauti. Apie tokius lietuvių veiksmus XIV a. antroje pusėje turime mažiau duomenų, nes vokiečių šaltiniai visų pirma vaizdavo saviškių žygius. Vis dėlto galime neabejoti, kad panaši veikla nebuvo svetima net ir aukščiausio rango lietuviams. Antai Trakų kunigaikštis Kęstutis leisdavo sau plėšikams būdingus grobiamuosius veiksmus: 1366 m. į susitikimą su maršalu Heningu Šindekopfu jis su palyda atjojo raiti ant žirgų, kuriuos

pakeliui pasigrobė iš Vokiečių ordinui priklausančios Tamaviškių pilies. Tokie pavyzdžiai rodo, kad nusistovėjus ilgalaikiam karui smulkiosios kariavimo formos, kurias galima vadinti tiesiog plėšikavimu, dar labiau paplito. Jų ėmęsi žmonės iš to gyveno ir nebuvo suinteresuoti ilgalaike taika, kuri reikštų jų „verslo" pabaigą.

2. Nuosavybė

2.1. Bendruomenės nuosavybė

Nei istorijos šaltiniai, nei tyrinėtojai neatskleidė bendruomeninės, arba kolektyvinės, giminaičių žemės nuosavybės ir aiškios bendruomenės renkamų pareigūnų valdžios XIII–XIV a. Lietuvoje. O kad tokios kadaise būta, rodo liekanos, aptinkamos žemėvaldos, fiskaliniuose, socialiniuose santykiuose ir papročiuose. Pagrindinis bendruomenės liekanų požymis – kolektyvinė gyventojų grupių atsakomybė, bendri į(si)pareigojimai, lygiavos siekis valdant nekilnojamąjį ir kilnojamąjį turtą, vienodos teisės jį įgyti arba juo dalytis garantavimas. Viena ryškiausių bendruomeninės žemėvaldos liekanų tektų laikyti net iki XV a. vidurio varžomą laisvą disponavimą paveldima žemės nuosavybe, alodu, iki 1387 m. privilegijos lietuvių bajorijai. Tik gavus artimų ir tolimų giminaičių sutikimą žemė būdavo parduodama, dovanojama, „paleidžiama" iš giminės rankų. Lietuvių kaimynų istorijos šaltiniuose yra aiškiau rašoma apie dirbamos žemės plotų perdalijimą – kuršių kraštuose kas dvidešimt metų (1234 m.), gal ir latvių kraštuose (Назарова, Е. Л., 1980, p. 128). Taip įsivaizduota bendrai gyvenančių ir dirbančių žemės naudotojų lygybės garantija – turtėti ir skursti visi turėjo kartu. Ir vėliau Livonijoje XIV–XVI a. kaimo bendruomenė, kaip juridinė visuma, atidžiai kontroliavo almendą – kaip naudojamasi bendromis naudmenomis: nauja šeima galėjo įdirbti sau žemę tik savo jėgomis, niekieno nepadedama. Lietuviai, regis, XII a. pabaigoje – XIII a. pradžioje naudojamos žemės perdalijimus jau buvo įveikę. Individualius alodus jie turėjo valdyti kaip nuosavus ir paveldimus. Tokį modelį Galas Anonimas *Lenkų kronikoje* aprašo kaip egzistavusį prūsų žemėse XI–XII a. sandūroje, esą jie naudojasi burtais pasidalyta žeme *per sortes heraeditarios... dispartita*, bet jau paveldima. Šio iki XIII a. išnykusio lietuvių socialinio gyvenimo liekana iš Leipalingio, veiksmą apibūdinančiu terminu 1541 m. lietuviškai užrašyta rusėniškame dokumente

kaip „burtai“ – *на бурть выездил* (LVIA, Lietuvos Metrika, kn. nr. 27, l. 84–85), yra žemės dalijimo veiksmai per ginčus dėl tikslesnių jos ribų.

Juozas Jurginis yra aptaręs kai kurias lietuviškos laukininkų bendruomenės liekanas (Jurginis, J., p. 170, 172–173, 184–185, 187). Žemaitijos laukininkų bendruomenės XIV a. atsitvėrusios viena nuo kitos aštriai apgenėtų rąstų užvartomis. *Kazimiero teisyne* (1468 m.) išliko bendros atsakomybės teritorijos supratimas, nors *Trečiajame Lietuvos Statute* (1588 m.) ji jau apibrėžiama mechaniškai – 2 mylių, apie 14 km, spinduliu nuo kaimo žemėse įvykdyto nusikaltimo vietos, t. y. bendruomenė suvokiama kaip apylinkė. XVI a. dar akivaizdi kolektyvinė apylinkės gyventojų pareiga gaudyti žmogžudį arba mokėti baudą už žmogžudystę jos teritorijoje, gaudyti vagį sekant jo pėdomis. Tirdamas pasėdžio ir mezliavos prievoles Jurginis nurodė, kad jas atlikdavo atskiri ūkininkų kiemai ar tarnybos, nors aktuose iš inercijos vis dar reikalaujama, kad mezliavą duotų visas valsčius. Prie kitų liekanų paminėtina įeigos teisė į privačias bajorijos, Bažnyčios ar valdovo naudmenas, t. y. galimybė pasigauti žuvų, prisikirsti malkų, pasiimti statybinės medžiagos, plėšti karnas ir luobas, prieiti prie savo pievų, drevių svetimose naudmenose.

Tyrinėtojai ilgai nepastebėjo dar vienos Lietuvos bendruomeninio gyvenimo apraiškos – *tarnybos*, ypač jos būklės iki XVI a. vidurio Valakų reformos. Tarnyba – tai gamybinė, prievolinė ir juridinė ūkininkų bendrija, kurią sudarė gimininges šeimos – giminė. Prie tarnybos galėdavo prisidėti ir ne giminaičiai, vadinamieji stangininkai, *потужники*, arba pagal Mažvydą – „stangaujantys žmonės“. Jie taip pat tapdavo giminaičiais, atliekančiais tokią pačią tarnybą. Tarnyba valdė ir naudojosi kelių valakų didumo arimais, pievomis ir dirvonais, kai kurios jų turėdavo iki 20 valakų ir ūkiniu pajėgumu pranoko bajorijos ūkius. Tarnybos nariai, kaip kolektyvinė giminė, šaltiniuose „broliava ir gentis“, galėdavo dalyvauti teisme ir bendrai liudyti, eiti tą pačią tarnybą, išlaikyti teisę ateityje šią tarnybą eiti kitiems giminaičiams, kuriems valdžia jau yra skyrusi kitą tarnybą, valdyti bendras nedirbamas tarnybos žemes. Kita vertus, tarnybos šeimos valdė vis dėlto individualias žemes (ūkius) ir galėjo atsiskirti arba būti nuo jos atskirtos sukuriant naują tarnybą. Iš esmės tarnyba – tai artimų giminaičių (didelės šeimos) bendruomenė. Vienas svarbus jos funkcionavimo aspektas, aiškiai užfiksuotas XV a. antroje pusėje, yra tas, kad bajorų tarnybos galėjo priimti paprastus žmones, t. y. juos subajorinti. Tai leidžia teigti, kad tarnyba Lietuvoje nebuvo reiškinys, atsiradęs po 1387 m. privilegijos bajorams. Ją reikia laikyti ikivalstybinės epochos bendruomeninių socialinių ryšių apraiška. Tarnybos struktūra ir funkcijos

pateikia atsakymus į svarbius klausimus apie individualaus alodo radimąsi ir jo valdymą gimininėje žemėvaldoje, apie svetimų žmonių prisidėjimo prie giminaičių kolektyvo būdus ir visuomeninius, fiskalinius, juridinius, teritorinius šio modernaus tam tikros epochos kolektyvo, mat priima ir ne gimines, atsiradimo padarinius, apie tokios giminės galimybę turtėti, apie bendruomenės santykius su valdžia.

Remiantis tarnybos modeliu sunku atsakyti į klausimą, kaip Lietuvoje dingo renkama bendruomenės valdžia. Dažniausiai pateikiamas tradicinis atsakymas – ji virto ikivalstybine diduomene, įgijusia paveldimą valdžią bendruomenių nariams ir jų gyvenamoms teritorijoms. Patikimai iliustruoti šį procesą Lietuvos istorijos šaltinių duomenimis neįmanoma, nes tų duomenų stinga, likę tik iškraipytų nuotrupų. Petras Dusburgietis XIII a. pabaigoje rašo apie paprastus žemaičius, kuriuos valdo jų diduomenė. Stiprėjant didžiojo kunigaikščio valdžiai, vietos diduomenės atstovus, kaip teigia Rimvydas Petrauskas, valdovas skirdavo valdžios pareigūnais. Vadinasi, renkamų bendruomenės pareigūnų funkcijos iš tikrųjų atiteko diduomenei. Pagal *Prūsų teisyną* (1340 m.) kaimo bendruomenės turėjo tik renkamą skerdžių, o seniūnas buvo susijęs su Vokiečių ordino pareigūnų skiriama administracija. Ordinas kruopščiai naikino prūsų bendruomenės institutą.

Susidarant valstybei lietuvių bendruomenė jau buvo patyrusi rimtų permainų, pagrindinės jos funkcijos, žemėvaldos kontrolė, mokesčių mokėjimo priedermė ir valdžia, atiteko alodų savininkams. Tarp jų turėjo būti lietuvių diduomenės šeimų, nes kaip tik turtėjimas ir socialinė nelygybė tarp bendruomenės narių labiausiai ją griovė, toms šeimoms atiteko bendruomenės valdžia. Tarp alodų savininkų jokios turtinės ir socialinės lygybės jau negalėjo būti. Giminaičių bendruomenės teisių likučiai tapo kaimo bendruomenės paprotinėmis normomis.

2.2. Turtas ir turtėjimas

Jokie bendruomeninių papročių diktuojami suvaržymai iki Lietuvos valstybės susidarymo nebeturėjo galios stabdyti stiprėjančios turtinės ir socialinės nelygybės. Turtingos baltų diduomenės egzistavimą liudija tiek archeologijos, tiek istorijos šaltiniai [**71**]. Turto ir nelygybės sampratos jau buvo grindžiamos aiškiai ideologizuotomis sąvokomis. Viena XIII a. antro dešimtmečio popiežiaus bulė netikėtai suprantamai apibūdino turto reikšmę ikivalstybinėje baltų visuomenėje, konkrečiai – prūsų. Popiežius 1216–1217 m. įgaliojo neįvardytą lenkų kunigaikštį duoti kaimą

[71]
Pakabinama cilindrinė geležies spyna. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a. pab.–XV a.

[72]
Prie diržo segama piniginė su sagtimi. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. pab.

krikščionims misionieriams Prūsijoje, vyskupui Kristijonui ir jo broliams vienuoliams, išsimaitinti, nes

> „<...> jie, kęsdami neturtą ir nepatogumus, negali gerai savo tarnybos atlikti. Mat jie gėdisi eiti pas naujai į tikėjimą atverstuosius elgetauti laikinųjų dalykų, kad kartais neatrodytų ieška palankumo visai ne Jėzui Kristui, bet sau naudos, ypač kai pagonys juos tuoj apipila priekaištais, jog mūsų Dievas esąs vargšas, o jų dievai, būtent demonai, – pertekę“ (*Baltų religijos...*, p. 216–217).

Prūsui turtas – didelė dorovinė vertybė, kurią suteikia, sankcionuoja dievai. Turčius artėdavo prie dieviškumo, t. y. turėjo būti ypač dievų globojamas. Toks pat turtingas ir garbingas kaip žemėje žmogus persikeldavo amžinai gyventi dausose – tai laidotuvių laužų liepsnose ir dūmuose išvysdavo žyniai: kaip rašoma Christburgo sutartyje (1249 m.), „Pakėlę į

[73]
Sidabro segė iš Stakliškių lobio, XIII–XIV a.

dangų akis, šaukdami jie melagingai tvirtina matą čia pat esantį velionį, skriejantį ant žirgo per vidurį dangaus, pasipuošusį žvilgančiais ginklais, nešantį rankoje vanagą ir su dideliu būriu palydos einantį į kitą pasaulį" (*Baltų religijos...*, p. 241). Ikivalstybinės visuomenės skirtingo didumo turtu pagrįsta nelygybė buvo dievų nustatytos tvarkos atspindys žemėje. Kaupti turtą, turtėti buvo didžiai moralu ir siektina. Menkesniems už turtuolį žmonėms tai turėjo žadinti pagarbą. Turtą reikėjo kitiems parodyti, pasinaudojant materialinėmis ir socialinėmis raiškos priemonėmis [**72**, **73**].

Turtingas lietuvis irgi laikytas dievų numylėtiniu. Antai žemaičiai, 1261 m. ragindami Mindaugą nutraukti taiką su Livonija ir atsimesti nuo krikščionių, jį įtikinėjo: „Tu turi dėl to kentėti, / kad tu, pagirtinas karalius, / galingas ir, be to, turtingas, / savo dievus apleidai, / kurie tavo tėvams padėjo / ir jų darbus globojo" (*Eiliuotoji Livonijos kronika*, eil. 6404–6409). Lietuvoje, formuojantis ir stiprėjant monarcho valdžiai, kaimynų šaltiniuose lakoniškai apibrėžiamo turto dydis modeliavo kovotojų dėl valdžios pergales ir pralaimėjimus. XIII a. viduryje Mindaugas pakirto brolėnų galią užgrobdamas jų tėvonijas ir turtą. Treniotos jėgą Mindaugo nužudymo išvakarėse apibendrino *Eiliuotoji Livonijos kronika*: „Buvo kitas lietuvis, / kuris slapta jam pavydėjo / ir tiek pat draugų turėjo, / taip pat ir turtais / jis Mindaugui prilygo." Turtas buvo ne tik pagarbos, bet ir jėgos garantas, nes diduomenei reikėjo maitinti savo ištikimus draugus, t. y. kariaunas. Dievai mylėjo ir globojo diduomenę.

[74]
Kernavės „Perkūnas“ (žvakidės fragmentas). Žemutinė Saksonija, XIII a.

Ankstyvosios lietuvių diduomenės turtėjimo šaltiniai yra daugiau ar mažiau žinomi. Lietuvos kaimynai savo metraščiuose ir kronikose nuo XII a. devinto dešimtmečio ėmė užrašinėti faktus apie plėšikiškus nuožmių lietuvių kariaunų žygius savo kraštuose. Jos grobė viską, ką tik galėjo išsigabenti namo ant nešulinių arklių ar rogėmis, jei tik žygis nesibaigdavo kruvinu pralaimėjimu persekiojantiems šeimininkams. Į Lietuvą plūdo arkliai ir žirgai, galvijai, belaisviai vergai, grūdai, ginklai, darbo įrankiai, drabužiai ir audiniai, pinigai, brangieji metalai ir bažnyčių ar vienuolynų vertybės [**74**]. Pasamdytos kitų kunigaikščių, lietuvių kariaunos galėdavo prisiplėšti gal net saugiau, nes būdavo palaikomos vienos iš teritorijoje konfliktuojančių jėgų. Pirmuosius samdymo požymius galima aptikti per 1159–1162 m. Polocko ir Minsko kunigaikščių vaidus dėl valdžios: lietuviai kariavo Polocko kunigaikščio Rogvolodo varžovo, Minsko kunigaikščio Volodario, kariuomenėje. XIII a. pirmoje pusėje tokių samdinių būta žiemgalių, lenkų, Haličo-Voluinės kunigaikščių kariuomenių gretose. Dalies grobio kariaunos negabendavo į Lietuvą, – tai vis dėlto, kaip teigia Werneris Paravicinis, buvo brangu ir pavojinga, – o parduodavo per žygį. Išliko turbūt vienintelė žinutė apie tų „pirklių“ prekę, prie Vitebsko parduodamus vergus (datuojama 1286–1307 m.):

> „Vitebsko kunigaikščiui Michailui lenkiasi Rygos tarėjai ir visi miestiečiai <...> Buvo atvažiavęs pas tave vienas jaunuolis, mūsų miestietis, kuris anksčiau nebuvo pas jus, ir tuo metu lietuvių kariuomenė stovėjo prie miesto. Jis norėjo eiti

prie kariuomenės ir nusipirkti mergų, pasiėmė kalaviją, kaip mes esame įpratę daryti <...>" (*Mindaugo knyga*, p. 49).

Judrios plėšikaujančių lietuvių kariaunos dažniausiai priklausė stambesniems didikams, kunigaikščiams: jos nešė jiems turtus. Jie patys retai kada leisdavosi į tolimus ir pavojingus žygius ar persekiodami tykodavo pirklių karavanų, žvarbdavo pasalose prie Dauguvos, Pripetės, Bugo. Be abejo, Lietuvą supantys prekybos keliai pirmiausia teikė naudą lietuvių diduomenei. Lietuvos valdymo centrų kūrimasis tarp upių (Nemuno, Neries, Šventosios), svarbiausių pilių įrengimas ar užvaldytų įtvirtinimas irgi prie upių (Naugardukas, Turijskas, Gardinas, Merkinė, Alytus, Vilnius, Kernavė, Kaunas, Veliuona) pabrėžia Rytų ir Vidurio Europos prekių srautų kontrolės reikšmę, jos siekį tapti tam tikros prekybos rūšies monopoliste.

Ankstyvosios Lietuvos istorijos šaltinių stoka neleidžia suprasti, kaip buvo turtėjama iš paveldimos žemės nuosavybės, alodų. Paprasčiau nurodyti žemės nedirbusią, vaišių diduomenei nekėlusią, talkų ir paslaugų neteikusią lietuvių visuomenės dalį – aukštos kilmės diduomenę ir jos kariauninkų viršūnes. Jie medžiodavo, kariaudavo (Łowmiański, H., 1931, p. 256), puotaudavo ir politikuodavo, kurdavo gimininių ryšių saistomas politines grupuotes, vesdindavo savo vaikus ar supiršdavo savo jaunas atžalas. Žemes dirbo asmeniniai diduomenės (kunigų, nobilių, kunigaikščių) valdiniai – nelaisvoji šeimyna (šeimynykščiai, vergai), susidariusi iš karo belaisvių, parsidavusių arba parduotų laisvųjų žmonių, įsikeitėlių už paskolą ar paramą, savo noru pasidavusių globon už tam tikrus abipusius įsipareigojimus. Tai didelis visiškai didikui priklausančių, labai jam ištikimų žmonių sluoksnis, iš jo galėjo kilti reikšmingos visuomenės grupės, pavyzdžiui, kariniai valdovo kiemų tarnai, t. y. kariaunos vyrai, prekybos faktoriai.

Kaip pažymi Petras Dusburgietis, prūsų kilmingieji medžiojo ir kariavo, o darbas ir prievolės teko paprastiems žmonėms, nekilmingiems (prasčiokams). Panaši tvarka nusistovėjo ir tarp lietuvių. Tiesa, laisvieji žmonės neturėjo pareigos dirbti didikų laukuose: nei jie, nei jų valdomos žemės nepriklausė didikams. Jų santykiai su dievų mylimais savo didikais daugiausia buvo patriarchaliniai, užmegzti gerokai anksčiau, nei radosi pati diduomenė. Jų arsenale rasime privalomas vaišes ir dovanas, pasėdžius ir mezliavas savo žemių ar kraštų viešpačiams, neabejotinus darbo ir karinius patarnavimus, talkininkavimą. Už tai žmonės gaudavo globą ir taikos, ir karo metais. Tokius ryšius stiprindavo didikų (kunigų) ir jų kariauninkų

kieminėjimas. Jis palengva kūrė naujus, teritorinės valdinystės, santykius, kurie XIII a. buvo plėtojami ir stiprinami dažnai pasitelkiant kruviną karinę prievartą. 1219 m. sutartyje su Voluine lietuvių kunigaikščiai jau iškyla kaip didesnių ar mažesnių žemių vadai, kuriems, reikia manyti, paklūsta dauguma gyventojų.

2.3. Alodas

Kai bendruomenės ryšiai dėl gyventojų turtinės nelygybės ėmė silpti, alodine senosios lietuvių visuomenės, – laisvųjų žmonių, ūkininkų ir diduomenės, – nuosavybe pirmiausia tapo ariama žemė, šienaujamos pievos ir bičių drevės giriose. Ganyklos (jomis turbūt virsdavo nušienautos pievos ir dirvonuojantys arimai), įvairūs vandens telkiniai, tarp jų ir upės, įvairios girios ir medžioklė jose – visa tai dar buvo bendra. Kita vertus, bendros, niekieno naudmenos (almenda) greičiau ar lėčiau nyko, nes jos taip pat buvo užvaldomos savininkų. Iki tol visų galimybės plėtoti savo alodus buvo gana vienodos. Edvardas Gudavičius akcentuoja XII–XIII a. pirmos pusės Lietuvoje buvus du alodo porūšius – didįjį diduomenės ir mažąjį laisvųjų žmonių, ūkininkų. Didysis labiau galėjo brautis į „niekieno" naudmenas, kas kartą stipriau varžydamas tokias mažojo galimybes. Žemės savininku tapdavo tas, kuris pirmas užvaldydavo niekieno žemės plotą, lydydavo girios gabalą, savo ženklu pažymėdavo bičių drevę, nusišienaudavo pievą, užmesdavo tinklą ežere. Kitaip tariant, galiojo „pirmos rankos" – pirmumo teisė. Tai matyti 1267 m. kuršių sutartyje su Livonijos vyresnybe: kuršio užvaldyta niekieno žemė tampa jo nuosavybe. Beveik tokią pat normą XIII a. vidurio Lietuvoje taikė Lietuvos kunigaikštis Mindaugas į Rusią kariauti pasiųstiems saviems giminaičiams – „kas ką paims – tą valdys". Didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais medžioklės plotai ir vandens telkiniai tapo individualia bajorijos luomo nuosavybe. Paprastiems žmonėms iš teisių skverbtis į „niekieno" naudmenas – buvusias bendruomenines žemes – išliko vadinamoji įeiga *(vchody)* į privačias bajorijos, Bažnyčios ar valdovo naudmenas, t. y. galimybė jose pasigauti žuvų, prisikirsti malkų, pasiimti statybinės medžiagos, plėšti karnas ir luobas, prieiti prie savo pievų, drevių. „Niekieno" naudmenos galutinai išnyks XVI a., jos taps bajorų luomo nuosavybe, o iš valstiečių žemės nuosavybės teisės bus atimtos.

Alodinė diduomenės žemės nuosavybė XIII a. pirmos pusės Lietuvoje – patvirtinta ir abejonių nekelianti realija. Mindaugo Karalystėje susidarius palankioms sąlygoms, alodas, kaip nuosavybės vienetas, pakluso

feodaliniams santykiams būdingoms valdymo normoms. Tos Karalystės istorijos šaltinių – 1259 m. rugpjūčio 7 d. dovanojimų Livonijos ordinui – terminija apie karaliaus kam nors kaip leną padovanotą turtą (žemę), *tenere in feudo*, yra šiek tiek perdėta, nes karaliaus dokumentus su nusistovėjusiomis leno teisės klauzulių formuluotėmis dažniausiai kurdavo Livonijos ordino magistro arba Rygos arkivyskupo raštininkai. Tačiau minėtojo dokumento turinys atskleidžia svarbų faktą – karaliaus didikai gautus dovanų lenus (feodus) ar turimą nuosavybę kaip beneficijas galės dovanoti vieninteliam gavėjui – Livonijos ordinui. Ši lietuviška realija svarbiausia tuo, kad rodo diduomenės galimybes nukarpyti savo alodų saitus, siejančius su bet kuria kita nuosavybe, t. y. jų alodai turėjo aiškius kontūrus, nors juos valdant dar neapsieita be karaliaus apsaugos garantijų. Iš tiesų diduomenės alodas – didysis – itin aiškus reiškinys Lietuvoje, apibūdintas Edvardo Gudavičiaus. Remiantis alodu jau galima sukurti leninius santykius. Istoriografijoje tradiciškai cituojamas epizodas apie lietuvių didiko Šiukštos *(Suxe)* iš Nalšios pasidavimą su savo valdomis (alodinė nuosavybė) Rygos arkivyskupui (komendacija) 1268 m. balandį ir lenu (feodu) virtusio alodo atgavimą iš siuzereno, bet su tarnybos įpareigojimais.

Aptartieji epizodai negailestingai nutraukia sklandų pasakojimą apie žemės nuosavybės raidą iki lietuvių bajorijai 1387 m. suteiktos privilegijos. Ištisas raidos šimtmetis atkuriamas iš kelių faktografinių epizodų. Vienas jų, – kai didysis kunigaikštis Traidenis XIII a. aštuntame dešimtmetyje įkurdino pabėgėlius bartus, skalvius ir kitus prūsus pietiniuose savo valstybės pakraščiuose ir davė žemės, – parodo, kad būklė be žemės nuosavybės nėra normali. Tačiau dalijant „netikrus" lenus buvo ne didinamas ir stiprinamas bajorijos luomas, o valdovo kieme (dvare) auginamas jo asmeninių karinių tarnų sluoksnis, šiek tiek primenantis išplėtotą didiko kariauną. Kitas epizodas liudija, kad nemažai alodų tapo besiformuojančios bajorijos nuosavybe, bet nelabai aišku, kaip Lietuvoje su tam tikra žemės nuosavybe imta sieti vien karinė kilmingųjų tarnyba, atliekama didžiajam kunigaikščiui. Šitai ryšku nuo XIII a. antros pusės, kai žemaičių ir lietuvių didikai, kaip antai *Suxe*, bėgdavo į Prūsiją nuo didžiojo kunigaikščio ir gaudavo iš Ordino vyresniųjų kompensaciją už Lietuvoje prarastą nuosavybę – dažniausiai kelių žagrių žemės leną už karo tarnybą Ordino vyresnybei ir kitas nevalstietiškas paslaugas. Problemą spręsti galima tik schematiškai, – pirmiausia nurodyti tradicinį paprotį, kai visi laisvieji žmonės, vyrai, privalėjo žygiuoti į karą arba prisidėti prie krašto gynybos, o dirbamos žemės dydis padėjo lengviau tą prievolę atlikti. Taip pat reikia nurodyti kariaunos

papročių įdiegimą žemėvaldos srityje, kai kariauninkai būdavo „sodinami ant žemės", tikriau – steigiami arba plėtojami jų ūkiai (kiemai), pasitelkus nelaisvosios šeimynos, vergų darbą. Dlugošas aprašo lietuvių bajorų paprotį: kuo turtingesnis bajoras, tuo daugiau karių valdovui turėjo atvesti ir taip pelnyti jo palankumą. Tokia mobilizacija tegalėjo būti finansuojama iš valdomo turto, o noras įtikti liudija tvirtą tradiciją įsiteikti valdovui (vadui) ir būti jam meiliam (meiliūnu).

Didysis kunigaikštis Gediminas, 1323 m. kviesdamas krikščioniškosios Europos gyventojus į Lietuvą, kalbėjo jiems suprantamai – žadėjo lenus ir beneficijas (valdas ir pajamas) už tarnybą, ypač riteriams ir ginklanešiams, bet vargu ar taikė tai savo valdiniams. Lietuvos valdovų Jogailos ir Vytauto laikais (maždaug 1377–1430 m.) pradėtos organizuoti bajoriškos karo tarnybos už valdovo skirtą žemę, paveldimą ir vėliau virstančią tėvoniniu lenu. 1387 m. vasario 20 d. karaliaus Jogailos privilegija lietuvių bajorų tėvoninius alodus paverčia paveldimais lenais už karo tarnybą, apie jokias turimas beneficijas iš valdovų neužsimena. Kita vertus, beneficijos jau minimos 1413 m. spalio 2 d. Horodlės privilegijoje kaip *donationes nostras* šalia *bona paternalia*.

Gerokai iki krikšto lietuviai tvirtai žengė feodalinės žemėvaldos keliu. 1387 m. privilegija – tai iš tiesų feodalinių žemėvaldos taisyklių įvedimas Lietuvoje, jis visuomenei jau nebuvo naujovė: valdovo valia bajorijos alodai tapo paveldimais lenais, o už juos bajorija įpareigojama atsiteisti karine tarnyba. O laisvųjų žmonių, ūkininkų, alodai iš dalies tokie ir liko, jų valdymas buvo varžomas ir vėliau jie virto skirtine valstietiška žeme.

2.4. Aukščiausios didžiojo kunigaikščio žemės nuosavybės teisės susiformavimas

Kraštui skirtose pirmosiose Jogailos privilegijose 1387 m. valdovas pasirodo kaip realus visos valstybės žemės savininkas, leidžiantis bajorijai valdyti savo paveldimas tėvonijas, apdovanojantis žemėmis Katalikų bažnyčią. Realią žemės nuosavybę Lietuvos didysis kunigaikštis įgijo tik tada, kai perėmė nominalias aukščiausios žemės nuosavybės teises iš gentinės epochos kunigaikštukų ir bendruomenių didikų, t. y. kartu su valdovo teisės įtvirtinimu (plačiau žr. II.6.1). Lietuvos istorijos šaltiniai šykščiai teatskleidžia didžiojo kunigaikščio aukščiausios žemės nuosavybės teisių įsigalėjimą [75]. Iš Mindaugo valdymo laikų matyti, kad tam panaudojama jėga ir prievarta. Nors yra ir taikaus sutarimo faktų: Mindaugui tarnauja du jauni Nalšios žemės kunigaikščiai, Daumantas ir Girdenis. Bet

[75]
Lietuvos karaliaus Mindaugo dokumentas, kuriuo Livonijos ordinui už karinę pagalbą dovanojamos Dainavos, Skalvos ir Žemaitijos žemės. Pergamentas, 1259 m., XX a. pr. nuotrauka

jis ir nominalus kai kurių žemių savininkas, nes negali garantuoti Lietuvos vyskupui ramaus disponavimo Žemaitijoje dovanotomis naudmenomis. Po Mindaugo mirties praėjus šešiems dešimtmečiams 1323 m. Gedimino laiškuose į Vakarus valdovas iškyla kaip realus žemės savininkas, galintis jos duoti (ir atimti). Valstybėje Gediminui priklausė suverenių teisių visuma: jis duoda nurodymus, įsako, pasmerkia ir pasigaili, uždaro ir atveria valstybę. Valdovo žemės nuosavybės atsiradimą lydėjo jo regalijų, išskirtinių nuosavybės teisių krašte, susiformavimas. Valdovo kiemų-pilių tinklo plėtra, žemių kolonizacija, Gedimino laiškuose atsiskleidžiančios valdovo druskos gavybos ir propinacinė (smuklininkų kvietimo) regalijos rodė, kad didysis kunigaikštis tapo visos valstybės savininku. Kita vertus, didysis kunigaikštis, jau pačiomis pirmosiomis privilegijomis (1387 m.) stiprinęs bajoriją, pamažu ėmė atsisakyti jos nuosavybės kontrolės. Bajorijai (kariams) patvirtinama teisė valdyti ir veldėti savo tėvonijas, abiejų lyčių vaikams irgi garantuojamas laisvas nuosavybės paveldėjimas, suteikiamos teisės laisvai ištekinti dukteris ir vaikaites už vyrų, reglamentuojamos našlių teisės, nužymimos pirmosios bajorijos teisenos gairės.

2.5. Stambioji žemėvalda – valdovo kiemas

Arimų, pievų, ganyklų, vandenų ir girių plotų pavertimo vientisa nuosavybe poreikis ir jų sutelkimas vieno savininko rankose yra svarbi feodalinės nuosavybės problema. Tokia jos forma leidžia valdovui kaupti ir telkti materialinius ir žmonių išteklius svarbioms valstybės valdymo užduotims atlikti. Tai reiškia stambiosios žemėvaldos atsiradimą Lietuvoje. Pirmiausia tokia atsiranda didžiojo kunigaikščio domene.

Kiemas (dvaras) atsirado kartu su monarcho valdžia Lietuvoje, kai didysis kunigaikštis didino, plėtė ir integravo sau pavaldžias etnines teritorijas, iš esmės – savo domeną (dvarą, valstybinių žemių plotą). Jis kūrė savo ūkio ir žemių valdymo struktūras. Seniausias dvaras (kiemas) XIII a. dažniausiai priklausydavo Lietuvos valdovui, jis buvo kone vienintelis kiemininkas, turintis jų daugiausia. Mindaugo Karalystėje porą kartų užsiminta apie dvarą, pavadintą tuo pat vardu kaip valstybė – *curia Lethovia*, o Traidenio valdymo metais nesunku įžvelgti, kaip valdovo kiemas plėtojamas toliau, buriant kiemui reikalingas tarnybas einančių žmonių grupes. Nuo XIII a. pabaigos valdovo pilys-kiemai įsikuria strategiškai reikšminguose žemaičių pasieniuose su abiem Ordinais, pavyzdžiui, Vytenio, Gedimino. XIV a. susiformuoja to pat amžiaus pabaigoje istorijos šaltinių paliudytas valstybės kiemų tinklas – ūkinė, administracinė, karinė valdovo atrama visoje etninėje Lietuvoje. Kryžiuočių karo kelių Lietuvoje aprašymas 1384–1403 m. pateikia ir didžiojo kunigaikščio bei diduomenės kiemų (dvarų), kaimų, pasitaikančių kelyje į Lietuvos gilumą, skaičių. Iš vokiečių aprašytų dvarų lietuvių valdovui priklausė ne mažiau kaip 18. Daugiau nei dukart tiek kiemų į sąrašus nepateko, nes nepasitaikė vokiečiams kelyje. Didžiausia monarcho kiemų santalka – į pietus ir pietryčius nuo Neries vidurupio. Į šiaurę nuo ten jų mažiau, o Žemaitijoje – vos keli. Užnemunėje XIV a. didžiojo kunigaikščio dvarų išvis nebuvo.

Ankstyviausia kiemo apraiška laikomas ankstyvosios valstybės laikams būdingas apylinkės, vėliau monarcho – viešpaties – viešėjimo paprotys. Keliaudamas po pavaldžių žmonių kiemus, t. y. kieminėdamas, jis apsistodavo kurioje nors įprastoje vietoje pasėdžio. Tuomet tvarkydavo vietovės administravimo ir teisingumo reikalus, o gyventojai dovanodavo dovanas ir jį maitindavo; vėliau tai taps tos vietovės prievole (pasėdis, arba stacija, mėsos mezliava) – jį ir palydą maitinti, įdėti kelionėn. Pasėdžio vieta tapdavo kiemu (dvaru), pavyzdžiui, Skiemonių dvaras XV a. žinomas ir kaip administracinė struktūra, vadinama „Skiemonių pasėdžiu“, *посѣдъ скимоньская* (rusėniškas terminas, 1553 m.). Šiaip jau pasėdžio vietų

buvo daugiau, nei iš jų atsirado kiemų. Kiemais (dvarais) tapdavo valdovo tvirtovės ir pilys. Pilis galėjo stovėti ir viešėjimo (pasėdžio) gavimo vietoje, o galėjo tapti visų tam tikros teritorijos duoklių ir pasėdžių suvežimo centru. Valdovo interesams patenkinti steigiamame kieme būdavo apgyvendinami jam pavaldūs žmonės: perkelti iš pagrindinės žemės, Lietuvos, verbuojami arba rekrutuojami iš vietinių, įkurdinami karo pabėgėliai, belaisviai (kiemo nelaisvoji šeimyna, vergai). Šią schemą iš dalies patvirtina šaltiniuose išryškėjusi XV a. valsčiaus struktūra, kurios analogijų XIII a. pradžios Livonijos gentyse fragmentai rodo seną šio reiškinio kilmę. Žemėje (vėliau valsčiuje) buvo skiriamos dvi gyventojų grupės – didžiojo kunigaikščio kiemo ir vietinių gyventojų. Kiemo (dvaro) ar pilies (apygardos) gyventojai turėjo aptarnauti ir išlaikyti valdovui atstovaujantį centrą. Kone visada kaip tik ten prasidėdavo ūkinė-gamybinė veikla ir įsikurdavo valdovo dvaras – tos veiklos centras. Valsčiaus žmonės valdovo kiemui atiduodavo grūdų ir šieno dėklas, medaus ir kailių duokles, aprūpindavo per pasėdžius, nudirbdavo darbus: statė pilis, tiesė kelius ir tiltus, teikė transporto pastotes, burdavosi į talkas. Kiemo žmonės – tiesioginiai valdovo tarnai, laisvieji, iš dalies laisvi, nelaisvieji (vergai, šeimynykščiai). Šių tarnybininkų būta įvairiausių, jie palaikė valdovo ūkio gyvybingumą: kalviai, dailidės, karo tarnai (šarvuočiai, keliuočiai, bartai, leičiai), nedidelė, bet socialinę ateitį turinti lažininkų, kaimynų (būsimųjų baudžiauninkų) grupė valdovo dvaro žemėms suarti ir apsėti, žirgų prižiūrėtojai, eiguliai, nemažas karių sluoksnis, vadinamas didžiojo kunigaikščio kiemų bajorais. Visa ši monarchui pavaldi struktūra nusidriekė nemažuose žemės plotuose. Dėl to jis iš esmės ir buvo pirmasis ir svarbiausias stambiosios žemėvaldos Lietuvoje kūrėjas.

Tokia didiuomenės žemėvalda vėlyva, nes vientisas savo naudmenų teritorijas ji formavo vėliau už didįjį kunigaikštį. Ankstyvąją didiuomenės žemėvaldos formą istoriografijoje nusako sąvoka „nedidelės valdos“. Kita vertus, Henryko Łowmiańskio tvirtinimas buvus tik vieną kilmingojo kiemą ir vieną kitą kaimą yra abejotinas, bet išsamiau XIII a. diduomenės alodų dydis dar netyrinėtas. Lietuvių diduomenė savo stambiąją žemėvaldą kūrė tiesiogiai remiama valdovo. Kaip rodo Rimvydo Petrausko tyrimai, ta žemėvalda ėmė ryškėti XIV a. pabaigoje. Tačiau užuomazgų galėjo būti jau prieš kelis dešimtmečius. Didikų tėvoninės valdos plytėjo gana kompaktiškoje teritorijoje ir tų valdų buvo daug. Dėl giminės žemėvaldos specifikos tos valdos galėjo būti skaidomos ir performuojamos, o dėl monarcho dovanojimų kai kurios galėjo būti išmėtytos pabirai visoje valstybėje. Vaikai iš tėvo paveldėdavo tėvonines žemes ir socialinę padėtį, tiesioginę tarnystę

valdovui. Stiprindamas didikų žemėvaldą, didysis kunigaikštis siekė naudos sau ir valstybei. Dalydamas žemes pabirai valstybės pasienyje ar kitur jis stengėsi stabilizuoti valdžią per savo vasalus ir galbūt vengė diduomenės žemių sutelktumo. Taigi stambioji lietuvių diduomenės žemėvalda yra ganėtinai pabira, tačiau bajorijos politinė-karinė galia jau tiesiogiai priklausė nuo valdomos žemės dydžio, kurį garantavo monarchas. XV a. valdos buvo pradėtos telkti.

3. Seniausios etnokonfesinės bendruomenės ir korporacijos

3.1. Pranciškonai ir dominikonai pagoniškoje Lietuvoje

Pagoniškos baltų žemės nebuvo svetingos krikščionių misionieriams, kaip galime spręsti iš šv. Adalberto Vaitiekaus 997 m. ir šv. Brunono Kverfurtiečio 1009 m. kankinystės. Lietuvių, kaip ir kitų baltų žemių, tam tikras nutolimas nuo krikščioniškosios civilizacijos židinių reiškė, kad misionierių mėginimai pasiekti baltų žemes buvo veikiau sporadiški nei organizuoti iki pat XII a. pabaigos, kai Baltijos jūros regione prasidėjo kryžiaus žygių judėjimas. Be to, reikia turėti omenyje, kad tik XIII a. pradžioje susikūrė pranciškonų (1209 m.) ir dominikonų (1216–1217 m. sandūroje) – elgetaujančių vienuolių ordinai, kurių vienas svarbiausių tikslų buvo viso tuo metu žinomo pasaulio evangelizacija. Žvelgdami į pasaulį kaip į vieną didelę parapiją, pranciškonai ir dominikonai negalėjo sau leisti, kad lietuvių, kaip ir daugelio kitų tautų, žemės praslystų pro akis. Tad nenuostabu, kad 1251 m., Mindaugui priėmus krikščionybę, jo aplinkoje būta ir pranciškonų, ir dominikonų – apie juos sužinome iš liudytojų sąrašų Mindaugo aktuose. Ten minimi dominikonų ir pranciškonų vardai yra vokiški (dominikonas Sinderamas, pranciškonas Adolfas), tad, atsižvelgus į tai ir į to meto Lietuvos politinius ryšius, galima spręsti, jog dauguma jų bus į Lietuvą atkakę iš Livonijos (Rygos). Be abejo, jie rūpinosi ir evangelizacine veikla. Apie ją tiesioginių duomenų pateikia vadinamojo *Pasaulio aprašymo* autorius, kai kurių tyrėjų tapatinamas su dominikonu šv. Hiacintu (Freibergs, G., p. 195). Supratęs, kad lietuviai ir jotvingiai nuo mažumės palankūs krikščionybei, nes dažnai būna auklėjami krikščionių žindyvių, *Pasaulio aprašymo* autorius išreiškė viltį dėl lietuvių sukrikščioninimo sėkmės (*Baltų*

religijos..., p. 245–246). Be pranciškonų ir dominikonų, keliaujančiam Mindaugo dvarui priklausė ir kai kurie Vokiečių ordino nariai. Yra žinoma, kad jo nariai kunigai taip pat dirbo sielovados darbą tarp lietuvių. Regis, Mindaugo valdose kurį laiką turėjo egzistuoti ir Vokiečių ordino riterių vienuolynas. Tačiau po Durbės mūšio kilusi pagonių reakcija apsunkino Vakarų krikščionybės atstovų padėtį Lietuvoje. Paskutiniais Mindaugo gyvenimo metais dalis Lietuvoje gyvenusių Vokiečių ordino narių buvo iššudyta, dalis pateko į nelaisvę, vienas kitas paspruko. Su Mindaugo žūtimi galutinai žlugus Lietuvos Karalystei, jos žemėse kurį laiką pranciškonų ir dominikonų nebeliko. Tačiau jau XIII a. aštuntame dešimtmetyje lietuvių žemės vėl ėmė vilioti krikščionių misionierius. Petro Dusburgiečio *Prūsijos žemės kronikoje* nurodoma, kad 1285 m. iš Vokietijos į Lietuvą skelbti tikėjimo atvyko kunigas Konradas. Po dvejų metų lietuviai jį nužudė. Šis atvejis įdomus ne tik dėl to, kad pagoniškame krašte misionierius galėjo išsilaikyti ilgesnį laiką, bet ir todėl, kad čia pirmąsyk regime pavienį misionierių (ar jų grupelę), veikiantį savarankiškai, be apčiuopiamų ryšių su Lietuvos valdovo dvaru. Iš lakoniškos Petro Dusburgiečio žinutės negalima spręsti, ar misionierius Konradas buvo diecezinis kunigas ar priklausė kuriam nors elgetaujančiam (dominikonų ar pranciškonų) ordinui, – jų nariams sava regula, konstitucija ir popiežių bulės suteikdavo laisvių ir teisių prisitaikyti prie atšiaurių gyvenimo sąlygų misijų krašte. Šiaip ar taip, pažymėtina, kad kaip tik tuomet, XIII a. aštuntą dešimtmetį, pranciškonai misionieriai iš naujo ėmė aktyviai traukti į Europos šiaurę ir rytus. Į misijų lauką, siekiantį net totorių valdomas žemes, be abejo, pateko ir lietuvių žemės. O dominikonų ordinas savo misionieriškas pastangas labiau telkė pietiniuose kraštuose: Juodosios jūros regione, Artimuosiuose Rytuose ir Mesopotamijoje.

Pranciškonai Lietuvoje stabiliau įsikurti galėjo tik Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytenio laikais. Šis valdovas, užmezgęs aktyvius ryšius su Ryga, siekė suaktyvinti ūkinį ir prekybinį Lietuvos gyvenimą. Lengviausias būdas tai pasiekti – įkurdinti užsienio, visų pirma vokiečių, pirklius ir amatininkus, kad modernizuotų iš dalies atvirą kraštą. Tam reikėjo ne tik atskleisti perspektyvas ir garantuoti elementarų saugumą, reikėjo ir bažnyčios, ir kunigų. Krašte, kuriame nebuvo vyskupijų ir parapijų struktūros, tam labiausiai tiko pranciškonai kunigai. Todėl neatsitiktinai kaip tik pranciškonams Vytenis pastatydino bažnyčią Naugarduke. Likimo ironija, kad šios bažnyčios nepavyko apsaugoti ne nuo pagonių, o nuo kryžiuočių, kurie užpuolę Naugarduką ją sudegino. Po kelerių metų, 1323 m., ją teko atstatyti Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Gediminui. Iš

garsiųjų Gedimino laiškų matyti, kad jis toliau tęsė ir plėtojo savo brolio Vytenio pradėtą darbą. Siekdamas prisikviesti pirklių ir amatininkų, Gediminas pasirūpino, kad Vilniuje būtų pastatytos dvi naujos bažnyčios – viena pranciškonų, kita dominikonų. Iš pastarojo ordino žinome tik brolį Mikalojų, kuris tam tikrą laiką ėjo Gedimino patarėjo pareigas. O apie pranciškonus išliko daugiau duomenų. Broliai Henrikas ir Bertoldas ėjo raštininkų pareigas, kai reikėjo rašyti Gediminui laiškus. Pranciškonas Henekinas vertėjavo. Šis faktas rodo, kad tarp Vilniuje įsikūrusių pranciškonų būta žmonių, mokančių lietuvių kalbą. Be to, išliko duomenų ne tik apie pranciškonų bažnyčią, bet ir apie jų buveinę *(hospitium)*. Pastaroji turėjo stovėti rezidencinės Aukštutinės pilies kaimynystėje. Joje 1324 m. lapkritį apsistojo popiežių legatų pasiuntiniai, atvykę į Vilnių aiškintis pasikeitusios Gedimino politikos priežasčių. Iš tų pačių Gedimino laiškų galima suprasti, kad pranciškonams buvo sudarytos tam tikros sąlygos eiti sielovados pareigas tarp įvairiakalbių Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdinių. Tai akivaizdu iš Saksonijos pranciškonų provincijos vadovybei adresuoto Gedimino prašymo atsiųsti keturis vienuolius, mokančius lenkų, žiemgalių ir prūsų kalbas. Apie tam tikras vienuolių kunigų pareigas, tikriausiai daugiausia susijusias su Lietuvoje (Vilniuje ir Naugarduke) įsikūrusiais pranciškonais, galime spręsti ir žvilgtelėję į 1338 m. Livonijos ordino magistro Eberhardo iš Monheimo ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino taikos ir prekybos sutartyje esančią klauzulę, – ten rašoma, kad Lietuvoje krikščioniškai mirusio vokiečių pirklio turtas neturi būti liečiamas pašalinių asmenų (*Chartularium Lithuaniae*, p. 259). Toks postulatas rodo, jog pagoniškoje Lietuvoje besidarbuojantys katalikų kunigai turėdavo ne tik atlikti krikščionišką priedermę – palydėti asmenį į paskutinę kelionę, – bet ir garantuoti civilizuotą pagarbą paskutinei velionio valiai.

Pateiktieji duomenys atspindi kasdienišką, rutininę pranciškonų veiklą Vytenio ir Gedimino laikų Lietuvoje. Gedimino prašymas atsiųsti keturis pranciškonus, keletas žinomų Vilniaus pranciškonų vardų leidžia numanyti, kad Vilniuje tuo metu gyveno ir įvairias pareigas ėjo vos keletas vienuolių. Apie jų buveinių įnamių skaičių galime spręsti iš Baltramiejaus Piziečio veikalo *De Conformitate* (1385–1390). Jame aprašyta Vilniaus pranciškonų kankinystė: mirtinai nukankinti gvardijonas ir keturi broliai. Regis, tuo metu buvo sunaikinta ir pati pranciškonų buveinė (Baronas, D., 2010b, p. 84).

Iš kurį laiką Gedimino ir Algirdo laikais Vilniuje gyvavusios pranciškonų buveinės matyti, kad tie vienuoliai labiausiai rūpinosi vokiečių

[76]
Keturiolikos pranciškonų kankinystė Vilniuje. Nežinomas XVIII a. dailininkas. Drobė, aliejus, 100 x 220 cm

naujakurių sielovada. Du kartus, 1341 m. ir 1369 m., įvykusios pranciškonų kankinystės [**76**] liudija: kartais jų buveinė tapdavo vieta, iš kurios viešai skelbiamas krikščionių tikėjimas Vilniaus gyventojams pagonims. Taigi pranciškonai Vilniuje veikė ir kaip įprastame, nuo seno krikščioniško krašto, mieste, ir kaip daugiausia kitatikių apgyventame mieste, o tokių Rytų Europos ir Azijos platybėse netrūko. Pranciškonų istoriją Vilniuje po 1369 m. gaubia migla, nėra išlikę šaltinių, kurie leistų apčiuopti jų pėdsakus. Tiesa, tam tikrą pagrindą turi žinia apie Vilniuje 1370–1375 m. apsilankiusį pranciškoną Petrą Filargį. Kai jis tapo antipopiežiumi Aleksandru V (1409–1410), į paviršių iškilo draugiški jo ryšiai su Jogaila, siekiantys dar pagoniškos Lietuvos laikus. Toks faktas rodytų, kad vienas kitas pranciškonas galėjo Vilniuje gyventi net ir tada, kai jų buveinės išvis nebuvo. Kada Vilniuje atsikūrė pranciškonų buveinė, vėliau išaugusi iki vienuolyno, nėra visai aišku. Tikėtiniausia, kad tai įvyko apie 1386 m., Lietuvai jau pasukus katalikybės priėmimo keliu. Tuo metu Vilniuje įsikūrę pranciškonai daugiausia buvo kilę iš Lenkijos ir Čekijos provincijų. Šį kartą pranciškonai ilgam įsikūrė ne Aukštutinės pilies prieigose, o prie kelio, vedančio į Trakus, tuo metu ir vėliau vadinamojoje Smėlynėje. Čia XV a. pirmoje pusėje iškilo Švč. Mergelės Marijos Ėmimo į dangų bažnyčia (Baronas, D., 2010b, p. 98–100). Ji pastatyta Vilniaus vokiečių kvartalo kaimynystėje ir, kaip matysime vėliau, – ne atsitiktinai.

3.2. Vokiečių naujakuriai Vilniuje

Pirmieji vokiečiai Lietuvoje – dvasininkai, kurie tam tikrą laiką priklausė Mindaugo dvarui arba buvo su juo susiję. Tačiau, kaip parodė vėlesni įvykiai, jie buvo tik laikini gyventojai. Geresnes sąlygas vokiečiams pastoviau įsikurti Lietuvoje sudarė XIII a. antroje pusėje iškilusios miestietiško gyvenimo formos. Naujausi istoriniai ir archeologiniai tyrimai rodo, kad Vilniaus miestas imtas intensyviai kurti XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje, ir tai reikėtų sieti su Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytenio veikla (plg. Rowell, S. C., 2001, p. 77; Vaitkevičius, G., 2010, p. 55). Vilniuje, į pietvakarius nuo Aukštutinės pilies, įsikūrė nauja gyvenvietė, iš jos archeologinių radinių inventoriaus matyti, kad kaip tik šioje dalyje archeologai aptinka didžiausią Livonijos įtaką (Vaitkevičius, G., 2010, p. 60). Tikėtina, kad aplink dabartinę Arkikatedrą kūrėsi vokiečių katalikų bendruomenė. Šį reiškinį galima sieti kaip tik su XIII a. pabaigoje sustiprėjusiais ryšiais tarp Vytenio valdomos Lietuvos ir Rygos. Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas toliau telkė čia kvalifikuotą darbo jėgą ir tolimosios prekybos atstovus. Vokiečių Hanzos miestams, dominikonams ir pranciškonams adresuoti laiškai kvietė Lietuvoje įsikurti riterius ir vasalus, įvairių sričių amatininkus, valstiečius ir vienuolius. Visiems jiems buvo žadamos patrauklios apsigyvenimo sąlygos, teisė laisvai atvykti ir išvykti, pažadėta laisvė naudotis Rygos miesto pilietine teise, jei, „pasitarus su išmintingaisiais nebus tada išrasta geresnės“ (*Chartularium Lithuaniae*, p. 47). Aišku, naujakuriai amatininkai visų pirma buvo kviečiami į „karališkąjį Vilniaus miestą“. Kokį poveikį turėjo šie laiškai – nuo seno istoriografijoje svarstomas klausimas, į kurį niekad nepavyks išsamiai atsakyti. Vis dėlto tikėtina, kad besikuriantis miestas, pirmiesiems naujakuriams teikiantis pirmenybę, viliojo verslius ir paslankius asmenis. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad kaip tik tuo metu Vilniuje, Aukštutinės pilies prieigose, ėmė kilti pirmieji mūro statiniai. Vadinasi, anuomet Vilniuje buvo susiklostęs toks valdžios ir žmonių derinys, kuris turėjo ir išteklių, ir įgūdžių, leidžiančių imtis brangiai kainuojančios mūrinės statybos. Turbūt vienu monumentaliausių to meto statinių reikia laikyti po dabartine Vilniaus arkikatedra aptiktos bažnyčios pamatus, kurie mūsų istoriografijoje ilgą laiką buvo klaidingai siejami su Mindaugo katedra. Patikimi tyrimai parodė, kad šias liekanas dera priskirti XIV a. pirmajame ketvirtyje (po 1313 m.) statytai bažnyčiai, sietinai su pranciškonais ir žinomai iš Gedimino laiškų (plg. Vaitkevičius, G., 2010, p. 60–61). Šių duomenų visuma perša mintį, jog kaip tik čia iš pirklių, amatininkų ir vienuolių kūrėsi vokiečių bendruomenė. Ko gero, puikūs šių žmonių profesiniai įgūdžiai nulėmė, kad jie buvo

[77]
Piligrimo ženklelis iš Vokietijos žemių. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a. antra pusė – XV a. pr.

apgyvendinti didžiojo kunigaikščio kaimynystėje, kitaip nei kiek atokiau nuo Aukštutinės pilies tuo pat metu kūręsi rusėnų kvartalo gyventojai (ten pat, p. 62).

Vilniuje, kaip ir daugelyje kitų Rytų Europos miestų, pasitvirtino bendra taisyklė: kur keliaudavo ir įsikurdavo katalikai pirkliai, ten keliaudavo ir įsikurdavo ir elgetaujantys vienuoliai – pranciškonai ir dominikonai. Viduramžių miesto sąlygomis sunku įsivaizduoti šių luomų žmones gyvenant skyrium ar atsitvėrus vieniems nuo kitų. Tai dar labiau galioja misijų kraštams, kuriuose diecezinė dvasininkija neturėjo normalių sąlygų tarnystei. Toks įspūdis ganėtinai aiškus iš Gedimino laiškų. Norėdamas patikinti savo laiškų adresatus, kad jo kvietimai įsikurti pagoniškame krašte yra visiškai rimti, Gediminas kaip įrodymą pateikia faktą, jog jau liepęs pastatyti Vilniuje ir Naugarduke pranciškonų ir dominikonų bažnyčias. Trūksta rašytinių šaltinių, kurie leistų atsekti tolesnį Vilniaus vokiečių bendruomenės gyvavimo kelią.

Iki šiol apibendrintai pateikti archeologinių ir istorinių tyrimų rezultatai šiek tiek praskleidžia seniausios Vilniaus miesto praeities uždangą ir leidžia manyti, kad pirmoji Vilniaus vokiečių bendruomenė kūrėsi Aukštutinės pilies kaimynystėje. Bet jau XIV a. pabaigos duomenys rodo, jog katalikų (vokiečių) kvartalas gyvavo atokiau nuo pilies, ten, kur dabar yra Vokiečių gatvė [77]. Klausimas, kuo paaiškinti šį vietos pasikeitimą, tebėra neatsakytas. Galbūt įvykiai, susiję su 1369 m. pranciškonų kankinyste, taip supurtė iki tol egzistavusią bendruomenę,

kad ji pradėjo kurtis naujoje vietoje? Pažymėtina, kad Šv. Mikalojaus bažnyčios, tapusios naujuoju „vokiečių miesto" centru, aplinka imta užstatyti tik nuo XIV a. paskutinio ketvirčio (plg. Katalynas, K., p. 45, 54–55). Tad ir pačios Šv. Mikalojaus bažnyčios statybą reikėtų priskirti tam laikotarpiui – tarp 1375 ir 1386 metų.

Išaugusią Vilniaus vokiečių bendruomenės ūkinę, o kartu ir politinę galią paskutiniais Algirdo ir pirmaisiais Jogailos valdymo metais paliudija iš Rygos kilusio ir Vilniuje įsikūrusio pirklio Hanulo politinė veikla. Jis 1382 metų birželį vadovavo Vilniaus miestiečiams, kartu su jais paveržė Vilniaus pilį iš Kęstučio žmonių ir perdavė Jogailai. Už tai, kad padėjo susigrąžinti Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą, Jogaila paskyrė Hanulą Vilniaus seniūnu ir padarė artimu savo patarėju. Kai Jogaila išvyko karaliauti į Krokuvą, kartu su juo išsikėlė ir Hanulas. Nors anaiptol ne visų jo gyvenimo įvykių chronologija aiški, yra žinoma, kad apie 1392 m. jis Vilniaus pranciškonams perdavė Šv. Mikalojaus bažnyčios patronato teisę, padovanojo aplinkinius sklypus, žemės valdas prie Kenos ir šitaip tapo vienu pirmųjų Vilniaus pranciškonų geradarių (Rowell, S. C., 1999, p. 89). Taigi dar pagoniškos Lietuvos laikais užsimezgęs Vilniaus pranciškonų ir Vilniaus vokiečių bendruomenės bendradarbiavimas įgijo tvirtą teisinį ir materialinį pagrindą. Tai leido pranciškonams uoliau atsidėti daugiataučio Vilniaus gyventojų sielovadai; be kaimynystėje stovinčių Šv. Mikalojaus ir Švč. Mergelės Marijos bažnyčių, pranciškonams dar teko rūpintis Žemutinės pilies teritorijoje XIV a. pabaigoje pastatyta Šv. Onos bažnyčia. Ko gero, vėlesne šios vilnietiškos tikrovės išdava galima laikyti tai, kad pirmuoju Medininkų (Žemaičių) vyskupu 1417 m. tapęs Motiejus Trakiškis kilęs iš atsikėlusio į Vilnių Rygos pirklio šeimos.

Ne vien Vilniaus miestas, bet ir didžiojo kunigaikščio dvaras veikė kaip vokiečių pirklių ir amatininkų traukos laukas. XIV a. kryžiaus žygių dainius Pilypas iš Mezjero (*Philippe de Mézières*, 1327–1405) savo didžiajame veikale *Senojo piligrimo sapnas* užsimena apie vokiečių riterį, tarnavusį Lietuvos didžiajam kunigaikščiui, regis, sietinam su Gediminu (Nikžentaitis, A., 1989, p. 99–100). Tokių pat įdomių duomenų pateikia ir Livonijos kronikininkas Hermanas Vartbergietis: 1374 m. į lietuvių pusę perbėgo du riteriai – Jonas iš Landsbergo ir Frydrichas iš Meiseno (Hermann de Wartberge, p. 104–105). Dėl tokio poelgio kronikininkas juos išvadino atskalūnais – „apostatais". Nors vertinimas emocingas, rodos, to meto lietuvių ir vokiečių santykių kontekste toks perbėgimas nebuvo laikomas nusikaltimu, už kurį savaime grėstų mirties ar kokia kita sunki bausmė. Tada vargu ar po ketverių metų Jonas būtų grįžęs atgal į

Livoniją. Nežinia, kurio Lietuvos kunigaikščio dvare prieglobstį rado šie du riteriai, nes juos galėjo priimti tiek Algirdas, tiek Kęstutis, tiek kuris kitas kunigaikštis. Šie faktai rodo, kad dar pagoniškos Lietuvos laikais pavieniai vokiečių riteriai galėjo tarnauti Lietuvos kunigaikščių dvaruose (Baronas, D., 2010a, p. 9–11).

3.3. Lenkai etninėje Lietuvoje

1209–1211 m. prasidėję, o nuo XIII a. antros pusės padažnėję lietuvių grobiamieji žygiai į lenkų žemes laikytini pagrindiniu veiksniu, lėmusiu lenkų atsiradimą etninėse lietuvių žemėse pagoniškosios Lietuvos laikais. Lenkų istorikas Janas Jurkiewiczius pateikė tikėtiną nuomonę, kad per vieną grobiamąjį žygį galėdavo būti paimama apie 500–600 belaisvių (Jurkiewicz, J., 1995, p. 9). Savo ruožtu Grzegorzas Błaszczykas, žinodamas bendrą lietuvių žygių į Lenkiją skaičių (apie 53 nuo XIII a. iki 1376 m.) ir kartu gana santūriai teigdamas, jog bent pusė jų galėjo baigtis belaisvių išsivedimu, padarė išvadą, kad per šį laikotarpį lietuviai, ko gero, bus pagrobę ir išsivedę apie pustrylikto tūkstančio lenkų (Błaszczyk, G., 1998, p. 183). Toks keliolikos tūkstančių belaisvių skaičius mums atrodo visai tikėtinas. Jų likimas labiausiai priklausė nuo pavergėjų valios. Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad lietuviai į nelaisvę dažniausiai imdavo moteris ir vaikus. Pavergtos moterys tikdavo į žmonas, tapdavo namų ūkio ar vaikų prižiūrėtojomis. Pagrobti lenkų vaikai papildydavo bajorų namuose laikomą nelaisvąją šeimyną. Be abejo, tam tikra dalis belaisvių patekdavo į vergų prekybos tinklus. Regis, lietuviai pernelyg nesidomėjo eiliniais vyrais: užkluptus puolamame krašte, juos dažniausiai nužudydavo. Palikti gyvus tokius belaisvius buvo rizikinga: juos reikėjo budriai saugoti. O ir tuometinis žemdirbystės lygis Lietuvoje nereikalavo gausesnės nelaisvosios darbo jėgos, – ją, be to, dar reikėjo ir išmaitinti. Lietuvius labiau domino tie vyrai, už kuriuos būdavo galima pareikalauti solidžios išpirkos. Gyvi iš lietuvių nelaisvės grįžo Mazovijos kunigaikštis Konradas II (1264 m.), Dobrynės kunigaikštis ir būsimo Lenkijos karaliaus Vladislovo Uolektinio brolis Siemovitas (1295 m.), Bresto kašteliono sūnus Ubyslavas (1295 m.) – pastarojo tėvui teko parduoti kaimą, kad galėtų surinkti reikiamą pinigų sumą (100 grivnų – apie 20 kg sidabro) ir išvaduoti trejus metus kalėjusį sūnų. Panašių pavyzdžių esama ir daugiau. Beteisė lenkų belaisvių padėtis, lietuvių prekyba žmonėmis, belaisvių kaip grobio pasidalijimas ir išsklaidymas po lietuvių bajorų kiemus neleido kurtis kiek gausesnėms glaudžioms

lenkų bendruomenėms. Bet dėl tos pačios priežasties jų būdavo galima sutikti įvairiose Lietuvos vietose. Geras pavyzdys – Ragainės komtūro Ernekės vadovaujama kryžiuočių ekspedicija Nemunu 1290 m. gegužę. Kai kryžiuočiai jau buvo nuplaukę gerokai žemiau Nemuno ir Neries santakos, lietuviai sumanė klastą, kaip juos užklupti. Nuspręsta, kad vienas lietuvis, vardu Nodamas, apsivilks moteriškais drabužiais, atsistos ant Nemuno kranto ir graudžiai lenkų kalba maldaus pro šalį plaukiančių kryžiuočių išvaduoti vargšę moterį „iš netikėlių nelaisvės". Taip ir padaryta. Kryžiuočiams priplaukus prie kranto, subėgę Nodamo bendrai užėmė laivą ir visus jo keleivius iššudė. Toks kryžiuočių patiklumas rodo, kad lenkų belaisvės buvo gana įprastas reiškinys net to meto vakarinėje Lietuvos dalyje. Taip pat aišku, kad grobiamieji žygiai į lenkų žemes ir bendravimas su nelaisvėn pakliuvusiais žmonėmis padėdavo vienam kitam lietuviui išmokti lenkų kalbos.

Kaip jau minėta, naujai besikuriančiuose Lietuvos miestuose, kaip antai Kernavėje ar Vilniuje, susiklosčiusios sąlygos skatino kai kuriuos užsieniečius įsikurti Lietuvoje nuolat gyventi. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino prašymas atsiųsti pranciškonų, mokančių lenkų kalbą, rodo, kad reikėjo rūpintis Lietuvoje, nebūtinai vien Vilniuje, gyvenančių lenkų sielovada. Lyginant Lietuvos ir Rygos prekybos kontaktus su Lietuvos ir lenkų žemių prekybos ryšiais, į akis krinta pastarųjų menkumas. Yra žinomi tik du dokumentai, kuriuose užsimenama apie lenkų pirklių prekybą su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste aptariamuoju laikotarpiu: 1371 m. popiežius bulėje mini mazoviečių prekybą su lietuviais, tą patį liudija ir Jogailos 1383 m. Liublino pirkliams suteikta privilegija. Iš šių dokumentų aiškėja, kad prekybinių kontaktų buvo, bet nėra jokios informacijos apie lenkų įsikūrimą to meto Lietuvoje. Pasitaikydavo tokių pavienių atvejų, bet retai ir turbūt ypatingomis aplinkybėmis. Tarkim, XIV a. pradžioje iš Lenkijos į Lietuvą pabėgo savo tėviškėje sunkų nusikaltimą padarę broliai Povilas ir Rostekas; jie pabėgo drauge su savo žmonomis ir vaikais.

Ko gero, tik Jogailos laikais, kai ėmė aušti krikščioniškosios Lietuvos rytas ir megztis sąjunginiai santykiai su Lenkija, Lietuvoje sąlygos lenkams įsikurti pasidarė palankios. Šiame kontekste pirmiausia minėtini lenkų dvasininkai, kurių reikėjo pradėjus kurtis Katalikų bažnyčios organizacijai Lietuvoje. Taigi Lietuvos padėtis buvo tokia pat kaip daugelio kitų kraštų, esančių anapus Viduržemio jūros civilizacijos regiono. Stokojant savų kadrų atitinkamas pareigas eidavo iš užsienio atvykę dvasininkai. Bažnyčiai įleidus šaknis ir užsiauginus vietinės kilmės dvasininkų, baig-

davosi misionieriškasis jos raidos etapas – ji tapdavo integralia tenykštės visuomenės dalimi.

3.4. Rusėnai etninėje Lietuvoje

Lietuvos valstybė nuo pat susikūrimo buvo daugiatautė, svarbiausi jos etnosai buvo lietuviai ir rusėnai – dabartinių baltarusių ir ukrainiečių protėviai. Pirmieji baltų ir slavų kontaktai atsirado, kai VII–IX a. Rytų Europos lygumoje vykusi slavų ekspansija apėmė didelius plotus, iki tol apgyventus finougrų ir rytinių baltų genčių. Nors ir vėlesniais amžiais ten išliko kai kurios vietinės baltų ir finougrų gentys, gyvenančios kaimynystėje arba pramaišiui su slavų gentimis, Kijevo Rusios susikūrimas ir slaviškoji Stačiatikių bažnyčia amžiams suformavo naują, dominuojančią rytų slavų civilizaciją. Jos įtaka anaiptol neapsiribojo tomis sritimis, kuriose daugiau ar mažiau paveikiai reiškėsi Riurikaičių dinastijos valdžia. Vienas iš tokių pavyzdžių gali būti lietuvių žemės: nors Rusios kunigaikščiai jų taip niekada ir nebuvo įtraukę į savo valdžios struktūrą, tarp lietuvių ir rytinių slavų buvo užsimezgę nuolatiniai prekybiniai ir kultūriniai ryšiai, jų pėdsakai – atitinkami archeologiniai radiniai ir kai kurių religinių, prekybinių ir ūkinių sąvokų skoliniai, išlikę nūdienėje lietuvių kalboje. Ties rytine vėlesnės Lietuvos siena nusistovėjusi lietuvių ir rytų slavų riba daugelį amžių išliko ganėtinai stabili. Tačiau ši siena anaiptol nebuvo kliūtis bendrauti, ir iniciatyva kildavo iš vienos ar kitos pusės. XII a. viduryje kai kurie Rusios kunigaikščiai, kovojantys tarpusavyje, samdydavosi lietuvių kariaunas. Savo ruožtu nuo XII a. antros pusės lietuviai ėmė rengti savarankiškus grobiamuosius žygius į artimesnes ar tolimesnes Rusios žemes. Plati lietuvių grobiamųjų žygių geografija verste verčia manyti, kad Lietuvoje turėjo būti nemažai žmonių, gerai pažįstančių ne tik geografines Rusios sąlygas, bet ir politinę situaciją. Suprantama, tokiame kontekste lietuvių ir stačiatikių rusėnų santykiai geriausiu atveju buvo pragmatiški, o blogiausiu – atvirai priešiški. Senosios Rusios literatūroje esama kūrinių, leidžiančių suprasti, kad geras lietuvis gali būti tik stačiatikiu tapęs lietuvis.

Lietuvių ir rytų slavų pasaulių artimumas verčia manyti, kad pavieniai asmenys ar giminės galėjo keltis vieni į kitų kraštą dar iki Lietuvos valstybės susikūrimo. Vis dėlto pirmieji šiuo metu žinomi gana patikimi duomenys rodo, kad etninėse lietuvių žemėse slavai pradėjo kurtis XIII a. antroje pusėje. Šis reiškinys sutampa su anuomet prasidėjusia lietuvių ekspansija

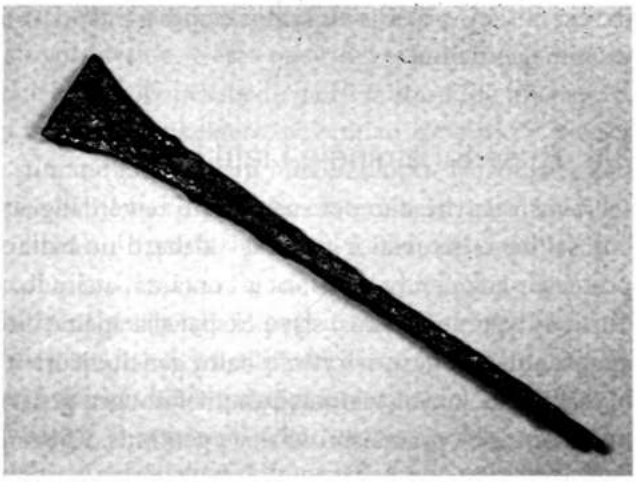

[78]
Geležinis stilius rašyti vaško lentelėje. Kernavė, Aukuro kalnas, XIII–XIV a.

į Rusios žemes, pasibaigusia tuo, kad dalis stačiatikių rusėnų tapo tiesioginiais lietuvių kunigaikščių valdiniais. Tokia padėtis teikė geresnes sąlygas tarpti ir skleistis stačiatikių kultūrai, stiprėti jos įtakai Lietuvos valdančiajam elitui [**78**]. Nors ir ne visai tipišku, bet ganėtinai iškalbingu galime laikyti Mindaugo sūnaus Vaišelgos (Vaišvilko) gyvenimo kelią. Apie XIII a. vidurį gavęs valdyti Naugarduką, jis ne tik priėmė stačiatikių tikėjimą, bet dar ir tapo vienuoliu, įsteigė stačiatikių vienuolyną ant Nemuno kranto, „tarp Lietuvos ir Naugarduko". Esama pagrindo šį vienuolyną sieti su kiek vėlesniais laikais žinomu Laurušavo vienuolynu, tapusiu stačiatikybės židiniu pačiame lietuvių žemių pasienyje. Mus pasiekusioje Laurušavo Evangelijos skaitinių knygoje išliko kai kurių Gediminaičių (Karijoto Mykolo, Dmitrijaus Algirdaičio ir kt.) donaciniai įrašai, liudijantys, jog šis vienuolynas naujosios dinastijos atstovams tapo svarbus. Tai viena iš nedaugelio institucinių sąsajų, siejančių XIII ir XIV–XV a. Lietuvą. Jau XIII a. pasireiškęs kai kurių lietuvių kunigaikščių artimumas stačiatikių pasauliui kūrė palankias sąlygas priimti stačiatikius vis dar daugiausia pagoniškoje Lietuvoje. Čia geriausias pavyzdys – prie Kernavės esančio Kriveikiškio kapinyno radiniai, rodantys, kad nuo to laiko ir per visą XIV a. Kernavėje gyveno glaudi rusėnų pirklių ir amatininkų bendruomenė. Jų įkurdinimą prie bene svarbiausios Lietuvos didžiojo kunigaikščio Traidenio pilies labiausiai nulėmė šių profesijų poreikis naujai besikuriančiame Kernavės mieste [**79**]. Toks pat poreikis nulems ir jų apsigyvenimą Vilniuje.

[79]
Kryželis. Sidabruotas žalvaris, aukštis 2,7 cm. Kernavė, Pilies kalnas, XIII–XIV a.

Kaip jau minėta, Vilniaus miestas pradėjo kurtis XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytenio laikais. Šis procesas tęsėsi ir jo brolio Gedimino laikais, tuomet Vilnius tarptautinės politikos kontekste buvo įvardytas kaip „karališkasis miestas". Kaip apie Kernavės, taip ir apie pirmuosius Vilniaus gyventojus stačiatikius byloja archeologiniai radiniai. Dabartiniame Vilniaus senamiestyje prie Bokšto gatvės 6-ojo namo aptikti veikiausiai stačiatikių kapai, priskiriami XIV a. pradžiai. Toliau į šiaurę, dabartinės Latako gatvės link, rasta XIII a. pabaigos – XIV a. pradžios medinių pastatų ir jų inventoriaus liekanų. Tad šių dviejų Vilniaus senamiesčio gatvių susikirtimo rajone ir būta seniausio Vilniaus stačiatikių kvartalo. Neatsitiktinai su juo siejamos seniausios Vilniaus cerkvės: Šv. Mikalojaus medinė (neišlikusi iki mūsų dienų) ir Šv. Paraskevos (kol kas neaišku, ar senoji medinė šio vardo cerkvė buvo toje pat vietoje, kur stovi dabartinė mūrinė). Pirmieji rašytiniai šaltiniai apie Vilniaus stačiatikius siekia Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino laikus. *XXIV generolų kronikoje* (žr. *Chronica XXIV Generalium*), aprašančioje 1341 m. dviejų pranciškonų kankinystę Vilniuje, paminėta, kad žuvęs pranciškonas Martynas iš Ahdo Gedimino sesers stačiatikės rūpesčiu buvo palaidotas stačiatikių vienuolyne. Tai pirma žinia apie Vilniuje Gedimino laikais veikusį moterų stačiatikių vienuolyną. Archeologų nustatyta, kad rusėnų kvartalas toliau plėtėsi rytų kryptimi, link Vilnios, o Algirdo laikais pasistūmėjo į pietvakarius ir ėmė siekti dabartinės Savičiaus gatvės rajoną (Vaitkevičius, G., 2010, p. 72). Galime manyti, kad tokią plėtrą

lėmė ne vien natūralus gyventojų prieaugis, bet ir imigracija iš Rusios. Iš dalies ją galima sieti su pirmąja ir antrąja Algirdo žmonomis. Kilusios iš Vitebsko ir Tverės, jos, kaip įprasta tais laikais, turėjo į vyro šalį atvykti su savo dvariškiais ir dvasininkais. Dar vieną Vilniaus stačiatikių gausėjimo priežastį galima suprasti iš trijų Vilniaus kankinių gyvenimo aprašymo. Pasirodo, apie 1374 m. Lietuvos didysis kunigaikštis Algirdas leido Vilniuje pastatyti medinę Švč. Trejybės cerkvę, nusprendęs patenkinti belaisvių, kurie „buvo paimti į nelaisvę iš įvairių kraštų", prašymą (Baronas, D., 2000, p. 257). Kadangi tuo metu ką tik buvo nuslopęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karas su Maskva (1368–1372), turime visišką teisę daugumą jų laikyti kilusiais iš šiaurės rytų Rusios. Atgavę laisvę, dalis tikriausiai pasinaudojo proga ir grįžo į savo gimtuosius kraštus, o kiti – sprendžiant iš to paties šaltinio – pasiliko gyventi Vilniuje.

Regis, buvusių ar tikrų belaisvių įkurdinimu Vilnius to meto Lietuvos kontekste neišsiskyrė. Nuo XIV a. rytų Lietuvos žemėse sustiprėjus ir padažnėjus Vokiečių ordino antpuoliams pasirodo naujas reiškinys: kryžiuočiai į nelaisvę išsivesdavo ne tik pagonis lietuvius, bet ir rusus. Antai 1364 m. kryžiuočiams nusiaubus žemes į šiaurę nuo Kauno į nelaisvę pateko ir lietuvių, ir rusų. Po trejų metų nuniokoję ties Nevėžio žemupiu esančias žemes kryžiuočiai į nelaisvę ir vėl išsivedė lietuvių ir rusų. Panašių atvejų esama ir daugiau. Žinoma, tais laikais sąvoka „rusas" turėjo visų pirma konfesinę reikšmę, todėl negalime teigti, kad tarp išsivestų į nelaisvę „rusų stačiatikių" negalėjo būti ir Rytų krikščionybę priėmusių lietuvių, tačiau stačiatikybė nei tarp lietuvių liaudies, nei tarp bajorų tuo metu nebuvo plačiau paplitusi, tad kur kas tikėtiniau, jog dauguma tokių belaisvių buvo rusėnai. Tai verčia manyti, kad dėl kryžiuočių puolimų patiriamus etninės Lietuvos gyventojų nuostolius Lietuvos kunigaikščiai stengėsi kompensuoti naujakuriais iš savo rusėniškų valdų.

3.5. Totoriai, karaimai ir žydai

Kaip jau sakėme, Lietuvos valstybė nuo pat susikūrimo buvo daugiatautė, lietuviai ir rusėnai – šių dienų baltarusių ir ukrainiečių protėviai – sudarė daugumą. Be jau aptartų krikščionių vokiečių ir lenkų, pagoniškoje Lietuvoje ir jai pavaldžiose žemėse buvo galima sutikti ir nekrikščionių bendruomenių atstovų. Kada etninėje Lietuvos teritorijoje apsigyveno nekrikščioniškų bendruomenių žmonės (totoriai, žydai, karaimai ir kt.), sunku pasakyti dėl reikiamų šaltinių stokos. Kita vertus, jų būta ne vien etninėje lietuvių gyvenamoje teritorijoje, nes plėsdamasi Lietuvos vals-

tybė XIII–XIV a. apėmė ir tas teritorijas, kurios nuo seno etniškai buvo galbūt dar margesnės.

Mėginant atsakyti į klausimą, kada ir kokiomis aplinkybėmis etninėje Lietuvoje apsigyveno vėliau Lietuvos istorijai svarbios totorių, žydų ir karaimų bendruomenės, pirmiausia reikia pasakyti, kad istoriografijoje susiduriame su daugybe prieštaringų nuomonių. Spėjimai, esą totoriai Vilniuje gyveno jau Gedimino laikais, remiasi nepatikimomis XVII a. pranciškonų (konkrečiai – Luko Vadingo) žiniomis, jomis negalima pasikliauti. Taip spėti veikiausiai paskatino popiežiaus legatų pasiuntinių ataskaitos apie derybas su Lietuvos valdovu 1324 m. Ten iš tikrųjų minimi totoriai, tačiau esmė ta, kad iš konteksto matyti – tai buvo Aukso ordos pasiuntiniai, o ne vietiniai Vilniaus gyventojai. Tad stokojant patikimų žinių apie Lietuvoje anuomet gyvenusius totorius, tenka laikytis tradicinės versijos apie jų kūrimosi Lietuvoje pradžią – 1397 metus. Ko gero, šiam laikotarpiui reikėtų priskirti ir karaimų atsikraustymą į Lietuvą (1398 m.). Tiek totorių, tiek karaimų istorinė tradicija įsikūrimą Lietuvoje sieja su Vytauto vardu, ir ją reikia laikyti priimtina (Mickūnaitė, G., 2008, p. 272). Nagrinėjant tiurkų apsigyvenimo Lietuvoje klausimą, mums atrodo, deramo dėmesio dar nesulaukė kito giminingo etnoso – kumanų (polovcų) – galimas įsikūrimas Lietuvoje. Haličo-Voluinės metraštyje aprašant XIII a. vidury Lietuvoje siautusias kovas nurodyta, kad kunigaikščio Tautvilo karių gretose būta kumanų. Vienas iš jų, gindamas žemaičių Tverų pilį, net gebėjo paleista strėle sužeisti patį Mindaugą. Nors šie duomenys labai lakoniški ir tikrai neleidžia kalbėti apie kiek gausesnį kumanų įsikūrimą Žemaitijoje, vis vien galima teigti, kad šiek tiek kumanų (bent laikinai) Lietuvoje gyveno.

Apie totorių ir karaimų įsikūrimą Lietuvoje galime pasakyti, jog tai tikriausiai bus įvykę tik Vytauto laikais, o klausimas dėl žydų atsikėlimo į Lietuvą kur kas keblesnis. Žydų bendruomenė Kijeve gyvavo dar nuo Kijevo Rusios laikų, tad kai „Rusios miestų motina“ pateko Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdžion (apie 1325 m.), galima su išlygomis sakyti, kad ir Lietuvos valstybėje atsirado žydų. Manoma, pirmieji žydai Lietuvą galėjo pasiekti kaip tik iš Kijevo (Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., 2001, p. 796). Tiksliau datuoti šio reiškinio bent kol kas neįmanoma. Iš 1388 m. Bresto žydams Vytauto suteiktos privilegijos, tapusios pavyzdžiu ir vėliau Lietuvoje įsikūrusioms bendruomenėms, galima spręsti, kad jau XIV a. pabaigoje žydų gyventa ir Gardine, ir Trakuose. Mūsų manymu, kaip karaimų ir totorių, taip ir žydų tikroji istorija Lietuvoje prasideda tik nuo Vytauto laikų.

4. Valdžia ir valdymas: nuo kolektyvinio valdymo iki monarchijos

4.1. Ankstyvosios monarchijos organizacija

Ankstyvoji monarchija funkcionavo ne kaip institucijų valdoma teritorinė valstybė, o kaip žmonių tarpusavio ryšiais pagrįstas politinis darinys. Tokio darinio gyvavimas reikalavo, kad valdančiojo sluoksnio asmenis tarpusavyje sietų tiesioginiai pavaldumo, ištikimybės ir draugystės santykiai, o sukurtos politinės tvarkos stabilumą galėdavo sugriauti kiekvieno šią sistemą susaistančio valdovo mirtis. Valstybės kūrimosi laikotarpiu, XIII–XIV a., „politinės" institucijos būdavo itin nepastovios, vienos pareigybės neretai po kurio laiko išnykdavo, atsirasdavo kitos, pareigūnų kompetencija buvo neapibrėžta, o greta sukurtų valstybinių teritorinių struktūrų reiškėsi ir valdymo sistemos neapimti dariniai. Todėl to meto valstybinei organizacijai pažinti svarbios ne tiek institucijos ir jų pavadinimai, kiek valdžios viršūnės asmenys ir jų ryšiai.

Istoriografijoje ilgą laiką vyravęs evoliucinis ankstyvosios Lietuvos istorijos raidos modelis įvairius valstybinius institutus kildindavo iš ankstesnių politinių darinių ir nepaisydavo galimų struktūrinių lūžių. Kadangi stinga šaltinių, leidžiančių deramai pažinti ankstyvąją Lietuvos monarchijos vidaus organizacijos raidą, kyla pagunda numanyti tam tikrų vėliau paliudytų politinių institutų egzistavimą ir kilnoti juos iš vienos epochos į kitą. Šitaip sukuriamas neva nuoseklus valstybingumo plėtros vaizdinys, užtemdantis ankstyvosioms monarchijoms būdingą politinės ir socialinės raidos netolydumą. Šis istorijos netolydumas atspindi tradicinį politinės bendrijos kūrimąsi, o tikriau – tradicijos pertrūkius. XIV a. valdovai iš Gediminaičių dinastijos mažai ką žinojo apie savo „pirmtaką" – karalių Mindaugą (Petrauskas, R., 2008), ir tai netiesiogiai liudija valstybės formavimosi metais vykusius dramatiškus lūžius. Kelios politinės krizės, ištikusios viena po kitos nužudžius Mindaugą ir XIII a. paskutiniais dešimtmečiais, buvo ankstyvosios monarchijos reiškiniai, būdingi ir turbūt neišvengiami, – vidiniai kivirčai ir išorinis spaudimas kėlė realų pavojų ką tik susiformavusio politinio darinio tęstinumui. Vis dėlto pasikartojantys mėginimai susitelkti, atnaujinti valstybinę tradiciją rodo to meto valdančiojo elito sąmonės brandą ir vyraujančių grupių pastangas ieškoti naujų integracinių idėjų politinės bendrijos tęstinumui išsaugoti. Svarbiausias veiksnys čia buvo tas, kad atsirado konsoliduotas politinis elitas, kurį sudarė kylanti valdančioji (viešpataujančioji) giminė ir glaudžiai su ja susi-

jusios diduomenės grupės. Visos šį elitą sudarančios giminės buvo kilusios iš gana apibrėžto regiono *(Lithuania propria)*, o jas siejo valdų kaimynystė, vedybinė giminystė ir besimezgantys ištikimybės bei draugystės ryšiai.

Dar vienas iššūkis politinei konsolidacijai buvo netikėtai spartus valstybės plėtimasis į rytus Gediminaičių laikais. Naujų teritorijų prijungimas vertė ieškoti politinių sprendimų, kurie laiduotų teritoriškai menkai integruotos valstybės funkcionavimą. Todėl Gediminaičių kunigaikščius priimančios rusėniškos žemės išlaikė savo senąsias socialines struktūras („senovę" – *старина*) – vietos didikams buvo paliekamos jų tradicinės teisės ir žemėvalda, jie skiriami į naujas vietinės valdžios pareigybes. Tačiau politiškai visą laiką vyravo tik valstybės „centre" esantys valdžios dariniai. Tradicinio branduolio ir besiplečiančios periferijos ryšiai buvo rudimentiniai iki pat esminių XV a. pokyčių Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje.

Svetimšalių tekstai, kurie yra pagrindinis mūsų žinių apie XIII ir XIV a. Lietuvą šaltinis, nedaug ką pasako apie vidines politines krašto struktūras ir institutus. Valstybinės organizacijos ypatumai šaltiniuose pradeda ryškėti tik nuo XV a., ir nagrinėjant senuosius santykius išties būtina pažinti vėlesnę sistemą. Tačiau po šalies krikšto ir unijos su Lenkija įvyko reikšmingų valdymo sistemos permainų, todėl to meto duomenys tik iš dalies gali būti panaudojami retrospektyvioms prielaidoms nagrinėjant ankstesnių amžių situaciją. Veikiau priešingai – modernesnės sistemos pažinimas gali padėti išvengti istorinių anachronizmų, t. y. struktūrų ir santykių, nebūdingų ankstyvosios monarchijos laikams, perkėlimo į praeitį. Reikia nuolat turėti omeny dar ir tai, kad skirtingų laikų šaltiniuose tais pačiais terminais neretai vadinami gan skirtingi reiškiniai. XVI a. didiko pilis-rezidencija ne tik išvaizda, bet ir socialine savo funkcija skiriasi nuo XIII a. didiko „pilies", o XV a. besikuriantis institucinis didžiojo kunigaikščio dvaras mažai kuo primena savo ankstesnių laikų pirmtaką.

Lietuvos valstybė nebuvo sukurta pagal tikslingą vieno ar kito valdovo veiksmų planą. Todėl vargu ar itin prasminga klausti, kas buvo šios valstybės pradininkas. Ankstyvojo valstybinio darinio tapsmą reikia suvokti kaip politinių ir administracinių struktūrų radimosi ir intensyvėjimo procesą. Taip žvelgiant išryškėja valstybės susidarymo proceso netolydumas, kai sparčios plėtros periodus lydi dezintegracijos laikai. Šio proceso pabaiga – Vytauto valdymo periodas (1392–1430), mat priėmus krikščionybę pasibaigė nuolatinis išorinis Vokiečių ordino spaudimas ir

susiklostė tinkamos sąlygos valstybės valdymo modernizacijai įgyvendinti (žr. *Lietuvos istorija*, t. 4, III. 2).

4.2. Nuo genčių ir žemių prie valstybės organizacijos

Šio proceso pradžia buvo XIII a. pirmaisiais dešimtmečiais išryškėję Lietuvos politinių junginių konsolidacijos požymiai. Sunku pasakyti, kiek šis procesas nuosekliai tęsė ankstesnių amžių raidos tendencijas, tačiau žinomi faktai apie politinės raidos tęstinumo problemas ankstyvaisiais amžiais skatina skeptiškai vertinti teorijas apie Lietuvos valstybės susidarymą „iki Mindaugo". Istoriografija dažniausiai pirminę politinę konsolidaciją Lietuvoje vadina „žemių konfederacijos" terminu. Pagrindinis šaltinis yra Haličo-Voluinės metraštyje aprašyta 21 Lietuvos kunigaikščio sutartis su Haličo-Voluinės kunigaikščiais Romanovičiais. Vis dėlto reikia pasakyti, kad, be Žemaitijos, sutartyje minima tik viena teritorija – Deltuvos žemė, o kiti kunigaikščiai apibūdinami arba kaip „vyresnieji", arba kaip iškilių giminių atstovai (Ruškaičiai, Bulionys). Visa tai verčia manyti, kad Lietuvoje ankstyvosios valdžios struktūros formavosi įvairiai, o teritorinis šio proceso aspektas buvo svarbus, bet toli gražu ne pagrindinis veiksnys. Ankstyvoji valstybinė sąranga rėmėsi asmeniniais vietos elito atstovų ryšiais, valdomą teritoriją (žemę) žymėjo ne sienos, o įtvirtinti atramos taškai joje. Todėl ir 1219 m. „konfederacija" buvo ne tiek žemių, kiek tose žemėse įsitvirtinusių, tačiau anapus jų siekiančių viešpatauti kunigaikščių sąjunga.

Susiklostė įtakinga tyrinėjimų tradicija vėlesniuose šaltiniuose rastus genčių pavadinimus be didesnių išlygų atkelti į ankstesnius laikus. Prie išankstinio susikurto vaizdinio automatiškai pridūrus daugiausia laidojimo paminklų analize paremtą archeologinę materialios kultūros medžiagą ir suderinus ją su gan prieštaringais kalbiniais duomenimis, „atrandami" etnogenezės procesai ir braižomi etniniai (genčių) žemėlapiai. Lietuviai, žemaičiai ir jų kaimynai savo vietą tuose žemėlapiuose užima jau pirmaisiais šimtmečiais po Kristaus, nors daugelio šių vardų nerasi ano meto rašytiniuose šaltiniuose. Gentis suvokiama kaip struktūriškai nekintantis ar mažai kintantis darinys, galintis tik didėti arba mažėti. Tačiau įvairių tautų istorinės peripetijos atskleidžia mums etnogenezės procesų „potvynius ir atoslūgius", kai net tas pats etninis pavadinimas skirtingais laikotarpiais gali turėti visai kitą reikšmę, vieni genčių pavadinimai atsirasdavo, kiti išnykdavo. Įvairūs lūžiai ir diskontinuitetai ypač būdingi

senosioms gentinėms struktūroms, kurios, stokodamos rašytinės ir institucinės kultūros, nuolat susidurdavo su tradicijos perdavimo problema. Europinė etnogenezės istoriografija nuo Reinhardo Wenskaus veikalo pasirodymo (Wenskus, R., 1961) gentį traktuoja kaip sudėtingą politinį, bet nebūtinai etninį darinį, kurio pastovumui išsaugoti reikia nuolatinių pastangų. Lietuvių etnogenezės negalima suvokti kaip tariamai senesnių „lietuviškų" genčių – žemaičių, aukštaičių, lietuvių – susijungimo (suaugimo). Veikiau reikia įsivaizduoti atskirų, nebūtinai tos pačios etninės kilmės, teritorijų ir kariaunų integraciją, politinio vieneto radimąsi, kuris ir pavadintas Lietuva.

Krašto ir genties vardas „Lietuva" yra itin svarbus politinės raidos žyminys. Jis rodo, kad jau gyvavo tam tikra politinė bendruomenė, turinti specifinę savimonę, aiškiai skiriančią saviškius nuo svetimų ir galinčią koordinuotai atlikti politinius veiksmus (visų pirma – karo žygius į aplinkines žemes). Todėl „Lietuva" visų pirma reiškė ne sienomis apibrėžtą ir aiškiai įsivaizduojamą teritoriją, o grupę žmonių, suvokiančių savo priklausymą konkrečiai politinei bendrijai. XIII a. Lietuva teritoriškai nebūtinai tapati XI ar XII a. „Lietuvai", o jos politinį elitą sudarantys asmenys nebūtinai tos pačios etninės kilmės. Kaip rodo XIII a. pradžios lietuvių kunigaikščio Daugiručio žento ir vėliau vieno lietuvių kariaunos vadų Jersikos kunigaikščio Vsevolodo ar Mindaugo kariuomenės vado Kvalo *(Хвалъ)* pavyzdžiai, svetimšaliai didikai galėjo lengvai įsilieti į „lietuvių" gretas. Tai buvo metas, kai kilmingi asmenys su savo kariaunomis gyveno judrų gyvenimą ir jiems buvo visai nesunku integruotis naujoje gentinėje aplinkoje. Toks kariauninkų pasklidimas po įvairias teritorijas buvo būdingas „barbarų Europai", neatsitiktinai lietuvių kalbon patekę ir išlikę germanizmai visų pirma susiję su kariauna ir jos gyvenimo kasdienybe (kunigas, rikis, šarvai, šalmas, alus ir kt.). To meto šaltiniuose minimi „lietuviai" – ne tiek ta pačia kalba šnekantys žmonės (nors šiaip kalba, suprantama, buvo svarbus integracijos veiksnys), kiek atstovai konkretaus politinio darinio, kurį kaip sutelktą bendruomenę atpažįsta iš šalies žvelgiantys svetimšaliai kronikininkai. Tai tas „tradicijos branduolys", kuris saugo ir plėtoja gentinę savimonę. Turbūt kaip tik taip reikėtų suvokti Vokiečių ordino kronikose minimus „lietuvius Žemaitijoje". Tokių „lietuvių" greitai radosi ir tose Rusios teritorijose, kurios anksčiausiai tapo besikuriančios politinės organizacijos dalimi (Naugardukas, Polockas ir kt.). Šiaip ar taip, būtina pabrėžti, kad XIII a. svetimšalių šaltinių atspindėta rytų pabaltijo etninė (genčių) ir teritorinė (žemių) padėtis yra įvykusių ir tebevykstančių istorinių procesų padarinys ir jos negalima projektuoti atgal į ankstesnius laikus.

XIII a. pradžios šaltiniuose randami Lietuvos, Nalšios, Dėltuvos, Neries, Upytės, Žemaitijos žemių *(terra, land)* pavadinimai liudija naują santalkos procesą, tačiau kiekvienoje žemėje (galbūt išskyrus Lietuvos žemę Mindaugo šeimos įsigalėjimo laikotarpiu) vienu metu būdavo keli hierarchiniais ryšiais nesusiję kunigaikščiai. Tai rodytų, kad politinė konsolidacija „žemių lygmeniu" buvo tik prasidėjusi. Žemė buvo pagrindinis XIII a. politinės organizacijos vienetas, o jo priešakyje buvo paveldimą valdžią turintys kunigaikščiai (Gudavičius, E., 1998, p. 137–138 ir toliau). Nors kartais istoriografijoje pasitaiko svarstymų (remiantis archeologine medžiaga ir vėlesniais vietovardžiais) apie kelias dešimtis vienoje žemėje valdžiusių kunigaikščių, vis dėlto rašytinių šaltinių duomenys apie jų valdžią leidžia manyti, kad dėl įtakos žemėse konkuruodavo kelių smarkiai išsiskiriančių kunigaikščių grupuotės. „Karaliaus", „kunigaikščio" ir kt. sąvokas Ordino kronikų autoriai ir rusų metraštininkai vartojo gana netiksliai, bet iš jų pateiktos informacijos visumos galima numanyti, kur kalbama apie didesnę valdžią įgijusius ar jos siekiančius kunigaikščius, o kur minimi tik juos remiantys menkesni didikai. Kaip gentis, taip ir žemė negalėjo būti pastovus teritorinis vienetas; atskiros žemės dėl karų, vedybų, dalybų tarp palikuonių galėjo augti ar smulkėti, atsirasti ar išnykti. Todėl neįmanoma nurodyti tikslaus žemių skaičiaus ir griežtai apibrėžti jų sienų. XIII a. šaltiniai leidžia tik bendrais bruožais nusakyti šią neišvengiamą dinamiką ir jos įtaką valstybės susidarymui.

Tarp šių žemių vyravo Lietuvos žemė (istoriografijoje dar vadinama „Lietuvos žeme siaurąja prasme"). Ji driekėsi šių dienų pietryčių Lietuvoje ir dalyje vakarų Baltarusijos (apie žemių ribas ir ypatumus žr. I.2.1). Tačiau, kaip jau minėta, ne sunkiai atkuriamos teritorinės ribos lėmė šios politinės struktūros funkcionalumą, o politiniai šios žemės valdovų ryšiai ir karinė galia. Lietuvos žemių kunigaikščių kariaunos vyravo regione nuo pat XIII a. pradžios: Henriko Latvio *Livonijos kronikoje* skaitome apie „kunigaikščiais" *(dux)* ir „valdovais" *(princeps)* vadinamų šios žemės viešpačių Daugiručio ir Stakio plataus užmojo karinius žygius į Livoniją (Łowmiański, H., 1931; 1932, p. 108 ir toliau; Gudavičius, E., 1984b). Neįmanoma pasakyti, kiek šie kunigaikščiai giminystės ryšiais buvo susiję su 1219 m. sutartyje minimais penkiais vyresniaisiais kunigaikščiais Živinbudu, Daujotu ir jo broliu Viligaila, Dausprungu ir jo broliu Mindaugu. Tačiau tikrai egzistavęs valdžios paveldėjimo principas leidžia spėti, kad Lietuvos žemės valdžios viršūnėje buvo ir vėliau dėl įsigalėjimo konkuravo kelios kunigaikščių šeimos. Kaip tik šioje žemėje įsitvirtinęs Mindaugas ir pradėjo sėkmingai vienyti platesnį politinį darinį.

Šiame kontekste svarbu atkreipti dėmesį į jau XIII a. pirmoje pusėje išryškėjusį „Lietuvos" vardo dvilypumą: greta politinės sąjungos, kuriamos per asmeninius saitus, šis vardas reiškė ir teritoriją, kuri sudarė būsimos valstybės centrą. Toks „Lietuvos" sąvokos dvilypumas išliko ir vėlesniais laikais. „Lietuva" galėjo reikšti ir siauresnį regioną, kuriame buvo valdovo domenas ir kartu su valdančiąja dinastija glaudžiai susijusių didikų tėvoninės valdos, ir augančią valstybę. Tokia politinės terminijos daugiaprasmybė nėra būdinga vien Lietuvai. Galima prisiminti sąvoką *Francia*, reiškusią tiek frankų genties gyvenamą teritoriją, tiek gerokai platesnę frankų karaliaus valdžios sritį (Wood, I.).

Į šiaurę nuo Lietuvos žemės plytėjo Nalšios kunigaikščių valdos, jos buvo naujo politinio darinio – Livonijos – kaimynystėje. Šis veiksnys, taip pat svarbiausios regione Dauguvos prekybinės arterijos artumas lėmė, kad Nalšios kunigaikščiai bene anksčiausiai užmezgė tvirtesnius ryšius su krikščionimis kaimynais tiek Livonijoje, tiek šiaurinėje Rusioje. Todėl neatsitiktinai šių žemių kunigaikščiai ar kiti didikai po politinių sukrėtimų savo vietos ieško Rusios žemėse (Daumantas Pskovo, Girdenis – Polocko kunigaikštis) ar Livonijos teritorijoje – *Suxe* (Šiukšta) Rygoje. Kita vertus, akivaizdūs stiprūs asmeniniai ryšiai tarp Nalšios ir Lietuvos žemių kunigaikščių. Už Nalšios kunigaikščio buvo ištekėjusios Mindaugo seserys (Lengvenio ir Treniotos motinos), ir tai tik patvirtina asmeninio (vedybinių ryšių) veiksnio reikšmę valstybės susidarymo procesui (plg. II.1.1). Panašiai, derinant karinę intervenciją su vedybine politika, buvo integruotos ir Deltuvos, Upytės bei Neries žemės. Deltuvos žemei 1219 m. sutartyje atstovavo keturi kunigaikščiai – Judeikis, Pukeikis, Bikšys ir Lygeikis. Du pastaruosius po kelių dešimtmečių randame tarp karaliaus Mindaugo aplinkos „baronų", tačiau dalį šios žemės vyresniųjų Mindaugo sūnui Vaišelgai teko iš naujo palenkti į savo pusę, kai buvo nužudytas tėvas. Upytės žemėje veikiausiai dominavo 1219 m. „signatarai" Ruškaičiai, kurių palikuonis vėliau irgi atrandame tarp aukščiausių Mindaugo kariaunos narių (Gudavičius, E., 1984a). Mažiausia tarp šių žemių veikiausiai buvo Neris, jos kunigaikštis Parbus buvo Mindaugo pasiuntinys, deleguotas pas popiežių Inocentą IV 1251 m., o pati žemė, kaip geografinė sąvoka, dar minima XIV a. Hermano Vartbergiečio kronikoje. Mindaugo dokumente kartu su sūnumi minimas Parbaus vardas patvirtina ir Mindaugo valdžią pripažinusių kunigaikščių valdžios tęstinumą. Kunigaikštiškos valdžios įvairovė skirtingose žemėse, taip pat įvairialypiai šių žemių raidą veikiantys išoriniai procesai lėmė dažnus konfliktus tarp žemių kunigaikščių, kaip antai Mindaugo remiamo seserėno Lengvenio ir trijų brolių Milgeryno,

Dučiaus ir Gineikos konkurencinė kova dėl įtakos dalyje Nalšios žemės XIII a. viduryje, nors abi pusės jau pakluso aukštesnei Mindaugo valdžiai. Kiek vėliau į asmeninį konfliktą įsipainiojo du kiti Nalšios kunigaikščiai – Daumantas ir Girdenis.

Netoli pirminės Lietuvos žemės esantys teritoriniai dariniai gana greitai buvo įtraukti į Lietuvos valstybę, bet žemaičių kunigaikščių atvejis buvo sudėtingesnis. 1219 m. sutartyje minimi kunigaikščiai Bulionys istoriografijoje siejami su Šiaulių žeme (Gudavičius, E., 1984a), o jų „žemaitiškumas" ginčijamas. Vienaip ar kitaip, jų pasipriešinimą Mindaugui teko tramdyti ginklu. Visiškai savarankišką valdžią Žemaitijoje mėgino įvesti kunigaikštis Vykintas (beje, taip pat giminiavęsis su Lietuvos kunigaikščiais), aktyviai dalyvavęs ir konfliktuose dėl aukščiausios valdžios Lietuvoje. O kitas žymesnis XIII a. pirmos pusės žemaičių kunigaikštis, Erdvilas, kaip rodo topografiniai duomenys, valdė rytinę (taigi arčiau Lietuvos esančią) Žemaitijos dalį (Ariogalą, Betygalą, Raseinius), jos didikai per kovas dėl Lietuvos sosto veikiausiai rėmė Mindaugą. Mirus šiems dviem įtakingiems kunigaikščiams, Žemaitijoje jiems prilygstančio valdovo daugiau nebuvo. Palanki konjunktūra iš pradžių sudarė sąlygas žemaičių vadams stiprėti (kariniai grobiamieji žygiai į gretimą Kuršą ir Žiemgalą), bet kai netoliese galutinai įsitvirtino Vokiečių ordinas, Žemaitija ilgam tapo nesantaikos obuoliu tarp Lietuvos ir Ordino, ir tai nulėmė savitą šio krašto raidą. XIII a. šeštame dešimtmetyje aktyviai Žemaitijoje veikęs Algminas (Almenas), kaip nurodo *Eiliuotoji Livonijos kronika*, buvo „išrinktas pačių žemaičių". Toks „rinkimas" monarchinėje Lietuvoje XIII a. viduryje jau buvo nebeįsivaizduojamas. Žemaitijoje daugiau nebeliko galingesnių ir didesnį valdžios darinį sukuriančių „kunigaikščių", juos pakeitė įtakingų didikų grupuotės, laviruojančios tarp dviejų pagrindinių regiono jėgų (Nikžentaitis, A., 1997, p. 56–61).

Žvelgiant iš XIV a. perspektyvos, žemės netapo ilgalaikiu politiniu vienetu, tam sutrukdė tuo pat metu vykęs galingesnis procesas, pasibaigęs Lietuvos valstybės sukūrimu. XIV a. šaltiniuose minimos „žemės" – tai jau valdovo naujai kuriamos administracinės krašto valdymo sistemos pradmenys. Savarankiškesnė žemių organizacija XIV a. bus tik Žemaitijoje, ten didikai save sies su Medininkų, Kaltinėnų, Knytuvos, Kražių, Viduklės, Raseinių, Ariogalos žemėmis ir kaip jų atstovai dalyvaus derybose su Ordinu ir Vytautu.

Nors Lietuvoje politinė žemių konsolidacija taip ir neįvyko, o jų pavadinimus perėmė smulkesnės vietovės (Deltuva, Upytė), vis dėlto šios organizacijos tapsmas XIII a. pirmoje pusėje paliko gilius pėdsakus poli-

tinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės struktūroje. Buvusios Nalšios ir Deltuvos žemės sudarė vadinamojo Užnerio pagrindą. Užneris buvo iki pat XVI a. aiškiai atpažįstama ir savita administracinė Lietuvos teritorija (Wojtkowiak, Z., 2005), kurios išskirtiniai požymiai – retai išsidėstę Gediminaičių dinastijos domeno dvarai ir išlikusi senosios diduomenės valdžia. Kaip tik čia savo valdas turėjo vėlesniuose šaltiniuose minimi Svyrių ir Giedraičių kunigaikščiai. Deltuvos žemėje XIV–XV a. sandūroje atrandame Kęsgailų protėvius, o Anykščiai ir Užpaliai buvo glaudžiai susiję su Astikais bei Radvilomis. Šis struktūrinis tęstinumas atspindi gentinės aristokratijos įsiliejimą į naujai kuriamą valstybinę politinę organizaciją.

4.3. Teritorinių struktūrų raida ir pareigybių sistemos genezė

Valstybingumo pažangą geriausiai atspindi teritorinės ir administracinės organizacijos kūrimas. Stigo valstybės, pranokstančios asmeniniais ryšiais pagrįstą darinį, sampratos ir centrinių valdžios institucijų, tad valdovo asmuo buvo lemiamas valstybę integruojantis veiksnys. Tačiau ši valdžia nebuvo visais laikais vienodai stipri, ji dažnai priklausė nuo susiklosčiusių aplinkybių. 1253 m. Mindaugo karūnavimas tebuvo epizodas ir monarcho valdžiai teko ieškoti naujų atramos taškų. Institucinis jos stiprėjimas visų pirma susijęs su šalies teritorializacijos procesu. Įvairių Europos kraštų istorija rodo, kad karaliaus ar kunigaikščio teisės į visą šalies teritoriją samprata – *domini (haeres) naturales* – susiformavo pamažu. Valdovų tikslas iš pradžių buvo įtvirtinti visuomenėje aukščiausios valdžios suvokimą. Ir čia svarbų vaidmenį suvaidino išskirtinių valdovo teisių – regalijų – sampratos priėmimas. Brandžiaisiais viduramžiais Vakarų Europos monarchų dvare suformuota regalijų samprata XIV a. buvo žinoma ir Lietuvoje (plg. situaciją Lenkijoje, Gawlas, S., 1996, p. 16–21). Anksčiausiai realizuotos valdovo regalijos Lietuvoje veikiausiai buvo pilių statymo ir „niekieno" žemės regalijos, t. y. nuo šiol statyti pilis ir tvarkyti naujas žemes buvo išskirtinė didžiojo kunigaikščio prerogatyva. Ypač svarbi vadinamoji „niekieno žemės" regalija, nes ji leido pradėti vidinę kolonizaciją, kuri vėliau taps besiformuojančios teritorinės valdžios pagrindu. Šiai regalijai atsirasti buvo reikalinga gana moderni valdžios samprata ir tam tikra ekonomikos raida. Galima spėti, kad šios regalijos pradmenų būta Gedimino laikais, ja pasinaudota, kai lietuvių valdovas pakvietė Vakarų riterius, miestiečius ir valstiečius apsigyventi jo krašte.

[80]
Medininkų pilis, pirmųjų mūro pilių pavyzdys, atspindintis teritorinę valstybės organizaciją ir didžiojo kunigaikščio valdžią

Apie ankstyvąją Lietuvos teritorinę struktūrą vienalaikiuose šaltiniuose randame nedaug duomenų. Tačiau net ir skurdūs duomenys leidžia apčiuopti vykstančius procesus. Iš šaltinių pradeda ryškėti XIV a. pirmos pusės didžiojo kunigaikščio pilių ir dvarų (kiemų) organizacija. Jie buvo tie atramos taškai šalyje, kurie leido įgyvendinti aukščiausią valdžią [**80**]. Archeologai aptiko reiškinį, kad daugelis mažesnių, turbūt „ikivalstybinei" diduomenei ar valdovo giminei priklausiusių, pilių XIII–XIV a. Lietuvoje buvo apleista, o vietoj jų statomos naujoviškos didžiojo kunigaikščio pilys. Naujos didžiojo kunigaikščio pilys buvo valdžios ir gynybos centrai. Nemažai jų iškilo pasienio teritorijoje (Veliuona, Pieštvė, Bisenė), tačiau politiniu atžvilgiu, kaip rezidencijos svarbesnės buvo krašto branduolyje pastatytos pilys. Administruoti šias pilis ir su jomis susijusias naujas teritorines struktūras (sritis, apygardas) buvo skiriami „pilininkai", „seniūnai" *(castellanus, capitaneus)*. Pirmąkart tokia pareigybė paliudyta 1314 m. Petro Dusburgiečio *Prūsijos žemės kronikoje*: Gardino pilininkas Dovydas *(castellanus de Gartha)*. O toje pačioje kronikoje 1290 m. minimas Kolainių pilies vadas Surminas, ko gero, turėjo tik atlikti tradicines gynybines funkcijas. Galima manyti, kad kai kurios naujosios pilys, nors toli gražu ne visos, aprėpė daugelį funkcijų, tarp jų išsiskyrė administracinės ir rezidencinės. Svarbi

buvo ir reprezentacinė šių pilių paskirtis: savo planu išsiskiriančios pilys (kai kurios nuo XIV a. pirmos pusės jau turėjo mūro statybos elementų) išraiškingai demonstravo augančią didžiojo kunigaikščio valdžią. Pažymėtina, kad buvo mūrijamos ne tos pilys, kurios stovėjo karui ir gynybai svarbiose strateginėse vietose, o tos, kurios buvo didžiojo kunigaikščio dinastijai reikšmingose teritorijose (šalies branduolyje) – Vilniaus, Trakų, Medininkų, Krėvos, Lydos.

Lietuvos valstybės branduolys išties nekito nuo Mindaugo laikų, tačiau silpnos teritorinės konsolidacijos sąlygomis dar ilgai nebūta pastovių rezidencijų. Didysis kunigaikštis valdė nuolat keliaudamas po visame krašte išmėtytus valdžios centrus (pilis ir dvarus), savo pasirodymu kaskart primindamas ir įtvirtindamas savo valdžią, su bendražygiais suvartodamas čia sukauptas maisto ir gėrimų atsargas. Šaltinių užuominos apie valdovų sąsajas su tam tikromis pilimis (Mindaugas ir Voruta, Traidenis ir Kernavė) yra atsitiktinės ir vienkartinės, šiose pilyse dar nebuvo pagrindinio sostinės požymio – centrinės valdžios institucijų, todėl nėra pagrindo kalbėti apie sostinės (ar pagrindinės rezidencijos) atsiradimą. Didžiojo kunigaikščio „sostinės" sąvoka šaltiniuose pirmąkart iškyla valdant Gediminui. 1323 m. gegužės 26 d. Gediminas laišką pranciškonų vienuolynams paskelbė „mūsų karališkame mieste Vilniuje". Ir nors Vilnių nuolatine sostine vadinti galima dar su išlygomis, vis dėlto ši aplinkybė atitinka kitų Gedimino laikais vykusių procesų kryptį. XIV a. pabaigos kovos dėl sosto ir tuo metu parašytas *Vytauto skundas prieš Jogailą ir Skirgailą* liudija, kad bent jau XIV a. antroje pusėje Vilniaus valdymas buvo suvokiamas kaip didžiojo kunigaikščio valdžios sąlyga (žr. II.4.8).

Nuo XIV a. pradžios šaltiniuose minimi didžiojo kunigaikščio dvarai (kiemai) buvo naujos teritorinės struktūros – valsčių – centrai. Šios organizacijos priešakyje buvo tijūno administracija. Vargu ar teisinga būtų įsivaizduoti, kad tokia administracija XIV a. apėmė visą šalies teritoriją. Didžiojo kunigaikščio domenas – tai ne vientisa ir konsoliduota teritorija, o tam tikrose vietose išdėstyti taškai, greta kurių driekiasi alodinės diduomenės valdos. Kiek galima spręsti iš šaltiniuose randamų užuominų, valsčiai buvo ne tiek administraciniai, kiek ūkiniai vienetai. Tijūnai administravo tik didžiajam kunigaikščiui priklausančius valstiečius, o jų valdžios samprata iš esmės skyrėsi nuo kito administracinio pareigūno – seniūno, kuris, kaip dar matysime, buvo kur kas aukštesnio rango pareigūnas. Antai viename ankstyviausių Lietuvos vidaus struktūrą aprašančių šaltinių – 1387 m. Jogailos dokumente broliui Skirgailai dėl Trakų kunigaikštystės valdymo – išryškėja, kad valsčius visų pirma susijęs

su valstiečių prievolių sistema. O didžiojo kunigaikščio ir didikų santykiai rėmėsi ne teritoriniu ir administraciniu pavaldumu, bet asmeniniais ištikimybės ryšiais, šalia vertikalaus hierarchinio pavaldumo egzistavo horizontalūs draugystės ryšiai. Ir kaip tik jais buvo grindžiama pradėjusi klostytis pareigybių sistema.

XIV a. nei seniūnų valdomose pilių apygardose, nei tijūnų administruojamuose valsčiuose dar nebuvo diferencijuotos pareigybių organizacijos. Smulkesnės vietinės valdžios pareigybės šaltiniuose aptinkamos tik XIV a. pabaigoje, o daugiau jų ima rastis tik baigiantis kitam šimtmečiui. Istoriografijoje atkurtos vietos pareigybės – vietininkas (seniūnas), horodnyčius, raktininkas, arklidininkas, svirnininkas, prievaizdas ir kt. – yra nuo XIV ir XV a. sandūros naujai kuriamos pareigybių sistemos rezultatas (Petrauskas, R., 2005). Iki tol monarcho valdžiai teritorijose atstovavo tik jo paskirtas pareigūnas – seniūnas. Galbūt vienur kitur jie turėdavo pagalbininkų – kamarininkų (1384 m. dokumente liudijo kartu su Vytautu į Ordino kraštą pasitraukęs Žeimių kamarininkas Gibutis). Šie didžiojo kunigaikščio atstovai, seniūnai, šaltiniuose aptinkami (be minėtojo Dovydo) tik nuo XIV a. antros pusės: 1363 m. Veliuonos seniūnas Goštautas, 1365 m. Vilniaus seniūnas Dirsūnas, 1369 m. Paštuvos seniūnas Girdavas, 1377 m. Trakų seniūnas Pekstė. Tokia vietos valdžios organizacija buvo iš Europos kraštų perimtos pilių sričių (apygardų) sistemos pradmenys. Seniūnų valdžia apėmė ne tiek uždarus ir suformuotus teritorinius kompleksus, kiek administracines ir teismines kompetencijas tam tikrų toje teritorijoje gyvenančių visuomenės grupių (bajorų ir laisvųjų) atžvilgiu. Šie valdovo paskirti pareigūnai neturėjo valdymo instrumentų, kokius turi moderni biurokratinė valstybė. Jie ne tik neturėjo savo „personalo", bet ir kasdienybėje negalėjo tikėtis veiksmingesnės valdovo paramos, o turėjo veikti savo jėgomis ir nuožiūra. Nesant rašytinių potvarkių ar instrukcijų, jas tik iš dalies galėjo atstoti susitikimai su didžiojo kunigaikščio valdžia – daugiau ar mažiau reguliarūs valdovo apsilankymai vietose ir kartkartėmis monarcho dvare rengiami suvažiavimai. Kurdami naują teritorinio valdymo organizaciją, didieji kunigaikščiai pasinaudojo toje vietoje nuo seno susiklosčiusiais socialiniais ir politiniais santykiais, t. y. vietinės diduomenės valdžia. Šia valdžia nuolat rūpintis jie negalėjo, todėl neišvengiamai turėjo ieškoti atramos vietinėje diduomenėje. Tad kuriama vietos pilių apygardų (seniūnų) valdžia iš esmės nauju lygmeniu pratęsė senąją lokalinės aristokratijos atstovų valdžią. Žingsnis po žingsnio diduomenės kontroliuojamos teritorijos virto didžiojo kunigaikščio sritimis, pavietais, vėliau vaivadijomis, ir šis procesas pasibaigė tik XV a.

(žr. *Lietuvos istorija*, t. 4, II.4.5). Galima kalbėti apie dvejopą seniūnų valdžios prigimtį – kunigaikščio deleguojama valdžia rėmėsi jau gyvuojančiais socialiniais ir politiniais vietinės bendruomenės santykiais.

Toks vietinio didiko valdžios pavyzdys pateiktas Ordino kronikininko Vygando Marburgiečio pasakojime apie 1365 m. Maišiagalos žemėje sutiktą 400 lietuvių būrį, kuriam vadovavo Buškys *(Busko)*. Šis būrys turbūt veikė su didžiojo kunigaikščio žinia, tačiau jam vadovavo vietos didikas. Mat 1385 m. Ordino kelių aprašymuose *(Wegeberichte)* kaimyninėje Deltuvos žemėje minimas „Buškio kaimas" *(Busekindorf)*, o jo palikuonys (iš jų kilo ir vėliau garsi Kęsgailų giminė) išlaikė čia įtaką iki pat XVI amžiaus. Todėl galima pagrįstai manyti, kad valdovo skiriami seniūnai valdomose teritorijose dažniausiai turėdavo alodinių valdų. Iš to išplaukia ir tolesnė išvada, kad tapti seniūno įpėdiniu daugiausia šansų turėdavo jo giminaičiai ir kad tokia praktika buvo laikoma teisinga. Žmogui, nepriklausančiam vietos diduomenei, buvo pernelyg sunku sėkmingai atstovauti didžiojo kunigaikščio valdžiai. Patikimos paramos jis galėjo tikėtis tik iš giminaičių ir draugų, o tokių daugiau turėdavo tik vietose nuo seno įsitvirtinusių giminių atstovai. Todėl istoriografijos požiūris, kad Gediminaičių dinastijos kunigaikščiai sukūrė naują tarnybinę bajoriją, kuri tik vėliau emancipavosi, – teorija apie „pareigybinį lietuvių diduomenės (bajorijos) charakterį", – supaprastina socialinius ir politinius Lietuvos visuomenės ir valdžios santykius. Valdovo pasitikėjimas buvo svarbi pareigūnų valdžios sąlyga, tačiau jis išreiškė abipusį santykį tarp valdovo ir jo didiko. Ką vietos bendruomenėms reiškė didiko valdžia, gerai parodo Gardino seniūno Dovydo pavyzdys, – po jo mirties, kaip liudija Petras Dusburgietis, net 94 lietuvių kilmingieji (gal buvę Dovydo kariauninkai) 1328 m. su savo šeimynomis pasitraukė iš Gardino apylinkių į kaimyninę Ordino teritoriją.

Tokiomis sąlygomis asmeniniai ryšiai tarp valdovo ir jo kilmingų valdinių valstybiniame gyvenime buvo nepaprastai svarbūs. Valdinystės santykius neišvengiamai papildydavo neformalūs ryšiai, šaltiniuose įvardijami kaip „draugystė". Archajinėse, menkai institucionalizuotose visuomenėse „draugystė" buvo svarbi visuomenę siejanti ir politinę organizaciją įtvirtinanti socialinių santykių forma, todėl nenuostabu, kad šį žodį (lot. *amici*, vok. *frunde*, rus. *приятели*) šaltiniuose aptinkame labai dažnai ir įvairiuose kontekstuose. „Draugai" šaltiniuose gali reikšti ir kraujo, ir dar dažniau – vedybinius giminaičius (pvz., paplitęs šaltinių teiginys apie „susidraugavimą" užmezgus ryšius per vedybas). Ši sąvoka gali reikšti apskritai visus asmenis, kurie priklausė artimiausiai valdovo ar

didiko aplinkai. Todėl nieko nuostabaus, kad minėtasis Gardino seniūnas (pilininkas) Dovydas šaltiniuose minimas ir kaip Gėdimino „ypatingas draugas" *(amicus specialis)*, o kitas žymus XIV a. antros pusės didikas Dirsūnas – ne šiaip „Vilniaus seniūnas", o „Kęstučio seniūnas Vilniuje". 1387 m. Jogaila, suteikdamas broliui Skirgailai Trakų kunigaikštystę, pasižada „klausyti jo labiau už visus draugus ir brolius" (Jakubowski, J.). Beje, draugystės ryšiai galėjo sieti ir skirtingų, net konfliktuojančių šalių asmenis. Su Livonijos riteriais kovojusio latgalio Rusino „draugas" buvo Cėsių komtūras, Ordino valstybėje bičiulių turėjo ir ne vienas Lietuvos didysis kunigaikštis. Draugystės ryšiai gerokai praplėtė giminiškų santykių tinklą. Gediminaičių dinastijos valdovams toks „draugų" tinklas buvo tuo labiau reikalingas, nes nuolat kildavo ištikimybės problema: „kunigaikštiškajai giminei" nepriklausančiais didikais buvo galima labiau pasitikėti nei suverenios valdžios planus puoselėjančiais giminaičiais. Tokių asmeninių ryšių tinklas turbūt buvo apraizgęs visą visuomenės kilmingųjų sluoksnį ir, kaip rodo užuominos šaltiniuose, įgavęs tam tikrą institucionalizuotą formą. Antai XIV a. pabaigoje, kilus vidaus konfliktui, „susidraugauti" su Jogaila siekiantis Vytauto svainis kunigaikštis Jonas Algimantaitis dovanojo Algirdaičiui auksinį diržą.

„Draugystės" ryšiais savo valdžią grindė ir vietos didikai. Iš apylinkės laisvųjų žmonių verbuojami patikėtiniai sudarė didikų palydą, kuri atliko tiek administracijos, tiek kariaunos vaidmenį. 1360 m. savo „draugais" Livonijos magistrui grasino Eigintas, 1365 m. jais per karinę ekspediciją rėmėsi Buškys. Tokios „draugystės" samprata ataidi Vytauto ir Ordino ginče dėl pabėgusių valstiečių, kurie apibūdinami kaip bajorų „draugai".

Gediminaičių dinastija iki pat unijų su Lenkija pradžios nebuvo įtvirtinusi savo institucinės valdžios visoje šalies teritorijoje. XIV a. šaltiniai, be valdovo pareigūnų – seniūnų (pilininkų), tijūnų – administruojamų apygardų ir valsčių, mini valdžios sritis, kurios nepriklausė didžiojo kunigaikščio domenui ir kuriose nebuvo didžiojo kunigaikščio vietinės valdžios. Šiose teritorijose vyravo didikai, Ordino kronikininkų vadinami „satrapais" *(satrapae)*. Kaip galima spręsti, šitaip buvo apibūdinami didžiajam kunigaikščiui pavaldūs vietos didikai, kurių valdžia gerokai rėmėsi alodinėmis tėvonijomis ir įtaka vietos bendruomenėms. Pavyzdžiui, apie 1357 m. Hermanas Vartbergietis mini lietuvius *de Stripeyke* ir *Wesevilte*. Kad kronikininkas turėjo omeny ne konkrečias vietoves, o platesnes didikų valdomas sritis, liudija kiek vėlesni duomenys. *Satrapa* Vaišviltas 1367 m. dalyvavo sudarant sutartį su Livonija, o vėliau jo vardu net iki XVI a. vadinta sienos su Ordinu atkarpa. Kito 1367 m. sutarties dalyvio

Stirpeikio vardu apibūdinama taika *(pax ducis Stirpeyken)*. Be abejo, abu sykius kalbama apie šių didikų valdžios sritis, kurios driekėsi palei sieną su Ordinu ir todėl pateko į Ordino kronikininkų akiratį. Į jį patekdavo ir teritorijos, kurias puldinėdavo Ordinas, – štai 1371 m. kunigaikščių Alšėniškių protėvio Algimanto *(magnus satrapa)* valdas *(terra)* ir dvarą *(curia)* pasiekė Livonijos kariuomenė. Taigi XIV a. antroje pusėje net valstybės branduolys buvo valdomas pagal gana heterogeninską sistemą. Tokiomis aplinkybėmis Gediminaičių dinastijos valdovų užduotis buvo išsaugoti valdžios vientisumą greitai besiplečiančioje valstybėje ir apdairia personaline politika laiduoti plačiai išsikerojusios dinastijos atstovų ir kitų didikų lojalumą.

4.4. Gentinės epochos struktūrų pritaikymas valstybės organizacijai: kariauna

Daugelio politinių ir socialinių struktūrų, svarbių ankstyvojoje Lietuvos istorijoje, šaknys siekė dar gentinę epochą: teritoriniai žemių dariniai, didikų giminė, vadų ir jų „draugų" pasitarimai. Tačiau formuojantis valstybės organizacijai šios struktūros iš esmės keitėsi. Tai gerai liudija kariaunos permainos. Henrykas Łowmiańskis pagrįstai sureikšmino kariaunų vaidmenį Lietuvos valstybės susikūrimo metais, atkreipdamas dėmesį ir į palyginamąjį šios politinės ir socialinės struktūros kontekstą (Łowmiański, H., 1931, p. 435 ir toliau). Karo reikšmė to meto visuomenėje, taip pat Ordino kronikininkų ir rusų metraštininkų susidomėjimas karo reikalais lėmė tai, jog kariaunų struktūra ankstyvojo valstybingumo laikais yra gausiausiai iš visų struktūrų paliudyta šaltiniuose (Gudavičius, E., 1992; Leonavičiūtė, I.). Nesunku rasti analogų įvairių kraštų visuomenėse [**81**]. Lietuviai istorijos šaltiniuose iškyla kaip kaimynines gentis puldinėjantys ir plėšiantys, bet menkai politiškai susitelkę karingi vyrai. Gebėjimas integruoti svetimas (kitų vadų) kariaunas į „didžiąją" monarcho kariauną – vienas svarbiausių valstybės susikūrimo požymių. Būdingas tokios integracijos pavyzdys yra Mindaugo seserėno, kunigaikščio iš Nalšios, Lengvenio „kariuomenė", savarankiškai rengianti įspūdingus karinius žygius į Livoniją ir Voluinę, bet kartu galinti ateiti į pagalbą ir Mindaugui. Kitas Mindaugo seserėnas kunigaikštis Treniota su savo kariauna Mindaugo vardu vyko į Žemaitiją. Kaip tik ši „didžiosios kariaunos" struktūra naikino skirtumus tarp atskirų žemių interesų ir žadino politinio bendrumo jausmą. Į kariauną nesunkiai galėjo įsilieti ir svetimšaliai, jie, susiję tik su vado asmeniu, dar

[81]
Valdovas karvedys su kariauna - legendinis danų karalius Arngrimas mūšyje. Graviūra, XVI a.

labiau sustiprindavo jo padėtį (pvz., Mindaugo kariaunos vadai Eustatijas Konstantinovičius iš Riazanės, Kvalas). Lietuvių valdovų kariaunos sudėtis šaltiniuose atsispindi menkai, tačiau galima manyti, kad šios struktūros viršūnėje buvo diduomenės atstovai (gentinės epochos „aristokratijos" palikuonys), kurie kariaunai augant ir diferencijuojantis išstūmė anksčiau galbūt vyravusius vado „namų žmones (tarnus)". Taip teigti leidžia kur kas žinomesnis struktūrinis valdovo kariaunos įpėdinis – vėlesnis didžiųjų kunigaikščių institucinis dvaras. Galima prisiminti karaliaus Mindaugo kariaunos vadus Ruškaičius, taip pat Kautžadą Tutminaitį, neabejotinus vietos diduomenės palikuonis (tėvavardžių vartojimas su vardais – aukštos kilmės liudijimas).

Kariauninkų statusą valdovo aplinkoje paryškina tai, kad XIII a. jie buvo vadinami valdovo „draugais", o asmeninį santykį – kad kariaunos vado mirtis galėjo lemti kariaunos suirimą. Tik surinkęs Mindaugo „karius ir draugus", Vaišelga galėjo atkeršyti už tėvo nužudymą. Vis dėlto stiprėjant politinei organizacijai kariauna buvo paveldima kartu su monarcho valdžia. Valdovo kariuomenės formavimasis neatsiejamas nuo

grobio, duoklių ir iždo klausimo, todėl „didžiosios kariaunos" atsiradimą lydėjo krašto fiskalinės sistemos pokyčiai. Svarbus lietuvių kariaunų žygių į padauguvį, Rusią, Mazoviją laimikis buvo atsigabenamas ir atsivedamas karo grobis, jis turtino kariauninkus, didino jų prestižą visuomenėje ir skatino tolesnę socialinę skirtį tarp jų ir kitų visuomenės grupių. Kariauninkams išlaikyti įvedamos duoklės, papildančios jau žinomą vado ir jo būrių kieminėjimą. Nors karo grobis ir toliau sudarė svarbią kunigaikščio ir jo karių pajamų dalį, vis dėlto duoklių įvedimas leido stabilizuoti kariaunos struktūrą (žr. II.6.2).

XIV a. didžiojo kunigaikščio kariauna pamažu virsta valdovo dvaro organizacija. Tai kilmingų žmonių palyda, su kuria valdovas apvažiuoja krašto žmones, ji supa jį ne tik mūšio lauke, bet ir per pasitarimus bei teismus. Nuo ankstesnių kariauninkų šiuos valdovo aplinkos žmones skiria tai, kad jie jau turi savo žemės valdas („kariauninkų nusėdimo" reiškinys). Sutelkę dėmesį į vietinės krašto valdžios struktūras, šie kilmingieji šalia valdovo pasirodo tik retkarčiais ir vis dažniau vietoj savęs ten palieka sūnus.

Savo „mažąsias" kariaunas turėjo ir kai kurie didikai. Tokie didikų vadovaujami būriai šaltiniuose aptinkami dar ir XIV a. antroje pusėje. Šaltinių terminija artimiausią karinę didikų palydą skiria nuo jų valdžios kitiems kaimynystėje gyvenantiems laisviesiems žmonėms. Tokios „kariaunos" vadas buvo, tarkim, didiko Dirsūno sūnus, su savo būriu *(cum coorte sua)* 1371 m. rengęs plėšikiškus žygius į Ordino teritoriją. Vis dėlto šios „mažosios" didikų kariaunos buvo didžiojo kunigaikščio kariuomenės dalis. Tokią kariaunos strukūrą neblogai iliustruoja Gardino seniūno Dovydo karinė veikla. 1319 m. jis su didele 800 vyrų kariauna niokojo Prūsijos žemes, 1323 m. danams priklausančias Livonijos žemes, 1324 m. – Mazovijos žemes. O 1326 m. jis jau vadovavo sutelktos Gedimino kariuomenės žygiui į Brandenburgo marką ir per jį žuvo (žr. II.6.3).

4.5. Monarchas – karalius ir didysis kunigaikštis

Išskyrus trumpą Mindaugo Karalystės epizodą, Lietuvos valdovų titulas iki pat XIV ir XV a. sandūros nebuvo nusistovėjęs. Lietuvos monarchai dokumentuose ir laiškuose tituluodavosi (ir būdavo kitų tituluojami) pagal egzistuojančią kitos pusės titulatūros tradiciją. Todėl popiežiui Jonui XXII Gediminas lotyniškai prisistato kaip „lietuvių ir rusų karalius", Algirdas laiške Konstantinopolio patriarchui graikiškai save vadina „basilėju", o rusiškuose dokumentuose įrašyti tik „didieji kunigaikščiai". Ne tik

naraciniuose šaltiniuose, bet ir dokumentuose karaliais save vadino ir buvo vadinami ne tik valdovai Gediminas ar Algirdas, bet ir kiti kunigaikščiai, pvz., „Polocko karalius", „Vitebsko karalius" ir pan. Tačiau Lietuvos valdovų aplinka žinojo ir lotyniškajame Vakarų pasaulyje įsitvirtinusią institucinę krikščioniškos karalystės ir krikščioniško karaliaus sampratą ir išaukštinimą karaliumi siejo su popiežiaus (kartais imperatoriaus) sankcionuota, (arki)vyskupo patepimo lydima ceremonija.

Tokia tvarka krikščioniškame pasaulyje įsigalėjo nuo tada, kai 754 m. popiežius Steponas II vainikavo frankų karalių Pipiną Jaunesnįjį, o brandžiaisiais viduramžiais paplito nuo Pirėnų pusiasalio iki Skandinavijos ir Vidurio bei Pietų Europos. XIII a. pirmoje pusėje – paskutinis intensyvus šios tradicijos etapas, kai nuo 1204 iki 1253 m. vienas po kito popiežiaus palaiminimu karūnuoti Ispanijos šiaurės rytų srities Aragono valdovas Petras II, Bulgarijos valdovas Kalojanas, Serbijos Steponas ir Lietuvos – Mindaugas. Kaip tik Mindaugui 1253 m. ir buvo lemta tapti paskutiniu naujai pateptu karaliumi. Nors ir būta įvairių mėginimų, daugiau karalysčių Europoje viduramžiais nebeįkurta.

Jau vien tai liudija struktūrinį ir organizacinį karališkojo išaukštinimo proceso sudėtingumą. Tai, kad karalystės įsteigimas yra ne tiek vidaus, kiek tarptautinės politikos ir tarptautinio pripažinimo reikalas, gerai žinojo ikikrikščioniškos Lietuvos valdovai – Mindaugas, Gediminas, Kęstutis. Jie savo galimą atsivertimą į krikščionybę tiesiogiai siejo su karaliaus karūna. Vis dėlto krikščioniška karalystė Lietuvoje, nutrūkus karališkajai Mindaugo dinastijai, nebebuvo atkurta (ar naujai įkurta), todėl ikikrikščioniškos Lietuvos valdovams retrospektyviai prigijo didžiojo kunigaikščio vardas. To meto lietuvių kalba veikiausiai tebeturėjo iš germanų kalbų perimtą žodį *kunigas*, ilgainiui jis virto kilmę pabrėžiančiu žodžiu *kunigaikštis*.

Europoje karalius buvo aukščiausias monarcho titulas. Todėl pagrindinis karūnavimosi motyvas buvo gauti išskirtinį rangą. Lietuvių tautos ir Lietuvos valstybės kūrimosi procesas primena kitų Europos šalių etnogenezę ir politinės organizacijos tapsmą. Čia reikšmingas vaidmuo teko antikinę tradiciją menančiai Krikščionių bažnyčios struktūrai ir krikščionių valstybėse sukurtam organizaciniam modeliui. Valdovo karūnavimas Vidurio Rytų Europos ir Skandinavijos valstybėse žymėjo sėkmingą politinės konsolidacijos proceso pabaigą. Svarbiausia čia buvo monarchijos idėja, kuri aplinkines gentis vienijančio Mindaugo dvarą pasiekė per Šventojo Sosto bulių tekstus. Kita vertus, sėkminga krikščionybės sklaida buvo įmanoma tik ten, kur egzistavo tvirtesni politiniai dariniai. Šią visuotinę

įtampą jaučiame XIII a. vidurio Lietuvoje. Stiprėjanti Mindaugo valdžia susidūrė su rimta įteisinimo problema. Išeitis iš tokios politinės krizės, kuri greičiausiai bus sužlugdžiusi ne vieno ankstesnio pagonių vado valdžią, atrodė sąjunga su Livonijos ordino magistru Andriejumi Štiriečiu ir popiežiaus sankcionuotas karūnavimas. 1251 ir 1253 m. Mindaugo krikštas ir karūnavimas išsprendė dvejopą lietuvių valdovo problemą. Jis buvo priimtas į krikščioniškųjų karalių šeimą, ir ši nauja padėtis leido jam įtvirtinti savo suverenią valdžią dalyje tuometinės Europos, o kartu galutinai išsiskirti iš kitų pretenduojančių į valdžią krašto kilmingųjų.

Karūnavimo ceremonialas karūnuojamąjį asmenį išskyrė iš kitų, galinčių pretenduoti į politinę valdžią. Ne veltui patepimas ir vainikavimas karūna taip pabrėžiamas Mindaugo karūnavimo metais surašytoje privilegijoje Rygos pirkliams: „Lietuvos karaliumi šventu aliejumi patepti, užsidėjome karaliaus karūną" – *in regem Lettowie oleo sacrato peruncti, regni suscepimus diadema* (*Mindaugo knyga,* p. 68). Popiežiaus dvasiškai įsūnijamas Mindaugas *(filius specialis Sanctae Romanae ecclesiae)* nuo šiol atsiduria kitoje dvasinėje ir politinėje tikrovėje. Vainikavimas suteikė Mindaugui būtiną monarcho įteisinimą, priešpriešindamas jį visiems kitiems *kunigais* besivadinantiems vadams ir garantuodamas šios įgytos padėties perdavimą tiesioginiams palikuonims. Tačiau nutrūkus tęstinumui karalystės vardas ir karališkasis titulas galėjo būti prarastas. Mindaugo ir jo teisėtų palikuonių nužudymas Europos buvo suvokiamas kaip krikščioniškos Lietuvos Karalystės pabaiga. Tiesa, ją buvo galima atkurti, kaip kadaise buvo atkurta net Romos imperija. Todėl popiežius Klemensas IV 1268 m. bule buvo pavedęs Čekijos karaliui Pšemyslui II Otakarui „pastatyti joje karaliaus valdžios sostą" (*Mindaugo knyga,* p. 152). Lietuvos Karalystės atkūrimas nebuvo neįmanomas: ne viena naujakrikščių valstybė yra išgyvenusi reakciją ir krikščioniškos karalystės „atnaujinimą". Vis dėlto nepalankios aplinkybės neleido Lietuvos Karalystei atsikurti tuo metu, kai naujo karaliaus priėmimas į Europos valdovų šeimą dar nekeldavo didesnių sunkumų.

XIV–XV a. Lietuvos valdovų titulų įvairovė atspindi jų valdžios ypatumus. Viduramžiais monarcho asmuo buvo lemiamas valstybės organizaciją formuojantis veiksnys. Ilgą laiką ši monarcho valdžia instituciškai nebuvo įtvirtinta, o valstybė funkcionavo kaip tarpasmeniniais ryšiais kuriamas politinis darinys. Todėl nebuvo asmeninius ryšius pranokstančios valdovo valdžios sampratos, o didysis kunigaikštis buvo ne tiek „Lietuvos", kiek „lietuvių", vėliau ir „rusų", „žemaičių" valdovas. Šis valdovo ir jo valdinių ryšys galiojo tik viešpataujant konkrečiam valdovui, o

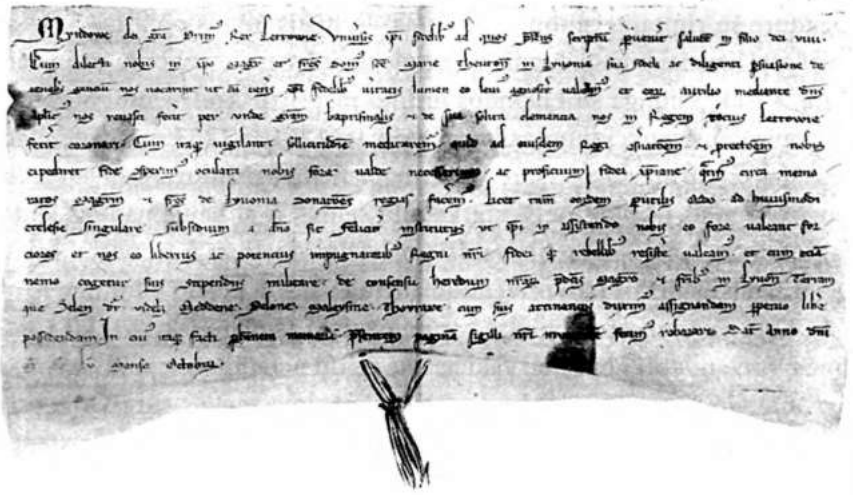

[82] *Lietuvos karaliaus Mindaugo dokumentas, kuriuo Livonijos ordinui dovanojama Sėlos žemė. Pergamentas, 1255 m., XX a. pr. nuotrauka*

tarpuvaldžiu turėjo būti kuriamas iš naujo. Tad nuolat kildavo konfliktų dėl sosto. Taigi stiprėjant valstybinei organizacijai buvo imtasi specialių sklandesnio valdžios perdavimo priemonių, – šaltiniuose galima rasti užuominų apie „testamentinį" valdovo pavedimą, apie priesaikas naujam valdovui ir pan.

Su asmeniniais ryšiais grįsta valdžios samprata susijusios ir to meto valdymo praktikos. Visų pirma buvo valdoma keliaujant. Valdovų kelionių maršrutus diktavo politinis poreikis savo apsilankymu pabrėžti kunigaikštišką valdžią ir ekonominė būtinybė aprūpinti palydą. Kita valstybės valdymo forma buvo valdovo rengiami pasitarimai (tarybos). Todėl didžiojo kunigaikščio valdžios negalima suvokti atsietai nuo diduomenės, o viena esminių valdovo pareigų ir įtakos sričių viduramžiais buvo konfliktuojančių didikų sutaikymas.

Mindaugo įtvirtinta monarchija, nors vėliau ir pasitaikė suiručių ir laikinų „diarchijos" epizodų, išliko vyraujanti valdymo forma. Gedimino laikais kyla „viešpataujančios giminės" *(stirps regia)* idėja, kuri teisę valdyti šalį numato vien asmenims, kilusiems iš valdančiosios dinastijos, vėliau pavadintos Gediminaičių vardu. Pamažu atsiranda įvairios išimtinės valdovo teisės (regalijos) – „niekieno" žemės, pilių statymo, muitų.

Mindaugas savo dokumentuose Ordinui ir Rygos miestui jau iškyla kaip valdovas, kuris rūpinasi Karalystės „apsauga ir gynimu", numato

jos plėtimą, disponuoja valdomis ir gali jas dovanoti kitiems [**82**], savo galia leidžia svetimšaliams atvykti ir išvykti. Taip pat ir Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas laiškuose popiežiui Jonui XXII ir Hanzos miestams atsiskleidžia kaip savo suverenios valdžios principus deklaruojantis asmuo, „didžiausias savo krašte", galintis „nurodyti ir įsakyti, pasmerkti ir atleisti, uždaryti ir atverti", valdovas, kuriam valdyti padeda vietos diduomenė ir svetimšaliai tarėjai. Krikščioniškosios Europos akimis, šiuose laiškuose vartojamas karaliaus titulas buvo neteisėtas, tačiau nuo to laiko prasidėjusios derybos dėl šalies krikšto ir tarpvalstybinės sutartys liudija tarptautinį Lietuvos didžiųjų kunigaikščių valdžios pripažinimą. Šiuo atveju nėra svarbu, kas ir kur parašė Mindaugo ir Gedimino dokumentus ir laiškus. Jų tekstai atskleidžia Lietuvos valdovų aplinkoje kuriamą monarcho įvaizdį, – monarcho, kuris viešpatauja savo žemėje ir skelbia apie savo valdžią už šalies ribų.

4.6. Didžiojo kunigaikščio dvaras

Ankstyvoji didžiojo kunigaikščio dvaro struktūra Lietuvoje klostėsi nuo XIII amžiaus. Šaltiniuose galima rasti žinių apie Mindaugo, Gedimino, Algirdo ir Kęstučio dvarus. „Dvaru" (lot. *curia*, vok. *hof*, rus. *двор*) buvo vadinamas tiek didžiojo kunigaikščio dvaras – artimiausia jo aplinka (palyda), tiek atskiri po įvairias šalies vietas išsibarstę valdovo ūkio ir valdžios centrai. XIV a. pabaigos Vokiečių ordino kelių aprašymuose paminėta didžiojo kunigaikščio vietovė „Dvaris" liudija, jog būta lietuviško svetimšalių šaltiniuose vartojamo termino atitikmens. Jau XIV a. pradžioje didžiojo kunigaikščio dvare buvo sukurta tam tikra tarnybų organizacija. Jerzy's Ochmańskis šios organizacijos ištakų ieškojo Rusioje (Ochmanskis, J., 1996), bet pirminės dvaro struktūros formos galėjo susiformuoti ir savarankiškai. Šaltiniai tik retsykiais mini lietuvių valdovo dvaro pareigūnus ar tarnybininkus: ankstyvoji dvaro tarnybų organizacija Lietuvoje dar nebuvo išplėtota. To meto valdymo pobūdis lėmė, kad didžiojo kunigaikščio dvaras (palyda) nuolat keliaudavo drauge su savo valdovu po įvairias šalies vietoves.

Pirmą kartą valdovo dvaro pareigūnas paminimas Petro Dusburgiečio kronikoje – Vytenio kamarininkas *(camerarius)*. Kamarininkas buvo klasikinė Europos valdovų dvariškio pareigybė, pirmąkart minima IX a. Hinkmaro iš Reimso kūrinyje apie Karolingų dvaro organizaciją. Nuo XII a. ši pareigybė paplito ir Vakarų Europos teritorinių kunigaikščių dvaruose. Kamarininkas buvo atsakingas už dvaro aprūpinimą, vidaus

tvarką ir valdovo iždo priežiūrą. Vargu ar Lietuvoje tuo metu tokia kamarininko sąvoka buvo žinoma. Ordino kronikininkas įprastu terminu (kamarininko pareigybė buvo ir Ordino valstybėje) veikiausiai apibūdino aukšto rango didžiojo kunigaikščio dvariškį, atsakingą už vidinį dvaro gyvenimą. Galbūt panašias pareigas Gedimino dvare ėjo jo *advocatus*, minimas 1324 m. popiežiaus legatų pasiuntinių pranešime. Ir apskritai šaltiniuose randami Lietuvos valdovų aplinkos žmonių apibūdinimai nurodo veikiau jų karines, ūkines ar diplomatines užduotis, o ne nuolatines pareigas: 1325–1326 m. minimas Gedimino pasiuntinys *(nuncius)* Lesė, 1375 m. – Algirdo aplinkos „vyresnysis" *(precessor regis)*, iš Polocko kilęs Radikis, 1378 m. – Kęstučio „valdytojas" *(melior provisor)* Maldis. Visi šie asmenys tiesiogiai siejami su konkrečiu valdovu (Gedimino *advocatus*, Kęstučio *provisor* ir pan.), tai aiškiai rodo asmeninį didžiojo kunigaikščio ir jo valdinių santykį.

Žinomi Gedimino aplinkos raštininkai (vienuoliai pranciškonai Bertoldas, Henrikas, dominikonas Mikalojus) susiję su valdovo kanceliarijos (raštinės) užuomazgomis. Valdant šiam didžiajam kunigaikščiui buvo sudarytos ir pirmosios rašytinės tarptautinės taikos sutartys (1323 m. su Livonija, 1338 m. – prekybos sutartis su Livonijos ordinu). Kiek vėliau, dar iki krikšto, rašytinės sutartys būdavo sudaromos su Maskvos kunigaikštyste, Vokiečių ordinu, Mazovijos kunigaikščiais. Laiškais bendrauta su Vakarų Europos valdovais (pvz., Šventosios Romos imperatoriumi Karoliu IV), Bizantijos valdovais. Vis dėlto Lietuvos valdovo kanceliarija iki krikšto dar nebuvo susiformavusi, o pavieniai valdovo dvaro raštininkai buvo asmeniniai jo tarnai (su kuriais jį siejo asmeninio pasitikėjimo santykiai), ne nuolatinės institucijos pareigūnai.

Taigi ir dvaro organizacija atspindi tą pačią ankstyvosios monarchijos ypatybę: valdžia reiškiasi ne per institucijas, o per asmenis. Valdovo dvare nuolatines pareigybes turinčių diduomenės atstovų tuo metu būta nedaug. Tokia padėtis išliko ir XIV a. pabaigoje. Ankstyviausias Lietuvos istorinis kūrinys, Vytauto aplinkoje surašytas Didžiųjų kunigaikščių metraštis, taip pat kiti šaltiniai mini tik žemos kilmės Algirdo ir Jogailos tarnus – kamarininkus („kambarinius"), žibintininkus, sakalininkus. Esminiai pokyčiai čia įvyks tik Vytauto laikais, kai europiniu pavyzdžiu bus įsteigtas institucinis didžiojo kunigaikščio dvaras (*Lietuvos istorija*, t. 4, p. 262–267). Pagrindinis forumas, kuriame XIV a. susitikdavo valdovas ir jo didikai, buvo didžiojo kunigaikščio taryba.

4.7. Valdovo taryba ir suvažiavimai

Valstybės formavimosi procesą gerai atspindi gentinių sueigų institucijos išnykimas ir naujoviškų „pasitarimų" valdovo aplinkoje organizavimas. Ankstyvosiose Livonijos kronikose neretai galima rasti duomenų apie lyvių, kuršių ar žiemgalių sueigas *(placitum, colloquium, communis conspiratio, universitas, gemeiner rat)*, kuriose buvo tariamasi dėl bendrų veiksmų „prieš krikščionis", priimami sprendimai dėl santykių su atvykėliais, dėl karo ir taikos su kaimyninėmis gentimis ir kt. (Łowmiański, H., 1983, p. 315–324). Ten būdavo išrenkami genties (žemės) vyresnieji, ten vykdavo ir teismai. Ir nors, kaip galima spręsti iš lakoniškų šaltinių užuominų, gentinėse sueigose daugiausia reiškė „seniūnai", vis dėlto aiškiai matyti, kad valdymas kolektyvinis. Šiose sueigose galėdavo dalyvauti visi *(communiter, gemeine)* genties ar atskiros politiškai susivienijusios žemės laisvieji žmonės. Turbūt neretai tokios sueigos sutapdavo su kariaunos būrimu ir sakralinių ritualų atlikimu, todėl galima manyti, kad rinktasi tradicinėse, genčiai svarbiose vietose. Tiesa, kartais kronikininkai nurodo, kad pasitarti susirinko tik įtakingiausių genties vyrų grupė, kaip antai į Petro Dusburgiečio aprašytą „sūduvių žemės galingųjų" pobūvį XIII a. pabaigoje. Aišku, kad tokių sueigų šaukimo tvarka nebuvo kaip nors reglamentuota, o priklausė nuo vyraujančių papročių ir aktualių vienos ar kitos genties poreikių. Dar viena tokių pasitarimų rūšis buvo tarpgentinės sueigos, jose buvo sprendžiami su platesniu regionu susiję klausimai ir sudaromos tarpgentinės sutartys.

Iškylant monarcho valdžiai gentinės sueigos neišvengiamai virto valdovo šaukiamais susirinkimais. Kolektyviai svarstomi ir skelbiami sprendimai pakeičiami monarcho aplinkoje ir jo vardu priimamais nutarimais. Šių susirinkimų negalima laikyti monarcho valdžios apribojimu, pasitarimai (tarybos) valdovo dvare veikiau buvo vienas pagrindinių būdų garantuoti jo valdžios stabilumą. Nuolatinis tarimasis su didikais ir politinio sutarimo paieškos buvo sėkmingo valdymo prielaida. XIV a. šaltiniai leidžia šiek tiek diferencijuotai suvokti tokių pasitarimų organizacines formas ir skirti mažąją ir didžiąją monarcho tarybas. Be abejo, didžiajam kunigaikščiui kasdieniame gyvenime reikėjo nuolatinių patarimų. Antai iš Gedimino laiškų sužinome apie jo tarybą, kai kuriuos patarėjus *(cum conciliariis suis, concilium regis, in concilio suo)*, tarp kurių buvo ir krikščionių vienuolių, einančių ir raštininkų pareigas. Kasdienės tarybos sudėtį nustatydavo valdovas. Popiežiaus legatų pasiuntiniai Gedimino dvare 1324 m. pranešė, kad į Gedimino nemalonę patekę patarėjai vienuoliai pranciškonai ir dominikonai ištisus metus nebuvo kviečiami į pasitarimus.

Šiame pasiuntinių pranešime minimas net konkretus Gedimino patarėjų skaičius (apie dvidešimt), tačiau sunku pasakyti, ar tai buvo kiek apibrėžtesnė, o ne atsitiktinė dvare tuo metu viešėjusių įtakingų asmenų grupė. Be šių patarėjų, šaltiniuose kartkartėmis aptinkame didesnę reikalus svarstančią kolegiją. 1306 m. Petras Dusburgietis mini Vytėnio sušauktą *tractatus seu parlamentum*. Ordino kronikininko nuoroda, kad didikai į tokį susirinkimą turėjo būti sukviesti, liudija išskirtinį (nekasdienį) šios institucijos veikimą. Dalyvauti tokiame susirinkime buvo didikų teisė ir pareiga. Galima manyti, jog kaip tik šioje kolegijoje buvo svarstomi ir priimami svarbiausi sprendimai. Struktūrinis dvilypumas – „kasdienė" dvaro taryba ir gausesnis kilmingųjų suvažiavimas į valdovo dvarą – išliko ir vėlesniais laikais. Istoriografijoje aptariant ankstyvuosius politinius institutus dažnai iškyla klausimas, kiek laisvės turėjo didysis kunigaikštis parinkti sau patarėjus ir kiek pastarųjų nuomonė saistė jo sprendimus. Atsakyti į šį klausimą sunku jau vien dėl to, kad tokie susirinkimai valdovo dvare dažniausiai būdavo konfidencialūs ir net apie vėlesnių suvažiavimų eigą turime mažai žinių. Nors pasitarimų dalyvių sudėtis ir skaičius nebuvo nustatytas ir iš tiesų priklausė tik nuo valdovo valios, vis dėlto jo pasirinkimus ribojo tam tikri išankstiniai visuomenės lūkesčiai ir suvokimas, kas turi teisę savo patarimais daryti įtaką jo sprendimams.

Jau pirmoje išlikusioje tarpvalstybinėje sutartyje – 1323 m. Gedimino sutartyje su Livonijos senjorais – valdovas dokumentą sudarė „patarus ir pritarus mūsų išmintingiems vyrams" *(cum consilio et consenso)*. Bajorų pritarimas *(vulbort siner boyarlen)* paliudytas ir 1338 m. Gedimino sutartyje su Livonija. Tokia pat taisyklė pritarti valdovo veiksmams ir liudyti jo dokumentuose išlieka ir toliau. Jogaila 1382 m. Dubysos sutartį su Ordinu sudarė pritarus šeimos nariams ir „mūsų ištikimai tarybai" *(unsers getruwen rathes)*. Visi šie pasakymai nėra kanceliariniai šablonai, kaip juos mėgino aiškinti dalis istoriografijos, tai nuorodos į svarbų tuometinės politinės santvarkos aspektą – diduomenės dalyvavimą šalies valdyme. Tačiau šioje valdžios sistemoje aiškiai vyravo valdovas ir jo giminė.

4.8. Sostinė

Istoriškai dėsninga, kad ankstyvuoju valstybės kūrimosi laikotarpiu, kai krašto valdžia dar tik tvirtino savo pozicijas, o didesni XIII a. antros pusės politiniai sukrėtimai baigdavosi radikaliu valdančių giminių pasikeitimu, valstybės administracinis centras, sostinė, egzistavo vien kaip dėl įvairiausių ir žmogiškai netikėčiausių priežasčių monarcho dažniau aplankoma

pilis, tvirtovė ar gyvenvietė. Dėl ankstyvosios Lietuvos valstybės netobulumo pirmojo viešpaties, karaliaus Mindaugo, pamėgto sostapilio vardas ir vieta nebuvo tokia ryški ir išskirtinė, kad paliktų pėdsaką žemės paviršiuje arba istorijos šaltinių puslapiuose. Mindaugas buvo tipiškas keliaujantis ankstyvosios monarchijos valdovas, laikantis ją sutelktą vien per asmeninius ir gimininius ryšius. Kad išsaugotum ir palaikytum tokią valdžią, reikėjo keliauti per pavaldžias teritorijas, per jose esančias arba steigiamas pilis, kiemus, gyvenvietes, kurios dar tik ateityje glaudžiau sujungs kraštą į visumą, administruojamą iš sostinės. Mindaugo, kaip ir jo tėvo, kaip ir visos jo giminės, pirminis politinės ir ūkinės atramos tinklas buvo nunertas pietų Lietuvoje, tarp Neries ir Nemuno aukštupio, t. y. Lietuvos žemėje. Kaimynystė su etniškai mišriomis pasienio teritorijomis, kuriose vyravo rusėnų įkurti ir gyvenami ūkio ir prekybos centrai, pirmiausia Naugardukas, be to, Gardinas, Slanimas, Valkavyskas, lėmė tai, kad jie anksti pateko Lietuvos valdžion, o istorinėje literatūroje nuo Lietuvos metraščio (Bychovco kronikos) ir Motiejaus Stryjkovskio XVI a. buvo sukurtas nepagrįstas mitas apie pirmąją Lietuvos sostinę Naugarduką. Šiuo metu tik baltarusių istoriografija vis dar nenori pripažinti, kad nelietuviškas valstybės centras negalėjo būti valdovui nesaugiame pakraštyje, dėl kurio beveik visą XIII a. kariauta su stipriais Pinsko, Haličo ir Voluinės kunigaikščiais. Lietuviškieji valstybingumo centrai atsirado ne ankstyviausiose rusėniškose lietuvių užimtose žemėse, o etninėje Lietuvoje.

> Lietuvių ir senesnėje lenkų istoriografijoje iškyla Mindaugo sostinės pilyje, „vardu Voruta", problema. Per daugiau nei šimtmetį trukusią paiešką nepraleistas nė vienas bent kiek reikšmingesnis miestas, piliakalnis, panašaus pavadinimo vietovė Lietuvoje, Žemaitijoje, rusėnų gyvenamose Naugarduko ar Gardino žemėse. Geriausiai pagrįstose hipotezėse nurodomas Vilnius, Šeimyniškėlių piliakalnis prie Anykščių, Kernavė. Gal kai kurios iš tų vietovių ir atrodo teisingas sprendimas, tačiau iš tikrųjų, atsižvelgdami į Mindaugo administravimą keliaujant, aiškindamiesi Vorutos klausimą tesužinome vieną pavadinimą iš daugelio jo pilių, kuriose jis galėjo saugiai apsiginti nuo priešų. Pilis dar neatlikdavo sostinės funkcijos.

Pirma tikra Lietuvos monarcho rezidencija buvo Kernavė: *Eiliuotojoje Livonijos kronikoje* ji paminėta kaip Traidenio žemės, t. y. asmeninio domeno, centras. Kernavės reikšmę ir geografinę padėtį žinojo Livonijos vyresnybė, užpuolusi ją 1279 m. pradžioje. Smarkus įsiveržimas į Lietuvos gilumą Rygai buvo pirmas ir, kaip liudija triuškinamas persekiojančių

lietuvių atkirtis prie Aizkrauklės (Ašeradės), nepaprastai rizikingas. Traidenio Kernavė XIII a. antroje pusėje tapo svarbiausia galinga valstybės pilimi (plačiau žr. I. 3). Tačiau XIII a. viduryje ji dar menka – tai įtvirtinta gyvenvietė (pilis?) Aukuro ir Mindaugo sosto kalnuose, neįtvirtintas papilys Pilies kalne, iš esmės didelis krašto kilmingojo kiemas. Netrukus Kernavė pradėta stiprinti kariškai ir ūkiškai, tobulinant senus ir įrengiant naujus įtvirtinimus, kol tapo rezidencine pilimi, apsupta dviejų keturių įtvirtintų priešpilių bei papilių ir poros pirklių bei amatininkų gyvenamų „miestų" (gyvenviečių). Kernavės plėtros priežastys buvo dvi. Pirma, ji tapo Lietuvos valdovo rezidencija (nuo 1268 m.). Antra, 1279 m. Livonijos antpuolis Traidenį privertė imtis skubių tokios svarbios pilies įtvirtinimo darbų. Traidenis tapo pirmuoju sėslesniu lietuvių monarchu. Tai atspindėjo pastovios vyraujančios pilies-gyvenvietės, ikimagdeburginio miesto, stambaus valstybės centro, galinčio tapti sostine, kūrimas. Nesunku apibūdinti pagrindinius veiksnius, kūrusius viduramžiškos Lietuvos valstybės sostinės reiškinį. Svarbiausias – tai paties monarcho pasirinkimas. Dideli Kernavės įtvirtinimų stiprinimo ir plėtojimo darbai liudija išskirtinį valdovo saugumo poreikį, kuris patenkinamas jo žemėje, asmeniniame alodinės kilmės domene. Saugumas ir dažnesnis monarcho apsigyvenimas pasirinktoje pilyje tarpusavy susiję ir nulemia, kad gana nedidelė teritorija tampa krašto valdžios (administraciniu) centru, dėlei valdovo poreikių jame sutelkiami žymūs materialiniai, kariniai, gamybiniai ir žmonių ištekliai. Šis procesas buvo ne ilgalaikis, o trumpalaikis ir priklausė nuo valdovo valios. Kernavėje jį iliustruoja XIII a. antroje pusėje sparti žemutinio miesto plėtra ir apgyvendinimas profesionaliais amatininkais ir prekybos faktoriais rusėnais, veikiausiai iš Nemuno aukštupio kairiųjų intakų teritorijų. Valdovui ir jo baronams reikėjo daugiau ir įvairesnių prabangos reikmenų, nei galėjo pasiūlyti vietos amatininkai. Trūkstamais išskirtiniais reikmenimis pasirūpinta per prekybinius ryšius. XIII a. pabaigoje Kernavės pirkliai labai aktyviai prekiavo su Ryga. Geografinė padėtis netrukdė prekybos kelių atšakoms pasiekti Kernavę. Svarbus vaidmuo teko Neriai kaip prekybos keliui. Pagaliau Kernavės apylinkėse esančios brastos veiksmingai sujungė abi Neries padalytas Lietuvos dalis ir atvėrė pirkliams sausumos kelius. Taigi nuo XIII a. antros pusės Kernavėje ima klestėti amatai ir prekyba, o ji pati tampa gerai įtvirtinta Lietuvos monarcho, vėliau Gediminaičių dinastijos kunigaikščių rezidencija, bet ne sostine, nes Traidenis nepaliko įpėdinių, o naujieji valdovai nebuvo iš Kernavės.

Kernavės iškilimas nebuvo vienintelis Traidenio nuopelnas. Didysis kunigaikštis rūpinosi daugelio kiemų ūkine-karine plėtra. Tiesa, jo laikais

joks kiemas nesulaukė tiek dėmesio kiek Kernavė, bet po kelių dešimtmečių vienas iš jų tapo valstybės sostine – Vilniumi. Vilniaus regione XIII a. pradžioje gyveno mažiau žmonių nei Kernavėje. Geografinė jo aplinka kontrastingu reljefu šiek tiek priminė Kernavės. Tačiau dydis ir įvairovė buvo nepalyginami: Vilnios žiočių ir Neries slėniai, Vilnios ir Neries terasos, kylančios į aukštas poledynines kalvas, jų papėdėse susiformavusios sausos raguvos (slėniai), natūralūs amfiteatrai (raiškus – Senamiesčio), Vilnios kanjonas, daug vandens, šaltinių, upelių, ežerėlių, pelkėjančių raistelių. Kernavę ir Vilnių jungė patogus kelias Nerimi. Gamta sukūrė saugią, aprūpintą vandeniu aplinką žmonėms gyventi. Šiose vietose jie nenutrūkstamai gyveno nuo pirmųjų amžių po Kr., bet negausiai. XIII a. viduryje tik Gedimino kalne buvo kukli gyvenvietė. Nuo pirmųjų didžiojo kunigaikščio pradėtų savo naujojo kiemo plėtros darbų vietovė per tris keturis dešimtmečius iš esmės pasikeitė. Traidenis įkūrė naują nedidelę gyvenvietę: šiaurinėje Gedimino kalno papėdėje, apaugusioje lapuočių mišku, pradėti statyti namai iš medienos, nupjautos 1271 metais. Po kelerių metų namai perstatomi dėl dinamiškai kintančios urbanistinės aplinkos. Pietvakarinėje kalno papėdėje steigiamas gamybinės veiklos židinukas (metalurgija, medžio anglies, dervos ir terpentino gamyba), bet XIV a. antrame dešimtmetyje jis perkeliamas į kitą vietą. Naujos gyvenvietės papėdėje teritorija jau buvo tris kartus didesnė nei kalno aikštelė. Po poros dešimtmečių, Vytenio ir Gedimino dėdės ir tėvo – Butigeidžio ir Butvydo (Pukuvero) – laikais (apie 1285–1295) atliekami milžiniški statybos ir plėtros darbai. Pilies kalne apie 1297 m. užbaigiama didžiojo kunigaikščio rezidencijos, Aukštutinės pilies, statyba. Pilies papėdėje toliau kūrėsi gyvenvietė, jos tankus užstatymas, namų vietų pastovumas ir nuolat atnaujinamos medinės gatvės leidžia kalbėti apie tikro pagoniško miesto atsiradimą. Kartu apgyvendinamas Kreivasis (Plikasis, Trijų Kryžių) kalnas. Šalia Vilnios brastos, arba netoli Polocko ir Medininkų–Rūdninkų maršrutų sankirtos, įkurdinama stačiatikių bendruomenė, ji virs Rusų miestu, *civitas ruthaenica*. Priemiestis išaugo XIV a. viduryje, valdant Algirdui, išsiplėtė į vakarus (iki Savičiaus gatvės) ir apėmė 6–8 ha, bet XIV a. neperžengė Pilies–Didžiosios gatvių ribos. Priemiesčio pakraščiuose iškilo kelios cerkvės. Pietvakarinėje Pilies kalno papėdėje, buvusios gamybinės veiklos vietoje, apgyvendinama katalikiška rygiečių amatininkų ir pirklių kolonija, o jos ganytojais pakviečiami pranciškonai. Jiems apie 1321 m. čia pat pastatoma nedidelė mūrinė bažnyčia, literatūroje klaidingai priskiriama karaliui Mindaugui („Mindaugo katedra“). Kita vertus, taip pat manoma, kad katalikiškoji kolonija kūrėsi dabartinių

[83] *Vilniaus pilys. Graviūra, XVI a. pabaigos Vilniaus plano iš Georgo Brauno atlaso fragmentas*

Dominikonų ir Šv. Ignoto gatvių sankryžos rajone. Valdovo rezidencijos ir jos padalinių užimamas plotas tuo metu Lietuvoje pagal dydį neturėjo sau lygių; darbas planingas ir gerai organizuotas, numatytos namų ir gatvių vietos, urbanizuota 16–19 ha erdvė (5,5–8 ha gyvenamasis plotas ir 2–2,5 ha gamybinės erdvės). XIV a. viduryje Pilies kalno papėdėje statoma mūrinė gynybinė siena su bokštais, juosianti miestą, iškasama nauja (dabartinė) Vilnios vaga, nusausinamas šlapias upės žiočių slėnis. Vėliau mūriniai įtvirtinimai įrengiami Aukštutinėje pilyje. Šiaip jau pagonių sostinėje vyravo medinė architektūra. Tačiau valdovai, krikščionių misionieriai vėlesnės Žemutinės pilies teritorijoje jau turėjo pasistatę vieną kitą 10 ir 8 m dydžio gyvenamąjį mūrinį pasta-

tą – rasti du, bet būta daugiau. (Vėliau Vytautas iš esmės pakeitė Žemutinės pilies pastatų paskirtį – pastatydino rezidencinius-reprezentacinius rūmus.) Vieną iš senųjų mūrinių pastatų, greta dabartinės Arkikatedros varpinės, 1387 m. Jogaila padovanojo pirmajam Vilniaus vyskupui. Regis, tada pirmoji mūrinė bažnytėlė šalia Žemutinės pilies jau nebeveikė, gal net buvo išardyta plytoms kaip Senųjų Trakų pilis.

Senieji Trakai buvo pastatyti ir įtvirtinti tuo pat metu kaip ir Vilnius (XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje). Pilis iš karto apjuosta mūrine gynybine siena. Kęstučio valdymo laikais Trakai tapo Lietuvos submonarcho, antrojo valdovo po didžiojo kunigaikščio, rezidencija. Drauge su Kernave, Maišiagala, Nemenčine ši pilis atliko taktinį karinį dinastijos sostinės Vilniaus apsaugos uždavinį. Tačiau dėl nežinomų priežasčių Kęstutis paliko Senuosius ir įsikūrė Naujuosiuose Trakuose (apie XIV a. aštuntą dešimtmetį).

Iš pradžių nedidelis valdovo kiemas, kartu ir netrukus įkurta valdovo rezidencija piliakalnyje, išsibarsčiusios pagonių lietuvių gyvenvietės, vokiška katalikų ir rusėniška stačiatikių kolonija vos per 30–50 metų tapo didžiojo kunigaikščio valdžios centru, įtakinga, sparčiai garsėjančia Rytų ir Vidurio Europos sostine. Jai atsirasti padėjo ne ūkiniai poreikiai, komercijos susitelkimas prie svarbių kelių ar sena gyvenvietė su stipria pilimi, o naujos valdančiosios dinastijos kariniai ir politiniai saugumo siekiai. Kaip rodo faktai, didžiajam kunigaikščiui nebuvo pati sunkiausia užduotis sparčiai sutelkti žmonių vienoje vietoje, paskatinti ūkinius procesus, apgyvendinti amatininkus, pirklius, ar jie būtų privilioti vokiečiai iš Rygos ar rekrutuoti rusėnai, t. y. sukurti sostinėje ūkinį gyvenimą. Nuo XIV a. vidurio Vilnius įsitvirtino kaip Gediminaičių dinastijos sostinė, kurios užvaldymas prilygo įsitvirtinimui visoje valstybėje [**83**].

4.9. Kaimyninių kraštų įtakos

XIII a. vidurio Lietuvos Karalystę supo aukštesnės civilizacijos kraštai su išplėtotu ūkiu ir veiksmingomis administracinėmis, socialinėmis, politinėmis, karinėmis struktūromis. Ne vienas iš šių kraštų XIII a. viduryje, atsirandant Lietuvos valstybei, buvo nuėjęs kelių šimtmečių savarankiškos raidos kelią. Lietuvos valstybė tapo jauniausia tarp jų. Neišplėtota jos visuomenė, menki ūkiniai-gamybiniai pajėgumai, netobula monarcho valdžia, viena vertus, ir neįtikėtinai spartus skverbimasis į Rusios žemes, labai sudėtingi, intensyvūs ryšiai su katalikiškąja Europa (su Švč. Mergelės

Marijos vokiečių namų ordinu, Lenkija), kita vertus, objektyviai vertė lietuvius tobulinti savo visuomenę, perimti civilizuotų kraštų raidos patirtį. Tačiau apie jos perėmimo užmojį tegalima spręsti iš tų pačių kaimynų paliktų istorijos šaltinių. Ilgainiui kaimyninių valstybių politinis ir intelektinis elitas suformavo visokeriopai atsilikusios Lietuvos sampratą, kurios nuo XIX a. jau laikėsi profesionalūs istorikai. Didžiausias įdirbis, suprantama, buvo rusų, lenkų ir iš dalies vokiečių istorikų. Visi sutarė dėl didelės įtakos Lietuvos visuomenės raidai, beveik atmetė lietuviškus proceso veiksnius. Jiems teliko diskutuoti dėl įtakų socialinėms ir politinėms pagoniškos Lietuvos struktūroms stiprumo. Šią sampratą plėtojo ne vienas iškilus tyrinėtojas, ypač pažymėtini Matvejus Liubavskis, Henrykas Łowmiańskis ir Vladimiras Pašuta, o pastaraisiais laikais – baltarusiai.

> Regis, Matvejaus Liubavskio (XX a. pr.) frazė taikliausiai atskleidžia sampratos esmę: „<...> padauguvio ir padnieprės Rusia pakluso lietuvių kunigaikščių valdžiai <...> tačiau vakarų Rusia ne tik neprarado savo istorinio paveldo, bet netgi nuolat diegė jį viešpataujančiai žemei, kuri dažniausiai ir pati tvarkėsi šios Rusios dalies pavyzdžiu, įsivedė rusų kalbą, rusiškas institucijas, rusų teisę ir net rusų tikėjimą. Dėl to ir lietuviškos Rusios valstybės istorija tam tikru mastu yra Kijevo Rusios istorijos tiesioginė tąsa, tolimesnė raida."

Iš tikrųjų kaimynų įtakas atskleidžiantys istorijos šaltiniai yra gerokai menkesni nei sklandūs pasakojimai apie nuo pat valstybingumo pradžios nepajėgiančią tobulėti lietuvių visuomenę, tačiau vis dėlto jie leidžia įvertinti tikrą svetimųjų įtakos mastą Lietuvoje ir jų patirties perėmimo aplinkybes. Ankstyviausi šaltiniai nukelia į valstybingumo pradžią ir parodo, kaip XIII a. vidurio lietuvių visuomenėje galėjo prigyti Vakarų Europai jau įprastos, tais laikais modernios katalikiškos visuomenės feodalinės organizacijos (lenas, vasalitetas), žemėvaldos normos (beneficijų, feodų dovanojimas testamentu Livonijos ordinui) ir krikščioniškoji žemių išplėšimo iš pagonių rankų Kristaus tikėjimui ideologija. Visi šie reiškiniai aptinkami tik pačiose valdančiojo Lietuvos elito viršūnėse. Kita vertus, mes žinome per mažai faktų, kurie patikimiau parodytų lietuvių visuomenei visiškai naujų procesų apimtį. Kartais jie atrodo kaip Ordino raštininkų vartojamos sustabarėjusios klauzulės, automatiškai įrašytos karaliui Mindaugui priskiriamuose dokumentuose. Vis dėlto matyti, kaip naujos visuomenės santvarkos daigai, tarp jų ir krikščionių tikėjimas, labai iš lėto kalėsi, aišku, tik karaliaus Mindaugo ir jo giminaičių aplinkoje, bet neįleido šaknų į platesnius Lietuvos visuomenės sluoksnius. Vasaliteto ir

[84]
Žalvarinė žiedinė segė su gotiškais rašmenimis – legendoje tyrinėtojai perskaito AWE MARIA. Kuršų kaimas, XIV a. pab. – XV a. pr.

feodalinės žemėvaldos normų prigijimas valdančiosios karaliaus giminės aplinkoje rodo, kad ši lietuvių visuomenės dalis dar ikivalstybinėje epochoje sukūrė feodalinės visuomenės normoms imlius socialinius įrankius. Nesunku suprasti, kad pirmoji socialinę, politinę ir ideologinę įtaką jaunai Lietuvos Karalystės visuomenei padarė vokiečių katalikų kolonija Livonijoje, pirmiausia Livonijos ordinas [**84**]. Ordino nariai Lietuvoje net buvo tapę veiksmingais karaliaus vietinės valdžios įrankiais, prisidėjo prie jo kiemų *curia* plėtotės ir stiprinimo valstybėje, tiesa, ne prie jų radimosi, nes tai buvo lietuvių sukurti valdovo politinės, karinės, administracinės, ūkinės, fiskalinės atramos centrai.

Pirmosios istorijos šaltiniuose aptinkamos svetimų visuomenių įtakos apraiškos Lietuvoje atskleidžia, kiek nedaug žmonių ją patyrė ir kiek nedaug, bet kokių svarbių reikėjo naujų visuomenės institutų ar organizacinių formų, įtvirtinančių karališkąją valdžią ir pagrindžiančių ekspansinius tikslus krikščioniška ideologija. Lietuvių visuomenė priėmė tiek naujovių ir įtakų, kiek jų reikėjo ar kiek pajėgė. Ir net ne visa visuomenė, o karališkasis elitas. Dėl to svetimų visuomenių įtaka buvo ribota, ji nepajėgė pagal savus modelius perkurti (modernizuoti) menkiau išsivysčiusio krašto. Didžiojo kunigaikščio Gedimino laiškų akcija vėl nutraukia istorijos šaltinių tylą ir praneša apie lietuvių atvirumą kaimynų įtakoms. Poreikių užmojis ir galia jau kur kas didesni nei Mindaugo Karalystės visuomenės. 1323 m. Lietuvai reikėjo daugiau profesionalių karių ir ginklanešių, riterių (bajorijos), siekta tobulesniais amatais paskatinti ūkio ir prekybos klestėjimą, tikėtasi, kad įsikurs našiau dirbantys

[85]
Žiedas su gotiška M raide. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a. antra pusė – XV a. pr.

žemdirbiai ir bus kolonizuojamos naujos žemės [**85**]. Į kaimynų visuomenes Gediminas žvelgė kaip į savarankiškas, atskiras, kurioms prilygsta lietuvių visuomenė. Krikščionys, lenkai ir rusėnai, garbina Dievą pagal savo apeigas, o lietuviai tą patį Dievą garbina pagal savo apeigas. Valdovas pažino kaimynų visuomenes ir žinojo, kuriuos iš kaimynų laimėjimų reikia perimti, kuriuos reikia įdiegti. Labai iškalbingas faktas, išryškėjantis iš laiškų, kad buvo atsigręžta į katalikiškos Europos visuomenę. Lietuvių visuomenės ryšiai su vis plačiau užvaldomu stačiatikių rusėnų pasauliu ir su juo susijusios įtakos aukščiausios valdžios lygmeniu buvo suvaržytos. Tai palietė daugelį esminių sričių. Dėl lietuvių stačiatikiško krikšto niekada nebūta rimtų derybų nei su Konstantinopolio patriarchu, nei su Kijevo metropolitais. Valstybingumo apyaušriu Haličo kunigaikštis Švarnas, Vaišelgos Mindaugaičio svainis, nebuvo prileistas prie valdžios Lietuvoje. Stačiatikiams Gediminaičiams kelias į Vilniaus sostą buvo užkirstas. Dvi miesto stačiatikių bendruomenės Vilniuje ir Kernavėje gyveno uždarą gyvenimą drėgnuose ir papelkėjusiuose paupiuose. Urbanistinė jų plėtra nesikirto su lietuvių ir vokiečių miestiečių gyvenviečių plėtra. Vilniui gaunant Magdeburgo miesto teisių privilegiją paaiškėjo, kad miestiečiai lietuviai ir rusėnai gyvena pagal savo atskirus papročius (teisę), tiesa, teisių skyrimas pabrėžiamas ir 1432 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje.

Rusios visuomeninių institucijų poveikis pagonims ima ryškėti XIV a. pirmoje pusėje (Ochmański, J., 1986, p. 81–82), arba prabėgus 60 metų nuo vidinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės integracijos

(Rowell, S. C., 2001, p. 313), t. y. Vytenio arba Gedimino laikais. Ne viena svarbi institucija buvo iš ten perimta arba galėjo būti perimta. Ryškiausios rusėniškos įtakos administravimo srityje. Ankstyvieji administraciniai terminai kilę iš rusų kalbos: valsčius – *волость*, tijūnas – *тиун*. Jie susiję su ikivalstybinės žemės virtimu didžiajam kunigaikščiui pavaldžiu teritoriniu-administraciniu vienetu *valsčiumi*, turinčiu valdovo *dvarą* (kiemą). Ši struktūra drauge su tijūno pareigybe galėjo būti nusižiūrėta iš Rusios. Toli ieškoti nereikėjo. Darniai veikianti ir XIII a. antros pusės šaltiniuose gražiai apibūdinta, ji egzistavo vis labiau Lietuvai pavaldžioje Polocko žemėje. XIV a. lietuvių tijūnas buvo valdovo vietininkas valsčiuje su kiemais (dvarais), tvarkantis visų gyventojų administracinius, ūkinius ir teisminius klausimus. Kita vertus, tokio pareigūno atsiradimą nulėmė ne svetimųjų, o pačių lietuvių poreikiai. Vietinio administravimo aplinkoje atsirado dar vienas „perimtas" karinis pareigūnas. Tijūnas arba anksti neteko, arba iš viso niekada neatlikdavo karinio administravimo funkcijų valsčiuje. Jos atiteko seniūnams (*capitanei*, *старосты*), svarbias krašto tvirtoves turinčių valsčių vadams.

> Seniūno pareigybė galėjo būti perimta iš Lenkijos XIV a. pirmoje pusėje, Gediminui ir jo įpėdiniams politiškai su ja suartėjant. *Capitaneus* pareigybė, atsiradusi imperatoriaus Frydrycho II laikais (XIII a. pirma pusė) pasidavus Sicilijos ir Italijos biurokratijos įtakoms, nuo XIII a. pabaigos įvesta Lenkijoje ir tapo naujo vietinės valdžios aparato pagrindu.

Iškraipytam rusėnų visuomenės įtakos vaizdiniui sukurti itin pasitarnavo jų raštijos diegimas Lietuvos valstybės valdžios ir valdymo struktūrose nuo XIV a. vidurio. Tai nepagrįstai buvo įvertinta kaip Gediminaičių dinastijos ir lietuvių diduomenės rusėjimas, prasiskverbiantis iki liaudies sluoksnių. Būtų neteisinga tvirtinti, kad bažnytinės slavų kalbos rašybos normų paveiktas rusėniškas raštas neprigijo Lietuvoje. Bet jis daugiausia buvo vartojamas administracinėje, kanceliarinėje srityje, XIV a. tenkino tik specifinius krašto valdymo poreikius, – pirmiausia tarptautinių santykių dokumentavimo, o su jais buvo susijusi tik saujelė aukščiausių centrinės ir vietos valdžios pareigūnų, taip pat didžiojo kunigaikščio dvaras Vilniuje. Paprotys, žodis, tradicija valdė kraštą, todėl visi valstybės biurokratai buvo beraščiai net iki XV a. vidurio. Šiomis aplinkybėmis ir prireikė rusėnų ir kitų kalbų raštininkų – kaip dokumentų sudarytojų ir parašytų tekstų vertėjų. Abejotina, ar keli tokie XIV a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštininkai, dažnai iš stačiatikių

bažnyčių ir vienuolynų aplinkos, turėjo tikslą ir jėgų „surusinti" pagonis lietuvius. Iš esmės labai nedidelis jų surašytų raštų skaičius patvirtina tik proginį, precedentinį didžiojo kunigaikščio dokumentų poreikį, o ne išplėtotą valdymo ir administravimo raštų gamybą. Valdovo kanceliarija nesukurta per visą pagoniškąją Lietuvos valstybės istoriją: pirmoji atsirado tik Vytauto valdymo laikais. Anaiptol ne iš karto radosi ir rašto dokumentų vertės supratimas, nes tik po Algirdo mirties, nuo Jogailos valdymo pradžios (1377 m.), imama suvokti jų reikšmė – jie kaupiami ir saugomi, turbūt iždе.

Jogailos ir Ordino sutartis 1381 m. Vilniaus pilyje atrado Kęstutis. Skirgaila rusiškus raštus su švino antspaudais laikydavo tam tikrame kelionių krepšyje (maiše) ir visur vežiodavosi. Pagrobtą Skirgailos krepšį vokiečiai iškratė 1385 m. rugsėjo 1 d.

Svetimų įtakų Lietuvoje tyrinėtojai atskleidė vieną svarbią rusėnų kalbos vartojimo funkciją, kuri trukdė deramai suvokti problemą. Tai „dengiamoji" funkcija, kai lietuviški procesai apibūdinami rusiškais terminais, pavyzdžiui *погостъ* ir „pasėdis", *дань* ir „dėkla", *двор* ir „dvaras (-is)" (valdovo kiemas). Dėl to jie palaikomi nelietuviškais gyvenimo reiškiniais. Pavyzdžiui, bajoro terminas, kuris iš esmės panašus į rusėnišką pavadinimą, pritaikytą naujai iškylančiam lietuviškam privilegijuotam luomui, kaip oficialus terminas pavartotas 1387 m. lietuvių bajorijos privilegijoje. Kai kurie žodžiai būdavo tiesiog pavartojami lietuviška forma, tarp anksčiausiai užrašytų – dėkla, senos kilmės yra pasėdis, mezliava, leitis, kaimynas, veldamas, žibintojas. Šie terminai liudija lietuviškus fiskalinius, socialinius, administracinius procesus ir reiškinius, kuriems raštininkai nerado atitikmens rusėniškoje visuomenėje. Perspektyvi yra metodinė tyrimų pozicija, kai atidžiai įsižiūrima į lietuviškais žodžiais apibūdinamus senosios lietuvių visuomenės reiškinius, ieškoma atsakymų į klausimą, ką iš tikrųjų byloja rusėniškai vadinami reiškiniai, ką jie iš tiesų reiškė lietuvių visuomenėje. Tai padeda adekvačiau suprasti rusėnų, kitų kaimynų įtaką pagoniškajai lietuvių valstybei, išsivaduoti iš tradicinių istoriografijos stereotipų. Konstantino Jablonskio pradėtu keliu eidamas Jerzy's Ochmańskis paneigė savo mokytojo Henryko Łowmiańskio nuomonę apie lemiamą Livonijos įtaką Mindaugui, pasireiškiančią mokesčių ir iždo politikoje, ir tvirtino, jog Lietuvos iždo organizavimas nepatyrė didelės rusų įtakos, nes lietuvių *dėkla* – vietinės kilmės fiskalinė sistema (Ochmański, J., 1986, p. 81–82).

Kita vertus, kalbėdamas apie rusėnišką įtaką lietuvių paprotinei teisei, jis neatsispyrė gausios terminijos ne lietuvių kalba „spaudimui", mat buvo įsitikinęs, kad tai parodo didelį rusėnų teisės poveikį lietuvių teisei.

Drauge su kaimynų realijomis valstybės valdymo, finansų, teisingumo organizavimo ir kitose srityse, dažniausiai daugiau ar mažiau perimtomis ir diegiamomis valdančiosios dinastijos ir jos diduomenės, būta ir kitų – ne institucinių. Griežta administracinė riba, XII–XIII a. pirmoje pusėje įsitvirtinusi tarp lietuvių ir rusėnų, arba vėlesnių valdovų išrankumas pasiduodant kaimynų įtakoms nesuvaržė pagonių ir stačiatikių kontaktų ir paveikė lietuvių materialinį ir dvasinį gyvenimą, kuris įkūnytas lietuvių kalbos žodyne. Rytų slavų, vėliau rusėnų, kalbos įtaka lietuvių kalbai – įrodytas faktas. Dėsninga, kad didžiausią poveikį patyrė rytų lietuviai, nes ten kūrėsi Lietuvos valstybingumo židiniai. Jų intensyvūs kariniai-politiniai kontaktai su Polocko ir Voluinės Rusia patvirtinti istorijos šaltiniuose nuo XII a. vidurio. Lietuvai skverbiantis giliau į Rusią, perimtų skolinių skaičius didėjo. Skolintų žodžių surašymas parodė, kad jie daugiausia vartoti nusakyti ne svetimoms X–XIV a. socialinėms institucijoms, o Lietuvoje naujiems, nežinomiems kasdienio gyvenimo reiškiniams ir objektams (Zinkevičius, Z., 1987, p. 68–75). Skoliniai apėmė daug sričių: prekybą (karbas, pundas, muitas, birkavas, stiklas, šilkas, siūlyti), namus ir namų apyvoką (skavarada, čerpė, muilas, katilas, kubilas, pečius, tuinas), gerą maistą ir gėrimus (kruopos, pipiras, ridikas, mėsa, vynas), socialines pareigybes (karalius, bulvonas, kumetis, tulkas – vertėjas), etnonimus (lenkas, unguras – vengras). Visa krikščioniškoji lietuvių terminija kilusi iš Rytų krikščionybės per rusėnus: bažnyčia, cerkvė (cirkva), krikštas, Povilas, angelas, blovieščius, gavėnia, Kūčios, Kalėdos, Velykos, kodylas, nedėlia. Rytų krikščionių vardynas taip pat prigijo ir labai paplito tarp pagonių lietuvių – nuo diduomenės iki liaudies. Tvirtinama, kad krikščioniški skiemenys buvo pradėti vartoti sudarant senuosius dviskiemenius vardus, apie trečdalį krikštavardinės kilmės lietuvių pavardžių dabar sudaro tokios, kuriose slypi Rytų krikščionybės vardai (Zinkevičius, Z., 2005, p. 46–52). Tokius vardus XI–XIV a. paliko lietuviškai kalbantys žmonės, pritaikę juos savo kalbai pagal natūralius lingvistinius dėsnius: Kam-baris iš Kamas, (*Хома, Фома)* – Tamošius; Vaškas iš Ivonas (*Ивашко, Васька, Иоан*).

Kaimynų tarpusavio įtakos – painus reiškinys, nevienodai susijęs su valstybės sandaros tobulinimo, žmonių materialiniais ir dvasiniais poreikiais, sunkiai pasiduodantis objektyviam tyrimui. Atidesnis įtakų katalogizavimas

nepatvirtina daugelio Matvejaus Liubavskio, Henryko Łowmiańskio, Vladimiro Pašutos ir jų koncepcijas dabar palaikančių baltarusių išvadų. Lietuvių visuomenė, bendraudama su rusėnais, nebuvo nei nesavarankiška, nei klusniai pasiduodanti pastarųjų įtakai. Svarbiausias poveikio rezultatas buvo tas, kad lietuviai sukūrė savitą, kūrybingą, veiklią visuomenę, o ne kurių nors civilizuotų kaimynų gyvenimo kopiją. Kaip rodo lietuviški skoliniai dabartinėje baltarusių kalboje, rytų kaimynai irgi neišvengė kultūrinės pagonių lietuvių įtakos.

5. Valdančioji dinastija: iškilimas, išnykimas, vidiniai konfliktai ir jų sprendimas

5.1. Viešpataujančios giminės atsiradimas

Vienas svarbiausių viduramžiško valstybingumo požymių yra valdančiosios giminės atsiradimas. Šios išskirtinės giminės samprata apibrėžia grupę žmonių, turinčių teisę į aukščiausią valdžią ar bent jos dalį. Viešpataujančiai giminei būdinga dinastinė struktūra, kai paveldėjimas garantuojamas tik artimiausiems šeimos nariams. Dažniausiai tai monarcho sūnūs, tačiau besiformuojančio (nenusistovėjusio) dinastinio valdymo sąlygomis sostą galėdavo paveldėti ir brolis ar kitas artimas giminaitis (šalutinės dinastinės linijos). Lietuvoje dinastinio mąstymo užuomazgos pasireiškia XIII a. viduryje. Legendinis Rimgaudas „tapo" Mindaugo tėvu tik XVI a. metraštininkų vaizduotėje ir nėra jokio pagrindo net su išlygomis kalbėti apie valdovų dinastiją iki Mindaugo. *Eiliuotojoje Livonijos kronikoje* pavadintas „dideliu karaliumi" anoniminis Mindaugo tėvas neabejotinai buvo vienas įtakingiausių to meto lietuvių kunigaikščių, tačiau jo ir jo vaikų (Dausprungo ir Mindaugo) statusas byloja tik apie kilmės veiksnio svarbą XIII a. elitui. O kad Mindaugo laikais jau kristalizavosi aiškesnė dinastinė savimonė, rodo daugybė įvykių. 1255 m., mėgindamas užsitikrinti karališkosios valdžios paveldėjimu, Mindaugas iš popiežiaus Aleksandro IV išsirūpino leidimą vainikuoti savo sūnų. Be abejo, šios popiežiaus bulės iniciatorius buvo Mindaugas; karališkasis vainikas sūnui buvo papildoma garantija, padedanti įteisinti naują griežtesnę paveldėjimo tvarką. Tuo pat metu susiformuoja valstybės, kaip karališkosios teritorijos, samprata, išryškėjanti 1259 m. Mindaugo donaciniame dokumente Livonijos ordinui *(in regno vel dominio nostro)*. Po Mindaugo mirties dėl sosto iš pradžių

varžėsi tik Mindaugo šeimos nariai: Treniota, Vaišelga ir Švarnas į sostą galėjo pretenduoti tik kaip (atitinkamai) Mindaugo seserėnas, sūnus ir žentas. Nors giminystė iš motinos pusės to meto socialinėje struktūroje buvo labai svarbi ir, kaip matyti, net atverdavo kelią į aukščiausią valdžią, vis dėlto kaip natūralus buvo suvokiamas paveldėjimas pagal vyrišką liniją. Todėl su lietuvių valdovų dinastija besigiminiuojantis Haličo-Voluinės kunigaikštis Švarnas perimdamas iš Vaišelgos valdžią veikiausiai buvo simboliškai priimtas į lietuvišką giminę. Nors dinastijos formavimosi procesas buvo pažengęs, XIII a. antros pusės politinė sumaištis Mindaugo giminei įsitvirtinti neleido.

Istoriografijoje nuo seno klausiama apie galimus giminystės ryšius tarp įvairių XIII ir XIV a. Lietuvos soste viešpatavusių giminių. Tačiau kad ir kaip stengėsi istorikai, iki šiol nepavyko įtikinamai pagrįsti galimų genealoginių sąsajų tarp Mindaugo ir Traidenio arba Traidenio ir Gedimino giminių. Skirtingu metu Lietuvoje viešpatavusių giminių ryšiai yra pernelyg migloti, kad leistų daryti kokias nors patikimesnes išvadas. O netiesioginiai duomenys veikiau rodo, kad tiesioginės giminystės nebūta. Vėlesnių Gediminaičių tradicija nieko neliudija nei apie Mindaugo, nei apie Traidenio valdymą. Mindaugo atminimas (dėl jo dokumentuoto valdų dovanojimo ir kronikų siužetų) išliko daugiausia Vokiečių ordino žemėse, o Traidenio vardas buvo perduodamas su juo besigiminiuojantiems ir iš jo dukters Gaudimantės kilusiems Mazovijos kunigaikščiams. Kurdami hipotezes apie valdovų giminystę, istorikai mėgino remtis kunigaikščių vardų tradicija, tačiau ir ji neleidžia įžvelgti genealoginio perimamumo. Tai, kad Mindaugo brolėnas ir Kęstučio sūnus buvo pavadinti tuo pat vardu – Tautvilas, yra toks pats atsitiktinumas, kaip ir Gedimino sūnaus ir Vytauto laikų didiko vardas Manvydas ar kelios skirtingos XV a. gyvenusios bajorų Radvilų giminės. XIII ir XIV a. Lietuvos kunigaikščių ir didikų vardų analizė liudija, kad ikikrikščioniškoje Lietuvoje dominavo vienavardystė, vardai nebuvo perduodami iš kartos į kartą. Nebūta ir „kilmingųjų vardų“ reiškinio, mat „kunigaikštiškų“ vardų galėjai rasti įvairiuose socialiniuose sluoksniuose.

Tačiau net jei tarp Lietuvą valdžiusių giminių ir nebūta tiesioginės kraujo giminystės, labai tikėtina, kad jos vienaip ar kitaip buvo susijusios ne mažiau svarbiais giminystės ryšiais per vedybas. Akivaizdu, kad visos šios giminės buvo kilusios iš vadinamosios „tikros Lietuvos“ – t. y. tų dabartinės rytų Lietuvos ir vakarų Baltarusijos žemių, kurios nuo pat Lietuvos valstybės susidarymo buvo ir liko politinis ir ekonominis šalies branduolys. Iš čia kilusi ir kilminga giminė, kuriai ilgiems amžiams

buvo lemta tapti valdančiąja dinastija. Ši giminė, jau vėliau, XVI a., kronikininkų anachroniškai vadinama Gedimino (Gediminaičių) vardu, iškilo XIII a. pabaigoje, per politinę sumaištį ir vidinę krizę, kuri užsitęsė po karaliaus Mindaugo nužudymo [**86**]. XVI a. Lietuvos metraščiuose Vytenio ir Gedimino kildinimas iš Ariogalos buvo atsakas į plintančias versijas (Ordino valstybėje, vėliau Maskvoje), kad Gediminas buvęs Vytenio arklidininku. Pagrįstai atmesta (Jakštas, J., 1940) ir prielaida apie šios giminės kilmę iš Žemaitijos. Pagrindiniai giminės domeno centrai buvo Vilnius ir Trakai, iš jų Gedimino laikais susiformavo Vilniaus ir Trakų kunigaikštystės. Didžiakunigaikštiškos valdžios ideologijai susiformuoti itin reikšmingas buvo Gedimino valdymas. XV a. pradžioje Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto aplinkoje sukurtas Didžiųjų kunigaikščių metraštis Lietuvos ir valdančiosios giminės istoriją kaip tik ir pradeda nuo Jogailos ir Vytauto senelio Gedimino. Dinastinė tradicija jį laikė giminės pradininku ir pagrindinės šalies politinės vietos – sostinės Vilniaus – įkūrėju. Tik XVI a. Bychovco kronikoje paminimas istorinio Gedimino pirmtako Vytenio vardas, – čia Vytenis, beje, laikomas Gedimino tėvu, o ne broliu. Visus kitus užmirštus Gedimino pirmtakus (Butigeidį, Butvydą) istorikai eruditai svetimšalių kronikose aptiko tik XIX–XX amžiuje.

Tiesa, žinomas vienas istorinis fragmentas, kur užfiksuota kur kas senesnė Gediminaičių genealogija. Prieš keletą dešimtmečių lenkų istorikas Jerzy's Ochmańskis paskelbė ištrauką iš XIV a. pabaigoje Maskvos valstybėje sukurtos poemos „Uždonė" *(Zadonščina)*, kurioje Kulikovo mūšio dalyviai Algirdo sūnūs Andriejus ir Dmitrijus vadinami Skalmanto *(Skolomend)* provaikaičiais (Ochmański, J., 1976). Ochmańskis Skalmantą laikė tiesioginiu Gediminaičių protėviu ir priekaištavo viduramžių autoriams, kad neužrašė visko, ką žinojo ir ką jiems pasakojo Gedimino palikuonys. Labiau tikėtina, kad ši genealogija buvo ne Algirdaičių atminties vaisius, o radosi Rusios knygininkų pasaulyje. Gilesnę istorinę savimonę ir daugiau žinių turintys autoriai į savo herojų lūpas įdėjo kituose kūriniuose aptiktus duomenis. „Uždonės" autoriai Skalmanto vardą galėjo perimti iš Hipatijaus metraščio ir susieti Gediminaičius su jiems žinomu XIII a. pabaigos jotvingių vadu Skomantu. Galimas daiktas, kad šį kunigaikštį su Gediminaičių protėviais siejo vedybinės giminystės ryšiai, tačiau nėra pagrindo Skalmantą laikyti tiesioginiu Gedimino giminės pirmtaku. Šiaip ar taip, vargu ar XIV a. pabaigos Algirdaičių atmintyje apie šį asmenį buvo išlikę daugiau žinių nei vardas.

Sunku pasakyti, iš kur kilo postūmis sutelkti valdžią vienoje viešpataujančioje šeimoje. Nors Gedimino giminė buvo iškilusi gana neseniai

(buvo praėję vos keli dešimtmečiai nuo jo dėdės Butigeidžio ir tėvo Butvydo Putavyro įsiviešpatavimo), Gediminas valdė jau kaip trečias vienos šeimos sosto paveldėtojų grandinės asmuo, kiek neaiškiomis aplinkybėmis sostą perėmęs iš brolio Vytenio (nežinia, ar tuo metu dar gyveno šaltinių paliudytas Vytenio sūnus Žvelgaitis). Valdančiosios dinastijos stiprėjimas iš dalies buvo vidinės krašto raidos padarinys. Itin svarbu, kad nuo pat valstybės priešaušrio monarcho valdžia visuomet buvo vieno regiono diduomenės rankose, ši tarpusavyje neabejotinai buvo susijusi įvairiais „giminystės ir draugystės" ryšiais. Tačiau ne mažesnę reikšmę naujai monarcho ir dinastinės valdžios sampratai formuotis galėjo turėti Gedimino dvare tarnaujančių raštininkų vienuolių pranciškonų ir dominikonų, o gal ir kitų svetimšalių patarėjų veikla.

Vienaip ar kitaip, Gedimino laikais aiškios dvi naujovės, įtvirtinančios valdovo ir viešpataujančios giminės padėtį: 1) Gedimino laiškuose atsiskleidžiantis vidinės kolonizacijos projektas, liudijantis „niekieno" žemės regalijos įgyvendinimo pradžią; 2) dinastinės valdžios sutelkimas valdančiosios šeimos rankose. Su dinastine politika veikiausiai susijusi vėlesniuose Lietuvos metraščiuose užrašyta 1341 m. Gedimino valia padalyti šalį septyniems sūnums, išskirtas senjoras – vyriausiasis kunigaikštis, kuriuo tąkart pasirinktas Jaunutis. Priešingai paplitusiai nuomonei, kad toks sprendimas galėjo sukelti šalies padalijimo pavojų, ši Gedimino valia veikiau rodo dinastijos siekį toliau konsoliduoti šalį. Tokiais veiksmais mėginta įdiegti kilmingųjų visuomenei požiūrį, kad visas kraštas yra valdančiosios giminės „nuosavybė". Kaip tik tuo metu įsigali naujas požiūris į didžiuosius kunigaikščius ir nauja titulų tradicija. Nuo šiol Gedimino giminės nariai laikė save ir kitų buvo pripažįstami kaip prigimtiniai valdovai – *domini (haeres) naturales*, valstybė vadinama valdovo tėvonija, o didžiaisiais kunigaikščiais galėjo tapti tik tiesioginiai Gedimino palikuonys. Mat vienas svarbiausių valstybės integracijos veiksnių buvo viešpataujančios giminės (dinastijos) – *stirps regia* – idėjos formavimasis, pagal ją teisė valdyti šalį priklausė vienai giminei, o kunigaikščio titulas buvo pripažįstamas tik valdančiosios dinastijos atstovams arba artimai su ja besigiminiuojantiems asmenims.

Tiesa, šios „tėvoninio valdovo" padėties nereikėtų suprasti kaip visos „valstybės žemės" nuosavybės valdymo. Patrimoninė monarchija reiškė ne absoliutų viešpataujančios giminės ir jos atstovo dominavimą, o tai, kad Gedimino dinastija išsikovojo paveldimą aukščiausios ir suverenios valdžios pripažinimą. Kunigaikščių valdomos teritorijos Lietuvoje galėjo būti įkurtos tik didžiojo kunigaikščio ar valdančiosios dinastijos sprendimu.

[86]
*Gedimino giminė**

Butigeidis
Ldk
1285–1290

Butvydas
Ldk 1291–1294, † 1295

Vytenis
Ldk 1295–1315/16, † 1315/16

Gediminas
Ldk 1316–1341, † 1341, žm. Jaunė (?), † 1344 (?)

Vainius
Polocko kn., mn. 1326

Teodoras
Kijevo kn. 1331–1362

N
dkr.

Žvelgaitis
1309

Narimantas Glebas
Gardino, Pinsko, Polocko kn., dk vietininkas Didžiajame Naugarde, † 1348, snt. apie 1320, žm. N, Maskvos kn. Jurijaus dkr. (?)

Danutė Elzbieta
† 1364, snt. apie 1316, vr. Plocko kn. Vaclovas

N
Trakų kn., † 1336, žm. N

Algirdas
Ldk 1344/45–1377, † 1377, snt. 1. apie 1318, žm. Marija, Vitebsko kn. dkr., † prieš 1350, 2. 1350, žm. Julijona, Tverės dk Aleksandro dkr., † 1392

Marija
† 1349, snt. 1320, vr. Dmitrijus Michailovičius, Tverės dk, † 1325

Karijotas Mykolas
Naugarduko kn., † 1365, snt. prieš 1330, žm. N

Jaunutis Jonas
Ldk
1342–1344,
Zaslavlio kn. 1346–1366,
† po 1366,
žm. N

Kęstutis
Trakų kn., Ldk 1381–1382, † 1382, snt. apie 1344, žm. Birutė, † 1382

Aldona Ona
† 1339, snt. 1325, vr. Kazimieras III Didysis, Lenkijos karalius, † 1370

Liubartas Dmitrijus
Lucko ir Vladimiro kn. 1340–1384, † 1384, snt. 1. prieš 1340, žm. N, Ostrogo kng., † prieš 1350, 2. 1350, žm. Olga, Rostovo kn. Konstantino dkr.

Manvydas
Kernavės ir Slanimo kn., † 1348

Eufemija
(?)
† 1341, snt. 1331, vr. Boleslovas Jurgis II, Haličo-Voluinės kn., † 1340

Elena (?)
vr. Andrius Mstislavičius, Kozelsko kn., †1339

Aigustė Anastasija
† 1345, snt. 1333, vr. Semionas Ivanovičius, Maskvos kn., † 1353

Liubka
† 1342

Simonas
† po1386

Patrikas
† 1383/87, žm. Elena, Starodubo kng.

Aleksandras
† po 1386

Jurgis
Belzo kn., † 1392

Mikalojus
Pinsko kn.

Algirdaičiai
Žr. *Algirdaičiai* [95]

Jurgis
Podolės kn., Moldavijos vaivada apie 1352, † 1374/75, žm. N

Dmitrijus
† 1399, snt. 1356, žm. Ona, Maskvos dk Ivano Ivanovičiaus dkr.

Aleksandras
Vladimiro kn. 1366, Podolės kn. 1374, † 1382 arba anksčiau

Borisas
Podolės kn. nuo 1375, † 1386/88, žm. N

Konstantinas
Podolės kn. apie 1383, † 1388/92, žm. N

Teodoras
Podolės kn. 1388–1394, Mukačevės ir Berehovės grafystės valdytojas, † 1409/16, snt. apie 1390, žm. Volha, Maramurešo vaivados Drago dkr.

Vasilijus
Podolės kn. nuo 1390

Anastasija
† 1408 arba anksčiau, snt. apie 1370, vr. Romanas I, Moldavijos vaivada

Mykolas
Zaslavlio kn., † 1399 žm. N.

Jurgis
mn. 1387

Simonas
mn. 1387 ir 1390, Stepanės kn.

Kęstutaičiai
Žr. *Kęstutaičiai* [96]

2.
Teodoras
Lucko kn. iki 1386, Vladimiro kn. prieš 1392–1431, Severų Naugardo kn. 1393–1395, † 1431

2.
Lozorius
mn. apie 1384

2.
Simonas
mn. apie 1384

2.
Ona
† 1404/06, snt. prieš 1394, vr. Pšemyslovas, Opavos kn., † 1433

* Pagal Tęgowski, J., *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław, 1999, p. 304–305, 316–317; Rowell, S. C., *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, Vilnius, 2001, p. XXVI–XXVII.

Ldk – Lietuvos didysis kunigaikštis; dk – didysis kunigaikštis; kn. – kunigaikštis; kng. – kunigaikštytė; † – mirė; mn. – minimas, žm. – žmona; vr. – vyras; dkr. – dukra; snt. – santuoka; 1. – pirma santuoka, pirmos santuokos palikuonys; 2. – antra santuoka, antros santuokos palikuonys; N – nenustatytas asmuo.

[87]
Vieno iš Algirdo sūnų – Lengvenio – 1385 m. antspaudas. Kajetano Kielisińskio litografija, 1841 m. (originalas žalio vaško)

Gediminaičių dinastijos valdovai XIV a. dinastiniais, administravimo ir kariniais sumetimais įsteigė keletą dalinių kunigaikštysčių (Trakų, Kernavės, Naugarduko, Polocko, Pinsko, Starodubo, Černigovo ir kt.). Tik kai kurios jų (kaip vėliau pasirodė, dažniausiai neilgam) tapdavo paveldimomis kunigaikštystėmis. XIV a. Gediminaičių dinastija buvo plačiai išsikerojusi, vien Algirdas turėjo dvylika pilnametystės sulaukusių sūnų [**87**]. Reikėjo sugalvoti, ką daryti, kad jų aprūpinimas nekeltų grėsmės teritoriniam vientisumui ir monarcho valdžios stabilumui. Tad buvo iš anksto numatomas būsimasis paveldėtojas ir sudaromos palankios sąlygos jam perimti valdžią. Šitaip kaskart valdančiojoje giminėje išsiskirdavo nauja dinastinė šaka. Gediminaičių vardas tuo metu jau buvo vartojamas, tačiau tikrąją kunigaikščių giminės savimonę atspindi patroniminiai jų vardai: Algirdaitis, Kęstutaitis, Liubartaitis, Narimantaitis, Kaributaitis ir pan. Todėl Gediminaičių giminę reikėtų suvokti kaip asmenų grupę, kuri toli gražu ne visuomet veikdavo kaip solidarus politinis organizmas. Panaši padėtis monarchijų centralizacijos išvakarėse buvo ir daugelyje kitų Europos valstybių. Antai Lenkijos susiskaldymą panaikinę Vladislovas Uolektinis ir Kazimieras Didysis ir toliau turėjo toleruoti savo artimųjų iš Piastų giminės savarankišką valdymą, kuris ypač ryškus buvo Mazovijoje. Lemtingas posūkis įvyko tuomet, kai viešpataujančią giminę imta suvokti ne kaip platų vienos kartos giminaičių ratą, o kaip genealoginiu principu vienas kitą keičiančių valdovų eilę.

Nauja viešpataujančios giminės ir kunigaikštiškos valdžios samprata paaiškina, kodėl XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje tik kelios kilmingos giminės turėjo kunigaikščio titulą. Iš visko sprendžiant, Alšėniškiai, Giedraičiai, Sviriškiai, Sudimantas, Taločka ir kai kurie kiti didikai kunigaikščio titulą įgijo (ar išlaikė) per vedybinę giminystę įsitraukdami į *stirps regia*. Tokį kelią gerai atspindi Alšėnų kunigaikščių istorija. XIV a. Ordino šaltiniuose Alšėniškių „pradininkas" Algimantas vadinamas *magnus satrapa*. Kunigaikščio titulas pirmąkart pavartotas tik minint jo sūnų Joną, kuris buvo Vytauto svainis, o teritorinė Alšėnų kunigaikščio sąvoka pirmąkart paliudyta 1390 m. (pasirėmus Gediminaičių dinastijos kunigaikščių analogija, pvz., Starodubo, Naugarduko kunigaikštis ir pan.). Apibūdinti šia sąvoka visus vyriškos lyties Alšėniškių giminės narius imta tik XV a., ir ši semantinė slinktis atspindi ne praeities kunigaikštystės prisiminimą, o vykstantį naują teritorijos kūrimo procesą. Galima spėti, kad panašiai kunigaikštiškus titulus įgijo ar „įteisino" ir kiti XIV a. pabaigos – XV a. pradžios šaltiniuose minimi ne Gediminaičių kilmės kunigaikščiai. Šiaip ar taip, tik Gediminaičių kunigaikštiškas titulas buvo susietas su konkrečia kunigaikštyste, o kiti turėdavo pasitenkinti vien kilmę žyminčiu titulu (pvz., kunigaikštis Sudimantas iš Eišiškių).

5.2. Dinastinės vedybos – valdžios pripažinimas ir pergalės be kraujo

Valdovų giminės vedybinė politika nuo pat pradžių turėjo būti orientuota į svetimus kraštus. Deja, iš XIII a. tikslesnių duomenų turime tik apie dvi viešpataujančios giminės atstovų santuokas. Mindaugas nežinomo vardo dukterį buvo ištekinęs už pagrindinio savo konkurento regiono politikoje Haličo-Voluinės kunigaikščio Danilo sūnaus Švarno. Traidenio duktė Gaudimantė Sofija ištekėjo už Mazovijos kunigaikščio Boleslovo II. Taip pradedama vėliau Lietuvos istorijoje svarbi dinastinių vedybinių ryšių su Mazovijos kunigaikščiais tradicija (Rowell, S. C., 1994; Błaszczyk, G., 1995) [**88**]. Nuo šiol kone kiekvieno Lietuvos valdovo (iki pat Jogailos ir Vytauto) duktė ar sesuo tapdavo Mazovijos kunigaikštiene. Mazovijoje apsigyvenusios lietuvių kunigaikštytės tarpininkaudavo politinę atskirtį patiriantiems giminaičiams pagonims ir padėdavo rasti diplomatinių kelių į Vakarus. Šią Lietuvos politinės komunikacijos ypatybę išraiškingai atskleidžia 1323 m. Gedimino laiškai Vokietijos šiaurės miestams, pranciškonų ir dominikonų vienuolijoms. Juose didysis kunigaikštis į Lietuvą vykstantiems svetimšaliams siūlo keliauti per savo žento, Mazovijos

[88] *XVII a. Šv. Mikalojaus bažnyčia Varkoje (Lenkijoje), kur perlaidota lietuvių kunigaikštytė Danutė Ona Kęstutaitė*

kunigaikščio Vaclovo, žemes: „<...> [suteiksime] laisvą galimybę atvykti į mūsų žemę ir išvykti iš jos per Mazovijos kunigaikščio Vaclovo kunigaikštystę“ (*Chartularium Lithuaniae*, p. 63, 330).

Nors tarptautinės vedybos tarp viešpataujančių giminių viduramžiais buvo įprastos, vis dėlto plati ir nuosekli Gedimino vedybinė politika buvo tikrai naujas reiškinys Lietuvoje (paties Gedimino žmonos kilmė, kaip ir visų kitų ankstesnių Lietuvos valdovų žmonų, nežinoma). Šia vedybine politika daugiausia siekta įtvirtinti dinastijos padėtį šalies viduje (Rowell, S. C., 1999, p. 94–96). Vedybų „tarptautiškumas“ amžininkams buvo ne tik ir ne tiek naudingos sąjungos preliudija siekiant įgyvendinti užsienio politikos tikslus. Tokiomis vedybomis pagrįstos karinės sąjungos būdavo laikinos, tai parodė Gedimino dukters Aldonos Onos ir Lenkijos karaliaus Vladislovo Uolektinio sūnaus Kazimiero santuoka, – draugiški lenkų ir lietuvių santykiai ir bendri kariniai veiksmai tetruko kelerius metus. Vedybos su kitų karališkų (kunigaikštiškų) giminių atstovais ir atstovėmis visų pirma reiškė tarptautinį dinastijos pripažinimą ir tolesnį jos išskirtinumo krašto viduje įtvirtinimą [**89**]. Kaip matėme iš pateikto Mindaugo „baronų ir giminaičių“ pavyzdžio (žr. II.1.1), valstybės formavimosi laikotarpiu vedybiniai monarcho giminės narių

[89]
*Dinastinės santuokos 1254–1386 m.**

Santuokos data	Sutuoktinis	Sutuoktinė	Palikuonys
1254	Švarnas, Haličo-Voluinės kn., Haličo-Voluinės kn. Danilo sūnus, dk 1267–1269, † 1270	N, Mindaugo dukra	
Po 1263	Daumantas, Nalšios kn., Pskovo kn. 1266–1299, † 1299	Marija, Vladimiro dk Dmitrijaus Aleksandrovičiaus dukra, † po 1299	
1279	Boleslovas II, Mazovijos kn., Mazovijos kn. Siemovito I sūnus, † 1313	1. Gaudimantė Sofija, Ldk Traidenio dukra, † 1288	Siemovitas II, † 1343, Troidenas, † 1341
Apie 1316	Vaclovas, Plocko kn., Mazovijos kn. Boleslovo II sūnus, † 1336	Danutė Elzbieta, Ldk Gedimino dukra, † 1364	Boleslovas III, † 1351, Ona, † 1363
Apie 1318	Algirdas, Ldk 1344/45–1377, † 1377	1. Marija, Vitebsko kn. dukra, † prieš 1350	Žr. *Algirdaičiai* [95]
Apie 1320	Narimantas Glebas Gediminaitis, Gardino, Pinsko, Polocko kn., dk viet. Didžiajame Naugarde, † 1348	N, Maskvos kn. Jurijaus (?) dukra	Simonas, † po 1386, Patrikas, † 1383/87, Aleksandras, † po 1386, Jurgis, † 1392
1320	Dmitrijus Michailovičius, Tverės kn. nuo 1318, Vladimiro kn. nuo 1322, † 1325	Marija, Ldk Gedimino dukra, † 1349	
1325	Kazimieras III Didysis, Lenkijos karalius 1333–1370, Lenkijos karaliaus Vladislovo sūnus, † 1370	Aldona Ona, Ldk Gedimino dukra, † 1339	Elzbieta, † 1361, Kunigunda, † 1357
1331	Boleslovas Jurgis II, Haličo-Voluinės kn., Mazovijos kn. Troideno sūnus, † 1340	Eufemija, Ldk Gedimino dukra, † 1341	

*Pagal Błaszczyk, G., *Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1, *Trudne początki*, Poznań, 1998, p. 106–129; Tęgowski, J., *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław, 1999, p. 304–319; Rowell, S. C., *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, Vilnius, 2001, p. XXX–XXXIII.

Santuokos data	Sutuoktinis	Sutuoktinė	Palikuonys
	Andriejus Mstislavičius, Kozelsko kn., Kozelsko, Severų Naugardo, Černigovo kn. Mstislavo Sviatoslavičiaus sūnus, † 1339	Elena, Ldk Gedimino dukra	
1333	Semionas Ivanovičius, Maskvos kn., Vladimiro dk 1340–1353, Maskvos dk Ivano Kalitos sūnus, † 1353	Aigustė Anastasija, Ldk Gedimino dukra, † 1345	Vasilijus, † 1338, Vasilisa, † 1369, Konstantinas, † 1341
Prieš 1340	Liubartas Dmitrijus Gediminaitis, Lucko ir Vladimiro kn. 1340–1384, † 1384	1. N, Ostrogo kunigaikštytė, † prieš 1350	
1350	Liubartas Dmitrijus Gediminaitis	2. Olga, Rostovo kn. Konstantino dukra	Teodoras, † 1431, Lozorius, mn. apie 1384, Simonas, mn. apie 1384, Ona, † 1404/06
1350	Algirdas, Ldk 1344/45–1377, † 1377	2. Julijona, Tverės kn. Aleksandro dukra, † 1392	Žr. *Algirdaičiai* [95]
1354	Borisas Konstantinovičius, Suzdalės kn., Suzdalės kn. Konstantino Vasiljevičiaus sūnus, † 1394	Agripina, Ldk Algirdo dukra, † 1393	
	Ivanas, Novosilio kn.	N, Algirdo dukra, † 1370 ar vėliau	
1356	Dmitrijus Karijotaitis, † 1399	Ona, Maskvos kn. Ivano Ivanovičiaus dukra	
1360	Kazimieras (Kazka), Slupsko kn., Slupsko ir Volgasto kn. Boguslovo V sūnus, † 1377	1. Kena Joana, Ldk Algirdo dukra, † 1367	
	Olegas Ivanovičius, Riazanės dk nuo 1350, Riazanės dk Ivano Aleksandrovičiaus sūnus, † 1402	Eufrosinija, Ldk Algirdo dukra, † 1405/06	
Apie 1370	Romanas I, Moldavijos vaivada 1391–1394	Anastasija, Naugarduko kn. Karijoto Algirdaičio dukra, † 1408 ar anksčiau	

Santuokos data	Sutuoktinis	Sutuoktinė	Palikuonys
Apie 1370	Vytautas Aleksandras, Ldk 1392–1430, † 1430	1. Ona, Smolensko kn. (?) dukra, † 1418	Sofija, † 1453
1372	Vladimiras Andriejevičius, Serpuchovo kn. 1358–1410, Borovo kn. 1378–1410, Serpuchovo ir Borovo kn. Andriejaus Ivanovičiaus sūnus, † 1410	Elena, Ldk Algirdo dukra, † 1437	
1375	Ivanas, Tverės kn. 1399–1425, † 1425	1. Miklausė Marija, kn. Kęstučio dukra, †1405	Aleksandras, † 1425
Apie 1373	Jonušas I, Mazovijos kn., Mazovijos kn. Siemovito III sūnus, † 1429	Danutė Ona, kn. Kęstučio dukra, † 1448	Jonušas, † 1422, Boleslovas, † 1428, Konradas, † po 1429
Prieš 1380	Kaributas Dmitrijus Algirdaitis, Severų Naugardo kn., † po 1404	Anastasija, Riazanės kn. Olego dukra	Žygimantas, † 1435, Teodoras, † apie 1440, Jonas, † po 1432, Anastasija, † 1426, Elena, † po 1449, Marija, † po 1455
	Sviatoslavas Titovičius, Karačevo kn., Karačevo ir Kozelsko kn. Tito Mstislavičiaus sūnus	Teodora, Ldk Algirdo dukra	
1386	Jogaila Vladislovas Algirdaitis, Ldk 1377–1392, Lenkijos karalius 1386–1434, † 1434	1. Jadvyga, Vengrijos ir Lenkijos karaliaus Liudviko dukra, † 1399	Elzbieta Bonifacija, † 1399

Ldk – Lietuvos didysis kunigaikštis; dk – didysis kunigaikštis; kn. – kunigaikštis; viet. – vietininkas; †– mirė; mn. – minimas.

ryšiai su kitų diduomenės giminių atstovais galėjo padėti konsoliduoti šalį (t. y. valdančiąją viršūnę). Iškylančiam valdovui buvo paranku vedybiniais ryšiais sustiprinti valdžią tarp krašto elito narių. Gedimino laikais valdančiosios šeimos narių santuokos jau buvo beveik vien tarptautinės, jomis įtvirtintas vienintelės viešpatauti pajėgios giminės išskirtinumas. Iš Gedimino vaikų, apie kuriuos turime konkrečių duomenų, beveik visi (6 dukterys ir 3 sūnūs) susituokė su karališko (kunigaikštiško) kraujo asmenimis (išimtis – Kęstučio vedybos, jas panagrinėsime vėliau). Istorikų aptariama Gedimino dukters santuoka su Gedimino didiku Dovydu yra XVI a. antros pusės kronikininko Motiejaus Stryjkovskio amplifikacija, padaryta atsižvelgiant į glaudų Gedimino ir Dovydo bendradarbiavimą. Ankstesni šaltiniai apie tokią santuoką neužsimena.

Dinastiniai ir politiniai sumetimai buvo svarbesni net už konfesines kliūtis, kurias įveikti padėdavo ir partnerio krikštas – visos be išimties į užsienį ištekėjusios Gediminaičių dukros ir beveik visi rusų kunigaikštytes vedę Gediminaičių sūnūs priimdavo katalikų arba stačiatikių krikštą. Dinastinės prestižinės santuokos regione leido sustiprinti jų dalyvių – valdančiųjų giminių – statusą. Taip ir pirmoji 1325 m. Lenkijos ir Lietuvos valdančiųjų šeimų atstovų santuoka – minėtosios Gedimino dukters Aldonos Onos ir Lenkijos karaliaus sūnaus Kazimiero vedybos – abiem pusėms suteikė progą pabrėžti savo monarchinį išskirtinumą. Lenkijoje įsiviešpatavusi Piastų dinastinė atšaka tuo metu dar tik baigė įveikti šalies susiskaldymą, o Gedimino šeima apskritai žengė pirmuosius žingsnius į platesnę regiono politiką.

Charakteringa tai, kad pirmą dinastinę santuoką Gediminas sudarė vos tik atėjęs į valdžią 1316 metais. Už Mazovijos Plocko kunigaikščio Vaclovo jis išleido vyriausiąją dukterį Elzbietą († 1364). Politinę šių vedybų reikšmę rodė itin didelis Elzbietos kraitis – 720 sidabrinių ir 9 auksinės markės. Jį veikiausiai atitiko atsakomasis vyro žingsnis – žmonai paskirtas stambus dovis. Galimas tėvo giminės paramos veiksnys ypač reikšmingas dukrai, likusiai našle. 1336 m. mirus vyrui, Elzbieta gebėjo gana savarankiškai tvarkyti savo ir vaikų paveldą. 1337 m. ištekindama dukterį Oną už Silezijos Žaganio kunigaikščio Henriko, ji sukūrė svarbią politinę atsvarą Lenkijos karaliaus Kazimiero vadovaujamai politinei sąjungai. Galimas daiktas, kad šiuo atveju ji veikė su tėvo Gedimino žinia. Vis dėlto politinės sąjungos buvo nepatvarus reiškinys, todėl nieko nuostabaus, jog vieninteliam Elzbietos Gediminaitės sūnui Boleslovui žuvus 1351 m. per susidūrimą su lietuviais, ji pati jau turėjo prašyti Kazimiero Didžiojo, kad užtartų prieš kitus Mazovijos kunigaikščius dėl vyro jai skirtos dalies. Vienaip ar kitaip, Mazovijos ryšiai su Lietuva buvo išsaugoti, tai liudija 1361 m. Kęstučio pabėgimas iš Vokiečių ordino nelaisvės, kai prieglobstį jam suteikė jau kone pusę amžiaus Mazovijoje pragyvenusi sesuo.

Kita ankstyva Gedimino vedybinė sutartis taip pat žymėjo svarbią užsienio politikos kryptį. 1320 m. išleisdamas dukterį Mariją už Tverės kunigaikščio Dmitrijaus Michailovičiaus, jis pradėjo svarbią asmeninių santykių su Tverės valdovais tradiciją. Nors Marijos vyras netrukus buvo nužudytas, o ji likusią gana ilgą gyvenimo dalį praleido vienuolyne, vis dėlto ši santuoka galėjo paveikti Lietuvos ir Tverės santykių plėtotę. Kaip su Mazovijos, taip ir su Tverės kunigaikščiais kiekviena tolesnė Gediminaičių karta turėjo vedybinių ryšių, iš jų žinomiausias – antroji didžiojo kunigaikščio Algirdo santuoka su Tverės kunigaikštyte Julijona. Trečią

santykių kryptį brėžė dar vienos Gedimino dukters Aigustės Anastasijos santuoka (1333 m.) su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu Semionu Ivanovičiumi. Tiesa, šiai santuokai nepavyko įtvirtinti ilgalaikės taikos tarp Maskvos ir Lietuvos, tačiau jos svarbą Gediminaičių šeiminiams santykiams rodo tai, kad 1345 m. brolių nuo sosto nuverstas Jaunutis į Maskvą bėgo tikėdamasis rasti prieglobstį pas seserį (veikiausiai jo dar nebuvo pasiekusi žinia apie jos mirtį tų metų pavasarį).

Kiek kitokie buvo Gedimino sūnų vedybų planai. Jiems ieškota paveldėtojų rusiškose žemėse. Ten politiškai susiskaldžiusios buvusios Kijevo Rusios kunigaikštystės išgyveno netikrumą totorių viešpatavimo akivaizdoje. Gediminas sėkmingai pritaikė tuo metu visoje Europoje paplitusią vedybinę strategiją per dinastines santuokas prisijungti stambesnes teritorijas. Pirmoji Algirdo santuoka su Vitebsko kunigaikštyte Marija padėjo prie Lietuvos galutinai prijungti šią politiškai ir ekonomiškai svarbią kunigaikštystę. Dar efektingesnės buvo „dvigubos" vedybos Haliče-Voluinėje. Duktė Eufemija buvo ištekinta už šios – vienos didžiausių kunigaikštysčių iširus Kijevo Rusiai – valdovo Boleslovo Jurgio II. Šis 1340 m. mirė neturėdamas palikuonių, tad atsivėrė proga tą didžiulę teritoriją paveldėti tenykštę kunigaikštytę vedusiam ir į Lucko kunigaikštystę jau anksčiau kojį įkėlusiam Eufemijos broliui Liubartui. Tokia pat strategija kaip rusų žemėse, ko gero, taikyta ir Žemaitijoje. Šis kraštas nuo pat valstybingumo pradžios domino Lietuvos valdovus, tačiau iki galo čia įsigalėti jiems nepavykdavo, visų pirma dėl nuožmios Ordino konkurencijos. Gedimino sūnaus Kęstučio vedybos (neaišku, ar jos įvyko dar Gediminui esant gyvam ar netrukus po jo mirties) su vietos didiko dukterimi Birute leido valdančiajai dinastijai užmegzti svarbius ryšius su žemaičių elito atstovais. Tokia perspektyva lėmė, kad buvo padaryta vienintelė išimtis iš visų Gedimino vaikų santuokų – įvyko vedybos su vietos diduomenės atstove. Šią išimtį pagrindžia ir tai, kad veikiausiai Žemaitija tuo metu nelaikyta tiesiogine didžiojo kunigaikščio valda.

Tokią Gedimino vedybinę politiką galėjo pratęsti ir jo įpėdiniai Lietuvos didžiojo kunigaikščio soste – Algirdas ir Kęstutis. Tačiau įdomu, kad iki pat Jogailos krikšto nežinome nė vienos vyresniųjų Algirdaičių ir Kęstutaičių žmonos vardo ir kilmės (išskyrus prieš 1380 m. įvykusią Algirdo sūnaus Kaributo Dmitrijaus ir Riazanės kunigaikščio Olego dukters Anastasijos santuoką). Turbūt pagrįsta manyti, kad tokia šaltinių tyla rodo vedybų užmojo menkėjimą. Didesnių „nepriklausomų" Rusios kunigaikštysčių buvo likę nedaug, o ir dėl jų (Tverės, Riazanės) vyko lygiavertė konkurencinė kova su Maskva.

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje per Gediminaičių dinastines vedybas Rusioje buvo sukurtas sėkmingai veikiantis valdžios vidinės organizacijos mechanizmas, kai XIV a. įvairiuose Rusios kraštuose įsigalėję giminės nariai padėjo išsaugoti politinį siuzerenitetą, o savo išvykimu silpnino valstybės suskilimo pavojų, nes griežta paveldėjimo sistema dinastijoje dar nebuvo sukurta. Vietos kunigaikštytes vedantys ir su jomis vaikų susilaukiantys lietuvių kunigaikščiai iš Gedimino giminės tenykščių žmonių buvo pradėti traktuoti kaip savi valdovai, o jų palikuonys ilgainiui tapdavo tikraisiais tų kraštų „tėvonimis". Tik taip galėjo funkcionuoti valstybė, neturinti krašto vidaus gyvenime rašytinių potvarkių, dar tik kurianti administracines struktūras, su mažu politiniu lietuvių kilmės valdančiuoju elitu išsiplėtusios valstybės visuomenėje.

5.3. Dinastijos iššūkiai: paveldėjimas ir vidiniai konfliktai

Tačiau Gediminaičių kilmės kunigaikščių įsitvirtinimas Rusios kunigaikštystėse kėlė pavojų valdančiosios giminės vientisumui. Dalinių kunigaikščių ryšys su monarchu reiškėsi visų pirma per asmeninius pavaldumo santykius ir nebuvo institucinis (vietininkystės, seniūnystės). Šie kunigaikščiai pripažindavo aukščiausią Vilniuje viešpataujančio giminaičio valdžią, tačiau savo valdose tvarkėsi savarankiškai, o įtakingiausieji dalyvaudavo priimant visai valstybei svarbius sprendimus. Rimtų keblumų kildavo tokiam daliniam kunigaikščiui mirus, mat paveldėjimas pagal tolesnę genealoginę liniją galėjo stiprinti palikuonio valdymo savarankiškumą ir naujai atsiradusią dinastinę liniją (šaką). O valdos nepripažinimas tiesioginiams įpėdiniams galėjo sukelti jų maištus.

Kad toks pavojus realus, matome iš kunigaikščių Karijotaičių istorijos Podolėje (Kurtyka, J.; Tęgowski, J., 2005). Gedimino sūnaus Karijoto Mykolo sūnūs (Jurgis, Aleksandras, Borisas, Konstantinas, Teodoras, Vasilijus), po sėkmingų kovų su totoriais apie XIV a. vidurį įsitvirtinę Podolėje ir kai kuriose gretimose žemėse, ilgą laiką sumaniai laviravo tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, Lenkijos ir Vengrijos, pasinaudodami strategiškai palankia pasienio teritorijos padėtimi savo šeimos valdžiai stiprinti. Karijotaičiai vykdė intensyvią Podolės apgyvendinimo politiką, statė pilis (Kamenecą, Smotryčių, Bakotą, Červonohradą ir kt.), pirmieji iš lietuvių kunigaikščių steigė miestų savivaldą remdamiesi vokiečių teise (1374 m. privilegija Kamenecui; kiek vėliau panašias teises suteikė ir čia apsigyvenusiems armėnams), fundavo stačiatikių cerkves ir katalikų

[90]
Bakota Podolėje, dabartinėje Ukrainoje. XIII a. stačiatikių vienuolyno celės uoloje

vienuolynus (Smotryčiaus ir Kameneco dominikonų), gynė kraštą nuo totorių puldinėjimų ir paliko gilų pėdsaką Podolės istorijoje bei jos gyventojų atmintyje [**90**]. 1352 m. sutartyje tarp Lietuvos kunigaikščių ir Lenkijos minimas Jurgis Karijotaitis po dešimtmečio jau kaip „Lietuvos kunigaikštis" tarnavo Lenkijos karaliui Kazimierui Didžiajam. Kaip Kazimiero valdiniai, jie su broliu Aleksandru liudijo ir 1366 m. Lenkijos–Lietuvos santykius reguliuojančioje sutartyje. Kazimieras Aleksandrui Karijotaičiui leno teisėmis suteikė iš Liubarto Gediminaičio atimtą Vladimiro kunigaikštystę, Jurgis kurį laiką net buvo Moldavijos valdovu, jaunesnis brolis Teodoras buvo vedęs Valakijos vaivados dukterį, o jų sesuo Anastasija ištekėjusi už Moldavijos „hospodariaus" Romano. Jurgis ir Aleksandras kartu buvo Podolės valdovai (veikiausiai to meto Gediminaičių dinastijai būdingu „diarchiniu" valdžios pasidalijimo pagrindu), po vasalinės priesaikos Kazimierui iš esmės pakeitę šios teritorijos pavaldumą. Žinomas Aleksandro Karijotaičio antspaudas, vaizduojantis šv. Jurgį, nugalintį slibiną, liudija šio kunigaikščio, perėjusio į katalikybę, riterišką savivoką, kurią patvirtina ir 1377 m. pabaigos kreipimasis į popiežių dėl

[91]
Naujos dinastinės šakos formavimasis ir riterių savivoka: Aleksandro Karijotaičio 1375 m. antspaudas. Kajetano Kielisińskio litografija, 1841 m. (originalas raudono vaško)

žygio prieš totorius rengimo [**91**]. Žuvęs apie 1380 m. kovose su totoriais, jis buvo palaidotas savo paties lėšomis pastatytame Smotryčiaus dominikonų vienuolyne. Tais metais Aleksandras su kitu broliu Borisu (Jurgis buvo miręs) jau buvo prisiekę vasalinę ištikimybę Vengrijos karaliui Liudvikui I Didžiajam iš Anžu dinastijos. Šios priklausomybės leno teise, o kartu ir savarankiškumo Podolėje ženklas buvo Konstantino Karijotaičio kaldintos monetos, kurių averse vaizduojamas Karijotaičių šv. Jurgis, o reverse – karaliaus Liudviko I Didžiojo iš Anžu dinastijos herbas.

Veikiausiai Kazimiero ir Liudviko I Didžiojo dvarų paveikti, Karijotaičiai bene pirmieji iš Lietuvos kunigaikščių pradėjo kurti institucinio dvaro organizaciją su titulinėmis pareigybėmis ir kanceliarijos pradmenimis (dokumentai rusėnų ir lotynų kalbomis, juose minimi taurininkas, raštininkas, dvarionys, taryba). Jų pilims vadovavo paskirti vaivados (Kameneco, Smotryčiaus, Červonohrado) [**92**]. Glaudžius Karijotaičių santykius su vietos diduomene ir savarankišką beneficinę politiką patvirtina Bakotos ir Sokoleco pilių suteikimas „už tarnybą" bajorams Nemirai ir Grinkai. Karijotaičių dokumentuose liudijusių bajorų vardai leidžia manyti, kad jų aplinkoje būta rusėnų, lenkų, čekų kilmės asmenų. Dar po kelerių metų Karijotaičiai steigė Podolės Kamenece katalikų vyskupiją, turėjusią tapti Vengrijos bažnytinės provincijos dalimi. Tik 1382 m. mirus Vengrijos ir Lenkijos karaliui Liudvikui I Didžiajam iš Anžu dinastijos, nepaliku-

[92]
Karijotaičių palikimas – Červonohradas, dabartinė Ukraina. XVII a. pilies griuvėsiai

siam vyriškos lyties palikuonių, turbūt nebematydami perspektyvų Vengrijoje Karijotaičiai perėjo tarnauti giminaičiui, Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Jogailai. Vis dėlto jų santykiai su Vengrija ir toliau kėlė nerimą Krokuvai ir Vilniui, todėl suderintais Jogailos ir Vytauto veiksmais apie 1394 m. Karijotaičiai galiausiai buvo pašalinti iš Podolės. Užuoglaudą jie vėl rado Vengrijoje. Naujasis Vengrijos karalius Zigmantas Liuksemburgas suteikė Teodorui ir Vasilijui Karijotaičiams leno valdas savo karalystės pasienyje.

Karijotaičių ryšių su kaimyninių kraštų valdovais ir vietos didikais raida atskleidžia Gediminaičių dinastinės šakos pastangas įtvirtinti politinį savarankiškumą, pasinaudojant interesų sankirtomis geopolitiškai svarbiame regione. Nors apie tokį ryškų savarankiškų valdžios struktūrų formavimą kurioje nors kitoje atskiroje kunigaikštystėje nėra žinoma, vis dėlto ši vienintelė istorija rodė, kokį pavojų kelia dalinių kunigaikščių valdymas. Verta atkreipti dėmesį į istoriografijoje retai minimą 1338 m. „Lucko kunigaikščio“ (tuo metu Liubarto) ir jo karinės palydos kelionę pas Vengrijos karalių Karolį Robertą ir tuo metu duotą vasalinę priesaiką (Турилов, А. А.). Po daugelio dešimtmečių, 1377 m. mirus didžiajam kunigaikščiui Algirdui, Liubartas kurį laiką buvo sutikęs kaip vasalas tarnauti kitam Vengrijos karaliui, Karolio sūnui Liudvikui. Tokių

besiblaškančių – išvykstančių ir grįžtančių – kunigaikščių galėjo būti ne tiek jau mažai. Gali būti, kad tuo pat metu kaip Karijotaičiai kunigaikštis Vladimiras Algirdaitis buvo išvarytas iš Kijevo dėl jo santykių su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu ir abejonių jo lojalumu.

Karijotaičių pavyzdys įdomus ir dar dėl vieno dinastinės valdžios aspekto. Per kone pusę amžiaus trukusį jų viešpatavimą Podolėje valdžią nuolat dalijosi brolių poros ir jų sudėtis keisdavosi sulig vieno iš brolių mirtimi: Jurgis ir Aleksandras, Aleksandras ir Borisas, Borisas ir Konstantinas, Konstantinas ir Teodoras (Tęgowski, J., 1999, p. 167–187). Jie drauge skelbdavo dokumentus, o valdžios pasidalijimą rodė tituluose esančios nuorodos į pagrindinę kiekvieno kunigaikščio rezidenciją (pvz., „Kameneco ponas Aleksandras", „Smotryčiaus kunigaikštis ir ponas Konstantinas"). Tiesa, 1375 m. Aleksandras Karijotaitis, matyt, Moldavijos paveiktas, titulavosi „Dievo valia Podolės žemės kunigaikščiu ir hospodarium", tačiau 1388 m. Konstantinas ir Teodoras drauge paskelbė dokumentą kaip „Podolės žemės kunigaikščiai, tėvonys ir hospodariai". Aiškiai matyti, kaip ankstesnio valdovo padėtį perima brolis, o ne velionio sūnus. Tai verčia prisiminti istoriografijoje daug ginčų keliantį diarchijos Gediminaičių dinastijoje klausimą (Гудавичюс, Э., 1985; Nikodem, J., 2003). Pirmą sykį apie šalies „antrojo žmogaus" išskirtinę padėtį valdančiojoje giminėje užsiminė Ordino kronikininkas Petras Dusburgietis, pasakodamas apie XIII a. pabaigos įvykius. Šis jo apibūdinimas gerai dera su žinomais faktais iš dinastijos istorijos. Nuo Butigeidžio ir Butvydo laikų XIII a. pabaigoje ne kartą šaltiniuose drauge minimi du valdančiosios šeimos nariai, dažniausiai broliai. Turbūt tik Vytenio valdymo metais įgytas statusas, ryšiai ir patirtis leido jo broliui Gediminui perimti valdžią po pirmojo mirties. Dar ryškesnis diarchinis epizodas buvo Algirdo ir Kęstučio valdymas po 1345 m. sąmokslo. Kęstučio padėtis 1345–1377 m. buvo tokia išskirtinė, kad su juo tiesioginius santykius palaikė ir svarbiausiais politiniais klausimais derėjosi net užsienio šalių valdovai: Kęstutis 1349 m. su Lenkijos karaliumi Kazimieru derėjosi dėl krikšto, o popiežius Klemensas IV jam adresavo atskirą bulę, 1351 m. jis vedė derybas jau su Vengrijos karaliumi Liudviku I Didžiuoju. Kęstutis drauge su Algirdu sudarydavo tarptautines sutartis, pvz., 1367 m. sutartį su Livonija, – ją iš lietuvių pusės sudarė „Lietuvos karaliai Algirdas ir Kęstutis" (tik vėliau, 1379 m., Trakų sutartį su Ordinu sudarė „aukščiausias Lietuvos kunigaikštis Jogaila" ir „Trakų kunigaikštis" Kęstutis, o kitiems giminaičiams teliko liudyti su diduomenės atstovais). Išskirtinę Kęstučio padėtį paryškina ir tai, kad jis vienintelis iš brolių viešpatavo greta Algirdo centrinėse valstybės žemėse. Nors Lietuvos

[93]
Dinastinio herbo plitimas: Kaributo Algirdaičio 1385 m. antspaudas su raiteliu. Kajetano Kielisińskio litografija, 1841 m. (originalas žalio vaško)

Didžiosios Kunigaikštystės valdymo forma per visą laikotarpį nuo Mindaugo iki Algirdo mirties buvo monarchija ir apie klasikinę diarchiją kaip „dviejų nepriklausomų valdovų valdymą" kalbėti negalima (Rowell, S. C., 2001, p. 74), vis dėlto sudėtinga politinė situacija (nauja valdančioji giminė, teritorinė valstybės plėtra rytuose, nuolatinio karo frontai vakaruose) kartkartėmis iškeldavo vieną ar kitą valdovo brolį ir suteikdavo jam neformalią, bet hierarchiškai įtvirtintą ir atpažįstamą „submonarcho" padėtį (teritoriškai bent jau Kęstučio laikais ji sieta su Trakų valdymu). Veikiausiai toks valdžios padalijimas padėjo išsaugoti teritorinį valstybės vientisumą ir leisdavo lengviau įveikti išorinius ir vidinius iššūkius.

Stokojant savimonę atspindinčių šaltinių, sunku pasakyti, ar labai solidari buvo plačiai išsikerojusi „Gedimino giminė". Dinastijos vardynas leidžia daryti hipotetines prielaidas – giminėje populiarių kunigaikštiškų vardų rinkinys gali atspindėti asmeninius ryšius (krikštatėvystę ir pan.) ir besiklostančią giminės tradiciją. Žinoma, čia kalbama apie krikštą priėmusius ir krikščioniškus vardus turinčius Gediminaičius (išskyrus kelis katalikus Karijotaičius, visi kiti buvo stačiatikiai), nes pagoniškame vardyne paveldimos tradicijos pėdsakų aptikti nepavyksta. Galima teigti, kad Mykolo, Simono, Aleksandro, Jurgio, Teodoro vardai populiarūs tarp Gediminaičių, o svarbiausia – jie pasitaiko daugelyje dinastinių linijų (šakų), prasidedančių nuo palikuonių susilaukusių šešių Gedimino sūnų. Giminės bendrumo puoselėjimą liudija ir pasikeitę kunigaikščių ženklai. XIV a. pabaigoje Gediminaičių kilmės kunigaikščiai vis dažniau pradeda naudotis bendru herbu – raiteliu (Vyčiu, Pogonia) [**93**]. Iš pradžių tai veikiausiai buvo Algirdo ir jo sūnų ženklas, tačiau netrukus jį perėmė ir kiti giminės atstovai. Antai paskutiniai Karijotaičiai vietoj ankstesnio

šv. Jurgio atvaizdo apie 1388 m. dėjo antspaudą su „gediminaitišku" Vyčio herbu. Ir Mykolas Jaunutaitis ankstesnį antspaudą, kuriame vaizduojamas liūtas, pakeitė Vyčiu. Ir Vytautas po 1382 m. pabėgimo į Ordino kraštą savo antspaude iš tėvo paveldėtą pėstininką pakeitė raiteliu.

Gediminaičių dinastijos vidinė problema buvo nenusistovėjusi didžiojo kunigaikščio sosto paveldėjimo tvarka. Nors pirmagimystės teisė, kaip liudija 1377 m. Vengrijos ir Lenkijos karaliaus Liudviko I Didžiojo laiške cituojami Teodoro Algirdaičio žodžiai (Halecki, O.), Lietuvoje buvo žinoma, politinėje praktikoje ji tuo metu netaikyta. Šaltiniuose vis skirtinga Gedimino ir Algirdo sūnų vardijimo tvarka (eiliškumas) turbūt byloja apie amžiumi mažai besiskiriančių vaikų lygiateisiškumą „paveldėjimo eilėje". Užuominos apie priešmirtinę Gedimino ir Algirdo valią leidžia manyti, kad viską lemdavo tėvo nominacija, be abejo, derinta su kitais šeimos nariais ir įtakingiausiais diduomenės atstovais. Jaunučio (1341 m.) ir Jogailos (1377 m.) paskyrimai paveldėtojais panašūs tuo, kad į sostą iškeliami ligi tol politinėje scenoje mažai pasireiškę sūnūs (ir vieno, ir kito tapimas didžiuoju kunigaikščiu sutampa su pirmuoju paminėjimu šaltiniuose). Įdomu tai, kad tuo metu jie abu dar buvo nevedę. Kaip rodo neblogai ištirtos Algirdo sūnų biografijos (Tęgowski, J., 1999; Nikodem, J., 2001d), valdovo šeimoje galiojo tvirta taisyklė, kad tėvas atskiras dalis (kunigaikštystes) skiria jau vedusiems sūnums. Tai, kad visos kunigaikštystės buvo Rusioje, lėmė stačiatikišką valdovo sūnų krikštą ir krikščioniškų vardų gavimą. Sunku pasakyti, ar stačiatikiškas krikštas, kaip teigia dalis istorikų, išstumdavo šiuos šeimos narius iš konkurencinės kovos dėl sosto (kaip liudija kai kurių pretenzijos, bent jau jie patys taip tikrai nemanė). Vis dėlto jų išvykimas toliau nuo politinių valstybės centrų Vilniaus ir Trakų ir ryšių su centrinių žemių diduomene silpnėjimas darė juos nelygiaverčius konkurentus, palyginti su šalies branduolyje likusiais broliais.

Algirdo sūnų iš dviejų santuokų likimas leidžia kiek geriau įsivaizduoti, kaip vykdavo kova dėl sosto tarp brolių ar jų grupių. Istorikai jau seniai yra atkreipę dėmesį, kad Algirdo sūnūs iš pirmosios santuokos su Vitebsko kunigaikštyte Marija buvo priėmę stačiatikių tikėjimą ir gavę atskiras kunigaikštystes. Bet nėra jokių duomenų, kad sūnūs iš antrosios santuokos su Tverės kunigaikštyte Julijona būtų aprūpinti valdomis dar tėvui esant gyvam. Šį skirtumą iš dalies lėmė tai, kad pastarieji Algirdaičiai dar buvo gana jauni. Tačiau veikiausiai būta ir politinės valios Lietuvos branduolio žemių valdymą patikėti krikščionybės dar nepriėmusiems Julijonos sūnums. 1377 m. vienam jų, Jogailai, po tėvo mirties sėdus į didžiojo kunigaikščio sostą, toliau tęsiama tradicinė politika. Jau po kelerių metų

[94]
Sidabrinis Kaributo Dmitrijaus Algirdaičio denaras. Severų Naugardas, 1380–1393 metai. Skersmuo 1,51 cm, aversas, reversas. Rastas Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje

Polocką gavęs jo brolis Lengvenis pasikrikštijo Simono vardu, maždaug tuo pat metu kitas brolis Kaributas Dmitrijus gavo Severų Naugardą [**94**].

Šioje kovoje dėl sosto pralaimėję vyresnieji Algirdaičiai rinkdavosi jau tradicinį kelią – ieškodavo prieglobsčio pas kaimyninių kraštų valdovus. Tiesa, didžioji dalis pralaimėjusių ir pasitraukusių kunigaikščių vėliau grįždavo, atgaudavo valdovo malonę ir įgydavo naują kunigaikštišką dalį. Antai 1345 m. į Maskvą pasitraukęs Jaunutis jau apie 1350 m. susitaikė su broliais ir 1352 m. dalyvavo sudarant taikos sutartį su Lenkija. Jo bendražygis Narimantas 1345 m. bėgo pas totorius, bet jau 1348 m. kaip vienas lietuvių kariuomenės vadų dalyvavo Strėvos mūšyje. Su Jogaila 1377 m. dėl sosto varžęsis Andriejus Algirdaitis valdovo malonę atgavo 1394 m. laidavus grupei giminaičių; šis atvejis atskleidžia susitaikymo mechanizmą – labai daug reiškė įtakingų „giminaičių ir draugų" priesaikos. Priklausymas „Gediminaičių viešpatystei", tai išskirtinei *stirps regia*, lėmė, kad visais žinomais atvejais grįžę giminės nariai rasdavo sau vietą politinėje krašto sistemoje.

Taigi Gediminaičių dinastija buvo įvairiais ryšiais susijusi asmenų grupė, kurioje išryškėjo pagrindinės linijos (Algirdaičiai [**95**], Kęstutaičiai [**96**]), o politinis giminaičių susitelkimas ėjo lygia greta su kivirčais tarp skirtingų grupuočių. Šiuos asmenis siejo bendros kilmės suvokimas (nors bendro Gediminaičių vardo dar nebūta), ilgainiui įženklintas paveldimu Vyčio herbu. Pripažinti kaip krašto tėvonys, jie konkuravo dėl didžiojo kunigaikščio sosto, savarankiškai valdė atskiras kunigaikštystes ir įtvirtino vienintelės galinčios valdyti kunigaikščių giminės.

[95]
*Algirdaičiai**

Algirdas
Ldk 1344/45–1377,
† 1377,
snt. 1. apie 1318, žm. Marija, Vitebsko kn. dkr., † prieš 1350,
2. 1350, žm. Julijona, Tverės dk Aleksandro dkr., †1392

1.
Teodoras
Ratnės kn., † 1394/1400,
žm. 1. N, 2. N

1.
Andriejus
Pskovo viet. 1342–1349, Polocko kn. 1349–1387, Naugardo viet. 1394, † 1399,
žm. N

1.
N sūnus,
† 1353

1.
Dmitrijus
Briansko, Trubčevsko, Drucko kn., Riazanės, Pereslavlio vald. 1379–1388, † 1399,
žm. Ona (?)

1.
Vladimiras
Vitebsko kn. po 1367, Kijevo kn. po 1367–1394, † 1398 ar vėliau,
žm. 1. N, 2. N

1.
N dkr.
† 1370 ar vėliau,
vr. kn. Ivanas, Novosilio kn.

1.
Agripina
† 1393 (?),
snt. 1354, vr. Borisas, Suzdalės kn., † 1394

2.
Kena Joana
† 1367,
vr. Kazimieras (Kazka), Slupsko kn., † 1377

2.
Eufrosinija
† 1405/06,
vr. Olegas, Riazanės dk, † 1402

2.
Skirgaila Jonas
Vitebsko kn. apie 1373–1381, Trakų kn. 1382–1392, Polocko kn. 1387–1394, Kijevo kn. 1394,
† 1394,
žm. N

* Pagal Tęgowski, J., *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław, 1999, p. 308–311; Rowell, S. C., *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, Vilnius, 2001, p. XXVIII.

2.
Kaributas Dmitrijus
Severų Naugardo kn., † po 1404,
snt. prieš 1380, žm. Anastasija, Riazanės dk Olego dkr.
2.
Teodora
vr. Sviatoslavas, Karačevo kn.
2.
Lengvenis Simonas
Naugardo viet. 1389–1392, Mstislavlio kn. po 1390–1431, † 1431,
snt. 1. 1394, žm. Marija, Dmitrijaus Doniečio dkr., † 1399, 2. po 1399, žm. N
2.
Elena
† 1437,
snt. 1372, vr. Vladimiras Andriejevičius, Serpuchovo kn., † 1410
2.
Jogaila Vladislovas
Ldk 1377–1392, Lenkijos karalius 1386–1434, † 1434,
snt. 1. 1386, žm. Jadvyga, Lenkijos karalienė, † 1399, 2. 1402, žm. Ona Celietė, † 1416,
3. 1417, žm. Elzbieta iš Pilicos, † 1420, 4. 1422, žm. Sofija Alšėniškė, † 1461
2.
Marija
snt. 1. 1379, vr. Vaidila, liet. bajoras, † 1382,
2. po 1382, vr. Dovydas, Gorodoko kn., † 1418
2.
Karigaila Kazimieras
Mstislavlio kn., † 1390
2.
Minigaila
† prieš 1382
2.
Aleksandra
† 1434,
snt. 1387, vr. Siemovitas IV, Mazovijos kn., † 1425/26
2.
Kotryna
† 1422 ar vėliau,
snt. 1388, vr. Jonas II, Meklenburgo kn., † 1416
2.
Vygantas Aleksandras
Kernavės kn., † 1392,
snt. 1389, žm. Jadvyga, Opolės kn. Vladislovo dkr.
2.
Švitrigaila Boleslovas
Ldk 1430–1432, † 1452,
snt. 1431, žm. Ona, Tverės kn. dkr.
2.
Jadvyga
snt. 1394, vr. Jonas III, Osvencimo kn., † 1405

Ldk – Lietuvos didysis kunigaikštis; dk – didysis kunigaikštis; kn. – kunigaikštis; vald. – valdytojas; viet. – vietininkas; liet. – lietuvių; snt. – santuoka; † – mirė; 1. – pirma santuoka, pirmos santuokos palikuonys; 2. – antra santuoka, antros santuokos palikuonys; 3. – trečia santuoka; 4. – ketvirta santuoka; žm. – žmona; vr. – vyras; dkr. – dukra; N – nenustatytas asmuo.

[96]
*Kęstutaičiai**

			Kęstutis Trakų kn., Ldk 1381–1382, † 1382 snt. apie 1344, žm. Birutė, † 1382					
Vaidotas Jonas Naugarduko kn., † po 1390, žm. N	**Butautas Henrikas** snt. apie 1364, žm. N	**N** dkr. snt. prieš 1364, vr. N ?	**Vytautas Aleksandras** Gardino, Bresto 1370–1382, Lucko 1387–1389 kn., Ldk 1392–1430, † 1430, snt. 1. apie 1370, žm. Ona, † 1418, 2. 1418, žm. Julijona Alšėniškė, † 1448 (?)	**Tautvilas Konradas** † po 1395, snt. apie 1380, žm. N	**Danutė Ona** † 1448, snt. apie 1373, vr. Jonušas I, Mazovijos kn.	**Miklausė Marija** snt. 1375, vr. Ivanas, Tverės kn., † 1425	**Žygimantas** Ldk 1432–1440, † 1440, snt. 1. apie 1390, žm. kn. Andriejaus Odincevičiaus dkr., 2. 1416, žm. N, † prieš 1434	**Ringailė Ona** † 1423/30, snt. 1. 1392, vr. kn. Henrikas Mazovietis, Plocko vyskupas nominatas 1390–1392/93, † 1393, 2. 1394, vr. Steponas I, Moldavijos vaivada, † 1399, 3. vr. Mirča I Senasis, Valakijos vaivada, † 1418, 4. 1419, vr. Aleksandras Gerasis, Moldavijos vaivada, skr. 1421, † 1432

Ldk – Lietuvos didysis kunigaikštis; dk – didysis kunigaikštis; kn. – kunigaikštis; † – mirė; snt. – santuoka; skr. – skyrybos; 1. – pirma santuoka; 2. – antra santuoka; 3. – trečia santuoka; 4. – ketvirta santuoka; žm. – žmona; vr. – vyras; dkr. – dukra; N – nenustatytas asmuo.

5.4. Dinastija ir diduomenė: socialinės monarcho valdžios sutelkimo prielaidos

Ankstyvojoje Lietuvos valstybėje monarcho valdžios negalima atsieti nuo diduomenės, o viena esminių valdovo veiklos ir įtakos sričių viduramžiais buvo didikų grupių konfliktų sprendimas ir jų sutaikymas. Didžiojo kunigaikščio valdžia ir jo projektų sėkmė nemažai priklausė nuo to, kaip pavykdavo išlaviruoti tarp skirtingų diduomenės grupuočių interesų ir sutelkti jas krašto reformoms ar karinėms akcijoms. Taigi ankstyvojoje Lietuvos istorijoje akivaizdus ne laipsniškas didžiojo kunigaikščio valdžios augimas, veikiau tam tikri laikotarpiai, kai atskiriems valdovams

* Pagal Tęgowski, J., *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław, 1999, p. 318–319; Rowell, S. C., *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva. Pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, Vilnius, 2001, p. XXIX.

(kaip antai Mindaugui ar Gediminui) pavykdavo konsoliduoti diduomenę, sutelkti savo rankose svarbiausius valdžios svertus ir inicijuoti valdymo sistemos pokyčius. Tvirtos diduomenės elito grupės susiformavimas, ko gero, nemažai prisidėjo prie to, kad Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei nekilo realaus skilimo pavojaus, nors būta kivirčų tarp valdančiosios dinastijos narių. Įtakingiausios didikų dalies parama kaskart įtvirtindavo naujo monarcho valdžią Lietuvoje ir padėdavo reguliuoti paveldėjimą dinastijoje.

Tokių įtakingų didikų vardų Vokiečių ordino kronikose ir rusų metraščiuose galima rasti ne tiek jau mažai. Istorikams kylantys sunkumai nustatant vieno ar kito kilmingojo tapatybę neretai lemdavo šių asmenų priskyrimą valdančiajai Gediminaičių giminei: Gediminaičiais laikomi „satrapai" Stirpeikis ir Vaišviltas, XIV a. viduryje pasižymėjęs kunigaikštis Patirgas (Patrikas), 1349 m. Algirdo pasiuntinys pas totorių chaną Džanibeką „kunigaikštis" Eikšys. Tokiems istorikų sprendimams darė įtaką sena beveik neribotos didžiojo kunigaikščio ir jo giminės valdžios samprata. Tačiau atpažinus svarbų socialinį ankstyvosios monarchijos veikimo užnugarį – paveldimą padėtį turinčios vietos diduomenės valdžią ir autoritetą – nebereikia dirbtinai „gausinti" Gediminaičių. Pavieniai didikai, kaip antai Eigintas iš Upytės žemės, Kęstučio aplinkos didikas Dirsūnas ar vienas lietuvių kariuomenės vadų 1376 m. Svirdeika, buvo iškilūs to meto veikėjai, jų įtaką gerai žinojo ir svetimšaliai kronikininkai, pavyzdžiui, Torunės metraštininkai, parašę apie „didžiojo krikščionių persekiotojo" Dirsūno žūtį. Deja, tų laikų lietuvių vardynas (iš kartos į kartą paveldimo vardo nebuvimas) neleidžia šių didikų genealogiškai susieti tarpusavyje arba kildinti iš jų vėlesnio laikotarpio diduomenės gimines. Tik dėl palankiai susiklosčiusių aplinkybių žinome, kad XIV a. antros pusės karingas didikas Buškys buvo vėliau žinomos Kęsgailų giminės protėvis. Tik anksti paveldimą vardą įgiję Goštautai gali būti patikimai kildinami iš 1363 m. Veliuonos seniūno ir gynėjo Goštauto – riterišką jo elgesį ir didiko savimonę atskleidė Vygando Marburgiečio pasakojimas. Kitų didikų vardai išliko tik jų veiklą menančių vietovių pavadinimuose: Eikšio – Eišiškės, Dirsūno – Darsūniškis.

Valdovo ir didikų priklausomybė buvo abipusė. Kadangi nuo pat Gediminaičių dinastijos pradžios iš esmės nė karto sostas nebuvo paveldėtas be konflikto, diduomenė galėjo aktyviai dalyvauti politiniame krašto gyvenime. Kiekvieno valdovo mirtis sukeldavo įvairių grupių kovas, jos, žvelgiant svetimšalių kronikininkų akimis, atrodo kaip asmeniniai dėl sosto besivaržančių kunigaikščių kivirčai. Tačiau kai kurios

šaltinių užuominos atskleidžia, kad šios kovos krašto viduje buvo daug sudėtingesnės, čia svarbų vaidmenį vaidino didikų pasirinkimas. Antai rusų metraščiai nurodo, kad nuo didžiojo kunigaikščio sosto nuverstas Jaunutis į Maskvą pabėgo ir ten krikštijosi „su savo kariauna Lietuva". Panašiai ir Vygandas Marburgietis rašo apie Butauto Kęstutaičio bajorus, kurie nepavykus maištui kartu su juo pasitraukė į Ordino žemes. Iš vienalaikio Ordino kronikinio įrašo aiškėja, jog Kęstutis, per 1381 m. konfliktą su Jogaila užėmęs Vilnių, įsakė visiems Jogailos vasalams prisiekti jam asmeninę ištikimybę. Tą patį konfliktą aprašęs lenkų kronikininkas Jonas Čarnkovietis teigia, kad Jogaila valdžią atgavo didikams pritarus *(cum favore procerum)*.

Gausėjantys XIV a. pabaigos šaltiniai leidžia kiek geriau pažinti tokių konfliktų eigą ir sužinoti sutelktų apie kunigaikščius didikų grupių sudėtį. 1379 m. Jogailos ir Kęstučio Trakų paliaubų sutartyje su Ordinu kiekvieno kunigaikščio bajorai išvardijami atskirai: „aukščiausio kunigaikščio [Jogailos] bajorai Jurgis Kasusna, Vaidila, Jonas Algimantaitis ir Buškys, taip pat [Kęstučio bajorai] Girdučio sūnus Seimantas ir Surkanto sūnus Jadutis" (*Codex diplomaticus Lithuaniae*, p. 53–55). Šioje sutartyje liudiję Jogailos aplinkos didikai Vaidila ir Jonas Algimantaitis buvo vieni įtakingiausių krašto asmenų, ne sykį minimi Ordino šaltiniuose. Kaip jau sakyta, Vytauto aplinkoje sukurtas pasakojimas apie žemą Vaidilos kilmę tikrai buvo tendencingas (žr. II.1.3). Alšėniškių protėvio Jono Algimantaičio tėvą, turėjusį žemių Aristavoje ir Alšėnuose, Hermanas Vartbergietis vadina *magnus satrapa*. Netrukus Jonas Algimantaitis jau minimas Vytauto palydoje, vadinasi, tokių grupuočių sudėtis toli gražu ne visuomet būdavo pastovi.

Aišku, įsitvirtinę kunigaikščiai stengdavosi silpninti priešingos partijos galią. Savo šalininkų persekiojimą Jogailos ir Skirgailos valdymo metais Vytautas aprašo *Skunde prieš Jogailą ir Skirgailą*: „<...> jie suėmė mano bajorus be mano sutikimo, kankino juos vandeniu, apkalė geležimis ir metė juos į požemius <...> Ir kiek dar vis mano draugų buvo likę, iš tų visų kunigaikštis Jogaila atėmė jų tėviškes" (Lietuvos metraštis, p. 182–183). Rusų metraštis, pasakodamas apie 1382 m. įvykius, pažymi: „<...>nužudė didįjį kunigaikštį Kęstutį Gediminaitį ir išmušė jo bajorus." Toks elgesys suprantamas, kaip tik šioje aplinkoje ir galėjo susiformuoti realesnė opozicija. Vėlesnis vokiečių kronikininkas Albertas Krancas, dažniausiai besiremiantis patikimais šaltiniais, teigia, kad Vytautas gebėjo suburti apie save tėvo draugus, jie lydėjo jį į Ordino žemę. Jų remiamas Vytautas galėjo tikėtis atgauti savo tėvoniją Lietu-

voje. Kita vertus, šaltinių duomenys rodo ir tai, kad valdovams rūpėjo integruoti įtakingiausius priešininkų pusės didikus. Iš XIV a. pabaigos išlikę garantiniai dokumentai, kuriuose kilmingųjų grupė patvirtina vieno ar kito didiko ištikimybę valdovui, atskleidžia, kaip skirtingų didikų grupių atstovai bendradarbiavo gindami vieną ar kitą asmenį, patekusį į monarcho nemalonę.

Todėl net ir saugodami dinastijos „grynumą" Gediminaičiai kartkartėmis užmegzdavo giminiškus ryšius su didikais. Vaidila vedė Jogailos seserį Mariją, Vytautą su kunigaikščiais Jonu Algimantaičiu ir Sudimantu siejo svaininės giminystės ryšys (buvo vedę seseris, veikiausiai Smolensko kunigaikščio dukteris). Giminystės ryšių svarbą politinėms sąjungoms sudaryti gerai atskleidžia Vytauto žodžiai *Skunde prieš Jogailą ir Skirgailą*: „Turėjau mergaitę, savo dukrelę; ir ant jos neturėjau savo valios, kad būčiau galėjęs atiduoti ją kam norėdamas, o prašė jos manęs labai. Jie draudė man ir privertė mane, kad aš jos neišleisčiau už vyro, bijodami, kad per ją neįsigyčiau draugų." (Lietuvos metraštis, p. 182–183).

Taip darosi vis aiškiau, kad gyvavo socialinių santykių sistema, nepriklausoma nuo valstybinių struktūrų. Asmenis siejantis horizontalių ryšių tinklas buvo veiksmingiausia kasdienio gyvenimo struktūra, jis buvo specifinis ir jungė individus į solidarią politinę bendruomenę. Hierarchiniai santykiai tokios funkcijos atlikti negalėjo, mat iš esmės siedami tik du asmenis, senjorą ir vasalą, nekūrė platesnės bendrijos, o vieno senjoro vasalai savaime dar nesudarė vieningos grupės. Naraciniuose šaltiniuose ir dokumentuose pabrėžiami hierarchiniai santykiai tarp monarcho ir kilmingų valdinių („mano bajoras") buvo tik vienas bendravimo aspektas. Kitą sudarė laiko patikrintas, tačiau vis atnaujintinas (dovanomis, bendromis puotomis ir pan.) „draugystės" ryšys, nulemtas bendro politinio likimo ir bendrų interesų. Tokia draugystė neprieštaravo pavaldumui, šie santykiai veikiau papildė vieni kitus. Kadangi vyravo tarpasmeninė komunikacija, buvo natūralu užmegzti saitus, papildančius valdinystę. Taip buvo įmanoma išsaugoti tokį keblų politinį ir socialinį stabilumą.

Apibendrinant šį ankstyvosios Lietuvos politinės sistemos aspektą svarbu pabrėžti, kad valstybės susidarymo laikotarpiu esminiai buvo du socialiniai veiksniai. Tai asmeniniais ryšiais valstybę susiejančios monarcho institucijos atsiradimas ir alodinės diduomenės valdžios susiformavimas. Abu jie prisidėjo prie lietuvių etnogenezės (politinės tautos tapsmo), leido išsaugoti Lietuvos valstybę ir nulėmė tolesnę jos integraciją XIII ir XIV amžiuje.

6. Pagrindiniai valdymo svertai

6.1. Lietuvių teisė

Lietuvos krikštą lydėjusios 1387 m. Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos privilegijos atskleidžia valdovo (dinastijos) teisės dominavimą visoje valstybėje. Šios teisės galios įgytos per 150 metų valstybės politinę raidą – valstybė tapusi paveldima valdovo šeimos (dinastijos) nuosavybe. Valdovo teisė apėmė visas svarbiausias ekonominių (žemės nuosavybės, regalijų, mokesčių reguliavimo), socialinių (šeimos, gyventojų prievolės – karo, tarnybų ir pan.), turtinių (nuosavybės paveldėjimo), juridinių (teismo ir teisingumo vykdymo), etninių (su pavaldžiomis rusėnų žemėmis) ir pan. santykių sritis. Didysis kunigaikštis, kurdamas feodalinių imunitetų sistemą ir luominę visuomenės sandarą, nuo 1387 m. santykių su privilegijuotais gyventojų sluoksniais reguliavimą atidavė naujiems Lietuvoje teisės subjektams (luomams), bajorijai, Katalikų bažnyčiai ir miestiečiams. Pagoniškosios Lietuvos valdovo teisė iš esmės buvo feodalinė, jos 1387 m. tobulinamos normos pirmą kartą lietuvių žemėse buvo užrašytos raštu (privilegijose).

Didžiojo kunigaikščio teisė, kaip bendravalstybinė (viešoji), buvo išplėtota ir pritaikyta saviems poreikiams, pakeičiant ar išvis panaikinant kai kuriuos krašto gyventojams svarbius paprotinės teisės (krašto teisės) reikalavimus. Šį gana netrumpą ir istorijos šaltinių neblogai atskleistą procesą pradėjo karalius Mindaugas, o Gedimino laiškai jau rodė, kad didžiojo kunigaikščio aukščiausia valdžia valstybėje įtvirtinta. Valdovo naudojama jėga ir taikoma prievarta, kaip sakoma Mindaugo donacijoje Livonijos ordino broliams, paremta sutelktų karių kalaviju, buvo lemiamas šios veiklos veiksnys. Paprotinė teisė nebuvo gyventojus sutelkianti priešintis neįveikiama jėga. Iš esmės paprotinę teisę sudarė daugumos gyventojų ir socialinių sluoksnių interesus atitinkančios tradicinės gyvenimiško elgesio normos (taisyklės), kurių laikytasi ne dėl kokios nors valdžios poveikio, o savanoriškai, ir dėl trijų objektyvių priežasčių. Pirma, paprotinė teisė kartu buvo ir dorovinių normų sistema, ne viena jų gali būti kildinama iš pagoniškų tikėjimų. Antra, už paprotinės teisės normų (gyvenimo taisyklių) nesilaikymą buvo baudžiama, nes trapi ano meto gyventojų būtis primygtinai reikalavo griežtai užkirsti kelią visuomenės destrukcijai. Trečia, dėl to gyventojų santykius normuojantys papročiai buvo laikyti teisingais, laiko patikrintais, t. y. jie buvo seni, – senovė, kaip reikšmingas kriterijus, ne mažiau už pačius žmones sankcionavo paprotinės teisės normų gyvavimą visuomenėje. Kita vertus, tyrinėtojai aptinka,

kad papročiai galėjo būti pritaikomi prie naujų gyvenimo sąlygų: jie iš esmės ir buvo pačių krašto gyventojų gyvenimo ir jo kaitos vaisius. Viena svarbiausių papročių normas keičiančių naujovių buvo kunigaikščių ir diduomenės atsiradimas, jų išlaikymas prievolėmis bei paslaugomis, pavaldumo ryšio sukūrimas ir iš to kylančios vidinio stabilumo ir išorinio saugumo garantijos. Visa tai atsirado kaip kunigaikščių teisės normos. Jų koncentruotą išraišką regime Lietuvos žemės gyventojų džiaugsme 1264 m. išvydus sugrįžusį atkeršyti už tėvo nužudymą savo prigimtinį viešpataitį Vaišelgą Mindaugaitį, kuriam nedelsdami prisiekė ištikimybę. Vaišelgos istorija jau yra įsibėgėjusios valdovo teisės plėtros apraiška. Valdovo teisės galios telkėsi žemių kunigaikščių ir diduomenės egzistenciją normuojančioje ikivalstybinėje papročių teisėje.

Šiuo lietuvių teisinės raidos etapu nereikėtų ieškoti idiliškų visuomeninių santykių. Vulfstanas IX a. pabaigos prūsų karalių, diduomenės ir prasčiokų (neturtingųjų ir vergų) tarpusavio santykių reguliavimą susiejo su daugeliu karų. Žinoma, tikėtiniau, kad karai vyko tarp diduomenės giminių, bet šiomis aplinkybėmis svarbiausias yra jėgos veiksnys – aiškus ikivalstybinės valdžios įrankis. Lietuvos istorijos šaltiniuose neišlikę tiesioginių duomenų apie kunigaikščių (didikų) kariauninkų (kariaunų), kaip pagrindinės ankstyvąjį monarcho valdžią įtvirtinančios jėgos, teisės normas. Henrykas Łowmiańskis klydo tvirtindamas, kad lietuvių kariaunos savos visuomenės neengė, nes naudojosi prisiplėštais Rusios žemių ištekliais. Pavyzdžiui, vokiečių sudarytuose XIII a. Livonijos genčių teisynuose užrašyta nemažai normų, kurios reguliavo kariauninkų tarpusavio santykius ir kompensacijas už patirtą fizinę žalą (Назарова, Е. Л., 1980, p. 108, 145). Bet Łowmiańskio pastaba, kad lietuvių monarchas fiskalinę krašto organizaciją kūrė savo kariaunai išlaikyti, yra tiksli. Valdovo kariauna stiprino jo valdžią ir teisę krašte. Lietuvos kariaunų teisės likučiai gali iš dalies atsispindėti vėlesnėje valdovo teisėje, nes tikėtina, kad dalis kariaunų papročių atiteko jai, o dalis tiesiog išnyko arba virto kariniais papročiais. Valdovo asmens įžeidimas, jo paslapčių išdavimas ir už tai skiriama mirties bausmė turbūt buvo viena iš tų patvariųjų paprotinės teisės normų, kurios reguliavo viešpaties ir bendruomenės, vado ir kariauninko, valdovo ir valdinio santykius. Iš valdovo teisės pašalintas kraujo keršto paprotys irgi galėjo būti susijęs su sudėtingais paprotinės teisės normų kaitos procesais kariaunų struktūrose.

Kraujo keršto papročio (taliono principo) apraiškų lietuvių kariaunų veikloje apstu. Kerštas lėmė ne vieną kaimynų puolimą. Vaišelgos lietuviai devyniolika

metų raugino pyktį už jo nužudymą 1267 m., bet 1286 m. jiems iš panosės išslydo proga atkeršyti žudiko Haličo kunigaikščio Levo sūnui. Kariaunų aplinkoje pasitaikydavo kruvinų barnių, turnyrinių dvikovų – visa tai dažnai pasibaigdavo kraujo praliejimu, smurtinėmis ir nesmurtinėmis mirtimis, kurios tiesiogiai paveikdavo žuvusiojo šeimą ir giminę. Valdovo teisė vietoj kraujo keršto numato, beje, būdingą ir papročiams, piniginę kompensaciją (atlyginimą) arba nusikaltėlio atidavimą nukentėjusiojo šeimai (giminei) vergauti. Vis dėlto kraujo kerštas lėtai traukėsi iš lietuvių paprotinės teisės (taip atsilyginta už skriaudą net 1408 m. Žemaitijoje; plačiau žr. *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 314).

Menkėjant visuomenei daromai kariaunos įtakai, pagrindiniu valdovo teisės diegimo (formavimosi) ir įtvirtinimo instrumentu tapo jo kiemai valstybės teritorijoje. Tik kiemas telkė valdovui ne kariauną, o valdinius – įvairiais pavaldumo ir prievolių ryšiais su valdovu saistomus vietos gyventojus. Valdovo teise steigiamas kiemas ir paprotinės teisės normomis tvarką palaikanti apylinkė (kaimo bendruomenė) – du labai ryškūs, teisiškai nelygūs subjektai, paminėti pirmuose rašytiniuose lietuvių teisės paminkluose.

Pirmajame Lietuvos Statute aiškiai galima perskaityti, kad už vagystę iš valdovo kiemo baudžiama griežčiau nei už vagystę iš apylinkės, kaimo bendruomenės (Dubonis, A., 1998, p. 87). Archajiškas yra *Kazimiero teisyno* straipsnis apie priklydusius arklius ir daiktų radybas: radėjui tris dienas po žinios paskelbimo apylinkėje buvo leidžiama saugoti radinius, bet po šio termino pradėdavo veikti valdovo teisė – radiniai turėjo būti nugabenti į valdovo kiemą, o radėjas ten gaudavo radybas. Livonijos baltų teisynai tokioje pat situacijoje leido vien savo žemėje svetimus gyvulius radusiam žmogui laikytis juos tol, kol jam bus atlyginti nuostoliai.

Valdovo teisė pamažu įvedė bausmes už nusikaltimus, – nors jie dar buvo suvokiami kaip skriauda, – ypač mirties bausmę, tradicinį kūno žalojimą išplakant ar pjaustant ausis, nosis, nes paprotinė teisė tradiciškai leido valdovo nemėgstamą kraujo kerštą, materialines kompensacijas ir nuteistą nusikaltėlį paversti vergu. Ir kitos, vėliau užrašytos, senos paprotinės teisės normos parodo gyvenimiškas realijas, bet kai ši teisė susidurdavo su valdovo teise, pastaroji dominuodavo, ypač svarbiausiose visuomeninių santykių reguliavimo srityse. Valdovo teisės teritorinis įsigalėjimas visiškai priklausė nuo lietuvių alodo feodalizavimosi, nuo savininkų nuosavybės teisių realizavimo, nuosavybės apsaugos poreikių ir individualios atsa-

komybės už nusikaltimus reikalavimų (Gudavičius, E., 1999, p. 88–89). Pirmiausia tai buvo susiję su valdančiąja gimine (dinastija) ir jos bajorais, kuriuos valdovo teisė išskirtinai (privilegijuotai) globojo.

XIV a. pirmos pusės Gedimino valdymo istorijos šaltiniai nedviprasmiškai byloja apie lietuvių teisę, kitokią nei rusėnų ir Rygos. Gediminas su taryba jau galėjo pažadėti, kad tobulins teisės reikalavimus, sukurs geresnius protingu išrinktųjų sprendimu – *melius fuerit inventum de sano consilio discretorum* (*Chartularium Lithuaniae*, p. 47, 61). Vadinasi, visuomenės sąmonėje buvo įsirėžusios bendros atpažįstamos valdovo ir paprotinės, lietuvių, teisės normos, kurios tiko tobulinti. Pažadas buvo susijęs su planais sukurti geresnę negu Rygos miestiečių teisė, kuria Gediminas leido naudotis į Lietuvą atvyksiantiems Hanzos miestų pirkliams, amatininkams, kitiems kolonistams katalikams. Šios teisės taikymas Gedimino Lietuvoje buvo labai konkretus. Tai lengvata pirkliams, leidžianti prekiaujant Lietuvoje nemokėti muitų ir mokesčių, be to, neprarasti iš laivų ar vežimų iškritusių prekių (Gudavičius, E., 1987, p. 84–85). Gali būti, kad Rygos miestiečių teisės laikėsi vokiečių pirklių kolonija, tuo metu jau įsikūrusi Vilniuje. Gedimino įsakymu pastačius katalikų bažnyčią Naugarduke radosi proga valstybėje atsirasti antrajai pirklių kolonijai. Visa tai aktualizavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dviejų vietos teisių – valdovo (dinastijos) ir paprotinės (privačios) – sistemos tobulinimo rūpesčius. Tačiau po 1330 m., Livonijos ordinui jėga nutraukus Vilniaus ir Rygos santykius, pastarojo miesto gyventojų teisės poveikis lietuvių teisės tobulinimui baigėsi. Vilniaus miestiečių lietuvių santykiams reguliuoti XIV a. susiformavo vadinamoji lietuviška miesto paprotinė teisė, pagal kurią organizuota gyvenimo tvarka ne viename Lietuvos mieste iki Magdeburgo miesto teisių suteikimo privilegijos.

Istorinėje literatūroje gaji lemiamos rusėnų teisės įtakos lietuvių visuomenei samprata. O kokią įtaką rusėnams darė lietuvių teisė, dar vos pradėta nagrinėti. Bet ir pirmieji žingsniai duoda įdomių rezultatų. Lietuvių valdovų teisė leido šaknis Rusios žemėse. Ji neveikė kaip rusėnų *senovę* griaunanti sistema, bet svarbios lietuvių teisės normos ten įsigalėjo. Žemių diduomenė ir miestai turėjo pripažinti iš Vilniaus atsiųsto kunigaikščio valdžią, derinti su juo savo vidaus ir ypač užsienio politiką, mokėti sutartus mokesčius, dalyvauti Lietuvos karuose. Kitais atvejais rusėnų ir lietuvių teisė Rusioje veikė kaip savarankiškos sistemos. Rusios žemėse Gediminaičių dinastijos teisė buvo plėtojama jai tiesiogiai pavaldžiose eksteritorinėse kolonijose. Gediminaičių dinastijos teisės funkcionavimas ir sąveika su rusėnų teise menkai tyrinėta.

1545 m. Žygimanto Augusto siųsti revizoriai tikrino pasienio ir Voluinės pilių būklę, vietinių bajorų privilegijas ir raštus, visų jų prievoles atitinkamoms krašto pilims. Iškilo nesusipratimų dėl prievolių Lucko ir Vladimiro pilims; nes vietos diduomenė, bajorai, atsisakė rodyti vienokias ar kitokias jų teises ir pareigas apibrėžiančius dokumentus. Kunigaikščiai Čartoriskiai taip pat, nes tvirtino, kad pagrindinis, svarbiausias jų dvaras Čartoriskas stovi ne Voluinės, o lietuviškame (Lietuvos) paviete: *именье головное, отъчизну нашу, Чорторыескъ маемъ не в повете Волынъскомъ, але в Литовъскомъ*. Tai buvo du teisiškai netapatūs teritoriniai vienetai, t. y. dalis Voluinės žemės buvo vadinama *Lietuva*. Jai ir priklausė Čartoriskas. Ši „Lietuva" tegalėjo būti didžiajam kunigaikščiui tiesiogiai priklausanti, jam prievoles atliekanti valda – nuo Voluinės žemės XIV a. antroje pusėje atskirta Gediminaičių dinastijos teritorija. Čartoriskiai kildinami iš Gedimino palikuonių Karijotaičių. Priklausymas lietuviškai Voluinės daliai buvo realizuojamas kaip Čartorisko teisė neatlikti tam tikrų prievolių Lucko ir Vladimiro pilims, o 1545 m. – kaip teisė nepaklusti pilis inspektuojantiems Žygimanto Augusto revizoriams. Šiuo atveju Čartoriskiai net XVI a. viduryje gynėsi remdamiesi keistoku, ne visai feodaliniu imunitetu: „aš priklausau Lietuvai", t. y. lietuvių teisei. Čartoriskių pareiškimas apie jų dvaro juridinį administracinį priklausymą nesukėlė revizoriams abejonių. „Lietuviška dalis" Voluinėje 1545 m. dar gyva, konkreti, kasdienė teisinė norma. „Lietuviška dalis" – neabejotinai didžiojo kunigaikščio dalis, kurioje galioja jo teisė (Dubonis, A., 1998, p. 83–84). Tokia pat „lietuviška dalis" žinoma Drohičino žemėje (Lietuvos Metrika (1533–1535), dok. nr. 45).

Lietuvių paprotinės teisės sistemos XIV a. tapo reikšmingu Gediminaičių dinastijos valdymo įrankiu, leidžiančiu stiprinti valdžią etninėje Lietuvoje, modeliuoti Rusios žemių užvaldymo būdus, plėtoti rezultatyvią užsienio politiką.

6.2. Fiskalinė organizacija: mokesčiai, prievolės, iždas

Vargu ar ikivalstybiniais laikais kieminėjančio žemės viešpaties arba didiko su draugais (kariauna) pasėdžius – vaišinimą, dovanas, paslaugas ir patarnavimus – jau galima vadinti mokesčiais. Diduomenės aplinkos poreikiai ir archajinės bendruomeninio gyvenimo tradicijos, – beje, apie jas ne kažin ką galima pasakyti, tai tebuvo bendrų gyvenvietės įtvirtinimo darbų organizavimas, plataus masto girios lydimai, tikėtini išsipirkinėjimai ir kontribucijos natūraliais produktais, – dar tik formavo būsimosios

lietuvių mokesčių sistemos pagrindus, ir čia pasėdžiams teko kertinis vaidmuo. Kita vertus, jau šituo mokesčių raidos etapu sunku atskirti, kada jie būdavo savanoriškos liaudies dovanos, paslaugos diduomenei ir jos maitinimas, o kada – privalomos duoklės. Žvelgiant į kitų baltų visuomenes XIII a. pirmaisiais ryšių su krikščionimis dešimtmečiais matyti, kad svarbiausios duoklės ir darbai jau buvo privalomi ir gana panašūs: grūdų (miltų) duoklės *tins, census*, šieno ir malkų ruošimas pastatytoms Ordino pilims, pasėdžių vaišės, angarijos, pastotės, karo tarnyba. Kažin ar lietuviai, socialine ir politine raida gerokai lenkiantys kaimynus, savo diduomenės išlaikymo srityje nuo jų kuo nors skyrėsi. Esminis skirtumas išryškėjo kitoje lietuviškojo valstybingumo finansavimo srityje, ir tai lėmė kariaunos struktūrų poreikiai. Kariaunos buvo tapusios besiformuojančios monarcho valdžios pagrindine karine-politine jėga. Valdančiosios giminės kariaunų kieminėjimas stabilizavo, keitė ir plėtojo ankstyvąją fiskalinę krašto organizaciją. Tuo lietuvių mokesčių sistema skyrėsi nuo Livonijos ir Prūsijos, kur valdiniai turėjo aprūpinti sparčiai plėtojamų krašto ponų – Ordino, Bažnyčios – pilių su jose reziduojančia vyresnybe tinklą. Mindaugo Karalystės laikais nesunku aptikti maitinimosi viešėjimus teritorijose. Lietuvos vyskupo Kristijono nesėkmė 1254 m. pavasarį mėginant susirinkti bažnytinę dešimtinę karaliaus duotose beneficijose Žemaitijoje ir šios teisės perleidimas Lietuvoje esantiems Livonijos ordino broliams atskleidžia schemą – atvykimą į vietą, šįsyk į būsimą bažnyčią (parapiją), su kelių ar keliolikos raitelių palyda. Tokia schema neabejotinai perimta iš kariaunos papratimo kieminėti po laisvųjų žmonių gyvenvietes ar ūkius. Kaip rodo kaimynų baltų analogijos, per metus turėdavo įvykti viena viešnagė. Per ją ne tik būdavo „surenkami mokesčiai", bet ir vykdavo teismai, kuriuose reikia aukščiausių – valdovo – sprendimų. Pasėdžius ir paslaugas iš valdinių, pajamas iš teismų gaunantiems svečiams ir jų vietiniams palydovams – Lietuvoje leičiams, Žemaitijoje pasėdinių bajorų pirmtakams – turėjo būti garantuotas maistas, gėrimas ir pašaras: grūdai, miltai, gėrimai, mezliavos (mėsa, paukštiena, kiaušiniai) ir dovanos. Visos kariaunos maitinimo prievolės ir visi mokesčiai ilgus šimtmečius, nors ir pasikeitę, išliko renkant pajamas į lietuvišką Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės iždą, tik duoklės natūra pamažu pakeistos grynųjų pinigų mokėjimu.

Diduomenės ir jos kariaunų, vėliau monarcho kariaunos (dvaro) kieminėjimą skatino keli materialiniai, socialiniai, politiniai ir doroviniai veiksniai. Nuolat keliaudami po pavaldžią teritoriją arba iš viešpaties gavę maitinimosi teisę kariauninkai mažiau priklausė nuo asmeninių alodų

produktyvumo, garantavo pasėdžių savo viešpačiui stabilumą, laisvųjų žmonių darbus ir paslaugas, – jų viešnagės darėsi periodiškos, nuspėjamos ir apskaičiuojamos. Kieminėjant būdavo periodiškai sutvirtinamas vado valdų vientisumas, atnaujinama ir pagrindžiama valdovo ar didiko valdžia platesnėje teritorijoje, įgyvendinamas teisingumas. Pagaliau nuolat buvo stiprinami asmeniniai kariauninkų ryšiai su vadu, t. y. krašte plėtojamos visokeriopos kariaunos galios.

Didžiojo kunigaikščio kiemų ir pilių tinklo kūrimas pradėjo naują fiskalinės krašto raidos etapą. Jis leido kaupti ir ilgesnį laiką išsaugoti natūra surenkamas duokles ir muitus (grūdus, medų ir vašką, druską, audinius), konkrečiais mokesčiais paversti kiemus aptarnaujančių tarnų ir apylinkės žmonių darbus bei paslaugas, sukaupti valdovo teismų pajamas, muitų mokesčius ir pan. Kiemai maitino ne tik didįjį kunigaikštį, bet ir besiformuojančią lietuvių bajoriją, kai kariauninkai „nusėsdavo" ant žemės, t. y. virsdavo Gediminaičių dinastijos kunigaikščių dvariškiais, bajorais ar įtakingais žemių didikais. Bajorijos atstovai tapdavo valdovo pareigūnais (pilių seniūnais ir valsčių tijūnais), telkdavo gynybines pajėgas, kontroliuodavo valstybės pasienį (prekybą ir muitus). Kartu su šiais procesais didžiojo kunigaikščio fiskalinė politika plėtojosi ir kita linkme: suformuotas pastovios apimties, prognozuojamų mokesčių ir paslaugų srautas.

Mokesčiai grūdais ne iš karto aptinkami Lietuvos mokesčių struktūroje, ir tai gali būti susiję su lėtu jų išsiskyrimu iš pasėdžių. Bet lyginimas su kitomis baltų visuomenėmis teigiamai atsako į klausimą, ar būta grūdų duoklės, – tai patvirtina 1323 m. Gedimino laiškai Hanzos miestams (*Chartularium Lithuaniae*, p. 60). Livonijoje *census, tins*, t. y. činšas (dešimtinė), sprendžiant iš Livonijos vyresnybės sutarčių su vietos gentimis, nuo XIII a. pirmos pusės tapo pastovia grūdų duokle, nepriklausoma nuo derliaus gausos ir mokama nuo arimo įrankio. Lietuvoje iki dėklos grūdų duoklė galėjo būti nepastovus procentinis dydis – dešimtoji viso derliaus dalis. Dėklos mokesčio dydis jau buvo pastovus, jį mokėjo ūkininkų tarnybos (plačiau žr. II. 2.1), bet terminas pirmą kartą istorijos šaltiniuose aptinkamas tik Lenkijos karaliaus ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos 1387 m. privilegijose Katalikų bažnyčiai Lietuvoje. Klausimas, koks ryšys tarp Jogailos dėklos ir Gedimino *census*, yra painus. Stephenas C. Rowellas *census* supranta kaip atleidimą nuo mokesčio už gautą žemę (*Chartularium Lithuaniae*, p. 330, 32 past.). Kita vertus, akivaizdu, kad abu grūdų mokesčius, *census* ir dėklą, sieja dydžio pastovumas. Deja, lietuvių dėklos pastovumas – po keturias statines visų rūšių grūdų – patikimai paliudytas

tik XV a. ir neturi nieko bendra su Gedimino laiškuose aptinkamu *census*. Be to, vėlyvą dėklos kilmę rodo socialinė jos funkcija. 1387 m. Jogailos privilegijose bajorijai ir Bažnyčiai griežtai skiriami bajorai ir paprasta liaudis – bajorija dėklos niekada nėra davusi. Kitas svarbus kriterijus susijęs su regionine dėklos sklaida – Žemaitijoje ji įvesta vėliau ir ne taip plačiai kaip kitose valstybės srityse. Tai leido spėti, kad valdovas ėmė įvedinėti dėklą nuo 1382 m., kai žemaičius valdė Vokiečių ordinas (Jurginis, J., p. 195). Tiriant geografinę dėklos sklaidą XIV a. Lietuvoje atkreiptas dėmesys į du jos porūšius: vietoj įprastinės kai kurie gyventojai duodavo mažesnę – Trakų dėklą (ten pat, p. 193–194). Ši aplinkybė nuveda prie Lietuvos valdžios situacijos XIV a. viduryje, kai Algirdas ir Kęstutis pasidalijo valdžią ir įtvirtino du jos centrus – Vilniaus ir Trakų kunigaikštystes. Vadinasi, galima keliais dešimtmečiais paankstinti dėklos įvedimo laiką. Mokestis įvestas administraciniu būdu (ten pat, p. 194). Reformos poveikis buvo toks, kad nustatytas pastovus grūdų duoklės saikas ir privalomas dėklinio šieno saikas (vežimas) leido didžiajam kunigaikščiui lengviau apskaičiuoti ir tvarkyti savo kiemų pajamas, – tijūnui pakako žinoti dėklos davėjų skaičių valsčiuje. Antras pastovaus dydžio mokestis (toks išliko iki XV a. vidurio) buvo sidabrinė – *serebščizna*. Jis tekdavo krašto gynybai. Rusėnų žemių gyventojai sava tvarka mokėjo pinigų (sidabro) duokles, vos tik pateko į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtį. Tačiau Lietuvoje pinigų mokestis atsirado prieš pat 1387 m., mat pirmą kartą minimas vienoje iš Jogailos privilegijų. Mokesčio mokėjimo principas neatrodo sudėtingas: tam tikras sidabrinių pinigų (sidabro) kiekis nuo ariamųjų darbo įrankių, arklo arba žagrės. Vėlyvą pinigų mokesčio įvedimą Lietuvoje turėjo lemti lėtai platesnius gyventojų sluoksnius pasiekusi prekinių-piniginių santykių plėtra. Ji paspartėjo tik po Lietuvos krikšto pagyvėjus prekybai su Vakarais.

Stiprėjantis ir pasėdžius (duokles), dėklas bei privalomus darbus sutelkiantis didžiojo kunigaikščio kiemų tinklas išplėtojo ir įtvirtino daug kitų mokesčių ir paslaugų. Dauguma jų jau buvo ikivalstybiniais laikais, bet atsirado ir visiškai naujų. Analogijos Baltijos kraštų visuomenėse leidžia patikimai atsekti, kaip Ordino pilis (kiemas) su administracija, grūdų duoklių surinkimo organizavimas, vietinių gyventojų tradiciniai patarnavimai ir prievolės tampa normuotais iždo pajamų šaltiniais.

> Tvarka buvo paprasta. Sutartimis su vietos diduomene arba laisvų žmonių susirinkimais naujieji krašto ponai garantuodavo sau pastovaus dydžio kasmetines grūdų arba miltų duokles (dešimtines, *tins, census*) nuo kiekvieno arklo ar žagrės,

netgi primityvių akėčių. Vietos gyventojai neturėjo duoklių suvežimo centrų, nes įprastu pasėdžių vaišių papročiu patys sulaukdavo savo kieminėjančio viešpaties ir keldavo vaišes. Ordinas pakeitė šią tvarką, įvedė prievolę žmonėms suvežti duokles į paskirtą vietą – pilį. Duoklės pervežimas sukūrė angariją – pastočių ir valstybinių viešųjų darbų prievolę. Ji išplėtota iki pastočių paslaugų statant pilį, žygiuojant į karą, pervežant svarbius krovinius. Gyventojams buvo paliekamos įprastos pilies statybos ir remonto, kelių ir tiltų tiesimo, karo tarnybos prievolės. Konkretūs pilies ūkio poreikiai net laisviesiems vietos gyventojams užkrovė naujų prievolinių darbų. Neabejotinai senas nenormuotos, savanoriškos talkos paprotys virto privaloma trijų keturių dienų per metus talka krašto ponams, t. y. lažu (atodirbio renta). Ūkio kaimenėms ir žirgynams šerti nustatyta šieno paruošų ir suvežimo prievolė, apšildymui, maisto ruošimui ir apšvietimui – malkų paruošų ir jų pervežimo prievolė.

Šie mokesčiai, darbai ir prievolės Lietuvos istorijos šaltiniuose aptinkami nuo Mindaugo Karalystės laikų iki Lietuvos krikšto, bet ne visi drauge ir ne vienu metu.

Mokesčių ir darbų pastovumo, aiškesnės apskaitos siekis, pirmosios reformos bus suprantamesnės, jei lyginsime su gremėdiška Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje egzistavusia mokesčių nomenklatūra, jų apimčių ir mokėjimo tvarkos tradicija. Didžiojo kunigaikščio valdžios plėtros specifika Lietuvos žemėse ir Rusios kunigaikštystėse, kur jau Kijevo valstybingumo laikais atsirado gyventojų mokesčių ir prievolių sistema, suformavo eklektišką mokesčių struktūrą, kurią daugiausia normavo paprotinis precedentas: vienokių ar kitokių mokesčių, darbų valdovui sąrašas ir turinys įvairiose vietovėse skyrėsi. Makrolygmeniu rusėniškų žemių gyventojų mokesčiai skyrėsi nuo lietuviškųjų. Pagrindinis rusėnų mokestis buvo duoklė, *дань*, ji apėmė ir grūdus, ir medų, ir brangius kailiukus, ir pinigus. Lietuviai taip pat duodavo duoklę, bet ją tesudarė medus (vaškas?) ir kiaunių kailiukai. Žemaitijoje XIV a. grūdų duoklė neišsiskyrė iš pasėdžio ir netapo savarankiška dėkla. Skirtumų būta net tarp įvairių šeimų ar giminių, tarp menkai tarpusavyje besiskiriančių visuomenės sluoksnių. Juos galėjo lemti vienos ar kitos rūšies mokestis, prievolė, paslauga. Tai rodo, kad mokesčiai ir prievolės buvo įvedamos individualiai teritorijoms ir atskiroms gyventojų grupėms, be to, skirtingu metu. Tai nustatydavo tik kartu su savo palydovais po kraštą kieminėjantis didysis kunigaikštis. Antai panašūs mokesčių skirtumai Livonijoje atsirado dėl to, kad Livonijos ordinas ir Bažnyčia ne tuo pat metu ir skirtingomis aplinkybėmis pavergė kuršių, žiemgalių, latvių ir estų gentis.

[97]
Karolio IV (1346–1378) Prahos grašis. Sidabras, skersmuo 2,85 cm, aversas, reversas. Iš Šiaulių kaime (Širvintų r.) 1981 m. rasto lobio

Informatyvus precedento pavyzdys aptinkamas Skalvių vaitijoje prie Gardino (vardas Skalviai mena prūsų atbėgimą į Lietuvą XIII a. aštuntame dešimtmetyje). Skalvių valstiečiai net 1538 m. valdovui temokėjo dviejų statinaičių medaus duoklę. Ir nieko daugiau, išskyrus angarijas. Dėl precedento atsiradusios terminijos liekanos yra užfiksuotos 1529 m. Babruisko valsčiuje, ten minimos dvi atskiros mokesčių mokėtojų grupės, Vilniaus ir Trakų dalies žmonės, nors jie mokėdavo tokias pačias duokles ir dirbo panašius darbus. Tradicija išliko nuo Algirdo ir Kęstučio valstybės žemių ir pajamų dalybų per pusę XIV a. viduryje.

Pasėdis, duoklė ir dėkla buvo vieni svarbiausių valdovo iždui atiduodamų mokesčių natūraliais produktais. Jie atsirado ne vienu metu: tarp gentinės epochos pasėdžio ir XIV a. viduryje įvestos dėklos buvo įsiterpusi duoklė. Jų kilmė skiriasi. Pasėdžiai atsirado kaip patriarchalinė gyventojų tradicija „savanoriškai" vaišinti besisvečiuojantį viešpatį ir tebegyvavo valstybės laikais, o medaus ir kailiukų duoklę ir grūdų dėklą didysis kunigaikštis įvedė kaip savo (valstybės iždo) mokestį.

Valdovo iždas būdavo papildomas ne vien įprastais senais mokesčiais. Monarcho valdžia ir iš jos kylanti teisė leido kurti naujas mokesčių rūšis. Papildomomis pajamomis ėmė virsti nauda iš besiformuojančių valdovo regalijų. Garantuotas ir, matyt, nemažas pelnas skatino visus lietuvių valdovus rūpintis komercinėmis valstybės sutartimis su kaimynais krikščionimis ir pirklių bei prekybos kelių saugumu. Per kraštą keliaujantys pirkliai mokėjo muitus, kelių mokesčius, prekių apyvartos mokesčius turguose [**97**]. Neįprasti, nevietinės kilmės mokesčiai Lietuvoje prigydavo sunkiai, jei iš viso tokius mėginta diegti. Antai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės rusėnams įprastos pinigų duoklės pagoniškoje Lietuvoje

nebuvo kone iki katalikiško krikšto. Žinomas vienintelis svetimo mokesčio įvedimo atvejis – bažnytinė dešimtinė Lietuvos Karalystės laikais. Gyventojai priešinosi taip smarkiai, kad prievarta jį surinkti buvo patikėta Livonijos ordino riteriams. Deja, neišliko duomenų, kaip jiems sekėsi Lietuvoje dešimtinę surinkti, bet galima spėti, kad nepradėjus plėtoti bažnyčių tinklo dešimtinės rinkimas darėsi beprasmis. Tik 1389 m. Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis Jogaila įvedė dešimtinę Bažnyčiai. Nustatyta, kad valsčių tijūnai ją surinkdavo iš gyventojų ir atiduodavo kunigui. Taip pat turėjo būti renkama dešimtinė iš valdovo dvarų laukų ir kitų pajamų.

Tobulėjant Lietuvos valdovo fiskalinei organizacijai formavosi valdovo iždas. Ankstyvasis jo variantas glaudžiai susijęs su valdovo kariaunos, profesionalių karių ir būsimo asmeninio dvaro, išlaikymo poreikiais ir su vis didesne monarcho teise į visus valstybės mokesčius. Mindaugo Karalystės istorijos šaltiniai patvirtina, kad kariaunai kieminėjant prievarta surinkti mokesčius buvo įprasta. Seniai nustatytas ir visais įmanomais aspektais ištirtas monarcho iždo pajamų šaltinis – grobikiški žygiai į kaimynų žemes. Jei karius lydėdavo sėkmė, praturtėdavo ir vadas, ir kariauninkas, ir jo giminė. Išpirkos už paimtus į nelaisvę užpultų kraštų didikus, kontribucijos iš žemių ir miestų, kilnojamojo ir nekilnojamojo turto plėšimas gerokai papildydavo valdovo iždą. Lėšų iždui galėdavo duoti ir pati kariauna. Sunkiu momentu kariauna vadą gelbėdavo nebijodama pavojų ir neskaičiuodama išlaidų. Mindaugo seserėną Lengvenį, įkalintą Livonijoje, už 500 pusmarkių 1246 m. savo lėšomis išpirko jo draugai (kariauna). Išpirkos dydį galima nesunkiai palyginti su 1930 m. atrastu Vilniaus lobiu (XIII a. vidurio) – jį sudarė daugiau kaip 530 maždaug 105 g svorio sidabro lydinių (Karazija, P., p. 22, 23; Gudavičius, E., 1991, p. 80). Toks lydinys labiausiai atitinka pusę Stokholmo ar Rygos markės –104,52 g (Бектинеев, Ш. И., 1999, p. 155). Jei Vilniaus lobio sidabro svorį (apie 55,65 kg) palyginsime su *Rygos skolų knygoje* surašytomis visomis lietuvių pirklių skolomis (212,5 markės, arba apie 44,41 kg sidabro) per 1286–1323 m. (Rowell, S. C., 2001, p. 81, 2 lentelė), įsitikinsime, koks realus turtas ir galia telkėsi diduomenės rankose, – Vilniaus lobis galėjo priklausyti savininkui iš valdančiosios šeimos. Šie pavyzdžiai atskleidžia, kokia milžiniška grynųjų pinigų suma ir kiek dirbinių buvo sukaupę aukščiausi Lietuvos valdžios sluoksniai, kokia buvo monarcho arba kunigaikščio asmeninio iždo-lobyno reikšmė. Mindaugas iš savo turtų (aukso, sidabro, brangių indų ir žirgų) siuntė dosnias dovanas Livonijos magistrui, trijų Gedimino dukterų kraičiai prilygo vienos Lenkijos

kunigaikštystės pajamoms (Rowell, S. C., 2001, p. 82, 98–99). Po šimtmečių atrandami žemėje įkasti kunigaikštiški lobiai leidžia spręsti apie iždo-lobyno saugumo rūpesčius. Galima pagrįstai teigti, jog pirmieji lietuvių monarchai sukauptus pinigus ir brangenybes laikydavo šalia savęs, o prireikus vežiodavosi, kaip vėliau Skirgaila savo rusiškus dokumentus ir sidabrinius stalo reikmenis. Ir tai nė kiek nesiskiria nuo ankstyvųjų Europos monarchų iždo organizavimo praktikos.

Naujas istorijos šaltiniuose išryškėjantis pagoniškosios Lietuvos valdovo iždo-lobyno raidos etapas prasidėjo nuo Gediminaičių dinastijos įsigalėjimo, Vilniaus kaip sostinės įtvirtinimo ir valstybės kiemų (pilių) tinklo kūrimosi. Dinastijos kunigaikščių iždas buvo kaupiamas ir saugomas rezidencijose – Vilniuje ir Trakuose. Kęstutis, porai metų atėmęs valdžią iš jauno, bet neklusnaus sūnėno Jogailos, Vilniuje perėmė jo iždą, kuriame su brangiaisiais metalais buvo saugomi svarbūs dokumentai, kompromituojantys Algirdaitį dėl išdavikiškų ryšių su vokiečiais. Be pinigų ir brangenybių iždo, svarbus Jogailos turtas buvo raguočių kaimenės ir žirgynai. Šiuo etapu didžiojo kunigaikščio iždo grynieji pinigai buvo pradėti kaupti jo kiemuose, tikriau – pilyse. Archeologiniai tyrimai patvirtina pilyse buvus skirtingų grynųjų pinigų ir brangių juvelyrinių dirbinių sankaupų, bet atskirti valdovo lėšas nuo turtingesnių pilėnų nuosavybės yra sunku.

Autarkinis Lietuvos ūkis savaip konstravo iždo pajamas. Svarbios karinės paslaugos, būtini darbai ir patarnavimai būdavo atliekami asmeninėmis vykdytojo išlaidomis. Karines savo išlaidas turėjo finansuoti pati dar tik gimstanti bajorija. Gali būti, kad reguliariai pasikeičiančios pasienio tvirtovių įgulos, ypač kol dar nebuvo visiškai susiformavusios valdovo kiemų ir pilių išlaikymo struktūros, valgydavo savo maistą. Viskuo, ko reikėjo gyvenimui ir gynybai, turėjo pasirūpinti strateginėse vietovėse įkurtos karinių kiemo tarnų gyvenvietės-kolonijos. Neaišku, kokius atlygius iš valdovo gaudavo pirmieji jo kiemų ir pilių pareigūnai. Tikėtina, kad asmeninės jų išlaidos būdavo didesnės nei pajamos iš valdovo mokesčių rinkimo administravimo, teismo pinigų ir pan. Jie galėdavo didžiuotis tarnavimo viešpačiui garbe ir šlove, kurios materialinis kada nors gausimas atitikmuo gal ir turėjo atlyginti visas patirtas išlaidas.

Didžiausios valdovo, arba valstybės, iždo išlaidos dėl daugelio nesunkiai suprantamų priežasčių, išryškėjančių šiame *Lietuvos istorijos* tome, buvo skirtos kariaunai, vėliau kariuomenei išlaikyti, kraštui ginti (pilims ir tvirtovėms statyti, joms remontuoti, įguloms išlaikyti ir aprūpinti gerais ginklais, valdovo rezidencijoms ir sostinei steigti bei plėsti siekiant

valdžios saugumo), kaimynams pulti ir pasiektoms pergalėms įtvirtinti besiplečiančiose teritorijose. Kariuomenė buvo valstybės valdžios ramstis, vidaus ir tarptautinės įtakos svertas. Karinėms išlaidoms artima sritis buvo užsienio politikos finansavimas. Dukterų kraičiams, asmeninei ir dvaro prabangai skiriamos sumos buvo įspūdingos, bet vargu ar prilygo karinės didžiojo kunigaikščio politikos finansavimui.

6.3. Kariuomenė

Senovės lietuvių kaip karių tautos apibūdinimas jau yra tapęs chrestomatinis. Jis taiklus: XIII–XIV a. istorijos šaltiniuose labiausiai į akis krinta lietuvių karinė veikla. Tai ne atsitiktinumas, nes šiais amžiais karas Lietuvai buvo tapęs kasdieniu reiškiniu, jį galima laikyti permanentine to meto Lietuvos būkle. Aptariamuoju laikotarpiu ne taip jau paprasta aptikti ilgesnių santykinės ramybės tarpsnių. Jų pasitaikydavo, bet dažnai ramybė vienoje Lietuvos dalyje reiškė karą kitoje. Ko gero, ryškiausią tokį pavyzdį pateikia XIII a. vidurys: Mindaugui užmezgus sąjunginius santykius su Vokiečių ordinu, žemaičiams kaip tik reikėjo atlaikyti kryžiuočių spaudimą ir iš Livonijos, ir iš Prūsijos. XIV a. gana dažnai pasitaikydavo, kad stojus trumpalaikei taikai vakarų fronte Lietuvos kunigaikščiai tokiomis progomis pasinaudodavo aktyviems karo veiksmams kituose frontuose. Tuo pat metu, kai Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino žodingi laiškai keliavo po Europą keldami tam tikrų sluoksnių susidomėjimą, lietuvių kariuomenė nusiaubė Klaipėdos apylinkes (1323 m.), Danijos karaliui priklausančią Estijos šiaurinę dalį (1323 m.), Dobrynės žemę Mazovijoje (1324 m.), drauge su lenkais siautėjo Brandenburgo markgrafystėje (1326 m.). Ko gero, dar dažniau tuo pat laikotarpiu lietuvių kariuomenei tekdavo kovoti skirtingose karo veiksmų vietose. Dėl tokio karinio aktyvumo Lietuvos visuomenę, be viso kito, galime apibūdinti kaip karui organizuotą visuomenę. Istoriografijoje šis apibūdinimas taikomas germanų gentims didžiojo tautų kraustymosi laikais ar Iberijos pusiasalio visuomenėms, įsitraukusioms į rekonkistos judėjimą prieš musulmonus (VIII–XV a.). Tokioms visuomenėms būdinga tai, kad didžioji dalis jų organizacinių ir materialinių išteklių yra skiriama karo tikslams.

XII a. pabaigoje – XIII a. pradžioje lietuvių visuomenė buvo pritvinkusi ir vidinės, ir išorinės agresijos. Apie pirmąją byloja baltų žemėse išlikę piliakalniai. Jų gausos prūsų žemėse negalima paaiškinti vien lenkų ar vikingų grėsmėmis X–XI a., nes antpuoliai buvo gana reti ir dažniausiai siekdavo tik pasienio sritis. Tad neatsitiktinai anglosaksų pirklys Vulf-

stanas, net ir trumpai apsilankęs prūsų krašte (apie 900 m.), pažymėjo, kad prūsai turi daug pilių, daug „karalių“ ir tarp „jų būna daug karų“. Panaši padėtis turbūt buvo būdinga ir kitoms baltų gentims. Lietuvos piliakalnių gausos irgi negalime paaiškinti grėsme iš užsienio, nes Rusios kunigaikščių veržimasis į lietuvių žemes XI–XII a. nebuvo nei intensyvus, nei rezultatyvus. Tačiau baltų genčių kontekste lietuviai išsiskiria ne tiek tarpusavio kovomis, kurių būta daug per visą XIII a., kiek dažnais karo žygiais į svetimus kraštus. Toks karinis aktyvumas nebūtų buvęs įmanomas be tam tikro solidarumo tarp lietuvių kunigaikščių. Dažnai minima 1219 m. Haličo ir lietuvių kunigaikščių taikos sutartis rodo, jog kartais visų lietuvių žemių, tarp jų ir žemaičių, kunigaikščiai galėdavo priimti bendrus sprendimus ir ilgesnį ar trumpesnį laiką jų laikytis. Taika su vienais kaimynais leisdavo lietuviams užpulti kitus, tolimesnius. Po minėtosios taikos 1220 m. lietuvių kariuomenė užpuolė Mazoviją; tais pat metais dar nusiaubė ir Černigovo žemę. Tokių antpuolių būta ir daugiau. Taigi lietuvių kunigaikščių politinį bendradarbiavimą ir santykius su užsieniu daugiausia lemdavo grobiamieji žygiai į svetimas žemes.

To meto lietuvių žemėse pagrindiniai karinių pajėgų organizaciniai lygmenys buvo du – žemių kariuomenės ir kariaunos. Priešui užpuolus konkrečią sritį, visi laisvieji tos žemės gyventojai turėjo imtis gynybinių veiksmų prieš užpuolikus. Kiekvieno ginklą valdyti pajėgiančio vyro pareiga buvo ginti savo namus. Tokiu visuotiniu pagrindu suburta žemės kariuomenė iš esmės būdavo gynybinė. O puldavo kaimynų žemes kariaunos. Kariauna – tai aplink karo vadą (kunigaikštį) susibūręs karių būrys, saistomas asmeninės ištikimybės. Jį sudarydavo kunigaikščio giminaičiai ir „draugai“ – savi žmonės. Sėkmės lydimu kunigaikščiu galėjo vadintis tik toks kilmingas asmuo, kuris sugebėjo suburti kovingą būrį ir taip jam vadovauti, kad kariai prasigyveno iš grobiamųjų karo žygių laimikio. Lietuvių žemėse kariaunos buvo gana gausios. Pavyzdžiui, 1205 m. į Estiją žygiavęs kunigaikštis Žvelgaitis vadovavo 2000 lietuvių būriui. 1219–1220 m. žiemą į Saremos salą įsiveržusį lietuvių būrį sudarė apie 1500 karių. Anuomet toks dalinys buvo gan reikšminga jėga.

Šios lietuvių kariuomenės organizaciškai buvo įvairialypiai dariniai. Žvelgaičio vadovaujama kariuomenė nebuvo jo asmeninė kariauna. Būdamas pavaldus anoniminiam vyresniajam lietuvių kunigaikščiui, jis vadovavo šio kariuomenei. Savo ruožtu vyresniojo kunigaikščio kariauna irgi nebuvo jo kariauna tikrąja žodžio prasme. Mat vyresniųjų kunigaikščių kariaunų struktūra būdavo dviguba: jas sudarydavo „mažoji“ ir „didžioji“ kariauna. Mažajai kariaunai priklausydavo tie kariai, kurie gyvendavo

su savo vadu po vienu stogu ir kartu keliaudavo po jo valdas. O didžioji kariauna (kariuomenė) susiburdavo didesniam žygiui – prie mažosios kariaunos prisidėdavo vyresniajam kunigaikščiui pavaldūs ar jam lojalūs mažesni kunigaikščiai (su savo kariaunomis) ir bajorai, dažniausiai gyvenantys savo kiemuose (sodybose).

Karinei organizacijai suprasti reikšminga papildoma informacija, kurios pateikia kronikininkas Henrikas Latvis apie kunigaikščio Žvelgaičio siuzereną. Šis, norėdamas atkeršyti už pražuvusią Žvelgaičio vadovautą kariuomenę, sumanė surengti kerštо žygį. Į jį buvo sukviesti kariai iš visų lietuvių žemių. Tai rodo, kad XIII a. pradžioje lietuvių žemės gyvavo kaip tam tikra bendra komunikacinė erdvė, kurioje vienas ar kitas kunigaikštis galėjo verbuoti savanorius savo rengiamiems žygiams į svečias šalis. Tokios plačios verbavimo galimybės leidžia spręsti, kad pačioje Lietuvoje vis dar galėjo formuotis konkurenciniai galios centrai. Jų formavimosi praktika, be abejo, trukdė įtvirtinti ir įgyvendinti didžiojo kunigaikščio valdžią. Šiame kontekste į Mindaugo kovas su savo brolėnais XIII a. penkto dešimtmečio pabaigoje galime žvelgti ne tik kaip į kovą dėl aukščiausios valdžios, bet ir kaip į kovą dėl vyriausiojo karo vado padėties, kuri garantuotų išimtinę teisę reikalauti bajorų karinės tarnybos ir ištikimybės. Tokia kova būdavo sėkminga tik laikinai ir iš dalies, nes nuo XIII a. šešto dešimtmečio pabaigos Mindaugo valdomos Karalystės patiriami sunkumai paskatino atsirasti kitą galios centrą apie Treniotos asmenį. Pastarasis paskutiniais Mindaugo gyvenimo metais subūrė tokią kariauną, kuri kone prilygo Mindaugo pajėgoms. Po Mindaugo žūties 1263 m. prasidėjo politinio nestabilumo ir vidaus kovų laikotarpis – vadinasi, aukščiausioji valdžia išslydo jo giminei iš rankų, o didžiojo kunigaikščio valdžia tiesiog žlugo. Tik tada, kai didžiuoju kunigaikščiu tapo Traidenis, vėl ėmė aktyviai reikštis didžiojo kunigaikščio kariuomenė. Regis, nuo Traidenio ir neabejotinai nuo Gediminaičių dinastijos įsitvirtinimo laikų įsivyravo tokia tvarka, kuri neleido jokiai kitai giminei sutelkti pajėgų, įgalinančių mesti iššūkį valdovui ar jo giminei. Šitaip pasibaigė dar XIII a. pirmoje pusėje gyvavusi praktika verbuoti karius iš visų Lietuvos kraštų. Nuo XIII a. antros pusės didžiojo kunigaikščio valdžiai atiteko išimtinė teisė reikalauti Lietuvos bajorų karinės tarnybos. Rodos, tokia teise neabejojo ir tie asmenys ar jų grupuotės, su kuriais šis reiškinys tiesiogiai buvo susijęs.

Įsitvirtinus didžiojo kunigaikščio valdžiai, karinės organizacijos modelis, kurį sudarė žemės kariuomenės ir kariaunos, gyvavo toliau, tik išsiplėtė: vyresniojo kunigaikščio kariuomenės telkimo principus perėmė

didysis kunigaikštis. Žinoma, didesnė šios karinės organizacijos apimtis, nevienodas skirtingų žemių įtraukimas ar susiejimas su valdovo domenu lėmė tam tikrą specifiką, reikalavo papildomų organizacinių rūpesčių. Regis, dėl to anaiptol ne visada pats didysis kunigaikštis vadovaudavo kariuomenės veiksmams. Gana dažnai vadovauti kariuomenei tekdavo iškiliems to meto didikams. XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje Žemaitijoje kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio įgaliotiniai veikė didikai Surminas, Manstas, Sudargas ir kt.

Taip pat galime numanyti, kad Lietuvos bajorai privalėjo eiti karo tarnybą. Turbūt jie nebeturėjo tokios laisvės, kokia galėjo džiaugtis jų pirmtakai XIII a. pradžioje, kai pasirinkimas, kam, kada ir kaip tarnauti, dar buvo veikiau savanoriškas nei privalomas. Vytenio, Gedimino ir Algirdo laikais karo tarnyba jau buvo privaloma. Vėlgi greičiausia egzistavo nerašytas valdovo, tiesioginių jo atstovų ir bajorijos susitarimas: bajorai eina karo tarnybą, bet už tai jiems reikia atiduoti dalį grobio. Kai 1330 m. lenkams į talką atvesta lietuvių kariuomenė neteko papildomos progos pasireikšti ir pelnyti reikiamo grobio, Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas ne tik didžiai pasipiktino dėl tokio Lenkijos karaliaus Vladislovo Uolektinio, tuo metu sąjungininko, elgesio, bet ir nepamiršo pareikalauti, kad jo kariams žygio išlaidos būtų padengtos auksu, sidabru, gelumbe ir žirgais. Dažnai rengiami lietuvių grobiamieji žygiai ilgu Algirdo valdymo laikotarpiu rodo, jog per juos įgytas grobis tebebuvo svarbus Lietuvos bajorų pajamų šaltinis. Šitaip ikivalstybinio laikotarpio kariaunos veikimo mechanizmas gyvavo ir toliau, jau pavaldus didžiajam kunigaikščiui, kol bajorams pajamos iš dvarų ir valstybinės tarnybos tapo svarbiausiu pajamų šaltiniu.

Kaip iš bajorų (kilmingųjų) suburtos pajėgos buvo įtrauktos į karinę organizaciją, kurią vienijo Lietuvos didysis kunigaikštis ir artimiausi jo giminaičiai, taip ir ligi tol atskirų žemių karinė organizacija buvo pajungta didžiojo kunigaikščio valdžiai. Žinoma, atskirų žemių įtraukimas į Lietuvos gynybinę sistemą būdavo įvairus, nelygu kiek jose galėdavo realiai pasireikšti didžiojo kunigaikščio valdžia ir kiek šie regionai buvo svarbūs šalies gynybai, kiek puldinėjami priešo. Per lietuvių ir kryžiuočių karus XIV a. skirtingi Lietuvos regionai patyrė nevienodą spaudimą. XIII a. pabaigoje – XIV a. pirmoje pusėje kryžiuočiai gan dažnai rengdavo žygius į Žemaitiją ir Gardino link, o Lietuvos šiaurės rytai gyveno gana ramiai. Iš karo veiksmų geografijos akivaizdu, kad nuo 1283 m. pagrindinės kovos virė Žemaitijos panemuniais ir kaip tik dėl šio krašto integracijos į Lietuvos gynybinę sistemą didieji kunigaikščiai dėjo daug pastangų. Jiems

reikėjo ne tik rūpintis, kaip atremti kryžiuočių antpuolius, bet ir kovoti su tais Žemaitijos didikais, kurie linko kryžiuočių pusėn. Kaip Lietuvos didieji kunigaikščiai disponavo karinėmis pajėgomis ir ūkiniais ištekliais, geriausiai ir matyti šiame Lietuvos regione. Kai prasidėjo kone nuolatiniai kryžiuočių puldinėjimai, reikėjo vietinės bajorijos pajėgoms numatyti naujus uždavinius. Iš Petro Dusburgiečio *Prūsijos žemės kronikos* sužinome, kad lietuvių valdovas vienai ar kitai piliai saugoti paskirdavo tam tikrą skaičių karių, po mėnesio ar ilgesnio laikotarpio juos pakeisdavo kiti. Tokias besikeičiančias pilių įgulas vidutiniškai sudarydavo 80–120 karių, daugiausia raitelių. Taip pat jau tapo įprasta, kad kryžiuočiams užpuolus tam tikros pilies teritoriją ar krašto dalį ten būdavo stengiamasi nukreipti kitų pilių ir teritorijų raitelius. O pėstininkai (paprasta liaudis), regis, dažniausiai likdavo saugoti savo teritorijos. Toks gynybos modelis buvo nesudėtingas, bet visai efektyvus.

Buvo svarbu ne tik organizuoti karinius veiksmus, sargybą ir gynybos priemones, bet ir stiprinti krašto gynybines charakteristikas. Lietuvos, kaip ir kitų šalių, gynybos priemonės skirstomos į natūralias ir dirbtines. Lietuvių žemėse stūksantys tankūs miškai, jas vagojančios upės ir upeliai, dažnai pasitaikantys ežerai ir pelkės, menki, nesyk tik vietiniams gerai žinomi keliai padėjo krašto gyventojams gintis. Įsisiūbavus karams su kryžiuočiais ir ištuštėjus panemunėms, žemaičių gyvenvietės ėmė telktis Žemaitijos gilumoje. Priešo kariuomenei jas pasiekti trukdė ne tik miškai, bet ir specialios medžių užvartos iš nukirstų ir aštriai nugenėtų medžių kamienų. Jos atitverdavo tam tikrus pasienio ruožus, supdavo arti pasienio gyvenančių bendruomenių valdas. Aišku, Žemaitijos užvartos nebuvo kinų siena, turinti atlaikyti neprašytų svečių puolimą, jos buvo skirtos tik tam, kad priešas negalėtų užpulti netikėtai ir taip įgyti pranašumo, o žmonės turėtų laiko sureaguoti į pavojų: arba pasitraukti į pilis, arba pabėgti į miškų slaptavietes. Suprantama, tokiems darbams nudirbti reikėjo tam tikros organizacijos. Tikėtina, kad krašto gilumoje įrengti pilis-slėptuves, medžių užvartas ir slaptavietes turėjo pačios vietos bendruomenės. O didžiojo kunigaikščio valdžia pasirūpindavo pilių-tvirtovių statyba ir karo žygių rengimu. Čia geras pavyzdys – 1291 m. pavasarį naujai iškilusios Veliuonos pilies statybos aplinkybės. Sutelkus reikiamas medžiagas ir meistrus bei pagalbinį personalą pilis buvo pastatyta gana greitai, turbūt per kokį mėnesį. Apie statybą sužinoję kryžiuočiai norėjo jai sutrukdyti, bet pilies prieigose išdėstyti karių daliniai neleido to padaryti. Taigi matome gana paprastą, bet veiksmingą darbų organizavimą ir koordinavimą. Ko gero, kaip tik šitaip galima paaiškinti tai, kad jau XIV a. pirmoje pusėje palei Nemuno žemu-

pį ir Jūros upę veikė ištisos pilių gynybinės sistemos. Jų funkcionavimas atskleidžia ir tam tikrą giluminį socialinį procesą: tuo metu, kai paprastai liaudžiai krašto gynybos prievolė vis labiau virto darbo prievole, bajorai vis labiau darėsi profesionalūs kariai (žr. Gudavičius, E., 1992, p. 50–74). Tad dabar ir reikėtų aptarti, kaip kaudavosi lietuvių kariai XIII–XIV a.

Lietuvos istoriografijoje diskutuojama dėl lietuvių kariuomenės struktūros ir XIII–XIV a. naudotų kovos priemonių. Egzistuoja nuomonė, kad lietuvių kariuomenės branduolį sudarė raiteliai, o žirgas buvo neatskiriamas lietuvio kario palydovas visuose žygiuose (Volkaitė-Kulikauskienė, R., 1971, p. 24). Taip pat manoma, kad to meto Lietuvos kariuomenei raiteliai buvo svarbiausi (plg. *Lietuvių karas su kryžiuočiais*, p. 86–87). Bet esama ir senesnių, ir naujesnių tyrimų, kuriuose pabrėžiamas pėstininkų vaidmuo. Nurodoma, kad baltų kraštuose pėstininkų buvo gerokai daugiau nei raitelių; pėstininkai siejami su laisvaisiais laukininkais (valstiečiais), sukviestais per visuotinį šaukimą, o raiteliai – su kilmingaisiais ir jų kariauninkais (Łowmiański, H., 1932, p. 299). Naujesniuose tyrimuose net teigiama, kad „struktūriniu požiūriu XIII a. lietuvių, o veikiausiai ir visų baltų kariuomenę sudarė vien pėstininkai. Kavalerija, kaip atskiras taktinis vienetas, tuo metu dar nebuvo atsiradusi" (Nikžentaitis, A., 1992, p. 9). Anuomet žirgas lietuviui buvęs visų pirma transporto priemonė. Prieštaringos nuomonės rodo, kad senovės lietuvių karyba dar nėra deramai ištirta. Raitelių svarbą iškeliančio požiūrio trūkumas tas, kad jo besilaikantys tyrėjai ne visai atsižvelgia į senosios Lietuvos socialinės istorijos faktus, iš kurių aiškiai matyti, jog skaičiumi pėstininkai pranoko raitelius. O tyrėjams, neįvertinantiems XIII a. lietuvių kavalerijos, galima papriekaištauti dėl to, kad vadovaujasi pernelyg šabloniškais kavalerijos apibrėžimais ir nekreipia dėmesio į tam tikrus karybos reiškinius. Štai Alvydo Nikžentaičio teiginys, kad visus didžiuosius XIII a. mūšius su vokiečių riteriais lietuviai bus laimėję kaudamiesi kaip pėstininkai, nėra iki galo įtikinamas. Susidarius tokiai padėčiai, reikia pamėginti iš naujo apibūdinti XIII–XIV a. lietuvių karybą ir jos raidą.

XIII a. pradžioje lietuvių karybos pobūdį daugiausia lėmė grobiamųjų žygių kontekstas. Grobiamojo žygio sėkmė priklausė nuo staigaus, netikėto antpuolio, žiauraus grobimo ir kuo spartesnio atsitraukimo. Tokius veiksmus atliekanti kariuomenė dažniausiai nesiekdavo ir neplanuodavo susidūrimo su organizuotomis karinėmis priešininko pajėgomis. Grobiamojo žygio kariai su priešo kariuomene kaudavosi tik tada, kai to nebūdavo galima išvengti. Pavyti priešininko, kariai turėdavo ginti ne tik savo gyvybę, bet ir grobį, dėl kurio ir leistasi į žygį. Tada lietuviai

dažniausiai griebdavosi gynybinio mūšio taktikos. Nulipę nuo žirgų, stengdavosi užimti gynybinę poziciją. Jei laikas leisdavo, sustiprindavo ją medžių užtvaromis. Šitaip buvo siekiama neutralizuoti, pavyzdžiui, Rusios kunigaikščių kariaunų raitelių privalumus. Jeigu priešo raitelių ataka pereidavo į gynybinę rikiuotę, lietuviai siekdavo primesti jiems gaiviliškas kautynes, kuriose organizuota raitelių rikiuotė neturi kaip veiksmingai pasireikšti. Regis, tokios kovos baltų karybai buvo įprastos. Prireikus ginti savo žemę nuo užpuolimo, sėkmingos kovos prielaida būdavo rengiamos pasalos, priverčiančios priešininką kautis jam nepalankiomis sąlygomis. Šitai yra taikliai nusakęs Haličo kunigaikštis Danilas. Kai bendra lenkų ir rusėnų kariuomenė 1248–1249 m. žiemą įsiveržė į jotvingių žemę ir norėjo sustoti siaurose miškų properšose, Haličo kunigaikščiui teko ją įspėti tokiais žodžiais: „O, narsūs vyrai! Argi nežinote, kad krikščionių stiprybė atvirame lauke, pagonių – siaurumose“ (*Галицько-Волинський літопис*, p. 111). Kaudamiesi miškų properšose, lietuviai, kaip ir kiti baltai, dažniausiai išsirikiuodavo pleišto arba kolonos pavidalu. Ne iš visų mūšių aprašymų galima nustatyti, kokia rikiuotės forma – pleištas (lot. *cuneum*) ar kolona (lot. *turma*) – buvo panaudota vienu ar kitu atveju. Šiaip ar taip, lietuviai, sustoję į rikiuotę, galėdavo imtis arba puolamųjų, arba gynybinių veiksmų. Jau XIII a. pirmoje pusėje yra buvę atvejų, kai puolamųjų veiksmų imdavosi pėstininkai, bet jų pradėjo išmokti ir lietuvių raiteliai. Toks poslinkis sietinas su bendru karo veiksmų padažnėjimu ir su tuo, kad lietuviams vis dažniau tekdavo susidurti su neregėtomis iki tol riterių kariuomenėmis.

Tam tikri puolamieji lietuvių raitelių veiksmai akivaizdūs ir iš to, kaip 1208 m. reaguota į kalavijuočių kariuomenės įsiveržimą. Lietuvių raiteliai puldinėjo vokiečių ir žiemgalių karius iš įvairių pusių, tai puldavo, tai atsitraukdavo, svaidė į priešus ietis. Toks kariavimo būdas rodo, kad lietuvių raitija vengė tiesioginio susidūrimo su riterių kariuomene. Ji elgėsi kaip Artimuosiuose Rytuose su kryžeivių kariuomenėmis kovojantys musulmonų raiteliai. Vengdami tiesioginio susidūrimo su riteriais, musulmonai leisdavo į priešininką spiečius strėlių ir stengdavosi jį išsekinti, išardyti rikiuotę. Tokie tiek lietuvių, tiek musulmonų veiksmai būdingi lengvajai kavalerijai [**98**]. 1214 m. susidūrimo su Kuoknesės pilies riteriais aprašymas leidžia spręsti, kad lietuvių raiteliai galėdavo pulti vokiečių riterius, kai būdavo tikri dėl savo kiekybinės persvaros. Iš lietuvių naudotos taktikos pavyzdžių matyti, kad sunkiai ginkluota riterių kariuomenė, jei įstengdavo išlaikyti sutelktumą ir tinkamu momentu smogti, per tiesioginį susirėmimą būdavo pranašesnė kavalerijos rūšis nei lengvoji

[98]
Geležiniai lanko strėlių antgaliai. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a.

kavalerija. Regis, tokį pranašumą kalavijuočiams pavyko pademonstruoti per 1229 m. žygį į Lietuvą, kai kelią jiems pastoti suskubusios lietuvių pajėgos patyrė skaudų pralaimėjimą. Atrodo, lietuviai po šios nesėkmės padarė tam tikras išvadas, ir 1236 m. Saulės kautynės baigėsi triuškinamu kalavijuočių ir jiems padėjusių kryžeivių kariuomenės pralaimėjimu. Vokiečiams teko kautis pelkėtoje vietovėje, kur jų kavalerija negalėjo deramai parodyti savo stipriosios pusės. Netekę žirgų, kalavijuočiai buvo priversti kautis kaip pėstininkai, o galutinai jų pasipriešinimas buvo palaužtas, kai lietuviai panaudojo medžių taranus. Tai leistų daryti visai logišką išvadą, kad lietuviai kovėsi pėsčiomis.

Apskritai reikia pažymėti, kad šių dienų istoriografija linkusi peržiūrėti tezes apie vyraujantį riterių (sunkiųjų raitelių) kariuomenės vaidmenį viduramžių Europos karyboje (Hooper, N., Bennett, M., p. 154). Neneigiant sunkiosios kavalerijos svarbos to meto karybai, pradėti įvertinti pėstininkai. Suvokta, kad ir garsias pergales prieš pėstininkų kariuomenes – Čivitelos (*Civitate*, 1053 m.), Heistingso (1066 m.), Duresio (*Dyrrhachium*, 1081 m.) – riteriai pasiekė ne perskrosdami kalavijais ar kovos kirviais ginkluotų pėstininkų būrius, o efektyviai derindami veiksmus su savo šaulių veiksmais. Tai, kad riterių kariuomenė neturi tikro pranašumo prieš pėstininkus, akivaizdžiai parodė jos patirti pralaimėjimai: prancūzų riterių – flamandų miestiečiams 1302 m. Kortreiko *(Courtrai)* mūšyje, anglų riterių – škotams 1314 m. Banokberno *(Bannockburn)* mūšyje. Reikia pažymėti, kad jau XII a. neretai pasitaikydavo atvejų, kai riteriai nulipdavo nuo žirgų ir kovodavo

pėsti. Taip elgtasi patekus į desperatišką situaciją, kai būdavo siekiama didesnio sutelktumo atremiant raito priešo ataką ir norima sustiprinti karių moralę ir ryžtą kovoti, nes pėsčias riteris, kaip ir pėstininkas, negalėdavo išgelbėti savo kailio bėgdamas nuo raitelių. Todėl analizuojant lietuvių ir vokiečių kovas nereikia įsivaizduoti, esą lietuvių praktikuotas nulipimas nuo žirgų buvo kažin koks trūkumas, juolab kad ir Vokiečių ordino riteriai darydavo lygiai tą patį, jei prireikdavo. Savo ruožtu dar sykį peržiūrėję lietuvių karybą atskleidžiančius šaltinius regime gana dinamišką vaizdą: lietuvių kariai buvo pajėgūs priimti ir įgyvendinti įvairius taktinius sprendimus.

Prie XIII a. lietuvių karybos naujovių reikia priskirti pirmuosius lietuvių raitelių mėginimus susidurti tiesioginėse kautynėse su nemažomis vokiečių riterių pajėgomis. Iš *Eiliuotojoje Livonijos kronikoje* pateikto Durbės mūšio aprašymo neaišku, pėstininkų, raitelių ar mišri kariuomenė sutriuškino Vokiečių ordino kariuomenę. Vis dėlto vertėtų atkreipti dėmesį į paskutinį mūšio etapą. Vokiečių ordino kariuomenei jau pradėjus masiškai bėgti iš mūšio lauko, dalis riterių mėgino skubiai pasitraukti į gretimą lapuočių mišką ir taip išsigelbėti. Vis dėlto ir šis veiksmas nedavė lauktų rezultatų, tad jiems teko dar sykį patirti pralaimėjimo kartėlį. Mūsų supratimu, tik raiti triuškinamos priešo kariuomenės kariai galėjo mėginti šitaip trauktis. Kaip minėta, pėstininkai tokiais atvejais neturėdavo beveik jokios galimybės pasprukti. Raitos vokiečių kariuomenės likučiams nepavyko organizuotai pasitraukti veikiausiai todėl, kad juos persekiojo raiti žemaičiai. Gan aptakūs Lielvardės (1261 m.) ir Diunamiundės (1263 m.) mūšių aprašymai leidžia manyti, kad ir juose turėjo progos pasireikšti lietuvių raiteliai. Tą patį galima pasakyti ir apie 1279 m. Aizkrauklės (Ašeradės) mūšį: danų vietininkui Taline Eilartui išvijus dalį lietuvių kariuomenės iš mūšio lauko, kova tarp lietuvių ir vokiečių tęsėsi toliau ir galiausiai baigėsi pastarųjų pralaimėjimu. Po persekiojimo grįžęs Eilartas rado jau beviltišką saviškių padėtį, jo pastangos juos gelbėti nebuvo sėkmingos, galiausiai ir jis pats žuvo. Ašeradės mūšio aprašyme taip pat nėra aiškiai nurodyta, ar lietuviai kovėsi raitomis ar pėsčiomis, bet gana ilgai trukęs Eilarto pasitraukimas iš pagrindinio mūšio lauko rodo, kad jam teko persekioti raitų lietuvių kariuomenę. Net ir susikovę su riteriais raitomis, lietuviai anaiptol neatsisakė nulipimo nuo žirgo taktikos, ypač kai nenulipimas tolygus didelei rizikai pralaimėti. Iš Saremos salos į žemyną grįžtančios lietuvių kariuomenės ant Baltijos jūros ledo laukė jungtinė vokiečių ir danų kariuomenė. Riteriams pasileidus į ataką, lietuviai laiku pasitraukė

už rogių užtvarų ir nudūrę į jas įsipainiojusius riterių žirgus pradėjo ilgas skerdynes, galiausiai pasibaigusias pergale. Vokiečių ir danų kariuomenei nesutrukdė pralaimėti net ir tie riteriai, kurie išsaugojo savo žirgus ir „daug stebėtino atliko".

Iš glausto lietuvių taktikos mūšiuose apibūdinimo matyti, kad Lietuvos didžiojo kunigaikščio kariuomenė naudojosi įvairiomis kovos priemonėmis. Pagal konkrečias aplinkybes būdavo pasirenkamas vienoks ar kitoks kovos būdas. Medžių užtvaras lietuviai naudodavo ir XIII a. pirmoje, ir XIV a. antroje pusėje. Tokia gynybinė taktika anaiptol nereiškia, kad nebūta tiesioginių susidūrimų su riterių kariuomenėmis. Tiesa, XIV a. mūšių aprašymai yra ganėtinai lakoniški, todėl ne visada aišku, kokios taktikos laikytasi vienu ar kitu atveju. XIV a. kovose su kryžiuočiais, kitaip nei XIII a., lietuviai pralaimėjo didžiausias kautynes – Galialaukio 1338 m., Strėvos 1348 m., Rūdavos 1370 metais. Atrodo, kad XIV a. kryžiuočiai perprato lietuvių kariuomenės taktiką ir per tiesioginius susidūrimus, kaip antai Strėvos ar Rūdavos mūšiuose, gebėdavo įveikti net Lietuvos didžiojo kunigaikščio vadovaujamą kariuomenę. Savo ruožtu didžiausius pralaimėjimus kryžiuočiai patyrė Medininkų žemėje 1320 ir 1389 m., kai žemaičiai užklupo juos nepalankiomis aplinkybėmis – turbūt kaip ir per Saulės mūšį. Iš XIII–XIV a. lietuvių ir kryžiuočių mūšių sekos aiškėja, kad susidurdavo lygiaverčiai priešininkai. Matyti ne tik iš to, kad nei kryžiuočiams per visą XIV a. taip ir nepavyko užimti naujų didesnių teritorijų, nei Lietuvos kunigaikščiams sustabdyti jų agresijos. Tą patį rodo, pavyzdžiui, iš pažiūros niekuo neypatingas kovos 1306 m. prie Gardino pilies. Kaip teigia Petras Dusburgietis, kad sustiprintų pilies gynybą, Lietuvos didysis kunigaikštis Vytenis atsiuntė į ją „daugybę rinktinių bei įgudusių karių". Kryžiuočiams priartėjus prie pilies,

> „<...>pilėnai savo ruožtu narsiai priešindamiesi, išėjo iš pilies ir pradėjo kautynes, kurios ilgokai užtruko. Galop broliai juos nuvijo. Sugrįžę į pilį, šiek tiek atsipūtę ir atgavę dvasią, jie vėl išėjo iš pilies ir pradėjo kovą, o šitai jie darė ne vieną kartą nuo saulėtekio iki vidurdienio. Tarpais viršų ėmė vieni, tarpais kiti. Daug netikėlių šiose kautynėse buvo mirtinai sužeista, daug jų krito nukautų. Sužeidė ir dvylika mūsų brolių bei trisdešimt karių, o broliui Hartmanui iš Elsterbergo strėlė pervėrė kaklą, dėl to jis netrukus ir atidavė Dievui sielą" (Petras Dusburgietis, p. 252).

Čia kaip tik aprašytas lygiaverčių priešų susidūrimas. Petro Dusburgiečio minimi rinktiniai lietuvių kariai – tai geriausiai ginkluotų ir

labiausiai patyrusių lietuvių bajorų būriai. Kaip tik tokie kariai buvo vertingiausia Lietuvos didžiojo kunigaikščio kariuomenės grandis.

Kalbant apie to meto lietuvių ir kryžiuočių karus reikia turėti omeny, kad mūšiai vis dėlto buvo gan retas reiškinys. Dauguma karinių veiksmų būdavo grobiamieji žygiai ir pilių apgultys (pastarųjų dažniau griebdavosi kryžiuočiai, jų pilių apgulties technika buvo pranašesnė, kaip galima spręsti kad ir iš Kauno pilies apgulties 1362 m. aprašymo). Toks kariavimo būdas būdingas ir kitiems Europos kraštams. Viduramžiais karo vadai dažniausiai vengdavo mūšių ir jiems ryždavosi tik susiklosčius palankioms aplinkybėms (Hooper, N., Bennett, M., p. 153). Viena iš jų būdavo didelės pajėgos. Todėl analizuojant karo istoriją ypač svarbu nustatyti, koks buvo kiekybinis susidūrusių kariuomenių santykis ir, jei tik įmanoma, bent apytikrius skaičius. Gana neįprasta būdavo, kad mažesnė kariuomenė įveiktų gausesnes priešo pajėgas (Verbruggen, J. F., p. 5). Tas pat tinka ir lietuvių karams su kryžiuočiais. Minėtas didžiąsias pergales (Saulės, Durbės) bent iš dalies galima paaiškinti kiekybine lietuvių persvara. Patirties sukaupę vokiečiai vengdavo pulti akivaizdžiai gausesnes lietuvių pajėgas nesubūrę didesnių savo dalinių, kaip nutiko per Voplaukio mūšį 1311 metais. Šie proziški pavyzdžiai rodo, kad Vokiečių ordino riteriai nepervertindavo savo pranašumo – numanomo, o kartais ir tikro.

Kai 1283 m. prasidėjo nuolatinis karas su lietuviais, kryžiuočiai neturėjo to netikėto pranašumo, kuris leido gan greitai užkariauti Livoniją ir Prūsiją. Tokią padėtį lėmė ne tik politinė Lietuvos organizacija, bet ir jos valdančiųjų sluoksnių imlumas karybos naujovėms. Peržvelgiant karybos priemonių pasirodymo ir panaudojimo aplinkybes, į akis krinta tai, kad lietuviai gana greitai išmokdavo naudotis tais pačiais ginklais arba rasdavo kitų priemonių savo varžovų karo menui įveikti. Bene geriausiai lietuvių imlumas karybos naujovėms matyti iš to, kaip sparčiai Lietuvos kariuomenėje prigijo arbaletai ir bombardos [**99**, **101**].

Arbaleto pasirodymas Baltijos rytų regione XII a. pabaigoje buvo nemaloni staigmena vietinėms gentims. Henriko Latvio ar Petro Dusburgiečio kronikose įspūdingai pavaizduota, kaip efektyviai vokiečiai panaudodavo šį ginklą per karo veiksmus. Kaip dėl kavalerijos, taip ir dėl arbaleto ilgą laiką buvo neaišku, ar lietuvių kariuomenėje jis naudotas, mat to meto šaltiniai labai lakoniški. Jei buvo naudojamas – nuo kada? Čia istorikams į pagalbą atėjo archeologai. Gana neseniai Gintautas Rackevičius įrodė, kad lietuvių kariuomenė, kovodama su kryžiuočiais, arbaletais iš tikro naudojosi. Jo manymu, jau XIII a. lietuviai retkarčiais panaudodavo arbaletus, o XIV a. jie tapo įprastu ginkluotės elementu

[99]
Bombardos sviedinys, granitas. Po 1381–1382 m., kai bombardas pirmą kartą panaudojo Vokiečių ordino ir LDK kariuomenės. Vilniaus Žemutinė pilis

(Rackevičius, G., 2002, p. 51–52, 61–63). Šaltiniai neleidžia pasakyti, kokiu ginklu, pavyzdžiui, Ašeradės mūšyje buvo nukautas danų vietininko Taline Eilarto žirgas. Vygando Marburgiečio *Naujoji Prūsijos kronika* taip pat neleidžia tiksliai nurodyti, nuo kokios strėlės Rūdavos mūšyje (1370 m.) krito Lietuvos didįjį kunigaikštį Algirdą persekiojantis Vokiečių ordino maršalas Heningas Šindekopfas. Vis dėlto abiem atvejais tikėtiniausia, kad ten būta arbaleto.

Puldami pilis vokiečiai naudodavosi apgulties mašinomis [**100**] ir sunkiaisiais arbaletais – arkbalistomis. Jau XIII a. viduryje ir lietuvių kariuomenė panaudojo pirmuosius apgulties pabūklus, bene pirmą sykį – Mindaugo kariuomenė, puldama Embūtės pilį Kurše 1244 metais. Nuo tada jie kartkartėmis panaudojami per visą XIV amžių. Šiame amžiuje lietuvių kariuomenėje pasirodo arkbalistos. 1337 m. puolant Bajerburgo pilį žuvo Trakų kunigaikštis. Jį nukovė arbaletininkų būrio vadas Tilmanas iš Zunpacho, šaudęs veikiausiai iš arkbalistos. Regis, tokių ginklų Lietuvos kunigaikščių arsenale atsirado greitai. Kai 1352 m. Vengrijos karalius Liudvikas I Didysis puolė lietuvių įgulos ginamą Belzo pilį, jo karius pasitiko stipri šaulių komandos paleistų strėlių ir akmenų kruša. Dar sparčiau Lietuvos kariuomenėje prigijo šaunamieji parako ginklai. Vokiečių ordino patrankos minimos nuo 1374 metų (Schmidtchen, V., p. 8). Bombardas pirmą kartą kryžiuočiai panaudojo prieš lietuvius 1381 m., puldami Naupilio pilį. Turbūt ne tiek griaunamoji bombardų jėga, kiek šūvio efektas buvo toks paveikus, kad lietuvių įgula tiesiog pasidavė. Bombarda išties buvo naujos kartos ginklas tikrąja žodžio prasme. Ir jau kitąmet šį ginklą, kaip

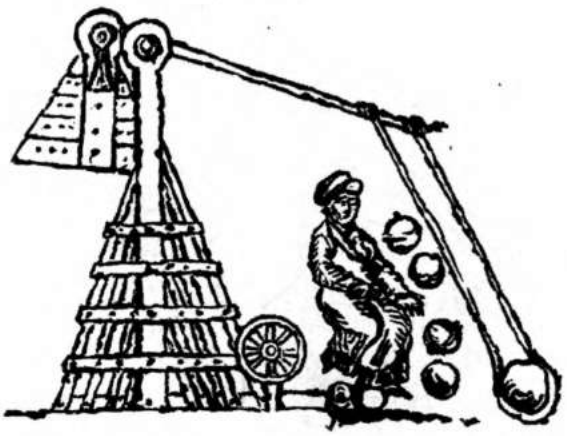

[100]
Viduramžių karinė technika – akmenų svaidomoji mašina. Graviūra

paaiškėja, turėjo lietuviai: 1382 m. vasarą Kęstutis, Nemunu atsiplukdęs bombardą, apgulė kryžiuočių Jurbarko (Georgenburgo) pilį. Nuo tada parako artilerija tapo nuolatiniu lietuvių ginkluotės elementu. Pačioje XIV a. pabaigoje (1399 m.) minimi rankiniai paraku užtaisomi Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės šaulių ginklai (Rackevičius, G., 2002, p. 21). Mūsų manymu, apskritai parakinių šaunamųjų ginklų diegimo sparta Lietuvoje turbūt geriausiai rodo kariuomenės gebėjimą perimti naujoves iš Vokiečių ordino.

Lietuvių gebėjimas perimti iš vokiečių tam tikras karybos naujoves akivaizdus ir iš tam tikrų fortifikacinių bei inžinerinių įrenginių XIV a. Lietuvoje. Norėdamas užkariauti Lietuvą, Vokiečių ordinas stengėsi pasinaudoti strategine priemone, kuri padėjo užkariauti Prūsiją. Žygio laikotarpiu pastatyta pilis turėdavo tapti atrama įsitvirtinant naujai užkariautame krašte. Vygandas Marburgietis, aprašydamas prie Nemuno statytas Vokiečių ordino pilis, pateikia tam tikrų duomenų apie fortifikacinius įrenginius. Šios medinės pilaitės turėjo būti panašios į vokiečių pilis, statytas dar XIII a. užkariaujant prūsus, jas juosdavo griovys, pylimas ir dviguba rąstų siena, iš išorės tinkuota molio mišiniu. Tokias paprastos konstrukcijos pilis kryžiuočiai statė pasienyje ir prie fronto su lietuviais linijos iki pat XV a. pradžios (Arszyński, M., p. 119–130). Vis dėlto tam tikri duomenys leidžia spėti, kad bent kai kurios iš jų galėjo būti sudėtingesnės konstrukcijos. 1336 m. magistras Dytrichas Altenburgietis Nemuno upės Romainių saloje, tarp Veliuonos ir Pieš-

tvės, statė Georgenburgo pilį, o priešais ją – dar specialius fortifikacinius įrenginius *(fortalicium)*. Jie turėjo apsauginio priešpilio (vok. *Vorburg*), stovinčio per atstumą nuo pilies, paskirtį. Šiek tiek vėliau, 1337 m., tas pats magistras ir Žemutinės Bavarijos hercogas Henrikas II pastatė dvi pilis netoli Veliuonos: naująją Bajerburgo ir veikiausiai 1336 m. nebaigtą statyti ir lietuvių sunaikintą – Georgenburgo. Bajerburgo pilis taip pat turėjo priešpilį *(propugnaculum)*. Mūsų manymu, terminais *fortalicium* ar *propugnaculum* gali būti vadinami panašūs įrenginiai: priešpilis, fortas ar net bokštas. Kadangi šios pilys stovėjo Nemuno salose, ant upės krantų įrengti priešpiliai turėjo saugoti prieigas prie pilių. Tokią pilį su priešpiliu tikriausiai jungdavo tiltas. Ganėtinai sudėtingų fortifikacinių įrenginių vaizdas iškyla, kai Vygandas Marburgietis ima pasakoti apie Kęstučio 1363 m. pastatytą įtvirtinimą *(fortalicium)* Gotesverderio (Virgalės) saloje, kurį su krantu siejo tiltas. Šis buvo sutvirtintas dviem bokštais (galbūt fortais?), tinkamais gynybai. Kryžiuočiai aptikdavo tiltų ir kitose Lietuvos vietose. 1365 m. vasarą vokiečių kariuomenė, traukianti Maišiagalos–Kernavės kryptimi, sudegino tiltą, kuris, spėjama, turėjęs jungti abu Neries krantus. 1369 m. vasarą vokiečių kariuomenė ties Paštuvos pilimi aptiko „menką tiltą per Nemuną“ (Vygandas Marburgietis, p. 141). Tai, kad Lietuvoje XIV a. antroje pusėje jau minimi tiltai per Nemuną ir veikiausiai Nerį, yra vertas dėmesio faktas. Jie negalėjo atsirasti be tam tikrų įgūdžių turinčių žmonių. Mintis, kad Lietuvos kariuomenė turėjo inžinerinės paskirties formuočių, atrodo visai tikėtina, ypač kai atkreipiame dėmesį, kad lietuviai galėdavo tiltą pasistatyti tiesiog per žygį. 1376 m., lietuviams žygiuojant į Prūsiją, didiko Svirdeikos vadovaujamos pajėgos ties Įsrutimi pastatė tiltą per upę, prakirto užkardas, kuriomis vokiečiai buvo apsitvėrę pasienį, ir parengė kelią kariuomenei judėti toliau. Kęstučio kariuomenei tokie veiksmai irgi nebuvo neįprasti, nes ir 1382 m. jo kariai pasistatė tiltą per Įsrapisos upę, kad galėtų pulti Laukiškių kraštą. Mūsų manymu, visa tai rodo, kad XIV a. antroje pusėje inžineriniai Lietuvos kariuomenės daliniai jau buvo gana atskira ginkluotųjų pajėgų rūšis. Be to, turime pagrindo manyti, jog minėtiems fortifikaciniams įrenginiams atsirasti padėjo kontaktai su Vokiečių ordinu ne tik karo lauke, bet ir taikiu metu. Šiuo atžvilgiu ypač iškalbingas 1356 m. popiežiaus Klemenso VI laiškas, jame Vokiečių ordinui priekaištaujama, kad apeidamas Lenkijos interesus nukreipęs pirklių srautus per Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemes (tikriausiai per Palenkę Juodosios jūros regiono link), ten padėjęs statyti tiltus ir tiesti kelius. Negana to, popiežius reiškia nepasitenkinimą, kad

Vokiečių ordinas parėmė lietuvius ginklais ir žmonėmis kare su Lenkija (*Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae*, p. 577–578).

Glaudūs lietuvių ir kryžiuočių ryšiai, radęsi anaiptol ne vien dėl karinės konfrontacijos, bet ir dėl abipusės naudos, be abejo, prisidėjo prie to, kad XIV a. vokiečių ir lietuvių kariavimo būdas supanašėjo (Nikžentaitis, A., 1992, p. 25). Kalbant šiuolaikiškai, tuo metu vyko tam tikros „ginklavimosi varžybos". Vienose srityse lietuviams tekdavo vytis vokiečius, kitose – vokiečiams lietuvius. Geras tokio kariavimo pavyzdys, kai nebesvarbu, „kas buvo pirmas" ar „kas nuo ko nusižiūrėjo", – tiek lietuvių, tiek vokiečių puolimai vandeniu ir sausuma. Livonijos kronikininkas Hermanas Vartbergietis nurodo, kad 1375 m. rinktiniai lietuvių kariai, pasidirbę valteles iš medžio žievės, nuplaukė iki reikiamos vietos, ten jas paslėpė ir pėsti užpuolė Rozitės apylinkes. Beveik tuo pat metu panašią taktiką taikė ir vokiečių riteriai: dykroje pasigamintas valtis nusitempė iki Nemuno ir užpuolė Perlamo apylinkes. Per tokius puolimus valtys buvo ne tik pasalūniško užpuolimo, bet ir skubaus pasitraukimo priemonė. Reikia pabrėžti, kad valčių paskirtis buvo dalyvauti ne jūrų ar upių mūšiuose, o desantinėse operacijose, kurias atlikdavo specialiai pasirengę kariai. Specialaus pasirengimo reikalavo ir kitokios akcijos, kaip antai pajūryje prie Šventosios upės lietuvių karių surengtos pasalos vokiečiams, keliaujantiems sausuma tarp Livonijos ir Prūsijos. Livonijos kronikininkas Hermanas Vartbergietis gana išsamiai aprašė tokio 350 karių būrio veikimą 1372 m. rudenį. Nors Gruobinios pilies fogtas ėmėsi būtinų apsaugos ir žvalgybos priemonių, kad Livonijos pasiuntiniai galėtų saugiai grįžti iš Prūsijos, vis dėlto jiems nepavyko išvengti susidūrimų su lietuviais. Šiame istorijos epizode įdomiausia ne kad vokiečiams galiausiai pavyko prasiveržti į Livoniją, o kad lietuviai buvo įgudę klaidinti vokiečių ordino žvalgus. Savo ruožtu ties Šventąja lietuvių spendžiamos pasalos trukdė Vokiečių ordinui užimti šią teritoriją ir paversti tiltu, jungiančiu Prūsiją ir Livoniją. Galima numanyti, kad tokias užduotis turėjo atlikti gana prityrę ir gerai ginkluoti kariai.

Prie pelnytai pagarsėjusių lietuvių išradimų reikėtų priskirti lietuvišką skydą, kuris XIV–XV a. buvo populiarus ir Vokiečių ordino valdomoje Prūsijoje, ir Lenkijoje, ir Čekijoje. Stačiakampis, į apačią siaurėjantis, išgaubtas skydas buvo naudingas tuo, kad atremdavo tiesioginio smūgio ietimi jėgą nukreipdamas šonan nuo skydu prisidengusio kario. Tokio skydo atsiradimą galima suvokti kaip atsaką į susidūrimus su sunkiai ginkluotais riteriais, kurių grėsmingiausias ginklas buvo ietis. Šaltinių stoka neleidžia aiškiai nustatyti, kada tokį riteriams būdingą kovos būdą perėmė Lietuvos bajorai. Tikėtina, kad XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje,

kai Lietuvoje ėmė formuotis riterių kariuomenė. Ko gero, kaip tik riterių kariuomenei būdingą taktiką lietuvių kariuomenė pritaikė Žalgirio mūšyje. Kita vertus, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kavalerijos atliktas apgaulingo pasitraukimo manevras rodo gebėjimą manevruoti per mūšį, gerą atskirų pulkų veikimo koordinaciją – tai, ko geriausiai buvo galima išmokti nuolatinio karo sąlygomis.

Visuomenės integracijos ir valdymo struktūrų stabilizavimo bruožai

XIII a. pradžioje rytinėje Baltijos jūros pakrantėje įsikūrus naujiems politiniams dariniams (ordinams), paspartėjo valdžios konsolidacijos procesas Lietuvoje. Ankstyvoji Lietuvos valstybė formavosi XIII a. etninėse lietuvių žemėse, netrukus apimdama ir kai kurias kaimynystėje esančias rytų slavų teritorijas. Mindaugo krikštas ir karūnavimas leido galutinai įtvirtinti monarchinę šalies valdymo formą, – jos nepanaikino karališkosios giminės žūtis ir šalies politinio branduolio atkritimas nuo krikščionybės. Pirmaisiais valstybingumo šimtmečiais Lietuvoje egzistavo ankstyvosioms monarchijoms būdinga asmeniniais santykiais grįsta valdžios organizacija. Didieji kunigaikščiai valdė padedami kilmingųjų, tačiau valdovo ir didikų santykiai rėmėsi ne rašytinėmis privilegijomis ir valdymo institucijomis, o asmeniniais pavaldumo, draugystės ir giminystės ryšiais. Su tokia valdžios samprata susijusios ir to meto valdymo praktikos. Didieji kunigaikščiai ir kilmingi jų valdiniai valdydavo keliaudami po teritoriškai besiplečiančią šalį, o kelionių maršrutus diktavo politinis poreikis savo apsilankymu pabrėžti kunigaikštišką valdžią ir ekonominė būtinybė aprūpinti palydą. Institucinis didžiojo kunigaikščio valdžios stiprėjimas visų pirma susijęs su šalies teritorializacijos procesu. Didžiojo kunigaikščio ir tiesioginių jo įpėdinių teisių į visą šalies teritoriją („tėvoninių valdovų“) samprata susiformavo palaipsniui. Valdovų tikslas iš pradžių buvo įtvirtinti visuomenėje „aukščiausios valdžios“ suvokimą. Čia svarbų vaidmenį suvaidino išskirtinių valdovo teisių – regalijų – sampratos recepcija. Anksčiausiai realizuotos valdovo regalijos Lietuvoje veikiausiai buvo pilių statymo ir „niekieno“ žemės regalijos. Vėliau didėjo ir ekonominių regalijų – muitų, monetų kaldinimo – reikšmė. Kitas svarbus reiškinys – tai „viešpataujančios giminės“ *(stirps regia)* idėjos genezė, susijusi su Gediminaičių dinastijos įsitvirtinimu ir sosto perdavimo tradicijos stabilizavimu.

Lietuvos valstybės branduolys teritoriškai iš esmės nekito nuo Mindaugo laikų, tačiau silpnos teritorinės konsolidacijos sąlygomis dar ilgai nebūta ilgalaikių rezidencijų. Didysis kunigaikštis valdydavo per strateginėse šalies vietose išdėstytus valdžios centrus, kuriuose buvo įkūręs pilis ir dvarus su seniūno administracija. Didžiojo kunigaikščio „sostinės" (karališkojo miesto) sąvoka šaltiniuose pirmąkart užfiksuojama Gedimino valdymo metais. Nuo to laiko Vilniaus valdymas buvo didžiojo kunigaikščio valdžios sąlyga. Bet valstybės struktūra ir toliau ilgai išliko nevienalytė. Patrimonines didikų paveldėjimo teises ribojo tik giminaičiai, o valdovas į didikų valdas savavališkai kištis negalėjo. Dvarų administracija dažniausiai valdydavo tik valstiečių bendruomenes, o didžiojo kunigaikščio valdžia diduomenei rėmėsi ne teritoriniu-administraciniu pavaldumu, bet minėtaisiais asmeniniais santykiais. Tik nuo XIV a. vidurio įžvelgiamos vietinės valdžios santvarkos užuomazgos. Tai buvo iš kaimyninių kraštų perimtos pilių sričių (apygardų) sistemos pradmenys, iš kurių jau didžiojo kunigaikščio Vytauto laikais išsirutuliojo nuoseklesnė vietinės valdžios organizacija (vaivadijos, pavietai, valsčiai). Taigi per XIII ir XIV a. permainingai, bet vis dėlto sėkmingai vyko valstybinės organizacijos kūrimas – vidinė krašto konsolidacija, politinių institucijų (pirmųjų pareigybių) steigimas ir valdymo struktūrų (iždo, kariuomenės) formavimas.

Viena svarbiausių valstybės ir politinės visuomenės integracijos formų buvo valdovo aplinkoje rengiami suvažiavimai (tarybos) ir monarcho dvaro organizacija. Šios struktūros leido įvairiose šalies vietose gyvenantiems kunigaikščiams ir didikams ne tik savo patarimais dalyvauti krašto valdyme, bet ir susitikus politiniame šalies centre išgyventi priklausymo vienai politinei bendruomenei jausmą. Sėkmingas didžiojo kunigaikščio valdymas buvo tiesiogiai susijęs su nuolatinėmis politinio sutarimo paieškomis. Ankstyvajai monarchijai nebūdingas valdovo absoliutizmas. Didžiojo kunigaikščio autoritetas, jo, kaip karo vado, charizma buvo svarbios monarchinės valdžios prielaidos. Tačiau kasdieniame gyvenime ši valdžia buvo realizuojama padedant ištikimiems kunigaikščiams ir didikams.

Tiek kilmingųjų, tiek žemdirbių žemėvaldos pagrindas buvo alodas – asmeniškai valdomas ir paveldimas žemės sklypas. Nors luomų formavimosi procesas buvo tik prasidėjęs, kilmingumo samprata jau buvo įsitvirtinusi. Egzistavo įvairios kilmingųjų ir žemdirbių grupės. Lietuvoje buvo žinoma europinė dviejų domeno dalių sistema (pono dvaras ir žemdirbių ūkiai), tačiau menkos galimybės išvežti žemės ūkio produkciją lėmė, kad dvarų ūkis vis dar buvo menkai išplėtotas, o stambioji žemėvalda tik skynėsi kelią. Diduomenės dvaruose dirbo nelaisvi žmonės (daugiausia

iš karo žygių parsivesti belaisviai), jų iki XV a. Vytauto reformų buvo nedaug. Negausus buvo ir miestiečių sluoksnis. Ankstyvoji miestų istorija liudija, kad jiems formuotis stigo teisinių privilegijų. Antai XIII ir XIV a. išaugusi Kernavė, kurioje gyveno jau ganėtinai didelė ir diferencijuota miestiečių bendruomenė, neatlaikė kelių Ordino antpuolių XIV a. pabaigoje. Ankstyvosios monarchijos visuomenės struktūrai būdingos gausios ir įvairios vadinamų „laisvųjų žmonių" grupės, jų atstovai galėjo tarnauti tiek didžiajam kunigaikščiui, tiek didikams. Jie buvo reikalingi šalies infrastruktūrai (karo ir susisiekimo) palaikyti, iš jų didikai formuodavo savo būrius, garantuojančius vietos valdžios stabilumą. Tarp kilmingųjų, kurie pradėti vadinti iš Rusios perimtu terminu „bajorai", išsiskyrė viršutinis sluoksnis – diduomenė. Galima manyti, kad tai buvo senosios žemių aristokratijos palikuonys, dėl tarnybos didžiajam kunigaikščiui gebėję išlaikyti valdžią vietos bendruomenėse. Kaip tik jų padedami Gediminaičių dinastijos valdovai galėjo viešpatauti didelėje, bet menkai institucionalizuotoje valstybėje. Įsitvirtinę valdžios viršūnėje, didikai ilgainiui pradėjo susivokti esantys vieninga politinė bendrija.

III. LIETUVOS VISUOMENĖS RAIŠKOS BŪDAI, FORMOS, REZULTATAI

1. Lietuvos valstybės susidarymas

1.1. Valstybės vardas

Lietuvos vardas pirmą kartą užrašytas 1009 m. Kvedlinburgo analuose (XVI a. nuorašas), pasakojime apie šv. Brunono Bonifaco nužudymą skelbiant Kristaus tikėjimą pas lietuvius, prūsus ar jotvingius. Vardas pateikiamas slaviškai – *Litua*, o ne vėliau lotyniškuose tekstuose įprasta forma *Lithuania, Lettovia* ar pan. Šiuo žodžiu vadinamas kraštas, įsispraudęs tarp kitų etnosų (rusų ar prūsų) žemių. *Litua* krašto riboms nusakyti vartojamas lotyniškas žodis *confinium*. Šv. Brunono kankinystėje aprašomoje *Litua* veikia žmonės ir jų vadai, vyresnieji (plačiau žr. *Lietuvos istorija*, t. 2, p. 407–412). Vaizduojami įvykiai nutiko piečiau dabartinės Lietuvos. Vardas ankstyvesnis už lietuvių valstybę: jis yra ikivalstybinės lietuvių visuomenės palikimas ir buvo vartojamas dalies baltų giminių. Iš jų kilę lietuviai. Vadinasi, iki XI a. lietuvių giminėse neabejotinai egzistavo bendras socialinis, teritorinis, karinis, etninis ar kitas paprotys, veiksnys arba svarbus aplinkos reiškinys, vienijantis į bendriją ir vadinamas **lietuva* (rekonstruota senesnė forma **leita*). Toks žmonių ir jų gyvenamo krašto vardo variantas skiriasi nuo artimiausių kaimynų valstybių vardų susidarymo savo specifika: etnoso (-ų) raidoje jis jau žymi ne ką kita, o žmonių jungimosi fazę. „Kita" paliudyta lietuvių kaimynų etnogenezėje – jų vardus subrandino, įskiepijo, įtvirtino ir išplėtojo nedidelė politiškai įtakinga visuomenės ar etninės bendrijos dalis, grupė. Tai galėjo būti kariauna, galėjo būti etninė grupė, taip pat ir etniškai svetimi ateiviai, ar grupė bendrininkų, sugebėjusi tapti hegemonu kitoms grupėms.

Lenkija iki pirmojo kunigaikščio Mieškos I mirties 992 m. buvo vadinama Slavais, Gniezno valstybe su priklausiniais; arabų šaltiniuose Mieška – tai Šiaurės žemės valdovas. Pradėjus valdyti jo sūnui Boleslovui Narsiajam, Lenkijos vardas užrašomas šv. Adalberto Vaitiekaus gyvenimo aprašyme, sudarytame 999 m. Romoje. Tai *Polonia*, ją valdo *Palaniorum dux*. *Polanie* buvo lenkų genties vardas, jo reikšmė – laukų gyventojai. Iš *Polanie* kilo *Polańska*, arba *Polska*. Rytų slavų genčių politinės valdžios viršūnėje įsitvirtinę vikingai (variagai) iš Švedijos IX a. antroje pusėje joms davė bendrą vardą *Rusia*. *Senųjų laikų pasakojime* rašoma:

„Rusia atvyko pas slovėnus ir nuo šitų variagų pasivadino Rusios žemė." *Rusia* – tai vienos švedų genčių vardas, per kariaunos veiklą virtęs krašto pavadinimu. Vokiečių vardas kilęs iš germaniško žodžio „tauta" – *thiuda, thiot (dłot), theot*, išvestiniu būdvardžiu *thiutisc, teodisc* (921 m.) apibūdinami Frankų valstybės kariai, kalbą germaniškomis tarmėmis, taip pabrėžiant jų atskirumą, nepanašumą į tai, kas lotyniška toje kariaunoje ir valstybėje. XV a. daiktavardis išnyksta, o išlikusiu būdvardžiu vėliau apibūdinama vokiečių kalba ir tauta – *Deutsch*. Švedijos vardo *Svearike (< Svear)* ištakose glūdi reikšmės „būti kartu, būryje".

Lietuvos vardo kilmės aiškinimo pirmieji ėmėsi kalbininkai. Etimologijas jie kūrė remdamiesi žodžio *Lietuva* leksiniais šaltiniais ir ieškojo pamatinės reikšmės – etimono, iš kurio kilo visi mūsų krašto vardo istoriniai variantai. Jie atkūrė senąją vardo šaknį **leit-* ir tvirtino, kad jos reikšmė – „lietis, tekėti, bėgti". Žodis su tokia šaknimi žymėjo užliejamą teritoriją – žemumą, pakrantę.

Kalbininkai nurodė kelias upes, galėjusias kraštui suteikti Lietuvos vardą. Manyta, kad tai Nemunas, kurio senesnę vardo formą *Lieta* galbūt išlaikė Alytaus pavadinimas (*o lita* – „prie Lietos", iš čia slaviškas pavadinimas Olita); Lietava, dešinysis Neries intakas Jonavos rajone (vardas rekonstruotas iš *Litovka* < *Lietauka* < **Lietava*); *Leita* prie Onuškio. Mokslinėje literatūroje ypač įsitvirtinęs *Lietaukos* variantas (Zinkevičius, Z., 1987, p. 7–17).

Užliejamo žemumų krašto gyventojas buvo leitis *(<*leita)*. Tokį lietuvių vardą iki šiol vartoja latviai. Pridėjus kuopinę priesagą, gaunama **Leituva (Leitava)* arba *Lietuva (Lietava)*. Gana patikimai įrodyta, kad rytų slavai susidūrė kaip tik su vardo forma **Leituva*. Jų tarmėse **leituva* virto **litъva* – su redukuotu trumpuoju balsiu *ъ*. Tai turėjo įvykti apie V a., o gal net anksčiau (Karaliūnas, S., 1995, p. 77). Kritikuodamas vandenvardinės Lietuvos vardo kilmės teoriją Simas Karaliūnas tvirtina, kad iš tikrųjų toks galėjo būti kariaunos pavadinimas. Lietuva ir jos žmonės – pirmiausia karo vado palyda. Šaknis *leit-* reiškia „eiti, vykti kartu, lydėti". Pasak jo, Lietuvos vardas kilęs iš socialinės grupės, „karinės vado palydos narių", pavadinimo (ten pat, p. 81–89). Jo tyrimas reikšmingas tuo, kad Lietuvos vardo kilmės aiškinimo ieškoma socialiniuose žmonių santykiuose.

Kalbininkai Lietuvos vardo kilmę aiškino remdamiesi lingvistiniais šaltiniais, istoriniais naudojosi menkai, nors šie pateikia svarbių duomenų apie seniausias užrašytas Lietuvos vardo formas ir jų vartoseną. Ordino, kitose raštinėse vokiškai ar lotyniškai XIII–XV a. rašyta *Litten, Lythen*,

Leyttn, Litischen konige, šie variantai gali būti susiję su žodžiu *leičiai (*leitjai)*. Tuo tarpu *Lettow, Littauen, Littowin, Lethowia, Leutovia* – su rusėnų *литва, литовники,* atsiradusiais iš *Lietuva (Lietava)*. Iškalbingiausi faktai apie Lietuvos vardo vartojimo niuansus užrašyti rusėnų metraščiuose – tai itin senų ir ilgalaikių kontaktų su lietuviais rezultatas. Juose *литва* – pirmiausia judrūs, kariaujantys žmonės. Krašto pavadinimo reikšmė antrinė, bet kitaip ir negali būti, nes rusėnai savo žemėse dažniausiai susidurdavo su kariais iš Lietuvos. XIV a. pasitaiko kariaunos *(дружина)* reikšmė. Siekdami tiksliau pavadinti žemę, nuo XIII a. pradžios rusėnai ima vartoti sąvoką *Литовская земля*. Šis pavadinimas aiškiai išvestas iš etnoso *литва* vardo. Iš tikrųjų rusėnams *литва* reikšmė kuopinė – kraštas ir žmonės kartu. Rusėnų istorijos šaltiniuose vartojant Lietuvos vardą vyrauja jo virtimo valstybės ir kilties vardu tendencija. Kita vertus, juose aptinkame retų glosų apie lietuvius. Be įprastinių, kad tai pagonys, Rusios duoklininkai, nelaimių nešėjai, yra ir netikėta: žirgų šėrikai, augintojai – *конокормцы*. Taip rašoma XIII–XIV a. Suzdalės Pereslavlio metraštyje (XV a. nuorašas): *литва <...> испръва исконнии даници и конокоръмци*. Kituose metraščiuose galima perskaityti, kad lietuvių valdovai turi išskirtinai „asmeninių" lietuvių, „lietuvių lietuviuose": *литва, людие Миндогови, литва Минъдога*, Vitebsko kunigaikščio Algirdo *мужи литовники*, Jaunučio *дружина литва*. Tai neabejotinai kariauna, vardu **lietuva*, nors gali būti ir tiesiog „lietuvių kariauna". Vis dėlto šiuose įrašuose galima įžvelgti metraštininko norą savo neeiliniam skaitytojui pranešti apie „lietuvių lietuviuose", išskirtinio lietuvių visuomenės sluoksnio, turinčio tą patį etninį vardą, egzistavimą. Tie reti, bet XIII a. – XIV a. pirmoje pusėje vis dar realūs atvejai atskleidžia senesnę už jungiančiąją (vienijančiąją) Lietuvos ar lietuvių vardo funkciją – dalį lietuvių atskirti (skirti) iš kitų, pabrėžiant pranašumą ar svarbą kitų atžvilgiu.

Nors tokios hegemoninės, privilegijuotos grupės Lietuvoje XIV a. jau buvo tik socialinės prigimties (ryškiausias pavyzdys – bajorija), istorijos šaltiniuose išlikę duomenų apie žmones (jų grupę), kurie buvo vadinami lietuviais, t. y. latviams žinoma lietuvių etnonimo forma – leičiais *(leytey, лейти)* (Dubonis, A., 1998). Jie minimi nuo 1407 m. (vienu abejotinu atveju – gal 1367 m.) iki XVI a. penkto dešimtmečio. Gyveno didžiojo kunigaikščio kiemuose (dvaruose) lietuviškuose Vilniaus ir Trakų vaivadijų valsčiuose. Žemaitijoje jų būta tik pietvakariuose, pasienyje su Vokiečių ordinu. Leičiai buvo didžiojo kunigaikščio kiemo tarnai. Leičio, arba leitiška, tarnyba – tai įvairios paslaugos valdovui: keliuose dvaruose jie vadinami žirgų šėrikais (augina savo ūkiuose kovos žirgus), kitur –

kelio, karinės palydos bajorai, o dažniausiai žemdirbiai. Drauge su kitais žmonėmis leičiai duodavo dėklą, bet lažo prievolės neturėjo. 1529 m. valdovo nuostatuose Vilniaus ir Trakų vaivadijų dvarams lažo neinantiems valstiečiams įvedama dvylikos dienų talkos (lažo) prievolė. Ją gavę leičiai sparčiai įsiliejo į valstietijos luomą.

Leičiai tarp neprivilegijuotų žmonių buvo pastebimai kitokie. Daugialypė leičio tarnyba skyrėsi nuo specializuotų ir profesionalių didžiojo kunigaikščio kiemo žmonių tarnybų (pvz., valdovo šarvuotųjų bajorų, bartų, sakalininkų, lažininkų „tiaglų" žmonių ir pan.). Leičiai nebeprisimindavo savo socialinės kilmės, istorijos šaltiniai liudija jų išnykimo laikotarpį: Lietuvos visuomenėje nebebuvo sąlygų, kuriomis jie atsirado. Kita vertus, net ir nykimo tarpsniu didysis kunigaikštis, saistomas tradicijos ir papročio, dažnai pabrėžtinai saugodavo leičius nuo dovanojimo bajorams. Nedaug lietuvių visuomenės grupių rusėnų kalbą vartojančioje valdovo raštinėje išlaikė lietuvišką pavadinimo formą. Raštininkai nerado slaviško (rusėniško ar lenkiško) atitikmens reiškiniui „leičiai" apibūdinti. Seną leičių sluoksnio kilmę rodo jų vardas (*nom. sg. leitis* > *nom. pl. leičiai* iš **leitjai*) – senasis lietuvių etnonimas. Vokiečių ordino XIV–XV a. istorijos šaltiniuose visa Lietuva kartais vadinama Leičiais: *das land Litten, die Litischen konige* (1348 m.), *eynen Konyg der leyttn* (1429 m.). Šią lietuvių ir Lietuvos įvardijimo tradiciją Ordinas galėjo perimti iš prūsų ar latvių tarmių.

Leičiai buvo unikalus žmonių sluoksnis. Sąlytyje su kitu etnosu nelietuviškoje socialinėje-administracinėje aplinkoje jų sluoksnio vardas įgaudavo etninių konotacijų: jie – lietuviai. Slanimo valsčiuje Lososnos dvaro leičiai 1504 m. pavadinami lietuviais (**lietuva*), 1541 m. – *литва*, netapatinant su kitais valsčiaus miestelėnais ir žmonėmis (valstiečiais), tarp kurių taip pat būta lietuvių. Leičių etniškumą patvirtina jų gyvenamos teritorijos Anykščių valsčiuje pavadinimai: *Леўmu* (1532 m.), *woytowstwo Loyciewskie* (XVII–XVIII a.), *Loycie* (XVIII a.) ir dabartiniai Laičiai (iš *Leičiai*). Kituose dokumentuose ši Anykščių valsčiaus teritorija yra „Lietuva": *Borchwal nomine Lettow* (XIV a. pab.), *войтовство Летувское* (1595, 1597 m.), *we wojtowstwie Liejtówskim* (1597 m.). Du leičių gyvenami laukai, vaitijai prilygstantys teritoriniai-administraciniai vienetai, žinomi Žemaitijoje – Leitkapiai Viduklės ir Batakių (Aukaimio) valsčiuose (XVI a.). Tokio pat pobūdžio darinys *Littowin land* Karšuvos žemėje minimas 1384 metais. Lietuviška jo vardo forma buvo *Lietavėnai* (minimi 1708 ir 1722 m., dab. Lylavėnai, į vakarus nuo Batakių, prie Jūros upės). Lietuviškos struktūros Žemaitijoje atsirado XIII a. pabaigoje, kai monar-

chas, siekdamas sumažinti vietinės diduomenės palankumą kryžiuočiams, įkurdino ten savo tarnus lietuvius (leičius). Analogiška Lietuvos pietryčių, Beržūnos žemupio, žemė po 1387 m. krikšto atsidūrė Vilniaus vyskupui padovanotame Bokštų valsčiuje – tai lietuvių vaitija, *woytowstwo litewskie* (1733 m.). Dar viena teritorija galėjo būti dabartinės Baltarusijos Vileikos rajone, Neries aukštupyje, – 1407 m. minimi didžiojo kunigaikščio leičiai tarp Kuraneco ir Rabynės miestelių buvusiame Kareikų *(Choreyki)* valsčiuje (Dubonis, A., 2011, p. 14–16). Iš kitų šaltinių toje teritorijoje vėliau žinomas kaimas *Litvinki*. Daugelis šių leičių gyvenamų ir Lietuvos vardą turinčių teritorijų nuo XIII a. pirmos pusės buvo ankstyvosios Lietuvos valstybės pasienyje.

Galima pagrįstai teigti, kad leitiška tarnyba turėjo atsirasti maždaug XIII a. viduryje, kai lietuvių žemėse plėtojosi monarcho (didžiojo kunigaikščio) valdžia, o per steigiamus valdovo kiemus buvo vykdoma užvaldytų žemių integracija ar pasienio apsauga. Leičiai įvairiose žemėse kūrė valdovo kiemus ir ten gyveno kaip save išmaitinantys kariai žemdirbiai. Dėl to tapo centrinės valdžios įrankiu periferijoje. Lietuvoje ir Žemaitijoje ilgai išliko teisinės-prievolinės-administracinės teritorijos, vadinamos *Leičiai, Lietuva, Lietavėnai (Lietava), lietuviai, litewskie, литва*. Taip vadintas didžiojo kunigaikščio kiemas (domenas), dvaras, t. y. tiesioginė Lietuvos valdovo nuosavybė konkrečioje žemėje. Istorinė situacija, kai valdovo kiemo pavadinimas sutampa su valstybės vardu, aiškiai užfiksuota karaliaus Mindaugo dokumentuose: *datum in Lettovia in curia nostra* (1253 m.) ir *rex Lettoviae*. Valdovo žirgų auginimas ir priežiūra – svarbus karinis leičių patarnavimas, artinęs juos prie savo viešpaties. Kita vertus, kiek aiškesnė tampa Suzdalės Pereslavlio metraščio glosa, kurioje lietuviai *(литва)* pravardžiuojami žirgų šėrikais, – tai viena iš leičių funkcijų.

Lietuvos istorijos šaltiniai per leičius atskleidžia išnykusią Lietuvos ir lietuvių vardo reikšmę ir išnykusią vartojimo sritį. Viskas glūdi socialiniuose santykiuose, mezgamuose tarp valdovo ir ypatingo jo valdinio, atliekančio svarbius patarnavimus. Ankstyvosios Lietuvos valstybės laikotarpiu leičiai turėjo priklausyti valdovo kariaunai. Leičių sociumas teikia metodinį instrumentą aiškinantis Lietuvos vardo kilmę: liudija, kad etninės Lietuvos vardo reikšmės buvo vėlyvesnės, susijusios su monarcho valdžios ir lietuvių tautos atsiradimu – pirminės bus kilusios iš socialinių-politinių funkcijų. Tikrai aišku ir tai, kad leičiams esant kartu vienoje teritorijoje rasdavosi Lietuvos vardas. Leičiai iš dalies atskleidžia lietuvių etnogenezės aspektus: tauta – socialinė-politinė vado bendrija, susijusi su juo pirmiausia kariniais, ūkiniais ir kitais patarnavimais. Todėl leičiai

nebuvo kokia nors nykstanti lietuvių gentis ar giminė. Jie buvo kariniai valdovo tarnai, pavadinti, matyt, lietuvių tarmėse ar vienoje tarmėje dar vartojamu žodžiu iš socialinių santykių srities su šaknimi *leit-*, kuris reiškė paslaugą, patarnavimą savo vadui, – dėl visa to jie tapdavo pranašesni už kitas žmonių grupes. Šis žodis, kartą davęs vardą visai kilčiai, XI a. pradžioje virto istorijos šaltiniams gerai pažįstama *Lietuva*.

1.2. Lietuvių kariaunos prie Dauguvos

Plėšikiški lietuvių diduomenės kariaunų žygiai kaimyninių baltiškų genčių žemėse, Rusios ir Lenkijos kunigaikštystėse buvo natūralus etnoso ūkinės, socialinės ir politinės raidos etapo reiškinys, susijęs su monarcho valdžios radimusi ir kariaunos, pagrindinio jos ramsčio, poreikiais. Istorijos šaltiniuose jie pradėti fiksuoti nuo samdomų lietuvių kariaunų dalyvavimo Polocko ir Minsko kunigaikščių vidinėse kovose 1159–1162 metais. Per šimtmetį šis reiškinys virto procesu: išskirtinė Lietuvos monarchų užsienio politikos kryptis – Rusios žemių užkariavimas ir pajungimas savo valdžiai. Santykinį ekspansinių interesų susiaurėjimą apsiribojant Rusia nulėmė Rygos vokiečių katalikiškos misijos įsikūrimas prie Dauguvos, vėliau – Vokiečių ordino valstybės atsiradimas, Lenkijos ūkinio, karinio ir politinio pajėgumo augimas, atvedęs prie karalystės atkūrimo, ir Rusios žemių karinis-politinis nuosmukis po XIII a. patirto totorių (mongolų) smūgio, žinoma, ir pačių lietuvių, nedidelio etnoso, fizinės galimybės (plačiau žr. I.7). Labiausiai lietuvių diduomenės kariaunas viliojo turtingas Dauguvos prekybos kelias. Henriko Latvio kronikoje rašoma, kad jų puolimai čia įprasti nuo pat katalikų misionierių pasirodymo 1184 m. (žr. I.6.3). XII a. antroje pusėje – pirmaisiais XIII a. dešimtmečiais politinę būsimos Livonijos raidą, be lietuvių, lėmė pajėgios Naugardo žemės, Polocko kunigaikštystės vyresnybės ūkiniai ir politiniai interesai ir stiprėjanti krikščioniška vokiečių kolonija Rygoje su Kalavijuočių ordinu, įsteigtu apsaugai nuo pagonių ir jų christianizacijai kalaviju.

XII a. antroje pusėje – XIII a. pradžioje lietuvių diduomenė, plėšikaudama ir prievarta rinkdama duoklę, palengva plėtė ir stiprino savo įtaką padauguvio genčių ir net estų žemėse. Taip kaupėsi išnaudojamos lyvių, žiemgalių ir latgalių diduomenės nuoširdus priešiškumas lietuviams, ir juo meistriškai pasinaudojo krikščioniškoji vokiečių kolonija Livonijoje. Iš arčiau pažinę misionierius ir įvertinę jų ketinimus, vietiniai gyventojai jau XIII a. antrą dešimtmetį vis dažniau pasikviesdavo (arba pasamdy-

[101]
Geležiniai arbaleto strėlių įtveriamieji antgaliai. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV –XV a.

davo) lietuvių į pagalbą prieš vokiečius, bet tai vėliau neišgelbėjo jų nuo Rygos priklausomybės.

Atskirai minėtini tokio likimo išvengę žiemgaliai: po kelių dešimtmečių jų, kaip sąjungininkų, kovą su Livonijos ordinu aktyviai rėmė žemaičiai, žiemgalių padėtis parūpo net po Mindaugo valdžiusiems Lietuvos didiesiems kunigaikščiams. Pirmaisiais XIII a. metais žiemgaliai, kaip ir kiti lietuvių spaudžiamieji, skubėjo prieš juos pasinaudoti vokiečių pagalba. Žiemgalių Tervetės žemės vyresnysis Viestartas 1205 m. pasikvietė rygiečius ir drauge jie sutriuškino iš žygio Estijoje grįžtančią Žvelgaičio kariuomenę, 1208 m. įtikino vokiečius įsiveržti į Lietuvą. Mežuotnės žiemgaliai 1219 m. sutiko priimti į savo tvirtovę

krikščionis ir krikštytis, jei bus ginami nuo kitų žiemgalių (be abejonės, Tervetės vyresniojo Viestarto) ir lietuvių. Mežuotnės istorija jau atskleidžia įtakingojo Viestarto pozicijos pasikeitimą susivokus, kad vokiečių kolonija – pavojingesnis priešas už lietuvius. Todėl lietuviai kviečiami į pagalbą ginant Mežuotnės pilį 1219–1220 m., jiems padedama leidžiant žygiuoti per savo žemę į Estiją 1218–1219 metais. Ir vėlesni duomenys atskleidžia žiemgalių ir lietuvių karinių-politinių interesų bendrumą. 1228–1229 m. Kalavijuočių ordino riteriai puolė Viestarto žiemgalius ir lietuvių Nalšios žemę. Pagaliau 1236 m. po Saulės mūšio žiemgaliai be gailesčio gaudė ir žudė pakrikusius kryžininkus.

Lietuvių karinis aktyvumas XIII a. pirmame dešimtmetyje leido jų kariaunoms įsitvirtinti prie Dauguvos. Sėlių pilyje lietuviai gaudavo prieglobstį, kai žygiuodavo į Livoniją arba grįždavo atgal. Dar toliau nužengta Jersikoje 1203–1215 m.: jos kunigaikštis Vsevolodas buvo vedęs galingo lietuvių didiko Daugiručio dukterį, padėdavo lietuvių kariuomenėms pulti Rusią, Livoniją ir Estiją. Rygos kariuomenė užėmė abi šias pilis. Tačiau strategiškai svarbių Naujinio (Daugpilio) apylinkių kontrolę Lietuvai pavyko išlaikyti beveik per visą XIII amžių.

Polocko kunigaikštis Vladimiras (minimas 1184–1216 m.) tiesiogiai pajuto lietuvių grėsmės savo politiniams ir prekybiniams interesams Dauguvos upės baseino žemėse mastą. Jis nuolaidžiavo krikščioniškajai misijai Livonijoje nuo pat jos įsikūrimo 1184 m., bet su sąlyga, kad gaus tradicines lyvių ir latgalių duokles ir bus derinami bendri krikščionių veiksmai kovoje su lietuviais. Tradiciškai bendradarbiavo su gimininges politinės-konfesinės sistemos partneriais – Naugardo žemės valdančiaisiais. Po 1203 ir 1206 m. karų su Rygos vyskupu Albertu dėl neišmokamos duoklės 1210 m. Vladimiras sudarė ir 1212 m. atnaujino taiką su Ryga, kuria susitarė dėl Polockui priklausančių duoklių, nevaržomos prekybos Dauguva ir pasipriešinimo lietuviams. Tačiau 1216–1224 m. vykstant Naugardo ir Rygos karui dėl įtakos estams ir latgaliams estų raginamas 1216 m. ryžosi žygiui į Rygą, ėmė telkti rusų ir lietuvių kariuomenę. Pasirengimo metu staiga mirė. Polockas, rimčiausias Rygos ir lietuvių politinis varžovas ar partneris, užgesus senajai vietinių kunigaikščių dinastijai atsidūrė Naugardo, Rygos ir Lietuvos interesų lauke, o į Dauguvos prekybos lyderius išsiveržė Smolenskas.

Kita vertus, lietuviai dar neįstengė išpešti apčiuopiamos politinės naudos iš palankiai besiklostančios situacijos prie Dauguvos. Tebevykstantis politinio vienijimosi procesas lėmė, kad veikė kelios gana savarankiškos lietuvių kariaunos, atstovaujančios skirtingų žemių diduomenės intere-

sams. Kai kurių karių širdyse nedrąsius daigus leido simpatijos Livonijos krikščionims, kitiems imponavo Naugardas (truputį anksčiau – Polockas) ir stiprėjo antipatija Rygos vokiečių katalikiškajai misijai, tretiems terūpėjo karo grobis ir dosnus samdytojas. Dėl to iki 1236 m. Saulės mūšio, šio regiono istorijos slenksčio, lietuvių kariniam-politiniam elgesiui Livonijoje, Naugardo ir Pskovo žemėse būdingas nenuoseklumas, prieštaringi veiksmai. Labiau patyrę kaimynai nevengdavo manipuliuoti lietuviais. Lietuvių kariaunos dažnai ištrypdavo tas latgalių, estų žemes, kuriose tradicinę duoklę rinkosi Naugardo ir Pskovo diduomenė, ir net laikė vietos gyventojus tam tikroje politinėje, konfesinėje priklausomybėje. Naugardo ir Pskovo interesų sferoje pasirodę lietuviai ir Livonijos katalikiškosios misijos veikla pastūmėjo naugardiečius ginti ir stiprinti savo interesus kaimyninėse pagonių žemėse: kai kuriose estų ir latgalių pilyse jie ėmė kurdinti rusėnų įgulas, krikštyti pagonis stačiatikių krikštu, galop pakilo į karą su Livonija. Plėšikiški ekspansiniai lietuvių kariaunų veiksmai šiame regione jiems tapo didžiai neparankiu politiniu-kariniu faktoriumi. Šaltiniai mini daugiau nei dvylika lietuvių kariaunų antpuolių Naugardo žemėje 1183–1234 metais. Naugardiečiai dažnai jų nebeatremdavo, nuo XII a. pabaigos jau neberengdavo ir atsakomųjų žygių į Lietuvą. Polockui, kaip politiniam veiksniui, 1216 m. pasitraukus iš politinės regiono arenos, „lietuvių klausimas" Naugardo žemės valdantiesiems virto papildoma ūkine-karine-politine problema turtingos pirklių respublikos vakaruose.

Pirmaisiais XIII a. dešimtmečiais Naugardo ir Pskovo politiniai santykiai su Lietuva buvo labai priešiški. Atšilimo ženklų pasirodė antrame XIII a. dešimtmetyje, kai Ryga sėkmingai įsitvirtino Livonijoje. Kai kurie lietuvių kunigaikščiai ėmė ieškoti sąjungininkų prieš vokiečius. Lietuvių didiko Daugiručio taikos misija Naugarde 1213 m. nenusisekė – jis pateko į vokiečių nelaisvę ir nusižudė, apsilankius draugams iš Lietuvos. Jo pasirinkta politinė pozicija Lietuvoje pralaimėjo. Reikia manyti, kad provokiškai nusiteikusi lietuvių žemių aristokratijos dalis tuo metu diktavo politinio elgesio taisykles. Kartu tai yra ankstyviausias šaltinių pateikiamas faktas, liudijantis strateginio pobūdžio lietuvių diduomenės pastangas susirasti sąjungininkų prieš vokiečius. Nevieningiems lietuviams, tiksliau – jų kariaunų vadams, nuosekli užsienio politika dar buvo per sunki užduotis. Tuo tarpu Livonijoje įsigalinti vokiečių kolonija su krikščioniškąja misija ir jos karine organizacija – Kalavijuočių ordinu – meistriškai manipuliuodama įtemptais lietuvių ir šiaurės vakarų rusėnų valdžios santykiais sėkmingai tvirtėjo. 1210–1224 m. po sunkaus karo su Naugardu ji pakrikštijo latgalius ir estus. Svarbu pažymėti, kad šiame

kare netiesiogiai dalyvavo ir naujoji regiono jėga – lietuviai. Jų kariaunas vokiečiai sugebėjo nukreipti plėšikauti į Naugardo ir Pskovo valsčius, t. y. kariaudama su rusėnais Ryga išvengė pavojingų lietuvių antpuolių. Neabejotina, kad būta lietuvių kariaunų vadų sandėrių ar rimtesnių susitarimų su Ryga, kurie padėjo jų žygiams į Naugardą ir Pskovą, o vokiečiams garantavo saugų užnugarį. Vokiečiai stengėsi, kad sunkaus karo metu neįvyktų lietuvių ir rusų politinis suartėjimas.

Rygos ir Naugardo karas baigėsi rusėnų pralaimėjimu. 1224 m. taikos su Ryga sąlygomis Naugardas išlaikė teisę susirinkti duoklę kai kuriose latgalių, vėliau estų žemėse, stačiatikių kunigams buvo leista vykdyti ganytojo priedermes tarp vietinių stačiatikių, tačiau misionieriška veikla uždrausta. Sutartyje dar turėjo būti labai svarbus Naugardo ir Pskovo paramos Rygai prieš pagonis (ir lietuvius) punktas.

1224 m. data žymi dramatišką posūkį regiono politikoje: prasidėjo Rygos ir Naugardo (su Pskovu) santaikos laikotarpis, trukęs maždaug penkiolika metų ir, kaip matyti iš vėlesnių įvykių, pavojingas lietuviams. Jo neužtemdė net 1233–1234 m. karinis Pskovo ir Naugardo konfliktas su kalavijuočiais, kai tie nesėkmingai įsitraukė į vidaus politinę kovą „Pono Didžiojo Naugardo“ ir jo „jaunesnio brolio“ Pskovo žemėje. Rusų ir vokiečių santaikos laikotarpiu tyrinėtojai fiksuoja du reikšmingus dalykus. Visų pirma, stiprėjo Naugardo ir savarankiškumo siekiančio Pskovo nesutarimai: kovų su Ryga 1216–1224 m. sunkumai, netektys ir aukos, anot pskoviečių, teko jiems, o nauda – naugardiečiams. Be to, švelnėjo Naugardo diduomenės nuostatos dėl Vakarų apeigų krikščionybės plėtros Livonijoje. Večėje renkami Naugardo kunigaikščiai turėjo paisyti naugardiečių nuotaikų. O naugardiečiai, tarsi pritardami popiežiaus raginimui 1227 m. sausio 17 d. bulėje visiems Rusios kunigaikščiams, liovėsi trukdę katalikų tikėjimo sklaidai Livonijoje ir Estijoje. Priešiškumas tarp Rygos katalikų ir Naugardo, Pskovo stačiatikių silpo. Radosi miglotų stačiatikių įsipareigojimų paklusti popiežiaus valdžiai; tiesa, jie dėstomi popiežiaus Kurijoje sudarytose bulėse. Pagrindinės vokiečių ir rusų santykius keitusios priežastys – tai totorių grėsmė po rusėnų kunigaikščių patirtos katastrofos prie Kalkos 1223 m. ir, be abejonės, iš taikios prekybos gaunama visokeriopa nauda.

1224 m. staiga baigėsi lietuvių kariaunų antpuoliai Livonijoje prie Dauguvos. Nuo tada jie pasuko į rusėniškąją Dauguvos prekybinės magistralės pusę, Naugardo žemę ir pietvakarių Rusią. Sunku pasakyti, ar ramybė Livonijai buvo pagonių pažadėta Rygai per derybas dėl taikos 1225 m., ar tai lėmė galimybė Rusioje lengviau įgyti gausesnio grobio.

Lietuva vis dar buvo galingų žemių kunigaikščių valdomas kraštas, Lietuvos kunigaikščio valdžia kol kas tik stiprėjo, todėl vieno valdovo įsipareigojimas Rygai nebūdavo privalomas kitam. Bet kai 1228 m. lietuviai, manoma, žemaičiai, su žiemgaliais ir kuršiais Dauguvos žiotyse sugriovė Daugavgryvos vienuolyną ir pilį, galingas karinis Kalavijuočių ordino atsakas 1229 m. buvo nukreiptas į Nalšią. Todėl galima spėti, kad tikėtini 1225 metų lietuvių pažadai nepulti Livonijos baigėsi 1228–1229 metais. Kita vertus, lietuviai Livonijos ir toliau nepuolė.

Vokiečių katalikų kolonija Livonijoje, apdairiai manipuliuodama tarpusavyje priešiškomis pagrindinėmis regiono jėgomis, nutraukė lietuvių kariaunų plėšikavimą prie Dauguvos, jau beįgaunantį politinės ir teritorinės ekspansijos pobūdį. Pajungę kuršius ir vis labiau pasitikėdami savo jėgomis vokiečiai ryžosi į „saldų Kristaus tikėjimo jungą" pakviesti nuo Dauguvos į pietus gyvenančius pagonis. Čia sutapo Rygos krikščionių ir popiežiaus Kurijos interesai. Konkrečią kryptį – į Lietuvą – 1236 m. nurodė Šventojo Tėvo legatas Livonijoje Vilhelmas Modenietis (plačiau žr. I.7.3).

Jis 1234 m. įsteigė Kuršo ir Žiemgalos vyskupijas. Į pastarosios sudėtį įėjo dalis Lietuvos – teritorija šiauriau Neries ir Nemuno žemupio, tarp Kuršo vakaruose ir Polocko žemės (Rusia) rytuose. Lietuviai atsidūrė artimiausių christianizacijos užduočių dienotvarkėje. Istoriografijoje sutartinai nurodoma, kad 1236 m. vasario 19 d. bulėje savo legatui, vyskupui Vilhelmui Modeniečiui, popiežius Grigalius IX pakvietė Vokietijos ir Gotlando (Švedijos Karalystė) krikščionis į kryžiaus žygį prieš Livonijos Bažnyčiai grasinančius pagonis. Bulėje legatas ir kryžininkai piligrimai įpareigojami skleisti krikščionių tikėjimą, vaduoti artimuosius iš pagonių rankų, statyti ir aprūpinti krašto bažnyčias, tvirtoves, steigti būstines jų neturintiems vyskupams. Be to, legatas turėjo kontroliuoti, kad be popiežiaus sutikimo vasalams nebūtų dalijami lenai. Už tokią ne mažiau nei vienus metus trunkančią tarnystę Kristui popiežius pažadėjo atleisti nuodėmes – kaip žygiuojantiesiems į Šventąją Žemę. Iš tiesų tai nebuvo kryžiaus žygio prieš Lietuvą organizavimas, tik pagrįsta Laterano reakcija į vietinius Livonijos poreikius, nusakoma kryžiaus žygių terminais (plačiau žr. I.7.3). Stiprios kryžininkų pajėgos, anot Naugardo metraščio, susitelkė Rygoje. Kryžininkai piligrimai savo tarnystę stiprinant Kristaus tikėjimą Livonijoje pirmiausia suvokė kaip pergalingą karinį žygį prieš lietuvius, todėl su legatu Vilhelmu spaudė Kalavijuočių ordino magistrą Folkviną vesti juos ten nedelsiant – 1236 m. vasarą. Magistras vengė sunkaus pavojingo žygio, atkalbinėjo kryžininkus, mėgino atidėlioti pasirengimą, bet galop turėjo paklusti reikalavimams. Pažindamas

priešą Folkvinas apdairiai rengėsi saugiai nuvesti Kalavijuočių ordino brolių ir kryžininkų kariuomenę ten, „kur patenkinti mes būsim". Pajėgas pastiprino Rygos miestiečiai, dviejų šimtų pskoviečių ir naugardiečių būrys (Dubonis, A., 2009a, p. 7), estų, lyvių ir latvių kariai. Spėjama, kad Folkvinas vadovavo maždaug trims tūkstančiams karių. Dėl žygio maršruto istoriografijoje esama trijų pagrindinių nuomonių: per Kuršą, per rytų Žiemgalą, per Sėlą (Dauguvos pakrante iki Kuoknesės ir toliau į Lietuvą). Istorijos šaltiniuose puolimo objektas ar mūšio vieta neminima, tik *Eiliuotoji Livonijos kronika* informuoja, kad po sunkaus žygio į Lietuvą, krašto niokojimo ir plėšimo kariuomenė pasiskirsčiusi būriais grįžo į *Soule*. Mokslininkai ją pagrįstai tapatina su Šiaulių žeme. Lietuvių istoriografijoje labiausiai paplitusi nuomonė, jog kryžiaus žygio objektas buvo Žemaitija (į pietvakarius nuo Šiaulių žemės). Dar manoma, kad pulta vien Šiaulių žemė arba šiaurės Lietuvos žemės, bet į kairį Šventosios upės krantą kryžininkai nepersikėlė. Link Šiaulių „pelkėmis ir šilynais" grįžtanti kryžininkų kariuomenė prie kažkokio upelio 1236 m. rugsėjo 21 d. pastebėjo lietuvių karių. Krikščionių pajėgos buvo priverstos sustoti pelkėje. Patyręs karys Folkvinas ragino piligrimus kryžininkus smogti pirmiesiems, nelaukti, kol lietuviai sutelks jėgas. (Stovėdami prie upelio šie nepuolė, bet „ėjo vis artyn" – telkėsi ir supo.) Pasak *Eiliuotosios Livonijos kronikos*, Rygoje kovos ištroškę didvyriai dabar neskubėjo kautis, nes klampioje pelkėje nenorėjo pražudyti žirgų ir kovoti pėsti. Kitą rytą krikščionys nusprendė trauktis, bet buvo per vėlu – pagonys užkirto kelią atgal. Pelkėje kryžininkai pasirinko kavalerijos smūgio taktiką: žinoma, kad magistras Folkvinas su broliais, kol lietuviai užmušė jų žirgus, kovėsi raiti. Klampi mūšio vieta sunkiai ginkluotiems riteriams atėmė kovinį pranašumą. Rikiuotė iro, kariai kriko ir lietuviai „kaip bobas juos ten mušė". Tarp ypatingų lietuvių ginklų minimi mediniai *boumen*, vėzdai ar medžių kamienai riteriams iš rikiuotės versti. *Eiliuotosios Livonijos kronikos* pasakojime apie Saulės mūšį nuolat šaipomasi iš piligrimų kryžininkų ir reiškiama didi pagarba narsiam magistrui ir Ordino broliams. Dalis krikščionių karių kaudamiesi vis dėlto prasiveržė pro lietuvių kariuomenės gretas, tačiau juos, grįžtančius į Rygą per Žiemgalą, persekiojo ir žudė žiemgaliai. Livonijos nuostoliai buvo milžiniški. Žuvo magistras su 48 broliais, 2000 kryžininkų, 180 pskoviečių (su nežinomo dydžio naugardiečių būriu).

Rygos vokiečių katalikų kolonijos politinei valdžiai katastrofa Saulės mūšyje 1236 m., lygiai kaip 1224 metai lietuviams Livonijoje, parodė jos ekspansijos galimybių ribas į pietus nuo Dauguvos. Gelbėdamas karinį Livonijos vienuolių ordiną nuo žlugimo (kartu ir Livonijos Bažnyčią), jo likučius popiežius 1237 m. prijungė prie Vokiečių ordino Prūsijoje.

1.3. Lietuvių valstybės susidarymas

Kariaunų plėšikavimo, vis dažniau įgaunančio kryptingos politinės veiklos bruožų, aktyvėjimas ar silpimas, puolimo objektų ir politinių partnerių kaita tiesiogiai priklausė nuo vidaus politikos pokyčių Lietuvoje, santykių tarp įtakingiausių krašto aristokratų grupuočių. Šioje aplinkoje stiprėjo monarcho valdžia, telkiama Lietuvos žemės kunigaikščio rankose. Vokiečių grėsmė šį procesą visokeriopai spartino.

1219 m. lietuvių žemių kunigaikščių taikos sutartis su Voluinės kunigaikštiene, globojančia du mažamečius sūnus Danilą ir Vasilką, rodo buvus kolektyvinę gana hierarchizuotos diduomenės – kunigaikščių – valdžią Lietuvoje.

> „Dievui liepus, lietuvių kunigaikščiai atsiuntė pas didžiąją kunigaikštienę Romanovienę ir Danielių, ir Vasilką, dovanodami taiką. Lietuvių kunigaikščių vardai: šie vyriausieji – Živinbudas, Daujotas, Dausprungas, jo brolis Mindaugas, Daujoto brolis Viligaila; o žemaičių kunigaikščiai – Gerdvilas, Vykintas; o Ruškaičiai – Kintibutas, Vambutas, Butautas, Vyžeikis ir jo sūnus Višlius; Kintenis, Plikienė; o Bulevičiai – Vismantas, jį nužudė tas Mindaugas ir vedė jo žmoną, ir jo brolius iššudė: Gedvilą ir Sprudeikį; o Deltuvos kunigaikščių vardai – Judeikis, Pukeikis, Bikšys, Lygeikis. Šie visi kunigaikščiai suteikė taiką kunigaikščiui Danieliui ir Vasilkui, ir žemė buvo rami." (*Mindaugo knyga*, p. 108–109)

Penki vyriausieji Lietuvos žemės kunigaikščiai iš dviejų ar trijų giminių (Živinbudas, broliai Daujotas ir Viligaila bei Dausprungas ir Mindaugas) atstovavo aukščiausiai lietuvių valdžiai. „Žemesniųjų pakopų" kunigaikščiai pakluso šiai tvarkai. Remiantis sutarties punktais galima manyti, kad ir žemesnieji kunigaikščiai vardijami pagal socialinę svarbą ar įtaką hierarchijoje. Iš eilės tai – žemaičių, Ruškaičių iš Upytės žemės, Bulevičių (Bulionių) iš Šiaulių žemės ir Deltuvos žemės kunigaikščiai. Ši hierarchizuota lietuvių kunigaikščių grupė jau įstengė susitarti ir dėl vidaus, ir dėl išorės rūpesčių, taip pat atstovauti visoms ar daugumai lietuvių žemių už etnoso ribų. Didžiausią autoritetą – tarsi pirmas tarp lygių – turėjo Živinbudas, mat 1219 m. sutarties dalyviai jam pirmajam pagarbiai leido patvirtinti taiką ir prisiekti.

Lietuvių visuomenės viršūnių pirmtakai iki tol buvo įveikę turtėjimo, socialinės diferenciacijos etapus, socialiai ir materialiai atsiskyrę nuo savo prastesnės kilmės ir jau pavaldžių gentainių, patys valdė atskiras lietuvių žemes. 1219 m. sutarties kunigaikščiai aukščiausią padėtį

visuomenėje paveldėjo, o ne užtarnavo ar prasisiekė. Jų vieta hierarchijoje ir visuomenėje buvo garantuota kilmės, karinės jėgos (kariaunos), valdomos žemės nuosavybės, gerai apgalvoto giminiavimosi ir sukaupto turto. Lietuvių tarmių ir papročių artumas lengvino vienijimąsi. Lietuvių diduomenė jungdavosi plėšikiškiems grobiamiesiems žygiams į kaimynų žemes Livonijoje, Rusioje ir Lenkijoje, kunigaikščiams turėjo rūpėti bendri susitarimai, kad jų žemėmis ir vandenimis prekes gabentų pirkliai ir kad iš to gautų sau naudos (per muitus ir rinkliavas). Nors tikslių duomenų stokojame, galima manyti, kad lietuvių žemių gyventojų mokesčius (pasėdžius, vaišes, dovanas) žemių kunigaikščiai periodiškai paimdavo sau. Išlikusi lietuviška tų mokesčių pavadinimų sistema – pasėdis, viešė (vaišės), mezliava, kiemas – liudija, kad ikivalstybiniai gyventojų mokesčiai žemės diduomenei visame krašte buvo labiau panašūs ir vienijantys lietuvius nei skaldantys. Už gimstančios Lietuvos ribų auganti krikščioniška vokiečių kolonija Rygoje savaime skatino imtis bendrų atsakomųjų veiksmų, nes lietuvių diduomenė kontroliavo ir dvasinį savo gentainių gyvenimą, todėl pati sprendė dėl valdinių konfesinės priklausomybės. Kolektyvinė kunigaikščių valdžia su autoritetingu vyresniuoju monarcho pozicijos dar nesteigė, bet aišku, kad lietuvių žemės, kaip ir jų diduomenė, jau pasiekusios vienybę ir integralumą, ir didžiojo kunigaikščio valdžia – jau akivaizdžius kontūrus įgyjantis šansas vienam iš jų. Juo pasinaudojo Mindaugas, vienas iš sutarties dalyvių, vyriausiųjų kunigaikščių, kai kurių amžininkų liudijimu – asmeninės charizmos nestokojanti asmenybė.

Kolektyvinis Lietuvos žemių valdymas ėmė byrėti nuo tada, kai Mindaugas tapo giminės senjoru ir Saulės (Šiaulių) mūšyje 1236 m. rugsėjo 22 d. buvo sutriuškinta Kalavijuočių ordino ir krikščionių piligrimų kariuomenė. Po vyresniojo brolio Dausprungo mirties XIII a. ketvirto dešimtmečio viduryje Lietuvos žemės dalis turėjo atitekti jo nepilnamečiams sūnums Tautvilui su Gedivydu ir dukteriai. Kol Dausprungaičiai buvo nepilnamečiai (apie 1235–1248 m.), Mindaugas visą Lietuvos žemę valdė vienas. Jis išplėtojo energingą karinę-politinę veiklą už Lietuvos ribų. Išnaudojant gerus santykius su Haličo-Voluinės kunigaikščiu Danilu Romanovičiumi, iš plėšikiškų žygių lenkų ar Danilui priešiškose rusėnų žemėse turtėjo lietuvių kariaunos, taip pat ir pats Mindaugas. Vyriausiasis Lietuvos žemės kunigaikštis po truputį užvaldė jotvingius, pirmiausia šiaurinius, Dainavą, gal ir Skalvą su Nadruva, užėmė svarbų amatų ir tarptautinės prekybos centrą Naugarduką su kitais Nemuno aukštupio kairiakrančių intakų rusiškais miestais – Gardinu, Valkavysku, Slanimu, Zditovu. Nusistovėjo glaudūs asmeniniai ryšiai su žemaičių kunigaikš-

čiais Erdvilu (Gerdvilu) ir Vykintu, mat Mindaugo kariuomenės žygio į kuršių pilį Embūtę 1244 m. pabaigoje – 1245 m. maršrutas iš pradžių ėjo per Žemaitiją. Savo politinius siekius Kurše Lietuvos kunigaikštis slaptais susitarimais galėjo derinti su Pamario kunigaikščiu Sventopelku, remiančiu prūsų sukilimą prieš Vokiečių ordiną. Spėjami trumpalaikiai kontaktai su Pamario kunigaikščiu šiek tiek nušviečia stiprėjančio Lietuvos kunigaikščio politinius interesus ir veiklos mastą už krašto ribų. Augantis autoritetas, įtaka ir telkiama galia plėtė Mindaugo valdžią ne tik Lietuvoje, bet ir kitose etninėse lietuvių žemėse. Be to, sena tradicija, ryškėjanti XIII a. pirmųjų dešimtmečių istorijos šaltiniuose, ir iš dalies jau paties Mindaugo nustatomos sąlygos iš kitų kunigaikščių reikalavo paklusnumo vyriausiajam Lietuvos žemės kunigaikščiui.

Dievai ne visada buvo palankūs savo išrinktajam Mindaugui. Jis neišvarė iš Kuršo po Saulės katastrofos popiežiaus pastangomis atgaivinto Livonijos ordino, prūsus paliko vienus kovoti su krikščionimis. Lietuvos kunigaikščio galimybes įsitvirtinti Jotuvoje 1246–1248 m. gerokai suvaržė Haličo-Voluinės, Mazovijos ir Kujavijos kunigaikščių ekspansija tame krašte. Naugarduko užvaldymas skaudžiai palietė Haličo-Voluinės kunigaikščių interesus. Monarchine virstančiai Mindaugo valdžiai pavojingų varžovų atsirado ir visai šalia – tarp giminaičių [**102**]. Pilnametystės sulaukusių Dausprungaičių netenkino esama padėtis savose valdose. Jie liovėsi klausę dėdės ir ėmė siekti atgauti savo kilmės vertą padėtį Lietuvoje: tarp Lietuvos žemės kunigaikščių brendo kivirčas. Nėra paprasta atskleisti jo dalyvių elgesio motyvus, bet tolesnių įvykių eiga liudija, kad Mindaugas ryžosi karine jėga įtvirtinti savo valdžią visoje Lietuvoje, o jam trukdė brolėnai Tautvilas ir Gedivydas su dėde – žemaičių kunigaikščiu Vykintu. Juos palaikė galingasis Haličo-Voluinės valdovas Danilas, su kuriuo Dausprungaičius susiejo svainystė. Siekdamas tam tikros naudos sau, vienu metu Mindaugas gal ir pritarė Dausprungaitės ištekinimui už Danilo į Haličą, bet negalėjo nenumatyti, kad varžovų svainis konflikte dėl valdžios pirmiausia padės savo naujiesiems giminaičiams.

Daugiau ar mažiau savarankiški aukštos kilmės kunigaikščiai ir didikai Mindaugui kėlė pavojų. Dėl spaudimo ar net prievartos įtvirtinant savo valdžią visoje Lietuvoje Mindaugas ir jo šalininkai sulaukdavo pasipriešinimo. Konfliktai pasuko itin pavojinga kryptimi – valdžios priešai pradėjo ieškoti pagalbos pas kaimynus, pirmiausia pas Livonijos ordino brolius. Rygoje Mindaugas buvo laikomas nuožmiu krikščionių priešu. Apie 1246 m. įsižiebė diduomenės kovos šiaurės rytų Lietuvoje (tarp Upytės ir Nalšios žemių). Ten su Mindaugo seserėnu Lengveniu susivaidijo

[102]

Mindaugo giminė

	Dausprungas vyresnysis kn., † prieš 1235, žm. žemaičių kn. Vykinto sesuo			**Mindaugas** dk apie 1236–1253, 1261–1263, Lietuvos karalius 1253–1261, † 1263, žm. 1. N, 2. Morta, kn. Vismanto Bulionies našlė, † 1262				**N** sesuo vr. Nalšios kn.	**N** sesuo
Tautvilas Polocko kn. prieš 1262, † 1263	**Gedivydas (Edvydas)**	**N** dkr. vr. Danilas Romanovičius, Haličo-Voluinės, kn., Rusios karalius 1253, † 1264	1. **N** dkr. vr. Haličo kn. Švarnas, Danilo Romanovičiaus sūnus iš 1 snt., † prieš 1268 pab.	1. **Vaišelga** Ldk 1264–1267, † 1267	2. **Ruklys** † 1263	2. **Rupeikis** † 1263	2. **Girstutis** mn. 1254	**Lengvenis** † prieš 1260	**Treniota** Ldk 1263–1264, † 1264
		Mstislavas II Danilovičius 1247/50–1289/1308							

Ldk – Lietuvos didysis kunigaikštis; dk – didysis kunigaikštis; kn. – kunigaikštis; mn. – minimas; † – mirė; snt. – santuoka; 1. – pirma santuoka, pirmos santuokos palikuonys; 2. – antra santuoka, antros santuokos palikuonys; žm. – žmona; vr. – vyras; dkr. – dukra; N – nenustatytas asmuo.

broliai Dučius, Gineika ir Milgerynas, nesunkiai gavę Livonijos brolių paramą. Jie net buvo paėmę Lengvenį į nelaisvę.

Lietuvos kunigaikštis Mindaugas pirmas pradėjo atvirą karą dėl aukščiausios valdžios lietuvių žemėse. 1248 m. jis Tautvilą, Gedivydą ir jų dėdę Vykintą pasiuntė kariauti į Rusią prie Smolensko. Pats Lietuvoje užvaldė jų žemes, kiemus, pilis – visą kilnojamąją ir nekilnojamąją nuosavybę, išsiuntė savo karius nužudyti brolėnų kartu su dėde. Tie išsigelbėjo pas svainį Danilą Haliče. Danilas atmetė Mindaugo prašymą negloboti Dausprungaičių ir kartu su Vykintu subūrė stiprias pajėgas karui su Mindaugu. Su Vykinto ir Tautvilo kariaunomis prieš Mindaugą pakilo šiaurės vakarų Žemaitija, jotvingiai. Daliai šių pajėgų kovingumo įkvėpė Vykinto atgabentos gausios Danilo dovanos. Pats Danilas įsakė savo kariuomenei pulti Mindaugo valdomą Naugarduką su Slanimu, Valkavysku, Zditovu. Netrukus Tautvilo vadovaujami, kumanų kariais sustiprinti rusėnai pasirodė Lietuvoje. Sąjungininkai įkalbėjo Livonijos ordino brolius padėti

* Pagal Gudavičius, E., *Mindaugas*, Vilnius, 1998; Paszkiewicz, H., *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa, 1933; Dąbrowski, D., *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań–Wrocław, 2002, p. 174–180.

[103]
Rygos vyskupo Mikalojaus 1237 m. antspaudas. Litografija, XIX a.

Tautvilui. Šis, kaip koalicinių jėgų palaikomas kandidatas į Lietuvos sostą, iš vyskupo Mikalojaus 1250 m. Rygoje priėmė krikštą ir tapo vyskupo lenininku [**103**].

Livonijos ordino magistras Andriejus Štirietis širdyje neturėjo būti patenkintas vyskupo ir Tautvilo sandėriu, nes visa karo su Mindaugu našta užgulė Ordiną. Be to, broliai nenoriai priėmė Danilo tarpininką Vykintą: anot Haličo-Voluinės metraščio, „tik dėl tavęs [Danilo] sudarysime taiką su Vykintu". Tyrinėtojai spėja, kad Vykintas buvo Saulės mūšio nugalėtojų kariuomenės vadas.

1.4. Lietuvos Karalystė

Mindaugas rimtai apmąstė savo valdžiai iškilusį pavojų. Reikia manyti, kad paklaūsė krikščionybei palankių lietuvių didikų patarimo taikytis su Ryga ir krikštytis. Mindaugo pasiuntinys buvo nusiųstas pas Ordino magistrą. Meistriškai pasinaudodamas Livonijos vyresnybėje tvyrančia įtampa, dėl visų svarbių reikalų politiniu partneriu 1250 m. antroje pusėje Mindaugas pasirinko Ordino magistrą Andriejų Štirietį, vėliau jį pasikvietė į svečius. Lietuvoje jie susiderėjo dėl abiem pusėms svarbiausių dalykų. Mindaugas sutiko krikštytis ir magistrui tarpininkaujant iš Šventojo Tėvo priimti karaliaus vainiką, kaip garbingą aukščiausios valdžios Lietuvoje ženklą, ir aukščiausią Europoje monarcho titulą (plačiau žr. II.4.5).

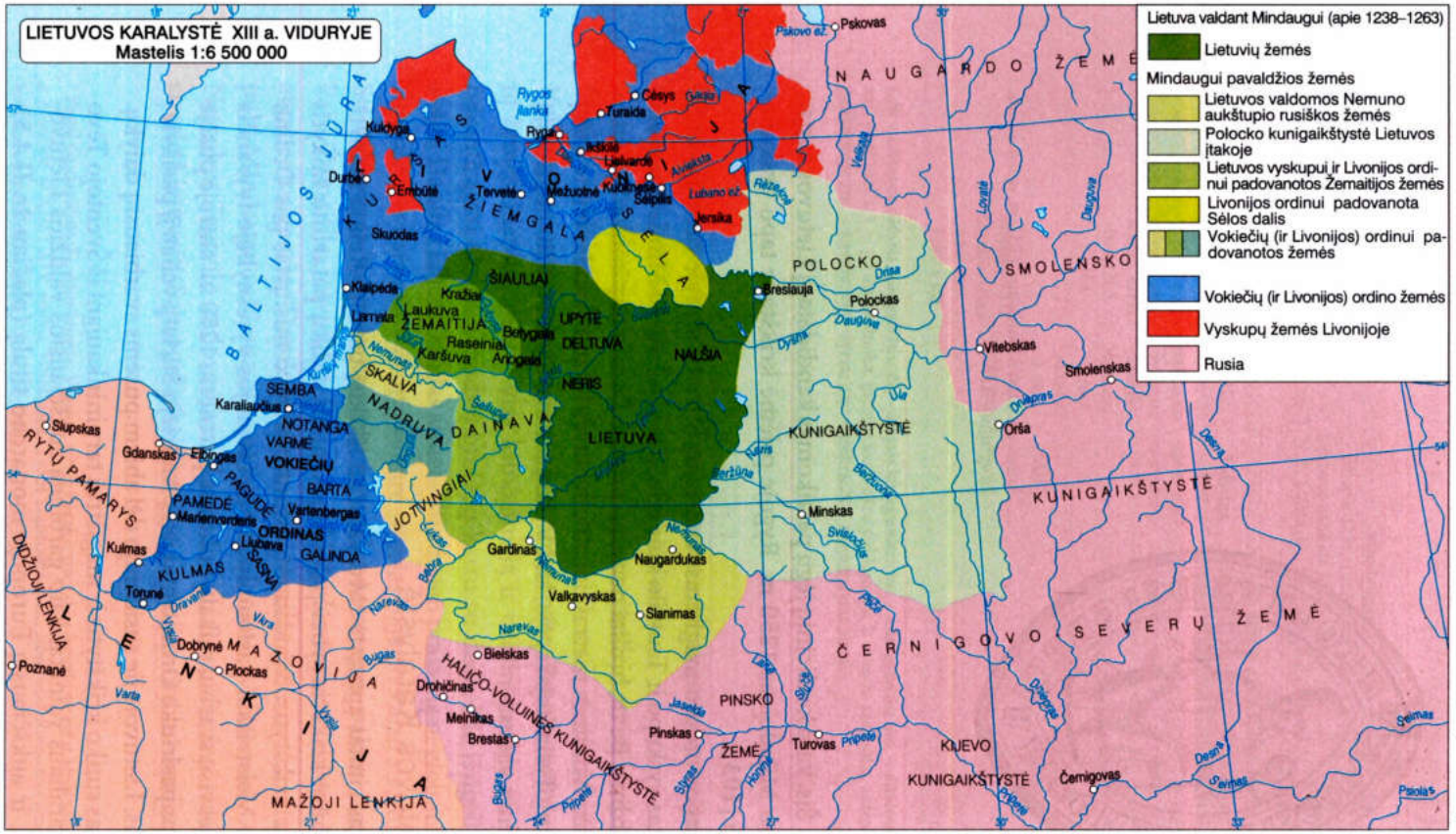

[104]
Lietuvos karalystė XIII a. viduryje

Lietuvos kunigaikštis pažadėjo atsilyginti Ordinui žemių dovanojimu ir karališku palankumu bei dėmesiu. Ordino magistro pasiūlymas Mindaugui buvo puiki politinė išeitis iš sunkios padėties. Vasalinio ryšio su popiežiumi sukūrimas garantavo jam suverenią teisėto monarcho valdžią Lietuvoje, neribojamą, kaip Tautvilo atveju, pavaldumo Rygos vyskupui ar ankstesnių popiežiaus ir imperatoriaus Lietuvos užkariavimo koncesijų. Andriejaus Štiriečio asmenyje Mindaugas trejiems metams įgijo draugą, padedantį orientuotis sudėtingoje krikščioniškų kraštų politikoje. Buvo apriboti ambicingi Rygos arkivyskupo Alberto Sverberio planai pajungti Lietuvos vyskupiją Rygos vyskupijai (1251 m. – arkivyskupijai), kai sužlugo karinis politinis Tautvilo „projektas". Galop dėl per daug glaudaus Lietuvos karaliaus ir magistro Andriejaus Štiriečio bendradarbiavimo Vokiečių ordino vyresnybėje ir tarp brolių kilo nepasitenkinimas, todėl magistras 1253 m. rudenį pasitraukė iš pareigų.

Pirmoje 1251 m. pusėje Mindaugas su valdiniais pagonimis pasikrikštijo, išsiuntė su Ordino pasiuntinybe pasiuntinį Parbų iš Neries pas popiežių Inocentą IV. Serija 1251 m. liepos 15–17 d. bulių Šventasis Tėvas pritarė visiems Mindaugo prašymams. Naujakrikščio valdomas kraštas ir turtai tapo Šv. Petro Sosto lenu, t. y. popiežių nuosavybe, ją gavo valdyti Mindaugas ir jo šeima (žmona su vaikais). Kita liepos 17 d. bule Inocentas IV savo Lietuvos leną paskelbė karalyste [**104**] ir įpareigojo Kulmo vyskupą Heidenreichą jos karaliumi vainikuoti Mindaugą [**105**]. Be to, Inocentas IV Kulmo vyskupui nurodė paskirti Lietuvai vyskupą ir įpareigoti Mindaugą skirti žemės vyskupo katedros statybai. Bulėse Kulmo ir visiems Livonijos vyskupams primenama, kad netrukdytų Mindaugui su Dievo pagalba „išplėšti" žemių iš aplinkinių pagonių rankų ir prijungti prie Lietuvos, Apaštalų Sosto leno. Taip būsimas Lietuvos karalius Mindaugas įstojo į Kristaus tikėjimo platintojų gretas. Lietuva oficialiai tapo krikščioniška Europos valstybe.

Vainikavimas, vyskupo skyrimas ir katedros statyba užtruko. Mindaugo priešų stovykla dar tęsė kovą. Likęs vien su Rygos vyskupo pagalba Mindaugo brolėnas Tautvilas spruko pas dėdę Vykintą į Žemaitiją, kur telkėsi Mindaugo priešai – Vykinto žemaičiai, jotvingiai ir Danilo kariai su kumanais (polovcais). Šios stovyklos dar kariavo, ir Mindaugas, remiamas Livonijos ordino pajėgų, 1252 m. laimėjo. Tautvilas su Gedivydu pasitraukė pas svainį Danilą į Haličą, Vykintas žuvo, priešišką šiaurės vakarų Žemaitijos diduomenę Mindaugas papirko gausiomis dovanomis. Jotvingiai pasitraukė su Tautvilu ir pasiduoti Mindaugui nesirengė.

[105]
Popiežiaus Inocento IV 1251 m. bulių Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Mindaugui nuorašas iš Vatikano slaptojo archyvo

Haličo-Voluinės kunigaikščiui Danilui teko atsisakyti plano pašalinti Mindaugą nuo Lietuvos sosto. Vargu ar šiuo atveju galime kalbėti apie Šventojo Tėvo įsikišimą derantis dėl bažnytinės unijos: 1246 m. gelbėdamasis nuo totorių grėsmės, Danilas gavo popiežiaus palaikymą, kai pažadėjo savo krašto Stačiatikių bažnyčią padaryti pavaldžią Šv. Petro Sostui. 1252 m. Danilas atmetė Mindaugo pasiūlymą taikytis ir susigiminiuoti. Tačiau nuo Lietuvos reikalų nutolo dėl kitų priežasčių: 1253 m. vasarą kartu su Vengrijos karaliumi ir lenkų kunigaikščiais įsivėlė į kovą dėl Austrijos hercogo įpėdinystės, be to, artėjo į pabaigą derybos su popiežiumi dėl Haličo-Voluinės ir Romos Bažnyčių unijos, kurią įtvirtinti turėjo Danilui siūloma karaliaus karūna. Danilas neskubėjo karūnuotis, iš popiežiaus pageidavo apsaugos nuo totorių, kurie jo valdžiai neabejotinai kėlė didesnę grėsmę nei Mindaugo Lietuva.

[106]
Rygos arkivyskupo Alberto Sverberio 1254 m. antspaudas. Litografija, XIX a.

Mindaugas įtvirtino valdžią visoje Lietuvoje ir surengė karūnavimo iškilmes 1253 m., kaip spėja istorikai, liepos 6 dieną. Jį kartu su žmona Morta Kulmo vyskupas Heidenreichas karūnavo Rygos amatininkų pagamintais karališkais vainikais, atgabentais Livonijos ordino magistro Andriejaus Štiriečio vadovaujamos pasiuntinybės. Ceremonija įvyko dabar nežinomoje Lietuvos vietovėje, turbūt kurioje nors Mindaugo pilyje. Tai ne Vilnius su čia pastatyta mūrine katedra – nėra jokių patikimų duomenų – ar labai vėlyvų istorijos šaltinių nurodomas Naugardukas. Karūnavimo proga karalius dosniai atsidėkojo savo naujiems draugams Livonijoje. Ordinui buvo užrašyta dalis pietų Žemaitijos ir Dainavos (jotvingių) žemių, Nadruva, Rygos miestiečiams ir pirkliams pažadėta laisvos prekybos Lietuvoje privilegija. Tuo metu karalius Mindaugas ėmėsi kurti krikščionišką Lietuvos vyskupiją su savarankišku vyskupu. Kandidatu pasirinko Livonijos ordino kunigą Kristijoną, kuris karalių ruošė krikštui ir, matyt, pakrikštijo. Po metų Kristijonas konsekruojamas Lietuvos vyskupijos ganytoju ir duoda ištikimybės priesaiką popiežiui, nors Rygos arkivyskupas Albertas Sverberis ketino naująją vyskupiją padaryti pavaldžią Rygos arkivyskupijai – netgi buvo priėmęs vyskupo Kristijono priesaiką [**106**]. Karalius apdovanojo vyskupą žemėmis Žemaitijoje. Gniezno arkivyskupas Pelka tuo pat metu lietuvių vyskupu įšventino lenkų dominikoną Vitą. Rinktis jo kandidatūrą arkivyskupui galėjo patarti Mazovijos kunigaikštis Siemovitas, draugavęs su Vokiečių ordinu ir turėjęs savų christianizacinių siekių Jotvingiuose, gal ir lietuvių periferinėse žemėse.

Veikiausiai Vitas tapo misijiniu vyskupu ir netrukus pasitraukė iš pareigų, nes neturėjo didesnės politinės paramos – nei Mindaugas, nei popiežius dėl suprantamų priežasčių negalėjo jo palaikyti. Savo nesėkmes krikščionininant lietuvius Vitas išdėstė neišlikusioje ataskaitoje Šventajam Sostui *Apie apgailėtiną krikščionių padėtį Lietuvoje*. 1255 m. kovo 1 d. popiežius Aleksandras IV savo bule atleido Vitą iš vyskupo pareigų palikdamas jam Lietuvos vyskupo titulą.

Europos rytuose 1253 m. atsirado krikščioniška lietuvių Karalystė (Gudavičius, E., 1998, p. 211–283). Vėlų rudenį Drohičine popiežiaus atsiųsta karūna rusėnų karaliumi vainikavosi Haličo-Voluinės kunigaikštis Danilas. Lenkų kunigaikščiai jam pažadėjo pagalbą prieš totorius, todėl jis su savo Haličo Bažnyčia ryžosi paklusti popiežiaus valdžiai. Inocentas IV savo gyvenimo saulėlydyje turėjo džiaugtis: Rytų ir Vidurio Europoje nuožmių pagonių žemių vietoje atsirado krikščioniškos karalystės arba vienuolių karių ordino valdos, atskalūnai stačiatikiai jau pradėjo grįžti pas motiną Romos bažnyčią, Romos karaliaus ir imperatoriaus įtaka katalikų kraštuose buvo apribota, pagaliau krikščionys bendromis pastangomis galėjo atremti grėsmingus totorius. Taip klostantis europinei politinei konjunktūrai, Mindaugas ir Danilas 1254 m. susitaikė. Daugiau nuolaidų padarė Lietuva. Mindaugas perdavė Danilo sūnui Romanui Naugarduką, svarbiausią miestą rusėniškose žemėse prie Nemuno aukštupio intakų, pats likdamas visos teritorijos suverenu. Sūnų Vaišelgą išsiuntė pas Danilą į Cholmą. Yra nuomonių, kad Mindaugaitis ten atsidūrė kaip įkaitas (Vilkul, T., p. 265–267). Be to, ištekino dukterį už kito Danilo sūnaus – Švarno.

Įsisiaudusios tarp dviejų naujų karalysčių ir neįtikėtinai sustiprėjusio Vokiečių ordino, šiame Rytų Europos krašte liko dvi paskutinės pagoniškos salos – Jotuva (Dainava) ir Žemaitija. Karalius Mindaugas nesiėmė pagonių krikštytojo vaidmens. Savo teises Jotvingiuose ilgainiui padovanojo Ordinui. Žemaitijos krikštą Lietuvos karalius užleido Livonijai. Keliais etapais visas kraštas buvo padovanotas Livonijai (1253, 1257 ir 1259 m.) ir Lietuvos vyskupui (1254 m.). Žemaičiai nepritarė Mindaugo krikštui ir draugystei su Livonija. Ordinas iškėlė nesudėtingą tikslą – jėga laimėti krikščionybei nuožmius pagonis žemaičius, nes taikus „mindaugiškas" krikštas Žemaitijoje neįgyvendinamas. „Šiai [Dievo žodis] niekada nebuvo skelbtas be kalavijo", – veikale *Apie totorių kilmę* (1253 m.) rašė Mindaugo karūnavimo iškilmių liudytojas (*Mindaugo knyga*, p. 87). 1254 m. vyskupas Kristijonas, negalintis patekti į Mindaugo dovanotas Žemaitijos beneficijas, viską su bažnytine dešimtine perleido Livonijos or-

dino broliams, jau turintiems karaliaus dovanotų žemių Žemaitijoje. Nors Ordinas gavo žemaičių christianizacijos teisę, jam neužteko jėgų žemaičiams užvaldyti. Nuo 1258 m. į talką atėjo Vokiečių ordinas. Iš Lietuvos Ordinas pagalbos nesulaukdavo. Mindaugui net buvo paranku kurstyti žemaičius prieš Livoniją, nes pats vengė sunkios karališkojo suvereniteto įtvirtinimo kovos: žemaičiai nepritarė Mindaugo krikštui ir draugystei su Livonija. Išnaudodamas žemaičių pasipriešinimą, jis sėkmingai ten įklampino vokiečius. Tuo tarpu karaliaus baronai, pirmiausia seserėnas Treniota, palaikė ryšius su žemaičiais, pavyzdžiui, prekiaudavo ir, galima manyti, slapta žemaičius remdavo, įkvėpdavo kovai.

Karą pradėjo Livonijos broliai, 1253 m. užpuolę žemaičius, kurie trukdė Klaipėdos pilies statyboms. Tolesnius krikščionių veiksmus keleriems metams sustabdė Sembos užkariavimo rūpesčiai. Žemaičiai puikiai suprato, kad be Lietuvos pagalbos prieš Ordiną neatsilaikys. Vienydamiesi patys, jie išsirinko karo vadą – didiką Algminą (Almeną). Jis išdėstė politinės ir karinės strategijos planą: priversti karalių Mindaugą nutraukti taiką su Ryga. Siekiant šio tikslo efektyviausias atrodė krikščioniško Kuršo puolimas. Žemaičiai manė, kad galimybė smogti nemėgstamiems kuršiams Mindaugą suvilios labiau už taiką ir draugystę su krikščionimis, t. y. ketino suteikti karaliui progą užvaldyti Kuršą. 1256 m. žemaičių kariuomenė įsiveržė į menkiau saugomas pietų Kuršo žemes ir jas smarkiai nuniokojo, išsigabeno didelį karo grobį. Nors Žemaitija sulaukė Ordino keršto žygio, krikščionys krašte nesugebėjo įsitvirtinti. 1257 m. Livonijos vyresnybė priėmė žemaičių dvejų metų paliaubų pasiūlymą tikėdama, kad šie ims palankiau žiūrėti į krikščionybę. Tačiau baigiantis paliaubų terminui žemaičiai pirmieji atnaujino karo veiksmus Kurše. Livonijos ordinas iš pradžių buvo priverstas gintis: 1258 m. antroje pusėje patyrė skaudų pralaimėjimą prie Skuodo (žuvo 33 riteriai). Tai paskatino žiemgalius išvyti iš krašto Ordino pareigūnus. Livonija ėmė savo karo taktiką derinti su Vokiečių ordino magistru. Žiemgaloje buvo pastatyta Duobelės pilis, o žemaičių veiksmams suvaržyti Livonijos ordino magistras Burhardas iš Hornhauzeno kartu su kryžiuočių pajėgomis 1259 m. pastatė Šv. Jurgio pilį Karšuvoje (netapatintina su Jurbarku). Žemaičiai šalia Livonijos pilies skubiai pastatė savo ir atkirto krikščionių įgulą nuo saugaus užnugario, maisto ir kitų išteklių tiekimo turbūt iš arčiausiai esančios Klaipėdos.

Šv. Jurgio pilies įgulos padėčiai sunkėjant, Livonijos magistras Burhardas iš Hornhauzeno ir Vokiečių ordino krašto maršalas Henrikas Botelis (su krašto magistro žinia) 1260 m. vasaros pradžioje suplanavo

didelį karo žygį į Žemaitiją – ketinta apginti brolius Karšuvoje. Kryžiuočių kariuomenei, susidedančiai iš 30 brolių ir pamedėnų, notangų, varmių, sembų, vadovavo maršalas, o Livonijos, suburtai iš brolių, piligrimų, danų karaliaus karių iš Talino, estų ir kuršių, – Livonijos magistras. Kariuomenės susijungė Klaipėdoje. Tačiau karo taktikos sąlygas diktavo žemaičiai. 4000 jų karių įsiveržė į neginamą Kuršą ir privertė Ordino kariuomenę žygiuoti ten. Ryžtis iš esmės keisti žygio tikslą privertė nepatikima kuršių laikysena. Šių pyktį sukėlė krikščionių kariuomenės naujakrikščių prūsų nenoras atiduoti anksčiau į žemaičių nelaisvę paimtus belaisvius kuršius, nors Ordino broliai kuršius palaikė, ir kariuomenė nužygiavo ginti Kuršo nuo žemaičių. Žemaičių ir Ordino kariuomenės susitiko prie Durbės ežero liepos 13 dieną. Puolimą pradėjo broliai. Išlikę šaltinių siužetai liudija, kad kuršiai buvo galutinai nusprendę pasitraukti iš mūšio. Ilgai nelaukdami jie taip ir pasielgė: vokiečiai su pagalbininkais ne tik susirėmė su žemaičiais rikiuotės priekyje, bet ir patyrė kuršių smūgį į užnugarį, tuomet pradėjo trauktis estai, dalis prūsų. Ordino pajėgos pakriko. Žemaičiai su kuršiais perskėlė jas į dvi dalis, vieną apsupo ir sutriuškino, kitą pabirusią ėmė persekioti po apylinkes ir miškus. Mūšyje žuvo Livonijos ordino magistras, Vokiečių ordino maršalas, 150 brolių riterių, daugybė karių piligrimų. Žemaičiai laimėjo didelį grobį, ypač žirgų ir ginklų.

O Lietuvos karalius Mindaugas visą krikščionišką misionierišką energiją nukreipė į Rusios žemių grąžinimą katalikybei, t. y. į teritorinę ekspansiją. 1255 m. kartu su Haličo-Voluinės kunigaikščiu Danilu surengiamas didelis žygis per Vozviaglį į Kijevą. Rengimasis buvo kruopščiai suplanuotas: iš popiežiaus Aleksandro IV Mindaugas gavo kovo 6 d. datuojamą bulę, kuria patvirtinta jo teisė pajungti užkariautas rusų žemes, kad tapus jų valdovu gretimus pagonių ir netikėlių kraštus būtų lengviau laimėti Kristaus tikėjimui. Mindaugas užsimojo net prieš totorius. Žygis lietuviams baigėsi katastrofa. Į Kijevą net nenužygiuota. Lietuviai vėlavo, todėl rusėnai anksčiau užėmė ir apiplėšė Vozviaglį. Neradę grobio, lietuviai ėmė plėšikauti Voluinėje ir buvo sutriuškinti. Žuvo Mindaugo karvedys Kvalas ir rinktinė lietuvių karaliaus kariauna. Pralaimėjimas pakirto karaliaus Mindaugo misionieriavimo galimybes. Atšalo jo draugystė su Danilu. Kita vertus, totoriams teko rimčiau įvertinti jėgas, kurias du Rytų Europos karaliai, remiami popiežiaus, galėjo sutelkti prieš juos.

Nebuvo ramu Mindaugui ir savo karalystėje. Dėl pagonių pasipriešinimo christianizacija vyko vangiai, Kristaus tikėjimui ištikimų karaliaus baronų sluoksnis tankėjo lėtai. Popiežius Aleksandras IV 1255 m. kovo 7 d. bulėje prašė Mindaugo apginti savo vyskupą nuo puldinėjančių pagonių,

[107]
Lietuvos karaliui Mindaugui priskiriamas antspaudas prie 1255 m. Sėlos dovanojimo Livonijos ordinui akto. XX a. pr. nuotrauka

tarp kurių būta net karaliaus valdinių. Tais pačiais metais Lietuvos vyskupas Kristijonas gavo leidimą laikyti mišias ir klausyti išpažinčių Livonijos, Prūsijos ir Vokietijos kraštuose, kurie ribojasi su jo vyskupija, kitaip tariant, Kristijonas ėmė trauktis iš Lietuvos. Mindaugo pašonėje radosi ir stiprėjo jaunų didikų, karaliaus giminaičių, grupuotė. Kaip žemaičiai, jie nepritarė taikai su Livonija ir karaliaus Mindaugo nuolaidumui, Lietuvos valdovą įsivaizdavo kaip negailestingą Ordino priešą ir kaimyninių baltų genčių valdovą, pirmiausia – Livonijos ir Dainavos (jotvingių). Iš jų ypač išsiskyrė karaliaus seserėnas Treniota, gabus karvedys, palaikantis ryšius su žemaičiais. Prie jo dėjosi Nalšios kunigaikštis Daumantas, karaliaus svainis, ir senas varžovas Tautvilas, Polocko kunigaikštis. Karalius Mindaugas nebuvo aklas, stengėsi stiprinti savo valdžią ir ieškojo paramos. Paskelbė įpėdinį: 1255 m. kovą popiežius jam leido vieną iš sūnų – ne Vaišelgą – karūnuoti antruoju Lietuvos karaliumi. Siekdamas įveikti po pralaimėjimo prie Vozviaglio krašte kilusį nepasitenkinimą, Mindaugas vis labiau rėmėsi Livonijos ordino broliais: kai kurie jų kūrėsi pilyse (kiemuose) Lietuvoje. Už pagalbą kovoje su užpuolikais ir tikėjimo priešais 1255 m. spalį Ordinui padovanojo dalį Lietuvos valdomos Sėlos [**107**]. Vidaus ir išorės rūpesčių kamuojamo karaliaus Mindaugo Karalystei apkarpytais pakraščiais liko šiaurėje įsikibti Šventosios, pietuose – Nemuno upės. Dainava ir Žemaitija buvo prarastos, Naugarduką valdė rusėnas Romanas, Polocką – senas varžovas dėl valdžios Tautvilas. Didikus ir liaudį erzino vokiška Mindaugo aplinka, nuo kurios jis darėsi vis labiau

priklausomas. 1257 m. vėl padovanojo Livonijai dalį Žemaitijos – kaip rašoma donacijoje, už karaliui suteiktą pagalbą kalaviju, prieš jo asmeninius, įpėdinių ir tikėjimo priešus sutelktais kariais. Mindaugo padėtis sunkėjo, karalius nusilpo kaip strategas ir politikas.

Todėl vis dažniau jam prideramus darbus sėkmingai atlikdavo ir šlovę susižerdavo kiti. 1258–1259 m. Lietuvą užgriuvo Burundajaus vadovaujami totoriai. Jie jau šeimininkavo Haličo-Voluinės kunigaikštystėje, todėl iš ten vedėsi ir rusėnų kariuomenę. Kariauta Lietuvos ir Nalšios žemėse. Lietuvos Karalystė atsilaikė. Karalius net nesikišo į karo veiksmus, sugebėjo išsislapstyti pilyse. Gynybai vadovavo brolėnas Tautvilas ir iš Danilo globos pasprukęs sūnus Vaišelga, pačiupęs į nelaisvę Naugarduko kunigaikštį Romaną. Totoriai savo tikslą pasiekė – galutinai sukiršino abu regiono karalius. Ypač nukentėjo Danilas, kurio kraštas patyrė didelių materialinių ir karinių nuostolių. Pats karalius slapstėsi Vengrijoje. Mindaugo karališkoji valdžia išliko, tačiau jo varžovai šalies viduje, atsilaikę prieš totorius, stiprėjo – teliko sulaukti progos, patogių aplinkybių ir mesti iššūkį. Vaišelga nesirengė stoti į tėvo šalininkų gretas, jis dar pas Danilą priėmė stačiatikių krikštą, grįžęs įsikūrė vienuolyne tarp Naugarduko ir Lietuvos ir užsivėrė nuo šio nuodėmingo pasaulio.

Po karo su Burundajumi Mindaugas nekeitė savo politikos, tvirtai laikėsi taikos su Livonija. Kita vertus, greta jo valstybės vyko dramatiški pokyčiai. Atkariauti totorių suniokotas Haličo-Voluinės žemes 1260 m. siekė kryžiuočiai, išsirūpinę popiežiaus leidimą, t. y. misijinis vienuolių riterių ordinas ketino esmingai išplėsti savo karinę ir politinę įtaką dar didesniame Rytų ir Vidurio Europos regione. Tačiau žemaičių pergalė prie Durbės ežero 1260 m. liepos 13 d. sugriovė rytinės Baltijos kraštų valdovų ir Ordinų vyresnybės planus. Prasidėjus prūsų, kuršių, Saremos estų sukilimui, subraškėjo abiejų Vokiečių ordino šakų pamatai. Šiomis aplinkybėmis Mindaugo baronų, matyt, ir visos diduomenės nepasitenkinimas Lietuvos pasyvumu išaugo. Kartu sustiprėjo Treniotos įtaka, nes, atrodo, jis vienas iš nedaugelio turėjo teisę ir privilegiją tiesiogiai bendrauti su karaliumi ir palaikė ryšius su žemaičiais. Livonijos ordino informatoriai iš karaliaus dvaro siuntė neramias žinias magistrui apie Mindaugo seserėno veiklą, galimybes ir ketinimus. *Eiliuotoji Livonijos kronika* vėliau apibendrino: „Buvo kitas lietuvis, / kuris slapta jam pavydėjo / ir tiek pat draugų turėjo, / taip pat ir turtais / jis Mindaugui prilygo."

1261 m. vasarą Treniota atvedė pas Mindaugą Durbės mūšio nugalėtojų žemaičių pasiuntinius. Jie ragino karalių nutraukti taiką su krikščionimis, paskelbti karą ir sugrąžinti žemaičius savo valdžion. Tikino,

kad latviai ir lyviai irgi pasirengę jam pasiduoti ir grįžti prie pagonybės. Galima manyti, kad Treniotai ir žemaičiams pritarė įtakingi Mindaugo baronai. Kita vertus, karalius patyrė nemažą krikščioniškosios grupuotės spaudimą išlaikyti taiką su Livonija (Vokiečių ordinu), tai išsakė karalienė Morta, niekinamai lygindama Treniotą su beždžione. Vis dėlto Mindaugas atsimetė nuo krikščionybės ir pradėjo karą. Lietuvoje buvo įkalinti visi krikščionys, vietiniai ir kunigai, vienuoliai iš Livonijos, dalis jų žuvo. Treniota įgijo dar daugiau realios valdžios – tvarkė Mindaugo karinę ir su ja glaudžiai susijusią užsienio politiką. Kartu su karaliumi jis sudarė taiką su Naugardo kunigaikščiu Aleksandru Neviškiu, sutarė jungtinį žygį į Livoniją: 1261 m. Mindaugas su Treniota puolė Cėsius, 1262 m. Tautvilas su naugardiečiais dalyvavo žygyje į Tartu (Jurjevą), 1263 m. vasarį Tautvilas sumušė livoniečių pajėgas prie Daugavgryvos. Didžiulė Treniotos vadovaujama kariuomenė, 1262 m. birželį įsiveržusi į pavyslį (Mazoviją, Kulmą, Pamedę), labiausiai nuniokojo Vokiečių ordino sąjungininkę Mazoviją. Lietuva susigrąžino įtaką dalyje Dainavos. Atkuto ir pats Mindaugas, pradėjo puldinėti po totorių antplūdžio atsitiesiantį Haličo-Voluinės kunigaikštį.

Ta sėkmė karaliaus Mindaugo nedžiugino. Jį erzino Livonijos genčių palaikymo, kurį žadėjo Treniota su žemaičiais, stoka, sąjungininko Naugardo žemės kunigaikščio Aleksandro Neviškio nenuoseklumas. Kita vertus, pats laikėsi pasyviai – kaip sakė, „lai būna tai, kas lemta, Treniotos ir žemaičių aš patarimais seksiu". Treniota Lietuvoje darėsi pirmuoju kunigaikščiu, bet tapti valdovu jam jokių galimybių nebuvo, nes karalius turėjo sūnų – Ruklį, Rupeikį, Girstutį ir Vaišelgą. Mindaugas ir Treniota iš tiesų nepasitikėjo vienas kitu. Kaimynų istorijos šaltiniai mini, kad Treniota apsisprendė surengti sąmokslą – jėga atimti valdžią iš Mindaugo ir jo sūnų. Greitai atsirado bendrininkas – Daumantas, Nalšios kunigaikštis. Jį, savo svainį, karalius mirtinai įžeidė 1262 m., pakvietęs jo žmoną apraudoti velionės karalienės Mortos. Mindaugas paskelbė Mortos valią, esą Daumantienė turi likti auginti karaliaus vaikų, ir vėliau pasiėmė ją už žmoną. Be abejo, žinodamas, kokie įtempti karaliaus ir Treniotos santykiai, Daumantas su pastaruoju sudarė sąmokslą. Progos laukė metus. 1263 m. rudenį karalius išsiuntė savo karius ir Daumantą kariauti į Brianską. Treniota buvo Žemaitijoje. Daumantas pasitraukė iš kariuomenės, pavijo po savo valdas keliaujantį Mindaugą ir nužudė kartu su sūnumis. Vengdamas tokio likimo, Vaišelga iš savo vienuolyno skubiai spruko į Pinską. Iš Žemaitijos grįžęs Treniota atviliojo į Lietuvą Tautvilą, siūlydamas pasidalyti Mindaugo turtus. (Polocko kunigaikščio Tautvilo

vaidmuo rengiant sąmokslą nėra aiškus.) Mindaugo žudikai nesistengė grąžinti ikimindauginio valdymo, bet siekė įgyti tokią valdžią, kokią turėjo karalius. Vienijamų žemių masyvą – Lietuvą – norėjosi valdyti vienam. Treniotos ir Tautvilo varžybos dalijantis Mindaugo turtą – Daumantas nesikišo – baigėsi kruvina karaliaus seserėno pergale. Treniota skubėjo nužudyti Tautvilą, kol Polocko kunigaikštis nepasiuntė į dausas jo paties.

1.5. Monarcho valdžia XIII a. antroje pusėje – krizė, atkūrimas, įtvirtinimas

Treniota. 1263 m. pabaigoje tapęs Lietuvos valdovu, Treniota valdė vos pusmetį. Iš negausių jo trumpo valdymo istorijos šaltinių lyg ir matyti, kad ketino tęsti dar Mindaugo laikais pasirinktą karo su Vokiečių ordinu politiką: 1264 m. pradžioje prūsų, jotvingių ir lietuvių kariuomenė šturmavo Vėluvos pilį Semboje. Deja, neaišku, ar Vėluvos puolimą rengė Treniota. Istoriografijoje atkreipiamas dėmesys ir į popiežiaus Urbono IV 1263 m. gruodžio 31 d. bulę Krokuvos vyskupui, kurioje raginama patenkinti lietuvių ir kitų pagonių norą krikštytis ir statyti jų žemėse bažnyčias. Pasak Edvardo Gudavičiaus, tai galėjo būti lenkų pasaulietinės ir dvasinės vyresnybės veiklos vaisius, tačiau neatmestina Treniotos politinio manevro tikimybė – apeinant vokiečių dvasininkiją per lenkus užmegzti dialogą su popiežiumi ir ištraukti Lietuvą iš politinės izoliacijos, taip pat įgyti lietuvių didikų, krikščionių šalininkų, pasitikėjimą.

Vaišelga (Vaišvilkas). Klimpstant vidaus politikos rūpesčiuose, Treniotai pritrūko laiko savo valdžiai įtvirtinti. Nestipri ankstyvoji lietuvių monarchija sunkiai tvarkėsi su karinėmis-politinėmis žemių aristokratijos grupuotėmis, joms įveikti Treniota neturėjo galios. Per kelis mėnesius Mindaugo šeimos ir jos šalininkų Treniotai už nugaros Haličo-Voluinės kunigaikštystėje suregztas ir sėkmingai įvykdytas sąmokslas patvirtina naujojo Lietuvos valdovo valdžios silpnumą. Velionio Mindaugo tarnai, valdovo kiemo (domeno) žirgininkai, jį nužudė. Už jų stovėjo Vaišelga. Iš savo vienuolyno „tarp Naugarduko ir Lietuvos“ pasprukęs Vaišelga slapstėsi Pinsko kunigaikštystėje, be to, trejiems metams netgi „nusimetė stačiatikių vienuolio drapanas“ ir, nuodėmingos kerštо aistros apimtas, rengėsi kovai dėl valdžios tėvo sukurtoje valstybėje. Smurtinis Treniotos pašalinimas leido Vaišelgai 1264 m. grįžti į Lietuvą. Remiamas Mindaugo giminaičių Haliče-Voluinėje, žento Švarno su dukterėčios Dausprungaitės vyru, „brolėnu“ Danilu, jis sėdo į tėvo sostą. Sėkmingas žirgininkų

sąmokslas atkėlė vartus grįžtančiam, o rusiškųjų Lietuvos žemių kariai iš Naugarduko, globėjai pinskiečiai ir Haličo-Voluinės kunigaikščiai nutiesė kelią namo. Ten jis nebuvo labai laukiamas: net Lietuvos žemėje buvo teritorijų, kuriose Mindaugaičiui su pinskiečiais reikėjo iššudyti „daug priešų". Į Nalšią ir Deltuvą, kur telkėsi Daumanto Nalšiškio šalininkai, jis išsirengė tik sulaukęs kunigaikščio Švarno ir jo dėdės Vasilko pajėgų. Siūlydamas taiką ir paleisdamas dar Mindaugo Lietuvoje įkalintus krikščionis, šaukėsi Livonijos ordino magistro paramos. Norint įsitvirtinti tėvo soste svetimos kariuomenės pagalba Vaišelgai buvo esminė. Žemaičių, į dausas pasiųsto Treniotos draugų, pozicija tikrai negalėjo būti jam palanki, kaip kitados krikščioniui Mindaugui. Tarp Lietuvos kunigaikščių Mindaugaitis sulaukė neabejotinos Girdenio iš Nalšios paramos, jo šalininkas galėjo būti Šiukšta *(Suxe)* su broliu – abu kilmingi nalšiškiai. Paskutinis Vaišelgai dar priešinosi į Pskovą pabėgęs Daumantas Nalšiškis. Jau kaip bėglys tęsė kovą, kerštą nukreipęs prieš Girdenį ir jo klientus, nes šis, bene per trumpą Treniotos valdymą tapęs Polocko kunigaikščiu, perėjo į Vaišelgos šalininkų gretas. 1266 m. birželį – 1267 m. birželį Daumantas (po stačiatikių krikšto Timotiejus) tris kartus puolė savo priešus šiaurės rytų Lietuvoje (Nalšios žemėje). Per trečiąjį žygį nukovė jau Polocko kunigaikštį Girdenį. Tačiau šie bėglio veiksmai labiau panėšėjo į asmeninį kerštą naujam Lietuvos valdovui ir jo baronams nei į pastangas išvyti Mindaugaitį iš Lietuvos.

Nors Vaišelgos valdžia Lietuvoje stiprėjo, jis rengėsi palikti sostą, nes buvo pasižadėjęs Dievui. Įpėdinio klausimas tapo pagrindinis jo politikoje: atkeršijus priešams Lietuvoje tai antras istorijos šaltiniuose labiausiai pastebimas jo rūpestis. Iš Mindaugo šeimos kilusių kandidatų į sostą po Treniotos valdymo ir Vaišelgos sugrįžimo Lietuvoje vargu ar buvo likę. Galimi Vaišelgos įpėdiniai, t. y. susiję su valdančiąja gimine, lūkuriavo Haličo-Voluinės valdovų Romanovičių namuose: karaliaus Mindaugo žentas Švarnas ir brolio Dausprungo anūkas Mstislavas II Danilovičius. Todėl svarbiausi Vaišelgos politiniai sprendimai Lietuvoje buvo Romanovičių šeimos naudai. Tiesa, joje irgi gilėjo nesutarimai, ypač dėl politikos paraštėn nustumto Levo nepasitenkinimo, bet apie santykius su Vaišelga rusėnų šeimos ruporas Haličo-Voluinės metraštis pasakoja be galo idiliškai ir įtaigiai. Visi Vaišelgos politiniai sprendimai vis glaudžiau siejo jį su Romanovičiais. 1264 m., siekdamas jų karinės paramos, Vaišelga savo iniciatyva tapo Voluinės kunigaikščio Vasilko įsūniu. Šis politinis veiksmas suteikė reikalingą karinę paramą atgaunant valdžią Lietuvoje, ir ja teko dalytis su giminaičiais rusėnais. Vaišelgos pasiekti susitarimai dėl

pagalbos ir jų realizavimas buvo įspūdingi ir nuoseklūs. Juos dar gyvas būdamas palaikė, o gal net inicijavo jau pasiligojęs Danilas Romanovičius (†1264 m.). Lietuvos suverenu tapo Vaišelgos „tėvas" Vasilkas, Švarnas netrukus gavo valdyti Naugarduko žemę. Vasilko ir Švarno kariaunos ilgą laiką kariavo ir „maitinosi" Lietuvoje. Vis dėlto atskleisti tikruosius politinius Vaišelgos ketinimus nėra paprasta, nes istorijos šaltiniuose jo paveikslas labai prieštaringas – nuo romaus vienuolio iki krikščionio pasauliečio kunigaikščio. O turint omenyje, kad pagrindinė informacija pateikiama kelias redakcijas patyrusiame Haličo-Voluinės metraštyje, kurio paskutiniai skyriai rašyti siauroje labiau „filosofo" (intelektualo) nei karvedžio Voluinės kunigaikščio Vladimiro aplinkoje, Mindaugaičio portretas išeina itin dviprasmiškas. Tačiau nekyla abejonių dėl jo siekio išsaugoti ateičiai savarankiško Lietuvos monarcho valdžią. Galbūt siekdamas šio tikslo Vaišelga pamėgino vaduotis iš stiprėjančios Romanovičių įtakos. Gudriu manevru 1265–1266 m. jis susilpnino Vasilko ir Švarno pozicijas Lietuvoje. Rengdamas lietuvių kerštо žygį į Krokuvos kunigaikščio Boleslovo Droviojo žemes už 1264 m. birželį lenkų riterijos įvykdytą jotvingių puolimą, jis įtraukė Švarną, ir šio kariai žygiavo su lietuviais. Boleslovas Drovusis atsakė karo veiksmais 1266–1267 m., Švarnui ir Vasilko sūnui Vladimirui pasibaigusiais skaudžiu pralaimėjimu. Vaišelgos politinės veiklos Lietuvoje, aprašytos Haličo-Voluinės metraštyje, interpretavimas paprastai leisdavo daryti vieną išvadą: 1267 m. Mindaugaitis valdžią perdavė svainiui Švarnui, o pats sugrįžo į vienuolyną. Būdavo nepastebima, kad dėl šio sprendimo savo teisių Lietuvoje neteko Vaišelgos „tėvas" Vasilkas. O jis jas saugojo, vėliau dėl jų pradėjo karą su naujuoju lietuvių valdovu Traideniu.

1267 m. įvykių aplinkybės buvo gerokai painesnės. Vaišelga iš tikrųjų traukėsi į vienuolyną, bet nesirengė aklinai užsidaryti nuo pasaulietinių reikalų. Jo kuriamoji Lietuvos valdžios schema rodo, kaip jis ketino toliau išlaikyti įtaką Švarnui. Vienuolis Vaišelga nepasuko į savo vienuolyną „tarp Naugarduko ir Lietuvos", iš kurio po Mindaugo nužudymo bėgo į Pinską, o įsikūrė Ugrovsko (vakarų Voluinė) Šv. Danieliaus vienuolyne. Šis buvo vos keliasdešimt kilometrų į šiaurę nuo Švarno rezidencijos Cholme ir Vasilko Vladimire. Ramybę jam teikė žinojimas, kad čia pat „sūnus Švarnas ir kitas – mano ponas ir tėvas Vasilkas". Pasaulietiški vienuolio Vaišelgos rūpesčiai buvo pagrįsti. Jis turėjo nerimauti ir dėl savo statytinio pozicijų Lietuvoje, ir dėl kuriamos valdžios schemos. Pirmiausia pats Švarnas abejojo savo gebėjimu savarankiškai tvarkytis Lietuvoje, todėl maldavo Mindaugaitį, kad dar valdytų drauge. Antra, kaip galima paste-

bėti iš Haličo-Voluinės metraščio, valdžios perdavimas Švarnui įvyko ne Lietuvoje, o Cholme arba Vladimire. Tai galėjo būti susiję su vienuolio Vaišelgos pasaulietinių rūpesčių pakurstytu noru nenutolti nuo Švarno ir Vasilko. Siekė to, nes vienuolio ramybę drumstė iš politinio užribio sugrįžtantis Haličo kunigaikštis Levas. Vaišelgos baimė susidurti su juo, savo krikštasūnio Jurijaus tėvu, rodo sukurtosios politinės kombinacijos trapumą ir tikrąją Romanovičių giminės lyderio galią. Levo sugrįžimas sutapo su Švarno pasitraukimu iš politinės veiklos – 1267 m. pabaigoje Švarnas buvo jau pasiligojęs arba miręs (Dubonis, A., 2009c, p. 53–55). Tai galėjo tapti viena iš priežasčių Vaišelgai, jo „tėvui" Vasilkui ir Haličo kunigaikščiui Levui susirinkti Voluinės žemės Vladimire ir apsvarstyti Lietuvos valdymo klausimus. Pasigėręs su Vaišelga ir įsikarščiavęs Levas jį nužudė už tai, kad, anot Haličo-Voluinės metraščio versijos, ne jam, o Švarnui davė valdyti Lietuvą. Iš tikrųjų jokios Švarno valdžios Lietuvoje nė negalėjo būti. Jonas Dlugošas, remdamasis kitu šaltiniu, ne Haličo-Voluinės metraščiu, pateikė kronikoje savą Vaišelgos žūties priežastį: Vaišelga susivaidijo su Levu dėl rusiškų žemių, lietuvis norėjo jas užvaldyti, todėl viename kaime buvo nužudytas. Dlugošo aprašoma vaido priežastis – rusiškos žemės – leidžia įžvelgti, kad tai Lietuvos užvaldytos Nemuno aukštupio intakų žemės, kurių centras Naugardukas.

Levo ir Vaišelgos konflikto 1267 m. antroje pusėje priežastis turėjo būti Vaišelgos nenoras užleisti Levui ne Lietuvą, o Naugarduką, kurį iki tol lietuvių kunigaikštis tikrai buvo davęs Švarnui. Švarno ankstesnė valdžia toliau Naugarduko nesiekė. Nužudyto Vaišelgos teisė į valdžią Lietuvoje atiteko jo „tėvui ir ponui" Vasilkui, ir šis dėl jos pakilo į kovą su Traideniu. Tuo tarpu Levas ir savo dėdei, kaip anksčiau Vaišelgai, neleido įgyti didesnės politinės įtakos, už jo nugaros užmezgęs draugiškus ryšius su naujuoju lietuvių valdovu.

Stačiatikiškos Lietuvos epizodas nei trukme, nei mastais neprilygo katalikiškos Lietuvos dešimtmečiui, tačiau neliko nepastebėtas Vakaruose. Vaišelgos ryšiai su Romanovičiais ir veikla Lietuvoje Europos katalikų stovyklai sukėlė rūpestį, nes stačiatikio kunigaikščio valdymas turėjo būti vertinamas kaip katalikiškos Mindaugo Karalystės slydimas į Rytų Bažnyčios glėbį. Tuojau pat Vakaruose radosi pretendentų į Lietuvos Karalystės sostą. 1264 m. – 1268 m. sausio mėn. į veiklą buvo įsitraukęs Čekijos karalius Pšemyslas II Otakaras *(Přemysl Otakar)*. Karaliui Pšemyslui skirtoje 1264 m. birželio 4 d. bulėje popiežius susirūpinęs Lietuvoje sustiprėjusia Romos tikėjimui svetimų rusėnų ir totorių įtaka, todėl leidžia jam užkariauti kraštą ir pasilikti paveldėtinai. Lateranas, matyt, turėjo tikslių žinių

apie Vaišelgos įsigalėjimą Lietuvoje ir vis augančią Haličo-Voluinės kunigaikščių įtaką Mindaugaičiui. Šias žinias į Romą atnešė Vokiečių ordinas. Tuo metu Prūsijoje, matyt, jau buvo nudžiūvęs rašalas ant ką tik padirbtos karaliaus Mindaugo 1260 m. birželio mėn. donacijos, esą jis dovanoja Lietuvą Vokiečių ordinui, jei liktų be palikuonių. 1264 m. birželio bulėje popiežius iš Čekijos karaliaus reikalauja pirmiausia nepažeisti kryžiuočių teisių Lietuvoje. Suprantama, prūsų sukilimo išvarginti kryžiuočiai iš paskutiniųjų stengėsi įtvirtinti bent formalias savo teises – tą daryti jie buvo įgudę – į Lietuvą. Taigi Ordino vyresnybė pasirinko energingą, įtakingą, bet tiesioginės grėsmės jų politinėms teritorinėms pretenzijoms pagonių kraštuose nekeliantį Vidurio Europos monarchą – čekų karalių. Po 1254–1255 m. žygio Prūsijoje su juo užmegzti ryšiai ir toliau buvo šilti. Spėjama, kad šis Lietuvos įpėdinystės „pasiūlymas" karaliui Pšemyslui II teko atsitiktinai: jis prie 1264 m. birželio 4 d. bulės atsiradimo neprisidėjo, nes tuo metu turėjo neatidėliotinų reikalų Imperijoje. Todėl reikia manyti, kad imtis Lietuvos reikalų jį paskatino popiežius su Ordinu. Pasiūlymą karalius priėmė: siekdamas sau politinės naudos, ėmėsi jį vykdyti 1267 m. antroje pusėje – 1268 m. sausį. 1267 m. rugsėjo 19 d. sutartimi su Ordinu suderinti abiejų šalių interesai pagonių kraštuose. Už Pšemyslo II pažadėtą pagalbą prieš sukilusius prūsus vokiečiai atsisakė „teisių" į Lietuvą. Ji kartu su Galinda ir Jotuva turėjo būti prijungta prie čekų karaliaus valdų. 1268 m. sausį pasiekęs Kulmą, kryžiaus žygį prieš Prūsijos ir Lietuvos pagonis Pšemyslas II nutraukė. Sausio pabaigoje karalius gavo popiežiaus laiškų, kurių turinys nesiderino su siekiamais politiniais tikslais pagonių kraštuose, nes varžė jo galimybes laisvai tvarkytis užkariautose pagonių žemėse, ypač Lietuvoje. Tai galėjo būti popiežiaus bulių įpareigojančios klauzulės su reikalavimais atkurti krikščionišką Lietuvos Karalystę, valdomą tikėjimą priėmusio asmens, paklusnaus Romos bažnyčiai, ir nepadaryti skriaudos kryžiuočiams dėl jų žemių, valdų ir teisių. Lateranas siaurino karaliaus teises stiprinant savo padėtį pagoniškuose kraštuose, nes saugojo apsilpusį Ordiną. Beje, reikia pritarti taikliai Edvardo Gudavičiaus pastabai, kad popiežius taip pat saugojo savo teises: krikščioniškoji Lietuva buvo ne kieno nors, o Šv. Petro (t. y. Laterano) nuosavybė (Romos kurijoje Mindaugas gavo dvasinį savo nuopelnų įvertinimą: „šviesaus atminimo žiauriai nužudytas Lietuvos karalius"). Pšemyslui II, kaip girtinų darbų siekiančiam krikščioniui, popiežius skyrė garbingą, bet „nepigią" užduotį – atkurti krikščionišką karalystę ir... palikti kraštą kitiems. Tiesa, ši dar vieno Lietuvos sosto paveldėtojo – Šventojo Tėvo – pozicija buvo bene palankiausia Lietuvai po Mindaugo mirties. Tokia užduotis

niekada nebuvo skiriama Vokiečių ordinui. Čekų karaliaus ir Ordino bendradarbiavimas Rytų Europos pagonių christianizacijos klausimu po krikščioniškos Lietuvos Karalystės žlugimo virto sunkiomis varžytinėmis popiežiaus Kurijoje. Jas laimėjo kryžiuočiai, 1268 m. sausį per popiežių susigrąžinę savo teises į Lietuvos žemes, jau perleistas karaliui 1267 m. rugsėjo 19 d. sutartimi. Žlungant politiniams žygio tikslams, atlydys ir krinkanti kariuomenė, pirmiausia štiriečių daliniai, karaliui buvo geras pretekstas kryžiaus žygį nutraukti.

Traidenis. 1268 m. reikalai Lietuvoje pakrypo kita linkme – valdžią jėga paėmė Kernavės kunigaikštis Traidenis, gali būti – žmogus iš Treniotos šalininkų (baronų). Sumaištis katalikų ir stačiatikių stovyklose leido jam įžengti į sostą. Jis neabejotinai su šalininkais įvertino kraštui iškilusios grėsmės mastą. Iš nusilpusių kryžiuočių jokio pasipriešinimo nesulaukė. Didžiausią pavojų įžvelgė Haliče-Voluinėje, kur rezidavo Lietuvos suverenas Vasilkas. Ten Traidenis rado draugą – iš politinio užribio sugrįžtantį kunigaikštį Levą – ir su juo sudarė politinę sąjungą. Ar jie tarėsi dėl Vaišelgos pašalinimo ar ne, sunku pasakyti. Bet po Mindaugaičio žūties 1267 m. gruodį Traidenis jau buvo valdžioje ir kovojo su Vaišelgos šalininkais Lietuvoje. 1268 m. pavasario pradžioje iš Nalšios žemės į Livoniją su broliu pabėgo ir ten apsikrikštijo didikas Šiukšta *(Suxe)*. Iš kovos dėl sosto pasitraukus Švarnui ir pašalinus Vaišelgą, liko pastarojo „tėvas" Vasilkas, mėginantis apginti savo nuosavybės teisę į Lietuvą, – visus 1268 metus jis kariavo su Traideniu. Karas buvo sunkus, jame žuvo trys Traidenio broliai – Barza, Liesis ir Svalkenis. Vis dėlto Vasilkas pralaimėjo, netrukus mirė. Traidenio įsigalėjimas Lietuvoje grąžino Levui lyderio pozicijas Haličo-Voluinės Romanovičių dinastijoje. Naujojo lietuvių valdovo susitarimai su Levu panaikino grėsmes Lietuvai iš pietų. Su Levu Traidenis palaikė draugystę iki 1273 metų. Paskui ėmėsi karinės agresijos politikos – 1274 m. balandį jėga užėmė Drohičiną, svarbų šiaurės Voluinės prekybos centrą prie Bugo upės. Rusėnai atsakė karo veiksmais. Bet iki tų įvykių Traidenis sustiprino savo valdžią Lietuvoje ir užpuolė Livoniją.

Traidenis vadovavosi Treniotos politikos nužymėtomis gairėmis – paskelbė negailestingą karą vokiečių katalikų misijai prie Dauguvos. Traideniui karas su Livonija iš pradžių sekėsi. 1270 m. prie Karusės Estijoje pasiekta didelė netikėta plėšikaujančių Traidenio lietuvių kariaunų pergalė, palaikomas žiemgalių sukilimas.

Livonijoje ne iš karto sugebėta duoti atkirtį lietuviams, matyt, Lietuvos valdžios pasikeitimai ten buvo nelaukti. Livonijos magistrai atlaikė lietuvių spaudimą ir ėmė keisti karo eigą savo naudai. Traideniui suduotas skaudus

smūgis: 1273–1274 m. sandūroje Ordinas užėmė Lietuvos valdomą Daugpilį (Naujinį) ir perėmė strateginės prekybinės arterijos – Dauguvos upės iki Polocko – kontrolę. Polockas slydo iš Lietuvos įtakos sudarydamas taikos sutartį su Ryga. 1272 m. pavasarį Rygai pasidavė žiemgaliai. 1274 m. Traidenio karinė diplomatija pralaimėjo visuose užsienio politikos baruose. Grėsmingą karinę-politinę situaciją lietuvių valdovas sumaniai pakeitė savo naudai. Susipykęs su Levu, jis atrado seną naują draugą – Livoniją. Lietuvos ir Livonijos vyresnybės (Rygos arkivyskupo, Ordino magistro ir Rygos miestiečių) sudaryta sutartis galiojo 1274–1276 metais. Jos sąlygos numatė derybas dėl ilgalaikės taikos, prekybos laisvę, gal net ir Traidenio krikštą. Bet jis gudravo. Vengė intensyvesnių derybų su Ryga, net įkalino jos pasiuntinį Arnoldą Geležinę Ranką, išpuoliais pasienyje demonstravo atvirą priešiškumą. Kita vertus, rimtų karinių susidūrimų abi šalys vengė iki 1279 metų. Lietuvos ir Livonijos taikos sutartis nebuvo nutraukta, ji tiesiog išnyko sklindant abipusiams kaltinimams dėl jos sąlygų nevykdymo.

Laimėjęs taikų atokvėpį šiaurėje, Traidenis išvengė karo dviem frontais, nes pietuose vyko sunkios kovos su Haličo ir Voluinės kunigaikščiais. Nemuno ir Narevo–Jaseldos tarpupyje Traidenis brovėsi gilyn į rusėnų žemes – nuo 1274 m. prie Slanimo ėmė kurdinti bėglius iš Prūsijos, bartus ir skalvius, stiprindamas karinius teritorinius pajėgumus valstybės pietuose. Neįstengdami atsilaikyti, Levas su pusbroliu Vladimiru pasikvietę totorius suruošė didelį Lietuvos puolimą. 1275–1276 m. žiemą į Naugarduko žemę žygiuojantys chano Mengu Timūro karvedžio Jagurčino vadovaujami totoriai, be Haličo ir Voluinės kariuomenių, atsivedė Smolensko, Briansko, Turovo-Pinsko kunigaikščius. Naugarduko miestas ir žemė nukentėjo, bet pilis atsilaikė. 1276 m. rusėnai jėga išstūmė prie Slanimo apgyvendintus prūsus, tęsė kovas Nemuno aukštupyje. Dėl augančios karinės įtampos Livonijoje 1276 m. pabaigoje – 1277 m. pradžioje Traidenis nutarė atnaujinti taiką su Levu ir Vladimiru. Jis padarė nuolaidų: rusėnams grįžo Drohičinas, taip pat atiduotos dar Mindaugo užvaldytos Slanimo ir Valkavysko žemės. Lietuvių valdovas ir toliau stengėsi išvengti totorių grėsmės. Po taikos sutarties su Levu ir Vladimiru nusistovėjusių draugystės ir savitarpio supratimo santykių nenutraukė net Nogajaus totorių vado Mamšėjaus surengtas antras Naugarduko puolimas 1277–1278 m. žiemą. Taikūs ryšiai pakreipė lietuvių politinį elgesį Haličo kunigaikščio Levo naudai Lenkijoje – kartu su Nogajaus totoriais 1280 m. Traidenis savo pajėgomis parėmė Levą kovoje dėl Krokuvos kunigaikščio sosto. Traidenis darėsi brandus ir strategiškai mąstantis monarchas: 1279 m. ištekino dukterį Gaudimantę už jaunesniojo Mazovijos kunigaikščio Boleslovo II, kuris buvo Voluinės

kunigaikščio Vladimiro pusbrolis. Taip sustiprino taikos zoną Lietuvos pietuose, sutvirtindamas draugystę su Haličo ir Voluinės kunigaikščiais, apribodamas kryžiuočių galimybes susitarti prieš jį su rusėnų ir kai kurių lenkų žemių kunigaikščiais.

Pagrindinis Traidenio rūpestis tebebuvo Livonijos grėsmė. Jis siekė atgauti 1274 m. prarastas pozicijas. Pirmiausia jam pasisekė atkurti Lietuvos įtaką Polocke (1278 m.). Ši situacija ir taikos atmetimas privertė Livoniją pirmą imtis atsakomųjų veiksmų. 1279 m. pradžioje, kol Lietuvą ištikusio bado genami Traidenio brolio Sirpučio vadovaujami lietuviai ir jotvingiai puolė Liublino žemę, Livonijos kariai įsiveržė į menkiau saugomą Kernavę, Traidenio tėvoniją. Lietuviai pavijo grįžtančią Livonijos kariuomenę ir 1279 m. kovo pradžioje sumušė prie Aizkrauklės (Ašeradės). Po šios lietuvių pergalės sukilo žiemgaliai, vadovaujami Tervetės žiemgalių vado kunigaikščio Nameisio. Traidenis juos palaikė, žiemgaliai tapo jo valdiniais. Bet 1281 m. vasarą žiemgaliai staiga neteko Lietuvos paramos ir pasidavė Rygai. Nameisis pasitraukė į Lietuvą. Tuo metu Lietuva susigrąžino Daugpilį. Krašto atmintyje, istorijos šaltiniuose šie įvykiai išliko kaip iš dalies finansinis, iš dalies taikių mainų sandoris tarp Lietuvos ir Livonijos ordino. Žiemgalių palaikymas Traideniui labiausiai rūpėjo kaip karinio spaudimo įrankis Livonijai, siekiant susigrąžinti strategiškai svarbų Daugpilį.

Traidenio pasitraukimas iš Žiemgalos turėjo būti susijęs ir su 1277 m. pradėta teikti parama jotvingiams. Lietuva tiesiogiai stojo į sunkų karą su Vokiečių ordinu. Sunku atsakyti, kodėl Traidenis ilgą laiką neskyrė jam dėmesio, neskubėjo į pagalbą vergiamiems jotvingiams, skalviams ir nadruviams. Gal kad Lietuvos pietvakariuose Ordinas ilgai malšino prūsų sukilimą, tvarkė reikalus po sukilimo, paskui ėmėsi kitų pagonių, t. y. nepuolė Lietuvos. Be to, Ordino vyresnybė atidžiai stebėjo kito pagonių misionieriaus, neabejotino konkurento, Europoje įtakingo čekų karaliaus Pšemyslo II veiksmus. Šiam vis dar priklausė popiežiaus suteikta teisė atkurti krikščionišką Mindaugo Karalystę. 1273 m., Liono II Bažnyčios susirinkimo (1274 m.) išvakarėse, karalius Olomouco vyskupo lūpomis skelbė Čekiją esant vienintelę katalikybės atramą pagoniškoje ir schizmatiškoje Rytų ir Vidurio Europos dalyje. Prūsijos katalikiškosios misijos stovykloje objektyviai susiklostė Traideniui palanki politinė situacija, iš kurios jis ilgai turėjo naudos. Kai per kelerius metus Ordinas nugalėjo sukilėlius prūsus, užkariavo jotvingius, skalvius, nadruvius – paskutinę Lietuvos priedangą pietvakariuose, – Lietuvos vyresnybei turėjo būti aišku, kad jis nepaliks kaimynystėje gyvuoti pagoniškos monarchijos. Gali

būti, Traidenis pirmasis pradėjo stiprinti gynybą prie Nemuno: 1283 m. ėmę pulti Lietuvą kryžiuočiai, veržiamiesi Nemunu aukštyn, atsirėmė į gerai parengtą Bisenės, Kolainių ir Junigedos (Veliuonos) pilių gynybą. Bet pirmą stiprų smūgį vokiečiams Traidenis sudavė 1277 m. spalį. Lietuviai ir Skomanto vadovaujami jotvingiai užpuolė Bresto, Lenčycos ir Dobrynės žemes Lenkijoje ir Prūsijos Kulmą. Pats Traidenis ėmė pulti Ordiną Prūsijoje savo valdymo pabaigoje (1281 m. Sembą). Kariuomenei vadovavo žiemgalių kunigaikštis Nameisis. Nuo tada istorijos šaltiniuose žinių apie Traidenį nebėra.

2. Pagonių didvalstybė – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

Mindaugui pavyko sukurti stiprią monarcho valdžią. Ji buvo visų aiškiai suvokiama vidaus socialinio, politinio ir administracinio gyvenimo realija, tokia stipri, kad kruvini karaliaus įpėdiniai net neketino grąžinti paskirų kunigaikščių valdžios, siekė vienvaldystės. Vaišelgos prokrikščionišką ir prorusėnišką politiką, ketinimus valdžia Lietuvoje dalytis su rusėnais jėga nutraukė Traidenis. Jis atkūrė ir sustiprino monarcho valdžią. Lietuva ėmė keistis. Nuolatiniai įvairaus masto gynybiniai ir puolamieji karai, spartaus įsitvirtinimo Rusios žemėse valdančiajai dinastijai atvertos gyvybiškai svarbios valdžios realizavimo galimybės išlaikant etninių žemių vientisumą ir kaupiant naujus gausius materialinius išteklius, efektyviai juos išnaudojant valdymo, karo ir užsienio politikos poreikiams finansuoti ne tik plėtė Lietuvos teritoriją, bet ir didino tarptautinę valstybės reikšmę. Pagonių valdomos valstybės tarp Rytų ir Vakarų nebebuvo įmanoma nepastebėti: pagoniška monarchija virto didvalstybe.

2.1. Naujos dinastijos iškilimas ir ankstyvoji politinė veikla

Traidenio mirties aplinkybės neaiškios. Apie jas užsimena tik netiesioginiai šaltiniai. 1282 m. antroje pusėje Lietuvą jau valdė kiti, nes buvo radikaliai pakeistos ankstesnės užsienio politikos gairės. Lietuvių kariuomenės ėmė pulti Traidenio draugus ir sąjungininkus, pavyzdžiui, žentą Boleslovą II Mazovijoje. Iš Lietuvos pasitraukė ištikimas velionio valdinys jotvingis Skomantas – perbėgo į Prūsiją ir net nuvedė kryžiuočių ka-

riuomenę prie Gardino. Tikėtina Traidenio mirties data –1282 m. pirma pusė. Neatmestina prielaida, kad mirtis buvo smurtinė. Praėjus keleriems metams nuo Traidenio mirties sostas atiteko kitai įtakingų Lietuvos didikų giminei, susijusiai su karaliaus Mindaugo šeima. Joje glūdi Gediminaičių dinastijos pirmtakų šaknys. Kita vertus, Gediminaičiai nebuvo Traidenio giminaičiai, jis nesigiminiavo ir su Mindaugo šeima, nors galėjo būti susijęs su kuriais nors tolimesniais jo giminaičiais per šalutinius, svainystės ryšius, t. y. moteriškąją liniją, pavyzdžiui, kaip Treniotos tėvo giminaitis.

Daumantas. Po Traidenio mirties trejus metus istorijos šaltiniai nemini jokio lietuvių valdovo vardo. Tačiau valdžia Lietuvoje egzistavo. Jos vyresnybė tiek vidaus, tiek užsienio politikoje nesirengė žengti gal net savo pačios rankomis pašalinto pirmtako keliu, išskyrus Prūsijos ir Livonijos kryptį, t. y. karą su kryžiuočiais. Po Traidenio platesniu mastu imamos siaubti lenkų kunigaikštystės, Mazovijos kunigaikščių vidaus kovoje palaikomas vyresnysis Konradas, o ne Traidenio žentas Boleslovas II. Naujasis monarchas rėmė lietuvių kariaunų plėšikavimą rytinėse Rusios žemėse – Traidenio laikais to nebuvo. Pasakojant apie vieną iš lietuvių žygių šaltiniuose pasirodo lietuvių valdovo vardas su rusėnams reikšmingu didžiojo kunigaikščio titulu. Tai Daumantas, žuvęs prieš 1285 m. rugpjūčio 6 d. per Tverės vyskupo Simeono Olešnios valsčiaus puolimą, kai Tverės kunigaikštystėje buvo tarpuvaldis. Tveriečiai, maskviečiai, toržokiečiai, zubcoviečiai lietuvius įveikė tik sujungę pajėgas. Ši nelaimė į Lietuvos sostą atvedė tikrus Gediminaičių pirmtakus. Kad jie turėjo giminystės ryšių su Mindaugo šeima ar gimine, iš dalies liudija Haličo kunigaikščio būgštavimas 1286 m. išleisti sūnų Jurijų su lietuviais į žygį Mazovijoje, mat jie galėjo keršyti už savo kunigaikščio Vaišelgos nužudymą. Tuo metu Lietuvą jau valdė dviese Butigeidis su broliu Butvydu (Pukuveru).

Butigeidis. Istorijos šaltiniuose užfiksuota Butigeidžio veikla susijusi vien su Lietuvos užsienio politika. Tęsėsi karas su Vokiečių ordinu, tik sunkesnis, nes kartu su Livonija Lietuvos christianizacijos 1283 m. ėmėsi prūsiškoji Ordino šaka. Kryžiuočiai mėgino stumtis Nemunu aukštyn, bet atsirėmė į Bisenės, Kolainių ir Junigedos (Veliuonos) pilis. Ne ką geriau kryžiuočiams sekėsi brautis į Žemaitiją. Tuo tarpu Lietuva su Žemaitija ne tik atlaikė pirmuosius kryžiuočių smūgius, bet ir surengdavo skaudžių atsakomųjų puolimų, rėmė naują žiemgalių sukilimą prieš Rygą. Ypač galingą Livonijos puolimą Lietuvos valdovas surengė 1288–1289 m. žiemą. Lietuvių, žemaičių ir žiemgalių 7000 vyrų kariuomenė nužygiavo prie Rygos. Ten paaiškėjo, kad visas kraštas pasirengęs gintis pilyse, todėl

patraukė į Latgalą, vėliau pasiekė net Otepės pilį Estijoje, bet grobis buvo menkas. Žygis nepasisekė ne vien dėl to, kad apie kariuomenės atžygiavimą Livonijoje sužinota iš anksto ir spėta užsidaryti pilyse. Greitai susivokęs Vokiečių ordino magistras užpuolė Žemaitiją, Livonijos – Duobelės ir Sidabrės žiemgalius, pridarė nuostolių ir išsigabeno nemažą grobį. Lietuviams, anot *Eiliuotosios Livonijos kronikos*, teliko iš skausmo giedoti gedulo raudas. Šio pralaimėjimo pasekmės buvo skaudžios. Žiemgaliai netrukus paliko Duobelės ir Raktės pilis, pasitraukė į Lietuvą, kiti – į arčiau jos stovinčią Sidabrę. Kryžiuočiai įsitvirtino Lietuvos pašonėje: prie Nemuno 1289 m. pastatytos Ragainės (iš pradžių vadintos *Landshut*) ir Skalvių pilys.

Iškilusiam pavojui įveikti didysis kunigaikštis skubiai ėmėsi gerai apgalvotų atsakomųjų veiksmų. Butigeidis su broliu Butvydu 1289 m. pavasario pabaigoje ar net vasarą užleido Valkavysko žemę Voluinės kunigaikščiui Mstislavui II Danilovičiui. Be to, Lietuva pasitraukė iš Mazovijos kunigaikščių tarpusavio vaidų. Butigeidis susitaikė su jaunesniuoju kunigaikščiu Boleslovu II, ir gali būti, kad jau tada lietuviai ėmė naudotis Mazovijos šiaurės rytų Viznos tvirtove kaip Ordino ir kitų Lenkijos žemių puolimo baze. Taip Prūsijos pašonėje, Lietuvos pietvakariuose, didysis kunigaikštis Butigeidis sukūrė karinės-politinės gynybos sistemą. 1289 m. rudenį Lietuvos karalius, pasak Petro Dusburgiečio, su 8000 raitelių užpuolęs Sembos žemę, pakeliui degino visus pastatus ir pasėlius. Atsakomasis Vokiečių ordino magistro smūgis 1290 m. buvo nukreiptas į Kolainių pilį prie Nemuno, ginamą Surmino. Antpuolis baigėsi nesėkme, kuri liudija, kad Nemunas tapo pagrindine lietuvių gynybos nuo kryžiuočių linija. Ieškodami efektyvesnių kariavimo Lietuvoje būdų, 1290 m. rudenį abiejų Ordino šakų magistrai laiškuose tarėsi dėl galimybės žiemą pulti iš dviejų pusių: Livonijos magistras Haltas žadėjo pulti karaliaus žemę, jei Prūsijos magistras Meinhardas puls žemaičius. Vadinasi, siekta pakartoti 1288–1289 m. žygio sėkmę, bet Butigeidis šią pamoką buvo išmokęs. Puolimas neįvyko.

Butvydas (Pukuveras). Po didžiojo kunigaikščio Butigeidžio mirties apie 1292 m. bene pirmą kartą nuo Mindaugo laikų valdžia Lietuvoje taikiai atiteko broliui Butvydui (Pukuverui). Jam valdant kryžiuočių agresija prieš Lietuvą plėtėsi ir intensyvėjo. Livonijos ordinas galutinai užvaldė Žiemgalą. Žiemgalių likučiai įsikūrė Žemaitijoje ir Lietuvoje. Kartojosi Junigedos (Veliuonos) ir Pieštvės (dab. Seredžiaus piliakalnis) puolimai, – 1293 m. net du kartus, – ir žemaičių žemių niokojimas šiauriau Nemuno žemupio. Vokiečių ordino broliai pasiekė Gardiną (1295 ir 1296 m.),

1294 m. sugriovė lietuviams strategiškai svarbią Viznos pilį Mazovijoje. Butvydas sėkmingai gynėsi ir suduodavo atsakomųjų smūgių. Ordino kariuomenių puolamos Lietuvos pilys atsilaikydavo, o lietuviai smogdavo Ragainės ir Skalvių pilims – 1295 m. du kartus. Kariniu ir politiniu spaudimu iš Ragainės ir Skalvių pilių kryžiuočiai laimėjo pirmąsias politines pergales Žemaitijoje. Ragainės komtūras Liudvikas iš Lybencelio privertė kraštą nuo Neries ir Nemuno santakos iki Nemuno žemupio laikytis taikos su krikščionimis, mokėti kasmetinę duoklę. Didysis kunigaikštis stengėsi jėga įveikti dalies žemaičių palankumą kryžiuočiams, net buvo prieita iki lietuvių ir žemaičių karinių susirėmimų. Dėl to jau Butvydas turėjo steigti Žemaitijoje tiesiogiai jam pavaldžias teritorijas su tvirtovėmis ir jose apgyvendintais didžiojo kunigaikščio lietuviais (leičiais). Tuo metu Skirsnemunės apylinkėse galėjo atsirasti jo sūnaus Vytenio kiemas (pilis) – kitas tiesioginės didžiojo kunigaikščio valdžios įrankis Žemaitijoje. Jau gerai suprasdamas Lenkijos žemių kunigaikščių laikysenos svarbą kare su kryžiuočiais, Butvydas ten vykdė apgalvotą politiką. Prūsijos pašonėje toliau palaikė taiką su Mazovijos kunigaikščiu Boleslovu II, o vokiečiams palankių lenkų kunigaikščių žemes niokojo negailestingai. Per Lenkijos puolimus iškilo gabus karvedys – Butvydo sūnus Vytenis. 1292 m. didysis kunigaikštis pasiuntė jo vadovaujamą kariuomenę į Kujavijos Bresto kunigaikštystę, ten jis sumušė jungtinę lenkų ir kryžiuočių kariuomenę. 1294 m. su 800 karių taikiai peržygiavęs Mazoviją Vytenis per Sekmines puolė ir žiauriai nuniokojo Lenčycos kunigaikštystę. Lietuvius pamėginęs sulaikyti Lenčycos kunigaikštis Kazimieras II žuvo mūšyje prie Trojanovo 1294 m. birželio 10 dieną.

Vytenis. Nuo 1296 m. istorijos šaltiniai Vytenį vadina Lietuvos valdovu, todėl galima teigti, kad Butvydas iš valdžios pasitraukė apie 1295 m. ir ją iš tėvo paveldėjo sūnus. Su tėvo ir anksčiau valdžiusio dėdės galiomis Vytenis paveldėjo kruviną karą su abiem Ordino šakom. Tas karas buvo tapęs šios valdovų šeimos politine realija, nes Traidenis apsukria politika sugebėjo neįklimpti dviem frontais. Vien karine jėga Vokiečių ordinas buvo neįveikiamas, tai Vytenis su Lietuvos vyresnybe neabejotinai suprato, nes pasitelkė visus įmanomus politinius ir diplomatinius svertus. Jis plėtojo tėvo Butvydo politinę kryptį. Kryžiuočiams palankūs žemaičių panemunių kilmingieji ir toliau buvo slopinami jėga, nenutrūko į Žemaitijos strategines vietoves perkeliamų valdovo lietuvių (leičių) srautas, stiprinantis jo karinę-politinę-ūkinę įtaką krašte. Ne vienas žemaičių bajoras dėl to turėjo sprukti pas vokiečius. Vytenio politikos Žemaitijoje vykdytoju tapo brolis Gediminas, turintis ten stiprią ir gerai saugomą

pilį, vadinamą jo vardu, – Gedimino pilį. Valdovo pilių krašte pridygo daugiau. Kilo jos ir kitose karinėse strateginėse Lietuvos vietose. Pilyse po mėnesį budėdavo kelių dešimčių vyrų įgulos, sukviečiamos iš pilies apylinkių žemės (valsčiaus) arba atkakusios iš tolimesnių Lietuvos žemių. Didžiojo kunigaikščio politikos sėkmę patvirtina 1302–1305 m. įvykiai Aukaimio (Batakių) pilyje Žemaitijoje. Aukaimėnai Draika (1302 m.), Svirtilas (1305 m.) padėjo Ragainės komtūrui du kartus užimti ir sudeginti pilį. Bet vokiečių sėkmė buvo trumpa – pilį iš dalies su valdovo lietuvių pagalba žemaičiai išlaikė. O keliems Aukaimio bajorams teko bėgti į Prūsiją: Draika spruko į Ragainę, Gigaila ir Bijeikis 1303 m. vasarį iš kryžiuočių gavo po dvi žagres žemės ir ėmė laukti, kol atgaus savo turtą, kai Lietuva bus išplėšta iš pagonių rankų.

Vytenio politika Žemaitijoje iš esmės buvo integruojanti ir centralizuojanti jo valdžią ir valdomas žemes. Nežinoma, kas konkrečiai šia linkme daryta Lietuvoje, bet įmanoma nusakyti bendrą kryptį. Turėjo būti stiprinamas ir plėtojamas būsimųjų Gediminaičių domenas Vilniaus ir Trakų žemėse, pilių ir kiemų tinklas su duoklių, prievolių ir darbų sistema, – stabilus ūkinių, karinių, administracinių ir demografinių didžiojo kunigaikščio išteklių šaltinis. Natūralu, kad valdant Vyteniui Vilnius ir Trakai iškilo kaip nauji Lietuvos valstybės centrai, pamažu stelbiantys Kernavę. Traidenis valdė ir kariavo dažniau remdamasis savo ir brolių kariaunomis, kartais liaudies vytimi, o Vytenis – įtakinga visų Lietuvos žemių diduomene, būsimaisiais bajorais, tuo metu vadinamais raiteliais, galingaisiais, rinktiniais, kilmingaisiais. Jų atstovai susitikdavo su savo viešpačiu pasitarti svarbiais klausimais. Dalyvaudavo po kelis tūkstančius ginkluotų vyrų. Senųjų kunigaikščių, be Butvydo (Pukuvero) šeimos, nebeliko.

Su Vokiečių ordinu Prūsijoje Vytenio jokie ryšiai, išskyrus karą, nesiejo. Lenkų žemės tuo metu milžinišku greičiu buvo vienijamos į būsimą Lenkijos Karalystę, tačiau Lenkijos politinė padėtis dar neleido didžiajam kunigaikščiui susirasti vieno stipraus partnerio – vėliau juo tapo suvienytos valstybės karalius. Kita vertus, mazoviečio Boleslovo II pavyzdys rodė, kad naudinga taika su pagonimis gali gyvuoti ilgai. Vytenio politika Lenkijoje nesukėlė tiek rūpesčių Ordinui kaip Livonijoje. Čia Vytenis įsitraukė į Rygos arkivyskupo ir miestiečių konfliktą su Livonijos ordinu. Tai nebuvo komercinis interesas siekiant padėti Lietuvos prekybai, nes prekyba paskui sumenko. Tai buvo strateginis karinis-politinis smūgis vokiečiams. 1298 m. kovą lietuvių pasiuntiniai pasirašė taikos sutartį su miestiečiais ir dvasine vyresnybe, o Vytenis miglotai pažadėjo priimti

krikštą. Lietuvių kariuomenė iškart padėjo rygiečiams, siekiantiems suvaržyti Livonijos kariuomenės pastangas Dauguvos žiotyse statyti tvirtovę Rygos laivybai trukdyti. Pats Vytenis gegužės pabaigoje užėmė Ordino Karksio pilį, kitame žygyje sutriuškino brolius, kuriems vadovavo pats magistras Brunonas, – šis žuvo su 20 riterių. Netrukus, birželio pabaigoje, lietuvių ir rygiečių kariuomenė patyrė pralaimėjimą mūšyje prie Naujojo Malūno pilies (dab. Adažiai), kuriame dalyvavo Livonijos broliams į pagalbą iš Prūsijos skubiai atžygiavusi Karaliaučiaus komtūro kariuomenė. Ši nesėkmė nenutraukė Lietuvos ir Rygos susitarimų. Rygiečiai įsileido į miestą lietuvių įgulą. Rygos arkivyskupas, 1299 m. skųsdamasis popiežiui dėl Ordino skriaudų Livonijos krikščionims, pasinaudojo ir su Lietuva susijusiais faktais, esą broliai privertė lietuvių karalių Mindaugą atsimesti nuo krikščionybės. 1305 m. Vytenis užmezgė glaudesnius ryšius su naujuoju energingu Rygos arkivyskupu Frydrichu. Vyteniui rūpėjo Rygos ir Ordino konflikto eiga, prireikus jis imdavosi efektyvių politinių veiksmų. Kai Rygos arkivyskupo ir Livonijos dvasinės vyresnybės kaltinimus Livonijos ordinui 1312 m. pirmoje pusėje ėmė tirti popiežiaus įgaliotinio Pranciškaus Molianiečio komisija, lietuvių valdovas, neigdamas užkietėjusio pagonio įvaizdį, nusiuntė į Rygą pasiuntinius prašyti dviejų pranciškonų vienuolių, kurie galėtų rūpintis Naugarduke pirkliams pastatyta katalikų bažnyčia. Iki 1313 m., kai Ordinas ir Ryga susitaikė, Vytenis iš Livonijos grėsmės nelaukė. Čia jis buvo laimėjęs šalis. Sulaikęs pavojingą Ordino įtakos stiprėjimą, prisijungė Polocką, surengė kelis skaudžius antpuolius Livonijoje. Tačiau Livonijos krikščionių susitaikymas – lietuvių įgula buvo išvyta iš Rygos – vėl sujaukė ramybę Lietuvos šiaurėje. Ordinas užėmė lietuviams priklausantį Daugpilio (Naujinio) kraštą ir ten prie Dauguvos pasistatė stiprią pilį.

Kita vertus, daugiau nei dešimtmečiui suvaržius Livonijos brolių veikimo laisvę, Vyteniui atsivėrė platesnės karo veiksmų Prūsijoje ir lenkų žemių puolimo galimybės. Iš tikrųjų, jei prie daugiau nei dvidešimties 1300–1315 m. įvykdytų kryžiuočių antpuolių Lietuvoje būtų prisidėjusi Livonija, Vytenis būtų susidūręs su papildomais sunkiai nuspėjamais sunkumais. Jo broliui Gediminui teko atlaikyti ne vieną kryžiuočių puolimą Žemaitijoje – gyventojai pasitraukė iš Karšuvos žemės, nuosmukį patyrė Pagraudės žemė. Turbūt siekdami prie Nemuno įkurti dar vieną Ragainę, vokiečiai kelis kartus nesėkmingai šturmavo Gardiną, 1311 m. pasiekė net monarcho domeno žemę Šalčininkus, 1314 m. – Naugarduką, kur sudegino Vytenio pastatytą katalikų bažnyčią. Pastatydamas 1313 m. Skirsnemunės (Kristmemelio) pilį Ordinas pamėgino įsitvirtinti

giliau Lietuvoje. Nors Vyteniui nepavyko pilies užimti, kruvinose kovose kryžiuočiai nepalaužė Nemuno ir Jūros gynybinių pilių pasipriešinimo. Vytenis rengdavo atsakomuosius Prūsijos puolimus, šturmuodavo pilis, tačiau tiesioginiai susidūrimai lauke dažnai baigdavosi lietuvių pralaimėjimu, o kryžiuočių pilys likdavo neįveiktos. Kare nusistovėjo pagonių ir krikščionių jėgų pusiausvyra.

Vytenio politinės veiklos strategija buvo paprasta: skaldyti savo priešų krikščionių vienybę, – tai ypač sekėsi Livonijoje, – trūkstamų materialinių išteklių prisiplėšti pas priešiškus kaimynus arba pridaryti jiems kuo didesnių nuostolių. Valdžios ir krašto integravimas leido išnaudoti vidinius Lietuvos išteklius ir žaibiškai jais manipuliuoti organizuojant šalies gynybą. Be to, Vytenis pradėjo dažniau naudotis Lietuvai paklūstančių Rusios žemių ištekliais, jas pačias stipriau pajungdamas savo valdžiai. Prijungus Polocką, Lietuvos valdžion slydo Minskas, stiprėjo įtaka Turovo ir Pinsko žemei.

Gediminas. Paskutinį kartą Vytenis minimas istorijos šaltiniuose 1315 m. spalio mėnesį, vadovaujantis lietuvių kariuomenei, apgulusiai kryžiuočių pilį Skirsnemunėje. Manoma, kad netrukus jis mirė ir didžiojo kunigaikščio sostas atiteko jo broliui Gediminui. Tai turėjo įvykti apie 1316 metus. Konkrečios aplinkybės, kuriomis Gediminas tapo didžiuoju kunigaikščiu, nėra žinomos, neaišku, ar jam reikėjo įveikti kokį nors pasipriešinimą – savo brolių ar Vytenio sūnaus Žvelgaičio. Pastarasis istorijos šaltiniuose minimas tik kartą, kai 1310 m. vadovavo lietuvių kariuomenei žygyje į Livoniją. Vadinasi, tuo metu jis jau buvo subrendęs vyras, galintis vykdyti pirminę kunigaikščio funkciją – vadovauti kariuomenei. Vis dėlto abejotina, ar jis turėjo pakankamai politinio svorio, kad Lietuvos diduomenės akyse taptų alternatyva Gediminui – kunigaikščiui, jau sulaukusiam kur kas brandesnio amžiaus ir turinčiam ilgametės karinės patirties. Tiesa, ir apie patį Gediminą iš Vytenio valdymo metų žinoma vos viena netiesioginė užuomina. Petro Dusburgiečio kronikoje minima Žemaitijoje, Pagraudės žemėje, stovinti Gedimino pilis – jos vardas kildinamas kaip tik iš Vytenio brolio vardo. Ši XIV a. pradžios pilis stovėjo nuolat kryžiuočių puldinėjamoje srityje. Kol Vytenis pats buvo labiau užsiangažavęs Livonijos politikos kryptimi, jo broliui Gediminui teko kitas veiklos baras – organizuoti ir koordinuoti pasipriešinimą kryžiuočiams Žemaitijoje. Tikriausiai ši patirtis ir nulėmė, kad Gediminas tapo didžiuoju kunigaikščiu, o valstybė išvengė tarpuvaldžio sumaišties laikotarpio, šiaip jau ganėtinai būdingo to meto Lietuvos politinės kultūros reiškinio. Tapęs didžiuoju kunigaikščiu Gediminas galėjo imtis savaran-

kiškų sprendimų užsienio politikos sferoje. Jau iš pačių pirmųjų žingsnių matyti, kad tai buvo valdovas, turintis platesnį akiratį nei jo pirmtakai. Šiuo atžvilgiu Gediminą galima lyginti tikriausiai tik su Mindaugu. Gediminas buvo ne tik pirmas po Mindaugo, bet ir paskutinis pagoniškos Lietuvos valdovas, užmezgęs tiesioginį kontaktą su popiežiumi. Jis taip pat buvo pirmasis Lietuvos valdovas, užmezgęs ryšius su Bizantijos imperija. To meto situacijoje geriausios sąlygos tokiems kontaktams reikštis buvo bažnytinės politikos srityje. Iš Konstantinopolio vyskupijų sąrašų *(Notitiae Episcopatuum)* sužinome, kad Lietuvos metropoliją įsteigė imperatorius Andronikas II (1282–1328), o jos pirmąjį metropolitą įšventino patriarchas Jonas XIII Glikys (1315–1319). Tai turėjo būti apie 1316 metus. Toks iš esmės naujas Lietuvos politikos reiškinys – pastangos valdiniams stačiatikiams išrūpinti atskirą metropolitą – sietinas su tuo metu ką tik į didžiojo kunigaikščio sostą sėdusiu Gediminu. Turint omenyje, kad Konstantinopolio patriarchatas iš principo laikėsi Kijevo ir visos Rusios nedalomumo principo, senų Turovo ir Polocko vyskupijų priskyrimas naujai įšventinto „lietuvių metropolito" dvasinei valdžiai liudija kur kas aktyvesnį Lietuvos diplomatijos darbą, nei matyti iš itin lakoniškų šaltinių. Gediminas mokėjo plėtoti santykius ne tik su rytų, bet ir su vakarų kaimynais, daugiausia bendradarbiaudamas su tų kraštų kunigaikščiais ir už jų tekindamas dukras. Gausi Gedimino šeima buvo svarus pranašumas prieš, ko gero, daug mažesnės Vytenio šeimos narius.

Bene geriausiai Gedimino politikos menas atsiskleidžia iš jo laiškų, 1322–1323 m. rašytų popiežiui, Vokietijos (Hanzos) miestams, Saksonijos provincijos pranciškonams ir dominikonams. Per šį dvejų metų laikotarpį Gediminas pasirūpino, kad jo vardu būtų parašyti ir išsiųsti septyni laiškai. Išlikę šešių laiškų nuorašai kartu su popiežiaus legatų pasiuntinių ataskaita iš misijos Vilniuje 1324 m. lapkritį – unikalus pagoniškosios Lietuvos istorijos šaltinių kompleksas. Jis daugiabriaunis, todėl galimi įvairūs jame esančios informacijos panaudojimo ir interpretavimo būdai. Norėtume šiuos šaltinius, gana iškalbingai bylojančius apie Lietuvos didžiojo kunigaikščio Gedimino valdymą, aptarti keliais aspektais: politiniu, ekonominiu ir socialiniu.

Kartu su sostu Gediminas iš savo brolio Vytenio laikų paveldėjo jau tuo metu spėjusias įsisenėti problemas su Vokiečių ordinu. Gedimino siekį apsisaugoti nuo Vokiečių ordino keliamo pavojaus reikia laikyti pagrindiniu akstinu, paskatinusiu Lietuvos valdovą 1322 m. vasarą kreiptis į popiežių Joną XXII. Primindamas Mindaugo atsivertimą į krikščionių tikėjimą ir tyčia pabrėždamas, kad tik dėl kryžiuočių piktadarybių šis

jo pirmtakas nuo tikėjimo atsimetė, – dėl to „ir mes iki pat šios dienos liekame mūsų protėvių klaidoje", – Gediminas, be abejo, siekė nuteikti popiežių palankiai, žadindamas viltį, kad pats drauge su valdiniais gali priimti katalikybę. Akcentuodamas savo teisę ginklu gintis nuo skriaudų, „kaip tai daro krikščionių karaliai ir kunigaikščiai", Gediminas, aišku, apeliavo į elementarų teisingumą, turintį galioti tiek krikščionių, tiek pagonių atžvilgiu (*Chartularium Lithuaniae*, p. 39). Čia Gediminas pasirodo kaip valdovas, pažįstantis pačius bendriausius krikščioniškojo pasaulio funkcionavimo principus. Dar geriau Gedimino nuovoka, jo paties ir jo raštininkų politinė retorika išryškėja vaizdinguose posakiuose apie savo valdžią šalyje, „kur galime įsakinėti ir reikalauti, pražudyti ir išgelbėti, uždaryti ir atidaryti" (ten pat, p. 59), – juose ataidi popiežių raštų raiškos sodrumas. Vis dėlto pro Gedimino laiškus prasišviečia ir tokių dalykų, kuriuos galime laikyti riboto, komplikuoto dalyvavimo didžiojoje to meto Europos politikoje pasekme. Tikindamas popiežių, kad yra pasirengęs visa kame jam paklusti, „kaip ir kiti krikščionių karaliai", Gediminas, ko gero, nė nenutuokė, jog popiežiaus galia krikščionių pasaulyje jau gerokai sumenkusi ir tėra blyškus Inocento III laikų atspindys. Kaip XIII a. mongolų chanai įsivaizdavo popiežių esant visų Vakarų krikščionių pasaulietinį valdovą, tikriausiai ir Gediminas panašiai suprato popiežiaus vaidmenį to meto lotyniškosios krikščionijos pasaulyje. Antra vertus, popiežiaus ir vokiečių karaliaus Liudviko IV Bavaro konflikto kontekste Gedimino pažadai paklusti taip kaip kiti krikščionių karaliai galėjo nuskambėti kiek ironiškai tiems, kurie buvo geriau susipažinę su realia to laikotarpio Europos politika. Čia esama netolydumo, nulemto priklausymo skirtingoms komunikacinėms erdvėms. Gedimino laiškuose galima įžvelgti ir daugiau komunikacinio netolydumo požymių. Antai iš popiežiaus atsakymo Gediminui aiškėja, kad pastarasis jo prašęs ginče su Vokiečių ordinu teisėju paskirti Rygos arkivyskupą Frydrichą. Gediminas negalėjo nežinoti, jog Rygos arkivyskupas jau pats yra iškėlęs bylą prieš Vokiečių ordiną popiežiaus Kurijoje, taip pat negalėjo nežinoti, kad arkivyskupo santykiai su kryžiuočiais itin prasti. Akivaizdu, arkivyskupas Frydrichas net teoriškai negalėjo pretenduoti į nešališko teisėjo vaidmenį, o kartu kyla klausimas, ar pats Gediminas turėjo supratimą apie trečiosios šalies teismą. Be abejo, tas principas, paveldėtas iš romėnų teisės, buvo žinomas popiežiui, todėl nieko nuostabaus, kad jis savo įgaliotais atstovais paskyrė ne Rygos arkivyskupą Frydrichą ar kitą asmenį, galintį būti šališką, o du benediktinus – Aleto vyskupą Baltramiejų ir Šv. Teofredo vienuolyno abatą Bernardą (1324 m. gegužės 26 – birželio 1 d.). Apskritai iš Gedimino

laiškuose dėstomų minčių ir skambių pažadų matyti didelis noras padaryti kuo geresnį įspūdį adresatams. Tačiau, atrodo, kartais jis pats pakišdavo sau koją. Antai laiške, adresuotame visiems krikščionims (1323 m. sausio 25 d.), jis užsimena apie savo žmonas: už jų dvasinę gerovę turį melstis pranciškonai, kuriems jis Naugarduke paskyrė naujai atstatytą bažnyčią (*Chartularium Lithuaniae*, p. 47). Toks pasakymas galėjo kelti klausimą, ar tik Lietuvos valdovas nepraktikuoja daugpatystės. Atviras Gedimino nesiskaitymas su krikščioniško pasaulio opinija išryškėjo 1324 m. lapkritį, kai jis viešai – popiežiaus legatų pasiuntinių ir savo tarėjų akivaizdoje – išsigynė noro priimti krikštą šventvagiškais žodžiais: „Bet jei kada turėjau tokį sumanymą, velnias tegul mane krikštija." Kita vertus, mūsų minėtas komunikacijos netolydumas anaiptol ne visada būdavo neparankus. Kaip tik dėl to, kad norą krikštytis buvo išsakęs netiesiogiai, Gediminas galėjo pareikšti, esą apie savo krikštą rašyti neliepė, na, o jeigu popiežius ir visi krikščionys suprato kitaip, nei jis norėjo pasakyti, tegul visa tai krinta ant vargšo vertėjo, brolio Bertoldo, galvos. Gediminas nesivargino paaiškinti, kaip ketina būti paklusniu Bažnyčios sūnumi ir atsiduoti jos globai nepriimdamas krikšto. Užuot tai daręs, pasitenkino visumine krikščionių kritika pateikdamas kryžiuočių nusikalstamos veiklos pavyzdžių. Toks išsisukinėjimas, be abejo, suteikė papildomo svorio Vokiečių ordino ir jo šalininkų argumentams tvirtinant, jog Gedimino pažadas priimti krikštą iš pat pradžių buvęs netikras ir nenuoširdus.

Kai 1313 m. Rygos miestiečiai, Livonijos ordino riterių spiriami, atsisakė lietuvių įgulos paslaugų ir ją išlydėjo į Lietuvą, Rygos ir Lietuvos santykiai sumenko. Tačiau Vytenio laikais užkurto bendradarbiavimo laužo žarijos teberuseno, ir Gediminui nesunkiai pavyko vėl jas įpūsti. Intensyviausiai tas bendradarbiavimas pasireiškė tada, kai Gediminas 1322 m. ėmėsi iniciatyvos kreiptis atvirais laiškais į savo kaimynus – Vakarų krikščionis. Be Rygos miestiečių ir arkivyskupo Frydricho iš Pernšteino tarpininkavimo sunkiai įsivaizduojamas Gedimino laiškų kelias iš vieno Hanzos miesto į kitą – iki pat Avinjono, kur tuo metu rezidavo popiežius. Gediminui vertėjavę ir jo laiškus rašę pranciškonai irgi veikiausiai buvo atsikėlę iš Rygos. Galima tiesiog sakyti, kad Ryga tapo lietuvių valdovo langu į Vakarus.

1323 m. gegužės 25 d. rašytiems Gedimino laiškams pasiekus Rygą, jų turinys veikiai tapo žinomas ir kitiems Livonijos valdytojams. Jų atstovai, 1323 m. rugpjūčio 10 d. susirinkę Edermo miestelyje, nusprendė siųsti į Vilnių bendrą delegaciją. Rugsėjo pradžioje Rygos arkivyskupo ir kapitulos, Saremos ir Tartu vyskupų, Tartu miesto, Danijos karaliaus

vietininko Estijoje ir Livonijos ordino atstovai atvyko į Lietuvą. Svarbiausia pokalbių tema turėjo būti patvarios taikos sudarymas ir Lietuvos valdovo krikštas. Savo sprendimo dėl krikšto Gediminas neskubėjo atskleisti, apsiribojo diplomatiškais, pokalbio dalyvius viltingoje nežinioje paliekančiais žodžiais: „Kol popiežiaus pasiuntiniai, kurių kasdien laukiu ateinančių, neatvyks pas mane, Dievas žino, kas yra mano širdyje" (*Chartularium Lithuaniae*, p. 69). Gavę tokį miglotą atsakymą, Livonijos atstovai ėmė tartis dėl taikos, kuri, Gedimino laiško žodžiais, turinti būti tokia, „kokios krikščionys dar niekada nėra regėję" (ten pat, p. 61). Dėl taikos susitarta 1323 m. spalio 2 dieną. Sutarties šalių pirkliams buvo garantuotas laisvas susisiekimas sausumos ir vandens keliais (plačiau žr. II.1.6). Sutarta, kaip turės būti sprendžiamos bylos, jei kam bus padaryta kokia žala ar nuostolis. Visiems į Lietuvą atvykstantiems svetimšaliams Gediminas leido naudotis Rygos miesto teise. Šis pažadas buvo ypač parankus rygiečiams: net ir keliaudami ar įsikūrę svečioje šalyje jie galėjo vadovautis savo teisynu. O Gediminas tikriausiai norėjo sudaryti viliojančias sąlygas kolonistams kurtis.

Livonijos atstovų ir Lietuvos valdovo Gedimino sudarytai taikos ir prekybos sutarčiai nebuvo lemta išsiskleisti platesniu mastu. Gedimino vengimas aiškiai ir nedviprasmiškai pasisakyti dėl krikšto buvo parankus tiems Vokiečių ordino Prūsijoje rėmėjams, kurie nepritarė pačiam susitarimui dėl taikos ir prekybos su pagonimis; jie suskubo skelbti, kad Gedimino pažadas krikštytis yra netikras, kaip ir kaltinimai, mesti kryžiuočiams, neva trukdantiems Gediminui su valdiniais priimti krikščionių tikėjimą. Šiame bare ypač veiklus buvo Varmės vyskupas Eberhardas. Prie jo prisidėjo Prūsijos pranciškonų kustodas Mikalojus. Jį palaikė ir benediktinų Pelplino bei Olyvos vienuolynų abatai. Nepaisydami šių signalų, Livonijos atstovai, išskyrus Ordino brolius, laikėsi Vilniaus sutarties ir laukė Gedimino diplomatinės akcijos atomazgos. Panaši laikysena būdinga ir popiežiui Jonui XXII: jis 1324 m. birželio 1 d. bule pranešė Gediminui, kad džiaugdamasis dėl pažado krikštytis siunčia Lietuvon savo legatus. Tą pačią dieną, tarsi užbėgdamas už akių galimiems įvykiams, popiežius priminė Vokiečių ordinui, kad teks liautis kariavus su Lietuva, kai tik jos valdovas priims krikštą. Vos atvykę Rygon popiežiaus legatai Baltramiejus ir Bernardas paskelbė raštą, kuriuo Prūsijos kryžiuočius įpareigojo laikytis taikos su lietuviais pagal 1323 m. spalio 2 d. Vilniaus sutartį. Net kai legatų pasiuntinių misija pačiame Vilniuje patyrė nesėkmę, o Gediminas viešai išsižadėjo sumanymo krikštytis ir pakartojo kaltinimus kryžiuočiams dėl sutarties nesilaikymo, popiežiaus legatai 1324 m. pabaigoje vis vien

patvirtino ketverių metų paliaubas tarp Lietuvos ir Vokiečių ordino; šis iki pat 1328 m. buvo priverstas susilaikyti nuo atvirų karo veiksmų prieš lietuvius. Galbūt popiežiaus atstovai tikėjosi, kad padėtis dėl galimo lietuvių krikšto dar pasitaisys, o gal apsiribojo tuo, jog stojus taikai tarp kryžiuočių ir lietuvių pastarieji galės veiksmingiau paremti Lenkijos karalių Vladislovą Uolektinį veiksmuose prieš popiežiaus priešininkus rytinėse vokiečių žemėse. Krikšto išsižadėjimas nebuvo pernelyg skaudus smūgis ir rygiečiams, kurie labiausiai rėmė 1322–1324 m. Gedimino diplomatinę akciją. Taika ir prekyba galėjo gyvuoti toliau, nors ir kur kas sunkesnėmis, nesaugesnėmis sąlygomis. Net ir esant tokioms aplinkybėms Rygos arkivyskupas Frydrichas Vokiečių ordinui Livonijoje 1325 m. balandžio 4 d. paskelbė ekskomuniką, kurią pagrindžiančiame rašte gana smulkiai išvardytos rygiečių ir lietuvių iš kryžiuočių patirtos skriaudos.

Karinis rygiečių ir lietuvių bendradarbiavimas atsinaujino, kai 1328 m. rygiečiai užpuolė Livonijos ordino Diunamiundės pilį Dauguvos žiotyse, galinčią bet kada tapti jų prekybos varžymo įrankiu. Įsiplieskus karui su kryžiuočiais, rygiečiai pagalbos kreipėsi į Gediminą. 1329 m. rugsėjį paties Gedimino vedama lietuvių kariuomenė, aprūpinta rygiečių vedliais, nusiaubė kryžiuočių valdas Karksio pilies apylinkėse. Po šio lietuvių įsiveržimo Livonijos ordino magistras Eberhardas iš Monheimo sutelkęs kariuomenę apgulė patį Rygos miestą. Nevaliodami atsispirti kryžiuočių galiai ir nesulaukę pagalbos iš sąjungininkų lietuvių, rygiečiai buvo priversti sudaryti taiką su kryžiuočiais ir leisti jiems pasistatyti pilį Rygos mieste. Rygiečių ir lietuvių bendradarbiavimas pasidarė nebeįmanomas.

1330 m. kovą įveikęs Rygą, Livonijos ordinas netrukus vėl ėmė puldinėti lietuvių žemes. Jau tais pačiais metais jo kariuomenė užpuolė Žemaitijos Vaikių valsčių ir pasiekė Gedimino pilį. 1331 m. įvyko dar vienas didelis Livonijos kryžiuočių žygis į Žemaitiją. 1332 m. jie nusiaubė Mažeikių apylinkes. Kitais metais Prūsijos ir Livonijos kryžiuočiai surengė bendrą žygį į Žemaitiją. Paskui Livonijos ordino žygių kryptis pasikeitė, jis pasiekė iki tol palyginti ramiai gyvenusias Aukštaitijos žemes. 1333 m. Ordino kariuomenė puolė Ukmergės pilį, 1334 m. – Dubingių apylinkes. Pasiekę šias vietas kryžiuočiai gyrėsi prie Vilniaus priartėję per 8 mylias (apie 60 km). Net ir Polocko žemėje pasidarė nesaugu po kryžiuočių antpuolių 1333 ir 1334 metais. Šių puolimų fone nematyti atsakomųjų lietuvių kariuomenės veiksmų. Atrodo, tuo metu pagrindinės lietuvių pajėgos vykdė ekspansiją šiaurės rytų kryptimi (plačiau žr. III.2.3). Savo taktinę iniciatyvą Livonijos ordinas pasistengė paversti strateginiu privalumu:

1335 m. pastatyta Duobelės pilis „prieš netikėlius“, o 1339 m. – Tervetės. Jos turėjo saugoti Livonijos pietinį pasienį nuo lietuvių įsiveržimų.

Šių Livonijos ordino žygių ir naujai pastatytų pilių negalima vertinti vien kaip agresijos prieš Lietuvą apraiškų. Grobiamųjų žygių tikslai būdavo riboti, jais nesiekta užgrobti naujų teritorijų. Naujos pilys visų pirma turėjo garantuoti savų valdų saugumą. Negalima nepastebėti, kad riboti tikslai ir plėšikiškų žygių mentalitetas kūrė tarpusavio susikalbėjimui palankią erdvę. Karinė priešprieša anaiptol neišstūmė kitų bendravimo formų, tai aiškiai matyti iš 1338 m. Livonijos ordino ir Lietuvos sutarties, garantuojančios ribotas tarpusavio prekybos sąlygas (plačiau žr. II.1.6). Karas ir prekyba nenuspėjamų pavojų erdvėje tapo norma. Žvelgiant į šiuos Livonijos ordino ir lietuvių santykius nematyti mūsų anksčiau minėto komunikacijos netolydumo, kai Gediminas veikiausiai tyčia suktai kalba savo tolimiesiems adresatams Vakarų kraštuose. Su artimesniais kaimynais – Livonijos kryžiuočiais – nors santykiai buvo priešiški, kalbėtasi ir susikalbėta abiem pusėms suprantama kalba. Tai pasidarė įmanoma todėl, kad ilga kaimynystė leido vieniems kitus geriau pažinti.

Gedimino laiškuose išryškėję komunikacijos netolydumo požymiai leidžia geriau suvokti to meto Lietuvos politinę kultūrą, kuriai būdingas sinkretinis ir improvizacinis pobūdis. Retorinės savo valdžios apibūdinimo priemonės ištisai perimtos iš krikščionių, visų pirma iš raštininkų ir vertėjų pranciškonų, tuo metu tarnavusių didžiajam kunigaikščiui, galbūt ir iš rygiečių. Tuo tarpu kasdienėje politikoje remtasi ne principais, kuriais grindžiamas ilgalaikis užsienio politikos tikslų įgyvendinimas, o pragmatiškais išskaičiavimais, orientuotais į trumpalaikius konkrečius pokyčius tarptautinėje arenoje ir priklausančiais nuo kintančių politinių nuotaikų savame krašte. Gediminui būdingas posakių aštrumas rodo, kad to meto Lietuvos politika galėdavo radikaliai pasikeisti priklausomai nuo aplinkybių. Tai galima laikyti savotišku ano meto Lietuvos realiosios politikos bruožu. Jai taip pat būdinga, kad valdovai iš principo nebuvo pajėgūs arba paprasčiausiai, būdami pagonys, nejautė būtinybės megzti ilgalaikių sąjunginių santykių. Todėl neatsitiktinai to meto Lietuvos politikoje nerandame nieko panašaus, pavyzdžiui, į ilgalaikius Lenkijos ir Vengrijos sąjunginius santykius, kai šias šalis valdė paskutiniai Piastai ir pirmieji Anžu dinastijos valdovai. Ilgalaikių sąjungų neužtikrindavo net lietuvių kunigaikštyčių nutekinimas į svečias šalis. Tai gerai matyti iš Lietuvos ir Lenkijos santykių Gedimino laikais (plačiau žr. III.3.2).

Nors Vilnius kaip miestas ėmė formuotis tik Vytenio laikais, valdant Gediminui jis tapo sostine. Pastatyta pilis, o šalia jos besikurianti lietuvių,

vokiečių ir rusėnų bendruomenė pasirodė esanti gyvybingas derinys (plačiau žr. II.4.8). Jau Gedimino laikais Vilnius, įsikūręs saugiu atstumu nuo Prūsijos ir Livonijos kryžiuočių valdų ir kartu arčiausiai Rusios žemių, buvo bene didžiausias Lietuvos miestas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostine Vilnius tapo maždaug tuo pat metu, kai Naugardukas tapo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikių metropolito sostine. Šiuos reiškinius galima vertinti kaip valdžios galios koncentravimosi miestuose procesą. Žinoma, „keliaujančio valdovo" fenomenas Lietuvoje, kaip ir kituose to meto kraštuose, neišnyko. Didysis kunigaikštis su palyda turėjo keliauti po savo valdas realizuodamas valdžią ir vykdydamas valdovo prerogatyvas. Dėl šaltinių trūkumo neįmanoma pasakyti, kaip dažnai ir kaip ilgai Gediminas reziduodavo Vilniuje. Vis dėlto tai, kad Gedimino laikais Vilnius tapo visuotinai pripažintu Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostapiliu, reikia sieti su jo vykdyta vidaus politika, o Vilniaus kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sostinės sampratą laikyti tvaria to meto politinės kultūros palikimo vėlesniems amžiams dalimi. Kas valdo Vilnių, tas valdo ir Lietuvą, – ši taisyklė pirmą kartą buvo įrodyta tuoj po Gedimino mirties.

Gedimino valdomą valstybę galima apibūdinti kaip patrimonialinę monarchiją. Gana sėkminga valstybės ekspansija leido aprūpinti valdomis didelės valdovo šeimos atstovus. Žinoma, kad prieš mirtį Gediminas atskiras valstybės žemes patvirtino savo sūnums: Narimantui Gardiną ir Pinską, Algirdui Krėvą ir Vitebską, Karijotui Naugarduką, Kęstučiui Trakus, Manvydui Kernavę ir Slanimą, Liubartui – Voluinę. O Vilnius, kartu ir didžiojo kunigaikščio sostas, atiteko Jaunučiui. Nežinia, kokiais sumetimais Gediminas didžiojo kunigaikščio sostą paliko sūnui, kuris iki pat jo mirties, regis, ničniekuo nepasižymėjo, kitaip nei Kęstutis, Algirdas ar Narimantas. Stepheno C. Rowello spėjimu, Gediminas pasirinko Jaunutį įpėdiniu siekdamas užkirsti kelią kovai dėl valdžios tarp ambicingų sūnų Algirdo ir Narimanto (Rowell, S. C., 2001, p. 300). Galbūt įsivaizdavo, kad padalijus valdas sūnūs kaip nors pasitenkins tuo, ką turi, ir sugebės bendradarbiauti. Iš vėlesnių įvykių matyti, kad jokio darnaus bendradarbiavimo tarp brolių nebuvo. Net ir tapęs didžiuoju kunigaikščiu (1341 m.), Jaunutis valdovo veiklos neišplėtojo. Taip atsitiko ne dėl to, kad nesugebėjo, – paprasčiausiai kiti broliai vykdė savą mikropolitiką. Kai Livonijos ordinas ėmė spausti Pskovo rusus, į jų pagalbos šauksmą atsiliepė Algirdas ir Kęstutis. Liubartas buvo įsivėlęs į ginčus su lenkais dėl Haličo ir Voluinės paveldo dalybų. Valdant Jaunučiui bendros valstybės politikos, kiek ji apskritai buvo įmanoma anais laikais, nebeliko. Lietuvos

laimei, panašius suirutės ir neveiklumo laikus gyveno ir kaimynai. Net ir Vokiečių ordinas didžiojo magistro pareigas einant Liudolfui Kionigui (1342–1345) išgyveno vidinės krizės laikotarpį ir labiau domėjosi estų sukilimo prieš danų karaliaus valdžią eiga nei žygių į Lietuvą organizavimu. Žinoma, tokia padėtis negalėjo tęstis be galo, o ir ambicingi Gedimino sūnūs nesirengė paisyti didžiojo kunigaikščio Jaunučio. Atrodo, mintis įvykdyti valstybės perversmą tiesiog sklandė ore, ir ją paversti kūnu ryžosi susimokę Algirdas su Kęstučiu.

Tikėtina, kad perversmo akstinas buvo Gedimino žmonos mirtis, kaip spėjama, 1344 m. pabaigoje. Kol ji buvo gyva, Algirdas ir Kęstutis nesiryžo atvirai eiti prieš tėvo valią. Lietuvos metraščiuose išlikęs spalvingas pasakojimas, kaip iš Kęstučio užimtos Vilniaus pilies Jaunutis žiemą basas spruko į kalnus, sukurtas siekiant jį diskredituoti, parodyti kaip nevykėlį. Žinoma, Jaunutis neturėjo tvirtos atramos tarp Lietuvos diduomenės ir bajorų, nes jam iš tikrųjų neužteko jėgų nei reikiamu laiku priversti brolius pripažinti jo valdoviškas prerogatyvas, nei išlaikyti valdžios perversmo akivaizdoje. Tačiau net ir tokiomis aplinkybėmis perversmas nebuvo visiškai sėkmingas. Jaunučiui vis dėlto pavyko pasprukti ir nusigauti į Maskvą, kur tikriausiai tikėjosi rasti paramos pas seserį Aigustę. Jį palaikantis Narimantas pabėgo pas totorių chaną Džanibeką, bet ten irgi nieko nepešė. Abiem broliams teko susitaikyti su Algirdu ir Kęstučiu (apie 1346–1347 m.). Algirdą didžiuoju kunigaikščiu pripažino Kęstutis, kiti broliai ir, svarbiausia, Lietuvos diduomenė. Užvaldęs Vilnių Algirdas gavo tai, ko trūko, kad išsipildytų jo užmojis tapti Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu.

2.2. Ekspansija Rusioje – sunki pradžia

Nors Livonija nustūmė lietuvių kariaunas nuo Dauguvos ir paskatino didesnį jų susidomėjimą Rusios turtais, ir šiuose kraštuose kariaunų veikimą natūraliai lydinti politinė įtaka sunkiai skynėsi kelią net rusėnų susiskaldymo, totorių antplūdžio ir stiprios lietuvių monarchijos susidarymo sąlygomis. Iki XIII a. vidurio lietuvių plėšikavimą prie Polocką, Vitebską, Smolenską ir Naugardą jungiančių prekybos kelių dažnai nutraukdavo stiprūs Smolensko arba Naugardo kunigaikščiai. Vėliau Rusios susiskaldymas jau trupino ne tik teritoriją, bet ir žmonių santykius. Tarp gyventojų ėmė rastis simpatizuojančių lietuvių kariauninkams, nes šie galėdavo pasiūlyti prekių iš prisiplėštų gėrybių, pelningai užsakyti prabangos reikmenų. Tai labiausiai atitiko pirklių, amatininkų ir juos aptarnaujančių žmonių interesus. Lietuvoje įsitvirtinęs monarchas irgi netruko suvokti,

[108a]
Šv. Daumanto Timotiejaus kalavijas makštyse, XIII a. antra pusė. Plienas, sidabras, auksas, brangakmeniai. Šiuo šventojo globėjo kalaviju būdavo inauguruojami Pskovo kunigaikščiai.

kad saugi prekyba – ne mažesnis turto šaltinis už karo grobį. Todėl nestebina, kad Mindaugo valdymo laikais lietuvių plėšikavimas rusėniškame padauguvyje nutrūksta ir persikelia į Naugardo ir Pskovo, Smolensko žemes. Lietuvos Karalystės rūpinimasis jos interesų sferoje atsidūrusio Polocko ir – dažniausiai – Vitebsko gerove puikiai iliustruoja naują lietuvių monarcho požiūrį rusėniškų žemių pajungimo politikoje. Polocką, svarbų rusėnų prekybos ir amatų centrą prie Dauguvos, lietuviai išplėšė iš Smolensko ir Naugardo aplinkos ir ėmėsi užvaldyti patys. Naugardo kunigaikščiui Aleksandrui Neviškiui tai turėjo sukelti itin skaudžių išgyvenimų, mat nuo 1239 m. jis buvo Polocko kunigaikščio Briačislavo, galbūt susijusio su Smolensko kunigaikščių dinastija, žentas. Mindaugo karaliavimo laikais Polocko sostas vienu metu ištuštėjo ir nežinia kaip atiteko karaliaus brolėnui Tautvilui, taip ir neišsižadėjusiam ambicijų tapti visos Lietuvos valdovu. Bet iki galutinio Polocko ir Vitebsko užvaldymo tuo metu dar buvo toli. Abiejų įtakingų, senais politiniais ir ūkiniais ryšiais su kitomis Rusios žemėmis susaistytų kunigaikštysčių kunigaikščiai, valdantysis elitas, večė sugebėjo ilgai laviruoti tarp Lietuvos, Rygos interesų, o Vitebskas neretai patekdavo į Smolensko kunigaikščių priklausomybę. Lietuviai, atrodo, neturėjo pakankamai jėgų šiems strateginiams miestams užvaldyti. Gana stiprus politinis užnugaris palaikė Polocko savarankiškumą, nes miesto augimas buvo tiesiogiai susijęs su Rygos (Hanzos) prekyba. Galingųjų kaimyninių rusėniškų žemių kunigaikščių įtaka Polocke tolydžio menko, o provokiška politinė orientacija išsilaikė iki pat prijungimo prie Lietuvos Vytenio valdymo laikais.

XIII a. antra pusė – itin tamsus Polocko istorijos periodas. Trumpas lietuvių kunigaikščių valdymas Polocke baigėsi Girdenio žūtimi nuo Pskovo kunigaikščio Daumanto rankos 1267 m. vasarą [**108a**, **108b**]. Tačiau dar Girdeniui viešpataujant Polocke kartu minimas „Polocko kunigaikščiu“

[108b] *Šv. Daumanto Timotiejaus kalavijas*

tituluojamas rusėnas Iziaslavas, deklaravęs paklusnumą tuo metu valdžiusiam Vaišelgai, o Rygos vyresnybei garantavęs laisvą prekybą Polocke ir net Vitebske (šį valdė kitas Iziaslavas). Visa tai primena Mindaugo Karalystės laikų kondominiumą Naugarduke, kai rusėnų žemės suverenu liko Mindaugas, bet Haličo-Voluinės kunigaikščio Danilo sūnus Romanas tapo karaliaus vietininku (vasalu), užtikrinančiu Romanovičių šeimos interesus regione. Kaip lietuviai užvaldė Naugarduką, bus kalbama kiek vėliau, o tuo tarpu reikia pritarti nuomonei, kad Smolensko kunigaikščiai arba su jais susiję kiti vietinės dinastijos atstovai sugebėjo grįžti į Polocko sostą iki Traidenio įsigalėjimo Lietuvoje 1268 metais. XIII a. aštuntą dešimtmetį Polocką valdė Konstantinas Berankis. Vis dėlto nuo stiprėjančios lietuvių įtakos miestas nebeišsivadavo. Lietuvos valdovas Traidenis su rusėnų pagalba taip buvo suvaržęs Livonijos pirkliams kelią Dauguvos upe, kad 1270 m. jis vokiečiams laikinai uždaromas tikintis atnaujinti veiklą, kai lietuvių kontroliuojami rusėnai su kaupu atlygins livoniečiams padarytus nuostolius. Kai Traidenis prarado Daugpilį, 1274–1277 m. polockiečiai vėl atsisuko į Rygos pusę, buvo sudarę taiką su Livonijos vyresnybe, – nuo jos Traidenis juos atplėšė apie 1278 metus. Lietuvos įtakos stiprėjimą patvirtina lietuviško sidabrinio ilgojo (grivnos, izrojaus) įvedimas regiono prekyboje, išstumiant Smolensko grivną (plačiau žr. III.1.4). Kita vertus, Polocko prekybos ryšiai su Livonija stiprino čia ir jos politinę įtaką, gerai paliudytą pirmiausia per miglotą dar vieno kunigaikščio Konstantino valdymą (iki Tautvilo): su Konstantino veikla Ordinas siejo donaciją, perleidžiančią jam rytų Latgalą. Santykiuose su Livonijos vyresnybe Polocko kunigaikštis pirmenybę teikdavo Ordino magistrui, nors arkivyskupas irgi pretendavo į Polocką, nes egzistavo teorinė teisė šią stačiatikių vyskupiją laikyti Rygos sufraganine (Сэларт, A., p. 12–14). XIII–XIV a. sandūroje politinė situacija Polocke pasiekė didžiausią įtampą, ja ir pasinaudojo Lietuvos didysis kunigaikštis.

Konfliktui su Ordinu gilėjant Rygos arkivyskupas Frydrichas ir miestiečiai, ieškodami paramos ir sąjungininkų, Vakaruose brolius ėmė vaizduoti ne kaip tikėjimo platintojus ir gynėjus, o kaip griovėjus ir krikščionių persekiotojus. 1305 m. rugsėjo 14 d. laiške popiežiui apkaltino Ordiną perleidus arkivyskupijai priklausantį Polocką pagonims (lietuviams). Šis kaltinimas buvo išsamiau pagrįstas 1311–1312 m. per popiežiaus atsiųsto asmeninio kapeliono Pranciškaus Molianiečio liudytojų apklausą dėl Ordino daromų skriaudų Livonijoje. Buvo pateiktas idiliškas pasakojimas apie bevaikį Polocko kunigaikštį, kuris priėmė katalikų tikėjimą ir savo žemę padovanojo Rygos bažnyčiai. Tačiau Livonijos ordino veikla, nukreipta prieš arkivyskupą ir naujakrikščius, nuvedė prie krikščionybės žlugimo Polocke. Jo gyventojai, neatlaikę brolių priespaudos, pasikvietė lietuvius, ir tie išvijo arba iššudė visus krikščionis, t. y. katalikus. Suprantama, Ordino gynėjas neigė šiuos kaltinimus, nes tokios įspūdingos katalikybės plėtros nebuvo – Polocko gyventojai visada buvo stačiatikiai. Turbūt teisūs tie tyrinėtojai, kurie šioje istorijoje įžvelgia kataliko Tautvilo valdymo laikų ir XIV a. pradžios faktų kontaminaciją bei situacijos konstravimą pageidaujamam tikslui pasiekti (Сэларт, A., p. 10–12). Lietuvai geresnės progos užimti Polocką galėjo nebepasitaikyti, ji turėjo veikti kaip tik dabar, pasinaudodama Ordiną silpninančiu konfliktu su rygiečiais. Vadinasi, 1305 m. yra vienintelė patikima data, kai patvirtinama, kad Vytenis jau valdė Polocką. (Tradicinė miesto užėmimo 1307 m. data yra šaltiniotyros nesusipratimas – žr. Варонін, B. A., 2009, p. 35.) Polocko užvaldymas turėjo keisti ir Minsko politinę padėtį, nes miestas buvo šios kunigaikštystės dalis. Prasidėjęs Vilniaus valdžios įtvirtinimas Polocke buvo švelnus: 1309 m. Polocko reikalus su Ryga tvarkantis vietinis vyskupas Jokūbas Vytenį vadina savo sūnumi, gali būti, kad kunigaikštystės gyventojų santykiai su Vyteniu buvo aptarti rašytinėje sutartyje, vėliau virtusioje žemės privilegija. Gediminas labiau įsitvirtino Polocke, jo kunigaikščiu paskirdamas brolį Vainių, pirmą kartą minimą 1326 metais. Plėtojant tuo metu iš tikrųjų paties svarbiausio Lietuvos prekybos centro galimybes buvo stengiamasi Naugardo ir Pskovo pirklių maršrutus pritraukti arčiau Polocko ir Lietuvos. Tokia komercinė politika – Polockas kaip pagrindiniai vartai į Lietuvą – aiškiai dėstoma Gedimino laiškuose.

Vitebskas visada buvo laikomas vientisu politiniu ir prekybiniu regionu su Polocku. Vis dėlto stipri Vilniaus įtaka nesutrukdė Vitebskui išlaikyti savarankiškumo dar kelis dešimtmečius.

Polockas palyginti taikiai perėjo į Lietuvos pavaldumą, bet tai nebuvo taiki lietuvių ekspansijos forma. Net taiki ekspansija galėjo būti

įgyvendinama jėga, mat savanoriškumo priimant lietuvių valdžią buvo nedaug (Norkus, Z., 2008, p. 239, 245–246). Prispirti aplinkybių polockiečiai vietoj Livonijos pasirinko pagonis. Politinis Polocko užnugaris – ir Rusioje, ir Livonijoje – nesugebėjo įveikti vidinių prieštaravimų ir konfliktų, todėl pasirodė per silpnas atsilaikyti prieš stiprėjančios Lietuvos politinius-komercinius interesus.

Tuo tarpu Lietuvos pietuose ekspansija į Rusią vyko per kruvinus karus, nes buvo susidurta su Haličo-Voluinės kunigaikštystės ir iš dalies su Krokuvos ir Mazovijos kunigaikščių interesais. Romanovičių namai neketino lengva ranka atiduoti Lietuvai svarbių rusėniškų prekybos, amatų ir karinių-strateginių centrų Nemuno aukštupyje. Lietuvių diduomenės skverbimąsi prie didžiųjų prekybos magistralių, Vyslos, Bugo ir Pripetės upėmis jungiančių Artimuosius Rytus su Vidurio Rytų Europa, Baltijos regionu, stengtasi sustabdyti visomis priemonėmis. Tačiau gimstanti nauja galia vis dažniau tikdavo įvairioms stambių regiono veikėjų politinėms dėlionėms, todėl vienų priešiškumą lietuviams keisdavo kitų palankumas, plačiai atkeliantis vartus ekspansijai. Silpstantys rusėnai neatsilaikė prieš Lietuvą, laiminčią teritorijas vieną po kitos, bet iš klestinčių miestų turtų XIII a. pabaigoje lietuviams liko tik pelenai – Naugardukas, išskyrus pilį, po rusėnų ir totorių antpuolių buvo virtęs degėsių krūva.

Lietuvių kariaunų žygiai į pietų, pietryčių ir pietvakarių Rusią, kur plytėjo stiprios Voluinės ir Haličo kunigaikščių ir jų nedraugų iš Černigovo kunigaikštystės žemės, nebuvo dažni. Jų mastai menkesni už aktyvumą padauguvyje ir Naugarde. Su Voluinės žeme Lietuva nesiribojo. Jas skyrė pelkėtas miškingas Pripetės aukštupio ir intakų regionas, kuriame buvo įsikūrusi Turovo-Pinsko kunigaikštystė. Jos šiaurės vakaruose plytėjo jotvingių žemės. Nuo Voluinės jas skyrė Narevo aukštupys ir dalis vidurupio su dešiniuoju intaku – Bebros upe. Tarp pietinių jotvingių gyvenviečių ir šiaurės vakarų Voluinės miestų šimtus kilometrų driekėsi negyvenami girių ir pelkių tyrai. Per šiaurinę Voluinės Vladimiro žemę ir Turovo-Pinsko kunigaikštystę Pripetės ir Bugo upėmis bei intakais raizgėsi svarbūs prekybos keliai, jungiantys Dniepro ir Vyslos prekybos sistemą. Periferinė jos atšaka Baltijos ir Juodosios jūros prekybą siejo Nemunu. Pietinėje Nemuno aukštupio pusėje XI–XII a. išaugo keli rusėniški amatų, prekybos ir karybos miestai, tarp kurių didžiausi – Gardinas, Naugardukas ir šiek tiek tolimesni Valkavyskas su Slanimu.

Jie radosi Kijevo Rusios klestėjimo laikais ir priklausė nuo Kijevo kunigaikščio ir miesto ekonomikos, nes buvo jo gaminių vartotojai ir prekybos su baltais

tarpininkai. Lietuvių ir jotvingių pasienyje įkurti kariniai-politiniai Rusios atramos centrai tapo ne rusėnų kolonizacijos ir karinės ekspansijos bazėmis, o dėl patogios prekybai geografinės padėties ir imlios pagonių rinkos klestinčiais amatų ir prekybos miestais. Silpstant Kijevui XII a. pabaigoje – XIII a. pirmoje pusėje šie miestai atsidūrė labiau Voluinės nei Turovo-Pinsko kunigaikštystės politinėje priklausomybėje. Miestų įtakoje esančios žemės nepateko į Rusios dalinių kunigaikštysčių *(udel)* sistemą, todėl netapo integraliais politiniais dariniais – kunigaikštystėmis su vietinių kunigaikščių dinastijomis. Su Haličo ir Voluinės kunigaikščių politine veikla regione XIII a. susiję trys Naugarduko, Slanimo, Valkavysko kunigaikščio paminėjimai. Atrodo, jie buvo Haličo-Voluinės Romanovičių šeimos vietininkai – tarnybiniai kunigaikščiai.

Lietuvių kariaunų pasirodymas šiame regione nebuvo atsitiktinis. Šaltiniai atskleidžia seną Voluinės ir jotvingių konfliktą. Lietuviai tapo nauja jėga, kurią retkarčiais atsivesti ar pasamdyti galėjo būtent jotvingiai. Vis dėlto bendra lietuvių ir jotvingių karinė veikla tolydžio silpnėjo. Tolimas prasidėjo nuo žymiosios 1219 m. Voluinės kunigaikščio Danilo ir jo motinos sutarties su lietuvių kunigaikščiais. Tuo metu į pirmą savarankišką politinį žygį pakilusiam Danilui, siekiančiam atsikovoti dalį tėvonijos iš Krokuvos kunigaikščio Lešeko Baltojo, reikėjo sąjungininkų. Konflikto su Krokuva dėl Bresto ir Cholmo žemių metu Danilo sąjungininkais tapo pagrindinių Lietuvos žemių kunigaikščiai, vadovaujami kelių giminės vyresniųjų. Neilgai trukus lietuviai puolė pagrindinius Danilo priešus ir konkurentus – Lešeką Baltąjį ir Černigovo kunigaikštį. Lietuvos žemių kunigaikščiams pavaldžios kariaunos buvo svarbus veiksnys Haličo-Voluinės Romanovičių kovoje dėl valdžios pietvakarių Rusioje. Tenkindami politinius vadų ir naujo grobio ieškančių jų kariauninkų interesus lietuviai ilgam tapo Danilo Romanovičiaus sąjungininkais. Pagrįstai abejojama, ar 1219 m. sutartis priklauso lietuvių užsienio politikos sričiai, ar tai buvo vieningas krypties pasirinkimas. Lietuvius pasikvietęs Danilas jais manipuliavo siekdamas sau naudingų rezultatų. Vienas jų – jotvingių ir lietuvių bendradarbiavimo suvaržymas. Danilo galimybės siūlė lietuviams daugiau naudos ir garbės, todėl rusėnas pasirodė mielesnis draugas už jotvingius.

Kai Lietuvoje valdžią savo rankose baigė telkti Mindaugas, Danilas 1238 m. paprašė jo, kaip galingiausio Lietuvos kunigaikščio, pagalbos žygyje prieš Konradą Mazovietį ir ją gavo. Danilas kovojo su Černigovo kunigaikščio Michailo suburta koalicija, siekdamas atgauti tėvo valdytą Haličo kunigaikštystę. Netrukus lietuviai užpuolė Černigovo kunigaikštį Rostislavą Michailovičių. Danilas, tarsi tik to laukęs, per tris

dienas atžygiavo iš Cholmo ir užėmė Rostislavo valdomą Haličą. Tai vyko 1238–1239 metais. Šie Danilo veiksmai turėjo būti derinami su Mindaugu. Atrodytų, Danilas ir toliau galėjo išnaudoti lietuvių kariaunas savo tikslams. Bet monarcho Mindaugo valdžia Lietuvoje stiprėjo. Puoselėdamas asmeninius tikslus, jis sutelkė dideles pajėgas savarankiškiems politiniams veiksmams už etnoso ribų. Pirmas Mindaugo savarankiškas žygis valstybės pietuose – rusiškųjų miestų prie Nemuno aukštupio intakų užvaldymas suformuojant pasienį su Voluine. Pastebėta, kad Naugardukas, Gardinas, Slanimas, Valkavyskas ir turbūt Voluinei priklausęs Zditovas lietuvių valdžion pateko XIII a. penktą dešimtmetį. Tai atsitiko po Rusią pakirtusios totorių invazijos (Dubonis, A., 2005c). Kunigaikščio Danilo metraštyje išlikę žinių apie lietuvių įsigalėjimo Naugarduke būdus: matyt, Mindaugo vietininku tapęs sūnus Vaišelga rusėnų nepasitenkinimą ar net pasipriešinimą be gailesčio skandino kraujyje. Kadangi kunigaikštis Danilas Romanovičius ruošėsi lemiamam mūšiui dėl Haličo su Vengrijos karaliaus ir Krokuvos kunigaikščio našlės remiamu Černigovo kunigaikščiu Rostislavu, Voluinės interesų sferoje esančio Naugarduko likimas nesutrukdė jam 1245 m. susitaikyti su Mindaugu. Tai galėjo įvykti Danilui sėkmingo Jaroslavo mūšio (1245 m. rugpjūčio 17 d.) išvakarėse; Mindaugas nusiuntė karių haličėnui į pagalbą, tik jie pavėlavo į mūšį. Šiuo taikos susitarimu ir galėjo būti patvirtinta, kad rusėniškieji kairiakrančio Nemuno aukštupio miestai liks Mindaugo valdžioje. Naujausi genealogijos tyrimai iš dalies paliudija, kad susitaikymui įtvirtinti už kunigaikščio Danilo apie 1246–1248 m. buvo ištekinta Mindaugo dukterėčia Dausprungaitė (Dąbrowski, D., 2002, p. 75–76). Galima manyti, kad imdamas lietuvę žmoną iš aukščiausiųjų kunigaikščių giminės jis stengėsi sustiprinti jos brolių – Mindaugo brolėnų, būsimųjų politinių varžovų – Tautvilo ir Gedivydo pozicijas Lietuvoje, ir tai puikiai apibūdina šlyjančius Mindaugo ir Danilo santykius.

Netrukus tarp jų įsiplieskė karas. Mindaugas kovojo dėl savo valdžios įtvirtinimo, o Danilas siekė pašalinti rusėnams pavojingą kaimyną. Tvirtai valdžioje pasijutęs Mindaugas įsigalėdamas visoje Lietuvoje užėmė brolėnų, Danilo svainių, tėvonijas ir juos išvijo, jų dėdę, žemaičių kunigaikštį Vykintą, irgi. Karas, kuriame prieš Mindaugą kovėsi galinga kaimynų ir vidaus jėgų koalicija, baigėsi Mindaugo krikštu ir Lietuvos Karalystės įkūrimu. Santykius su kaimynais karalius Mindaugas sureguliavo svariomis finansinėmis injekcijomis (dovanomis) ir susitarimais. Taikytis su Rusios karaliumi tapusiu Danilu Mindaugas pradėjo 1252 m., bet tik 1254 m. buvo sudaryta taika ir susigiminiuota. Mindaugas padarė nuolaidų rusė-

nams (plačiau žr. III.1.4). Be kitų įsipareigojimų, Danilo sūnui Romanui davė valdyti svarbiausią regiono miestą Naugarduką, pats likdamas visos teritorijos suverenu, taigi Lietuvos įtaka pašonėje stovinčiuose rusėnų miestuose sumenko. Šitaip Naugarduke atsirado kondominiumas: nominali valdžia Lietuvos valdovo, o reali – rusėnų. Bet pasitaikius pirmai progai karalius Mindaugas grąžino savo valdžią šiame krašte. Tą kruviną galimybę suteikė 1258–1259 m. totorių žiemos žygis į Lietuvą, kuriame per prievartą dalyvavo Haličo-Voluinės kunigaikščiai. Karvedžio Burundajaus kariuomenė ne tik sudavė smūgį Mindaugui, pirma didelių materialinių ir karinių nuostolių pridarė kunigaikščiui Danilui ir jo broliui Vasilkui tiek Haliče, tiek Voluinėje. Šiomis suirutės aplinkybėmis iš Cholmo ištrūkęs Vaišelga paėmė į nelaisvę Naugarduko kunigaikštį Romaną ir prisijungė prie tėvo ir Tautvilo kariuomenės, kurią su totoriais atkakliai persekiojo Vasilkas. Kad ir kas nutiko Romanui (vienų tyrinėtojų nuomone, jis žuvo lietuvių nelaisvėje, kitų – per šiuos įvykius išgyveno), vėliau tai nesutrukdė Vaišelgai gauti karinę-politinę Danilo paramą. Po Burundajaus invazijos Haličo-Voluinės kunigaikščiai jau nesustabdė Mindaugo grįžimo į Nemuno aukštupio rusėnų miestus, tačiau kai po Mindaugo žūties Lietuvoje prasidėjo kovos dėl valdžios, vėl nepraleido galimybės ten išplėsti savo įtakos, ypač Naugarduke. Tai susiję su Vaišelgos įsitvirtinimu Lietuvos soste ir Romanovičių namų parama šio tikslo siekiant. Iš konkrečių Vaišelgos teritorinių sprendimų Romanovičių naudai mažiausiai abejonių kelia Naugarduko perdavimas valdyti svainiui Švarnui, o daugiausiai – pastarojo skyrimas Lietuvos valdovu. Bet kaip tik rusėnų Naugarduko su tradiciškai jam pavaldžiais Gardinu, Valkavysku, Slanimu ir Zditovu likimas sukėlė kunigaikščio Levo nepasitenkinimą Mindaugo Lietuvos dalybomis tarp Romanovičių, ir tai virto mirties nuosprendžiu Vaišelgai (plačiau žr. III.1.5).

Mindaugo Karalystės išdraskymą nutraukė Kernavės kunigaikštis Traidenis, jėga paėmęs valdžią Lietuvoje ir atkūręs mindauginės Karalystės teritoriją. Jis susigrąžino ir Naugarduką (ten vietininku tapo jo brolis Sirputis), kitus miestus. Taikos ir draugystės santykiai su Haličo kunigaikščiu Levu turėjo padėti Traideniui įsitvirtinti. Senieji miestai neabejotinai nukentėjo per daugiau nei du dešimtmečius trukusius karus, todėl naujasis Lietuvos valdovas plėtė ekspansijos regione mastą imdamasis turtingesnių miestų. Kartu su užkariavimu jis pradėjo užimtų žemių kolonizaciją, kurdamas karinę-administracinę savo valdžios atramą periferijoje. 1274 m. Traidenio įsakymu gardiniečiai užėmė Drohičiną, o Gardino žemėje ir prie Slanimo apgyvendino bėglius iš Prūsijos, bartus

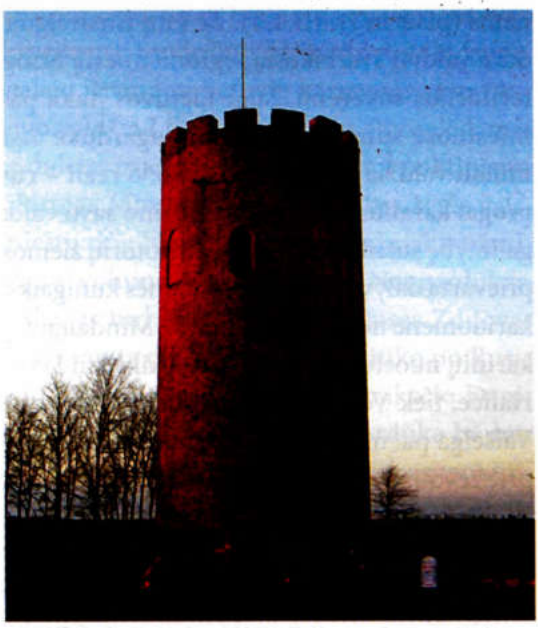

[109]
Kameneco pilies bokštas (1271–1289). Didėjant stiprėjančios Lietuvos grėsmei, Voluinės kunigaikštis Vladimiras į šiaurę nuo Bresto pastatydino Kameneco pilį

ir skalvius. Svarbaus Voluinės prekybos centro prie Bugo užėmimas ir prūsų gyvenvietės Voluinės pasienyje vėl sukiršino Lietuvą su Voluinės ir Haličo kunigaikščiais. Nebeatlaikydami Lietuvos ekspansijos, šie ėmė šauktis totorių pagalbos. 1275–1276 m. žiemą į Naugarduko žemę žygiuojantys chano Mengu Timūro karvedžio Jagurčino vadovaujami totoriai, be Haličo ir Voluinės kariuomenių, atsivedė Smolensko, Briansko, Turovo-Pinsko kunigaikščių pajėgas. Užėmus Naugarduką ketinta žygiuoti į Lietuvą. Tačiau nuniokojusi miestą ir žemę susivaidijus karvedžiams kariuomenė grįžo atgal. Traidenio karas su Levu ir jo pusbroliu Voluinės kunigaikščiu Vladimiru baigėsi taikos sudarymu 1276–1277 m. sanvartoje. Drohičinas grįžo Voluinei, Nemuno aukštupio rusėniški miestai buvo pasidalyti: Traideniui liko Naugardukas su Gardinu, o pietinės žemės, Slanimas ir Valkavyskas, atiteko Levui ir Vladimirui (Dubonis, A., 2009c, p. 116–117). Ši Traidenio taikos sutartis su Levu ir Vladimiru buvo pirmas sunkios Lietuvos ekspansijos Rusioje rezultatų įtvirtinimas [**109**]. Rusėniški Naugardukas ir Gardinas šimtmečiams prijungti prie Lietuvos. Sutarties abi šalys tvirtai laikėsi net 1277–1278 m. žiemą chano Nogajaus totorių vadui Mamšėjui ir rusėnams antrą kartą užpuolus Naugarduką. Kita vertus, dėl Slanimo ir Valkavysko priklausomybės lietuvių valdovai

dabar jau nesitaikstė su Romanovičiais taip, kaip anie anksčiau dėl Naugarduko. Įsibėgėjus lietuvių karui su Vokiečių ordinu, 1289 m. Lietuvos kunigaikščiai Butigeidis ir Butvydas sudarė taiką su nauju Voluinės žemės centro Vladimiro kunigaikščiu Mstislavui II Danilovičiumi; Valkavysko perdavimas jam liudija, kad Traidenis arba kažkuris po jo valdęs monarchas miestą buvo susigrąžinęs. Slanimo likimas tuo metu neaiškus. Tokiomis žiniomis baigiasi pagrindinis išsamus lietuvių ekspansijos į Nemuno aukštupio rusėniškus miestus istorijos šaltinis – Haličo-Voluinės metraštis.

Nuo XIII a. penkto dešimtmečio iš rankų į rankas ėję kadaise turtingi Nemuno aukštupio kairiųjų intakų rusėniški miestai, šimtmečio pabaigoje atitekę Lietuvai, skurdo arba buvo sugriauti. Kitaip nei su Vokiečių ordinu ir Mazovija taiką ir naudingus komercinius santykius palaikantiems Voluinės miestams, lietuviškiesiems Gardinui, Naugardukui, Valkavyskui dar teko patirti karčią karo su kryžiuočiais dalią. Kita vertus, didysis kunigaikštis energingai ėmėsi rusėniškų miestų ūkio ir karinio potencialo atgaivinimo. Lietuvių kariai stiprino Gardino žemės gynybinius pajėgumus. Vytenis jautėsi tvirtai laikąs rankose Naugarduką, todėl pastatė jame katalikų bažnyčią, pirmiausia pirklių dvasiniams poreikiams, o Gediminas, be Vilniaus, ir Naugarduke planavo Vakarų kolonistų apgyvendinimą. Gali būti, kad Vytenis taip pat valdė ir Valkavyską su Slanimu arba juos užėmė Gediminas valdymo pradžioje, apie 1316 m., surengęs žygį į Voluinės valdomą Brestą.

Lietuvos įsitvirtinimas rusėniškose valstybės pietų žemėse vyko ir per „lietuviškas" Stačiatikių bažnyčios struktūras. Puoselėdami toli siekiančius ekspansinius tikslus užvaldomose Rusios teritorijose Vytenis ir Gediminas 1315–1317 m. Naugarduke įgyvendino stačiatikiškos Lietuvos metropolijos įkūrimo planą. Naugardukas, buvusi Turovo vyskupijos parapija, tapo Lietuvos metropolito katedros miestu, iš jo ganytojas vadovavo savo sufraganams Turove ir Polocke. Taip stiprėjo Vilniaus įtaka Turovo-Pinsko kunigaikštystėje.

2.3. Ekspansijos Rusioje potvyniai ir atoslūgiai

Valstybės teritorijos didėjimą XIV a. galima laikyti ryškiausia Lietuvos užsienio politikos apraiška [**110**]. Per maždaug pusantro šimtmečio laikotarpį iš pradžių palyginti nedidelė valstybė išsiplėtė dešimteriopai, ėmė siekti Pskovo, Naugardo ir Maskvos valdas šiaurėje ir rytuose, totorių valdomas stepes pietryčiuose ir pietuose, Vengrijos ir Lenkijos žemes vakaruose.

[110]
Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XIV a.

Tokie ekspansijos mastai stebina juo labiau, kad tuo metu kone nuolat vyko karas su Vokiečių ordinu ties vakariniais valstybės pakraščiais. Juos galima aiškinti tiek Lietuvą valdančios dinastijos veiklumu, tiek tam tikromis ekspansijai palankiomis geopolitinėmis aplinkybėmis. Iš jų pirmiausia reikia išskirti Rusios politinį susiskaldymą ir Aukso ordos veiksnį.

Didysis kunigaikštis Gediminas iš savo brolio Vytenio paveldėjo dinamiškai besivystančią valstybę. Besikuriantis Vilniaus miestas, intensyvėjantys kontaktai su Ryga ir nuolatinė karinė lietuvių veikla sudarė prekybinių veiksnių ir politinių išskaičiavimų derinį, kuris ir maitino lietuvių ekspansiją į Rusios žemes. Kaip jau matėme, Vytenio laikais lietuvių valdžia stabiliai įsitvirtino Naugarduke ir Polocke. Šių teritorijų užvaldymas atvėrė kelius tolesnei ir gilesnei ekspansijai pietų ir rytų kryptimis į tas sritis, per kurias ėjo svarbūs tarptautinės prekybos keliai. Šiuo atžvilgiu išskirtinėje padėtyje atsidūrė turtingos Haličo ir Voluinės žemės, XIV a. pradžioje tapusios budraus kaimynų dėmesio objektu. Akstiną aktyvioms varžyboms dėl šių žemių bus davęs didysis kunigaikštis Gediminas. Atrodo, dar paskutiniais Vytenio ar pirmaisiais savo valdymo metais Gediminas surengė karo žygį į Brestą (apie 1316 m.). Tą kartą lietuviams nepavyko įsitvirtinti ilgiau – po kurio laiko jį vėl atgavo Voluinės ir Haličo žemes valdantys kunigaikščiai Andriejus ir Levas. Susidūrimas su lietuviais juos paskatino siekti Vokiečių ordino paramos ir sudaryti bendros gynybos sutartį. Stepheno C. Rowello manymu, toks šių kunigaikščių žingsnis galėjo paskatinti Gediminą ieškoti tam tikro kompromiso, ir jis buvo realizuotas Gedimino sūnaus Liubarto vedybomis su kunigaikščio Andriejaus dukterimi (Rowell, S. C., 2001, p. 102). Iš istorijos šaltinių žinoma, kad 1321 m. broliai Andriejus ir Levas dar buvo gyvi, o 1323 m. gegužę abu jau mirę. Per tą ir keleto vėlesnių metų laikotarpį turėjo įvykti ganėtinai reikšmingų pokyčių. Dėl šaltinių skurdumo ir juose esančių užuominų daugiaprasmiškumo istoriografijoje šie pokyčiai interpretuojami skirtingai, kartais tiesiog prieštaringai.

Tai ypač pasakytina apie tuometinį lietuvių vaidmenį pietvakarių Rusioje. Antai ukrainiečių istorikė Olena Rusina, plėtodama dar XIX a. pabaigoje Vladimiro Antonovičiaus iškeltą kritišką požiūrį į XVI a. Lietuvos metraščių žinias apie Gedimino surengtą Vladimiro ir Kijevo miestų užkariavimą, neva turėjusį įvykti 1322–1323 m., neigia šių įvykių istoriškumą ir metraščių pasakojimus laiko legendomis, pramanytomis XVI a. pradžioje. O Stephenas C. Rowellas, remdamasis vienalaikiais XIV a. faktais (pvz., Gedimino brolio Teodoro įsitvirtinimu Kijeve) ir kai kuriais prozopografijos duomenimis bei šaltiniotyros

argumentais, 1322–1323 m. lietuvių žygį į Kijevą laiko tikru įvykiu. Iš tikrųjų šis dalykas gana komplikuotas. Vis dėlto reikia atkreipti dėmesį, kad to meto šaltiniai ne tik nepateikia jokių užuominų apie spėjamą lietuvių kariuomenės žygį, bet ir kiti jų duomenys bei kiek vėlesni 1324–1325 m. įvykiai neleidžia užčiuopti bent kiek aiškesnių tokio žygio politinių pasekmių. Todėl manome, kad to laikotarpio politinius pokyčius reikėtų bandyti aiškinti nesiremiant hipoteze dėl 1322–1323 m. neva įvykusio lietuvių žygio į pietvakarių Rusios žemes.

Pirmiausia dera pabrėžti, kad XIV a. šveicarų kronikininkas Jonas Vintertūrietis nurodo: paskutinius Haličo-Voluinės kunigaikščius nunuodijo jų valdiniai „pagonys" (tyrėjai sutaria, jog šiuo atveju taip pavadinti stačiatikiai). Ši žinia tiesiogiai prieštarauja platesniosios Lietuvos metraščių redakcijos žiniai, esą jie žuvo kovoje su Gedimino atvesta lietuvių kariuomene; tai tik dar labiau sutirština įtarumo šešėlį pastarojo pasakojimo atžvilgiu. Dar reikia pažymėti, kad 1323 m. gegužės 21 d. laiške popiežiui Jonui XXII Lenkijos karalius Vladislovas Uolektinis kalba apie tai, jog po kunigaikščių Andriejaus ir Levo mirties Lenkijai gali kilti rimta grėsmė iš totorių pusės. Apie lietuvius, kurių keliamo pavojaus Lenkijos karaliaus dvaras šiaip jau nepraleisdavo progos paminėti, nė žodžio. Todėl, mūsų manymu, Haličo-Voluinės likimas 1323–1324 m. klostėsi ne taip dramatiškai, kaip pavaizduota XVI a. Lietuvos metraščiuose, kurių sudarytojams rūpėjo pagrįsti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teises į Rusios žemes pro kalavijo (užkariavimų) teisės prizmę.

Akivaizdu, kad geopolitiškai svarbus ir turtingas Haličo-Voluinės kraštas buvo kaimynų dėmesio centre. Jo likimas rūpėjo ne tik lenkams ir lietuviams, bet ir vengrams, totoriams. Ko gero, kaip tik šių visų veiksnių konjunktūra ir lėmė kompromisinį sprendimą. Atrodo, dar tais pačiais 1323 m. Lenkijos karalius Vladislovas Uolektinis surengė karo žygį į Haličą, tačiau tai nebuvo visai tipiška akcija su tikslu užkariauti teritoriją, nes ja buvo remiamas pretendentas į ištuštėjusį Haličo ir Voluinės sostą Mazovijos kunigaikštis Boleslovas. Šis turėjo ir lenkiško, ir rusėniško, ir lietuviško kraujo: iš Mazovijos Piastų kilusio kunigaikščio motina buvo Marija, jau minėtų Haličo ir Voluinės kunigaikščių Andriejaus ir Levo sesuo; senelė iš tėvo pusės – Gaudimantė, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Traidenio dukra, 1279 m. ištekėjusi už Mazovijos kunigaikščio Boleslovo II. Rusėniški giminystės ryšiai jam padėjo užsitikrinti vietinės diduomenės palaikymą, o lenkiški ir lietuviški saitai, kaip galime manyti, irgi tapo privalumu Lenkijos ir Lietuvos valdovų akyse. Tokių aplinkybių visuma lėmė, kad jau 1324 m. Haličo-Voluinės sostas atiteko kaip tik šiam kunigaikščiui. Ta proga jis iš katalikybės atsivertė į stačiatikybę ir savo

senelio Haličo kunigaikščio Jurijaus I (1301–1308) garbei prisiėmė dar vieną vardą, tad istorijai žinomas kaip Boleslovas Jurgis II. Atrodo, tokiai įvykių eigai neprieštaravo ir Gediminas, – palankią jo laikyseną naujojo kunigaikščio atžvilgiu patvirtina tai, kad po kurio laiko, 1331 m., Boleslovo Jurgio II žmona tapo Gedimino duktė Eufemija (plačiau žr. III.3.2).

Boleslovo Jurgio II įsitvirtinimo Haličo-Voluinės soste aplinkybės rodo, kad šis Rusios regionas Gediminui neabejotinai rūpėjo. Vedybomis į Voluinę įkėlė koją Liubartas, ten jam teks aktyviai pasireikšti XIV a. viduryje ir antroje pusėje. Į tą patį kraštą Gediminas nutekino ir dukterį Eufemiją. Vis dėlto Gediminas nesiekė žūtbūt įsitvirtinti šiose žemėse stodamas skersai kelio Lenkijos karaliaus Vladislovo Uolektinio interesams. 1322–1324 m. diplomatiniai kontaktai su katalikiškosios Europos atstovais ir 1325 m. sudaryta sutartis su Lenkija leido Lietuvos didžiojo kunigaikščio įtakai skleistis pietvakarių Rusios žemėse iš esmės be ginklų žvanginimo. Savo ruožtu aktyvus Gedimino kontaktavimas su Vakarais, galintis virsti ilgalaikiu bendradarbiavimu, kėlė tam tikrą susirūpinimą Aukso ordos totoriams. Tiesa, Haličo-Voluinės likimui ypač svarbiais 1322–1323 m. totoriai negalėjo skirti didesnio dėmesio šiam tolimam vakariniam savo valdų pakraščiui, nes turėjo svarbesnių problemų su giminaičiais, įsikūrusiais Azerbaidžane ir Irane. Vis dėlto 1324 m. lapkritį jų pasiuntinybė buvo atvykusi į Vilnių. Nors apie tuo metu vykusių lietuvių ir totorių derybų turinį nieko nežinome, galime įsivaizduoti, kad turėjo būti aptarta naujai besiklostanti situacija pietvakarių Rusioje. Galbūt vienas iš naujo jėgų balanso nustatymo padarinių – kad XIV a. ketvirtame dešimtmetyje Gedimino brolis Teodoras tapo Kijevo kunigaikščiu. Tai buvo kompromisinis sprendimas, tenkinantis abi puses: totoriams buvo paranku, kad Gediminas atsisakė priimti krikštą ir todėl neužmezgė patvarių sąjunginių santykių su potencialiais jų priešais – Lenkijos ir Vengrijos Karalystėmis, o lietuviai gavo valdyti senąją Rusios sostinę Kijevą, nors ir teko dalytis valdžia su totoriais (žr. III.2.3).

Gedimino valdymo metais išryškėjo dar viena Lietuvos ekspansijos kryptis – į rytus ir šiaurės rytus. Ir šiame politinės veiklos bare Gediminas iškyla kaip brolio Vytenio darbų tęsėjas. Užvaldę Polocką lietuvių kunigaikščiai įgijo galimybę kontroliuoti svarbią prekybos arteriją – Dauguvos upę. Toliau lietuvių ekspansija plėtėsi link Dauguvos aukštupio. Apie 1318 m. Algirdas vedė paskutinio Vitebsko kunigaikščio dukterį, kaip spėjama, vardu Mariją, o apie 1320 m. mirus uošviui paveldėjo ir pačią Vitebsko kunigaikštystę. Taip antras svarbus miestas prie Dauguvos įėjo į Lietuvos sudėtį.

[111]
Pskovo kremlius, VIII–XVII amžius. Daumanto siena, už jos – Švenčiausiosios Trejybės cerkvės kupolai

Su Vitebsko kunigaikštyste susijęs unikalus dokumentas, atskleidžiantis tam tikrus lietuvių smelkimosi į Rusios žemes bruožus. Tarp 1286 ir 1307 m. Rygos miestiečiai pasiskundė Vitebsko kunigaikščiui Michailui Konstantinovičiui dėl jo valdose vokiečių pirklius ištikusių skriaudų, tarp kurių būta ir tokios:

> „<...> apsakome 7-tą skriaudą, nutikusią, kai mūsų broliai ruošėsi vykti iš Vitebsko į Smolenską, tada lietuviai juos ant kelio apiplėšė, prie tavo miesto, kunigaikšti, juos surišo bei kankino ir jų prekes atėmė, ir tai darėsi tavo valdose! Tada atėmė prekių už 73 lydyto sidabro grivnas. Kunigaikšti, tau derėjo juos apsaugoti nuo tokios skriaudos. Jeigu taip būtų atsitikę prie tavo tėvo Konstantino, tokia skriauda niekuomet nebūtų ištikusi mūsų brolių, kaip tuomet nutiko“ (*Mindaugo knyga*, p. 50).

Iš šio skundo vaizdžiai galime patirti, kaip lietuvių grobiamieji žygiai ilgainiui paralyžiuodavo viešąją valdžią ir tvarką. Dėl plėšikiškų žygių ir prievartos veiksmų vietiniai rusų kunigaikščiai nebegalėdavo vykdyti

tvarkos palaikymo funkcijų savo žemėje, būdavo priverčiami pripažinti „teisėtus" lietuvių interesus, o tada belikdavo vienas kitas karinės agresijos aktas, vienas kitas vedybinės politikos žingsnis – ir Gedimino ar Algirdo palikuonys įsitvirtindavo naujose valdose. Galima spėti, kad tokia permaina vietos gyventojams turėdavo būti jei ne visai priimtina, tai bent pakenčiama: lietuvius grobikus pakeisdavo kraštą valdantis ir elementarią tvarką palaikantis lietuvių kunigaikštis.

Nuo Polocko ir Vitebsko palaipsniui braudamiesi tolyn į šiaurės rytus lietuviai artėjo prie Pskovo, Naugardo, Tverės ir Smolensko kunigaikštysčių. Plėsdami įtaką šiose jau pasiekiamose teritorijose lietuvių kunigaikščiai naudojosi tomis pačiomis išbandytomis priemonėmis – kariniu spaudimu, sąjungos pasiūlymais, vedybomis ir pan. Pasinaudojus keblia Pskovo padėtimi tarp Naugardo respublikos ir Livonijos ordino valdų, Gediminui pavyko šį miestą įtraukti į savo įtakos sferą: 1322 m. Pskovo kunigaikščiu tapo Gardino pilininkas, artimas Gedimino bendradarbis Dovydas [**111**]. Ko gero, tuo pačiu metu, kai Algirdas įsitvirtino Vitebske, užsimezgė pirmieji patvaresni lietuvių kunigaikščių santykiai su Tverės kunigaikštyste: 1320 m. Gedimino duktė Marija ištekėjo už Tverės kunigaikščio Dmitrijaus Michailovičiaus. Gedimino laikais Lietuvos ekspansija šiaurės rytų kryptimi daugiausia apėmė Naugardo ir Smolensko valdas. Apie 1320 m. prie Lietuvos buvo prijungtas Dauguvos aukštupio regione įsikūręs Smolensko žemei priklausantis Toropeco miestas. Tada lietuviams atsivėrė kelias veržtis link Volgos aukštupio. Užvaldžius dalį Naugardui priklausančios Rževo žemės, labiausiai į šiaurės rytus nutolusiais lietuvių atsparos punktais tapo nedidelės, bet strategiškai svarbiame regione stovinčios Riasnos ir Osečeno pilys. Osečenas buvo įsikūręs Volgos aukštupio kairiajame krante, o Riasna kiek ryčiau. Šios palyginti nedidelės srities užvaldymas leido kontroliuoti itin svarbų prekybai regioną – Lovatės, Volgos ir Dauguvos aukštupius. Šitaip lietuviai įkėlė koją į politiškai jautrią ir komerciškai patrauklią sritį, kuri, suprantama, taip pat rūpėjo kaimyniniam Smolenskui, Tverei ir Naugardui. Gedimino įtakos šiaurės vakarų Rusioje stiprėjimas pasireiškė tuo, kad jo sūnus Narimantas gavo valdyti kai kurias Naugardo žemės pilis tėvonijos teisėmis (1333 m.). Už tai jis turėjo ginti Naugardo respublikos šiaurės pasienį nuo švedų grėsmės. Lietuvių atsiradimas Naugardo respublikoje kėlė susirūpinimą Maskvos kunigaikščiui Ivanui Kalitai, kuris pats pretendavo tapti Naugardo kunigaikščiu. Tuo metu tarp Maskvos ir Lietuvos valdovų užsimezgę diplomatiniai kontaktai realizavosi Ivano sūnaus Semiono ir Gedimino dukters Aigustės vedybomis (1333 m.). Susigiminiavimas tik laikinai užmaskavo Maskvos ir Lietuvos nesutarimus. Nariman-

tui išvykus iš Naugardo respublikos žemių, dar tais pačiais 1335 m. Ivanas Kalita tapo Naugardo kunigaikščiu. Nors kunigaikščio valdžia Naugarde buvo itin ribota, ir tokia pozicija Ivanui Kalitai teikė tam tikrų privalumų Naugardo politiką kreipiant promaskvietiška kryptimi, ypač todėl, kad jis disponavo Maskvos kunigaikštystės resursais ir galėjo naudotis Aukso ordos chano parama. Tad tikriausiai neatsitiktinai tuo metu, kai Naugardo respublikos Toržoko mieste lankėsi Ivanas Kalita, šią sritį nusiaubė lietuvių kariuomenė, nors formaliai tarp Naugardo ir Lietuvos tebegaliojo taika. Ši akcija išprovokavo atsakomuosius Ivano veiksmus. Jo pasiųstai kariuomenei pavyko padegti lietuvių valdžioje esančias Osečeno ir Riasnos pilis. Vis dėlto Ivanui, atrodo, nepasisekė išstumti lietuvių iš šio svarbaus regiono. Savo ruožtu tiek Semiono ir Aigustės vedybos, tiek permaininga Naugardo politika tapo tam tikrų pastovių reiškinių pirmavaizdžiu. Lietuvos ir Maskvos valdančiųjų giminių atstovų vedybos niekada netapo veiksniu, garantuojančiu ilgalaikę taiką abiem pusėms arba vienos kurios persvarą. Vadinasi, Lietuvos ir Maskvos kunigaikščių nesutarimai dėl vaidmens Rusioje, išryškėję jau XIV a. pirmoje pusėje, buvo tokie gilūs, kad jų nebuvo įmanoma išspręsti abiem pusėms priimtinu būdu. O XIV a. ketvirtame dešimtmetyje prasidėjęs Naugardo svyravimas tarp Maskvos ir Lietuvos taps nuolatine trišalių santykių tema iki pat galutinio jo prijungimo prie Maskvos kunigaikštystės 1478 metais.

Be šių pagrindinių Lietuvos ekspansijos krypčių – į pietus ir šiaurės rytus, – reiškėsi ne tokia aktyvi rytų ekspansijos kryptis, apimanti šių dienų Baltarusijos centrines sritis ir siekianti šių dienų Rusijos vakarinę dalį. Tarp 1326 m. į Naugardą vykusių Gedimino pasiuntinių minimas Minsko kunigaikštis Vasilijus, todėl manoma, kad tuo metu jau kurį laiką Minskas turėjo priklausyti Lietuvai. Toje pačioje pasiuntinybėje dalyvavo ir kunigaikštis Fiodoras Sviatoslavičius, kurį, regis, galima tapatinti su Dorohobužo ir Viazmos kunigaikščiu. Tai rodytų, kad jau XIV a. trečiame dešimtmetyje rytiniai Smolensko kunigaikštystės pakraščiai buvo patekę į Lietuvos įtakos sferą (Paszkiewicz, H., 1933, p. 336–337). Iš šių Lietuvos ekspansijos krypčių matyti, kad bent jau Gedimino valdymo pabaigoje jo paties ir satelitinių kunigaikščių valdos ėmė supti Smolensko kunigaikštystę iš vakarų, šiaurės ir rytų. Todėl neatsitiktinai 1339–1340 m. sandūroje sudarydamas sutartį su Livonijos vokiečiais Smolensko kunigaikštis Ivanas Aleksandrovičius save pavadino Gedimino „jaunesniuoju broliu“.

Gedimino laikais Lietuvos valstybės teritorija apėmė šių dienų Baltarusiją, strategijos ir prekybos atžvilgiu svarbų Dauguvos, Lovatės ir Volgos regioną. Jos įtakos sferoje buvo Dniepro aukštupys su Smolensko

kunigaikštyste ir vidurupis su Kijevu. Po Haličo-Voluinės kunigaikščio Boleslovo Jurgio II mirties Voluinėje įsigalėjo Gedimino sūnus Liubartas (1340 m.). Pagrindine tokios sėkmės prielaida laikome tai, kad Lietuvos didysis kunigaikštis disponavo šio regiono mastu pakankamai stipriomis karo pajėgomis ir materialiniais ištekliais. Tiriant Lietuvos ekspansijos eigą Gedimino laikais į akis labiau krinta ne užkariaujamieji žygiai, o apdairus diplomatijos priemonių panaudojimas. Gedimino sąjungos su Lenkija, Pskovu ir Naugardu, aktyvi diplomatinė akcija Vakarų kryptimi ir atsargūs santykiai su Aukso orda rodo jį buvus valdovą, gerai perpratusį to meto politinę tikrovę. Toks Gedimino apdairumas visiškai atitiko Lietuvos geopolitinę padėtį. Vykstant kone nuolatiniam karui su kryžiuočiais, ekspansiją į rytus buvo galima vykdyti tik taupiomis karinėmis priemonėmis. Tuo galima paaiškinti ir kodėl Gediminas tokį didelį dėmesį skyrė alternatyvoms – deryboms, susitarimams ir valdančiųjų šeimų narių vedyboms, turinčioms suteikti didesnio patvarumo politiniams sandoriams. Kalbant apie šias nemilitarines ekspansijos ir jos įtvirtinimo priemones reikia paminėti ir bažnytinę Gedimino politiką. Jis buvo pirmas Lietuvos valdovas, savo valdiniams stačiatikiams parūpinęs atskirą metropolitą, nepriklausomą nuo tradiciškai aukščiausio Rusios Bažnyčios hierarcho – Kijevo ir visos Rusios metropolito.

Lietuvos stačiatikių metropolija. Nuo pat krikšto laikų Rusios Bažnyčia buvo pavaldi Konstantinopolio patriarchatui, o šis stengėsi laikytis principo, kad Rusios žemės priklauso vieno – Kijevo ir visos Rusios – metropolito dvasinei valdžiai. Nors pati Bizantijos imperija susidėjo iš atskirų bažnytinių provincijų (metropolijų), sutampančių su didesnių miestų sritimis, milžiniškoje Rusios erdvėje ilgą laiką gyvavo tik viena metropolija. Tai ne tik leido lengviau ją kontroliuoti ir gauti pajamų, bet ir atspindėjo įsivaizdavimą, kad Rusia – tai viena krikščioniška tauta ir vieninga politinė erdvė. Nors toks įsivaizdavimas buvo perdėm idealistinis, jis darė apčiuopiamą poveikį realiai politikai, kurią formavo atskirų Rusios kunigaikščių tarpusavio konkurencija ir kova dėl įtakos vyriausiajam hierarchui. Savo ruožtu ir Bizantijos imperatoriaus bei Konstantinopolio patriarcho pozicija nebuvo nepajudinama. Todėl kai 1299 m. metropolitas Maksimas paliko Kijevą ir išsikėlė į Vladimiro miestą šiaurės rytų Rusioje, Haličo-Voluinės kunigaikščiui Jurijui Lvovičiui 1303 m. pavyko išsirūpinti atskirą metropolitą savo valdoms. Tikėtina, kad tokį imperatoriaus Andronikо II ir patriarcho Atanasijo I žingsnį paskatino finansinė parama ir pažadas suteikti karinę pagalbą, kurios Bizantijos imperijai ypač reikėjo sparčios turkų osmanų ekspansijos akivaizdoje. Kaip tik

Haličo-Voluinės metropolijos atsiradimas Gediminui buvo precedentas, o gal ir pavyzdys siekiant to paties savo valdose. Kaip jam pavyko tai pasiekti, istorijos šaltiniai aiškiai nesako. Tikriausiai ir šiuo atveju savo vaidmenį atliko piniginė parama, lietuvių atsivertimo į stačiatikių tikėjimą ir pagalbos prieš turkus galimybė. Rusios teritorijoje tarpstančios gana galingos Lietuvos įvaizdis jau tada (o Algirdo laikais – neabejotinai) turėjo žadinti bizantiečiams tam tikrų vilčių, kad lietuviai taps sąjungininkais ir stačiatikiais. Pirmasis ir, ko gero, vienintelis Lietuvos metropolitas Gedimino laikais buvo Teofilis, jį apie 1316 m. pašventino Konstantinopolio patriarchas Jonas XIII Glikys. Metropolito Teofilio rezidencija tapo Naugardukas, o naujosios metropolijos sufraganinėmis vyskupijomis – Turovas ir Polockas. Iš tolesnės metropolito veiklos matyti, kad jis anaiptol nesitenkino savo palyginti nedidelės (Rusios mastu) metropolijos ribomis. Po mirties sudarytas turto ir dovanų sąrašas rodo, kad jis aktyviai plėtė savo įtaką ne tik pietvakarių, bet ir šiaurės rytų Rusioje, kuri pagal kanonų teisę priklausė visos Rusios metropolitui Petrui. Vadinasi, veikliojo metropolito Teofilio aspiracijos krypo į visos Rusios metropolito sostą. Tikriausiai jomis galima paaiškinti ir gana dažnus Teofilio vizitus Konstantinopolyje (1327, 1329, 1330 m.). Vis dėlto po metropolito Petro mirties 1326 m. Konstantinopolio patriarchas Izaijas nauju visos Rusios metropolitu pašventino graiką Teognostą, o šis aktyviai prisidėjo prie to, kad po Teofilio mirties įpėdinis nebūtų paskirtas. Taip Lietuvos stačiatikių metropolija prarado tęstinumą, neapibrėžtam laikui tapo vakuojanti. Prireikus ji vėl galėjo būti atkurta, tačiau tokią reikmę bizantiečiai paprastai traktuodavo kaip tam tikrą anomaliją, kaip nuolaidą „negandų metais", kurią kone privalu atšaukti padėčiai grįžus į normalias vėžes (Rowell, S. C., 2001, p. 174–175).

Panašus santykių modelis kartosis ir vėlesniais, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Algirdo, laikais. Prireikdavo nemažai diplomatinių pastangų ir finansinių išteklių, kad būtų įšventintas atskiras Lietuvos stačiatikių metropolitas, o įpėdinio skyrimas jam mirus taip ir netapo savaime suprantamu dalyku. Po Kijevo metropolito Teodorito mirties 1352 m. Algirdui tik didelėmis pastangomis pavyko pasiekti, kad nauju metropolitu būtų įšventintas jo žmonos giminaitis, iš Tverės kilęs vienuolis Romanas (1354–1361). Šis tapo aktyviu konkurentu maskviečiui Aleksijui, kuris Kijevo ir visos Rusios metropolitu buvo įšventintas kiek anksčiau tais pačiais 1354 metais. Panašiai kaip savu laiku metropolitas Teofilis, Romanas savo jurisdikciją stengėsi kuo labiau išplėsti, bet po jo mirties įpėdinis nebuvo paskirtas ir teoriškai visa Rusia vėl atsidūrė Aleksijo dvasinėje valdžioje. Lietuvos ir Maskvos tarpusavio priešiškumas neleido metropolitui Aleksijui vizituoti

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės stačiatikių, ir tai savo ruožtu tapo argumentu Algirdui, per patį Lietuvos ir Maskvos 1368–1372 m. karo įkarštį reikalaujančiam iš Konstantinopolio patriarcho Filotėjo Kokino naujo metropolito, kuris eitų ganytojo pareigas Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir jo sąjungininkų valdose. Turėjo prabėgti ne vieni metai, kol Lietuvos ir Kijevo metropolitu buvo paskirtas bulgarų kilmės vienuolis Kiprijonas (1375 m.). Konstantinopolio patriarchas Kiprijoną buvo numatęs ne kaip atskiros valstybės metropolitą, o kaip Aleksijo įpėdinį visose Rusios žemėse. Vis dėlto Kiprijonui teko įveikti nemažas kliūtis, nes dėl to, kad savu laiku jo kandidatūrą buvo parėmęs Algirdas, maskvėnams jis buvo tapęs *persona non grata*. Kiprijonui teko kovoti su Maskvos didžiojo kunigaikščio Dmitrijaus Ivanovičiaus (1359–1389) statytiniais, ir tik po jo mirties galėjo pastoviai įsikurti Maskvoje (1390–1406). Metropolito Kiprijono bažnytinės karjeros peripetijos iškalbingos keliais aspektais. Nors Algirdas pageidavo metropolito tik savo ir sąjungininkų stačiatikių kraštams, šio pageidavimo patriarchas Filotėjas vis dėlto nepatenkino, nors ir įsiklausė tiek į Algirdo, tiek į Tverės kunigaikščio Michailo Aleksandrovičiaus skundus dėl nederamo maskvėnų, įskaitant ir metropolitą Aleksiją, elgesio. Kita vertus, ir Algirdo remiamas kandidatas Kiprijonas nesiejo savo likimo vien su Lietuvos metropolija – jo aspiracijos aprėpė tradicinį visos Rusios horizontą. Priešinimasis Kiprijonui išduoda labai priešišką maskvėnų nusistatymą Lietuvos atžvilgiu ir puoselėjamą norą turėti savus, vien Maskvos reikalais besirūpinančius Bažnyčios hierarchus. Šiuo atveju, kaip pažymi Johnas Meyendorffas, Bizantijos universalizmas susidūrė su Maskvos separatizmu (Meyendorff, J., p. 203). Reikia turėti omeny, kad Bizantijos patriarchatui visų pirma rūpėjo Bažnyčios interesai, o juos tenkinti buvo geriausia neleidžiant ambicingiems Maskvos ar Lietuvos valdovams įgyti per didelės įtakos šioje institucijoje. Nepaisant to, Kijevo ir visos Rusios metropolitų įsikūrimas Maskvoje ir dėl to neišvengiamas didesnis ar mažesnis tapatinimasis su Maskvos interesais lėmė, kad apskritai Konstantinopolio patriarchato bažnytinė politika XIV a. tapo kur kas palankesniu veiksniu Maskvai negu Lietuvai. Nors lietuvių atžvilgiu kai kurie Bizantijos bažnytinės politikos vykdytojai ir intelektualai, kaip antai istorikas Nikeforas Gregoras, galbūt puoselėjo vilčių dėl stačiatikybės pasiplatinimo, Lietuvai tebesant pagoniškai stačiatikių Maskva galėjo disponuoti ne tik darančiais įtaką piniginiais ištekliais, bet ir bendro tikėjimo, apčiuopiamo solidarumo tarp Pietų ir Rytų Europos stačiatikiškų tautų pranašumais. Šį kultūrinio ir civilizacinio bendrumo reiškinį Dmitrijus Obolenskis gana taikliai įvardijo Bizantijos sandraugos sąvoka.

Lietuvos plėtimasis Algirdo valdymo metais. Labiausiai Lietuvos kunigaikščių valdos išsiplėtė Algirdo valdymo metais (1345–1377). 1345 m. nuvertę nuo sosto Jaunutį, Algirdas su Kęstučiu ėmė valdyti Lietuvą sutarę vienas kitą remti. Be kita ko, susitarimas apėmė ir naujai užvaldytų žemių pasidalijimą. Tokiu būdu buvo sprendžiamas abiejų kunigaikščių šeimos narių aprūpinimo reikalas. Tai buvo ypač svarbu Algirdui, turinčiam daug gausesnę šeimą negu Kęstutis. Be to, reikia turėti omenyje, kad Lietuvos didieji kunigaikščiai neskubėjo pripažinti tėvonijos teisių rusų kunigaikštystėse įsikūrusiems giminaičiams, ypač broliams. Kunigaikščių išvarymas iš savo valdų buvo nors ne kasdienis, bet neretas reiškinys. Matėme, kad Jaunučiui, kurio valdžios nepripažino galingieji broliai Algirdas ir Kęstutis, nepavyko išsilaikyti didžiojo kunigaikščio soste. Po nesėkmingų bandymų gauti paramos iš Maskvos arba Aukso ordos Jaunutis susitaikė su broliais ir gavo valdyti nežymią Zaslavlio kunigaikštystę. Kartais tokios permainos lemdavo lietuvių kunigaikščių valdžios radimąsi naujose Rusios srityse.

> Geriausias pavyzdys – Karijotaičiai, kurie nepavykus įsitvirtinti nei tėvo valdytoje Naugarduko kunigaikštystėje, nei kitose Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei pavaldžiose Rusios žemėse buvo priversti ieškoti kitokių išgyvenimo galimybių. Nelabai žinomomis aplinkybėmis jie jau XIV a. viduryje įsikūrė Podolėje. Tai pavyko pasiekti, nes jie sugebėjo užsitikrinti vietinių gyventojų paramą ir pasirinko kompromisų politiką santykiuose su totoriais. XIV a. antroje pusėje užmegzti glaudūs, kartais net vasaliniai santykiai su Lenkijos karaliumi Kazimieru III ar Vengrijos karaliumi Liudviku I Didžiuoju rodo, kad Karijotaičiai atitrūko nuo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės politinės orbitos (plačiau žr. III.3.2).

Tad ne visada lietuvių kunigaikščių valdžios išplitimas būdavo tolygus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorijos augimui. Pati savaime Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė priminė gana padriką, mozaikišką menkai tarpusavyje integruotų žemių rinkinį. Valdžioje įsitvirtinusio didžiojo kunigaikščio siuzerenitetas paprastai būdavo pripažįstamas, bet tas pripažinimas – gana trapus dalykas, jo silpnosios pusės atsiskleisdavo po kiekvieno didžiojo kunigaikščio mirties, kai Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei iškildavo pavojus subyrėti. Todėl naujam didžiajam kunigaikščiui vėl tekdavo imtis ne pačios lengviausios užduoties – įtvirtinti savo valdžią ir autoritetą plačiose Rusios srityse. To būdavo siekiama prievartos ir kompromisų politikos priemonėmis, kurių poveikis vis dėlto ribotas. Todėl kai kuriais atžvilgiais lietuvių ekspansija primena trūkčiojantį judėjimą,

priklausomai nuo susiduriančių jėgų santykio atnešantį ne tik teritorinių laimėjimų, bet ir tam tikrų nuostolių.

Istorinėje literatūroje laikomasi nuomonės, kad Algirdas ir Kęstutis buvo pasidaliję atsakomybės sferas sutartinai valdomoje valstybėje. Kęstutis labiau rūpinosi santykiais su vakarų kaimynais, Algirdas daugiausia dėmesio skyrė santykiams su Rusios kunigaikštystėmis ir totoriais. Kaip matėme iš Algirdo įsigalėjimo Vitebske, jis buvo politiškai aktyvus jau Gedimino laikais. Tačiau savarankiškas Algirdo veikimas prasidėjo tik po tėvo mirties. Svarbu pabrėžti, kad savarankiškai Algirdo politikai visai netrukdė Jaunutis didžiojo kunigaikščio soste (1341–1345). Jau 1342 m. Algirdas ir Kęstutis parėmė Pskovą kovose su Livonijos riteriais. Tai nebuvo nesavanaudiška pagalba: už karines paslaugas Pskovas turėjo sumokėti net likęs nepatenkintas nepakankamu lietuvių kariuomenės kovingumu susidūrus su kaimyninį Izborsko miestą apgulusiais vokiečiais. Tačiau net ir tada Pskovą valdantys vyrai, apsipykę su naugardiečiais, Algirdui siūlė tapti jų kunigaikščiu. Tik pageidavo, kad priimtų krikštą. Tokie pasiūlymai Algirdo per daug nesužavėjo – ko gero, jau tada jis buvo nusitaikęs į Lietuvos didžiojo kunigaikščio sostą. Pskoviečiams beliko tenkintis tuo, kad jų kunigaikščiu tapo vyriausias Algirdo sūnus Andriejus. Algirdo ir Kęstučio padėtis leido tikėtis sėkmės rengiant valstybinį perversmą prieš Jaunutį. Greitai Algirdo ir Kęstučio įtvirtintos diarchinės valdžios sistemos stiprumas pasireiškė ne tik tuo, kad nei Jaunučiui, nei jį remiančiam broliui Narimantui nepavyko užsitikrinti paramos iš Maskvos ir Aukso ordos, bet ir tuoj po perversmo prasidėjusiais lietuvių kariuomenės žygiais prieš Prūsijos ir Livonijos kryžiuočius, vėl suaktyvėjusia Lietuvos politika Rusios šiaurės vakaruose. Jau 1346 m. Algirdo vedama kariuomenė nusiaubė kai kurias Naugardo respublikos žemes. Nepaisydamas lietuvių patirtų nuostolių Strėvos mūšyje su kryžiuočiais (1348 m. vasario 2 d.), Algirdas nesiliovė puoselėjęs didesnių planų Rusios atžvilgiu. Tuo tikslu jis 1349 m. išsiuntė pas Aukso ordos chaną Džanibeką brolio Karijoto vadovaujamą pasiuntinybę, kuri turėjo susitarti, kad totoriai paremtų Lietuvos valdovą prieš Maskvą. Žinant, kad Aukso ordos totorius ir Maskvos kunigaikščius siejo itin glaudūs santykiai, grįsti pastarųjų servilizmu, tokį pasiuntinybės uždavinį galima apibūdinti kaip nutrūktgalvišką. Ir nieko nuostabaus, kad Maskvos didžiajam kunigaikščiui Semionui Išdidžiajam pasiskundus dėl Algirdo ketinimų kariauti prieš „totorių ulusą" Maskvą Džanibekas įsakė lietuvių pasiuntinius suimti ir atidavė maskvėnams į rankas. Toks pasiuntinybės žlugimas rodo, kad Algirdas nebuvo paruošęs tinkamos dirvos. Todėl užuot rengusis karui su Maskva jam

teko rūpintis brolio vadavimu iš nelaisvės. Kaip tik tuo metu, 1349 m., aktyviai pasireiškusi Lenkijos ekspansija ir netrukus užvirusios lenkų ir lietuvių kovos irgi vertė ieškoti taikos su Maskva. Kaip kad Ivanas Kalita, savu laiku (1333 m.) siekdamas normalizuoti santykius su Lietuva dairėsi progų užmegzti vedybinės giminystės saitus, taip to paties dabar ieškojo Gedimino sūnūs: 1350 m. Liubartas kreipėsi į Semioną su prašymu leisti jam vesti Rostovo kunigaikščio dukterį, o netrukus ir Algirdas paprašė, kad už jo tekėtų Tverės kunigaikščio Aleksandro Michailovičiaus dukra. Turbūt nesiryždamas vienas spręsti, ar dera leisti krikščionei tekėti už pagonio, Semionas paklausė metropolito Teognosto nuomonės. Gavęs teigiamą atsakymą sutiko, kad Julijona tekėtų už Algirdo (1350 m.). Paprotinį pagrindą tokiam Semiono vaidmeniui teikė tai, kad jis buvo vedęs Julijonos seserį Mariją. Vis dėlto neatrodo, kad svainio tarpininkavimas būtų buvusi privaloma sąlyga, todėl čia matyti gana didelis Lietuvos kunigaikščių suinteresuotumas užmegzti taikius santykius. Liubarto ir Algirdo susigiminiavimas su totorių chano atstovu Rusioje, Maskvos valdovu, galėjo padėti normalizuoti ir lietuvių santykius su totoriais (Paszkiewicz, H., 1933, p. 384–383). Tuo metu intensyviai vykusios lietuvių kovos su lenkais ir kryžiuočiais leidžia geriau suprasti, kodėl po 1346 ir 1349 m. demonstruojamų plačių Algirdo užmojų regime santykinės ramybės laikotarpį Lietuvos ekspansijos į rytus epopėjoje. Būta netgi tam tikro atoslūgio: nuo Gedimino laikų Lietuvai pavaldi Smolensko kunigaikštystė 1352 m. pripažino Maskvos didžiojo kunigaikščio viršenybę.

Naujas Lietuvos kunigaikščių aktyvumo etapas rytuose prasidėjo XIV a. šešto dešimtmečio viduryje, t. y. tuo metu, kai kovos su lenkais dėl Voluinės nuslopo (po 1355 m.). Anksčiausiai Lietuvos ekspansija atsinaujino ten, kur ką tik buvo tekę nusileisti, – kovoje dėl įtakos Smolenskui. Ši kova buvo tiesiogiai susijusi su mūsų jau minėtu svarbiu Volgos aukštupio regionu. 1356 m. lietuvių remiamas Rževe įsitvirtino smulkus (anoniminis) rusų kunigaikštis. Tais pačiais metais Algirdas užpuolė dar ir Brianską ir sugebėjo paimti nelaisvėn Smolensko kunigaikščio sūnų. Šie veiksmai sustiprino Brianske iki tol ne itin aktyviai galėjusią reikštis prolietuviškai nusiteikusią diduomenę. Kilus vidiniam maištui Algirdas tiesiogiai užvaldė Brianską. O lietuvių įsitvirtinimas Volgos aukštupio regione sukėlė neigiamą Tverės ir Maskvos reakciją. Sutelkus kaimyninių Volokolamsko ir Možaisko pajėgas lietuvių įgula 1358 m. buvo išvaryta iš Rževo. 1359 m. smolenskiečiai pabandė lietuvius išstumti iš dar labiau į vakarus esančios Belajos kunigaikštystės, bet nesėkmingai. Algirdas ėmėsi

atsakomųjų veiksmų: dar tais pačiais metais užėmė Mstislavlio miestą, atsikovotą Rževą patikėjo valdyti sūnui Andriejui. Netrukus, 1360 m., Rževe apsilankė pats – tikriausiai apžiūrėti tenykščių įtvirtinimų statybos. Šį kartą Rževas lietuvių rankose išbuvo iki pat 1381 metų.

Algirdui įsitvirtinus Rževo, Belajos ir Mstislavlio kunigaikštystėse, Lietuva užvaldė trijų didžiųjų Rytų Europos upių – Dauguvos, Dniepro ir Volgos – aukštupio regioną. Apkarpytą Smolensko kunigaikštystę Lietuvos valdos ėmė supti iš trijų pusių. Didesnio spaudimo iš lietuvių pusės Smolensko kunigaikštis nepatyrė tikriausiai dėl to, kad Lietuvos ekspansija tąkart pasisuko pietų kryptimi, link Kijevo, Černigovo ir Severų Naugardo, kur teko tiesiogiai susiliesti su totorių pasauliu (žr. III.2.3). O konfliktas Lietuvos valdų šiaurės rytų paribiuose atsinaujino XIV a. septinto dešimtmečio pabaigoje. Jį išprovokavo nesutarimai tarp Tverės ir Maskvos kunigaikščių – pagrindinių pretendentų į didžiojo kunigaikščio titulą.

1367 m. Maskvos kremlius apsijuosė mūro sienomis. Su tuo tverietiškas Rogožos metraštis sieja naujo Maskvos agresijos prieš kitas Rusios kunigaikštystes etapo pradžią. Maskvėnams įsikišus į Tverės vidaus reikalus ir parėmus kunigaikščio Michailo Aleksandrovičiaus konkurentus, šis kreipėsi pagalbos į svainį Algirdą. 1367 m. sulaukęs lietuvių kariuomenės dalinių, Tverės kunigaikštis sugebėjo apginti savo padėtį kunigaikštystėje. Vis dėlto Maskva ir toliau kurstė nepatenkintus Tverės didžiojo kunigaikščio giminaičius. Negana to, Maskvos didysis kunigaikštis Dmitrijus Ivanovičius ir metropolitas Aleksijas, pakvietę Michailą Aleksandrovičių draugiško vizito, suėmė jį ir jo žmones. Po kurio laiko, į Maskvą išsiruošus totorių pasiuntiniams, maskvėnai, nenorėdami įvelti totorių į Maskvos ir Tverės ginčus, belaisvius paleido. Grįžęs tėviškėn Michailas ėmė ruoštis karui su Maskva, tačiau kunigaikštis Dmitrijus spėjo pirmas užpulti jo žemes 1368 m. rudenį. Nuskubėjęs į Lietuvą Tverės kunigaikštis vėl paprašė Algirdo pagalbos. Netrukus ji buvo suteikta – dar tų pačių metų vėlų rudenį prasidėjo Lietuvos kariuomenės žygis į Maskvą. Be Algirdo, jame dalyvavo jo sūnūs ir brolis Kęstutis su sūnumi Vytautu. Naujausi tyrimai atskleidė: priešingai, nei manyta anksčiau, Algirdas smogė Maskvos žemėms ne iš vakarų, o iš pietvakarių ar pietų pusės, nuo Briansko (Хоруженко, О., p. 35). Šis žygis išsiskiria palyginti dažnais susidūrimais mūšio lauke. Algirdas siekė ne tik smogti Maskvai, bet ir įtvirtinti savo autoritetą kitame strategiškai svarbiame regione – Okos aukštupyje, kur buvo įsikūrusios nedidelės kunigaikštystės, balansuojančios tarp Maskvos ir Lietuvos. Pirmo susidūrimo auka tapo šiame regione Maskvos įtaką palaikantis Starodubo kunigaikštis Semionas Dmitrijevičius Krapiva. Po

kelių dienų toks pat likimas ištiko Obolensko kunigaikštį Konstantiną Jurjevičių. Galiausiai lapkričio 21 d. prie Trostnos upės buvo sumuštas sargybinis maskvėnų pulkas. Iš belaisvių išgavus žinią, kad Dmitrijus Ivanovičius dar nėra sutelkęs gausesnių pajėgų ir tūno užsidaręs kremliuje, Algirdo vedama kariuomenė sparčiai leidosi į Maskvą. Maskvėnai susitelkė kremliuje, pirma sudeginę jo priemiestį (posadą). Po trijų dienų apgulties, smarkiai nusiaubusi apylinkes, Algirdo kariuomenė grįžo atgal. Amžininkams šis antpuolis paliko didžiulį įspūdį: naikinimo mastais jis buvo lyginamas su totorių karvedžio Fedorčuko baudžiamuoju žygiu į Tverę 1327 metais. Po šio žygio nusistovėjo trapi taika, o 1370 m. Maskva, vėl paskelbusi karą Tverei, užpuolė Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei priklausantį Brianską. Scenarijus pasikartojo: Michailas vėl nuvyko į Lietuvą pagalbos, Algirdas ir vėl sutiko paremti svainį. Be to, Michailas dar apsilankė pas totorius, apsirūpinęs reikiamu kiekiu dovanų, ir gavo Vladimiro didžiojo kunigaikščio jarlyką. Tačiau pasiekti Vladimiro jau nebegalėjo dėl pakeliui maskvėnų išstatytų pasalų. Michailui vėl teko skubiai vykti į Lietuvą. Algirdui sutelkus didelę kariuomenę, 1370 m. lapkritį prasidėjo antras žygis į Maskvą. Šiame žygyje buvo priverstas dalyvauti ir Smolensko kunigaikštis Sviatoslavas. Panašiai kaip 1368 m. maskvėnų pajėgoms nepavyko užkirsti Algirdui kelio į sostinę. Tačiau užimti Maskvos kremliaus nepasisekė ir po aštuonias dienas trukusios apgulties (1370 m. gruodžio 6–14 d.). Kol Algirdas laikė apgulęs kremlių, būrėsi tolimesnių Maskvos kunigaikštystės žemių kariai, rinkosi sąjungininkai – Pronsko ir Riazanės kunigaikščių pajėgos. Tokia padėtis paskatino derėtis: Dmitrijus Ivanovičius sutiko sudaryti paliaubas, o Algirdas norėjo „amžinos taikos“. Sutarus dėl paliaubų, Algirdas pasitraukė nuo Maskvos. Ginklų žvangėjimui prislopus, tarp Tverės ir Maskvos nesiliovė nei karinė (mažesnio intensyvumo) konfrontacija, nei intensyvios diplomatinės varžybos. 1371 m. Tverės kunigaikštis Michailas dar kartą gavo jarlyką iš totorių, bet jam ir vėl nepavyko užimti Vladimiro didžiojo kunigaikščio sosto. Dmitrijus nuvyko pas totorius ir gerai žinodamas, kokį poveikį jiems daro dovanos, pasistengė išgauti jarlyką sau. Iš esmės jam tereikėjo patvirtinti, legalizuoti esamą padėtį, tuo tarpu Michailui buvo iškilusi kur kas sudėtingesnė užduotis – reikėjo dar įgyti karinę persvarą prieš Maskvą, o to nebuvo galima lengvai pasiekti net ir su Algirdo parama. Vykstant šioms Tverės ir Maskvos varžyboms, Algirdo ir Dmitrijaus santykiai nuo 1370 m. pabaigos vis dar buvo taikūs: 1371 m. pabaigoje už Dmitrijaus pusbrolio Serpuchovo kunigaikščio Vladimiro Andriejevičiaus ištekėjo Algirdo duktė Elena.

Ko gero, kur kas aiškiau nei paskiri karo žygiai, pavieniai mūšiai ar diplomatinės derybos tarp Lietuvos ir Maskvos bei jų sąjungininkų tuo metu tvyrojusią įtampą perteikia su bažnytine politika susiję reikalai. 1370 m. Rusios metropolitas prakeikė ir atskyrė nuo Bažnyčios tuos rusų kunigaikščius, kurie nepanoro talkininkauti Dmitrijui Ivanovičiui kare su lietuviais pagonimis, bet palaikė „netikėlio" Algirdo pusę. Savo ruožtu Maskvos didysis kunigaikštis Dmitrijus ir metropolitas Aleksijas nusiuntė laiškus Konstantinopolio patriarchui: juose buvo išdėstyti skundai dėl kitų kunigaikščių, jų priešų, elgesio. Atsakydamas patriarchas Filotėjas 1370 m. birželį laiškuose visaip gyrė kunigaikštį Dmitrijų ir metropolitą Aleksiją ir užtikrino kuo nuoširdžiausią paramą. Kiti rusų kunigaikščiai sulaukė laiškų su raginimu rodyti kuo nuoširdesnę pagarbą savo metropolitui, nes jam „teikiama pagarba ir nuoširdus klusnumas per mūsų kuklų asmenį tiesiai pereina pačiam Dievui". Patriarcho tikinimu, tik taip elgdamiesi rusų kunigaikščiai gali tikėtis visokeriopos gerovės šiame ir amžinųjų gėrybių būsimajame gyvenime. O apskųstieji kunigaikščiai gavo nors mandagų, užtat gana griežtą papeikimą. Patriarchas Filotėjas nesvyruodamas patvirtino metropolito Aleksijo sprendimą dėl jų atskyrimo nuo Bažnyčios. Laiške Smolensko kunigaikščiui Sviatoslavui netgi leido suprasti, kad jei nesuskubs atgailauti ir mirs nesusitaikęs su savo metropolitu, jo negyvas kūnas pasidarys lyg vilkolakio – kietas ir netrūnus. Nereikia plačių komentarų, kad suvoktum – tokie ir panašūs prakeikimai, atskyrimas nuo Bažnyčios ir gąsdinimas pomirtinėmis kančiomis turėjo sukelti reikiamą poveikį epochoje, kurioje tikėjimas žmonėms teikė galutines gyvenimo kelio koordinates. Žinoma, aukščiausių Bažnyčios autoritetų parama Maskvos valdovui davė apčiuopiamų pranašumų prieš konkurentus. Suprantama, kodėl tokie žingsniai net ir pagonį Algirdą paskatino griebtis tuo metu Lietuvoje ne itin įprasto dalyko – rašyti laišką Konstantinopolio patriarchui. Reaguodamas į patriarchą pasiekusius maskvėnų skundus, esą Algirdas juos užpuolė, Lietuvos valdovas išdėstė faktus, iš kurių matyti, kad kaip tik Maskvos kunigaikštis pirmas ėmėsi agresijos prieš jo sąjungininkų ir giminaičių žemes. Algirdas priminė ir Rusios metropolito klastą suimant Tverės kunigaikštį Michailą, nors šio saugumas buvo užtikrintas iškilmingomis priesaikomis. Dar pateikė keletą pavyzdžių, kaip Rusios metropolitas noriai atleisdavo Rusios kunigaikščius nuo ištikimybės priesaikos, duotos Lietuvos valdovui. Ir klausė, ar galimas pasaulyje toks dalykas, kad būtų atleidžiama nuo kryžiaus bučiavimu sutvirtintos priesaikos. Metęs priekaištą pačiam patriarchui, kad jam leidžiant metropolitas Aleksijas laimina karus su Lietuva, užuot

raginęs maskvėnus paremti lietuvius kovose su kryžiuočiais, Algirdas pareikalavo kito metropolito Lietuvai ir savo sąjungininkų žemėms – Kijevui, Smolenskui, Tverei, Mažajai Rusiai (Haličui-Voluinei), Novosiliui, Žemutiniam Naugardui. Tverės kunigaikštis Michailas irgi kreipėsi į patriarchą Filotėją su panašiais skundais. Tik po šio demaršo patriarchas Filotėjas užėmė ne tokią šališką poziciją, net pakvietė metropolitą Aleksiją apsilankyti Konstantinopolyje ir pasiaiškinti dėl jam mestų kaltinimų. Tolima kelionė ir nešališkas teismas neįvyko, todėl patriarchas ėmėsi tik tarpininko ir taikintojo funkcijų. Tačiau tai teturėjo ribotą poveikį, ir toliau ginčas spręstas karo priemonėmis.

1372 m. pradžioje Tverės kunigaikštis Michailas užpuolė Maskvai priklausantį Dmitrovą, tuo tarpu Kęstučio ir Andriejaus Algirdaičio vadovaujama lietuvių kariuomenė siaubė Pereslavlio žemes. 1372 m. vasaros pradžioje Tverės kariai sudegino Toržoko miestą; jame, išvarę Tverės vietininkus, norėjo įsitvirtinti naugardiečiai. Karinės konfrontacijos viršūnė galėjo būti pasiekta generaliniame mūšyje, kai Lietuvos, Tverės ir Maskvos kariuomenės susitiko ties Liubutsko miestu. Priešų kariuomenes skyrė gilus duburys, todėl nė viena pusė nesiryžo rizikuoti pulti pirma. Vėl buvo sudaryta taika, simbolizuojanti trapią jėgų pusiausvyrą. Net ir tada kunigaikštis Michailas nenuleido rankų: dar kartą gavo jarlyką iš totorių, dar kartą pamėgino užsitikrinti Algirdo paramą, – tačiau visa tai nepadėjo, kai 1375 m. gausios Dmitrijaus Ivanovičiaus ir jo sąjungininkų pajėgos apgulė Tverę. Po mėnesį trukusios apgulties Michailas buvo priverstas prašyti taikos, ir sąlygas diktavo Maskva. Michailui teko pripažinti Dmitrijų savo „vyresniuoju broliu". Tik 1375 m. rudenį buvo imtasi veiksmų prieš Maskvą: Algirdo kariuomenė nusiaubė Smolensko žemes, o totoriai sudegino Novosilio miestą. Tačiau jie jau buvo pavėluoti ir susiklosčiusios padėties nepakeitė.

Iš 1368–1372 m. vykusio Lietuvos ir Maskvos karo rezultatų matyti, kad nė vienai pusei nepavyko įgyti lemiamos persvaros, tačiau šis karas parodė Lietuvos ekspansijos Algirdo laikais galimybių ribas. Per šį karą ne tik nebuvo užimta naujų teritorijų, bet ir prarasta viena patikimiausių sąjungininkių – Tverės kunigaikštystė. Santykinio Lietuvos politinio svorio sumenkėjimas rytuose matyti ir iš to, kad 1370 m. prieš Maskvą žygiavęs Smolensko kunigaikštis Sviatoslavas 1375 m. kovėsi Maskvos pusėje prieš Tverę.

Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios būklė rytiniuose Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pakraščiuose dar labiau komplikavosi po Algirdo mirties. Neskubantys pripažinti Jogailos Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu

Algirdo sūnūs iš pirmos santuokos persimetė į Maskvos pusę. Polocko kunigaikštis Andriejus Algirdaitis įkalbėjo Dmitrijų Ivanovičių pulti Lietuvos Didžiajai Kunigaikštystei priklausančius Trubčevską ir Starodubą. Šiuos miestus užimti buvo nesunku – juos valdantis kitas Algirdo sūnus Kaributas Dmitrijus pasidavė be kovos 1379–1380 m. žiemą. Norėdamas atkurti Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžią šiose rytų platybėse, Jogaila sudarė sutartį su Mamajumi, kuris savo ruožtu ketino susigrąžinti realią viršenybę Rusios žemėse, susvyravusią XIV a. aštunto dešimtmečio pabaigoje. Tačiau Dmitrijui Ivanovičiui talkinę Algirdaičiai galėjo džiaugtis bendra pergale prieš totorius Kulikovo mūšyje (1380 m. rugsėjo 8 d.) – Mamajus buvo sumuštas taip ir nesulaukęs (tiksliai nežinoma, dėl kokių priežasčių) Jogailos kariuomenės pagalbos. Šitaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios rytiniuose valstybės pakraščiuose atkūrimo darbas nusikėlė į Vytauto laikus (žr. *Lietuvos istorija*, t. 4, p. 373–375).

Lietuvių santykiai su totoriais Gedimino ir Algirdo laikais. Nors labai paplitęs įsivaizdavimas, esą lietuvių ekspansija į Rusios žemes reiškė jų išlaisvinimą iš totorių valdžios, reikia pabrėžti, kad iš tikrųjų padėtis buvo kur kas sudėtingesnė. Ją neblogai iliustruoja toks faktas: 1331 m., kai Gediminui parūpo sulaikyti iš Voluinės į Naugardą keliaujantį ką tik Naugardo arkivyskupu įšventintą Vasilijų Kaliką, jo su palyda sulaikymo operacijos ėmėsi Kijevo kunigaikštis Teodoras ir tenykštis totorių baskakas. Taigi valdžią Kijevo žemėje lietuviai ir totoriai buvo pasidaliję. Totoriai pripažino naujo lietuvių kunigaikščio valdžią, o šis neprieštaravo, kad nuo seno totorių chanui mokamos duoklės ir toliau būtų mokamos. Panaši lietuvių ir totorių dvivaldystė buvo ir Podolėje. Nors jau XIV a. viduryje joje įsitvirtino Karijotaičiai, tradicinės duoklės totoriams toliau buvo mokamos dar ir XV amžiuje.

Reikia pabrėžti, kad totorių viršenybę nuo seno užvaldytose Rusios žemėse lietuvių kunigaikščiai pripažino ir neieškojo progų susigrumti su totoriais. Lietuviai ir totoriai, Rusiai svetimi etnosai, mokėdavo savintis vietinius resursus išvengdami didesnių tarpusavio konfliktų. Jų santykiai dažniausiai būdavo pragmatiški, grįsti lietuvių nenoru atvirai konfrontuoti su Aukso orda ir totorių siekiu neleisti Lietuvos valdžiai per daug sustiprėti Rusios žemėse. Be to, reikia turėti omeny, kad lietuvių ir totorių susidūrimus dažniausiai išprovokuodavo arba rusų kunigaikščių priešinimasis lietuvių ekspansijai, arba nesutarimai tarp prolietuvišką ir prototorišką politikos kryptį pasirinkusių Rusios kunigaikščių. Antai nuo seno prieš lietuvius nusiteikęs Briansko kunigaikštis Dmitrijus Romanovičius 1333 m. surengė žygį į lietuviams palankaus Smolensko kunigaikščio Ivano Alek-

sandrovičiaus valdas. Nors Brianskiečiui talkino totoriai, teko taikytis su Smolenskiečiu, nes jį kaip savo „jaunesnįjį brolį" bus parėmęs Gediminas. To paties Smolensko kunigaikščio Ivano Aleksandrovičiaus tolesnis bendradarbiavimas su Gediminu išprovokavo dar vieną totorių ir rusų iš Riazanės žygį į Smolenską 1339 m. Ir šį kartą priešo pajėgoms nepavyko užimti Smolensko, beliko tenkintis įprastu karo grobiu. Nors 1339 m. totoriai puolė lietuvių sąjungininką, 1340 m. jau patys buvo sąjungininkai.

Prasidėjusi Lenkijos ekspansija Haliče-Voluinėje suartino lietuvius su totoriais, todėl palyginti dažnai pasitaikydavo, kad lietuvių ir totorių kariai drauge įsiveržd avo į lenkų žemes (1341, 1352 m.). Tokio pobūdžio bendri veiksmai rodo buvus bendrą interesą lobti iš svetimų žemių. Priešingai istoriografijoje gana dažnam požiūriui, perdėm akcentuojančiam priešiškus ir konfliktiškus totorių ir lietuvių santykius, jų sambūvio pagrindas buvo pragmatiškas išskaičiavimas. Totorių gebėjimas rinkti mokesčius ir nustatyta administravimo praktika lietuviams galėjo būti tam tikras pavyzdys. Būdinga tokių santykių apraiška galima laikyti tai, kad totorių valdžioje buvusios pietryčių Rusios fiskalinės-administracinės apskritys tapdavo dalinių Lietuvos kunigaikščių valdomis be didesnių pakitimų. Be to, galime manyti, jog kai kuriais atvejais totorių chano teikiama legitimacija lietuvių kunigaikščiui (šiuo aspektu gana iškalbingas mūsų jau minėtas Kijevo atvejis) leisdavo vietos gyventojams lengviau apsiprasti su nauja valdžia, nes aukščiausią chano valdžią Rusios gyventojai XIV a. pripažino kaip pelnytą Dievo bausmę už savo nuodėmes. Patiems totoriams lietuvių valdžia Rusioje didesnių problemų nekėlė. Tam tikrais atvejais ji galėjo būti netgi pageidaujama. Rusios vakariniuose pakraščiuose įsitvirtinę lietuviai galėjo pasitarnauti (aišku, ne savo noru) kaip skydas nuo lenkų ir vengrų. Toks abiejų pusių pragmatiškas, savu išskaičiavimu grįstas bendradarbiavimas neįgavo patvarių formų. Regis, viena kuri pusė tenorėdavo išgauti naudos iš kitos pusės pati teikdama kuo mažiau realios paramos. Antai 1349 m. Algirdas buvo nusiteikęs prašyti Aukso ordos paramos prieš Maskvą, o 1358 m. imperatoriui Karoliui IV išsakė mintį, kad kryžiuočiai galėtų kovoti su tais pačiais totoriais. Regint tokį nenuoseklumą nenuostabu, kad net tais atvejais, kai lietuviai su totoriais atsidurdavo vienoje stovykloje, jų veiksmai nebūdavo itin rezultatyvūs – nei kovose su lenkais XIV a. viduryje, nei kare su Maskva 1368–1372 metais. Bene geriausias šių pragmatiškų sąjungininkų veiksmų nederėjimo simbolis – totorių karvedys Mamajus, taip ir nesulaukęs Jogailos kariuomenės prieš lemtingąjį Kulikovo mūšį.

Tokie pragmatiški lietuvių ir totorių santykiai verčia iš pagrindų peržiūrėti Romo Batūros tezę apie Lietuvos dalyvavimą Rytų Europos tautų

kovoje prieš Aukso ordą (Batūra, R., 1975, p. 5–6). Veržtamiesi į Rusios žemes lietuviai neturėjo tikslo jų vaduoti nuo totorių. Labiausiai į vakarus nutolusios Rusios žemės, kurias anksčiausiai apėmė Lietuvos ekspansija, niekada ir nebuvo tiesioginėje totorių priklausomybėje. O tos Rusios žemės, kuriose nuo XIII a. duokles ir mokesčius rinko totorių baskakai, net ir patekusios Lietuvos kunigaikščių valdžion toliau juos mokėjo. Tokia Rusios žemių dvigubos priklausomybės nuo lietuvių ir totorių padėtis istoriografijoje nusakoma kondominiumo sąvoka. Kai kurie tyrėjai (pvz., Feliksas Šabulda) mano, kad toks kondominiumas dabartinės Ukrainos žemėse gyvavo iki Mėlynųjų Vandenų mūšio 1362 metais. Esą kai Algirdas sumušė totorius ir vėl užėmė Kijevą, totorių valdžios reliktai buvo panaikinti. Mūsų nuomone, ši interpretacija perdeda Mėlynųjų Vandenų mūšio reikšmę. Reikia turėti omeny, kad apie pergalingą lietuvių kovą su totoriais prie Mėlynųjų Vandenų anksčiausiai prabyla tik vėlyvieji (XVI a.) Lietuvos metraščiai. Jau senokai lenkų istorikas Stefanas M. Kuczyńskis yra gana įtikinamai parodęs, kad neva prieš totorius nukreipto 1362 m. lietuvių žygio provaizdis vėlesnių laikų metraštininkams buvo žinios apie Vytauto kariuomenės žygius link Juodosios jūros 1397 ir 1398 metais (Kuczyński, S. M., p. 166). O Tverės metraščių tradiciją išlaikęs XV a. pradžios Rogožos metraštis pateikia tik lakoniškų žinių apie lietuvių veiklą 1362 m.:

> „Tais pačiais metais lietuviai užėmė Korševą ir visoje žemėje kilo maištai ir žmonėms dideli vargai. Tą patį rudenį Algirdas nusiaubė Mėlynuosius Vandenis ir Baltąją pakrantę“ (*Полное собрание русских летописей*, 1922, p. 75).

Kaip matyti iš šio įrašo, neminimi ne tik totoriai, bet ir joks mūšis. Tikriausiai ten būta tipiško eilinio grobiamojo žygio, kurio metu nusiaubtas prie Mėlynųjų Vandenų (dab. Siniuchos) upės stovintis to paties pavadinimo miestelis ir žemės dešiniajame Dniepro krante žemiau Kijevo. Pats Algirdo žygis veikiausiai buvo susijęs su poreikiu iš naujo įtvirtinti lietuvių valdžią Kijeve po Gedimino brolio Teodoro mirties (1362 m.). Per šį žygį nukentėjo vietiniai žmonės, galbūt įvyko vienas kitas susidūrimas su tose srityse klajojančiais paskirais totorių pulkais, bet iš esmės jį vargiai galėtume laikyti prieš totorių valdžią nukreipta akcija. Reikia pažymėti, kad žygis prie Mėlynųjų Vandenų upės įvyko tada, kai po chano Berdibeko žūties 1359 m. Aukso ordą buvo apėmusi gili, du dešimtmečius užtrukusi politinė krizė. Jos metu XIV a. septintame dešimtmetyje iškilo karvedys Mamajus, kontroliuojantis totorių ordas, klajojančias dešiniojo Volgos kranto stepėse. Per 1362 m. žygį į padnieprės stepes lietuviai susidūrė ne

su jo kariuomene. Norėtųsi pritarti ukrainiečių istorikės Olenos Rusinos nuomonei, kad tuo metu lietuvių ir Mamajaus valdomų totorių santykiai klostėsi ne konfrontacijos, o tarpusavio susitarimų pagrindu (Русина, О., p. 80). Kaip tik bendradarbiavimas su totoriais buvo svarbus veiksnys, leidęs Algirdui užvaldyti plačias Podolės, Kijevo, Černigovo ir Briansko sritis. Įgijęs valdžios sau ir sūnums, Algirdas ir toliau pripažino aukščiausią totorių valdžią minėtose žemėse. Tai reiškia, kad lietuvių valdžia pasiplatino be didesnių batalijų, be aštresnės konfrontacijos, tykiai prisitaikydama prie totorių nustatyto režimo. Tikėtina, kad tokio susitarimo padarinys buvo Algirdo sūnui Vladimirui tekęs Kijevo kunigaikščio sostas. Savo ruožtu ir šis kunigaikštis pripažino totorių viršenybę, kaip matyti iš jo kaldintų monetų, ant kurių yra totoriškas ženklas – tamga. Lietuvių kunigaikščių valdžios plėtimasis buvo naujas reiškinys, bet jis esmingai nekeitė vietos gyventojų teisinės padėties ir duoklinės priklausomybės. Riuriko giminės kunigaikščius keisdavo lietuvių kunigaikščiai, ir toliau pripažįstantys Aukso ordos chanų siuzerenitetą savo valdomose Rusios žemėse. Istorijos šaltinių trūkumas neleidžia tiksliai pasakyti, kokiu dažnumu šios duoklės buvo mokamos (ypač sumaišties Aukso ordoje laikotarpiu), tačiau išmokų totoriams teisėtumas Lietuvos valdovų nebuvo kvestionuojamas. 1393 m. chano Tochtamyšo Jogailai išduotame jarlyke, kuriuo siekiama sudaryti sąjungą, tolesnis duoklių mokėjimas totoriams į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sudėtį įeinančiose pietų Rusios žemėse laikomas tradiciniu ir savaime suprantamu dalyku. Tokiu būdu stengtasi atsipirkti nuo vis dar pajėgių totorių antpuolių. Sąlygišką totorių ir lietuvių kondominiumo pabaigą galima įžvelgti pačioje XIV a. pabaigoje, kai Vytauto paramos siekiantis tas pats chanas Tochtamyšas Lietuvos valdovui ir jo įpėdiniams „perleido" valdyti Rusios žemes atsisakydamas reikalauti duoklių.

Trumpa lietuvių ir totorių santykių apžvalga leidžia padaryti Lietuvos istoriografijos kontekste naują išvadą: lietuvių kunigaikščiai nebuvo Rusios žemių vaduotojai iš totorių valdžios. Kol Aukso orda dar nebuvo galutinai nusilpusi, Rytų Europos regione nebuvo kas pajėgtų pakirsti ir neutralizuoti jos galią. Reikia turėti omeny, kad sėslių visuomenių kariuomenės, visų pirma Rusijos, tik XVIII a. įgijo lemiamą persvarą prieš klajoklių ordas. Iki tol nei technika, nei logistikos ir mobilizacijos galimybės neleido to padaryti nei Lenkijai su Lietuvos Didžiąja Kunigaikštyste, nei kylančiai Rusijos imperijai. Totoriai buvo veiksnys, kurio kaimynai turėjo paisyti. Lietuvių ir totorių kondominiumas dabartinės Ukrainos žemėse iškyla kaip natūralus dviejų partnerių galios balanso rezultatas. Toks sprendimas nebuvo unikalus. Atkreiptinas dėmesys, kad net katalikiškos Lenkijos karalius

Kazimieras III kurį laiką turėjo mokėti duoklę totoriams už Rusios žemes, užvaldytas 1340 metais. Kondominiumo reiškinys būdingas lietuvių santykiams ne tik su totoriais, bet ir su lenkais bei rusais. Pagal 1352 m. Kazimiero III ir lietuvių kunigaikščių sutartį Kremeneco sritis atiteko Jurgiui Narimantaičiui, pripažįstančiam ir lietuvių kunigaikščių, ir lenkų karaliaus valdžią. XIV–XV a. kai kurios pasienio sritys tarp Naugardo ir Lietuvos mokėjo duoklę abiem šalims. Epochoms, kuriose galiojo tokie ir panašūs sprendimai, nedera taikyti naujųjų laikų valstybėms būdingo suvereniteto principo. Naujausi tyrimai rodo, kad lygiai taip pat aniems tolimiems laikams negalima taikyti teorijos apie lietuvių įsitraukimą į tautų kovą prieš totorius. Tos tautų kovos paprasčiausiai nebuvo.

Lietuvos ekspansijos į rytus rezultatai. Lietuvos ekspansija į senosios Kijevo Rusios žemes vyko sudėtingai. Pagrindine jos varomąja jėga reikia laikyti karinį Lietuvos potencialą. Papildomas veiksnys, skatinantis šį procesą, buvo Vokiečių ordino agresija prieš etnines lietuvių žemes – pagrindinę Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžios atramą. Pasitelkti Rusios žemių resursus karo reikmėms buvo elementari reikiamybė. Įspūdingą Lietuvos ploto didėjimą Vytenio, Gedimino ir Algirdo laikais lėmė stiprių valstybinių darinių nebuvimas kaimynystėje. Naugarduko, Turovo ir Pinsko, Haličo-Voluinės, Polocko ar Vitebsko kunigaikštystės nebuvo stiprūs politiniai dariniai, bet ir jų užvaldymas komplikavosi. Lietuvos ekspansija vyko kur kas sunkiau arba išvis nepavykdavo tomis kryptimis, kur buvo susiformavę gana stiprūs ir patvarūs politiniai kūnai, kaip antai Vengrijos ar Lenkijos Karalystė, Maskvos Didžioji Kunigaikštystė. Nepaisydami šių sunkumų, Lietuvos kunigaikščiai, atrodo, gana gerai vertino savo rytų politikos rezultatus. Tai geriausiai matyti iš didžiojo kunigaikščio Algirdo žodžių, pasakytų 1358 m. per derybas dėl lietuvių krikšto su Šventosios Romos imperatoriumi Karoliu IV. Žadėdami krikštytis lietuvių kunigaikščiai pageidavo, kad imperatorius ne tik padėtų atgauti dalį baltiškų žemių, bet ir patį Vokiečių ordiną iškeldintų į stepes, kur šis galėtų kovoti su totoriais, bet neturėtų jokių teisių į Rusios žemes, nes „visa Rusia paprastai turėtų priklausyti lietuviams“. Nors tokios lietuvių kunigaikščių iškeltos sąlygos buvo nerealios ir dėl jų niekas net nediskutavo, vis dėlto iš jų aiškėja užmojis užvaldyti visą Rusią. Tuos pačius lietuvių kunigaikščių norus galima įžvelgti Konstantinopolio patriarcho Nilo 1380 m. laiške, kuriame Algirdo ir metropolito Aleksijo nesantaika aiškinama tuo, kad pastarasis neleido lietuvių valdovui įsigalėti šiaurės rytų Rusioje. Matant, kaip sunkiai ši politika buvo realizuojama, kyla klausimas dėl tokių siekių ir realių galimybių atotrūkio. Kone nuolatinis karas su Vokiečių ordinu, nelengvi karai su

lenkais ir vengrais, nesugebėjimas įveikti Maskvos karinėmis priemonėmis rodo, kad Lietuvai vis dėlto aiškiai stigo žmogiškųjų išteklių valdančiojo elito puoselėjamiems užmojams įgyvendinti. Antra vertus, realus jėgų santykis padarė įprastą kompromisų politiką. Taip galima paaiškinti lietuvių ir totorių kondominiumo pietų Rusios žemėse reiškinį, gana dažnas derybas dėl taikos ar paliaubų su lenkais, vengrais, vokiečiais ir rusais. Diplomatinių gebėjimų ir karinės jėgos derinimo mene, ko gero, daugiausia patirties buvo įgijęs didysis kunigaikštis Gediminas. Jo politikos meną plėtojo Algirdas, kurį rusų metraštininkai vaizduoja kaip pavyzdį savo kunigaikščiams – dėl blaivumo ir sugebėjimo labiau gudrumu nei šiurkščia karine jėga užvaldyti svetimas žemes. Tačiau Algirdo laikais Lietuvai teko susidurti su didesniais iššūkiais, kuriuos lėmė prasidėjusi Lenkijos ekspansija į rytus ir Maskvos išsiveržimas į lyderius tarp kitų šiaurės rytų Rusios kunigaikštysčių. Pastaruoju atveju pabrėžtinas meistriškas Maskvos kunigaikščių gebėjimas išnaudoti ypatingo totorių chano valdinio statusą ir tvirta Stačiatikių bažnyčios parama. Tuo tarpu Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė neturėjo nė vieno tokio tvirto sąjungininko ir buvo priversta manytis daugiausia vien savo jėgomis. Prie Lietuvos politinės izoliacijos neabejotinai prisidėjo pagonybė, marginalizuojanti lietuvių tautą tarp kitų to meto Europos tautų ir statanti ją į vieną gretą su saracėnais.

Lietuvos politinės kultūros ypatybė, kad valstybė laikoma dinastijos tėvonine valda, sąlygojo menką atskirų plačios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės dalių integraciją. Gedimino palikuonių nesutarimai lemdavo atskirų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių politinio statuso komplikacijas. Taip atsitiko su Podole, kurioje įsitvirtinę Karijotaičiai pripažindavo vasalinę priklausomybę nuo Lenkijos ar Vengrijos karaliaus. Taip atsitiko ir su Algirdaičiais, Andriejumi ir Dmitrijumi, kurie vienu metu buvo persimetę tarnauti Maskvos didžiajam kunigaikščiui. Todėl pagrindiniu Lietuvos ir Rusios žemių saitu laikytina Lietuvos didžiojo kunigaikščio institucija ir jos disponuojama Lietuvos bajorų karinė jėga. Tiek Lietuvos didžiajam kunigaikščiui, tiek bajorams visų pirma rūpėjo Rusios žemių ištekliai. Taigi duoklės mokėjimas ir karinių kontingentų pristatymo prievolė tapo šių žemių politinę priklausomybę palaikančiais veiksniais. Ganėtinai turtingų (pvz., Voluinės) ir svarbių prekybos kelių išvagotų teritorijų (Polocko, Vitebsko, Kijevo) užvaldymas padėjo Lietuvai per Gedimino ir Algirdo epochą išlaikyti didžiosios Rytų Europos valstybės statusą. Po Algirdo mirties šiam statusui iškilęs pavojus vertė ieškoti kitokių jo išlaikymo būdų ir pačią valstybės raidą pasukti katalikiškosios Vidurio ir Rytų Europos link.

[112]
Bronzinės Plocko katedros durys, XII a. vidurys. Manoma, kad po 1262 m. lietuvių antpuolio Mazovijoje jos atsidūrė Šv. Sofijos sobore Naugarde; ten vadinamos Sigtiūnos durimis (Сигтунские врата)

3. Santykiai su kaimynais vakaruose

3.1. XIII a. kryptys

Plėšikiški lietuvių kariaunų žygiai neaplenkė susiskaldžiusios Lenkijos, ypač Mazovijos [**112**] ir Krokuvos kunigaikštysčių. Šie kraštai iš Lietuvos buvo sunkiau pasiekiami, nes lietuvius nuo Lenkijos skyrė jotvingiai. Dėl per tolimo etninio užnugario tas lietuvių aktyvumas nevirto teritorine ekspansija, nors, pavyzdžiui, prūsai XIII a. pradžioje sėkmingai ją

plėtojo lenkiškoje Kulmo žemėje. Todėl per keletą dešimtmečių lietuvių kariaunų plėšikavimą Piastų kunigaikštystėse ėmė keisti tarpvalstybinį pobūdį įgaunantys kariniai-politiniai santykiai, o šalia priešiškumo ėmė rastis draugystės, sąjungų ir bendradarbiavimo paieškų. Visomis tuo metu įmanomomis priemonėmis siekiant tikslų, XIII a. antroje pusėje lemsiančių Lietuvos valstybės užsienio politikos pobūdį, lietuvių monarchui jau XIII a. viduryje pavyko laimėti pagonims palankiai nusiteikusių lenkų kunigaikščių draugystę, kai kuriose žemėse įdiegti labai stiprią palankumo Lietuvai tradiciją. Kol Gedimino kaimynystėje nebuvo atkurta Lenkijos Karalystė su sostu Krokuvoje, pagrindiniai lietuvių partneriai ir draugai buvo Mazovijos Piastai, palankūs lietuviams net ir XIV a. pirmoje pusėje.

Lietuvių karinė-politinė pažintis su lenkais prasidėjo tarpininkaujant rusėnams. XIII a. pirmoje pusėje du įtakingi ir veiklūs regiono valdovai, Haličo-Voluinės Danilas ir Mazovijos Konradas I, savo politiniams tikslams pasiekti dažnai pasitelkdavo pagonių lietuvių pagalbą. Pirmavo Danilas, nuo 1219 m. sugebėdavęs lietuvių kariaunas nukreipti prieš savo priešus Lenkijoje, tarp jų – ir prieš dėdę Konradą I. Kai konfliktą pakeisdavo draugystė, lietuviai vėl būdavo jų abiejų pusėje. Konradas I ėmė samdyti lietuvių, kitų pagonių baltų kariuomenes, taip įtraukdamas juos į savo politines ir karines kovas dėl dominavimo Lenkijos žemėse, o nuo 1229 m. – ir dėl Krokuvos kunigaikščio sosto. Atlygis buvo aiškus – nugalėtųjų apiplėšimas. Po Konrado I mirties 1247 m. lietuviai keletą metų iš viso nesirodė lenkų pusėje. Pirmas gimstančios lietuvių monarchijos politinių interesų susidūrimas su Mazovijos kunigaikščiais įvyko jotvingių žemėse. Rusėniškus Gardiną, Naugarduką, Valkavyską, Slanimą, Zditovą užvaldęs Mindaugas kartu išplėtė savo valdžią šiaurės Sūduvoje, Dainavoje, – apie 1240 m., bet ne vėliau kaip 1243 metais (Gudavičius, E., 1989b, p. 79). Lietuvių sėkmė paskatino susirūpinti jotvingiais Mazovijos kunigaikštį Konradą, kuris turėjo tvirtus pagonių christianizavimo planus, bet jo ketinimus Prūsuose jau varžė Vokiečių ordinas (plačiau žr. I.7). 1246 m. Konradas mėgino suorganizuoti bendrą žygį į Jotvingius su Voluinės kunigaikščiu Vasilku; dėl žiemos šalčių žygis sužlugo. Tėvo darbus tęsė Siemovitas – kartu su Haličo-Voluinės kunigaikščiu Danilu, jo broliu Vasilku ir Krokuvos kunigaikščio Boleslovo atsiųsta kariuomene 1248 m. užgriuvo jotvingius. Dalis tyrinėtojų net įžvelgia prieš jotvingius nukreiptą mazoviečių, Haličo-Voluinės ir lietuvių sąjungą. Toks teiginys nėra visai be pagrindo. Mindaugui kaimynai netrukdė spausti jotvingių iš rytų ir šiaurės, jungti prie Lietuvos ar kitais būdais plėsti ten savo valdžią.

Tikėtina, kad įtemptais Mindaugo santykiais su jotvingiais 1249 m. sėkmingai pasinaudojo Vykintas, priviliojęs juos į koaliciją prieš lietuvių monarchą. Situaciją Jotuvoje atidžiai sekė ir kitas Konrado sūnus, Siemovito brolis, Kujavijos ir Lenčycos kunigaikštis Kazimieras, ištikimas Vokiečių ordino draugas, nors 1248 m. antroje pusėje jo santykiai su kryžiuočiais jau vėso. Jam taip pat rūpėjo dalis jotvingių žemių. Kazimieras, tapęs vienu vyriausių amžiumi Piastų dinastijos kunigaikščių, siekė tarp jų pirmauti politiškai, išlaikyti viršenybę iš pradžių Boleslovo, paskui Siemovito valdomoje Mazovijos kunigaikštystėje, be to, ketino realizuoti asmeninius misijinius ir politinius planus baltų, ypač jotvingių, žemėse.

Jotvingių etnosas, atsidūręs tarp galingų regiono valdovų, ėmė trupėti (Dubonis, A., 2007). Mindaugas ne ką švelniau už lenkus ar rusėnus plėšėsi gabalą jotvingių žemių. Tik tose žiauriose dalybose Mindaugas turėjo mažiausia galimybių, ypač kai į jotvingių pusę pakrypo ir Vokiečių ordino dėmesys. Vykstant sunkiam vidaus karui su giminaičiais dėl valdžios Lietuvoje, jotvingių kontrolė sparčiai slydo Lietuvos karaliui iš rankų, o dėl kaimynų interesų galimybės realizuoti ten savo pretenzijas dar labiau sumažėjo. Naudodamasis Vokiečių ordino, pirmiausia Livonijos, parama savo valdžiai išlaikyti ir įtvirtinti, Mindaugas ėmė jam užleisti savo tiek nominalias, tiek realias teises ar pretenzijas Jotuvoje. Palankūs Lietuvos sprendimai buvo svarbūs Ordinui, nes kryžiuočiai, užsiėmę Sembos užkariavimu, dėl šios dar pagoniškos teritorijos tegalėjo kovoti vien juridiškai, naudodamiesi Lietuvos karaliaus donacijomis ir popiežiaus bulėmis. O Haličo-Voluinės kunigaikštis Danilas su broliu Vasilku, Mazovijos kunigaikštis Siemovitas jau plėtė ten savo įtaką jėga. 1253 m. pabaigoje Danilas su žentu Siemovitu įsiveržė į pietinius Jotvingius: kariuomenė puolė Raigardo apylinkes (Steikinto valsčių?). Kitos jotvingių dalies reikalus skubėjo tvarkyti Ordinas, mat atsirado dar vienas pretendentas į jotvingių žemes: taikiai apkrikštyti pagonis pasišovė Kujavijos kunigaikštis Kazimieras. Popiežius Inocentas IV 1253 m. gegužės 19 d. bule leido Kazimierui globoti (valdyti) pagonis iš *Polexia* (jotvingius) ir *Galens* (galindus), nes šie patys panoro krikštytis. Vokiečių ordino atsaku visiems konkurentams galima laikyti 1253 m. liepą iš Mindaugo gautą dovaną – pusę Dainavos ir kitų jotvingių teritorijų. Popiežius karaliaus donaciją patvirtino rugpjūčio 21 dieną. Kryžiuočių vyresnybė sėkmingai įspraudė į kampą ir Kazimierą. 1254 m. rudenį Vokiečių ordino magistras, pirmasis rusų karalius Danilas ir Mazovijos kunigaikštis Siemovitas Racionže sudarė sutartį: trečdalį jotvingių žemės (po šeštadalį) gavo Danilas su Siemovitu, o visa kita, reikia manyti, atiteko Ordinui. Anot lenkų istorikų, ši sutartis nukreipta

prieš Kazimierą, nes joje numatoma šalių savitarpio pagalba ne tik nukariaujant pagonis jotvingius, bet ir kovojant su visais kitais, ne pagonimis. Tų pačių metų pabaigoje Inovroclave susitikę Ordino didysis magistras ir Kazimieras susitarė dėl abipusių nuolaidų, – pastarasis atsisakė visų iš popiežiaus gautų teisių Jotvingiuose ir Galinduose. Kryžiuočių interesų Sūduvoje lenkiškasis aspektas buvo sutvarkytas.

1254–1255 m. žiemą surengtas įspūdingas žygis į rusėnams ir mazoviečiams Racionžo dalybose atitekusį jotvingių žemių trečdalį. Žygiavo pirmasis rusėnų karalius Danilas su sūnumis Levu ir dar nepilnamečiu Švarnu, brolis Vasilkas, Mazovijos kunigaikštis Siemovitas (o gal tik mazoviečių kariai), karių iš Sandomiero ir Krokuvos atsiuntė kunigaikštis Boleslovas Pamaldusis. Žygiavo ir karaliui Mindaugui priklausančios Naugarduko žemės vietininkas Romanas su naugardukiečiais. Susidūrę su visų kaimynų agresija, pietiniai jotvingiai sutiko duoti Danilui duoklę ir leisti savo žemėse statyti pilis. Tą patį turėjo pažadėti mazoviečiams.

Stiprūs vakarų kaimynai krikščionys Mindaugą sėkmingai stūmė nuo jotvingių į šalį, bet patys dėl jų likimo buvo itin atidūs. Ypač akylas pasirodė Vokiečių ordinas. Jo vyresnybei dar kartą pasisekė įveikti Kujavijos kunigaikščio Kazimiero pretenzijas į kai kurias jotvingių žemes, kai šis 1256 m. atnaujino pastangas Romoje įgyti teisę rūpintis taikiai pasikrikštijusiais pagonimis. Kazimieras su broliu Siemovitu 1257 m. rugpjūčio 4 d. Vloclaveke atsisakė dalies savo teisių pagonių žemėse Ordino naudai. Negana to, 1259 m. rugpjūčio 7 d. karalius Mindaugas dar kartą su kitomis žemėmis patvirtino Dainavą (Jotvingius) Vokiečių ordinui Livonijoje, pasilikdamas tik keletą neaiškaus dydžio teritorijų. Karaliaus donacija buvo svarbi Ordinui, nes Mindaugas turėjo antrą kartą patvirtinti anksčiau dovanojęs pusę Dainavos, prie kurios pridedama kita pusė, ir patikslinti, kad Lietuvoje Dainava – tai tie patys Jotvingiai: *Denowe tota, quam etiam quidam Jetwesen vocant* („Dainava, kurią kai kas vadina ir Jotuva“; *Mindaugo knyga*, p. 84). Toks terminų tikslumo siekimas liudija jotvingių problemos aštrumą, tad Lietuvos parama turėjo būti svarus kryžiuočių argumentas ginče su lenkais ar argumentuojant popiežiui. Mindaugo nuolaidas Vokiečių ordinui 1259 m. vasarą neabejotinai lėmė Burundajaus vadovaujamų totorių 1258–1259 m. žiemą suduotas smūgis. Regione susidarė nauja politinė situacija, kai totoriai pakirto karinę ir politinę pirmojo rusų karaliaus Danilo galią. Sunki Danilo padėtis aktualizavo jo interesų sferoje buvusių jotvingių

priklausomybės klausimą. Veikliausias pasirodė Ordinas. Be Lietuvos valdovo pažado, kad nesikiš į jotvingių reikalus, iš popiežiaus 1260 m. jis išsirūpino leidimą užimti rusų žemes, net ir okupuotas totorių.

> Ordinui sekėsi įgyti ne vien Lietuvos karaliaus palankumą. Kazimierui nuolat konfliktuojant su kryžiuočiais, stiprėjo jų draugystė su broliu – Siemovitu. Tas ryšys pasidarė grėsmingas, kai Siemovitas, kratydamasis Kazimiero globos, 1258–1259 m. prisidėjo prie antikujaviškos – nukreiptos prieš Kazimierą – karinės politinės koalicijos: Didžiosios Lenkijos kunigaikščio Boleslovo Pamaldžiojo, Krokuvos kunigaikščio Boleslovo Droviojo, Haličo-Voluinės kunigaikščio Danilo ir net paties Kazimiero sūnaus Lešeko Juodojo. Anot Kazimiero žodžių teisme 1263 m., Vokiečių ordino vyresnybė taip pat palaikė priešiškus koalicijos žygius. Tuo metu Kazimieras darėsi pavojingas Ordino politikai: XIII a. šeštą dešimtmetį kryžiuočiai jau galėjo pajusti jo suorganizuotos ūkinės blokados padarinius, ekspansijos planų varžymą jotvingių žemėse ir nemažas galimybes popiežiaus Kurijoje.

Kryžiuočiai iš naujo suderino interesus su antruoju Racionžo sutarties dalyviu – Mazovijos kunigaikščiu Siemovitu. Prūsijos krašto magistras Hartmundas iš Grumbacho Trošine 1260 m. birželio 15 d. su juo sudarė sutartį: Siemovitui dar kartą buvo patvirtinta teisė į šeštadalį jotvingių žemės ir pažadėta pagalba juos nukariaujant ar kovojant su kitais priešais, greičiausia žemaičiais. Siemovitas galutinai pasirinko politinę sąjungą su kryžiuočiais.

Kazimiero, Siemovito ir Ordino santykių realijos, į savo sūkurį įtraukiančios ir Mindaugą, neliko nepastebėtos Lietuvoje. Daliai lietuvių diduomenės, ypač jaunesniajai kartai, Mindaugo seserėnui Treniotai, karaliaus nuolaidžiavimas Ordinui kėlė didelį nepasitenkinimą. Kita vertus, tai netrukus leido jauniesiems lietuvių didikams suplanuoti ir realizuoti įspūdingus alternatyvius karinius-politinius veiksmus. Kai Mindaugas atsimetė nuo krikščionybės, lietuviai užmezgė politinius ryšius su Kazimieru, – nesunku atspėti, kad nedraugiškus per prūsų sukilimą susilpnėjusiam Vokiečių ordinui. Manoma, kad Kazimieras maždaug 1262 m. pradžioje ar net 1261 m. sudarė trumpalaikę taiką su pagonimis lietuviais (karaliumi Mindaugu) ir sukilusiais prūsais. Sunku pasakyti, kas konkrečiai tarpininkavo Mindaugo ir Kazimiero atstovų kontaktuose; pats rimčiausias politinio lietuvių suartėjimo su Kazimieru įkvėpėjas galėjo būti Treniota. Jo veikla tai patvirtina: 1262 m. birželį didžiulė Treniotos vadovaujama lietuvių ir kitų pagonių kariuomenė įsiveržė į pavyslį (Mazoviją ir Vokie-

čių ordino Pamedę ir Kulmą). Literatūroje nelinkstama tiesiogiai kaltinti Kazimiero užsiundžius lietuvius ant brolio, politinio konkurento, nors tokių nuomonių yra. Dėl žygio rezultatų – šaltiniuose daugiausia duomenų išliko apie Mazovijos nuniokojimą, jos kunigaikščio, Vokiečių ordino sąjungininko, Siemovito žūtį Jazdovo pilyje (dab. Ujazdovas prie Varšuvos), jo sūnaus Konrado išvedimą į lietuvių nelaisvę, kunigaikščio rezidencijos Plocke sugriovimą. Su motina, kurios sunkia būkle susirūpino Didžiosios Lenkijos kunigaikštis Boleslovas Pamaldusis, liko mažametis sūnus Boleslovas Siemovitaitis. Nusilpusių Mazovijos kunigaikščių draugystė su kryžiuočiais atvėso (Dubonis, A., 2005a, p. 29–31).

Griežta karinė Treniotos politikos linija santykiuose su Ordinu ir Mazovija atnešė Lietuvai didelę pergalę ir nemažą grobį. Vargu ar kas nors tuo metu galėjo tikėtis, kad iš Mazovijos Lietuva ilgus dešimtmečius gaus daugiau nei vienkartinį grobį – abiem šalims svarbios karinės, politinės ir ūkinės naudos.

Ankstyvosios lietuvių monarchijos nestabili valdžia sunkino valstybės lygio užsienio politikos formavimą. Vieno valdovo pradėtus darbus nutraukdavo kitas – imdavosi naujų karinių-politinių veiksmų kaimynų žemėse, dažnai priešingų nei ankstesniojo. Iš skurdžių XIII a. istorijos šaltinių lietuvių karinės-politinės veiklos motyvai kartais iš viso neaiškūs, todėl tyrinėtojai dažnai temato elementarius plėšiamuosius kariaunų antpuolius. Tokį argumentą nedviprasmiškai pagrindžia tyrinėtojams gerai žinomos Lietuvos monarcho valdžios įtvirtinimo problemos, kai su jo domenu menkiau susijusios etninės periferijos gyventojai kartais nepaisydavo ar net nežinodavo centrinės valdžios politinių prioritetų.

> Taip nutiko ir 1255 m. lietuvių ir jotvingių kariaunoms plėšikaujant Liublino žemėje. Lenkų pasipiktinimas pasiekė popiežių, ir šis 1255 m. rugpjūčio 7 d. bule paragino Lenkijos, Moravijos ir Austrijos vyskupus skelbti kryžiaus žygį prieš lietuvius ir jotvingius. Taigi krikščionio Mindaugo valdžia neaprėpė visų lietuvių. Pretenzijų į pietinę jų dalį, kartu su jotvingiais, 1256 m. pareiškė jau minėtas Kujavijos ir Lenčycos kunigaikštis Kazimieras. Sykiu su lenkų kunigaikščiais jis 1257 m. išsirūpino popiežiaus bulių dėl kryžiaus žygio prieš lietuvius ir jotvingius, tačiau po gero pusmečio dalies savo teisių į pagonis atsisakė Ordino naudai.

Plėšikiški žygiai į Lenkiją ilgai dominavo dienotvarkėje, bet XIV a. aiškiai darosi svarbūs ir politiniai motyvai (Błaszczyk, G., 1998, p. 70–71). Deja, tai pernelyg bendros lenkų tyrinėtojo išvados, jis savo darbe

lietuviams priskiria daugiau žygių į Lenkiją, nei patvirtina šaltiniai. Be to, grobiamuosius ir politinius karo žygio motyvus sunku atskirti, nes kiekvieną valdovo politiką realizuojantį antpuolį neišvengiamai lydėdavo taikių gyventojų apiplėšimas ir belaisvių išsivedimas. Susikūrus Lietuvos valstybei, tokių žygių kaip 1255 m. lietuvių ir jotvingių plėšikavimas Liubline jau būdavo reta. Lietuvių antpuoliai Lenkijoje nuo tada jau įgauna politinių motyvų: puolimai planuojami laikantis nesudėtingų politinių preferencijų „mano draugas – nedraugas", atsiranda trumpalaikio karinio-politinio spaudimo požymių arba tiesiog naudojamasi palankia karine konjunktūra. Toks buvo nesudėtingos Lietuvos užsienio politikos vakaruose gimimas, paskui radosi ir tikrų politinių susitarimų su kaimynais. Ypatingą reikšmę Lietuvos santykiuose su Lenkijos žemėmis įgijo Mazovija. Po 1262 m. Treniotos smūgio nusilpusi kunigaikštystė iki 1267 m. patyrė dar tris sukilusių prūsų antpuolius. Tuo metu Lietuvoje įsiviešpatavusiam Traideniui Mazovijos politika grėsmės nekėlė, jį tenkino tokia krašto būklė Vokiečių ordino pašonėje, o jo kariuomenės galėjo saugiai peržygiuoti mazoviečių žemes, kai 1269 ir 1277 m. puolė kitus lenkų kunigaikščius ir net kryžiuočius. Perėję Mazoviją 1269 m. lietuviai ir jotvingiai nukariavo Ordinui palankaus kunigaikščio Siemomyslo Kazimieraičio valdomą Kujaviją, 1277 m., irgi su jotvingiais, – Lenčycą, Kujaviją ir Dobrynę. Pastarojo žygio tikrasis tikslas buvo kryžiuočių Kulmo žemės puolimas, o lenkai tapo manevrų kryžiuočiams suklaidinti aukomis.

Atrodytų, Mazovija turėjo dar labiau politiškai suartėti su Lietuva 1279 m., kai Traidenis ištekino dukrą Gaudimantę už jaunesniojo kunigaikščio Boleslovo II (per krikštą ji gavo Sofijos vardą). Iš tikrųjų interesų sutapimo būta: Mazovija saugojosi lietuvių puolimų, lietuviai siekė taikos dėl karo su kryžiuočiais, mazoviečiai mezgė kontaktus su galinga valstybe prie rytinių sienų. Tai tradiciniai istoriografijos teiginiai, atsiradę neįvertinant kelių svarbių faktų. Valdant Traideniui lietuviai nepuolė Mazovijos ir niekaip nerodė jai priešiškumo. Lietuvai grėsmingų Mazovijos ir Vokiečių ordino kontaktų Traidenio laikais nėra žinoma. Pagaliau Traidenio žentu tapo vos pilnametystės sulaukęs Boleslovas II, jaunesnis ir karine-politine galia silpnesnis už patyrusį vyresnįjį brolį Konradą II, dalyvaujantį didžiojoje lenkų kunigaikščių politikoje nuo 1271 metų. Jaunąjį Boleslovą II, gimusį apie 1260 m., globojo motina Perejaslava – su juo valdė vyresniojo brolio apie 1274–1275 m. jaunėliui paskirtą dalį Mazovijos. Maždaug 1276–1279 m. Boleslovas II ėmė tvarkytis savarankiškai. Santuoka su Lietuvos monarcho dukterimi tapo vienu svarbiausių įvykių jo politinės veiklos pradžioje. Lenkų tyrinėtojai mano, kad ankstyva Mazovijos

kunigaikščio Siemovito I mirtis 1262 m. nuo lietuvių rankos sutrukdė sutvarkyti abiejų sūnų santuokas, todėl lietuviškos vedybos buvo paties Boleslovo II diplomatinės veiklos rezultatas. Deja, sunku patikėti, kad jaunas ir nepatyręs, antras Mazovijos hierarchijoje kunigaikštis taip lengvai galėjo pasipiršti galingo ir įtakingo lietuvių monarcho dukteriai. Kaip svarbiausius piršlius, vedybų tarpininkus lengviausia įsivaizduoti Haličo ir Voluinės kunigaikščius, su kuriais paskutiniais valdymo metais Traidenis palaikė draugiškus santykius, o šie savo ruožtu buvo ne tik mazoviečių draugai, bet ir giminaičiai. Ypač artimas jam buvo Voluinės kunigaikštis Vladimiras – Konrado ir Boleslovo pusbrolis. Iš dukters vedybų daugiausia laimėjo Traidenis. Pirmiausia, vietiniams Mazovijos kunigaikščiams pasiekiant politinę brandą jos politikoje buvo stipriau įtvirtinti Lietuvos interesai, ypač Traidenio pradėto karo su Vokiečių ordinu kontekste. Turint omeny, kad su Ordinu Lietuvos valdovas nepalaikė jokių politinių kontaktų, bet jo kaimynystėje įgijo draugų, galima konstatuoti Traidenio sėkmę: Vokiečių ordino vyresnybei teliko menka galimybė susiderėti su rusų ir kai kurių lenkų žemių kunigaikščiais, tik jau ne jotvingių, o Lietuvos nenaudai. Antra, gyvybiškai būtina taika pietuose su Haliču ir Voluine, kurias prireikus ginklu paremdavo totoriai, irgi įgijo papildomų politinių garantijų. Su tuo reikia sieti 1280 m. Traidenio karinę pagalbą Haličo kunigaikščiui Levui siekiant Krokuvos sosto: lietuviai puolė Mažąją Lenkiją su Haličo-Voluinės kariuomene ir Nogajaus totoriais.

Mirtis sutrukdė Traideniui išplėtoti veiklą Mazovijoje. Todėl jis nespėjo numatyti trečio dalyko – abiejų Mazoviečių konflikto dėl valdų Mazovijoje dydžio, kuris juos įtraukė į priešingas politines grupuotes. Konradas rėmėsi rusėno Vladimiro pagalba, o Boleslovas II – Krokuvos kunigaikščio Lešeko Juodojo ir pusbrolio Vladislovo Uolektinio, būsimojo Lenkijos karaliaus. Tas konfliktas vyko Konrado II kovos dėl Krokuvos sosto su Lešeku Juoduoju fone. Jis neabejotinai silpnino Mazoviją iš vidaus, bet lietuviai prie to neprisidėjo – nestojo į velionio valdovo žento šalininkų gretas, palaikė vyresnįjį, tarsi siekdami sutvirtinti šio valdžią. Naujasis Lietuvos monarchas, bene prie Olešnios Tverės žemėje 1285 m. žuvęs Daumantas, pakeitė santykių su Mazovijos kunigaikščiais prioritetus, būdingus Traidenio užsienio politikai, – nepulti krašto ir palaikyti žentą Boleslovą. Velionio monarcho autoritetą žento dvare liudijo Gaudimantės Sofijos 1283 ir apie 1284–1286 m. gimusiems sūnums duoti garbingi senelių vardai – nuo lietuvių rankos žuvusio Siemovito ir Troideno (Traidenio). Tačiau naujojo lietuvių monarcho kariaunoms Traidenio vardas nieko nebereiškė, stojama į Konrado II pusę ir užgriūnama ne tik Boleslovo II

Mazovijos dalis (1286 m.), bet ir jo draugo Lešeko Juodojo Krokuvos kunigaikštystės žemės: 1282 m. antroje pusėje puolamas Sandomieras ir Liublinas, 1285 m. pavasarį sužlugus žygiui į Mazoviją – vėl Liublinas. Antpuolių strategija buvo planuojama ir koordinuojama su Voluinės kunigaikščiu Vladimiru. 1286 metai buvo paskutiniai, kai lietuvių puolimus Lenkijos žemėse organizavo didysis kunigaikštis, derindamas su rusėnais. Tiesa, pavienių plėšikavimo atvejų dar pasitaikė Dobrynės žemėje (1287 m.), Kujavijoje (1290 m.), bet ten darbavosi tik plėšikėliai (Błaszczyk, G., 1998, p. 51–52). Lietuvių karinio aktyvumo Lenkijoje sumenkimą lėmė ne vien jo įkvėpėjo Voluinės kunigaikščio Vladimiro sunki liga ir mirtis 1288 m. ar lietuvių valdovų kaita. Vokiečių ordino agresija prieš Lietuvą koregavo lietuvių valdovo karinę-politinę dienotvarkę.

Jei lyginsime Lietuvos monarchų interesus rusėnų ir lenkų kunigaikštystėse su dėmesiu Prūsuose įsigalinčiam Ordinui ir kaimynystėje gyvenantiems jotvingiams, nesunkiai pastebėsime, kad pirmieji buvo kur kas svarbesni. Mindaugas išvengė karų su Vokiečių ordinu, nuolat stengėsi palaikyti taiką, net valdymo pabaigoje ėmęsis karinių žygių prieš Livonijos ordiną. Be to, jis atsisakė visų pretenzijų į jotvingių žemes. Kai karo su krikščionimis reikalus suėmė į rankas Treniota, jotvingių (kartu su prūsais) kova suaktyvėjo: 1262–1263 m. šaltiniai pasakoja bent apie keturis Prūsijos, Kulmo, Torunės puolimus. Tada iškilo ryški jotvingių karvedžio Skomanto asmenybė, vėliau jo laikysena taps prolietuviška. Tai rimti ženklai, kad Lietuva pradėjo remti jotvingius. Vis dėlto lietuvių pagalbos, jei kviesdavosi, jotvingiai ir prūsai sulaukdavo retai, turint omenyje, kad keturis Ordino puolimus 1262–1264 m. surengė vieni, o su lietuviais – du. Traidenio laikais Lietuvos santykių su jotvingiais eigą diktavo subjektyvi lietuvių valdovo pozicija. Iš pradžių ilgesnį laiką dėmesio jotvingių reikalams nematyti, išskyrus bendrą žygį į Kujaviją 1269 metais. Bet ir jis galėjo būti tiesiog plėšikiškas, nesusijęs su platesniais politiniais Traidenio tikslais (Dubonis, A., 2007, p. 41–42). Padėtis pasikeitė 1277 m., kai lietuviai su Skomanto vadovaujamais jotvingiais nužygiavo į Lenkiją, smogė ir Vokiečių ordinui: lietuviai patys nukariavo Kujavijos Bresto, Lenčycos ir Dobrynės žemes, o su jotvingiais – Kulmą. 1281 m. Sembą puolančiai jungtinei sūduvių (jotvingių) ir lietuvių kariuomenei vadovavo Traideniui pavaldus žiemgalių kunigaikštis Nameisis. Nebus klaidinga teigti, kad bendrą žygį 1277 m., kaip ir 1281 m., suorganizavo Traidenis, nes abiem kariuomenėms vadovavo gabūs karvedžiai – tai jo valdymo braižas. Čia jau nesunku įžvelgti Lietuvos monarcho ir ryškiausių jotvingių diduomenės atstovų bendradarbiavimą, iki tol visai menką.

Prie glaudesnių kontaktų abi šalis stūmė 1277–1278 m. Ordino pradėtas jotvingių nukariavimas. Matyti, kad Lietuvoje susirūpinta, kai kryžiuočiai ėmė tiesiogiai pulti Sūduvą (Jotvingius), bet monarcho pagalba jotvingiams buvo visai menka, palyginti su dinamiškais, intensyviais Lietuvos kariniais-politiniais santykiais su kitais kaimynais. Pačiame jotvingių karo su Ordinu įkarštyje, 1277–1283 m., Petras Dusburgietis savo kronikoje nė karto nemini tiesioginės lietuvių paramos jotvingiams, išskyrus pabėgėlių apgyvendinimą Lietuvoje. (1279 m. pradžioje Traidenis savo brolį Sirputį su lietuvių ir jotvingių kariuomene nukreipia ne kur kitur, o į Liublino žemę; šie jotvingiai – turbūt jau iš prisiglaudusių Lietuvoje bėglių.) Pas Traidenį pasitraukė ir kilmingasis vadas Skomantas. Su Traideniu jį siejo tik asmeniški valdinystės santykiai, nes po lietuvių monarcho mirties jis pabėgo iš Lietuvos, o 1284 m. net atvedė kryžiuočių kariuomenę prie Gardino. Iš Lietuvos Skomantas galėjo pasitraukti dėl naujo valdovo priešiškumo anksčiau valdžiusiam Traideniui ir jo didikams (baronams).

Įtampos lietuvių monarcho ir jotvingių diduomenės santykiuose būta, net kai Mindaugo politika jotvingių atžvilgiu jau nugrimzdo į praeitį, kai jotvingiams su lietuviais iškilo didžiulės karinės grėsmės. Baigiantis sutrupėti ir išnykti jotvingių etnomasyvas – kaip kad Skomantas – ne visada kovoje pasirinkdavo komplikuotą Lietuvos pagalbos variantą. Todėl daliai jotvingių diduomenės kova su Vokiečių ordinu netapo žūtbūtinė: egzistavo alternatyvos, diktuojamos simpatijų pagal gyvenamąją vietą – *Polexiani* sutiko taikiai krikštytis ir paklusti kunigaikščiui Kazimierui arba ieškojo prieglobsčio pas kitus lenkus, kiti pripažino Haličo ir Voluinės kunigaikščių valdžią, treti atvėrė širdį Vokiečių ordino brukamai krikščionybei ir tik dalis jungėsi prie Lietuvos. Buvo ir penkta išeitis, jos pavyzdys – Skomanto blaškymasis tarp Lietuvos ir Ordino. Tai aiškiai socialinio pobūdžio pasirinkimas, nulemtas luominių jotvingių diduomenės interesų, kuriuose „meilės" Lietuvai buvo labai nedaug. Traidenis negalėjo derėtis su jotvingiais, nes tarp jų pačių nebuvo vienybės. Jis užsienio politiką tvarkė kaip Lietuvos monarchas, o ne kilmingas didesnio genčių junginio vadas, dar negalintis deramai suformuluoti savo politinių tikslų. Jo santykių su jotvingiais forma atitiko susidariusias politines realijas ir asmenišką reikalo supratimą, – visa tai varžė lietuvių monarcho paramą jotvingių kovai.

Vargu ar Traidenis buvo abejingas baltų ir jotvingių kovai su kryžiuočiais. Lietuvą itin sunkiu metu valdęs monarchas nebuvo politiškai aklas. Jam buvo gyvybiškai aktualūs santykiai šiaurėje su Livonijos ordinu, kuriam dar 1245 m. numatyta Lietuvos užkariavimo užduotis, ir pietuose –

su Haliču-Voluine, kur nuo 1258 m. periodiškai susitvenkdavo totorių grėsmė. Prūsų sukilimo krečiamas Vokiečių ordinas kartu su jotvingiais ilgai tebuvo šalutinė Lietuvos užsienio politikos kryptis. Iš esmės šiomis kryptimis Traidenis vykdė ne kovingąją Treniotos, o lankstesnę Mindaugo politiką – jos dienotvarkėje jotvingių reikalai nebuvo aktualūs. Gal Traidenis sąmoningai tolino dar vieną neparankų karą su kryžiuočiais Prūsuose ir Sūduvoje, nes jo artėjimo prie Lietuvos tiesiog negalėjo nematyti. Nors aiškiai vengė tiesioginio susidūrimo su Vokiečių ordinu Prūsijoje, atvirus karo veiksmus pradėjo pirmas. Prūsų ir jotvingių kova saugojo Lietuvą. Kita vertus, kare su kryžiuočiais silpstantys prūsai, žiemgaliai kartu su jotvingiais ne tik vis labiau glaudėsi prie Traidenio, bet ir sklaidė abejones, ar jau laikas įsitraukti Lietuvai.

1277–1283 m. įsibėgėjęs karas su kryžiuočiais privertė Lietuvos valdovą vėl keisti santykių su Lenkijos žemėmis pobūdį. Labai tikėtina, kad tai padarė naujasis valdovas Butigeidis su broliu Butvydu (Pukuveru), – iš šios kunigaikščių šeimos kilę Gediminaičiai. Pirmiausia ne tik pasitraukta iš Mazovijos kunigaikščių Konrado II ir Boleslovo II vaidų, bet ir susitaikyta su Traidenio žentu. Butvydas pratęsė brolio Butigeidžio pradėtą politiką Lenkijos žemių kunigaikščių atžvilgiu. Prūsijos pašonėje toliau palaikė taiką su Mazovijos kunigaikščiu Boleslovu II, kaip karinio pastovio vieta naudojosi jo Viznos pilimi, kryžiuočiams sugriovus ją drauge atstatė 1295 m., o vokiečiams palankių lenkų kunigaikščių žemes niokojo negailestingai. Didžiojo kunigaikščio karinei politikai vadovavo Butvydo sūnus Vytenis. 1292 m. jo vadovaujama kariuomenė puolė Kujavijos Bresto kunigaikštystę. Žygiuodami lietuviai užgriebė ir Dobrynės žemę, paėmė į nelaisvę kunigaikštį Siemovitą – Kujavijos Bresto kunigaikščių Vladislovo Uolektinio ir Kazimiero II brolį. Rengdami atkirtį šie pasikvietė į pagalbą sąjungininkus kryžiuočius. Mūšyje su lietuviais jungtinė lenkų ir kryžiuočių kariuomenė buvo sumušta lenkams ėmus trauktis. 1294 m. per Sekmines Vytenis su 800 karių taikiai peržygiavęs Mazoviją puolė ir negailestingai nuniokojo Lenčycos kunigaikštystę: sudegino Lenčycos bažnyčią su sakramentais, nužudė 400 krikščionių, išsivedė keliolika tūkstančių belaisvių, išsigabeno visokio bažnytinio turto. Lietuvius mėginęs sulaikyti Lenčycos kunigaikštis Kazimieras II žuvo mūšyje prie Trojanovo 1294 m. birželio 10 dieną. Prie Vytenio žygio sėkmės nemažai prisidėjo Mazovijos kunigaikščio Boleslovo II parama. Kartu Vytenio valdymo metais vėl prasidėjo aiškiai plėšikiški lietuvių antpuoliai Lenkijoje: 1295–1296 m. lietuvių plėšikų būriai du kartus puolė Sandomiero žemės kaimus. Plėšikėliai *(latrunculi)* tuo metu užklupdavo gyventojus labai

dažnai, nedidelės partizanų kariaunos pridarydavo skaudžių nuostolių priešo teritorijose (plačiau žr. II.1.6). Bet net jie neliesdavo Mazovijos. Lietuvių valdovo politika Lenkijoje XIV a. pradžioje apsiribojo santykiais su dviem Prūsijos kaimynystėje esančiomis žemėmis – Mazovija ir Dobryne. Kare su kryžiuočiais Vyteniui pakako Boleslovo II draugystės. Dobrynei nesisekė: per kunigaikščio Siemovito palankumą kryžiuočiams 1300 m. ją užplūdo, pasak Petro Dusburgiečio, 6 000 lietuvių, jie apiplėšė žemę, dargi įsiveržė į Kulmą, – tiesa, ten susidūrę su Ordinu patyrė pralaimėjimą. 1305 m. lietuviams žygiuojant pro Dobrynės žemę į Didžiąją Lenkiją, Siemovitas suskubo ieškoti pagalbos pas kryžiuočius, 1306 m. dovanojo žemių bendrame pasienyje.

Lenkų žemės tuo metu buvo sparčiai vienijamos į būsimą Lenkijos Karalystę. Šioje veikloje stipriausias politinis veikėjas buvo Vladislovas Uolektinis, ne tik pažinęs lietuvius kovose, bet ir matantis jiems draugiškos pusbrolio Boleslovo II, Traidenio žento, laikysenos kraštui teikiamą naudą. Mokslinėje literatūroje vyrauja dvi nuomonės dėl ankstyvųjų Vladislovo Uolektinio politinių kontaktų su lietuviais, t. y. didžiuoju kunigaikščiu Vyteniu. Jų galėjo rastis dėl lietuvių dalyvavimo Vladislovo Uolektinio kovoje su Čekijos karaliumi Vaclovu II dėl Krokuvos sosto: 1302 m. lietuviai puolė Sandomierą, 1305 m. – Kališą ir Stavišyną (Didžioji Lenkija). Pirmuoju atveju lietuvių kariauna iš tiesų rėmė Vladislovą Uolektinį, o antruoju tai sunkiai įrodoma. Lenkijos politinė padėtis dar neleido didžiajam kunigaikščiui išsirinkti vieno stipraus partnerio – vėliau juo taps suvienytos valstybės karalius. Savarankiškų žemių kunigaikščiai Piastai nuolat vaidijosi dėl valdžios, žemių, kūrė trumpalaikes sąjungas, kvietėsi pagalbos kryžiuočius, todėl retai tapdavo lietuvių draugais. Kita vertus, Boleslovo II pavyzdys rodo, kad naudinga taika su pagonimis galėjo gyvuoti ilgai. Dėl sunkaus karo su vokiečiais lietuvių valdovai nuo 1306 m. keliolikai metų patys nutraukė žygius į Lenkiją. 1321–1323 m. juos atnaujino didysis kunigaikštis Gediminas, vėl nukreipęs į Dobrynę. Tai jau buvo susiję su įnirtingomis Vilniaus ir Krokuvos kovomis dėl Haličo-Voluinės įpėdinio ir šio krašto likimo.

3.2. Santykiai su Lenkijos Karalyste

Viena vertus, Lenkijos ir Lietuvos santykių rezginį formavo prasidedanti konkurencija dėl kaimynystėje esančių turtingų ir tarptautinei prekybai svarbių Haličo ir Voluinės žemių, o kita vertus – bendras pavojus, keliamas ekspansyvios Vokiečių ordino politikos. Todėl to laikotarpio Lenkijos

ir Lietuvos santykiams būdinga ir konfrontacija, ir bendradarbiavimas. Bendram paveikslui įvairovės teikė ir tai, kad pati Lenkija tuo metu nebuvo politiškai vieninga valstybė. Tai itin gerai matyti, kai valdymo pradžioje Gediminas suaktyvina Lietuvos politiką pietvakarių Rusios ir Lenkijos atžvilgiu.

Laiškuose, kuriais kviečia vokiečių riterius, amatininkus, valstiečius atvykti ir kurtis Lietuvoje, Gediminas primena, kad jo žemes jie gali saugiai pasiekti per Plocko kunigaikščio Vaclovo žemes. Apie 1316 ar 1318 m. Gediminas ištekino savo dukrą Elzbietą už Plocko kunigaikščio Vaclovo. Vis dėlto apie 1326 m. Vaclovas perėjo į Vokiečių ordino sąjungininkų gretas. Šiuo atžvilgiu jis nebuvo vienišas. Kai nusistovėjo taika su kryžiuočiais, Gediminas 1323–1324 m. įsigalėjo Palenkėje, į kurią jau tada krypo Mazovijos bajorų kolonizacija, tad santykiai tarp abiejų kraštų įsitempė. Juos dar labiau komplikavo 1324 m. lietuvių karinis žygis į Mazoviją, po kurio kunigaikščiai Siemovitas II ir Troidenas I kreipėsi į popiežių su prašymu leisti kryžiuočiams toliau kovoti su lietuviais. Mazovijos ir kryžiuočių suartėjimas įformintas 1326 m. sausio 2 d. sudaryta Brodnicos sutartimi. Prie jos, be minėtų kunigaikščių, prisidėjo ir Gedimino žentas Vaclovas.

Mazovijos kunigaikščių sąjungą su kryžiuočiais XIV a. trečio dešimtmečio viduryje paskatino ir Gedimino suartėjimas su 1320 m. Lenkijos karaliumi vainikuotu Vladislovu Uolektiniu. Pastarajam valdovui labiausiai rūpėjo atgauti Vokiečių ordino 1309 m. užgrobtas Pamario žemes su Gdansko uostu ir centralizuoti karaliaus valdžią politiškai nesuvienytose, bet nominaliai vieną Karalystę sudarančiose lenkų žemėse. Visų pirma dėl bendro pagrindinio priešo – Vokiečių ordino Prūsijoje – Gediminas ir Vladislovas kone savaime tapo sąjungininkais. Formaliai jų sąjunga įsigaliojo 1325 m., kai Gedimino duktė Aldona buvo ištekinta už Lenkijos karaliaus įpėdinio Kazimiero. Dinastinės politikos kontekste Lietuvos valdovo giminei tai buvo pirma tokio aukšto rango santuoka. Pirma lenkų ir lietuvių bendradarbiavimo apraiška – abiejų šalių kariuomenių žygis prieš Brandenburgo markgrafą Liudviką I. Tuo žygiu Lenkijos karalius ir Lietuvos valdovas aktyviai parėmė popiežių Joną XXII prieš nepripažintą imperatoriumi Liudviką IV Bavarą ir jo sūnų Liudviką I. Amžininkams šis žygis įsirėžė į atmintį. Net ir įprastame viduramžiškų žiaurybių kontekste lietuvių sukeltos taikių gyventojų žudynės paliko slogų įspūdį. Viešoji opinija dėl popiežiaus Jono XXII vokiečių žemėse dar labiau suprastėjo. Po šio žygio Silezijos Piastai, sunerimę dėl galimo Brandenburgo įvykių atsikartojimo, greitai nusigręžė nuo Lenkijos karaliaus Vladislovo ir pri-

pažino vasalinę priklausomybę nuo Čekijos karaliaus Jono Liuksemburgo. Šis buvo ne tik Vladislovo Uolektinio priešininkas, bet ir veiklus Vokiečių ordino sąjungininkas bei gerbėjas. Todėl neatsitiktinai didžiausio lenkų ir lietuvių sąjungos išbandymo metas stojo tada, kai pasibaigus paliauboms tarp Lietuvos ir Vokiečių ordino pastarajam į pagalbą atskubėjo Jonas Liuksemburgas su gausia kariuomene. Didžiojo magistro Vernerio iš Orselno ir Jono Liuksemburgo sutelktos pajėgos buvo tokios stiprios, kad 1329 m. pradžioje užėmė penkias svarbiausias Žemaitijos pilis. Dalis žemaičių diduomenės buvo priversta krikštytis ir pripažinti Vokiečių ordino viršenybę. Tik kai priešo kariuomenė paliko Žemaitiją, Gediminas galėjo imtis karinio spaudimo priemonių, ir jam pavyko ją išlaikyti Lietuvos politinės sistemos orbitoje. Ganėtinai staigų Vokiečių ordino ir čekų karaliaus pasitraukimą iš Žemaitijos lėmė nerimas gavus žinių, kad kaip tik tuo metu lenkų kariuomenė įsiveržė į Kulmo sritį. Dabar jau lenkams teko spirtis prieš Vokiečių ordino karinę galią, kuri visu svoriu 1329–1335 m. užgriuvo pasienį. Iš Žemaitijos atskubėjusi kryžiuočių ir Čekijos karaliaus kariuomenė privertė kapituliuoti Dobrynės ir Plocko kunigaikštystes. Atsidūręs keblioje padėtyje Vladislovas Uolektinis kreipėsi pagalbos į sąjungininkus vengrus ir lietuvius. Nuspręsta 1330 m. surengti bendrą žygį prieš kryžiuočius į Dobrynės ir Kulmo žemes. 1330 m. vasaros pabaigoje lietuviai išsiruošė į žygį. Šios karinės operacijos svarbą liudijo tai, kad lietuvių kariuomenei vadovavo pats Gediminas. Nusiaubę Osterodės, Liubavos, Kaverniko, Michalovo apylinkių žemes, lietuviai turėjo rugsėjo 8 d. susitikti su lenkų ir vengrų kariuomene Kulmo žemėje ties Brodnica ir tęsti karo veiksmus. Gediminui su savo kariuomene atžygiavus laiku, Vladislovas Uolektinis su saviškiais nepasirodė. Kilo pavojus, kad Vokiečių ordinas pagrindines jėgas mes prieš lietuvius. Tačiau kryžiuočiai, užuot puolę lietuvių kariuomenę, nusivijo lenkus, ir pagrindinės kovos vyko ties Dobrynės pilimi. Nesilaikydamas susitarimo Uolektinis kone išardė lenkų ir lietuvių sąjungą. Visai suprantamas Gedimino garsiai išsakytas nepasitenkinimas: „Jeigu mano dievai nebūtų manęs apgynę, būčiau dėl to per išdavimą patekęs nelaisvėn. Išsigelbėjau, kadangi žinojau, kas išdavikai." Padėties nepagerino ir tai, kad kitas lenkų sąjungininkas, vengrų vadas grafas Vilhelmas, nusprendė verčiau grįžti su savo kariais namo nei drauge su pagonimis kariauti prieš krikščionis, nors ir kryžiuočius. Lenkų karalius tęsė žygį su vengrais. Lietuviai savo ruožtu išsireikalavo, kad už žygyje jų patirtus vargus būtų sumokėta auksu, sidabru, gelumbe ir žirgais. Tačiau net ir tada lenkų ir lietuvių sąjunga dar nebuvo palaidota. 1331 m. Gediminas nusiuntė kariuomenę

padėti lenkams prieš kryžiuočius. Tikėtina, kad jis tiesiog sutiko parduoti karines paslaugas. Prastos gamtinės sąlygos privertė lenkus atšaukti žygį, o lietuviai, nenorėdami grįžti tuščiomis, pakeliui nusiaubė lenkų žemes. Taip ir užgeso Gedimino ir Vladislovo Uolektinio sąjunga.

1333 m. mirus Vladislovui Uolektiniam Lenkijos karaliumi tapo jo sūnus Kazimieras. Kartu ir Gedimino duktė tapo Lenkijos karaliene. Tai nė kiek nesuartino Lenkijos ir Lietuvos. Pagrindine nesuartėjimo priežastimi laikytina kompromisinė karaliaus Kazimiero politika kryžiuočių atžvilgiu. Karinius susidūrimus pakeitė derybų laikotarpis. Jau 1337 m. kryžiuočiai išsireikalavo iš Kazimiero, kad nesidėtų prieš juos su lietuviais. Vykstant lenkų ir kryžiuočių susitaikinimo procesui lietuviai Lenkijos atžvilgiu laikėsi gana santūriai. Tuo laikotarpiu tik Mazovija patyrė keletą lietuvių antpuolių (1336, 1337, 1340 m.). Santykinį lietuvių pasyvumą galima aiškinti tuo, kad iki 1339 m. Lenkijos karalienė buvo Gedimino duktė Aldona Ona. Jai mirus buvo prarastas net ir šis ne visai pakankamas taikiems santykiams ryšys. Juo labiau kad lenkų suartėjimas su kryžiuočiais įtvirtintas 1343 m. sudaryta Kališo sutartimi. Pagal šią sutartį lenkai atgavo Dobrynės žemę, bet atsisakė sumanymo susigrąžinti 1309 m. prarastas Pamario žemes. Tarp lenkų ir Vokiečių ordino nusistovėjo ilgalaikė taika, trukusi iki pat 1409 metų. Lenkų politika nusigręžė nuo Baltijos jūros ir atsisuko į Haličo ir Voluinės žemes, dėl kurių nuo 1340 m. vyko aštrios varžytuvės su lietuvių kunigaikščiais, irgi siekiančiais įsigalėti šiame krašte.

Lietuvos ir Lenkijos varžytuvės dėl Haličo ir Voluinės XIV a. antroje pusėje. Po Gedimino mirties įpėdiniai paveldėjo tas pačias pagrindines Lietuvos ekspansijos kryptis – pietų ir šiaurės rytų. Nors Lenkijos karalius Kazimieras III iš karto po Boleslovo Jurgio II mirties (1340 m.) dėjo pastangas įsigalėti Haliče ir dėl prekybos kelių ypač svarbiame Lvovo mieste, Haličo didikai, vadovaujami Dmitrijaus Dedko, išlaikė savo krašto autonominę padėtį. Atlaikyti Lenkijos karaliaus spaudimą jiems padėjo totoriai ir, kaip galima spėti, lietuviai su Voluinės kunigaikščiu Liubartu priešaky. Nors dar 1339 m. pabaigoje lietuvių ir totorių santykiai buvo priešiški, kitais metais pasitaisė, nes suvienijo Lenkijos ekspansijos grėsmė. Dmitrijaus Dedko užsiundyti totoriai, rusėnai ir lietuviai 1341 m. surengė keletą antpuolių lenkų žemėse, šitaip neutralizuodami 1340 m. lenkų žygių padarinius. Ko gero, Kazimierui III pavyko išlaikyti savo valdžioje tik patį vakariausią Rusios žemių pakraštį su Sanoko ir Peremislio miestais. Tačiau reali valdžia Haliče priklausė Dmitrijaus Dedko vadovaujamiems Haličo didikams, o Voluinėje – Liubartui. Ko gero, il-

gainiui Liubartas dėl kunigaikštiškos kilmės ir giminystės su paskutiniais Haličo-Voluinės kunigaikščiais buvo pripažintas ir nominaliu Haličo valdovu. Vis dėlto šio krašto su Lvovo miestu nepavyko integruoti į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. 1349 m. rudenį Kazimieras III surengė didelį karo žygį, jis baigėsi Lvovo, Haličo ir dalies Voluinės pajungimu. Regis, Liubartui pavyko išsilaikyti tik Lucke. Tokią Lenkijos karaliaus sėkmę lėmė ne tik geras pasirengimas karinei operacijai, bet ir skaudus lietuvių pralaimėjimas Vokiečių ordinui Strėvos mūšyje 1348 m. vasario 2 dieną. Tikriausiai dėl to 1349 m. Liubarto negalėjo aktyviau paremti Kęstutis ar Algirdas. Perspektyva galutinai prarasti turtingas pietvakarių Rusios žemes paskatino lietuvių kunigaikščius pirmai progai pasitaikius imtis ryžtingų veiksmų. Jau 1350 m. gegužę Kęstučio vadovaujama kariuomenė įsiveržė į Lenkiją ir nusiaubė Lukovo, Radomo, Sandomiero, Lenčycos apylinkes bei Mazoviją, tačiau šiame krašte ties Sochačevu patyrė pralaimėjimą. Tikriausiai lenkams tąkart pavyko sumušti tik dalį lietuvių kariuomenės, nes šis įvykis neturėjo didesnės įtakos karo eigai. Po kelių mėnesių, 1350 m. rugpjūtį, lietuvių kariuomenė iš Bresto puolė Vladimiro, Belzo, Lvovo kryptimi. Atrodo, lenkų karaliui Kazimierui III pasisekė sulaikyti lietuvių puolimą Lvovo apylinkėse. Savo ruožtu lietuviams pavyko atgauti Voluinę. Galbūt kaip po 1340 m. lenkų žygio, taip ir 1349 m. kilęs tolesnės Lenkijos ekspansijos pavojus paskatino lietuvius ir totorius veikti drauge. Totorių antpuoliai lenkų valdose irgi tapo veiksniu, trukdančiu konsoliduoti valdžią Haličo žemėse. Negalėdamas vien savo jėgomis įgyvendinti užsibrėžtos rytų politikos, Kazimieras III kreipėsi į popiežių Klemensą VI pagalbos rengiant kryžiaus žygį prieš Lenkijai neduodančius ramybės pagonis. Popiežius leido Kazimierui ketverius metus Lenkijos Bažnyčios dešimtinės mokestį naudoti Karalystės gynybos tikslams. Prie rengiamos akcijos prisidėjo Vengrijos karalius Liudvikas I Didysis, 1350 m. sudarytos sutarties pagrindu atsisakęs senų vengrų pretenzijų į „Rusios karalijos" žemes iki Kazimiero gyvos galvos ir pažadėjęs visokeriopą paramą prieš lenkų valdoms Rusioje grasinančius priešus. Reikia turėti omeny, kad tokio pobūdžio pagalbą prieš „netikėlius" pagonis Liudvikas teikė labai noriai, nes jau buvo spėjęs pagarsėti kaip kryžiaus žygių entuziastas ir Bažnyčios bei tikėjimo gynėjas. Atėjus laikui lenkams su vengrais iššygiuoti Kazimieras III susirgo, todėl vyriausiojo vado valdžia teko Liudvikui. Po dvi savaites trukusios sunkios kelionės per beveik negyvenamus tyrus jungtinė vengrų ir lenkų kariuomenė pasiekė Bresto apylinkes. Karo veiksmai neužvirė, nes priešo kariuomenę pasitiko Kęstutis su pasiūlymu derėtis. Derybų metu Kęstutis davė pažadą priimti krikštą (plačiau žr. III.4.2) ir

tarsi patvirtindamas savo ketinimų rimtumą greitosiomis susiruošė drauge su Liudviku keliauti į Vengrijos sostinę Budą. Bendra kelionė tetruko tris dienas, nes Kęstutis nutaikęs progą paspruko iš karaliaus Liudviko stovyklos. Taip pastarasis neteko progos pelnyti pagonių krikštytojo laurų. Iš ligos patalo pakilęs Kazimieras III tučtuojau ėmė rūpintis kitais metais pasiekti tai, kas nepavyko šiais. 1352 m. pradžioje jis su savo kariuomene jau buvo Lvove. Nuo jo neatsiliko ir Liudvikas I: kovo mėnesį su savo kariais prisidėjo prie lenkų, apgulusių lietuvių įgulos ginamą Belzo pilį. Šį kartą derybos neužsimezgė, ties pilimi užvirė nuožmios kovos, net paties vengrų karaliaus gyvybei buvo kilęs pavojus. Po nesėkmingų atakų vengrų karalius jau buvo nusprendęs grįžti atgalios, bet dar pamėgino užmegzti derybas su pilies gynėjų vadu. Jurgis Narimantaitis formaliai pripažino Liudviko I viršenybę, ir vietoj lietuvių vėliavos ant pilies kuoro buvo iškelta Vengrijos vėliava. Taip aktyvūs karo veiksmai liovėsi, o jungtinė vengrų ir lenkų kariuomenė patraukė namo.

Tiesa, kelionę jai apkartino kaip tik tuo metu surengtas totorių antpuolis Haliče, tikriausiai palietęs ir etnines lenkų žemes. Nemažai istorikų yra linkę tikėti lenkų kronikininko Jono Dlugošo pateikiama žinia, kad tai Lietuvos didysis kunigaikštis Algirdas bus įkalbėjęs totorius imtis tokių veiksmų. Tikėtina, jog dar tais pačiais 1352 m. įvyko ir lietuvių kariuomenės žygis, dėl kurio Kazimieras III pateko į keblią padėtį: skubėdamas surinkti lėšų atsakomiesiems veiksmams, buvo priverstas užstatyti net Krokuvos bažnyčių brangenybes. Regis, Lenkijos karaliui pavyko dar tais pačiais metais surengti atsakomąjį žygį. Po tokių abipusių antpuolių 1352 m. buvo sudaryta paliaubų sutartis tarp Lenkijos karaliaus Kazimiero III, Mazovijos kunigaikščių Kazimiero I ir Siemovito III ir Lietuvos kunigaikščių Algirdo, Kęstučio, Liubarto, Jaunučio, Jurgio Narimantaičio ir Jurgio Karijotaičio. Šia sutartimi pasidalytos Haličo-Voluinės žemės: Lenkijai buvo pripažinta Haličo žemė su Lvovo miestu, o Lietuvai – Voluinė su Vladimiro, Lucko, Bielsko, Cholmo ir Bresto miestais. Dėl Kremeneco rastas kompromisinis sprendimas: jį patikėta valdyti Jurgiui Narimantaičiui, pripažįstančiam, kad valdymo teisę gavo ir iš Lietuvos kunigaikščių, ir iš Lenkijos karaliaus. Šitaip Kremenecas tapo Lietuvos ir Lenkijos kondominiumu. Vis dėlto reikia turėti omeny, kad net ir pačioje sutartyje tokia padėtis buvo apibrėžta kaip laikina, mat po dvejų metų, pasibaigus paliaubų laikui, Jurgis Narimantaitis turėjo netekti Kremeneco. Šiuo atveju nepatvarią Jurgio Narimantaičio padėtį tikriausiai lėmė vasaliniai santykiai su Kazimiero III sąjungininku – Vengrijos karaliumi Liudviku I. Iš kitų sutarties sąlygų aiškėja, ga-

lime sakyti, tradiciniai besitariančių pusių partneriai: Lenkijos karalius įsipareigojo neremti Vengrijos karaliaus, jei šis žygiuos prieš Lietuvai priklausančią Voluinę, o lietuviai pažadėjo neremti totorių, jei jie pultų Lenkijai priklausančią Lvovo žemę; tačiau lenkai galėjo remti Vengrijos karalių, jei jis pultų tikrąją Lietuvą, o lietuviai – totorius, jei pultų tikrąsias lenkų žemes. Istoriografijoje pažymima, kad 1352 m. paliaubų sutartis buvo pirmas rašytinis susitarimas, kai nesutarimams spręsti ieškota taikių, derybinių priemonių. Tiesa, tokios sutartys nebuvo įprastas dalykas tarpusavio santykiuose, tad, ko gero, nė viena pusė net nesitikėjo ir tikriausiai nesiruošė griežtai laikytis paliaubų. Todėl nenuostabu, kad pažadėję susitarimo „laikytis labai stipriai", jau 1353 m. lietuviai surengė tris žygius: gegužės pabaigoje nusiaubė Lvovo apylinkes, liepą Liubarto vadovaujama kariuomenė sudegino Haličo miestą, o rugsėjo mėnesį nuniokojo lenkų žemes iki Zavichosto.

Dar 1353 m. rudenį Kazimieras III spėjo atsakyti žygiu į Belzą, bet rimtam atsakomajam smūgiui norėjo pasiruošti geriau, todėl artimiausius dvejus metus tai ir darė: užsitikrino čekų karaliaus Karolio IV neutralumą; išsirūpino popiežiaus Inocento VI bulę, raginančią Čekijos, Vengrijos ir Lenkijos tikinčiuosius kilti į kryžiaus žygį „prieš totorius ir lietuvius"; prikalbino prie žygio jungtis Brandenburgo markgrafą Liudviką I. Į planuojamą žygį prieš lietuvius kvietė kryžiuočius ir net totorius. 1355 m. prasidėjęs didelis žygis iš esmės nenusisekė. Jungtinei lenkų, mazoviečių ir vengrų kariuomenei, atrodo, pavyko užimti Vladimiro miestą, bet paskui žygį teko skubiai nutraukti, kai tuokart lietuvių pusę palaikantys kryžiuočiai surengė diversinį išpuolį į Mazoviją. Pastariesiems, ko gero, rūpėjo ne tik neleisti Lenkijai per daug sustiprėti, bet ir pakirsti jos valdovo christianizacinius planus pagoniškos Lietuvos atžvilgiu, nes juos įgyvendinus būtų iškilęs kryžiuočių tolesnio buvimo prie Baltijos jūros klausimas. 1356 m. lietuviams pavyko atsiimti Vladimirą, ir tada abi pusės susitarė dėl tvaresnio santykių normalizavimo. 1357 m. buvo iš naujo deramasi dėl valstybių sienų: Lenkijai vėl buvo pripažintas Haličas, Lietuvai – Voluinė. Tais pačiais metais sutarta ir dėl sienos tarp Lietuvos ir Mazovijos. Taip po ilgesnio tarpusavio antpuolių laikotarpio nusistovėjo taika. Akstiną santykiams komplikuotis davė sudėtingi Gedimino palikuonių santykiai. Atrodo, po Karijoto mirties (apie 1362 m.) jo sūnų padėtis Lietuvoje pasunkėjo. Kęstutis neleido Aleksandrui ir Jurgiui Karijotaičiams išlaikyti savo rankose tėvo valdytos Naugarduko kunigaikštystės. Vladimiro ir Cholmo kunigaikštis Jurgis Narimantaitis taip pat pasijuto nesaugiai, todėl kreipėsi pagalbos į Kazimierą III ir jos sulaukė. Tikėtina, kad Jurgio Narimantaičio teises palaikė ir

pusbroliai – Podolėje įsitvirtinę ir vasalinę priklausomybę nuo Kazimiero III pripažinę broliai Aleksandras ir Jurgis Karijotaičiai. Lietuvių kunigaikščių stovyklą susilpnino tai, kad pasiekus tradicinį karo žygių tikslą – Belzo pilį – ją valdantis Jurgis Narimantaitis, spėjama, be kovos pripažino Lenkijos karaliaus viršenybę. Šis žygis lenkams atnešė nemenkų laimėjimų: buvo užimti pagrindiniai Voluinės miestai Vladimiras, Luckas, Belzas ir Cholmas. 1366 m. sudarius „amžiną taiką" Liubartui beliko Lucko miestas ir keletas Vladimiro žemės valsčių. O Lenkijos karalius gavo didesnę dalį Voluinės, ir ji vasalinės teisės pagrindu atiteko jį palaikiusiems lietuvių kunigaikščiams: Jurgiui Narimantaičiui Bielskas ir Cholmas, Aleksandrui Karijotaičiui – Vladimiras; dalis pietų Voluinės valsčių buvo prijungta prie jau ganėtinai į Lenkiją integruotos Haličo kunigaikštystės. Reikia pažymėti, kad šių derybų metu ir pats Liubartas buvo išskirtas iš kitų Lietuvos kunigaikščių – Algirdo, Kęstučio, Jaunučio ir jų vaikų – būrio. Numatyta, kad Liubartas savo pajėgomis rems Lenkijos karalių kovoje su jo priešais, o Lenkijos karalius – Liubartą. Vis dėlto šioje 1366 m. sutartyje aiškiai nepasakyta, kaip Liubartas turės elgtis, jei kiltų karas tarp Lenkijos karaliaus ir kitų Lietuvos kunigaikščių, tikriausiai tokiu atveju savaime tikėtasi neutralios laikysenos. Nors susitarimo, kuriam trūksta aiškios sąsajos tarp vasalo teisės į žemę ir pareigų senjorui, dar negalima laikyti vasaliniais santykiais, jau yra išryškėjęs šiems santykiams itin svarbus abipusio įsipareigojimo aspektas. Jis dar aiškesnis 1366–1368 m. laikotarpiu sudarytoje dar vienoje atskiroje Lenkijos karaliaus ir Liubarto sutartyje. Čia Liubartas įsipareigojo likti neutralus lietuvių ir lenkų teritorinių ginčų atveju. Vargu ar pagrįstai manoma, kad Liubartas faktiškai tapo nuo Lenkijos ir Lietuvos nepriklausomu kunigaikščiu, tačiau reikia sutikti su tuo, jog tokia politika Lenkijos karalius siekė suardyti Gediminaičių stovyklos vienybę ir užsitikrinti sąlygas Voluinei integruoti į Lenkijos Karūnos sudėtį (Błaszczyk, G., 1998, p. 161). Tokie santykiai rodo, kad jėgų persvara krypo į Lenkijos karaliaus Kazimiero III pusę. Vis dėlto proga pakeisti padėtį atsirado gana greitai: 1370 m. mirus Kazimierui III nustojo galiojusios Liubartą varžančios sutartys, todėl nenuostabu, kad vos gavę šią žinią lietuviai puolė Vladimiro, Bielsko ir Cholmo žemes. Karaliaus laidotuvėse dalyvaujantis Aleksandras Karijotaitis savo valdomo Vladimiro negynė, tad miestas beveik be kovos buvo paimtas, o nauja mūrinė pilis sugriauta iki pamatų. Tuo tarpu Bielsko ir Cholmo kunigaikštis Jurgis Narimantaitis persimetė į lietuvių pusę. Taip lietuviai atgavo žemes, prarastas 1366 metais.

Dėl Lenkijos vidaus padėties nestabilumo po Kazimiero III mirties nevertėjo tikėtis greito reagavimo iš sostą paveldėjusio Liudviko I. Tik

1376 m. paskutinis didelis lietuvių kariuomenės žygis, kurio metu buvo pasiektos Krokuvos apylinkės, išprovokavo rimtą atsaką. 1377 m. vengrų ir lenkų kariuomenė užėmė Belzą, Cholmą, Horodlę. Užėmus pastarąją Lenkijos siena atsirėmė į Vakarų Bugo krantus. Tiesa, Liubartui pavyko išlaikyti savo rankose Vladimiro ir Lucko žemes, bet dėl to teko pripažinti Vengrijos ir Lenkijos karaliaus viršenybę. Bene daugiausia nuostolių dėl šio žygio patyrė Jurgis Narimantaitis, iš kurio, kaip nepaklusnaus vasalo, buvo atimtos visos valdos, o kaip tam tikra kompensacija duotas valdyti nedidelis Liubačovo valsčius, nesusisiekiantis su kitų Lietuvos kunigaikščių valdomis.

Reikia pažymėti, kad dėl karaliaus Liudviko I veiksmų Lenkijos Karūnos valdžia pietvakarių Rusios žemėse susilpnėjo. 1377 m. vietininku į šias žemes buvo paskirtas Opolės kunigaikštis, o į paskirus valsčius – vengrų seniūnai. Lietuvių kunigaikščiams proga pakeisti šią padėtį radosi tik po Liudviko I mirties 1382 metais. Kitaip nei 1370 m., Liubartas nesiėmė karinių veiksmų, tiesiog iš vengrų seniūnų išpirko atskirus valsčius. Jam atiteko Oleska, Horodlė, Kremenecas, kiti miestai ir pietiniai Vladimiro žemės valsčiai, dar 1366 m. nuo jos atskirti. Savo ruožtu Haličas į Lenkijos Karūnos sudėtį grįžo tik 1387 m., kai drauge su lenkų kariuomene vykstančiai karalienei Jadvygai pasisekė be didesnio vargo išprašyti vengrų seniūnus. Tiesa, norint atgauti Haličo miestą prireikė kunigaikščio Vytauto pagalbos. Taip Lenkija vėl prisijungė tą žemę, dėl kurios kovojo dar nuo 1340 metų.

Šios permainingos kovos tarp Lenkijos ir Lietuvos dėl pietvakarių Rusios žemių su pertraukomis tęsėsi nuo 1340 iki pat 1392–1393 m. sandūros, kai Voluinė buvo integruota į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę. Nors būta daug lietuvių žygių ir dalinių teritorinių laimėjimų, vis dėlto susidaro įspūdis, kad Lenkijos karalius turėjo įvairesnių ir todėl efektyvesnių karinio ir politinio spaudimo priemonių. Reikia pabrėžti, jog lietuvių kunigaikščiams taip ir nepavyko užimti svarbių Juodosios jūros ir Vidurio Rytų Europos prekybos kelių sankirtoje įsikūrusio Lvovo miesto. 1349 m. Lvovą užvaldžiusiai Lenkijai nei lietuviai, nei totoriai nesukėlė didesnio pavojaus jį prarasti. Užtat ilgos ir permainingos kovos vyko dėl Voluinės – ją išlaikyti savo rankose lietuvių kunigaikščiams pavyko tik ypatingomis pastangomis. Jau minėta Lietuvos geopolitinė padėtis, žmonių ir kitų išteklių ribotumas neleido tiek jų sutelkti pietų ekspansijos kryptimi, kad būtų pasiekta didesnė ilgalaikė sėkmė. Lygiai tas pat būdinga ir daugiausia Algirdo vykdytai Lietuvos ekspansijai šiaurės rytų, rytų ir pietryčių kryptimis.

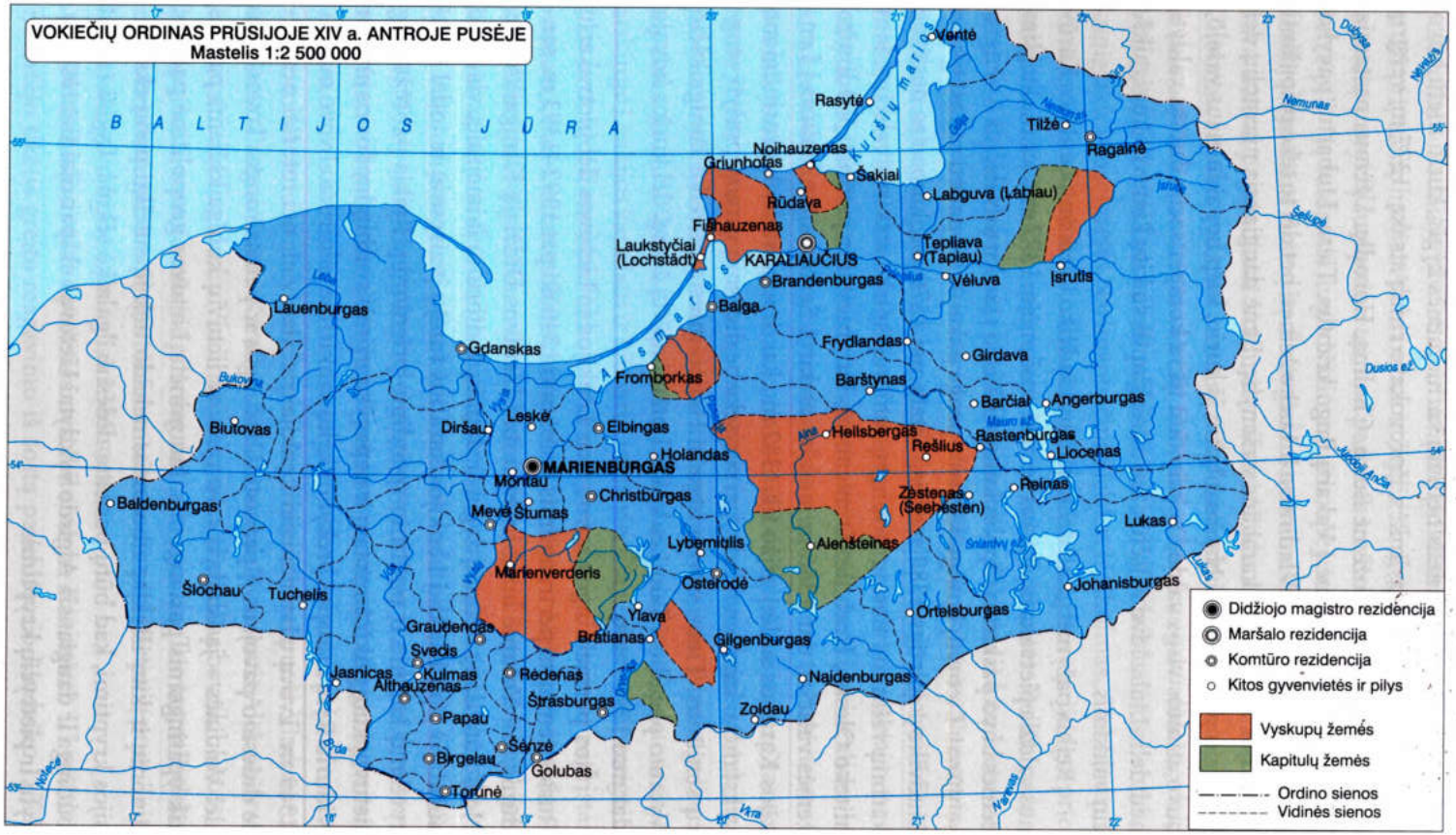

[113]
Vokiečių ordinas Prūsijoje XIV a. antroje pusėje

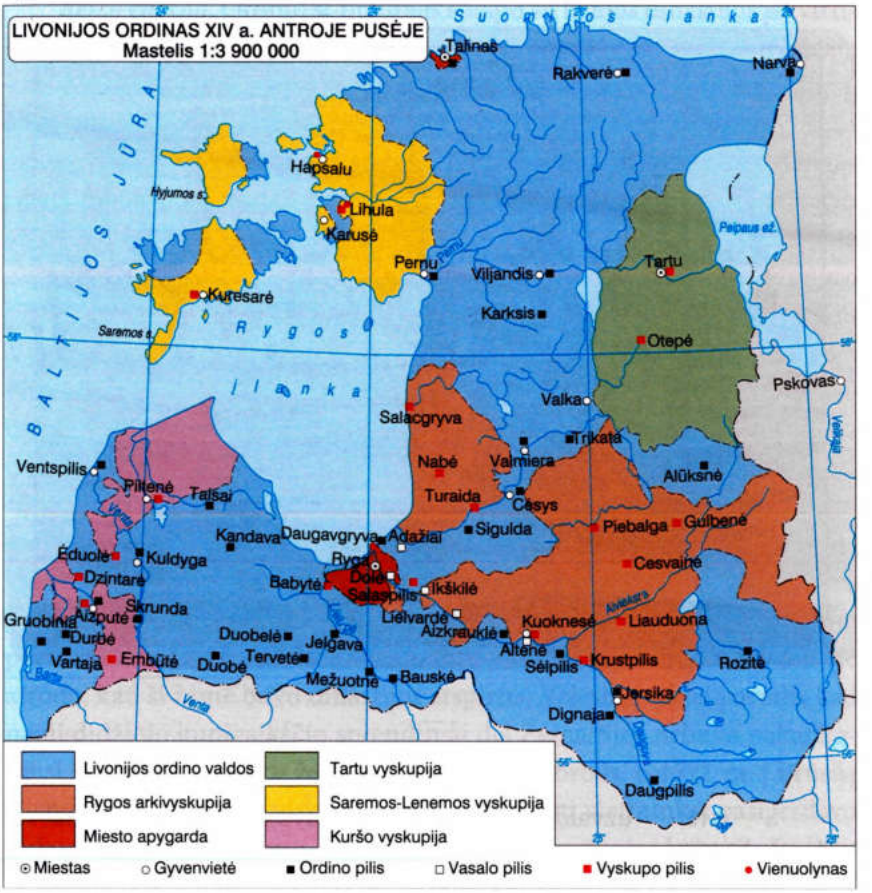

[114]
Livonijos ordinas XIV a. antroje pusėje

3.3. Santykių su Vokiečių ordinu pobūdis ir kaita XIV a.: tarp reizų ir paliaubų

Vokiečių ordinas buvo pirma krikščioniška Vakarų valstybė, su kuria susidūrė Lietuva (plačiau apie ordinų įsikūrimą pabaltijyje žr. I.7.2.) [**113**]. Nors iš pradžių Vokiečių ordinui Prūsija buvo antraeilis veiklos baras, nesėkmės kitur (Šventojoje Žemėje, Vengrijoje, Kipre) privertė riterius visas jėgas sutelkti šiame pabaltijo regione. Per visą XIII ir XIV a. Vokiečių ordinas buvo vienas reikšmingiausių Lietuvos istorijos veiksnių. Jau Mindaugo krikšto ir karūnavimo istorijoje svarbiausią tarpininko vaidmenį derantis su popiežiumi suvaidino Livonijos ordino magistras Andriejus Štirietis (žr. III.1.4). XIII a. pabaigoje numalšinęs prūsų pasipriešinimą, Ordinas priėjo Nemuną – natūralią sieną tarp savo

[115] *Marienburgas, Vokiečių ordino didžiojo magistro rezidencija. Johanno Ulricho Krauso graviūra, 1684 m.*

užvaldytos Prūsijos ir Lietuvos. Kitoje pusėje, dabartinės Latvijos ir Estijos teritorijoje, Lietuva jau beveik šimtmetį konfliktavo su Ordino šaka – Livonijos ordinu, kuris 1237 m. pakeitė iš pradžių savarankiškai veikusį Kalavijuočių ordiną [**114**]. Vokiečių ordino apsisprendimą kurti valstybės struktūras pabaltijyje simbolizavo didžiojo magistro rezidencijos perkėlimas 1309 m. iš Venecijos į Marienburgą Prūsijoje [**115**]. Ordino ekonominį potencialą gerokai stiprino nukariautas Pamarys su turtingais uostais, taip pat įsibėgėjanti miestiečių, valstiečių ir riterių kolonizacija. Prasidėjo šimtmetis nuolatinių karų tarp Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Ordino, kurie smarkiai paveikė Lietuvos valstybės raidą ir vidinę struktūrą. Karo ekonomika, karui pritaikytos visuomenės sanklodos plėtotė, glaudesnių kontaktų su užsienio valstybėmis ir sąlygų vidinėms krašto reformoms stoka – visa tai lėmė tam tikrą socialinės ir politinės Lietuvos raidos sąstingį XIV amžiuje. Vis dėlto ir šioje karų epochoje lietuvių visuomenė (visų pirma politinis elitas) ilgainiui keitėsi, o susidūrimai su Ordinu turėjo ne vien karinių ar ekonominių, bet ir civilizacinių padarinių.

Reizų epocha. Ordino stiprėjimas sutapo su naujos dinastijos įsitvirtinimu Lietuvoje. Vytenis ir Gediminas sugebėjo ne tik įtvirtinti savo valdžią krašte ir toliau plėsti teritoriją, bet ir rado būdų atsakyti į Ordino puolimą. Visų pirma buvo plėtojamas pasienio pilių tinklas prie Nemuno. Svarbi gairė – Veliuonos pilies pastatymas XIII a. pabaigoje, liudijantis pastangas kontroliuoti panemunę. Be to, mėginta stiprinti didžiojo kunigaikščio valdžią strategiškai svarbioje, tačiau vis dar menkai kontroliuojamoje Žemaitijoje. 1305 m. Ordino šaltiniuose pirmąkart minima Gedimino pilis *(castrum Gedemini)* Žemaitijoje, ji susijusi su didžiojo kunigaikščio Vytenio sprendimu paskirti brolį Gediminą savo atstovu šiame krašte (Gudavičius, E., 1987). Matyt, ši pilis, dinastijos įsivaizdavimu, turėjo tapti valdžios centru. Po kelerių metų Žemaitijoje pradeda veikti dar keli iš Lietuvos atsiųsti didikai – Manstas, Sudargas, Mažonas (Nikžentaitis, A., 1989, p. 17–22). Su jų atvykimu siejama aktyvesnės lietuvių politikos Žemaitijoje pradžia; pavyzdys galėtų būti 1308 m. Mansto vadovaujamos kariuomenės įsiveržimas į Prūsiją. Šie paskyrimai buvo Vytenio atsakas į dažnėjančius nuo XIII a. pabaigos žemaičių didikų perėjimus Ordino pusėn. Iš Gedimino pilies ir Sudargo valdų lokalizacijos Pagraudės žemėje atrodo, kad ši žemė buvo dinastijos atspirtis. Vėlesni įvykiai parodė, kad nauji didžiojo kunigaikščio sprendimai dėl Žemaitijos nebuvo pakankami: 1314 m. Medininkų žemėje žuvo Mažono brolis, o 1321 m. į Prūsiją pasitraukė Manstas. Iš visko sprendžiant, atsiųsti vietininkai pasigesdavo didesnės valdovo paramos. Todėl Žemaitijos integracija į Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę dėl Ordino faktoriaus XIV a. įvyko tik iš dalies. Nors Lietuvos valdovams pavyko įsitvirtinti kai kuriose Žemaitijos žemėse ir sukurti čia tam tikrą valdymo organizaciją – centrai Pagraudė (Kvėdarna), Šiauliai, Aukaimis (Batakiai), – kitur žemaičių aristokratija ir toliau veikė gana savarankiškai (Saviščevas, E., p. 114–115). Tokia situacija išliks iki pat Vytauto laikų.

Kare su Lietuva Ordinas išplėtojo „reizų" taktiką (vokiškas žodis *Reise* kaip specifinis terminas vartotas jau tais laikais, taip pat ir kitose kalbose): nuolatiniais žygiais buvo alinamos pasienio sritys, o susirinkus gausesniam kryžeivių būriui braunamasi ir į krašto gilumą. Kaip tik tuo metu ištisas Ordino ir Lietuvos pasienio ruožas tapo retai gyvenama dykra (vok. *Wildnis*). Laikytis tokios karo taktikos Ordinui padėjo tai, kad XIV a. žygiai į Prūsiją ar į Lietuvą (vok. *Preussenreisen, Litauerreisen*) tapo svarbiu Vakarų Europos bajoriškosios kultūros elementu (Paravicini, W., 1989–1994). Iš periferinio, mažai kam Europoje girdėto krašto Lietuva pamažu darėsi Europos kilmingųjų susidomėjimo objektas. Karaliai,

hercogai, grafai ir kiti kilmingieji nuo Portugalijos ir Ispanijos iki Skandinavijos, Vengrijos ir Lenkijos vyko į Prūsiją dalyvauti kryžiaus žygiuose prieš pagonis lietuvius. Kilmingo Tirolio poeto Osvaldo iš Volkenšteino eilės, grįstos asmenine patirtimi, gerai atspindi to meto riterijos realius ar įsivaizduojamus maršrutus:

> Į Prūsiją, Lietuvą, totorių kraštą, jūra į Turkiją,
> Į Prancūziją, Lombardiją, Ispaniją dviejų karalių būriuose
> Su džiaugsmu vykau ir savo pinigų tam negailėjau.
> (Cit. pagal Boockmann, H., p. 131)

Žygiai į Prūsiją ir Lietuvą tapo kai kurių giminių tradicija, tokios šeimos kaip anglų Vorikai *(Warwicks)* turėjo bent tris kryžininkų kartas iš eilės. Neretai žygių dalyviai atvykdavo į Prūsiją po keletą kartų: pavyzdžiui, Julicho hercogas Vilhelmas II ir jo sūnus Vilhelmas III – po septynis. Pasitaikydavo ir tokių, kuriems tolimos kelionės tapo svarbiausia gyvenimo veikla. Net jei heroldų pasakojimas apie 32 žiemas ir 3 vasaras Prūsijoje ir Livonijoje praleidusį Rutgerį Raicą iš Kelno atrodo perdėtas, vis dėlto atspindi tokių žmonių gyvenseną. Vasarą praleidę karių būriuose Vakaruose (tuo metu vyko Šimtametis karas tarp Anglijos ir Prancūzijos), žiemą daug šių riterių traukdavo į Prūsiją. Europos kilmingieji į žygius vykdavo su gausiomis palydomis: karalių ar kunigaikštį lydėdavo bent 100 vyrų būrys, grafą iki 50, baroną ar smulkesnį didiką – iki 20. Iš karalių itin aktyvūs buvo Čekijos valdovai. XIII a. įžymų kryžeivį Čekijos karalių Pšemyslą Otakarą (jo garbei pavadintas Karaliaučius) XIV a. pakeitė Jonas iš Liuksemburgų dinastijos, iš viso dalyvavęs net trijuose kryžiaus žygiuose prieš lietuvius. Paskutinį kartą – 1344–1345 m. žiemą, jau su sūnumi, vėliau garsiu imperatoriumi Karoliu IV.

Pagrindinis riterių telkimosi punktas žygiuojant į Lietuvą – Ordino maršalo rezidencija Karaliaučius – nuolat būdavo pilnas Vakarų kilmingųjų. Žygiai į Prūsiją ir Lietuvą svariai prisidėjo prie visos europinės riterių kultūros, bendrų madų ir savimonės radimosi (Paravicini, W., 1994). Europos aristokratams žygiai į Lietuvą buvo ne tiek konkrečių karo užduočių sprendimas, kiek proga pademonstruoti riterystę, savotiškas į svetimą kraštą perkeltas riterių turnyras. Jų metu būdavo atliekami visi svarbiausieji riterių kultūros ritualai – įšventinimas į riterius, riterių „garbės stalas", turnyrinės dvikovos. Šie europinės bajorijos žygiai transformavo karo rytų pabaltijyje tikslus ir pobūdį. Tiek Vokiečių ordino valstybėje, tiek Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje susikūrė savita

karo ideologija ir ekonomika. Ordino vadovybė sugebėjo sukurti šiems žygiams organizuoti pritaikytą ir iš jų gyvuojančią ekonomiką (žygeivių aptarnavimas, belaisvių panaudojimas ūkyje, išpirkos). Savų politinių ir ekonominių sprendimų rado ir Lietuvos didieji kunigaikščiai, suderinę karo ekonomiką su valstybės teritorijos plėtimu rytuose.

Paprastai per metus Ordinas surengdavo du žygius į Lietuvą – vieną vasarą, kitą žiemą, kai gamtinės sąlygos būdavo palankiausios. Siekiant efektyviau panaudoti žygio dalyvių pajėgas, neretai būdavo pasidalijama į kelis būrius. Kaip matyti iš aprašymų Ordino kronikose, pagrindinis žygių grobis būdavo žmonės ir galvijai. Beje, kai kuriuos į nelaisvę paimtus pagonis Europos riteriai parsigabendavo į gimtinę, kaip kad Jonas iš Blua, vieną lietuvį aprengęs savo dvariškio livrėja. Voriko grafai ilgai prisimindavo savo nuopelnus krikštijant „lietuvių karalių" (galbūt turėtas omeny į Ordiną pasitraukęs Kęstučio sūnus Butautas ar į nelaisvę paimtas kitas sūnus Vaidotas). Ilgą laiką šiuos žygius primindavo Karaliaučiaus katedroje eksponuojamos žygeivių paliktos vėliavos, skydai, kiti heraldiniai ženklai ant sienų ir vitražuose.

Reizų epocha prasidėjo XIV a. trečiame dešimtmetyje: tada pastebimas žygių masto išplėtimas, didesnis reguliarumas ir Vakarų riterių aktyvesnis dalyvavimas. Tačiau jau nuo XIII–XIV a. sandūros galima kalbėti apie šios epochos priešistorę. Ordinas pamažu plėtė savo bazę žygiams į Žemaitiją ir tolyn į Lietuvą. 1289 m. prie Nemuno iškilo Ragainės pilis, tapusi Ordino forpostu kare su lietuviais. Tolimose ekspedicijose imta naudotis laivynu. 1311–1314 m. Ordinas pirmą kartą įsiskverbė į Lietuvos valstybės gilumą ir net pasiekė Rusios pakraštį – Naugarduką. 1311 m. Vytenio kariuomenė pralaimėjo kryžiuočiams Voplaukio mūšyje. Tiesa, 1320 m. Ordinas skaudžiai pralaimėjo Žemaitijos Medininkų krašte, tada žuvo žygiuose pasižymėjęs Voplaukio nugalėtojas Ordino didysis komtūras Henrikas iš Plockau. Svarbi naujovė kovoje su Ordinu buvo diplomatinių priemonių pasitelkimas Vytenio ir Gedimino laikais (plačiau žr. III.2.1). Taip lietuviams pavyko pasiekti pirmąsias paliaubas su Ordinu 1323 metais. Karo veiksmai atsinaujino 1328 m., o jau po metų Žemaitiją sukrėtė stambaus masto Ordino ekspedicija, kurioje dalyvavo ir Čekijos karalius Jonas Liuksemburgas. Šio valdovo pasirodymas pranašavo Europos kunigaikščių ir riterių susidomėjimo „žygiais į Lietuvą" pradžią. Kaip ir pridera, monarcho kariuomenėje buvo aukštos kilmės vasalų, kitų palydovų (tarp jų – žygeivius linksminti ir patį žygį įamžinti turintis prancūzų trubadūras Gijomas iš Mašo). Žygio metu sunaikinta visa virtinė svarbių Žemaitijos pilių (tarp jų Gedimino ir Medvėgalio).

[116] *Vinriko iš Kniprodės (1351–1382) šilingas, apie 1380–1382 metus. Sidabras, skersmuo 2,15 cm, aversas, reversas. Rastas Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje 2004 m.*

Labiau pasinaudoti šia akcija Ordinui sutrukdė tuo pat metu įsiplieskęs karinis konfliktas su Mazovijos kunigaikščiais. Jonas pasuko į Mazoviją ir privertė vietos kunigaikštį Vaclovą prisiekti vasalinę ištikimybę, o Ordinui perdavė užimtą Dobrynės žemę. 1336 m. per dar vieną didelį žygį į Žemaitiją buvo užimti Pilėnai. Pilies vado Margirio vadovaujama gynyba vėlesniais laikais buvo vaizduojama kaip būdingo lietuviams herojiško pasipriešinimo pavyzdys, tačiau, iš visko sprendžiant, tokia tragiška atomazga – veikiau netipiškas įvykis tų laikų kare (Baronas, D., Mačiulis, D., p. 57–102).

Nuo XIV a. vidurio galima kalbėti apie „reizų amžiaus" pakilimą, iš dalies susijusį su aktyvaus didžiojo magistro Vinriko iš Kniprodės (1352–1382) organizacine veikla [**116**]. Kaip tik jo laikais didysis magistras tapo faktiniu teritoriniu kunigaikščiu ir pats Ordinas išgyveno didžiausio klestėjimo laikotarpį (Boockmann, H., p. 157) [**117a, 117b**]. Lietuvos padėtį sunkino tuo pat metu prasidėjusi konkurencinė kova su Lenkija dėl Haličo-Voluinės įpėdinystės. 1343 m. Lenkija sudarė su Ordinu Kališo sutartį, ilgam laikui užtikrinusią abiem valstybėms taiką konflikto su lietuviais akivaizdoje. Lietuvoje vis dažniau pasirodydavo didžiųjų vokiečių kraštų kunigaikščių. Vienas jų – Bavarijos hercogas Henrikas – Ordino ir Lietuvos pasienyje, prie Veliuonos, 1337 m. pastatė pilį. Ji ne tik buvo prie Nemuno stovinčių Ordino pilių tinklo forpostas, – laki Henriko ir jo dėdės imperatoriaus Liudviko vaizduotė ją regėjo kaip būsimos krikščionių metropolijos (arkivyskupijos) sostinę. Šiai piliai buvo duotas Bavarijos

[a]

[b]

[117a]
Didžiojo komtūro Kunono iš Lybenšteino, Vinriko iš Kniprodės įpėdinio, antkapis Noimarko (dabar Liubavos Nove Miastas, Lenkija) bažnyčioje. Bronza, XV a. pirmas dešimtmetis. Meistras Petras Malborkietis, fundatorius – didysis magistras Konradas iš Jungingeno

[117b]
Didžiojo komtūro Kunono iš Lybenšteino antkapis Noimarko bažnyčioje. XX a. pr. piešinys

žemės pavadinimas – „Bavarijos pilis" (Bajerburgas). Tų pačių metų lapkričio 15 d. Henriko giminaitis, iš Bavarijos Vitelsbachų kilęs Šventosios Romos imperatorius Liudvikas IV Bavaras, universalia imperatoriaus galia padovanojo Ordinui Lietuvą, Žemaitiją ir Rusią. Vis dėlto ši Vitelsbachų akcija tebuvo simbolinis Ordino laimėjimas. Bajerburgas niekad netapo svarbesniu Ordino centru, Vitelsbachus imperatoriaus soste netrukus pakeitė Liuksemburgai (Karolis IV), o Lietuvos dovanojimas nevirto kokia nors realia Lietuvos „užkariavimo" programa. Ir toliau Ordinas kariavo su Lietuva reizais.

Reizų į Lietuvą prestižo ir masto augimą gerai atspindi 1344–1345 m. kampanija. Tąkart Karaliaučiuje susirinko neregėtai reprezentatyvi kryžeivių grupė: Čekijos karalius Jonas su sūnumi Karoliu, neseniai Vengrijos karaliumi tapęs Liudvikas Anžu, Olandijos

[118]
Reizų dalyvių atminimo ženklai Karaliaučiaus katedroje. XX a. pr. nuotrauka

grafas Vilhelmas ir daugybė kitų aukšto rango Europos didžiūnų [**118**]. Nors dėl pernelyg švelnios žiemos ir lietuvių Prūsijoje paskleistos dezinformacijos žygis taip ir neįvyko, vis dėlto pranašavo Ordino reizų karo suaktyvėjimą, kuriam nesutrukdė ir Vakarų Europą XIV a. viduryje nusiaubusi maro epidemija. Šio žygio rengimo aplinkybės atskleidžia ir kitą reizų karo pusę. Šalia riterystės fenomeno rengiant žygius į pabaltijį reiškėsi ir didžiosios europinės politikos faktoriai. Imperatorius Liudvikas IV Bavaras (†1347 m.) buvo įsivėlęs į ilgą konfliktą su Šventuoju Sostu. Vėliau „Avinjono nelaisve" metaforiškai pavadintam popiežių rezidavimo Prancūzijoje laikotarpiui nebūdingas popiežiaus politinės veiklos Europoje siaurėjimas. Dar 1324 m. (tuo pat metu, kai susirašinėjo su Lietuvos valdovu Gediminu) popiežius Jonas XXII atskyrė Liudviką IV Bavarą nuo Bažnyčios, o šis į tai atsakė naujo popiežiaus (antipopiežiaus)

iškėlimu. 1344 m. pavasarį jau naujas popiežius Klemensas VI priėmė Avinjone Čekijos karalių Joną ir jo sūnų Karolį, po kelerių metų (1346 m.) tapsiantį Romos karaliumi Liudvikui dar esant gyvam. Todėl tuoj po vizito į Avinjoną rengiamas tėvo ir sūnaus Liuksemburgų žygis į Prūsiją buvo ir riteriškų Jono dorybių patvirtinimas, ir bandymas sustiprinti Liuksemburgų prestižą bei sulipdyti platesnę tarptautinę koaliciją (į ją turėjo įeiti ir reize dalyvaujantis Vengrijos karalius Liudvikas iš kitos europinės dinastijos – Anžu). Lietuva tebuvo šių europinių dinastų tarptautinio lošimo periferija, tačiau po kurio laiko prasidėjusios kai kurių iš jų (Liudviko Anžu, Karolio IV, plg. III.4.2) iniciatyvos liudija augantį susidomėjimą nauja didvalstybe.

Tokioje situacijoje Ordino vadovybė turėjo elgtis apdairiai, nes popiežių ir imperatorių parama buvo gyvybiškai svarbi. Sutikdamas kartkartėmis sudaryti paliaubas su lietuviais ir nesipriešindamas Europos dinastų krikšto iniciatyvoms Lietuvoje, Ordinas toliau sėkmingai propagavo tarp Europos aristokratų riterišką karą rytų pabaltijyje. Kilmingųjų srautas tik platėjo, ir tai leido trumpalaikius pasienio žygius išplėsti iki stambaus masto ekspedicijų. 1348 m. didelė Ordino kariuomenė pirmąkart pasiekė Trakų apylinkes. Vasario 2 d. įvyko mūšis prie Strėvos, lietuviai skaudžiai pralaimėjo (be kitų, žuvo Gedimino sūnus Narimantas, galbūt ir dar vienas – Manvydas), o rusų metraščiuose, šiaip jau ne itin besidominčiuose lietuvių karais su Ordinu, nurodomas smarkiai perdėtas žuvusių lietuvių skaičius liudija amžininkams išties didelį įspūdį padariusią kovą. Šį įspūdį, matyt, stiprino ir tai, kad reizų kare didelis mūšis būdavo veikiau išimtinis įvykis. Susidūrimai kovos lauke nepriklausė prie pagrindinių šio karo strateginių veiksmų, abi pusės veikiau stengdavosi netikėtai užpulti ir saugiai grįžti su grobiu. Todėl iš viso galima išvardyti tik kelis stambesnius XIV a. mūšius, palikusius atminimą (pvz., vėliau pastatytas paminklas 1370 m. Rūdavos mūšyje žuvusiam Ordino maršalui Heningui Šindekopfui), o šiaip jie neturėdavo svaresnių politinių pasekmių.

Tolesniais dešimtmečiais reizai tapo abiejų kraštų gyvenimo kasdienybe [**119**]. 1362 m. Ordinas pasiekė ir sugriovė lietuvių gynybinės sistemos prie Nemuno centrą – Kauno pilį, po kelerių metų kitas dvi svarbias pilis, Veliuoną (ją gindamas žuvo pilies seniūnas ir vėliau išgarsėjusios giminės pradininkas Goštautas) ir Pieštvę, o 1365 m. pirmąkart priartėjo prie Vilniaus. Šie įvykiai susiję su netektimis Lietuvos valdovų šeimoje. Prie Kauno į nelaisvę buvo paimtas vyriausias Kęstučio sūnus Vaidotas, o į Vilnių kryžiuočiai žygiavo su kitu sūnumi – ką tik pas juos pabėgusiu Butautu (po krikšto Henriku). Lietuvių perbėgėliai jau nuo

[119] *Kabutis iš vokiškos monetos – Paderborno vyskupo Simono I (1247–1277) denaro. Monetos apačioje matyti buvus priklijuotą kilpelę. Kernavė, Lizdeikos kalnas*

XIII a. pabaigos buvo svarbus šių karų veiksnys. Vienas žymiausių tokių perbėgėlių buvo jau minėtas didžiojo kunigaikščio Vytenio iš Lietuvos į Žemaitiją nusiųstas vietininkas Manstas. Butautu prasideda ištisa perbėgėlių iš valdančiosios šeimos plejada, kurios žymiausi atstovai – Vytautas ir Švitrigaila. Vis dėlto tąkart dar jaunas Butautas nesugebėjo užsitikrinti krašte stipresnės atramos, todėl po kurio laiko pasitraukė į Šventosios Romos imperatoriaus Karolio IV dvarą Prahoje, ten ir baigė gyvenimą kaip imperatoriaus dvariškis, tituluojamas „Lietuvos kunigaikščiu“ (Rowell, S. C., 1996).

Atskirai aptartinas Vokiečių ordino šakos Livonijoje veiksnys. Kitaip nei Prūsijoje, Livonijoje Ordinas buvo tik vienas iš kelių krašto senjorų, nors ir stipriausias. Valdžia jam teko dalytis su Rygos arkivyskupu, Tartu, Kuršo ir Saremos vyskupais. Savų interesų turėjo stiprėjantys ir Baltijos jūros prekyboje vis aktyvesni miestai, visų pirma Hanzos sąjungai priklausanti Ryga. Vytenis ir Gediminas sėkmingai naudojosi interesų priešprieša Livonijoje. Rygos arkivyskupas ir miestas ilgai buvo tarp svarbiausių jų politinių ir ekonominių partnerių (žr. III.2.1). Tačiau apie 1330 m. Ordinas sugebėjo primesti savo įtaką rygiečiams. 1347 m. iš Danijos karaliaus Valdemaro IV Ordinas įsigijo valdų Estijoje, o danų riteriai jau ir anksčiau dalyvaudavo reizų kare. Nuo tol kone iki pat Vytauto laikų Lietuvos užsienio politikoje Livonija nebeturėjo ankstesnės reikšmės, o Livonijos ordino riteriai beveik prilygo Prūsijos broliams reizų į Žemaitiją ir Lietuvą organizavimo dažnumu. Intensyviausias žygių iš Livonijos etapas prasidėjo, kai 1371 m. Livonijos ordino magistras sudarė taikos sutartį su šiaurės rytų Rusios Naugardo ir Pskovo miestais; lig tol karas su jais reikalavo dalies Ordino pajėgų. 1367 m. Livonijos ir Lietuvos santykius dar reguliavo „plėšikėlių taika“ (žr. II.1.6), apimanti pasienio teritorijas, o

dabar Livonijos riteriai iš savo centro Cėsyse ėmė veržtis gilyn į Žemaitiją ir Lietuvą šiauriau Neries.

Lietuviai ne tik periodiškai atsakydavo į tokius išpuolius siaubdami pasienio vietoves – kaip ir Ordino kariuomenė, jie neretai įsiveržd avo į Prūsijos gilumą, pasiekdavo Rešlių, Gutštatą, Alenšteiną, Ortelsburgą. Prie Nemuno viena priešais kitą būdavo statomos ir kone iškart sugriaunamos pilys: prieš lietuvių Kauną iškildavo ir sudegdavo Ordino Gotesverderis, tas pat kartojosi su Veliuona ir jos „antrininku" Bajerburgu. Vokiečių ordino kronikose šie žygiai aprašyti išsamiai, tačiau iš jų duomenų spręsti apie žygių dažnumą, o ypač apie žuvusiųjų skaičių galima tik apytikriai. Atrodo, XIV a. antroje pusėje Ordinas surengė gerokai per 100 žygių iš Prūsijos ir Livonijos. Algirdo ir Kęstučio būriai Ordino žemėse buvo pasirodę ne mažiau kaip 40 kartų. Lietuviai naudojosi ta pačia taktika kaip ir Ordinas: kariuomenės skirstymas į kelias dalis, didesnių pajėgų sutelkimas prieš tolimą ekspediciją (tarp jų ir karinių dalinių iš rusėniškų žemių), pasienio pilių (kaip antai Gotesverderio prie Kauno, Bajerburgo prie Veliuonos) griovimas, belaisvių ėmimas. Šeštame dešimtmetyje suintensyvėję lietuvių įsiveržimai į Prūsiją sėkmingai kartojosi ir kitame dešimtmetyje. Vienas jų baigėsi antru dideliu šio laikotarpio mūšiu. 1370 m. vasarį didelė lietuvių kariuomenė, vadovaujama Kęstučio drauge su Algirdu, įsiveržė į Sembą, sugriovė Rūdavos pilį, tačiau buvo „pagauta" Ordino kariuomenės, atvestos paties didžiojo magistro Vinriko iš Kniprodės. Vasario 18 d. įvykusiame Rūdavos mūšyje lietuviai pralaimėjo, tačiau ir Ordinas patyrė didelių nuostolių – žuvo veiklusis Ordino maršalas Heningas Šindekopfas, dar keletas komtūrų ir kelios dešimtys riterių.

Turint omeny, kad tais pačiais 1370 m. Algirdas su Kęstučiu žygiavo į Maskvą, be to, tebevyko konfliktas su lenkais Haliče ir Voluinėje, abu senstantys Lietuvos kunigaikščiai ir jų kariaunos išgyveno itin intensyvų ir dramatišką laikotarpį. Ordinas toliau žygiuodavo į Lietuvą kasmet po kelis kartus, pasiekdavo ir šalies branduolio žemes. 1372 ir 1373 m. jo kariuomenė buvo prie Darsūniškio, Upytėje ir Žemaitijoje, iš Livonijos pusės – Nalšioje. Upytė, Nevėžio apylinkės, Žemaitija ir panemunė – šios teritorijos patyrė didžiausių demografinių nuostolių, jiems kompensuoti prireikė ilgų taikingų XV a. metų. 1375 ir 1377 m. kryžiuočiai su didelėmis pajėgomis pasiekė Trakus ir Vilnių. Ordino tikslus ir gebėjimą rinkti informaciją atskleidžia netrukus (apie 1384 m.) pradėti sudarinėti kelių į Lietuvą aprašymai *(Wegeberichte)*. Tiesa, panašiu dažnumu, gal tik ne taip smarkiai įsibrovusios į krašto gilumą, Prūsiją ir Livoniją nusiaubdavo

lietuvių kariuomenės (dažniausiai Įsruties, Osterodės Prūsijoje ir Daugpilio, Duobelės Livonijoje kryptimi): 1373 m. Kęstutis Prūsijoje, o Skirgaila Livonijoje, 1375 m. Kęstutis su Algirdo sūnumis (visų pirma – Polocko kunigaikščiu Andriejumi) Livonijoje, 1376 m. Kęstutis Livonijoje, o su Algirdu ir Skirgaila dar ir Prūsijoje, 1377 m. Kęstutis vėlgi su sūnumis ir sūnėnais Kurše. Reizų karas pasiekė apogėjų.

Tačiau, kaip neretai pasitaiko istorijoje, ilgai trunkantys susidūrimai neišvengiamai vedė prie konfliktuojančių pusių suartėjimo. Nors Ordino kronikose piešiamas nuolatinio krikščionių ir pagonių karo vaizdas, įvairių šaltinių visuma aiškiai liudija, kaip į XIV a. pabaigą Ordino vadovybę ir Lietuvos politinį elitą vis labiau ima sieti tas pat riterių kultūros pasaulis, bendri karo ir taikos papročiai bei etika (tiesa, galiojanti tik kilmingiesiems). Visa tai skatino rastis naujų komunikatyvių karo ir taikaus sambūvio formų, kurių tikslas – suformuoti abi puses įpareigojančių taisyklių sistemą: riteriška kova, elgesys su belaisviais, belaisvių išpirkimas, prekybos sąlygos, derybų dėl paliaubų tvarka ir pan. Ordino kronikų pagarbūs žodžiai apie Kęstutį, jo suėmimo ir pabėgimo (iš esmės – paleidimo) istorija (Baronas, D., 2003) gerai atspindi besikeičiančią epochos dvasią. Ilgo karo epochoje mezgėsi asmeniniai kaimyninių šalių valdovų ryšiai, klostėsi savotiškas karinių tikslų bendrumas ir karinė pusiausvyra. Ordinui buvo vis sunkiau puoselėti planus nukariauti teritoriškai smarkiai išsiplėtusią Lietuvą, tad pagrindiniu tikslu tapo tik dvi jo šakas skirianti Žemaitija. Be to, Ordinas siekė, kad didysis kunigaikštis būtų jam palankus Gediminaitis. Visa tai vedė prie taikingų santykių intensyvėjimo.

Taikingi santykiai karų epochoje. Visą XIV a. trukęs konfliktas tarp Vokiečių ordino ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės buvo smurto, naikinimo laikotarpis. Tačiau šių valstybių santykiuose būta ne vien karų, kaip ilgą laiką akcentuota istoriografijoje. Dar Mindaugas pradėjo taikių kontaktų su Livonijos ordino vadovybe tradiciją, jam galų gale atnešusią karaliaus titulą, o paskui, kad ir sporadiškai, tęsiamą pagoniškuoju Lietuvos istorijos laikotarpiu. Neatsitiktinai pirmosios tarptautinės lietuvių valdovo sutartys sudarytos su Vokiečių ordinu: 1323 ir 1338 metais Gediminas du kartus buvo sudaręs sutartis su Livonijos ordino magistru. Nors taikos sutarties tikrąja tuometine šio žodžio reikšme (vadinamosios „amžinos taikos“) su pagonių kunigaikščiais Ordino vadovybė sudaryti negalėjo, vis dėlto nuo to laiko derybos dėl paliaubų tapo nuolatine abiejų šalių diplomatijos dalimi: išlikusios 1367, 1379, 1380, 1382 m. paliaubų sutartys, Ordino ir Lietuvos kunigaikščių sudarytos iki Lietuvos krikšto.

XIV a. paskutiniais dešimtmečiais, Jogailos ir Skirgailos, o vėliau ir Vytauto laikais, apsikeitimas paliaubų dokumentais tapo tradicija, lanksčiai įsiterpiančia į reizų karo eigą.

Karo be atodairos paveikslas – daugiausia to meto kūrinių ir vėlesnės istoriografijos vaisius, tik iš dalies atitinkantis istorinę tikrovę. Pagrindinis mūsų žinių apie tą epochą šaltinis (Ordino kronikos – Petro Dusburgiečio, Hermano Vartbergiečio, Vygando Marburgiečio) iš esmės atspindi tik karo frontą ir neleidžia adekvačiau suvokti Lietuvos valdovų ir Ordino santykių įvairovės. Šaltiniai nutyli arba tik užsimena apie daugelį kitų su tais karais susijusių politinių ir socialinių santykių aspektų. Tik nuo XIV–XV a. sandūros dėl intensyvėjančios Ordino raštvedybos ir atsirandančių naujų šaltinių (tai Ordino pareigūnų susirašinėjimas, iždo knygos) galime įžvelgti kitą santykių perspektyvą, kurioje šalia karo veiksmų regime taikias pasiuntinybes ir valdovų suvažiavimus, abipuses dovanas ir tarpusavio įsiskolinimus. Tačiau panašius kontaktus nesunku įsivaizduoti ir tarnybinės dokumentacijos neatspindimame XIV amžiuje. Turint prieš akis šiuos taikių santykių karų epochoje ypatumus, geriau suvokiami Ordino kronikų siužetai apie Lietuvos didžiųjų kunigaikščių ar kitų baltų genčių vadų ir Ordino pareigūnų draugiškus susitikimus vykstant kariniams konfliktams (Petrauskas, R., 2011). Antai XIII a. pabaigoje sūduvių vadas Skomantas bičiuliavosi su Ordino broliu Liudviku iš Lybencelio. XIV a. viduryje žemes netoli sienos su Lenkija ir Ordinu valdantis lietuvių kunigaikštis Patirgas (Patrikas), kurio giminystė su Gediminaičių dinastija tebėra neaiški, buvo užmezgęs draugiškus ryšius su Lenkijos karaliumi ir Ordino pareigūnais. Vieno reizo metu pas jį svečiavosi ir puotavo Ordino maršalas. Pasak Vygando Marburgiečio, dėl šios bičiulystės *(quia amicus fuerat ordinis)* Kęstutis perkėlė Patirgą iš Gardino į kitą teritoriją Rusioje. Abipusių kontaktų intensyvėjimą liudija ir tai, kad ne tik lietuvių kilmingieji pasitraukdavo gyventi į Ordino žemes, atsirasdavo ir Ordino brolių ar Vakarų kilmingųjų, perėjusių tarnauti Lietuvos didiesiems kunigaikščiams. Hermanas Vartbergietis praneša, kad 1374 m. į Lietuvą iš Livonijos pabėgo Ordino broliai Jonas iš Landsbergo ir Frydrichas iš Meiseno, po dvejų metų jų pavyzdžiu pasekė brolis Jonas *Vlowerc*.

Įdomu, kad daugiausia apie asmeninius kontaktus tarp kariaujančių pusių žinome iš to laikotarpio, kai karo veiksmai tarsi pasiekę apogėjų. Pralaužęs Nemuno pilių gynybinę sistemą, Ordinas vis dažniau pasiekdavo šalies branduolio teritoriją. Nesugebėdami apsiginti lietuviai neretai palikdavo pilis valstybės vidury, priešas jas sudegindavo. Taip 1365 m.

nutiko Maišiagalai, o Kernavė po kelių smūgių (1365 ir 1390 m.) apskritai liovėsi buvusi politinis centras. 1373 m. iš Prūsijos atžygiavę riteriai kovėsi Darsūniškio žemėje tarp Vilniaus ir Kauno, o iš Livonijos pasiekė Dubingius ir Giedraičius. 1377 m. žygyje į Lietuvą dalyvavo Austrijos hercogas Albertas III, kitų Europos kilmingųjų pavyzdžiu pakeliui įšventintas riteriu, o jo nuotykius apdainavo kartu keliaujantis poetas ir heroldas Petras Suchenvirtas. 1377 m. šaltiniai užfiksavo nemenkus praradimus Lietuvos politiniame elite. Tais metais didelis būrys lietuvių kilmingųjų iš Upytės (Baronas, D., 2004) arba patys pasitraukė į Ordino teritoriją, arba buvo paimti į nelaisvę žygio metu (tarp jų – kadaise žymaus lietuvių vado Eiginto sūnus Bivainis, Bilenis, Dungelis, Mantminas, Rankenis, Kantalgis su sūnumis, Šauminas su sūnumi). Tais pat metais per lietuvių žygį į Kuršą į nelaisvę buvo paimtas vienas svarbiausių Kęstučio pareigūnų – Trakų seniūnas Pekstė. Šių kilmingų belaisvių likimas turbūt buvo viena iš Ordino kronikininko aprašyto didžiojo kunigaikščio pokalbio su Ordino atstovais temų.

> Aprašydamas didelį 1377 m. pradžios žygį į Lietuvos gilumą, kurio metu buvo pasiektas Vilnius, Vygandas Marburgietis pasakoja, kad didysis kunigaikštis Algirdas pakvietė maršalą, didįjį komtūrą ir daug kitų kilmingųjų į savo dvarą, „idant jam garbę padarytų, paragautų jo valgymo ir gėrimo <...> Ir visi gyrė Algirdo dvarą" (Vygandas Marburgietis, p. 156). To paties žygio metu Kęstutis per pokalbį su Ordino maršalu „ant tilto" (turbūt tai buvo sutarta neutrali teritorija svetimoje žemėje) prašė leidimo susitikti su Brandenburgo komtūru Giunteriu iš Hohenšteino ir kartu papuotauti (ten pat, p. 157). Viduramžių politinių simbolių kalba bendri pietūs – tai artimos draugystės deklaracija, per juos kaskart atnaujinami asmeniniai draugiški ryšiai.

Šie ryšiai Kęstutį ir Ordino pareigūną siejo bent jau nuo aštunto dešimtmečio pradžios, kai Giunteris pakrikštijo į Mazoviją ištekančią lietuvių valdovo dukterį Danutę Oną (Petrauskas, R., 2007). Trakų kunigaikščio santykiai su Osterodės, o vėliau Brandenburgo komtūru Giunteriu iš Hohenšteino yra raiškus, bet ne vienintelis Ordino pareigūno ir Lietuvos didžiojo kunigaikščio draugystės pavyzdys. Giunteris iš Hohenšteino buvo vienas žymiausių Ordino pareigūnų, karjerą pradėjęs 1344 m. kaip Svecio *(Schwetz)* komtūras ir tuo metu užmezgęs santykius su Prūsijoje besilankančiu būsimu Šventosios Romos imperatoriumi ir Čekijos karaliumi Karoliu IV. Kad ryšys nenutrūko, liudija po daugelio metų imperatoriaus atsiųsta dovana – šv. Kotrynos relikvijos. Per veiklos Osterodėje

[120]
XIII–XIV amžiaus Brandenburgo pilies griuvėsiai. Čia rezidavo Brandenburgo komtūrai – vieni aktyviausių reizų karo dalyvių. Dabar Ušakovas, Rusija

dvidešimtmetį Giunteris smarkiai pastūmėjo į priekį vidinę kolonizaciją regione. Be to, aktyviai reiškėsi ir santykiuose su Lietuva, nes tai įėjo į Osterodės komtūro kompetenciją.

Giunteris ir Kęstutis buvo priešai: Brandenburgo komtūras nuolat dalyvaudavo reizuose į pagonių kraštą, lietuvių kunigaikštis atsakydavo panašiais išpuoliais [**120**]. Tačiau tai nebuvo žūtbūtinis karas, kaip šiuos žygius ilgą laiką vaizdavo istoriografija. Aštunto dešimtmečio pradžioje Ordinas išties dažnai apsilankydavo Lietuvos branduolio teritorijoje, prie Vilniaus ir Trakų, o jo interesus gerai atspindi tuo metu pradėti sudarinėti kelių į Lietuvą aprašymai. Tačiau antpuolių pobūdis nepakito – riteriams ir toliau visų pirma rūpėjo grobis ir garbė. Tuo tarpu lietuviai, net ir spaudžiami, turėjo rankose neįveikiamą diplomatinę kortą – krikštą.

Kad to meto žmonių veiksmų negalima vertinti vienareikšmiškai, rodo lietuvių kilmės didžiojo magistro tarnų, brolių Hanso ir Tomo Survilų, likimas. Jie 1365 m. pabėgo į Prūsiją kartu su Kęstučio sūnumi Butautu. Magistro aplinkoje jie buvo santykių su lietuviais ekspertai: Tomas Survila kaip Ordino vertėjas dalyvavo 1377 ir 1379 m. pareigūnų derybose su Kęstučiu Trakuose, abu broliai 1385 m. vedė Ordino kariuomenę gerai pažįstamais keliais Medininkų ir Ašmenos krašte. Ir vėliau

jie neretai figūruoja tarp magistro pasiuntinių Lietuvoje, tarp reizų dalyvių, – turbūt tada broliai buvo įšventinti į riterius, jų herbas pavaizduotas su reizų dalyviais susijusiame *Bellenville* herbyne. Tačiau jie išsaugojo asmeninius ryšius Lietuvoje. Abu broliai žuvo 1399 m. Vorsklos mūšyje, o jau po Žalgirio mūšio Vytautas ir Jogaila vieną iš jų sūnų net turėjo užtarti prieš didįjį magistrą (Białuński, G.).

Šių karų metu ypač pasikeitė Lietuvos politinis elitas, pamažu perimantis vakarietiškus dvaro ir riterių kultūros elementus. Šaltiniuose galima rasti aprašyta kovų pagal riterių papročius tarp pagonių kunigaikščių ir krikščionių kilmingųjų. Tuo laikotarpiu įvykę lietuvių diduomenės savimonės pokyčiai atsispindi ir ženkluose: XIV a. pabaigoje tiek didžiojo kunigaikščio Kęstučio, tiek pirmieji lietuvių bajorų herbai (Manvydo, Čupurnos, Sungailos – kaip tik jie aktyviai reiškėsi santykiuose su Ordinu) atkartoja vakarietiškų riterių herbų stilistiką. Tokią atmosferą tarp karo ir taikos neblogai iliustruoja Izenburgo kunigaikščio pavyzdys: apie 1382 m. atvykęs į reizą ir pamatęs, kad didesniam žygiui trūksta pajėgų, kunigaikštis nusprendė pats aplankyti „lietuvių karalių" ir su juo aštuonias dienas puotavo (Vygandas Marburgietis, p. 182–183). Šiuo atveju ne taip svarbu, ar aprašytas tikras įvykis, pakanka to, kad Ordino kronikininkas ir heroldas galėjo įsivaizduoti tokią Europos aristokrato viešnagę pagonių valdovo dvare.

Rašto kultūros plėtra ir rašytinės komunikacijos pagyvėjimas regione lėmė, kad asmeninius kontaktus laikui bėgant papildydavo rašytinės sutartys. Iš paliaubų istorijos matyti abiejų šalių siekis palaikant taikingus santykius plėtoti įvairias užsienio politikos kryptis. Protarpiais užsitikrinę taikų atokvėpį pasienyje su Ordinu Lietuvos didieji kunigaikščiai tęsdavo ekspansinę politiką rytuose. Vargu ar atsitiktinai pirmas didelis Algirdo žygis į Maskvą įvyko tuoj po 1367 m. sudarytų paliaubų su Livonija. 1379 ir 1380 m. Trakų ir Dovydiškių sutartys – pirmas bandymas rašytiniais dokumentais išsamiau aptarti tam tikras taikos tarp Lietuvos ir Ordino puses. Jogailos ir Vytauto laikais Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taikos susitarimus su Ordinu sutvirtinti raštu pasidarė įprastas dalykas, paliaubų dokumentais keistasi kone pamečiui (1382, 1385, 1387, 1388, 1389, 1390, 1393, 1395, 1396, 1397, 1398 m.), nors 1383 m. Ordino didysis magistras Konradas Ciolneris iš Rotenšteino buvo viešai paskelbęs Lietuvos kunigaikščiams karą.

Taikių ryšių tarp didžiųjų kunigaikščių ir Ordino pareigūnų palaikymas rodo, kad abi šalys dėjo pastangas siekdamos išlaikyti esamus santykius. Vėliau sutarčių tradicija plėtojosi dviem kryptimis: 1) Ordino sutar-

tys su Lietuvos didžiaisiais kunigaikščiais (1382 m. Bražuolės ir Dubysos, 1398 m. Gardino ir Salyno ir t. t.); 2) Ordino sutartys su pabėgusiais Lietuvos kunigaikščiais (1384 ir 1390 m. su Vytautu, 1385 m. su Andriejumi Algirdaičiu, 1402 m. su Švitrigaila). Tarpvalstybinių santykių lygmenyje draugiškų ryšių intensyvumą pabrėždavo valdovų asmeniniuose susitikimuose (suvažiavimuose) sudarytos taikos sutartys. Ypatingas draugiškų santykių simbolis būdavo bendra medžioklė. Per medžioklę dykroje tarp Prūsijos ir Lietuvos 1380 m. Jogaila ir Ordino pareigūnai sudarė Dovydiškių sutartį. Bet ši sutartis turėjo ir kitą pusę – ji buvo tuo metu prasidėjusio konflikto lietuvių valdovų giminėje atspindys (žr. III.5.1).

4. Vingiuotas kelias į lietuvių tautos krikštą

4.1. Lietuvių pagonybė

XIII–XIV a. senovės lietuvių tikėjimas buvo skiriamasis jų bruožas kitų Europos tautų kontekste. Taip atsitiko ne todėl, kad lietuvių pagonybė būtų buvusi kuo nors ypatinga ar išskirtinė, o dėl to, kad kaimyniniams kraštams oficialiai tapus krikščioniškiems lietuviai vis dar laikėsi indoeuropiečių gentims kadaise būdingo tikėjimo. Nereikia pamiršti – platesniame Eurazijos kontekste pagonys lietuviai nebuvo vieniši: XIII a. pagonybės tebesilaikė Aukso ordos valstybę sukūrę totoriai, dar ilgiau negu lietuviai pagoniškos išliko Šiaurės Rytų Europos ir Azijos klajoklių bei medžiotojų gentys.

Indoeuropiečių genčių tikėjimai skyrėsi tam tikrais bruožais ir kalbinės raiškos formomis, tačiau iš esmės visų jų kertinis bruožas buvo politeizmas – įsivaizdavimas, kad visą pasaulį valdo dievai ir deivės, veikiantys tam tikrose – dangaus, žemės ir požemio – sferose, stipriau pasireiškiantys per tam tikrus gamtos objektus ar gyvūnus ir galintys palankiai veikti žmonių gyvenimą arba kenkti [**121**, **122**]. Lietuvių mitologijos tyrėjai turbūt teisūs manydami, kad lietuviams, kaip ir kitiems baltams bei indoeuropiečiams, buvo būdingas minėtų trijų suverenumo sferų įsivaizdavimas. Remdamiesi analogijomis kitose tautose ir kai kurių šaltinių specifiniais duomenimis lietuvių mitologijos tyrėjai yra sudarę vyriausiųjų dievų triadą – Dievas, Perkūnas ir Velnias (plg. Greimas, A. J., p. 169; Gimbutienė, M., p. 80; Beresnevičius, G., p. 147). Ji atitinka dangaus, atmosferos ir požemio sritis. Panaši trijų vyriausiųjų dievų struktūra

[121]
Lokio iltis su išgręžta skylute pakabinti. Kaulas, ilgis 5 cm. Kernavė, Lizdeikos kalnas, XIV a.

[122]
Amuletas su lokio nagu. Bronza, nagas, ilgis 4 cm. Kernavės žemutinis miestas, XIII–XIV a.

įžvelgiama ir romėnų, skandinavų, Indijos genčių panteonuose, kuriuose gausu ir įvairių žemesnio rango dievų bei deivių.

Iš pirmo žvilgsnio baltų dievų triada tarsi leidžiasi lengvai susiejama su senosioms indoeuropiečių tautoms būdinga trisluoksne – žynių, karių ir žemdirbių – struktūra (plg. Greimas, A. J., p. 167). Tačiau bėda ta, kad tarp istorijos šaltiniuose ryškėjančios visuomenės struktūros ir mitologų bandomo rekonstruoti dievų panteono egzistuoja gana gili properša. Nors tarp lietuvių mokslininkų populiarus lyginamosios mitologijos suformuotas įsitikinimas, kad mitai ir epai atspindi pačią visuomenę, jos

pastangas suprasti save ir pažinti aplinkinį pasaulį, lietuvių pagonybės ir ankstyvosios Lietuvos istorijos sąsajos tebėra itin problemiškas praeities fenomenas. Tyrėjų postuluojamo dieviškojo ir žmogiškojo pasaulio atitikimo mitologinėje pasaulėžiūroje vertė tiriant pagonybės reikšmę Lietuvos istorijoje XIII–XIV a. vis dar pernelyg menka ir miglota, nors neretai bandoma kalbėti apie pagonybę kaip valstybinę senosios Lietuvos religiją. Tai aiškiai anachroniškas požiūris, niekaip neparemtas moksliškai verifikuojamais argumentais.

Nėra abejonių, kad senovės mitų tyrimas leidžia geriau pažinti mitologinio mąstymo vingius, žavėtis liaudies poezijos ištekliais ir polėkiu. Tai ne vieną tyrėją įkvepia pamėginti rekonstruoti senovės laikų žmonių pasaulėžiūrą ir net pasaulėjautą. Vis dėlto ne visi bandymai vienodai įtikinami ir svariai pagrįsti. Bet kuris rimtas tyrėjas, ketinantis prabilti apie senovės lietuvių pagonišką tikėjimą, netrunka patirti, kokia menka ir skysta pirminių šaltinių bazė. Senųjų rašytinių šaltinių skurdumas, archeologinių iškasenų interpretavimo įvairovė ir vėlesnių amžių etnografinės medžiagos pritaikomumo rekonstruojant *kur kas* ankstesnių visuomenių pasaulėvaizdį problema senovės lietuvių tikėjimo pažinimo užduotį daro itin keblią. Gyvoji pagoniškų tikėjimų tradicija neišliko, patys senovės lietuviai net ir vėlyvaisiais pagonybės šimtmečiais (XIII–XIV a.) taip ir nesugebėjo užrašyti ar bent runomis užkoduoti savo mitų ir epų (jei jų apskritai būta), todėl vėlesnėms kartoms beliko visai menki anų laikų likučiai, iš kurių galima spręsti Lietuvoje kadaise gyvenus ne šiaip sau senovės žmones, o pagonis. Tad senovės lietuvių tikėjimo tyrimo prielaidos kur kas prastesnės negu senovės graikų, romėnų ar net skandinavų.

Dar viena kliūtis – nepakankamai įsisąmonintas senųjų rašytinių šaltinių problemiškumas. Paėmęs į rankas krikščionių rašytus tekstus mitologas optimistiškai tikisi, kad ištrauks į dienos šviesą juose užkonservuotą autentišką pagonių tikėjimo liekaną. Jis žino, kad sudominusio teksto autorius buvo priešiškai nusistatęs pagonybės atžvilgiu. Žino, kad toks nusiteikimas trukdydavo viduramžių rašytojui deramai suvokti senąjį tikėjimą. To nepaisydamas beveik visada mano, esą autorius norom nenorom vis vien iš nuogirdų kažkaip sugebėjo perteikti bent kiek autentiškų žinių. Tokiais atvejais beveik niekada neaptariama antikinės literatūros klišių pritaikymo lietuvių pagonybei problema. Labai gerą pavyzdį, kokie akivarai laukia tyrėjų, galima pateikti iš Sovijaus mito interpretavimo istorijos. Geriausi lietuvių mitologai – Norbertas Vėlius, Algirdas Julius Greimas, Marija Gimbutienė, Gintaras Beresnevičius ir daug kitų – šventai tikėjo, kad Malalos kronikos vertime į slavų kalbą užrašytas (spėjama, apie 1261–

1262 m.) pasakojimas apie Sovijų yra pirmasis lietuviškas mitas, iš kurio aiškėja baltams būdingas pomirtinio gyvenimo įsivaizdavimas, mirusiųjų deginimo papročio įvedimas ir kiti svarbūs dalykai. Tik pastaruoju metu įrodyta, kad šis mitas su baltais neturi beveik nieko bendra, o pagrindiniai jo sandaros elementai galbūt perimti iš Biblijos pasažų, bylojančių apie pagonybės atsiradimą, ir ankstyvųjų viduramžių Bizantijos rašytojų pasisakymų ta tema (Вилкул, Т., p. 13–27). Dar įtikinamesnė kita Sovijaus mito kilmės versija: jo pagrindą sudaro IX–XII a. arabų šaltinių pasakojimai apie šiaurės Mesopotamijos miesto Charano gyventojus sabijus. Jų giminės protėvis, legendinis Sabijus, laikytas ne tik pačių sabijų, bet ir apskritai visų pagonių pradininku (Темчин, С. Ю., p. 19). Taigi labai tikėtina, kad mito apie Sovijų pagrindas yra net ne indoeuropietiškas, o semitiškas. Šį stereotipą be jokių mokslinio objektyvumo skrupulų slavų knygius XIII, o gal ir XIV a. pritaikė visai kitai geografinei ir etninei terpei. Tad giliai siekiančios lietuvių mokslininkų įžvalgos pakibo ore. Panašių pavyzdžių yra ir daugiau. Antai lenkų kronikininkas Jonas Dlugošas, pasakodamas apie žemaičių krikštą 1413 m., nurodo, esą ta proga karalius Jogaila liepė užgesinti amžinąją ugnį, degančią prie Nevėžio upės „ant aukščiausio kalno". Kalnas ten, kur net ir aukštesnę kalvą ne taip paprasta rasti, kelia įtarimą, kad Dlugošas čia bus pasinaudojęs savo kabinetinės erudicijos resursais. Manydamas, jog lietuviai ir žemaičiai kilę iš romėnų, jis galėjo nesivargindamas antikinės pagonybės elementus perkelti į lietuvių pagonybės aprašymus (Baronas, D., 2011, p. 27). Pastaruoju metu išaiškėjo, kad seniausių sakralinio pastato liekanų po dabartine Vilniaus arkikatedra jokiu būdu negalima sieti nei su Mindaugo laikų katedra, nei su ten neva turėjusia stovėti pagonių šventykla, o tai verčia įtarti Dlugošo pasakojimą apie Vilniuje 1387 m. užgesintą amžinąją ugnį ir sunaikintus stabus irgi esant literatūrinės kilmės. Savo ruožtu plačiai žinomo Petro Dusburgiečio kronikos pasakojimo apie Nadruvoje, Romuvos šventykloje, gyvenantį krivių krivaitį patikimumas vis dar nėra ir, ko gero, jau niekada nebus įtikinamai pagrįstas. Religijos istorijos kontekste nėra neįmanoma, kad kur nors baltų žemių glūdumoje gyveno autoritetingas žynys. Tačiau pasakojimas apie jo valdžios galias, aprėpiančias visus Lietuvos ir Livonijos gyventojus, labiau primena atvirkštinį popiežiaus institucijos paveikslą negu autentišką reiškinį iš pagonių gyvenimo, kuriam apskritai būdinga decentralizacija ir tiek regioninė, tiek socialinė diferenciacija. Ta decentralizacija ir marga įvairovė, matyt, ne tik vis kitaip reikšdavosi skirtinguose regionuose, bet ir atsispindėjo kiekvienam luomui (kunigaikščių, karių, žemdirbių ir pan.) bei atskiroms giminėms, šeimoms būdinguose papročiuose, tradicijose ir

kolektyvinėje atmintyje (plg. Rowell, S. C., 2001, p. 127–38). Bene labiausiai į akis krintančiu lietuvių pagoniškojo tikėjimo bruožu, be jau minėto politeizmo, laikytinas mirusiųjų deginimo paprotys, vyravęs iki pat Lietuvos krikšto, o vietomis praktikuotas dar ir XV a. pirmoje pusėje.

Aptarę negausius senovės lietuvių tikėjimo rekonstrukcijoms pasitelkiamus šaltinius, matome, kad jų informatyvumas kur kas menkesnis, nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Tad toliau apsiribosime tik kai kurių senojo lietuvių tikėjimo bruožų išryškinimu remdamiesi mažiausiai keblumų keliančiais šaltiniais. Nors vis dar gajus įsivaizdavimas, esą krikščioniškam viduramžių pasauliui būdinga labai aštri Dievo ir velnio karalystės atstovų priešprieša, turime atkreipti dėmesį į nuosaikesnes nuotaikas, įžvelgiamas net ir Vokiečių ordino kunigo Petro Dusburgiečio *Prūsijos žemės kronikoje*. Rašydamas apie stabmeldžių apeigas ir papročius Petras Dusburgietis prūsų anaiptol neprilygina velnio vaikams, tik pažymi, kad nepažindami Dievo jie jam skirtą garbę teikia visokiausiems kūriniams – saulei, mėnuliui, žvaigždėms, sparnuočiams ir keturkojams, netgi rupūžėms. Jis sako, kad prūsai tiki pomirtiniu gyvenimu, nors ir „ne taip, kaip dera" (Petras Dusburgietis, p. 87). Šiuose pasažuose reikėtų įžvelgti ne tiek krikščionio autoriaus nesupratimą ar priešiškumą pagoniškiems tikėjimams, kiek visiems to meto žmonėms bendrą anapusinio pasaulio realumo suvokimą. Pagonių ir krikščionių skirtumai išryškėjo tik priėjus politeizmo ir monoteizmo bei iš jų išplaukiančios žmogaus sampratos takoskyrą. Krikščionys mokė, kad kiekvieno žmogaus laukia pomirtinis atpildas pagal gerų ir blogų darbų balansą, nepriklausantis nuo kilmės ir socialinės padėties, o pagonys šiuo atžvilgiu buvo nedemokratiški ir socialines hierarchijas perkeldavo į anapusinį pasaulį. Jie tikėjo, kad pramogaujantis kunigaikštis ir dausose gyvens linksmai, o jo tarnas ir toliau jam tarnaus. Neatsitiktinai tad paskutiniai Lietuvos didieji kunigaikščiai pagonys Algirdas ir Kęstutis po mirties buvo sudeginti su jiems brangiais daiktais, žirgais, medžiokliniais šunimis ir sakalais.

Didelis gyventojų mirtingumas, nuolatiniai karai ir juos lydintys žiaurumai nebuvo palankūs rastis žmogaus gyvybę vertinančioms nuostatoms. Atsainumą tiek dėl savo, tiek dėl kito žmogaus gyvybės praskleidžia savižudybės fenomenas, ganėtinai paplitęs ir lietuvių, ir kitų baltų kraštuose (Beresnevičius, G., p. 106). Jau XIII a. pradžioje Henriko Latvio kronikoje užfiksuota, kad gavusios žinią apie vyrų žūtį savo noru viename kaime pasikorė penkios dešimtys žmonų. Į kalavijuočių nelaisvę patekęs lietuvių kunigaikštis Daugirutis, sulaukęs prastų žinių iš Lietuvos, irgi nusižudė – persivėrė kalaviju. To meto krikščioniškos Europos kontekste

pagoniška Lietuva išsiskyrė savižudybių gausa ir, ko gero, palankiu požiūriu į tokį problemų sprendimo būdą. Galima spėti, kad viešoji opinija dažnai tiesiog skatindavo nusižudyti. Lietuviai buvo karinga tauta, o kariniuose susirėmimuose visko pasitaikydavo. Jeigu pavykdavo laimėti mūšį, užmušti žmogų ar ką nors pagrobti svetimoje šalyje, toks didvyris susilaukdavo visuotinės pagarbos ir palaikymo. Tačiau gyvenimo pilnatvės džiaugsmas galėdavo greitai subliūkšti ištikus nesėkmei. Kronikose gana dažnai rašoma, kaip lietuvių kariai, nepakeldami gėdos dėl pralaimėjimo, imdavo ir pasikardavo.

Kadangi XIII–XIV a. lietuviai garsėjo kaip karių tauta, galima spėti, kad jų nuotaikas smarkiai paveikdavo pergalės arba pralaimėjimai, atsiliepdavę ir prisirišimo prie protėvių tikėjimo intensyvumui. XIII amžius Lietuvos istorijoje išsiskiria dideliu pergalių prieš kryžiuočius skaičiumi. Nors pasitaikydavo ir pralaimėjimų, tiek vokiečiams, tiek rusams ar lenkams, juos, ko gero, su kaupu atsverdavo pergalės Saulės ir Durbės, Karusės ir Ašeradės mūšio laukuose. Neatsitiktinai net XIV a. ketvirtame dešimtmetyje savo kroniką rašęs Petras Dusburgietis mini, kad dar ir jo laikais kryžiuočių priešai didžiuojasi pergale Durbės mūšyje. Tikriausiai tokio masto pergalės stiprindavo senovės lietuvių prisirišimą prie savo dievų. Kita vertus, patiriami pralaimėjimai galėdavo sukelti abejonių dėl dievų galios. Kaip smarkiai lietuvių politinį lojalumą paveikdavo karo fortūnos rato svyravimai, matyti iš Ragainės komtūro Liudviko iš Lybencelio veiklos XIII a. pabaigoje. Už sumanius ir sėkmingus antpuolius tiek vandens, tiek sausumos keliais Liudvikas pelnė panemunėje gyvenančios diduomenės pagarbą. Ir nenuostabu, kad regione pašlijus Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžiai teko griebtis karinių priemonių neištikimiems valdiniams tramdyti. XIV a. lietuviams kovose su kryžiuočiais neteko pasiekti tokių šlovingų pergalių kaip XIII amžiuje. Didesnių laimėjimų pasiekė tik žemaičiai – prie Medininkų (1320, 1389 m.) ir prie Kaltinėnų (1375 m.). O Lietuvos didžiojo kunigaikščio pajėgos pralaimėjo didesnio masto mūšius – Voplaukio (1311 m.), Galialaukio (1338 m.), Strėvos (1348 m.), Rūdavos (1370 m.). Žinoma, Lietuvos valdovų autoritetą turėjo palaikyti vis dar pelningi grobiamieji žygiai į Prūsijos, Livonijos ir Lenkijos kraštus, gana sėkminga ekspansija į Rusios žemes. Vis dėlto iš kai kurių faktų matyti, kad lietuvių pagonybė XIV a. jau buvo išsikvėpusi. Patys pagonys menkai tebijojo savo dievų ir todėl tikėjimas silpo. Palyginkime du iškalbingus pavyzdžius. XIII a. pabaigoje *Eiliuotosios Livonijos kronikos* autorius negaili pagyrų žemaičiams už tai, kad paprastu rankos paspaudimu sutvirtinę taiką su kryžiuočiais jos laikosi nepriekaištingai. Tuo tarpu 1351 m. priesaiką

Vengrijos karaliui Liudvikui I Didžiajam įspūdingomis apeigomis (nudobtas jautis, jo krauju lietuviai išsitepę veidus) sutvirtinęs Kęstutis po kelių dienų ją sulaužė. Gana iškalbingą liudijimą apie nesėkme pasibaigusios kovos poveikį pagonių nuotaikoms pateikia Vygandas Marburgietis *Naujojoje Prūsijos kronikoje*. 1362 m. užėmusi narsiai ginamą Kauno pilį Vokiečių ordino kariuomenė grįžo Nemunu žemyn:

> „O Pieštvės ir Veliuonos pilėnus bei kitus aplinkinius stabmeldžius, matančius ir besistebinčius tokiu krikščionių laimėjimu, Dievo jiems duotu, apėmė didžiausia baimė" (Vygandas Marburgietis, p. 120).

Net tada, kai skaičiavo paskutines savo dienas, lietuvių pagonybė nesubūrė jokio reikšmingesnio sąjūdžio. Kovai tarp Kęstučio ir Jogailos pasiekus kritinę ribą, žemaičiai (jei tikėsime Vygandu Marburgiečiu) bylojo:

> „Jogailą pripažįstame mūsų valdovu, neatsisakysime jo su sąlyga, kad Jogaila laikysis stabmeldžių tikėjimo ir savo tautos. O jeigu jis panorės tapti krikščionimi, mes jo neklausysime" (ten pat, p. 181).

Tačiau net ir tie žemaičiai, kurie stojo Kęstučio pusėn, vis dėlto nesiryžo guldyti galvos už protėvių tikėjimo tebesilaikantį Kęstutį. Kita vertus, pagonys žemaičiai rėmė Kęstučio sūnų Vytautą net tada, kai šis jau buvo tapęs krikščioniu.

Pagonių tikėjimo efemeriškumas matyti ir iš to, kad dar pagoniškos Lietuvos laikais jis liovėsi buvęs visų lietuvių tikėjimu. Netgi valdančioji pagonių dinastija šiuo atžvilgiu nebuvo vieninga. Kai ką apie lietuvių pagonybę sako ir tai, kad joje nebuvo profesionalaus žynių luomo. Žynio, apeigų vadovo, pareigas galėjo atlikti bet kuris tai sugebantis asmuo. Yra žinoma, kad XIII a. lietuvių kunigaikštis Lengvenis mokėjo nuspėti ateitį iš kiaulės mentės, matėme, kad Kęstutis mokėjo paaukoti jautį. Žynių, garbinančių neregėto didumo kūjį, dar ir XIV a. pabaigoje sutiko į Lietuvą atvykęs misionierius Jeronimas Prahiškis. Išgirdęs jų pasakojimą, kaip galingo karaliaus pagrobtą saulę su šiuo kūju išvadavo Zodiako ženklai, Jeronimas visa tai palaikė „kvaila pasaka" (*Baltų religijos...*, p. 595). Tokios istorijos, porinamos rimtu veidu, bet kuriam universitetinį išsilavinimą turinčiam europiečiui išties turėjo priminti pasaką. Tiek Jeronimui, tiek jo žinias apie Lietuvą užrašiusiam humanistui Enėjui Silvijui Pikolominiui (būsimajam popiežiui Pijui II) visa tai buvo egzotika. Toks požiūris būdingas

daugeliui to meto raštingų žmonių. Tikra egzotika ano meto žmonėms būtų buvusios ir pagonių šventyklos. Tačiau net ir pagoniškoje Lietuvoje jos buvo retenybė. Išlikusi tik viena aiškesnė žinia, kad 1384 m. ties Vandžiogala būta „šventųjų namų". Juos aptiko pro šalį žygiuojanti kryžiuočių ir Vytauto (jau krikščionio!) kariuomenė, bet taip ir nesudegino.

Neturinti žynių luomo, apsieinanti be šventyklų lietuvių pagonybė buvo panaši į ankstyvųjų viduramžių germanų pagonybę, kuriai šie dalykai irgi nežinomi. Užtat tiek lietuviai, tiek pagonys germanai turėjo šventųjų giraičių, šventų ąžuolų, upių ir ežerų – to, kas esti savaime, be žmogaus pastangų. Su gamtos objektais glaudžiai susijęs kultas, nesukūręs profesionalesnės religinės kultūros fenomenų, tokių kaip žynių luomas su šventyklomis ir apeigomis, rodo, kad lietuvių pagonybė buvo ištirpusi kasdienybėje ir todėl ją reikia suvokti ne kaip artikuliuotų pažiūrų sistemą, kitokią nei krikščionybė, o tiesiog kaip nusistovėjusią gyvenseną su savo švenčių ciklu, sezoniniais darbais ir rūpesčiais. Kunigaikščių ir karių gyvenimo būdas buvo vienoks, valstiečių kitoks, amatininkų ir vergų dar kitoks. Neturintis savo doktrinos, su skirtingų luomų gyvensena sutampantis tikėjimas, palyginti su krikščionybe, teturėjo ribotą galimybę integruoti lietuvius ir jokios – mėginti integruoti nemažą valstybės dalį sudarančius stačiatikius. Nelygu aplinkybės, net tas pats žmogus savo pagonišką tikėjimą galėdavo suprasti kitoniškai. Antai Lietuvos didysis kunigaikštis Gediminas, 1324 m. popiežiaus legatų pasiuntiniams taręs, kad lietuviai garbina Dievą pagal savo apeigas, po kelerių metų (1330 m.) dėkojo dievams už išgelbėjimą nuo mirtino pavojaus. Toks nenuoseklumas, blaškymasis net absoliučiai daugumai to meto žmonių svarbaus anapusinio pasaulio atžvilgiu rodo, kad lietuviams buvo būdingas pragmatiškas (pagoniškas) požiūris į religiją, nusakomas lotynišku posakiu *do ut des* („duodu, kad duotum"). Jei pagonių dievai naudingi, jiems aukojama, jei tampa nenaudingi, paprasčiausiai pamirštami. Religijos sociologijos požiūriu, kaip tik taip ir atsitiko 1387 m.: išaiškėjus, kad pagoniški dievai pasidarė nebenaudingi ir nustojo savo galios, jie tiesiog buvo palikti. Jų vieton stojo pavydusis Dievas, kurio garbintojai laikėsi ir mokė visai kitokio požiūrio į religiją. Šį skirtumą galima iliustruoti paprastu pavyzdžiu. Viduramžių kronikos ir metraščiai mirgėte mirga neva paprastais ir naiviais pasakojimais apie antgamtinių jėgų dalyvavimą žmonių gyvenime. Antai pasiekę pergalę krikščionys dėkoja Dievui, patyrę pralaimėjimą – atsiprašo Dievo, nes taip jis juos baudžia už nuodėmes. Pavienių žmonių, net grupių tikėjimas vienu ar kitu atveju galėdavo susvyruoti, bet pačioje krikščionybės doktrinoje ištikimybė Dievui niekada nebuvo siejama su likimo užgaidomis.

4.2. Krikščionybės priėmimo klausimas

Lietuvos didžiųjų kunigaikščių pagoniškas tikėjimas, komplikuoti santykiai su Vokiečių ordinu lėmė specifinius valdančiojo elito santykius su kaimyninių šalių valdovais. To meto politikos kontekste klausimas dėl galimo lietuvių tautos krikšto buvo šiems kontaktams palankiausia priežastis ir terpė. Tokioje komunikacijos erdvėje būdavo užmezgami, palaikomi, nutraukiami, o po kurio laiko ir vėl atnaujinami kontaktai tarp gana skirtingos politinės kultūros reiškėjų. Žvelgiant į anuos seniai praėjusius laikus be išankstinio vertinamojo nusistatymo, susidaro įspūdis, kad viduramžių krikščionių nestebino pagonių kaimynystė, o patys pagonys, rodos, nesijautė „atsilikę" nuo civilizacijos kelyje toliau pažengusių kaimynų. Krikščionių ir pagonių visuomenės buvo skirtingos iš esmės. Krikščionys rėmėsi dar antikinės Vidužemio jūros arealo civilizacijos laimėjimais, kuriuos geriausiai reprezentuoja rašto kultūra, ankstyvaisiais ir brandžiaisiais viduramžiais išsiskleidusi vienuolynuose, miestuose ir universitetuose, karalių dvaruose ir besiformuojančiose valstybinėse įstaigose. O Baltijos rytų regiono pagonių gentys gyveno sakytinės kultūros ir papročio stichijoje. Tad neatsitiktinai vienas ryškiausių skirtumų lyginant krikščioniškas ir pagoniškas visuomenes yra ne narsių karių, ne darbščių žemdirbių, ne sumanių pirklių, o intelektinės veiklos žmonių sluoksnio nebuvimas pagonių visuomenėje. Atrodo, didžioji lietuvių visuomenės dalis, įskaitant XIII–XIV a. elitą, tiesiog nejautė poreikio turėti raštą, objektyviai suformuluotus teisinius ar politinius principus. Negausūs rašytiniai dokumentai, radęsi Lietuvoje Mindaugo, Gedimino ar Algirdo laikais, vien tenkino būtinybę palaikyti kontaktus su kaimyniniais krikščioniškais kraštais. Jie būdavo rašomi tik ta konkrečia proga, – rašytinis dokumentas netapo pagoniškos Lietuvos politinės kultūros įrankiu, jos kūrimo ir sklaidos forma. Pagoniškosios Lietuvos kultūra buvo perdėm militarizuota; galima sakyti, kad senovės lietuviai mokėjo mojuoti kalavijais, bet nemokėjo skrebenti plunksnomis. Reikia turėti omenyje, jog civilizuotas ir barbariškas visuomenes skiria ne tiek „kieti", kiek „minkšti" kultūros reiškiniai ir artefaktai. Subtilesnis išmanymas leidžia nužiesti geresnės kokybės puodą, pastatyti patogesnį pastatą, nors sriubą galima valgyti ir iš prastesnio puodo, o gyventi prastesniame name. Viduramžių krikščionijos tvirtybė kaip tik ir buvo ta, kad ji, laikydamasi dar vėlyvosios antikos laikais ginčų ir polemikos žaizdre išgrynintos tikėjimo doktrinos, sugebėjo integruoti tuo metu geriausius materialinės ir techninės kultūros aspektus. Šių dalykų junginys ir leido plėtotis Vakarų krikščionijos ekspansijai. Kaip jau matėme iš ankstesnių skyrių, pagoniškai Lietuvos

visuomenei susidūrus su šios ekspansijos bangomis kilo iššūkių, nulemtų tiek „minkštųjų", tiek „kietųjų" krikščioniškosios civilizacijos aspektų. Šiuo atžvilgiu iškalbingos jau Mindaugo krikšto aplinkybės: 1251 m. priėmęs krikštą, Lietuvos valdovas ima reglamentuoti prekybos su Ryga tvarką. Dar aiškiau šie dvasinės ir materialinės kultūros reiškiniai matyti iš Gedimino diplomatinės akcijos 1322–1324 m.: Lietuvos valdovo laiškuose į vieną daiktą susipina krikšto priėmimo ir amatininkų bei pirklių atsikvietimo reikalai. Šie dalykai buvo neatsiejami – tai dar kartą įrodo, kad tikra to meto Lietuvos modernizacija buvo įmanoma tik priėmus krikštą. Be krikšto buvo įgyvendinta tik nedidelė Gedimino išdėstytos ūkinės galios kūrimo programos dalis. Vis dėlto kai kas buvo padaryta. O kartą principingai iškeltas Lietuvos valdovo ir tautos krikšto klausimas nesiliovė aidėjęs iki pat Jogailos ir Vytauto laikų.

Kalbant apie Lietuvos christianizavimo perspektyvas 1322–1324 m. atkreiptinas dėmesys ne tik į Gedimino dalinį pritarimą šiai idėjai, bet ir į to meto pranciškonų veiklą. Senas Gedimino sąjungininkas kovoje su kryžiuočiais Rygos arkivyskupas Frydrichas iš Pernšteino (1304–1341) buvo iš Čekijos kilęs pranciškonas. 1305 m. atvykęs į Rygą jis savo naujoje vyskupijoje užtiko dar gyvą tradicinį pasakojimą apie krikštą priėmusį Lietuvos karalių Mindaugą. Kaip tik per arkivyskupą Frydrichą Gediminą pasiekė žinia apie jo pirmtaką Mindaugą, todėl nenuostabu, kad Gedimino laiškuose atsispindi rygiečių versija dėl Mindaugo atsimetimo nuo krikščionių tikėjimo, patyrus daug skriaudų ir neteisybės iš Vokiečių ordino. Reikia atkreipti dėmesį, kad pranciškonai buvo bene entuziastingiausiai nusiteikę dėl galimo Gedimino krikšto. Kai Saksonijos provincijos pranciškonus pasiekė 1323 m. rašyti Gedimino laiškai, jie rimtai ėmė ruoštis siųsti misionierius į Lietuvą. Todėl paprašė popiežiaus Jono XXII leisti įsteigti du naujus vienuolynus (vieną Prūsijoje, kitą Taline), kurie galėtų pasitarnauti kaip tarpinės stotelės į Lietuvą siunčiamiems pranciškonams. Iš 1325 m. paskelbto Rygos arkivyskupo Frydricho dokumento, kuriuo ekskomunikuojamas Vokiečių ordinas, sužinome, kad bent viena misija tikrai pasiekė lietuvių žemes: 1324 m. iš Lietuvos į Rygą vykstantį pranciškoną Gerhardą ir jo draugus Vokiečių ordino riteriai „žiauriai pagrobė ir savo Ašeradės pilyje daug dienų kalėjime laikė" (*Chartularium Lithuaniae*, p. 205). Net kai sumanymas pakrikštyti Gediminą, o su juo ir visą lietuvių tautą neišsipildė, arkivyskupas Frydrichas nenuleido rankų. 1325 m. jis buvo priverstas visiems laikams išvykti iš savo vyskupijos ir vėliau darbavosi popiežiaus Kurijoje Avinjone. Ten būdamas anaiptol nenusišalino nuo krikščionybės reikalų Baltijos rytų regione. Spėjama, kad

[123]
Trys Vilniaus šventieji kankiniai – Antanas, Jonas, Eustatijas. Ikona, apie 1980 m., Vilniaus Šventosios Dvasios cerkvė

kaip tik jo paskatinti 1341 m. į Vilnių su savarankiška misija atkeliavo du Čekijos pranciškonai – Ulrichas iš Adlenchovicės ir Martynas iš Ahdo. Vilniuje jie karštai pamokslavo ir neslėpė savo blogos nuomonės apie atgrasius pagonių papročius. Toks elgesys įsiutino tiek minią, tiek patį Gediminą – jo įsakymu abu pranciškonai buvo nužudyti ir tapo kankiniais (Baronas, D., 2010b, p. 77–84).

Verta atkreipti dėmesį į šių pranciškonų kankinystės aprašyme išlikusią žinią: dėl tuo metu įvykusio stebuklo kai kurie pagonys atsivertė į krikščionių tikėjimą. Tai visai tikėtina ir apskritai niekuo neišsiskiria iš viduramžių misijų konteksto. Savaiminį krikščionybės plitimą net paties didžiojo kunigaikščio aplinkoje liudija ne tik kai kurių valdančiosios giminės narių krikštas, bet ir tai, kad ji paveikdavo ir kuklesnės visuomeninės padėties asmenis. Čia geriausias pavyzdys būtų trys Algirdo dvariškiai

[124a]
Metropolito Fotijo (1408–1431) didysis sakas. Atlasas (XV a. pr.), siuvinėjimas (1414–1417), Bizantija

[124b]
Metropolito Fotijo didysis sakas. Fragmentas – siuvinėti trijų Vilniaus kankinių šv. Antano, Jono ir Eustatijo atvaizdai.

[125]
Enkolpionas su Nukryžiuotuoju. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIII a. paskutinis ketvirtis – XIV a.

Antanas, Jonas ir Eustatijas. Priėmę stačiatikių tikėjimą, jie nepakluso valdovo įsakymui valgyti mėsos per pasninką, todėl buvo nužudyti ir tapo kankiniais (Baronas, D., 2000) [**123**, **124a**, **124b**].

Tiek iš pranciškonų, tiek iš trijų Vilniaus kankinių stačiatikių kankinystės matyti, kad pagoniškoje Lietuvos visuomenėje krikščionybė rasdavo atgarsį, nors tam tikri krikščioniško gyvenimo principai ne visai derėjo su pagonišku supratimu, kaip turi būti tvarkomi santykiai tarp žmonių, tarp valdančiųjų ir valdomųjų. Dėl tokio poveikio krikščionybė, be abejo, tapo viena iš pagoniškos Lietuvos visuomenės gyvenimą aktyvinančių ir modernizuojančių jėgų. Suprantama, tam krikščionybės poveikiui reikštis geriausios sąlygos buvo Vilniuje [**125**]. Tiesa, pagonių ir krikščionių santykiai anaiptol ne visada būdavo idiliški.

Apie 1369 m. Vilniuje įvyko dar viena pranciškonų kankinystė: žuvo gvardijonas, keturi vienuoliai, o pats vienuolynas, regis, buvo sunaikintas (Baronas, D., 2010b, p. 84–89). Vis dėlto pranciškonų veikla nenuslopo. Aktyviai reikšdamiesi to meto Rytų Europos ir Azijos kraštuose pranciškonai neaplenkė ir lietuvių žemių. 1370 m. popiežius Urbonas V pranciškonui Mikalojui iš Melzako patikėjo suburti dvidešimt penkių misionierių būrį, pasiruošusį evangelizuoti „schizmatikus“ ir pagonis, gyvenančius

Rusios, Lietuvos ir Valakijos kraštuose. 1371 m. suorganizuota dar viena dvylikos pranciškonų misionierių grupė, ji turėjo iškeliauti pas Šiaurės ir Rytų „schizmatikų" bei pagonių tautas. Tikėtina, šios pranciškonų aktyvumo bangos pasiekė ir Lietuvą. Žinoma, kad XIV a. aštuntame dešimtmetyje Lietuvoje lankęsis pranciškonas Petras iš Kandijos sugebėjo užmegzti draugiškus santykius su tuo metu dar visai jaunu Jogaila, jų draugystė nenutrūko ir tada, kai pastarasis tapo Lenkijos karaliumi, o pranciškonas – antipopiežiumi Aleksandru V. Pranciškonų misijų aktyvumo pavyzdžiai rodo, kad nepaisant Vokiečių ordino agresijos taikūs bandymai platinti katalikų tikėjimą tarp pagonių lietuvių buvo nuolatinis reiškinys.

Su tam tikromis išlygomis krikščionybės poveikio apraiškomis laikytini istoriografijoje ne kartą aptarti ir nagrinėti pagoniškos Lietuvos valdovų ir katalikiškojo pasaulio atstovų diplomatiniai kontaktai, kuriuos sąlygiškai galima vadinti bandymais apkrikštyti Lietuvą. Chronologiškai išdėsčius tų bandymų seka XIV a. išeina ne tokia jau reta: 1317, 1322–1324, 1349, 1351, 1357–1358, 1373 m. (Chodynicki, K., p. 215–319; Nikžentaitis, A., 1990, p. 2, 31–38). Nors visi šie diplomatiniai kontaktai apibendrinami viena „bandymų" sąvoka, nereikia pamiršti: kiekvienas atvejis turėjo individualių bruožų, tad jie galėjo gerokai skirtis. Pavyzdžiui, 1322–1323 m. Gedimino iniciatyva dėl Lietuvos ekonomikos pagrindų atnaujinimo ir krikšto su Lenkijos karaliaus Kazimiero III Didžiojo pastangomis apkrikštyti Lietuvos kunigaikščius (1349 ir 1351 m.) susiliečia tik kone idealioje plotmėje. Dar reikia pabrėžti vieną esminį dalyką – daugumą šių bandymų, išskyrus Gedimino atvejį, inspiravo (ar bent aktyviau į juos įsitraukė) ne Lietuvos didysis kunigaikštis, o katalikiškosios Europos atstovai – popiežius (1317, iš dalies 1373 m.), Lenkijos karalius Kazimieras (1349 ir 1351 m.), Vengrijos karalius Liudvikas I Didysis (1351 m.), Šventosios Romos imperatorius Karolis IV (1357–1358 m.), Mazovijos kunigaikštis Siemovitas III (1373 m.). Lietuvos kunigaikščių pozicija būdavo nevienoda. Atrodo, tik Gediminas, bent iš pat pradžių (1322–1323 m.), buvo rimtai nusiteikęs ir spręsti Lietuvos christianizacijos problemą, ir tartis dėl sąlygų. Tuo tarpu jo įpėdinių Algirdo ir Kęstučio laikysena kur kas atsainesnė ir lengvabūdiškesnė. Antai 1351 m. Vengrijos karalius Liudvikas surengė sėkmingą žygį į lietuvių valdomas Voluinės žemes (plačiau žr. III.3.2). Po vengrų pergalės prasidėjo derybos, ir Kęstutis pažadėjo priimti krikščionybę, o Liudvikas savo ruožtu – gauti jam karaliaus karūną, padėti kovoti su Vokiečių ordinu, totoriais ir perimti Ordino užkariautas žemes, be to, pasirūpinti, kad neofitų krašte būtų įsteigta savarankiška bažnytinė provincija. Tikriausiai nesuklysime sakydami, jog Liudvikas manėsi atve-

riantis Lietuvos valstybei labai palankias perspektyvas. Nereikia pamiršti: šis valdovas jautė ir palaikė nuo šv. Stepono laikų einančią krikščioniškąją Vengrijos Karalystės tradiciją (žr. I.7.4), kurios sudedamoji dalis buvo ir krikščionybės platinimas. Iš Liudviko pažadų matyti, kad krikščionybės plėtra nebūtinai susijusi su neofitų pajungimu krikštytojų politinei valiai. Krikštas suponavo santykių užmezgimą ir tam tikrą tarpusavio priklausomybę, bet kartu naujai pakrikštyto krašto valdovams turėjo atverti visai kitas politinio veikimo erdves, kaip galima įsitikinti tiek iš Lenkijos ir Vengrijos karalysčių įsteigimo apie 1000 m., tiek iš Mindaugo ar vėlesnio Jogailos krikšto aplinkybių ir padarinių. Galutinis rezultatas kiekvienu atveju priklausydavo nuo valdovų neofitų ir jų aplinkos gebėjimo perprasti krikščioniškos Europos politinę tikrovę ir joje dalyvauti. 1351 m. Kęstučiui pateiktus pasiūlymus kaip tik ir galima vertinti kaip kvietimą jungtis į bendriją. Kęstutis nudavė, kad sutinka, ir jau buvo bevykstąs su Liudviku Didžiuoju į Budą krikštytis, o pakeliui, pasinaudojęs nakties tamsa, ėmė ir pabėgo iš Vengrijos karaliaus stovyklos. Po tokios apgavystės Liudvikas daugiau niekada rimtai nebeįsitraukė į Lietuvos christianizacijos reikalus. Net ir popiežiaus Grigaliaus XI laišką su raginimu nuleido negirdomis. Ne vienas istorikas bandė aiškintis, kodėl Kęstutis taip pasielgė. Kai kas spėjo, gal jam rūpėjusi Lietuvos nepriklausomybė. Toks spėjimas aiškiai anachronistiškas, nes to meto Lietuvos politinėje kultūroje sąvokos „nepriklausomybė" ar „suverenumas" būtų buvę tušti, bereikšmiai garsai. Be to, perspektyva gauti karaliaus karūną ir savarankišką bažnytinę provinciją kaip tik buvo valstybės savarankiškumo prielaida to meto lotyniškosios Europos kontekste. Žinoma, tam pasiekti būtų prireikę ir laiko, ir nemažai pastangų, tad ir pasirinkta paprastesnė išeitis – pabėgimas. Kęstutis pasitenkino tuo, kad nukreipė tiesioginį pavojų nuo Lietuvai pavaldžių Voluinės žemių ir išvadavo iš vengrų nelaisvės per ankstesnius susidūrimus į ją patekusį brolį Liubartą. Aišku, Kęstutis negalėjo nesuvokti, kad jam priėmus krikštą būtų susikomplikavę santykiai su Algirdu, svarbiausiu žmogumi politinėje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sistemoje. Savo ruožtu Liudvikas galėjo nežinoti, kokie painūs Lietuvos kunigaikščių santykiai, todėl smarkiai rizikuodamas leidosi į per daug rimtas derybas su įgaliojimų neturinčiu asmeniu. O Kęstutis, įsitraukęs į tokio rango derybas, pademonstravo Lietuvos politinės sistemos neadekvatumą prireikus derėtis pagal to meto lotyniškosios Europos diplomatijos normas. Užuot iš esmės ėmęsi savo šalies problemų sprendimo, lietuvių kunigaikščiai apsiribodavo smulkesniais uždaviniais. Tikėtina, kad Kęstutis, neutralizavęs vengrų žygio sukeltą pavojų ir išvadavęs brolį, jautėsi patenkintas

savo „diplomatijos" virtuoziškumu. Platesnės perspektyvos nei jo, nei jo brolių, regis, visai neviliojo.

Panašus scenarijus pasikartojo po keleto metų su Čekijos karaliumi ir Šventosios Romos imperatoriumi Karoliu IV. Tikriausiai iš Kazimiero Didžiojo gavęs žinių, kad pagonys lietuvių kunigaikščiai rodo tam tikrų galimo atsivertimo ženklų, jis nusprendė užmegzti su jais kontaktą. Lietuvių kunigaikščiai iš principo neatmetė galimybės krikštytis, tačiau juos domino sandorio detalės. Karolis IV pasiūlė, atrodo, neblogą atpildą – karaliaus karūną, pagalbą kovoje su priešais. Negana to, informavo lietuvių kunigaikščius apie savo pastangas dėl taikos tarp Vokiečių ordino ir Lietuvos sudarymo. Atrodė, reikalai pajudės. 1358 m. vasarą vienas iš Lietuvos kunigaikščių (tikėtina – Kęstutis, jau turintis patirties panašioje veikloje) atvyko į Niurnbergą derinti būsimo lietuvių kunigaikščių krikšto iškilmių detalių. Sutarta susitikti Vroclave per 1358 m. Kalėdas. Karolis IV, kaip ir Liudvikas I, buvo sąmoningas krikščionis valdovas, atsakingai tęsiantis savo pirmtakų Pšemyslidų tradicijas ir palaikantis šv. Kirilo ir Metodijaus misijos atminimą. Neatsitiktinai jis itin gerbė šv. Vaclovą, o Prahoje rėmė slaviška liturgiją puoselėjančius benediktinus, 1346 m. įsteigė jiems Emauso vienuolyną. Į krikščionybės platinimo reikalą jis žiūrėjo rimtai, nors tai anaiptol nereiškia, kad neturėjo jokių kitų rūpesčių. Ir kaip tik tuo metu, 1358 m., regis, pasitaikė palanki proga. Artėjant Kalėdoms Karolis IV gerokai anksčiau, nei reikia, atvyko į Vroclavą. Netrukus prie jo prisidėjo Lenkijos karalius Kazimieras. Beliko sulaukti pagonių. Vietoj jų iš Vilniaus atskriejo maksimalistiniai reikalavimai: atiduoti Vokiečių ordino žemes nuo Priegliaus iki Dauguvos, patį Ordiną iškelti į Rusios stepes kariauti su totoriais – be teisės į rusų žemes, nes visa Rusia turi priklausyti lietuviams! Po tokio akibrokšto ir Karolis IV jau niekada nerodė didesnio susidomėjimo pasipūtusiais pagonimis. Vokiečių ordino misijos reikalingumas pasitvirtino akivaizdžiausiu būdu. Todėl mūsų neturėtų stebinti, kad paskui Lietuvai teko išgyventi intensyviausių Ordino antpuolių dvidešimtmetį.

Tokia Lietuvos kunigaikščių politika dėl krikšto tam tikra prasme buvo labai naudinga Vokiečių ordinui (Baronas, D., 2003, p. 23–33). Pragmatiška Lietuvos kunigaikščių laikysena, apsiribojanti tiesioginio pavojaus vengimu ir neturinti ilgalaikės raidos perspektyvų, šią tuštumą leido užpildyti Vokiečių ordinui, išplėtojusiam didelį pasisekimą tarp Vakarų Europos diduomenės turinčią karinių piligrimysčių (reizų) industriją. Lietuva tapo patraukliu antpuolių taikiniu, ir to meto Vakarų ir Vidurio Europos diduomenė galėjo demonstruoti savo religinį įkarštį kovodama

su šiaurės saracėnais, užuot leidusis į dar tolimesnius ir dar pavojingesnius žygius prieš Artimųjų Rytų musulmonus. Tokia politinė konjunktūra buvo ypač naudinga Ordinui, nes turėdamas nuolatinį frontą prieš pagonis jis galėjo nesisieloti dėl savo egzistencijos ir misijos pagrindimo to meto Europos akyse, o juk ne tiek jau mažai turtingų europiečių palikdavo ir apvalias pinigų sumas ūkinį klestėjimą XIV a. išgyvenančioje Prūsijoje. Šio klestėjimo nevaliojo pakirsti lietuvių kariuomenės grobiamieji žygiai.

Tuo tarpu Lietuvos kunigaikščiai daugiausia rūpinosi ekspansijos į Rusią organizavimu. Kaip matėme, ši veikla buvo ganėtinai sėkminga (plačiau žr. III.2.2–2.3). Antra vertus, ji komplikavo kunigaikščių galimybes priimti lotyniškojo rito krikštą. Reikia turėti omenyje, kad Algirdo ir Kęstučio valdymo laikams būdingos maksimalistinės Lietuvos kunigaikščių svajonės apie Rusią, išsakytos skambiais Algirdo žodžiais „visa Rusia turi priklausyti lietuviams", kaip tik ir buvo tapusios pagrindine lotyniškojo krikšto kliūtimi. Tapus katalikais ne tik būtų tekę iš naujo nustatyti santykius su dabartiniais valdiniais stačiatikiais (kurių požiūris į katalikus nebuvo palankus), bet ir atsisakyti pretenzijų į visos Rusios užvaldymą. Nesėkmingi Algirdo bandymai užimti Maskvą 1368 ir 1370 m. kaip tik ir parodė to meto Lietuvos karo pajėgų ir ideologinių resursų nepakankamumą norint pakeisti Maskvą dominuojančio Rusios centro vaidmenyje. Atrodytų, kad disponuojant gana svariais to meto kontekste militariniais resursais pasiekti šį tikslą būtų galėjęs padėti stačiatikiškas Lietuvos valdovo krikštas. Tačiau kalbant apie stačiatikiškos Lietuvos perspektyvas reikia nepamiršti: XIV a. tebegaliojo taisyklė, jog Lietuvos valdovo sostas rezervuojamas tik dinastijos atstovui pagoniui. Galime manyti, kad taip valdovas išlaikydavo tiesioginį ryšį su vis dar pagoniška tauta; to meto sąlygomis nebuvo galima nesuvokti, kad pagonybė – vienas jos skiriamųjų bruožų. Klausimas, ar Gediminas, Algirdas, Kęstutis suvokė, jog tautos lieka tautos net ir priėmusios krikščionių tikėjimą, tebėra neatsakytas. Gediminas, sakydamas, kad vokiečiai, lenkai ir rusai Dievą garbina pagal savo apeigas, kaip ir lietuviai – pagal savo, atrodo, tikėjimą vis dar traktavo gentiniu principu ir tiesiog nesuprato krikščionybės universalumo. Politinė sosto rezervavimo pagoniui racija irgi nėra iki galo aiški. Iš gana suktų lietuvių kunigaikščių derybų matyti, kad jų pagonystė buvo tarsi politinių manipuliacijų priemonė trumpalaikiams tikslams pasiekti. Vilionės galimybe tapti kataliku ar stačiatikiu leido kurį laiką balansuoti tarp Vakarų ir Rytų. Ilgainiui tokios pragmatiškos, švytuojančios politikos rezultatyvumas ėmė menkėti. Tai akivaizdžiai atsiskleidė mirus Algirdui, kai naujos kartos Lietuvos valdovai pagaliau ryžosi aiškiai ir galutinai atsisveikinti

[126]
Kryželis su Nukryžiuotuoju, vėrinio fragmentas. Auksuotas sidabras. Kernavės kapinynas, XIV a.

su pagonybe ir pasirinkti lotyniškąją arba graikiškąją krikščionybę, t. y. Vakarus arba Rytus. Dilema tarp Vakarų ir Rytų labiausiai išryškėjo per trumpą, bet kupiną įvykių laikotarpį po Algirdo mirties. Dar nespėjęs įsitvirtinti Lietuvos didžiojo kunigaikščio soste Jogaila 1379 m. išsiuntė brolį Skirgailą su diplomatine misija į Vokiečių ordino ir Vengrijos karaliaus valdomus kraštus; šioje kelionėje buvo tiriamos galimų politinių sąjungų ir Lietuvos valdovo krikšto galimybės. 1382 m. spalio 31 d. su Ordino didžiuoju magistru Konradu Ciolneriu iš Rotenšteino sudaręs Dubysos sutartį, Jogaila pažadėjo per ketverius metus krikštytis su vis dar daugiausia pagoniška lietuvių tauta. Tačiau nei pats, nei jo aplinkos žmonės neskubėjo vykdyti šio pažado, be kita ko, susijusio su Žemaitijos užleidimu Ordinui iki Dubysos. Tokiomis aplinkybėmis jau 1383 m. radosi radikaliai kitoniškas – stačiatikiškos Lietuvos – projektas. Jo iniciatorė buvo Jogailos motina Julijona; būdama stačiatikė, ji pageidavo, kad ir sūnus iš pagonio taptų tokiu pat krikščioniu. Regis, jai tikrai buvo svarbus pats tikėjimo klausimas: nors kilusi iš Maskvos engiamų Tverės kunigaikščių, ji rėmė Jogailos derybas su Dmitrijumi Doniečiu dėl vedybų su jo dukterimi Marija. Politinė šių vedybų potekstė buvo nelabai viliojanti, nes Jogailai būtų tekę pripažinti save Maskvos didžiojo kunigaikščio „jaunesniuoju broliu“. Šie pavyzdžiai rodo, kad iš karto po Algirdo mirties prie Lietuvos valstybės vairo stoję jaunesnės kartos kunigaikščiai suskato ieškoti būdų,

kaip atsisveikinti su Lietuvoje užsibuvusia pagonybe. Galiausiai sprendimas buvo rastas, kai Jogailai atsivėrė galimybė per vedybas su Lenkijos karaliene Jadvyga pačiam tapti šios šalies karaliumi. 1386 m. Krokuvoje įvykusios Lietuvos kunigaikščių (ne tik Jogailos) krikšto apeigos, o kitais metais ir visos lietuvių tautos krikštą liudijantys veiksmai turi ne tik politinę, socialinę ir kultūrinę reikšmę; jie svarbūs ir kaip bandymas rasti naują bendrą lietuvių tapatybės pagrindą per katalikų tikėjimo išpažinimą [**126**]. Jogailos, kaip Lietuvos didžiojo kunigaikščio, pažadas atversti į katalikų tikėjimą lietuvių tautos žmones, kad ir kokiai „sektai" jie priklausytų, rodo pastangas išlaikyti lietuvius, kurie per plintantį stačiatikių tikėjimą papildydavo rytų slavų – baltarusių, ukrainiečių ir rusų protėvių – gretas. Taip katalikų tikėjimas tapo esminiu bruožu, skiriančiu lietuvius nuo slavų stačiatikių, ir vakarietiškos lietuvių tapatybės pagrindu.

5. Lemiamų įvykių link: politinė situacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir aplinkiniuose kraštuose XIV a. devintame dešimtmetyje

5.1. Konfliktai dėl valdžios Lietuvoje po Algirdo mirties

1377 m. gegužės mėnesį mirė didysis kunigaikštis Algirdas. Jo pagoniškas laidotuves aprašė tų laikų Ordino kronikininkas Hermanas Vartbergietis, savo kūrinį užbaigęs kitais metais. Iškilmingos laidotuvės negalėjo pakeisti to fakto, kad Lietuvoje ir vėl susidarė sudėtinga politinė padėtis (Halecki, O.; Tęgowski, J., 1993; Nikodem, J., 2001b). Iš esmės per visą XIII ir XIV a. istoriją Lietuvoje nepasitaikė nė vieno taikaus sosto paveldėjimo atvejo. Tai lėmė ankstyvojoje monarchijoje iki galo nenusistovėjusi didžiojo kunigaikščio valdžios perdavimo tvarka. Teisę į valdovo sostą galėjo pareikšti kone kiekvienas valdančiosios šeimos narys. Situaciją komplikavo ir faktinė diarchija Lietuvoje Algirdo ir Kęstučio laikais. Kol abu Gediminaičiai buvo gyvi, ji funkcionavo gana sklandžiai, bet po vieno iš jų mirties ši per XIV a. antrą pusę nusistovėjusi valdžios pusiausvyra neišvengiamai turėjo sugriūti.

Šaltinių stoka neleidžia iki galo suprasti viso po Algirdo mirties susidariusios situacijos sudėtingumo, tačiau tai, kad ją pirmą kartą nušviečia

ir vietos šaltinis, padeda kiek geriau pažinti konflikto dalyvius ir užkulisius. Apie konfliktą išsamiai informuoja Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštis – skaitydami šį Lietuvoje sukurtą šaltinį galime įsivaizduoti kovų dėl sosto pobūdį. Galime numanyti, kad panašių kivirčų būdavo ir po kiekvieno monarcho mirties. Tiesa, šis metraštis, kaip ir visi naraciniai šaltiniai, yra gana tendencingas kūrinys. Jis parašytas po įvykių praėjus jau keliems dešimtmečiams didžiojo kunigaikščio Vytauto dvare ir atspindi jo aplinkoje sukurtą opiniją. Aiškiai matyti noras pateisinti Vytauto veiksmus ir pabrėžti Jogailos bei Skirgailos klastą. Kaip pagrindinė konflikto priežastis nurodomas tariamas Kęstučio nepasitenkinimas Jogailos draugiškais santykiais su Ordinu. Vėlesnė istoriografija šį susidūrimą interpretavo kaip pagonio Kęstučio pasipriešinimą ir „išdavikiškus" Jogailos veiksmus. Žinoma, nėra abejonių, kad skirtingų kartų atstovų – Kęstučio ir Jogailos – pasaulėžiūra skyrėsi. Jogaila savo stačiatikės motinos Julijonos aplinkoje veikiausiai buvo auklėjamas kitaip, jo prioritetai buvo kitokie nei Kęstučio. Tačiau klaidinga Kęstutį laikyti nuo krikščioniško pasaulio užsisklendusiu ir su juo kovojančiu kunigaikščiu. Jo veikla liudija kitką: krikšto bandymai, politiniai kontaktai su Lenkijos ir Mazovijos kunigaikščiais, draugiški ryšiai su Ordino pareigūnais. Todėl vargu ar šį konfliktą lėmė pasaulėžiūros skirtumai.

Veikiau tai buvo įprasta tais laikais dviejų kunigaikščių ir dviejų grupuočių kova dėl valdžios, pasibaigusi Jogailos pergale. Tiesa, konkurencija prasidėjo tarp Algirdaičių. Pagrindinė takoskyra ėjo, kaip neretai dinastų šeimose, tarp sūnų iš skirtingų santuokų. Tuoj po Algirdo mirties pretenzijas į sostą pareiškė vyriausias Algirdo sūnus Teodoras, palaikantis santykius su Vengrijos ir Lenkijos karaliumi Liudviku Anžu. Po kurio laiko analogiškus užmojus deklaravo ir jo brolis Andriejus. Tačiau įsitvirtinti soste pavyko Algirdo sūnui iš antrosios santuokos Jogailai, ir šią pergalę turbūt gerokai lėmė dėdės Kęstučio parama. Paskui konfliktas, persikėlęs į tarpdinastinių šakų lygmenį, virto kova tarp Algirdo ir Kęstučio šeimų su jų grupuotėmis. Verta jį aptarti kiek plačiau, nes jis ne tik atskleidžia kovų dėl sosto viduramžių Lietuvoje pobūdį, bet ir vedė prie itin reikšmingų Lietuvos istorijos įvykių.

Svarbu pažymėti, kad kaip ne viename ankstesniame konflikte (čia galima prisiminti Mindaugo karą su brolėnais), Kęstučio ir Jogailos varžybose dėl sosto aktyviai dalyvavo ir kaimyninės valstybės, ypač Vokiečių ordinas. Kaip tik vidaus konflikto išsiplėtimas lemtingai paveikė tolesnę Lietuvos valstybės raidą. 1380 m. gegužės 31 d. per medžioklę Dovydiškėse buvo sudaryta sutartis tarp „aukščiausiojo Lietuvos kunigaikščio"

[127]
1380 m. gegužės 31 d. Dovydiškių sutartis. Pergamentas

Jogailos ir Vokiečių ordino [**127**]. Ši sutartis simbolizuoja politinį Lietuvos valdovų Jogailos ir Kęstučio išsiskyrimą, mat Jogaila ne tik sudarė su Ordinu neterminuotas paliaubas, bet ir įsipareigojo netrukdyti įsiveržimams į Kęstučio žemes. Susitarimų slaptumą turėjo garantuoti atskirai pažymėti atvejai: tam tikrose situacijose Jogailos žmonės galėjo drauge su Kęstučiu dalyvauti karo veiksmuose, tačiau paimti belaisviai turėjo būti grąžinami – neatlyginamai, bet sudarant įspūdį, kad už išpirką. Prie sutarties prikabinti du antspaudai – Jogailos ir didiko Vaidilos. Pastarojo asmens išskyrimą turbūt lėmė aktyvus dalyvavimas rengiant taikos suvažiavimą, tai patvirtina ir Vytauto aplinkoje sukurtame Lietuvos metraštyje užrašytas pasakojimas apie didelę Vaidilos įtaką. Vygando Marburgiečio kronikoje yra žinių apie kitus medžioklės dalyvius ir kai kurias suvažiavimo aplinkybes (trijų dienų medžioklė, bendros vaišės). Ordinui atstovavo didysis komtūras, Elbingo komtūras ir Diršau teisėjas, o kartu su Jogaila ir Vaidila buvo atvykę Vytautas ir Alšėnų kunigaikštis

Jonas Algimantaitis. Sutartis sudaryta „Dovydiškių (Daudiškių) lauke" *(uf dem velde Daudiske)* Užnemunės dykroje, pasienio teritorijoje tarp Lietuvos ir Ordino.

Istoriografijoje ir istorinėje publicistikoje ši sutartis paprastai vertinama kaip Jogailos išdavystės pradžia. Atsisakant anachronistiško vertinimo ir bandant suvokti to meto politines aplinkybes bei veikėjų galimybes, galima teigti, kad sudaryti sutartį paskatino aštrėjanti konkurencinė kova dėl didžiojo kunigaikščio sosto, tačiau iš dalies ją lėmė ir tuometinė Jogailos bei Kęstučio taikingų santykių su Ordinu palaikymo tradicija. Mat 1379 m. rugsėjo 29 d. Trakuose Jogaila ir Kęstutis kartu jau buvo sudarę su Ordinu 10 metų paliaubas, kurios apėmė kelias Didžiosios Kunigaikštystės ir Ordino sritis. Galima pagrįstai manyti, kad šią sutartį inspiravo Kęstutis, turintis kur kas daugiau bendravimo su Ordino pareigūnais patirties ir reikalingų pažinčių, bet vėliau iniciatyvą į savo rankas perėmė Jogaila ir Skirgaila. Todėl derėtų kalbėti ne apie Kęstučio „kovą su kryžiuočiais" ir Jogailos „išdavystę", o apie skirtingą dviejų kunigaikščių taktiką ir Jogailos gebėjimą rasti naujų būdų Ordino palankumui pelnyti. Tai, kad vėliau panašiai elgsis jo broliai Andriejus ir Švitrigaila bei pusbrolis Vytautas, tik patvirtina: sutartys su Ordinu buvo tapusios įprasta priemone kunigaikščiams, kovojantiems dėl savo padėties krašto politinėje sistemoje.

Po Dovydiškių sutarties prasidėjo karinė Jogailos ir Kęstučio priešprieša. Simptomiška, kad apie sutartį Kęstučiui pranešė ne medžioklėje dalyvavęs ir apie sutartį turėjęs žinoti Vytautas, o draugiškus ryšius su Trakų kunigaikščiu palaikantis Ordino pareigūnas Giunteris iš Hohenšteino (plg. III.3.3). Šis slaptas pranešimas Kęstučiui istoriografijoje dažniausiai vertinamas kaip Ordino vadovybės toli siekiantis planas sukiršinti dėdę su sūnėnu. Tačiau ne mažiau įtikinama prielaida, jog tas perspėjimas buvo Ordino pareigūno ženklas savo „bičiuliui priešui" Kęstučiui, kad jis pats, nepaisydamas pakitusių aplinkybių, ir toliau pasirengęs laikytis ligtolinių elgesio normų ir taisyklių. Toks buvo ilgą bendrą politinį gyvenimą nugyvenusių kilmingų asmenų, senstančių riteriškojo pasaulio atstovų, bendravimas, kurį nutraukė tik mirtis: nepraėjus nė keliems mėnesiams po Dovydiškių įvykių, 1380 m. liepos pabaigoje, mirė Giunteris, o 1382 m. – Kęstutis.

Beje, tuoj po Dovydiškių derybas su Ordinu buvo pradėjęs ir Kęstutis. Ši aplinkybė verčia kiek kitaip, nei įprasta istorinėje literatūroje, interpretuoti Jogailos ir Kęstučio konfliktą, tradiciškai vaizduojamą Jogailos draugiškų santykių su Ordinu perspektyvoje. O vienalaikiai šaltiniai rodo, kad ir viena, ir kita pusė mėgindama užsitikrinti Ordino paramą naudojosi

tais pačiais metodais. Giunteris buvo tas žmogus, kurio tarpininkavimo Ordino vadovybėje tikėjosi Kęstutis. Šio pareigūno mirtis turbūt buvo viena iš aplinkybių, lėmusių Jogailos persvarą santykiuose su Ordinu.

Sunkiau paaiškinti tuometinius Vytauto veiksmus. Medžioklės tada buvo viena iš politinės komunikacijos formų, kurių tikslas – suartinti konfliktuojančias puses. Bendra medžioklė ir reiškė gimstant politinę sąjungą. Todėl Vytauto buvimas Dovydiškėse yra iškalbingas faktas. Jo elgesys tėvo ir pusbrolio konflikto metu aiškiai dvilypis. Žinoma, per lemiamą susidūrimą jis buvo tėvo pusėje, bet santykių su Jogailos grupuote nenutraukė. Verta atkreipti dėmesį, kad Vytautas nedalyvavo Kęstučio 1381 m. žygyje į Vilnių, kur pilies archyve Kęstutis rado Jogailos sutartis su Ordinu.

Užėmęs Vilnių Kęstutis išsiuntė Jogailą valdyti Vitebsko, kuris laikytas Algirdaičių „tėvonija" (pirmoji Algirdo žmona buvo Vitebsko kunigaikštytė). Stipriau pasijutęs atnaujino karo veiksmus su Ordinu. Tačiau Algirdaičių pranašumas buvo jų skaičius ir valdomų teritorijų apimtis. 1382 m. pavasarį Kęstučiui teko slopinti Severų Naugardo kunigaikščio Kaributo Dmitrijaus pasipriešinimą. Pasinaudojęs Kęstučio išvykimu, Jogaila, pasitelkęs Vilniaus miestiečius, vadovaujamus jam artimo vokiečių kilmės pirklio Hanulo, birželį susigrąžino pagrindinę valdovų rezidenciją. Tuo metu Lietuvoje buvo ir Ordino kariuomenė.

1382 m. vasaros įvykiai liudija, kad Ordinas atidžiai stebėjo kovą dėl valdžios Lietuvoje ir ilgai vengė atvirai stoti į vieną kurią pusę. 1382 m. liepos 6 d. Ordino pareigūnai ir Lietuvos kunigaikščiai Jogaila su Skirgaila susitarė dėl dar vienų paliaubų, turinčių galioti iki rugsėjo 8 dienos. Pažymėtina, kad jos sudarytos Ordino reizo metu netoli Trakų, prie Bražuolės *(zcu Brasel)*, paskutiniu Jogailos ir Kęstučio konflikto etapu. Ordino žygis buvo atsakas į Kęstučio išpuolį prie Jurbarko tų pačių metų balandžio mėnesį. Kad sutartis rengta paskubomis, liudija jos surašymas ant popieriaus, o ne ant oficialiems dokumentams įprasto pergamento, be to, lietuviškosios pusės dokumentas veikiausiai apskritai nebuvo surašytas. Kaip nurodo Ordino kronikininkas Vygandas Marburgietis, susitarimas pasiektas Skirgailai [**128**] atvykus į Ordino kariuomenės stovyklą prie Trakų ir čia galutinai užsitikrinus paramą kovoje prieš Kęstutį. Tai, kad sutartis sudaryta Ordino žygio metu, yra papildomas argumentas istorikams, kurių nuomone, Jogailos ir Ordino sąjunga nebuvo iš anksto suplanuota, o gimė abiem pusėms įvertinus prie Trakų susidariusią situaciją. Ordino parama gerokai prisidėjo prie Jogailos [**129**] persvaros kare dėl didžiojo kunigaikščio sosto. Liepos 20 d. buvo paimta Trakų pilis, ir

[128] *Skirgailos, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos brolio, antspaudas prie 1382 m. spalio 31 d. Dubysos sutarties*

[129] *Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos antspaudas prie 1382 m. spalio 31 d. Dubysos sutarties*

Kęstutis su Vytautu netrukus sutiko derėtis dėl taikos priešininkų stovykloje. Dar tais pačiais metais Jogailos ir Ordino sąjunga buvo sutvirtinta Dubysos sutarties dokumentais [**130**].

Kęstučio ir Vytauto suėmimas 1382 m. prie Trakų irgi gali būti aiškinamas ankstesniais Jogailos ir Vytauto santykiais. Rugpjūčio pradžioje sutelkę šalininkus (tai dalis žemaičių, Liubartas), Kęstutis su sūnumi pasirodė prie Trakų. Tačiau Jogaila galėjo pasiremti atvykusiais Prūsijos ir Livonijos daliniais, vadovaujamais Livonijos magistro ir Ordino maršalo. Artimais ryšiais su Jogaila pasitikintis Vytautas, matyt, įkalbėjo Kęstutį eiti derėtis. Tai, kad derėtasi ne „neutralioje aplinkoje", o Jogailos ir Skirgailos stovykloje, akivaizdžiai rodo pastarųjų pranašumą. Nors Skirgaila laidavo saugumą, Kęstutis ir Vytautas buvo suimti ir įkalinti. Skirtingą Algirdaičių santykį su dėde ir pusbroliu liudija kalinimo sąlygos. Kęstutis buvo uždarytas Krėvos pilies bokšte ir ten netrukus mirė neaiškiomis aplinkybėmis. O Vytautas buvo saugomas Vilniaus ir Krėvos pilių „kambariuose". Tokia švelni priežiūra leido jam po kurio laiko pabėgti. Kaip jau minėta, daug šio konflikto aplinkybių žinoma tik iš vėlesnio Vytauto aplinkoje rašyto metraščio, kuriame nuolat prasikiša tendencija pateisinti Vytauto veiksmus ir pabrėžti Jogailos klastą lygiaverčių varžovų kovoje. Šią informaciją derinant su lakoniškomis kitų šaltinių žiniomis galima spėti, kad Vytautas balansavo

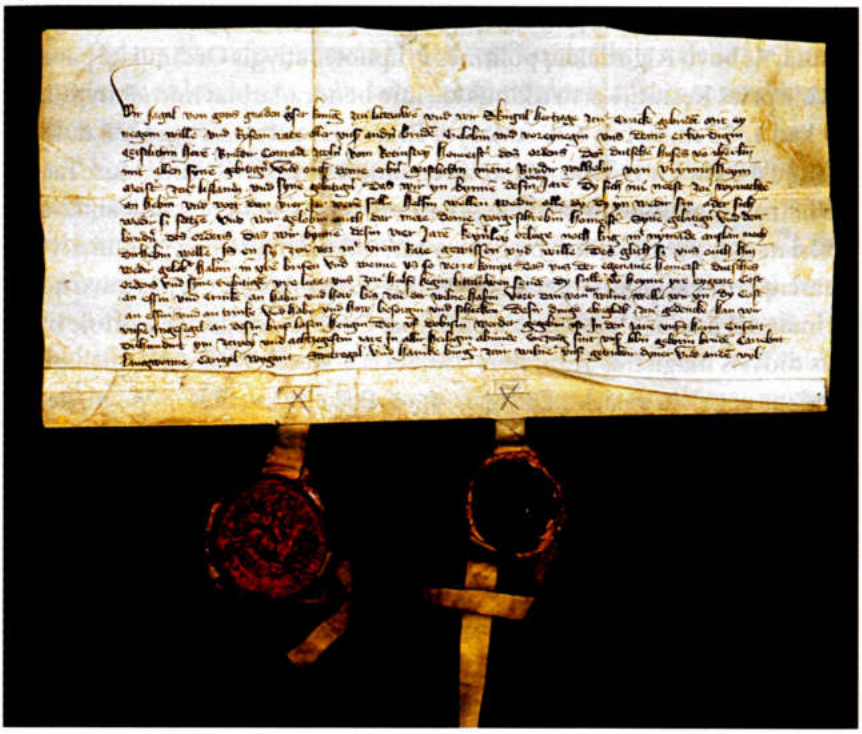

[130]
1382 m. spalio 31 d. Dubysos sutartis. Pergamentas

tarp dviejų grupuočių ir remdamasis ryšiais su Jogaila bandė padėti tėvui išvengti lemiamo susidūrimo, kuris vargu ar būtų pasibaigęs Kęstučio naudai.

1382 m. spalio 31 d. Dubysos saloje Jogaila ir Skirgaila sudarė taikos sutartį su Vokiečių ordinu. Lietuvos kunigaikščių vardu vokiečių kalba buvo paskelbti trys dokumentai, kuriais jie, pirma, įsipareigojo laikytis ketverių metų taikos su Ordinu ir per tą laiką priimti krikštą; antra, pažadėjo šiuo laikotarpiu padėti Ordinui kovoje su priešais ir su juo nesitarę nepradėti karo veiksmų; trečia, užrašė Ordinui Žemaitiją iki Dubysos upės. Pirmų dviejų dokumentų išlikę originalai ant pergamento (su Jogailos ir Skirgailos antspaudais), trečio transumptas, Ordino padarytas 1410 m., Žalgirio mūšio išvakarėse. Suvažiavime Ordiną reprezentavo Livonijos magistras, didysis komtūras, didysis ir Livonijos krašto maršalai, Balgos, Brandenburgo, Ragainės, Pernu, Ventspilio komtūrai, Sembos vaitas. Iš lietuvių pusės derybose dalyvavo Skirgaila ir vokiečių kilmės Vilniaus miestietis Hanulas, o dokumentų liudytojai buvo Jogailos

ir Skirgailos broliai Kaributas, Lengvenis, Karigaila, Vygantas, Švitrigaila. Ši sutartis buvo Algirdaičių politinės grupuotės atlygis Ordinui už paramą kovoje prieš Kęstutį, kartu tikintis karinio bendradarbiavimo ateityje, juolab kad 1382 m. liepos 6 d. sudaryta Bražuolės sutartis rugsėjo 8 d. buvo nustojusi galioti ir reikėjo naujai sureguliuoti tarpusavio santykius. Tačiau jau netrukus politinė situacija regione ėmė keistis, lietuvių kunigaikščiams vėrėsi naujos politinių derybų galimybės, todėl kitų metų liepą numatytoje sutarčių ratifikacijoje lietuviai nepasirodė. Formalus pretekstas buvo nesutarimas dėl naujos susitikimo vietos, mat Ordino delegacija, kurioje buvo pats didysis magistras Konradas Ciolneris iš Rotenšteino, dėl nuslūgusio vandens negalėjo pasiekti Dubysos salos. Po kelių savaičių, 1383 m. liepos 30 d., magistras nutraukė taiką su Jogaila ir ėmė atvirai remti į jo kraštą atvykusį Vytautą kovoje dėl tėvonijos. 1383 m. spalio 21 d. Tepliavoje *(Tapiau)* Vytautas buvo pakrikštytas Vygando vardu. Kitų metų sausio 30 d. Karaliaučiuje jis atskiru dokumentu pagal leno teisės principus dovanojo Ordinui savo tėvoniją ir atgavo ją jau kaip Ordino leną, taip pat pirmą kartą padarė tai, ką kartos dar ne sykį, – užrašė Ordinui taip trokštamą Žemaitiją. Šią sutartį paliudijo keli su Vytautu pasitraukę lietuvių kunigaikščiai ir grupė lietuvių bei žemaičių bajorų. Dar iki krikšto, 1383 m. rugsėjį, Vytautui su Ordino kariuomene pirmą kartą pavyko užimti vieną pagrindinių valdovo rezidencijų – Trakus. Nors pagrindinėms pajėgoms pasitraukus Jogaila Trakus greit atsiėmė, vis dėlto turėjo įvertinti Vytauto gebėjimą palenkti į savo pusę dalį krašto politinio elito. Didysis magistras davė Vytautui dvi naujai pastatytas ir skambiai pavadintas pilis – Naujojo Marienburgo prie Nemuno ir Naujojo Marienverderio prie Neries netoli Kauno. Pastarojoje 1384 m. birželio 14 d. demonstratyviai paskelbtu dokumentu patvirtino lietuvių kunigaikščiui savo įsipareigojimus, taip atsakydamas į kiek ankstesnį jo dokumentą. Tačiau tąkart Vytauto viešnagė Ordino krašte neužsitęsė: pradėjęs slaptas derybas su Jogailos atstovais, jis liepos mėnesį klastingai sugriovė Jurbarką ir Naująjį Marienburgą ir grįžo į Lietuvą, kurioje jau vyko derybos dėl sutarčių, galutinai pakreipsiančių Lietuvos istoriją nauja kryptimi.

5.2. Dinastinės unijos genezė

Kęstučio mirtis, Vytauto pabėgimas, brolių Andriejaus ir Dmitrijaus opozicija, santykių su Ordinu nutraukimas, – visa tai vertė Jogailą ieškoti naujų galimybių savo padėčiai sustiprinti. Pastangas ieškoti taikaus konflikto sprendimo liudija iškilmingas Kęstučio palaidojimas. Tačiau

tvirtesnę atramą galėjo užtikrinti tik pokyčiai tarptautinėje regiono politikoje. Vidaus situacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir kai kurios palankiai susiklosčiusios aplinkybės nulėmė svarbiausius sprendimus ir įvykius 1385–1386 metais.

XIV a. Vidurio Rytų Europos karalystėse prasidėjo dinastijų kaitos epocha. Viena po kitos išmirė vietinės, tradicinės, nuo valstybingumo pradžios viešpatavusios dinastijos – Čekijos Pšemyslai, Vengrijos Arpadai, Lenkijos Piastai (Gawlas, S., 1999; Petrauskas, R., 2010). Tai smarkiai pakeitė regiono valstybių socialinės ir politinės raidos kryptis. Tuo metu krikščioniškoje Europoje jau buvo įsitvirtinusi idėja, kad valdyti gali tik asmenys, turintys karališko kraujo, t. y. kilę iš valdovų giminės. Negana to – keitėsi karališkosios giminės sąvoka: ji vis dažniau apimdavo tik tiesioginės linijos (šeimos) atstovus, o tai pašalindavo šalutinių linijų giminaičius iš konkurencinės kovos dėl sosto. Todėl valdančiosios šeimos užgesimas buvo suvokiamas kaip visos dinastijos mirtis, nors ir toliau egzistavo tolimesnių giminaičių šakos, kaip antai daugybė Piastų po Kazimiero Didžiojo mirties Lenkijoje. Toks dinastijos pabaigos suvokimas neišvengiamai atvėrė kelią į karūnavimą svetimų kraštų valdovams. Tarptautinės politikos sferoje labai paplito dinastinių vedybų strategijos, kurioms padedant ne tik formuotos valstybių sąjungos, bet ir projektuotas stambių valdų prijungimas. Dinastiniai ryšiai apraizgė visą Europą, o tai, be kita ko, skatino ir politinių bei kultūrinių santykių plėtotę tarp atskirų šalių. Naujų dinastijų atėjimas į Vidurio Rytų Europos šalis lėmė svarbius pokyčius – vidines permainas atskirose karalystėse, santykių tarp dinastų ir didikų giminių („politinės tautos“) formavimąsi, tarptautinės politikos intensyvėjimą. Visos šalys įsitraukė į sudėtingą ir nuolat kintantį konkurencinį žaidimą, kuriame svarbus ginklas buvo vedyboms numatyti sūnūs ir dukterys. Tiesioginis dinastinių santuokų padarinys buvo dinastinės (personalinės) unijos: 1370 m. Vengrijos ir Lenkijos, 1385–1386 m. Lenkijos ir Lietuvos. 1397 m. Kalmaro unija sujungė tris Skandinavijos karalystes – Daniją, Švediją ir Norvegiją.

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykių su Lenkija pobūdį XIV a. antroje pusėje visų pirma lėmė ilgas konfliktas dėl „ukrainietiškų“ Haličo ir Voluinės žemių (žr. III.3.2, ten pat plačiau apie lenkų ir lietuvių santykius šiuo laikotarpiu). Kita vertus, abipusis visuomenės pažinimas dar buvo menkas, – senesnės istoriografijos nuomonė dėl didelio lenkų žemdirbių ir amatininkų skaičiaus Lietuvoje pagrįstai atmesta, nors būta atskirų belaisvių ar kolonistų kaimų, ypač pasienio teritorijoje (Błaszczyk, G., 1998, p. 179–194). O lenkų kilmingieji atvykdavo tik kaip Ordino

reizų dalyviai, duomenų apie intensyvesnius diplomatinius santykius nėra daug. Žinomos pirmosios rašytinės 1352 ir 1366 m. paliaubų sutartys tarp Lenkijos karaliaus Kazimiero ir Lietuvos kunigaikščių. 1360 m. stiprindamas pozicijas vakaruose Kazimieras apvesdino savo giminaitį Slupsko kunigaikštį Kazką su Algirdo dukterimi Kena. Beje, abu „jaunavedžiai" tuo metu dar nebuvo pasiekę santuokos amžiaus, todėl iki tikrųjų vestuvių kurį laiką kartu augo Kazimiero dvare. Galima spėti, kad 1358 m. buvo sudaryta Mazovijos ir Lietuvos pasienio sutartis (išlikęs dokumentas yra falsifikatas, bet veikiausiai remiasi autentišku tekstu). Lietuvių valdovus su Mazovijos kunigaikščiais siejo artimesni dinastiniai ryšiai (žr. II.5.2), tačiau ir jie tarpusavio santykių smarkiau nepaveikė. Mazovijos kunigaikščių galimybių ribas parodė 1373 m. įvykiai, kai su nauju Lenkijos karaliumi Liudviku konfliktuojantis ir savo sūnų Jonušą I su Kęstučio dukterimi Danute Ona sutuokęs Siemovitas III nesugebėjo bent kiek paskatinti šalių ryšių. Be to, Mazovijos ir Lietuvos kunigaikščiai vis labiau įsitraukė į ginčus dėl pasienio teritorijų, ir šis konfliktas permainingai tęsėsi iki XV a. vidurio. Antai 1382 m., vykstant Kęstučio ir Jogailos kovoms dėl didžiojo kunigaikščio sosto, Jonušas I užėmė Lietuvos valdomas Palenkės Drohičino ir Melniko žemes, o Jogaila netrukus vėl jas atsiėmė. Turbūt dėl šių įvykių radosi pirmas su Lenkija susijęs Jogailos dokumentas – 1383 m. balandžio 18 d. privilegija Liublino pirkliams. Menkas Lietuvos pažinimas matyti ir iš to meto lenkų kronikų, kuriose apie lietuvius rašoma nedaug ir neretai klaidingai (pvz., bene žymiausias tų laikų lenkų kronikininkas Jonas Čarnkovietis minėtąją Keną vadina Kęstučio dukterimi).

Prieš kviesdamasi Jogailą Lenkija jau turėjo gyvenimo personalinėje unijoje patirtį. Pirmosios naujo dinasto paieškos po „paskutinio Piasto" Kazimiero Didžiojo mirties 1370 m. nuvedė į kaimyninę valstybę – Vengriją. Ligtoliniai ryšiai buvo svarbus pasirinkimo kriterijus, nors Lietuvos atveju tarpusavio pažinimas neabejotinai buvo menkesnis. Lenkų kunigaikštytės, Kazimiero Didžiojo sesers, pagimdyto Vengrijos karaliaus Liudviko Anžu išrinkimas nesunkiai paaiškinamas dinastiniais kriterijais. Tuo tarpu Jogailos pakvietimą ne taip paprasta pagrįsti. Tiesa, tolima Jogailos giminystė su Jadvyga genealogiškai įrodoma, bet nėra duomenų, kad amžininkai būtų apie ją žinoję. Čia lėmė ne kraujo ryšiai, o politinė Lenkijos (visų pirma Mažosios Lenkijos) didikų valia ir asmeninis Jogailos bei jo aplinkos apsisprendimas. Taip ir neaišku, iš kurios pusės kilusi Jogailos santuokos su Jadvyga iniciatyva. 1382 m. rudenį miręs Vengrijos ir Lenkijos karalius Liudvikas paliko dvi dukteris – Mariją ir Jadvygą, dar vaikystėje sužadėtas su dviejų europinių dinastijų palikuonimis –

[131]
Karalienės Jadvygos didysis antspaudas. XIX a. litografija

Liuksemburgų Zigmantu ir Habsburgų Vilhelmu. Kai 1384 spalio 16 d. Jadvyga buvo Krokuvoje karūnuojama [**131**], jau vyko derybos su Lietuvos valdovu Jogaila. Susiklostė, to meto akimis, „nenatūrali" situacija: tai, kad Jogaila Lenkijoje negalėjo būti laikomas *dominus naturalis* – „prigimtiniu, tėvoniniu valdovu" – lėmė ekstraordinarinį sprendimą. Kol buvo gyva Piastų kraujo turinti Jadvyga, Lenkiją iš dalies valdė du valdovai – ji ir po pusantrų metų (1386 m. kovo 4 d.) karaliumi vainikuotas Jogaila.

Tačiau dar svarbesnių padarinių ši dinastinė santuoka turėjo Lietuvos valdovų giminei ir jos valdomam kraštui. XIV a. Gedimino giminės atstovų matrimonialinės strategijos gerai atitiko dvi tuometinės Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kryptis – vakarietišką (Lenkija, Mazovija) ir rytietišką (rusų kunigaikštystės). Itin būdinga, kad visi aukštesni giminės kunigaikščiai (išskyrus Kęstutį) vedė kunigaikščių kraujo stačiatikes. Į Vakarus ištekėdavo tik dukterys. Gediminaičiai gana nuosekliai laikėsi tradicijos vaikus apvesdinti tik su karališkos ar kunigaikštiškos giminės nariais, ir tai buvo svarbus motyvas viešpataujančiai giminei įtvirtinant savo išskirtinumą krašto viduje (plg. II.5.1). Tokia partnerių paieškos koncepcija kulminaciją pasiekė Jogailos laikais. Šio dar nevedusio Lietuvos valdovo pasirinkimas turėjo iš esmės pakeisti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės geopolitinę situaciją. Buvo ir alternatyvi raidos galimybė. Stačiatikei motinai Julijonai tarpininkaujant 1383 m. Jogaila pradėjo derybas rytuose su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu Dmitrijumi Donskiu dėl santuokos su jo dukterimi ir galbūt dėl stačiatikiško krikšto. Tai, kad

galop pasirinko vedybas Vengrijos–Lenkijos kryptimi, daugiausia lėmė kur kas palankesnė politinė konjunktūra. Tačiau ne mažiau svarbus ir komunikacinis aspektas – Vengrija ir Lenkija XIV a. pabaigoje Lietuvos valdovams jau nebuvo tolimi neištirti kraštai. Visai neseniai, 1379 m., abi Karalystes Jogailos pavedimu jau buvo aplankęs Skirgaila. Tad 1386 m. pradžioje Jogaila leidosi į nematytą, bet jau gana neblogai pažįstamą šalį.

Tačiau iki tol dar būta ginčų Lenkijoje ir derybų. Į karaliaus sostą pretendavo ir lenkų kunigaikščiai Vladislovas Opolietis ir Siemovitas IV. Vis dėlto tuo metu įtakingiausia Mažosios Lenkijos didikų grupuotė nusprendė palaikyti Jogailos kandidatūrą. Lemiamas derybų etapas turėjo prasidėti netrukus po Jadvygos karūnavimo. 1385 m. sausio mėnesį į Krokuvą atvyko Jogailos delegacija, kuriai vadovavo derybų su lenkais ir vengrais patirties turintis brolis Skirgaila. Jos sudėtyje dar buvo kunigaikščiai Vytautas, Borisas Karijotaitis, Jonas Algimantaitis (Alšėniškis) ir Vilniaus miestietis Hanulas. Toliau delegacija, jau lydima lenkų pasiuntinių, leidosi į Budą, pas Jadvygos motiną Vengrijos karalienę Elzbietą.

Lenkų didikų ir Jogailos derybas vainikavo 1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos pilyje paskelbti Jogailos vedybiniai įsipareigojimai Jadvygai ir Lenkijos Karūnai (žr. *1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas*). Dokumentu, kurį patvirtino broliai Skirgaila, Kaributas, Lengvenis ir į Lietuvą grįžęs pusbrolis Vytautas, jis įsipareigojo kartu su savo valdiniais priimti krikščionių tikėjimą, prišlieti *(applicare)* Lietuvą prie Lenkijos, išmokėti 200 000 auksinų netesybų ankstesniam Jadvygos sužadėtiniui Austrijos hercogo sūnui Vilhelmui, paleisti Lietuvoje esančius lenkų belaisvius ir atgauti abiejų šalių prarastas žemes. 1386 m. sausio 11 d. Valkavyske lenkų didikai įteikė jau Krokuvos link pajudėjusiam Jogailai dokumentą, kurį galima laikyti savotišku atsakymu į Krėvos aktą. Šiuo dokumentu jis pripažįstamas būsimu Lenkijos karaliumi.

Nors valdovų tuoktuvės būdavo išskirtinis įvykis, ir joms galiojo įprasti santuokos teisės reikalavimai. Vladislovo Jogailos ir Jadvygos santuokoje aiškiai matyti dviejų kultūriškai skirtingų kraštų realijos. Suprantama, kad prieš vedybas Jogaila turėjo krikštytis, tačiau kartu neturėjo būti pažeistas bažnytinis vedybų tarp artimų giminaičių draudimas, tiesa, šiuo atveju didesnių problemų nekėlęs. Savo ruožtu lietuviškų teisės papročių kategorijomis mąstantis Jogaila dar anksčiau buvo paprašęs Jadvygos motinos karalienės Elzbietos „priimti jį į savo sūnus“ (adopcija), kaip kad įprasta jo krašte žentui perimant uošvių valdas (Bardach, J., p. 191–259). Galiausiai turėjo būti sureguliuoti finansiniai santuokos klausimai – netesybų išmokėjimas Jadvygos sužadėtiniui Austrijos princui Vilhelmui,

žmonos įnešamo kraičio ir vyro užrašomo dovio dydis. Atsilyginti Vilhelmui Jogaila įsipareigojo 1385 m. Krėvos dokumente, o kraičio ir dovio reikalus apibrėžiantis dokumentas nėra išlikęs. Tiesa, iš 1398 m. Jadvygos ir Vytauto konflikto (plg. *Lietuvos istorija*, t. 4, III.2.3) žinome, kad Jadvyga pretendavo į kasmetinį činšą iš kažkurių jai vyro užrašytų valdų Lietuvoje ir Rusioje (toks „našlės činšas" buvo paplitęs europinis paprotys).

Tačiau skausmingiausias Jogailai buvo ne jo neįprastas („netėvoninis") karaliaus statusas Lenkijoje, o rezidavimo Lietuvoje klausimas. Viduramžių „keliaujančio monarcho" tipui priklausantis Jogaila po karūnavimo kartkartėmis mėgindavo apkeliauti ir Lietuvos Didžiąją Kunigaikštystę, tačiau iš esmės valdžią turėjo patikėti regentui – broliui Skirgailai. Jadvyga, ko gero, per tuos 13 bendro gyvenimo su Jogaila metų apskritai nespėjo aplankyti vyro gimtinės ir savo naujos kunigaikštystės. Dalydamas simbolines ir tikras dovanas Lietuvos didikams Jogaila ir toliau mėgino vaidinti senjoro vaidmenį, tačiau prie bendravimo „per atstumą" nepratusiai Lietuvos diduomenei tokios komunikacijos aiškiai nepakako. Ji norėjo realaus valdovo krašte – „pono savo žemėje". Diduomenės lūkesčiai iš dalies ir lėmė personalinės unijos pabaigą Vytauto ir jo pirmųjų įpėdinių laikais.

Sutartis su lenkų magnatais ir karaliene motina Elzbieta Jogailai buvo itin paranki – leido tikėtis ne tik išspręsti įsisenėjusią Lietuvos tarptautinės izoliacijos ir santykių su Vokiečių ordinu problemą, bet ir pasinaudojant nauja karališka simbolika bei realia lenkų karine parama galutinai įtvirtinti savo padėtį Lietuvoje. Taip tikriausiai ir būtų įvykę, jei ne pusbrolio Vytauto iškilimas, – jo politinė energija, atsiliepusi į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės diduomenės interesą turėti savą valdovą, lėmė pokyčius Lietuvoje XIV a. pabaigoje (žr. *Lietuvos istorija*, t. 4, III.2.1).

Ikikrikščioniška Lietuva: integracinės slinktys civilizacijų periferijoje

Tautos atsiradimas. Tauta yra istorinis reiškinys, kuris atsiranda, kai plėtojantis etnosui ar keliems giminingiems etnosams susiformuoja atitinkama tautinė savimonė (Gudavičius, E., 2002, p. 180–190). Iš Mindaugo laikų istorijos šaltinių nesunku suprasti, kad jo valdžia dalies lietuvių etnoso neapėmė. Popiežiaus akimis, Mindaugas krikštijosi ne su tauta, o su daugeliu pagonių. Tiesa, patikslinta, kad yra pagoniška lietuvių gentis,

iš kurios iškilo krikščionis Mindaugas. Mindaugo laikų lietuvių tautos buvo tiek, kiek politiškai jai atstovavo Mindaugas ir jo krikštas su daugeliu pagonių. Tai du ryškūs visuomenės sluoksniai – ištikima diduomenė (kunigaikščiai, baronai) ir lojalūs lietuviai iš žemesnių socialinių sluoksnių: kariai, draugai, Mindaugo lietuviai, jo žmonės – *вои и приятели* (kariai ir bičiuliai). Jų daug – žmonių su savo šeimomis ir giminėmis, jie valdovo atrama, susiję su valdovu abipusiais saitais ir įsipareigojimais, kurie gali atspindėti ir klientūrinius, ir prigimtinės valdinystės ryšius. Mindaugo žmones, – *lietuvą*, – kurie pagal įtaką, veiklą, gyvenamą teritoriją įgauna daug tautos požymių, apibrėžia ne etninės savimonės (modernių laikų kilmė, kalba, dvasinis bendrumas), o socialiniai ir politiniai kriterijai. Kita vertus, panašių visuomenės grupių, „tautų", buvo apsuptas ne vienas kunigaikštis. Lietuvius sudarė daug atskirų giminių ir tautų, jos tarpusavyje ne visada buvo draugiškos. Kalba lietuviams dar buvo ne savimonės elementas, o prigimta komunikavimo ir elementarių etninių ryšių priemonė, skirianti juos nuo kitų etnosų. Bendrą vardą „lietuvis" istorijos šaltiniuose vėjais paleidžia apie politinį teritorijų savarankiškumą informuojančios sąvokos „žemaitis iš Žemaitijos", „nalšiškis iš Nalšios", „lietuvis iš Lietuvos žemės", be to, lenkų ar Ordino istorijos šaltiniuose lietuvių vardu galėjo būti pavadinami visai kiti etnosai, pavyzdžiui, kai kurie jotvingiai. Bendrumo stoką atskleidžia ir popiežiaus Kurijos bulės dėl kryžiaus žygių prieš lietuvius, kuriems Mindaugo valdžia nieko nereiškė. Todėl „kiti lietuviai" yra karo žygio, o ne jų viešpaties Mindaugo taikios misijos objektas. Karalius nedemonstravo jiems jokių etninių sentimentų ar kitokio palankumo, vadino juos pagonimis, kuriuos reikia jėga išplėšti krikščionybei.

Tautos atsiradimą lėmė savimonės elementų kaupimasis ir jį palaikančių, link to kreipiančių valdžios struktūrų plėtotė. Dėl to monarcho valdžia, jos stiprinimas ir raida laikomi pagrindiniais tautokūros įrankiais, t. y. lietuvių tauta atsirado visų pirma kaip socialinis-politinis reiškinys. Tam tikru mastu tai rodo net sąvokų *Lietuva, lietuvis* ir *leitis* kilmės problemos sprendimai. Kadangi tauta neatsiejama nuo jos aplinkoje vykstančių socialinių ir politinių procesų, ne visus kompaktiškoje etninėje teritorijoje gyvenančius įvairių sluoksnių žmones ši sąvoka apėmė, o ir pati aprėptis istoriškai kito. Etnoso viršūnėse susiformavusi tautos savimonė, pagoniškoje Lietuvos valstybėje siejama su valdančiąja dinastija ir jos bajorais, vis labiau aprėpė ir kitus visuomenės sluoksnius. Šitokį tautiškumą liudija 1338 m. Gedimino prekybos sutartis su Livonija. Joje lietuvių tautos interesams atstovauja karalius Gediminas su savo sūnumis ir visais bajorais.

Kaip rodo Polocko ir Vitebsko kunigaikščių bei miestiečių išskyrimas, atskiras rusėnų pirklių paminėjimas, didžiojo kunigaikščio lietuvių tauta nebuvo su jais tapatinama. Kita vertus, sutartyje minimi lietuvių pirkliai jau tvirtai prišliejami prie valdovo tautos ir jiems Traidenio XIII a. antroje pusėje mestas epitetas „prasčiokai ir šunys" nebetinka – ne bajorų kilmės lietuviams taip pat atsiranda vietos dinastijos vienijamoje socialinėje-politinėje tautoje. Su dinastija vasaliniais ir kitais pavaldumo ryšiais susiejami visi valdiniai. Vykstant šiam procesui, valdovo kiemai (dvarai) ir pilys, jo mokesčių sistema buvo pačios veiksmingiausios priemonės ankstyvajai tautinei lietuvių savimonei stiprinti ir plėtoti plačioje teritorijoje, lietuviško tapatumo arsenale priesaikomis patvirtinamas pavaldumas ir lojalumas vienvaldžiam Lietuvos didžiajam kunigaikščiui buvo pagrindinis ideologinis reprezentacinis elementas. Didžiojo kunigaikščio Gedimino pykčio ir keršto baimė grūdino Medvėgalio bajorų lietuvišką tapatybę 1329 m. vasarį, kai jie, apgulti čekų karaliaus Jono Liuksemburgo ir kryžiuočių kariuomenės, pasikrikštijo ir paprašė karališkosios apsaugos nuo pagonių karaliaus keršto. Iš esmės dauguma pagonių karaliaus valdžią stiprinančių funkcijų vienaip ar kitaip konstravo ankstyvąją lietuvių tautos tapatybę. Ypač svariai prie savimonės ugdymo prisidėjo bendri karo veiksmai, kovos, krašto gynimas nuo priešų. Bendrose gretose susivienijusios, didžiojo kunigaikščio ir valstybės interesus ginančios karių pajėgos leisdavo ne tik konkrečiau pajusti vertikalius valdinystės ryšius su monarchu, bet ir stiprinti horizontalius tarpusavio socialinius-politinius ryšius kaip tautinę savimonę. Tai ugdė teritorinio bendrumo, priklausymo vienai tautinei struktūrai pajautimą, stiprinamą bendros kalbos arba jos tarmių, panašių paprotinės teisės normų, o kartu paklusimo vis plačiau įsigalinčioms valdovo teisės normoms.

Stiprėjanti lietuviška savimonė leido dinastijai, jos bajorams ir jų valdiniams išplėtoti svetimų tautų ir etnosų identifikavimo kriterijus, kurie savo ruožtu suteikė lietuvių tautai dar konkretesnius kontūrus. Didžiausią poveikį turėjo santykiai su to paties didžiojo kunigaikščio valdomais rusėnais (rusais). Lietuvių valdžia jų žemėse buvo diegiama gan skausmingai. Ilgiems dešimtmečiams nusmukdomas iki totorių ir lietuvių pasirodymo klestėjęs Nemuno aukštupio rusų miestų ūkis, lietuviams įsitvirtinant Polocke ir Vitebske sutraukomi seni darnūs prekybos ryšiai tarp Smolensko, Naugardo ir Rygos, kai kurie „sulietuvinti" rusų miestai patiria niokojančius Vokiečių ordino kariuomenių puolimus, Gedimino ir Algirdo pastangomis skaldoma vieninga Rusios stačiatikių metropolija, ne vienas rusų žemių kunigaikštis iš vietinės dinastijos turi užleisti valdžią

Lietuvos valdovo šeimos nariams. Kai kurie XIV a. ir vėlyvesni istorijos šaltiniai leidžia pajusti pagoniškos lietuvių tautos pranašumą bendraujant su rusais. Maždaug tuo metu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje gyvenantiems rusėnams apibūdinti vis dažniau vartojamas lietuviškas vardas *gudas*. Tai ne etnonimas, veikiau kvazietnonimas, heteronimas, tinkamas ir prastoms gamtinėms aplinkos savybėms, ir kitiems panašiems reiškiniams nusakyti (Karaliūnas, S., 1999). Žodis „gudas" turėjo ryškų niekinamąjį, pejoratyvinį, atspalvį ir jo semantika atitiko nusakyti gimstančios lietuvių tautos santykį su rusėnais. Lietuvių pranašumas akivaizdus Gediminaičių dinastijos vidaus politikoje: stačiatikybę priėmę kunigaikščiai prarasdavo realias teises ateityje pretenduoti į didžiojo kunigaikščio sostą. Dėl to strategiškai mąstančių dinastijos kunigaikščių prisirišimas prie pagonybės stačiatikių aplinkoje, pavyzdžiui, Algirdo Vitebske, tapdavo skiriamuoju lietuviškumo bruožu. Pagonybės suvokimą kaip vieną iš lietuvių savimonės apraiškų galima įžvelgti jau Gedimino atsakymuose popiežiaus pasiuntinybei 1324 metais: jis tvirtino, kad jo tikėjimas, t. y. jo Dievas, yra lygiavertis rusų, lenkų ir kitų krikščionių Dievui. Kad lietuvių išskirtinumą lemianti pagonybė buvo vienas iš tautiškumo veiksnių, patvirtina 1387 m. lietuvių krikšto nuostatos, kuriomis uždraudžiamos katalikų lietuvių ir stačiatikių rusėnų santuokos, t. y. tautiškumas tiesiogiai siejamas su konfesija:

> „ <...> griežtai draudžiame, kad nė vienas lietuvis, katros lyties bebūtų, nebūtų moteryste jungiamas su bet katros lyties rusu, jeigu šis pirma tikrai nėra pakluses Romos bažnyčiai <...>" (*Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, p. 59).

Todėl senojoje Baltarusijos lietuvių Zietelos kolonijoje užrašyta žodžio „gudas" kita nei „baltarusis" reikšmė – „stačiatikis" – yra išskirtinai archajiška, nes susiformavo pagoniškosios Lietuvos valstybės laikais.

Draudimas tuoktis lietuviams katalikams ir stačiatikiams, be kita ko, gali byloti apie užsimezgusias lietuvių ir rusėnų asimiliacijos tendencijas. Ankstyva etninė asimiliacija aiškiau matyti tik dinastijoje. Lietuviškoje Algirdo antrosios santuokos aplinkoje, Vilniaus dvare, kur tautinė savimonė turėjo būti stipriausia, nes visų jo vaikų vardai pagoniški ir jie patys taip pat pagonys, jau tikrai būta lietuviškos ir rusėniškos dvikalbystės. Ji atskleidžia rusėniškos krypties asimiliaciją: lietuviai greta savosios vartojo rusėnų kalbą, o ne rusėnai perimdavo lietuvių. Lietuviai neįstengė įtvirtinti savo tautinės kalbos vyravimo aukščiausioje valdžioje ir plėsti jos vartojimo tarp svetimų etnosų, todėl asimiliacija iš esmės galėjo vykti viena krypti-

[132]
Tauta išvysta savo valdovą: Jogailos denaras (apie 1399 m.) su atvaizdu. Sidabras, skersmuo 1,55 cm, averse valdovo galva, reverse liūtas. Rastas Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje 2002 m.

mi – pagonys tapti stačiatikiais. Žinoma, pirmiausia tai paveikė Rusios žemes valdančius Gediminaičių dinastijos kunigaikščius ir jų bajorus (kariauninkus). Kita vertus, įsakmios Lietuvos krikšto 1387 m. dokumentų klauzulės, atskiriančios katalikus lietuvius nuo stačiatikių rusėnų, taip pat rusėniškos bažnytinės terminijos ir kitų svarbių žodžių patekimas į lietuvių kalbą (plačiau žr. II.4.9) patvirtina prielaidą, kad asimiliacija jau siekė kai kuriuos kilmingų lietuvių, bajorijos, sluoksnius. Tiesa, jie netapo rusėnais, nes asimiliacijos procesas vyko tik stačiatikybės link ir negriovė atsirandančios lietuvių tautos pagrindų. Tokie lietuviai buvo gerai pažįstami 1386–1387 m. Lietuvos krikšto koncepcijos kūrėjams, pasiūliusiems alternatyvią asimiliacijos kryptį – katalikybės link. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje valdovas vien tik katalikiškajai lietuvių tautai dovanojo visas politines ir pilietines teises ir privilegijas [**132**]. Galima neabejoti, kad draudimas tuoktis katalikams su stačiatikiais galiojo ir liaudžiai, taigi liaudis šliejama prie lietuvių tautos. Lietuvos krikšto istorijos šaltiniai jau tiksliai informuoja, kad lietuvių tauta turi savo kalbą, ją moka ir vartoja valdovas, ji yra jo bajorų ir liaudies kalba. Dėl to Katalikų bažnyčios vyskupams Lietuvoje nuo pat pirmų veiklos metų teko rūpintis lietuvių christianizavimu ir pastoracija jų gimtąja kalba. Iš tiesų buvo reikalaujama, kad dvasininkai, dažniausiai lenkai, mokėtų lietuvių kalbą. Vadinasi, lietuvių kalba tam tikru XIV a. laikotarpiu iki krikšto iš natūralaus prigimtinio etnosą vienijančio instrumento jau buvo virtusi subjektyviai suvoktu ir sąmoningai pasirinktu tautinės savimonės elementu, veiksmingai padedančiu kurti istoriškai pirmąją Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lietuvių tautą.

Lietuvių įvaizdžio bruožai. Nenutrūkstamą Lietuvos istorijos pasakojimą galime pradėti nuo XIII–XIV amžiaus. Didžioji dalis žinių apie tų laikų Lietuvą glūdi kaimynų kraštuose rašytose kronikose ir metraščiuose, pavieniuose dokumentuose ir iki šiol dar nepakankamai ištirtuose to meto grožinės literatūros kūriniuose. Juos papildo negausus raštijos palikimas, atsiradęs dėl Lietuvos kunigaikščių veiklos. Jų raštai buvo visų pirma pragmatiški dokumentai, skirti trapiems ir retiems tarptautiniams susitarimams įteisinti, sporadiškai korespondencijai su svetimų kraštų valdovais palaikyti. Tie raštai dar nebuvo valstybingumo tradiciją kuriantys ir palaikantys tekstai. Tokių ėmė rastis tik tada, kai Lietuva XIV a. pabaigoje tapo krikščioniška šalimi. Tad jeigu norėtume kalbėti apie to meto lietuvių požiūrį į save pačius, į artimesnius ar tolimesnius kaimynus, susidurtume su rimtomis kliūtimis. Kur kas lengviau yra kalbėti apie lietuvių įvaizdį, atsispindintį kaimynų šaltiniuose.

Mėginant suprasti to meto lietuvių įvaizdžio atsiradimo aplinkybes, pirmiausia dera atsisakyti ideologizuoto požiūrio, suponuojančio gilią, kone neperžengiamą properšą tarp krikščioniškojo pasaulio ir pagonybės. Neigiamas krikščionių požiūris į pagonybę nebuvo kliūtis pirmiesiems pateikti atitinkančių tikrovę pranešimų apie aplankytas tautas, gyvenančias ne Vakarų krikščionijos šalyse. Šiuo atžvilgiu pelnytai garsios pranciškonų Jono iš Pjan del Karpinės ir Viljamo iš Rubruko ataskaitos apie keliones pas mongolų chanus (1245 ir 1256–1257 m.). Žinoma, tokios tiesioginės informacijos ir etnografinių žinių gausos veltui ieškotume Vokiečių ordino kunigo Petro Dusburgiečio parašytoje *Prūsijos žemės kronikoje*, tačiau ir jo pateikiamos žinios apie prūsus, jotvingius ir lietuvius dažnai panašaus patikimumo, nes ne sykį pasakojimas grįstas informacija iš pirmų ar antrų lūpų – iš įvykių dalyvių ir liudytojų. Tai matyti iš tų kronikos vietų, kur vaizdžiai aprašomi kryžiuočių nuotykiai per karo žygius į Lietuvą. Petrui Dusburgiečiui, kaip ir visiems kryžiuočiams, lietuviai visų pirma buvo pagonys, kartais dar apibūdinami kaip „velniai" ar „velnio vaikai". Vis dėlto net ir toks aistringai neigiamas vertinimas neužgožia santūresnio ir kartu tikroviškesnio bei platesnio požiūrio. Bene geriausiai Petro Dusburgiečio požiūrį į lietuvius perteikia chrestomatiniais tapę žodžiai, kuriais jis pradeda savo pasakojimą apie 1283 m. įsiplieskusias kryžiuočių ir lietuvių kovas ties Nemunu:

> „Teutonų ordino broliai šitaip pradėjo karą su ta galinga, kietasprande ir kariauti pratusia tauta, kuri gyveno Prūsijos žemės kaimynystėje, anapus Nemuno, Lietuvos žemėje" (Petras Dusburgietis, p. 213).

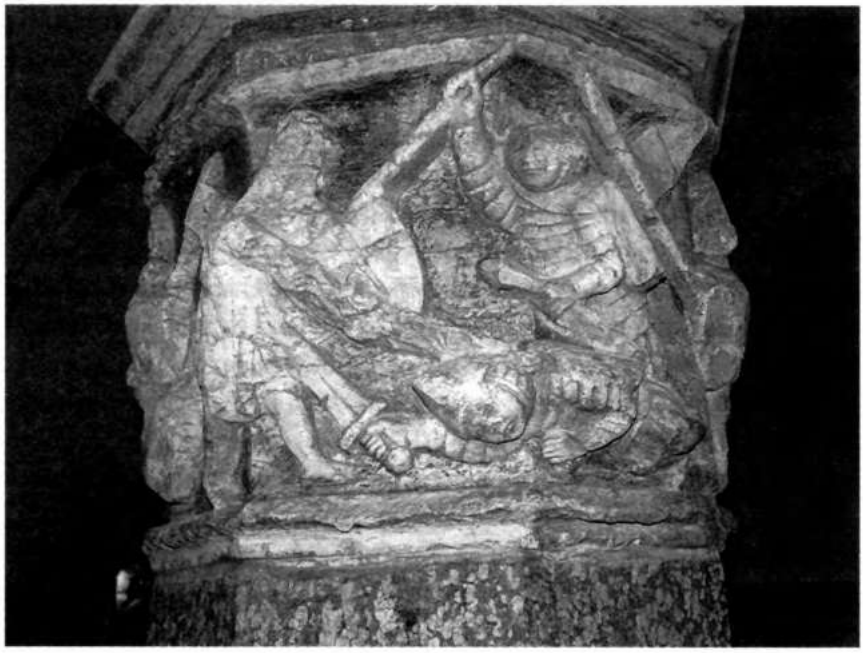

[133]
Kovojantys lietuviai. Vokiečių ordino pilies Marienverderyje (dabar Kvidzynas, Lenkija) kolonos kapitelis, XIV a. pirma pusė

Kadangi lietuvių santykiai su kaimynais daugiausia reikšdavosi kariniais veiksmais, nenuostabu, kad lietuvio kaip kario įvaizdis buvo labiausiai paplitęs [**133**]. Nenuostabu ir kad dėl to paties karinio santykių konteksto lietuviai negalėjo būti vertinami teigiamai: XIV a. lenkų kronikininkui Jonui Čarnkoviečiui jie „žiaurūs vilkai", o rusų metraštininkui geras lietuvis – tik tas lietuvis, kuris pakirdęs iš pagonybės sapno priims stačiatikių tikėjimą. Vakarų Europos riteriams, kurių XIV a. gausiai sugužėdavo į Prūsiją dalyvauti Vokiečių ordino žygiuose į Lietuvą, lietuviai atrodė visų pirma lyg šiaurės saracėnai. Koks požiūris buvo į musulmonus, lygiai toks ir į pagonis lietuvius. Net ir tada, kai lietuviai priėmė krikščionių tikėjimą, šis stereotipas ne iš karto išėjo iš ideologinės apyvartos (Murray, A. V., p. 419–420). Tęsiantis ginčams ir karinei konfrontacijai tarp Lenkijos ir Lietuvos iš vienos pusės ir Vokiečių ordino iš kitos, pastarojo atstovai dar ir po Žalgirio mūšio noriai vartodavo panašių juodinančių terminų, propagandiniam poveikiui pasiekti. Toks statiškas požiūris vis dėlto nebuvo vienintelis galimas. Šiuo atžvilgiu ypač įdomi yra graikų istorikų Nikeforo Gregoro († 1359 ar 1360 m.) *Romėjų istorijos*

ir Laoniko Chalkokondilio († apie 1490 m.) *Istorijos liudijimų* atitinkamų ištraukų lyginamoji analizė. Pirmasis iš jų buvo Algirdo amžininkas. Antrojo veikalo mums rūpimos ištraukos neblogai parodo Vytauto laikų Lietuvą, nors Laonikas jį rašė po Konstantinopolio žlugimo (1453 m.), Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero laikais (1440–1492). Tad šių dviejų autorių sugretinimas leidžia pamatyti, kaip kito bizantiečių požiūris žvelgiant į Algirdo ir Vytauto laikų Lietuvą.

Nikeforas Gregoras įsivaizdavo, kad Rusios žemes sudaro keturios savarankiškos dalys – trys krikščioniškos ir viena pagoniška. Būtent ši „pagoniška Rusia" tapatinama su Lietuva. Nikeforo manymu, išskirtinės lietuvių savybės yra karingumas ir narsa, – čia jie neturi sau lygių. Jis karštai palaikė Algirdo kandidatą į Kijevo ir visos Rusios metropolito sostą Romaną ir, regis, nuoširdžiai tikėjo, kad vieną dieną pats Lietuvos valdovas priims stačiatikių tikėjimą. Šitaip būtų buvusi išsaugota ir dar sustiprinta Rusios ir graikų draugystė, bet... viską sugadino imperatorius ir Konstantinopolio patriarchas, metropolitu skyrę Maskvos kandidatą Aleksiją ir suskaldę iki tol vieningą visos Rusios metropoliją. Pasipiktinęs tokiais veiksmais, lietuvių valdovas atsisakė krikštytis ir toliau liko saulės garbintojas, demaskuojantis bizantiečius, besigviešiančius Maskvos pinigų. Šis pasakojimas yra perdėm šališkas, jis atspindi Bizantijos visuomenėje tuo metu vykusias tarpusavio kovas, bet vis dėlto rodo, kad dalis bizantiečių noriai tikėjo, jog ir lietuvių tauta, kaip iki tol daugelis kitų, gali įsilieti į stačiatikių tautų bendriją (oikumeną). Tai, regis, turėjo būti tik laiko klausimas, nes pačius lietuvius Nikeforas Gregoras laiko rusų atplaiša, atsisakiusia priimti krikštą Kijevo kunigaikščio Vladimiro laikais. Lietuvą tapatindamas su „pagoniška Rusia" Nikeforas savaip perteikia tiesą, jog Lietuva didvalstybe tapo tik prisijungusi didelius Rusios žemių plotus.

Kitokį požiūrį į lietuvius reiškia Laonikas Chalkokondilis. Kaip ir Nikeforas Gregoras, jis žavisi karine lietuvių galia – jam didelį įspūdį daro tai, kad jie sėkmingai gina savo sienas vienu metu kovodami ir su vokiečiais, ir su lenkais. Laonikas irgi sako, kad savo išvaizda (apranga) lietuviai panašūs į rusus, tačiau skiriasi nuo jų tuo, jog turi savo kalbą ir yra Romos katalikai. Šitaip Laoniko Chalkokondilio veikalas atspindi esminę permainą, Lietuvai atneštą krikšto, – lietuviai prisidėjo prie lotyniškos krikščionybės tautų, išsiskirdami iš Rytų Europos geopolitinės erdvės, kurioje jie buvo laikomi tauta, žengiančia į stačiatikybės glėbį.

Reikia pabrėžti, kad šiems graikų istorikams būdingas lietuvių karinės galios akcentavimas veikiausiai buvo susijęs su viltimi, jog kariškai

galinga tauta gali būti sąjungininkė kovoje su Mažąją Aziją ir Balkanus užplūdusiais turkais. Net ir po Konstantinopolio žlugimo graikų viltys išsivaduoti iš turkų priespaudos vis dar buvo gyvos, tad tuo bent iš dalies galima paaiškinti karingų lietuvių įvaizdį Laoniko Chalkokondilio *Istorijos liudijimuose*. Dvilypis – neigiamas ir teigiamas – požiūris į lietuvius kaip į pagonis ir kaip į potencialius kryžeivius atsispindi ir kryžiaus žygių dainiaus Pilypo iš Mezjero alegoriniame veikale *Senojo piligrimo sapnas*, kuris buvo parašytas XIV a. devintame dešimtmetyje, t. y. tuo metu, kai Lietuva iš pagonybės atsivertė į krikščionybę. Lietuvos „nesavumas" aiškiai ryškėja iš „Lietuvos Karalystės" prilyginimo „Totorijos prieangiui", o patys lietuviai apibūdinami kaip žmonės be mokslo ir be dvasininkų, bet geri kariai (Philippe de Mézières, t. 1, p. 235). Kita vertus, lietuvių „savumas" išryškėja kitoje vietoje, kur kalbant apie visuotinę taiką tarp valdovų krikščionių minimas ir „Lietuvos karalius, kuris dėl savo žmonos, Lenkijos karalienės, narsaus Vengrijos karaliaus dukters, tapo geru krikščioniu kartu su savo keturiais broliais ir visa Lietuvos tauta". Šis įvykis atnešęs „didelę garbę krikščionių tikėjimui" (ten pat, t. 2, p. 427).

Rytų ir Vakarų krikščionijos atstovų sugretinimas rodo, kad nepaisant suprantamo priešiškumo pagonybei lietuviai buvo savotiškai laukiami tiek vienos, tiek kitos stovyklos. Pačių lietuvių apsisprendimas nulėmė, kuriai pusei jų atsivertimas atneš garbės.

Tarptautinės integracinės slinktys. XIII ir XIV amžiaus Lietuvos istorija kupina prieštaravimų ir paradoksų. Nuo seniausių laikų Lietuva buvo atsidūrusi kultūrinių ryšių tarp įvairių civilizacijos centrų periferijoje ir, kaip liudija šaltinių tyla, ilgai gyveno nepastebėta net kaimynų lenkų ir rusų. Jos pasirodymas Europos akiratyje XII ir XIII a. sandūroje susijęs su Vakarų Europos civilizacijos šuoliu brandžiaisiais viduramžiais ir jo nulemtu išaugusiu Katalikų bažnyčios, šiaurės Vokietijos kunigaikščių ir miestų aktyvumu rytų pabaltijo regione. Lietuvos Karalystė Mindaugo laikais ir vėlesnė Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė kūrėsi glaudžiai bendraudama su kaimyniniais krikščioniškosios civilizacijos kraštais. Ir nors šalies branduolyje ir tarp valdančiojo elito atstovų įsitvirtinusi pagonybė lėmė dalinę šalies izoliaciją, XIV a. Lietuva iš tolimo ir mažai kam Vakaruose ar Rytuose girdėto krašto netikėtai tapo Europos kilmingųjų pasauliui svarbia vieta. Vakarų karaliams ir riteriams Lietuva buvo kraštas, į kurį būriais ir pavieniui vykstama dalyvauti vis labiau ritualu virstančiame riterių kare su pagonimis, ten buvo galima paliudyti ir įtvirtinti šventimais savo riterystę, taip pat pamėginti atversti į krikščionybę svetimos šalies kunigaikščius pagonis. O Rytų pasaulietiniams

ir bažnytiniams valdovams Lietuva buvo jų religijos erdvėje staiga atsiradęs ir išsiplėtęs politinis darinys, su kurio šeimininkais derėjo palaikyti gerus santykius.

XIII a. viduryje kaip krikščioniška Mindaugo Karalystė atsiradusi Lietuvos valstybė vėlesniais dešimtmečiais ieškojo savo politinės tapatybės. Karaliais, didžiaisiais kunigaikščiais, basilėjais save tituluojantys jos valdovai taikėsi prie politinių partnerių tradicijos ir kartu išreiškė savo valdžios suverenumo idėją. Vis akivaizdesnės jų pastangos atsiverti aplinkiniam pasauliui pasinaudojant jam įprastais, taigi lietuviams jau gerai žinomais, instrumentais. Antai laiškuose šiaurės Vokietijos miestams didysis kunigaikštis Gediminas kvietė atvykti į Lietuvą visą krikščioniškojo pasaulio socialinės struktūros spektrą (riterius, pirklius, amatininkus, valstiečius), taip mėgindamas sekti kitų Vidurio Rytų Europos valdovų pavyzdžiu ir išplėsti vidinės kolonizacijos resursus, o sykiu pralaužti politinės izoliacijos barjerus. Nedidelės, bet aktyvios, besiformuojančiai Lietuvos miestų kultūrai svarbios vokiečių bendruomenės apsigyveno Vilniuje ir Polocke, pranciškonų ir dominikonų vienuoliai dirbo lotynų kalbos raštininkais pagonių valdovo dvare ir vykdė misijas tiek, kiek jiems buvo leista, Vakarų riteriai atvykdavo ne tik pasisvečiuoti pas vis labiau garsėjančius didžiuosius kunigaikščius – kai kurie čia apsistodavo ir ilgesniam laikui. Viešpataujanti Gediminaičių giminė dinastiniais vedybiniais ryšiais buvo susijusi su visomis aplinkinių kraštų valdovų giminėmis. Imperatorius Liudvikas Bavaras 1337 m. dar mėgino „dovanoti" Lietuvą Ordinui, tačiau jau po poros dešimtmečių, 1358 m., kur kas geriau regiono padėtį perpratęs jo įpėdinis Imperijos soste Karolis IV dėjo dideles pastangas atversti Algirdą ir Kęstutį į krikščionių tikėjimą, o jų šalį įtraukti į kuriamą valstybių sąjungą. Taigi iki galo nenusistovėjusi valstybinė santvarka ir pagoniško tikėjimo nulemta intensyvių ryšių su Vakarais stoka netapo neįveikiamomis kliūtimis naujos didvalstybės tapsmui ir pripažinimui.

Kitas ankstyvosios Lietuvos paradoksas susijęs su rašto kultūra. Kaip žinome, ikikrikščioniška Lietuva buvo valstybė, kurioje raštas nevartotas vidaus gyvenime (išskyrus kelias rusėnų žemes), tačiau santykiams su užsienio valdovais užmegzti ir palaikyti XIV a. buvo vartojamos net keturios rašto kalbos. Popiežiui ir kitiems Vakarų Europos politiniams subjektams Gedimino raštininkai laiškus rašė lotyniškai, bendraujant su Ordinu vartota ir vokiečių kalba, sutartys su Rusios kunigaikščiais sudarinėtos Algirdo laikais rusiškai, o į Konstantinopolio patriarchą Algirdo vardu kreiptasi graikiškai. Vėlyvųjų viduramžių katalikiškosios Europos valstybėms būdingą bilingvizmą (lotynų ir tautinė kalba) čia atstojo savita

daugiakalbystė, nulemta pastangų prisitaikyti prie aplinkinių civilizacijų ir valstybių įvairovės.

Taigi vienas svarbiausių iškylančios valstybės bruožų buvo sėkmingas civilizacijos laimėjimų perėmimas ir pritaikymas. Visų pirma tai pasakytina apie karo sritį, kurios technologinės naujovės XIV a. atkeliaudavo kone dešimtmečio ritmu. Per visą ikikrikščioniškąjį XIII a. pabaigos ir XIV a. Lietuvos istorijos laikotarpį regime nuolatinę civilizacijos įtaką šalies politinei struktūrai, ekonomikai, kilmingųjų pasaulėžiūrai, o krikščioniškosios Europos kraštuose – stiprėjantį susidomėjimą tolimu, bet vis dažniau pasiekiamu kraštu. Aplinkinio pasaulio veikiama sparčiausiai kito lietuvių elito pasaulėžiūra. Lietuvių diduomenė iš Vakarų visų pirma perėmė riteriško kariavimo taktiką, kilmingųjų papročius ir heraldikos ženklus. Šaltiniuose aptinkami pagonių ir krikščionių komunikacijos pavyzdžiai (prekybos santykiai, asmeninės draugystės ryšiai, abiejų pusių perbėgėliai) liudija gerą tarpusavio pažinimą unijos su Lenkija ir Lietuvos krikšto išvakarėse.

Žygiai į rytus prieš Maskvą, į pietus prieš totorius, konfliktai su Vengrija ir Lenkija dėl ukrainietiškų Voluinės ir Podolės žemių, karai su Ordino atšakomis vakaruose ir šiaurėje lėmė, kad valdovams iš Gediminaičių dinastijos su savo kariais tekdavo nuolat judėti visomis pasaulio kryptimis. Dėl politinės ir ekonominės būtinybės padiktuotų kelionių iš vieno regiono ar rezidencijos į kitą valdovų ir diduomenės mobilumas tapo itin būdingu epochos bruožu. Tačiau šis reiškinys turėjo ir kitą pusę – naujoms valstybinėms struktūroms ir pastovesnėms institucijoms kurti stigo laiko ir sąlygų. Karo ekonomikos dominavimas lėmė, kad vienintelis mūsų laikus pasiekęs vizualus ano meto palikimas yra kelios mūrinės didžiojo kunigaikščio pilys (Vilnius, Trakai, Medininkai, Lyda, Krėva). Nors būta aktyvios ir įvairiapusės Lietuvos kilmingųjų veiklos, iš to archajinio pasaulio išliko tik vienas kitas artefaktas – keli dokumentai, laiškai, antspaudai, taip pat materialinį ir socialinį gyvenimą nušviečiantys, tačiau su konkrečiomis istorinėmis realijomis ir asmenimis sunkiai susiejami archeologiniai radiniai.

XIII ir XIV amžiaus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorija – spartaus didelės valstybės susidarymo istorija. Iš nedidelio krašto XIII a. viduryje per gerą šimtmetį išaugo teritoriškai didžiausia regiono valstybė. Ir nors ji dar nebuvo vienalytis, konsoliduotas darinys, vis dėlto turėjo ganėtinai lanksčią ir gyvybingą politinę organizaciją, kurią valdovai mokėjo panaudoti įvairioms politinėms problemoms spręsti. Didžioji Kunigaikštystė dar neužbaigusi krikščioniškojo atsivertimo išsikovojo tvirtą vietą

tarp Vokiečių ordino, Lenkijos, Vengrijos, Maskvos ir totorių valstybės. Ši tarp Rytų ir Vakarų, tarp stačiatikybės ir katalikybės balansuojanti ir įvairias konfesijas priimanti šalis (jau tuomet joje gyveno totorių ir karaimų bendruomenės, netrukus paplisiančios ir krašto branduolyje) ne tik perimdavo svetimą patirtį, bet ir pamažu skleidė savąją. Gediminaičių kunigaikščius ir jų karius kviesdavosi turtingi šiaurės Rusios Naugardo ir Pskovo miestai, paprastas, tačiau funkcionalias medinių pilių architektūros formas ir kai kuriuos ginkluotės tipus ilgainiui perėmė ir kaimyninės valstybės.

Europietiškoji civilizacija Lietuvoje pradėjo leisti šaknis tuo metu, kai Europoje jau buvo visiškai išsiskleidusi viduramžių kultūra. XIII ir XIV a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje galime įžvelgti kai kuriuos būdingus Europos vėlyvųjų viduramžių civilizacijos reiškinius: monarcho regalijų ir viešpataujančios giminės sampratą, riterių idėjos pradmenis, stambiosios žemėvaldos ir naujojo apgyvendinimo užuomazgas, diplomatinę raštiją ir tarptautines sutartis. Dažniausiai šių reiškinių iš tiesų tebuvo pradmenys ir jie toli gražu neapėmė tuometinių katalikiškųjų Vakarų ir stačiatikiškųjų Rytų civilizacijos įvairovės. Lemiamoms socialinėms ir kultūrinėms permainoms reikėjo naujo postūmio – jį ir davė nauji krikščioniškieji valdovai Jogaila ir Vytautas.

Chronologinė lentelė
XIII a. – 1385 m.

1201 – įkuriamas Rygos miestas; kuršiai ir lietuviai su rygiečiais, vokiečių naujakurių kolonija, sudaro taiką

1202 – cistersas Teoderikas su būreliu riterių iš vokiečių žemių Rygoje įsteigia Kalavijuočių ordiną

1205 – kunigaikštis Žvelgaitis su savo būriu žygiuoja į Estiją; grįžtančius lietuvius sutriuškina jungtinė rygiečių ir žiemgalių kariuomenė

1207 – Rygos vyskupas Albertas trečdalį savo valdų Livonijoje perleidžia Kalavijuočių ordinui – atsiranda pirmoji riterių ordino valstybė

1208 – žiemgalių Tervetės žemės vyresnysis Viestartas su vokiečiais įsiveržia į Lietuvą

1210 – Polocko kunigaikštis Vladimiras sudaro taikos sutartį su Ryga: sutariama dėl laisvos prekybos Dauguvos upe, bendro pasipriešinimo lietuviams ir Polockui priklausančių lyvių bei latgalių duoklių

1213 – vokiečių nelaisvėje nusižudo didikas Daugirutis, siųstas Lietuvos derėtis su Naugardu

1215 – Laterano IV Bažnyčios susirinkimas: Livonijai suteikiamas Marijos žemės titulas, popiežius paragina krikščionis dalyvauti kryžiaus žygiuose

1218 – popiežius Honorijus III laišku įpareigoja Prūsijos vyskupą prižiūrėti draudimo parduoti pagonims geležį, ginklus ir druską vykdymą

1219 – Haličo kunigaikštis Danilas sudaro taiką su lietuvių žemių kunigaikščiais Živinbudu, Daujotu, Dausprungu, Mindaugu, Viligaila, Gerdvilu, Vykintu, Kintibutu, Vambutu, Butautu, Vyžeikiu, Višliumi, Kinteniu, Vismantu, Judeikiu, Pukeikiu, Bikšiu, Lygeikiu ir kunigaikštiene Plikiene

1223 05 31 – mūšis prie Kalkos upės: mongolų būriai sumuša kumanų ir rusų kunigaikščių jungtines pajėgas

1224 – Naugardo kunigaikštystė pasirašo taikos sutartį su Ryga ir Kalavijuočių ordinu, prasideda apie 15 metų trukęs taikos tarp Rygos ir Naugardo laikotarpis

1225 – lietuviai sudaro taiką su Livonija

1225 – Livoniją vizituoja popiežiaus legatas Vilhelmas Modenietis

1225–1226 žiema – lietuvių kariaunų invazija į Polocko, Smolensko, Naugardo žemes

1228 – Mazovijos kunigaikštis Konradas suteikia Vokiečių ordinui valdą Kulmo žemėje ir užrašo kaimą Kujavijoje

1229 – Smolensko kunigaikštis Mstislavas Davydovičius sudaro prekybos sutartį su Ryga ir visa „Gotų pakrante", joje numatomos apsisaugojimo nuo lietuvių plėšiamųjų antpuolių priemonės

1229 02 16 – popiežius Grigalius IX uždraudžia Gotlando pirkliams parduoti Baltijos regiono pagonims geležį, ginklus, druską ir maistą

1230 – Mazovijos kunigaikščio Konrado suteiktis Vokiečių ordinui patvirtina popiežius Grigalius IX

1234 – popiežiaus legatas Livonijoje Vilhelmas Modenietis įsteigia Kuršo ir Žiemgalos vyskupijas; į Žiemgalos vyskupiją įtraukiamos lietuvių žemės iki dešiniojo Neries kranto

1236 – mongolų chanas Batijus, Čingischano anūkas, pradeda žygį į Vakarus – Pavolgio Bulgariją, šiaurės Kaukazą, Rusios žemes, Vengriją ir Lenkiją

1236 02 19 – popiežius Grigalius IX bule kviečia Vokietijos ir Gotlando krikščionis į kryžiaus žygį prieš Livonijos Bažnyčiai grasinančius pagonis, už dalyvavimą bent vienus metus pažada nuodėmių atleidimą kaip kryžiaus žygio Šventojoje Žemėje dalyviams; popiežiaus legatas Vilhelmas Modenietis įgaliojamas rūpintis, kad Livonijos naujakrikščiai būtų apginti nuo pagonių antpuolių

1236 09 22 – Saulės (Šiaulių) mūšis: lietuvių pajėgos, padedamos žiemgalių, sumuša Kalavijuočių ordino riterių, kryžeivių iš vokiečių žemių, pskoviečių ir naugardiečių kariuomenę, žūsta Kalavijuočių ordino magistras Folkvinas

1237 – Kalavijuočių ordino likučiai prijungiami prie Vokiečių ordino

apie 1240 – Lietuvoje įsigali Mindaugas

1241–1242 – mongolai nusiaubia Rytų ir Pietų Europą – rytų Lenkiją, Sileziją, Moraviją, Vengriją, pasiekia Dalmatiją

1242–1249 – pirmasis prūsų sukilimas prieš Vokiečių ordiną

1243 07 29 – popiežiaus legato Vilhelmo Modeniečio raštas, kuriame nustatomos keturių Prūsijos vyskupijų ribos, dvi vyskupijos siekia „lietuvių sienas"

1244–1245 žiema – Mindaugo žygis į Kuršą, apgulama Embūtės pilis

1245 birželis – imperatoriaus Frydricho II privilegija Vokiečių ordino magistrui Henrikui iš Hohenlohės, suteikianti teisę užimti Kuršą, Lietuvą ir Žiemgalą

1248 – Mindaugas užima sūnėnų Tautvilo ir Gedivydo žemes
1249 – Christburgo sutartis
1250 – Livonijos ordino magistras Andriejus Štirietis puola Mindaugo valdas
1250 – Tautvilas atsiduoda Rygos vyskupo Mikalojaus globai, vyskupas jį pakrikštija ir padaro savo lenininku
1250 antra pusė – Mindaugas pažada Vokiečių ordino magistrui Andriejui Štiriečiui krikštytis ir šiam tarpininkaujant iš popiežiaus priimti karūną, Ordinui žada užrašyti žemių
1251 – Liono arbitražinis teismas nusprendžia, kad lietuviai naujakrikščiai turi tapti pavaldūs arkivyskupui Albertui Sverberiui arba Vokiečių ordinui
1251 – Mindaugas siunčia pasiuntinį, didiką Parbų, pas popiežių Inocentą IV
1251 – Mindaugo krikštas
1251 – Rygos vyskupijai suteikiamas arkivyskupijos rangas
1251 07 15–17 – popiežius Inocentas IV išleidžia keletą bulių, kuriose Mindaugo valdos paskelbiamos Šv. Petro Sosto lenu, joms suteikiamas karalystės rangas, Kulmo vyskupas įpareigojamas karūnuoti Mindaugą ir pašventinti Lietuvos vyskupą
1252 – kovas dėl aukščiausios valdžios Lietuvoje laimi Mindaugas: Vykintas žūsta, Tautvilas su Gedivydu pasitraukia į Haličą
1252 – kuršių žemėse Vokiečių ordinas pastato Klaipėdos pilį
1253 04 04 – Rygos arkivyskupo ir Livonijos ordino aktas dėl Kuršo dalybų
1253 07 06 – Kulmo vyskupas Heidenreichas vainikuoja Mindaugą Lietuvos karaliumi
1253 07 06 – Rygos miestui pažadama laisvos prekybos Lietuvoje privilegija
1254 – dalį Žemaitijos Mindaugas dovanoja Lietuvos vyskupui Kristijonui
1254 – karaliaus Mindaugo ir Rusios karaliaus Danilo taikos sutartis; Danilo sūnui Romanui Mindaugas perduoda Naugarduko žemę, o už Švarno išleidžia savo dukterį
1254 – Lietuvos vyskupas Kristijonas iš karaliaus Mindaugo gautas beneficijas perleidžia Livonijos ordinui
1255 – Sembos žemėje kaip Vokiečių ordino sąjungininkas lankosi Čekijos karalius Pšemyslas II Otakaras; Priegliaus upės žiotyse statoma Karaliaučiaus pilis

1255 kovas – popiežius Aleksandras IV leidžia Mindaugui vainikuoti karaliumi sūnų

1255 03 06 – popiežiaus Aleksandro IV bulė Mindaugui, kuria patvirtinama Lietuvos karaliaus teisė pajungti užkariautas rusų žemes

1255 03 07 – popiežius Aleksandras IV bule prašo Mindaugo ginti Lietuvos vyskupą nuo pagonių puldinėjimo

1255 – Mindaugo kartu su Rusios karaliumi Danilu surengtas žygis į Kijevą baigiasi lietuvių kariuomenės sutriuškinimu

1255 spalis – Mindaugas dovanoja Vokiečių ordinui Lietuvai priklausančią Sėlos žemės dalį

1257 – Mindaugas dovanoja Vokiečių ordinui dalį Žemaitijos

1257–1258 – Livonijos ordino ir žemaičių paliaubos

1258 – prie Skuodo žemaičiai sumuša Livonijos ordino pajėgas

1258–1259 žiema – jungtinė Burundajaus vadovaujamų totorių ir rusėnų kariuomenė nusiaubia Lietuvos ir Nalšios žemes

1259 – Livonijos ordino magistras pastato Šv. Jurgio pilį Karšuvos žemėje

1259 – Mindaugas visą Žemaitiją užrašo Vokiečių ordinui

1259 08 07 – Mindaugas beveik visą Dainavą (jotvingius), Skalvą ir Žemaitiją užrašo Vokiečių ordinui

1260 07 13 – Durbės mūšis

1260–1274 – Didysis prūsų sukilimas

1261 vasara – žemaičių pasiuntiniai ragina Mindaugą nutraukti taiką su Livonija

1261 – Lielvardės mūšyje žemaičiai sumuša Vokiečių ordino pajėgas

1262 birželis – Treniotos vadovaujama kariuomenė nuniokoja Mazoviją

1263 rudens pabaiga – nužudomas Mindaugas

1263–1264 – Treniotos valdymas

1264–1267 – Vaišelgos valdymas

1264 06 04 – popiežiaus bulė Čekijos karaliui Pšemyslui II Otakarui, kuria suteikiama teisė atkurti krikščionišką Lietuvos Karalystę

1264 12 28 – Polocko kunigaikštis Girdenis sudaro taikos ir laisvos prekybos sutartį su Ryga

1266 birželis – 1267 birželis – trys Pskovo kunigaikščio Daumanto Timotiejaus žygiai į šiaurės rytų Lietuvą – Nalšios žemę

1267 gruodis – Voluinėje nužudomas Vaišelga

1268–1282 – Traidenio valdymas Lietuvoje

1268 01 20 – popiežiaus Klemenso IV bulė Čekijos karaliui, kurioje minimas ir „šviesaus atminimo“ Lietuvos karalius Mindaugas

1270 02 16 – Traidenio kariuomenė sumuša Livonijos pajėgas Estijoje prie Karusės

1274 04 01 – Traidenis užima Drohičiną, nutraukia taiką su Haliču-Voluine

1276–1277 žiema – Traidenis sudaro taiką su Voluine

1277 spalis – Traidenio lietuvių kariuomenė ir Skomanto vadovaujami jotvingiai puola Kujavijos Bresto, Lenčycos, Dobrynės žemes ir Kulmą

1278 pabaiga – 1279 žiema – Traidenio brolio Sirpučio ir lietuvių kariaunos plėšiamasis žygis į Liublino žemę

1279 – Livonijos ordinas nusiaubia Kernavę, Traidenio rezidenciją

1279 03 05–12 – mūšis prie Aizkrauklės (Ašeradės)

1281 – Traidenio kariuomenė, vadovaujama žiemgalių kunigaikščio Nameisio, puola Prūsiją (Sembos žemę)

prieš 1285 08 06 – žūsta Lietuvos didysis kunigaikštis Daumantas

1289 – Butigeidis ir Butvydas sudaro taiką su Vladimiro kunigaikščiu Mstislavu Danilovičiumi, jam užleidžia Valkavysko žemę

1289 – Vokiečių ordinas pastato prie Nemuno Ragainės *(Landshut)* ir Skalvių pilis

1291 – lietuviai stato Veliuonos pilį

1291 – musulmonai mameliukai užima krikščionių Akros tvirtovę Šventojoje Žemėje – žlunga Jeruzalės Karalystė; baigiasi kryžiaus žygių į Šventąją Žemę epocha

1292–1295 – Butvydo (Pukuvero) valdymas

1292 – užpuolę Kujavijos Bresto kunigaikštystę Lenkijoje Vytenio Butvydaičio vadovaujami lietuviai sumuša jungtinę lenkų ir kryžiuočių kariuomenę

apie 1292 – spėjama Lietuvos didžiojo kunigaikščio Butigeidžio mirties data

1294 06 10 – Vytenio vadovaujami lietuviai peržygiavę Mazoviją prie Trojanovo sumuša nusiaubtos Lenčycos kunigaikštystės pajėgas

1296–1316 – Vytenio valdymas

1298 – Vytenis sudaro taikos sutartį su Ryga, apsisaugoti nuo Livonijos ordino miesto prieigose pastatytoje tvirtovėje dislokuojama lietuvių įgula

1306 – Vokiečių ordinas puola Gardino pilį

1309 – Vokiečių ordino didžiojo magistro rezidencija iš Venecijos perkeliama į Marienburgą Prūsijoje

1310 – lietuvių žygis į Livoniją, vadovaujamas Vytenio sūnaus Žvelgaičio

1311 – Voplaukio mūšyje Vokiečių ordinas sumuša lietuvių pajėgas

1311–1312 – popiežiaus legato Pranciškaus Molianiečio tyrimas dėl Vokiečių ordino nusižengimų Livonijoje

1313 – nutraukiama Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taikos sutartis su Ryga; Rygos miestas susitaiko su Vokiečių ordinu; rygiečiai atsisako lietuvių įgulos pagalbos

1313 – Vokiečių ordinas pastato Skirsnemunės (Kristmemelio) pilį

1316–1341 – Gedimino valdymas

apie 1316 – Bizantijos imperatorius Andronikas II įsteigia Lietuvos metropoliją, apimančią Turovo ir Polocko vyskupijas; patriarchas Jonas XIII Glikys įšventina pirmąjį Lietuvos metropolitą – Teofilį

1320 07 27 – žemaičiai Medininkų žemėje sumuša Vokiečių ordino kariuomenę

1322–1323 – septyni Gedimino laiškai popiežiui, Hanzos miestams, Saksonijos provincijos pranciškonams ir dominikonams

1323 10 02 – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Livonijos atstovai Vilniuje sudaro ketverių metų taikos ir prekybos sutartį

1325 04 05 – Rygos arkivyskupas Frydrichas ekskomunikuoja Vokiečių ordiną Livonijoje

1325 – Gediminas sudaro sutartį su Lenkijos karaliumi Vladislovu Uolektiniu

1326 01 02 – prieš lietuvius nukreipta Brodnicos sutartis tarp Mazovijos kunigaikščių ir Vokiečių ordino

1326 – Gedimino kariuomenė, vadovaujama Gardino seniūno Dovydo, kartu su lenkais nusiaubia Brandenburgo marką

1329 – Žemaitijoje kariauja Vokiečių ordinui padedantis Čekijos karalius Jonas Liuksemburgas

1330 – Rygos miestiečiai pasiduoda Livonijos ordinui, nutraukia santykius su Lietuva, į miestą priima Ordino brolių įgulą

1336 – Nemuno saloje pastatoma Georgenburgo (Jurbarko) pilis

1336 – Vokiečių ordinas sunaikina Pilėnų pilį

1337 – Bavarijos hercogas Henrikas prie Veliuonos pastato Bajerburgo pilį

1337 – karo žygyje prieš pagonis Žemaitijoje dalyvauja Jonas Liuksemburgas

1337 – lietuviai puola Bajerburgo pilį, per susirėmimą žūsta Trakų kunigaikštis

1337 11 15 – imperatorius Liudvikas IV Bavaras dovanoja Vokiečių ordinui Lietuvą ir jai priklausančias žemes – Žemaitiją, Karšuvą, Rusią

1337 12 12 – imperatorius Liudvikas pakartoja privilegiją, kuria Vokiečių ordinui dovanojama visa Lietuva su jai priklausančiomis žemėmis

1338 – Galialaukio mūšyje Vokiečių ordinas sumuša lietuvių pajėgas

1338 – Gedimino taikos ir prekybos sutartis su Livonijos ordinu
1341 – dviejų pranciškonų iš Čekijos kankinystė Vilniuje
1341–1345 – Jaunučio valdymas
po 1341 – Trakų kunigaikščio Kęstučio garantinis dokumentas Torunės pirkliams, suteikiantis teisę laisvai vykti per Drohičiną, Melniką ir Brestą prekiauti į Lucką
1343 – Kališo taikos sutartis tarp Lenkijos Karalystės ir Vokiečių ordino
1344–1345 – prieš žygį į Lietuvą Karaliaučiuje susirenka Čekijos karalius Jonas Liuksemburgas su sūnumi Karoliu, Vengrijos karalius Liudvikas I Anžu, Olandijos grafas Vilhelmas
1345–1377 – Algirdo valdymas
1347 – Vokiečių ordinas įsigyja danų valdas Estijoje
1347 – už nepaklusimą didžiajam kunigaikščiui suimami ir nukankinami trys Algirdo dvariškiai, būsimi stačiatikių šventieji kankiniai Antanas, Jonas ir Eustatijas
1347–1352 – didysis maras Europoje
1348 02 02 – Strėvos mūšis
1349 – Algirdo pasiuntinybė pas Aukso ordos chaną Džanibeką
1349 – Kęstutis derasi dėl krikšto su Lenkijos karaliumi Kazimieru III
1351 – Kęstučiui siūlo krikštytis Vengrijos karalius Liudvikas I Anžu
1352 – lietuvių ir totorių būriai siaubia lenkų žemes
1352 – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės taikos sutartis su Lenkijos Karalyste
1358 – Algirdo ir Kęstučio derybos dėl krikšto su Šventosios Romos imperatoriumi ir Čekijos karaliumi Karoliu IV
1361 kovas – Kęstutis patenka į Vokiečių ordino nelaisvę
1362 – Vokiečių ordinas sugriauna Kauno pilį
1363 – Nemuno upės Gotesverderio (Virgalės) saloje Kęstutis pastato pilį
1363 – Vokiečių ordino pajėgos sugriauna Veliuoną
1365 – Vokiečių ordinas nusiaubia ir sudegina Maišiagalą, Kernavę, pirmą kartą pasiekia Vilnių
1366 – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės ir Lenkijos Karalystės taikos sutartis
1367 – Vokiečių ordinas dar kartą sugriauna Veliuoną
1367 11 07 – Algirdas ir Kęstutis sudaro „plėšikėlių taiką“ su Livonijos ordino magistru Vilhelmu iš Frimersheimo
1368 lapkritis – pirmasis Algirdo žygis į Maskvą
1369 – pranciškonų kankinystė Vilniuje: žūsta gvardijonas ir keturi vienuoliai

1370–1375 – Lietuvoje apsilanko pranciškonas Petras Filargis iš Kandijos, būsimasis antipopiežius Aleksandras V

1370 02 18 – Rūdavos mūšyje Vokiečių ordinas sumuša lietuvių kariuomenę

1370 lapkritis–gruodis – antrasis Algirdo žygis į Maskvą

1372 – trečiasis Algirdo žygis į Maskvą

1372 07 12–31 – Algirdas ir Kęstutis sudaro paliaubų sutartį su Maskvos didžiuoju kunigaikščiu

1373 – Mazovijos kunigaikščio Siemovito III derybos dėl krikšto su Algirdu ir Kęstučiu

1375 – Algirdo kariuomenė nusiaubia Smolensko žemes

1376 – kairiajame Dauguvos krante, priešais Daugpilį, lietuviai pastato Naujapilio pilį

1376 – Vokiečių ordino kariuomenė nusiaubia Trakų, Vilniaus ir Semeliškių apylinkes

1377 – Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos valdymo pradžia

1379 09 29 – Jogaila ir Kęstutis sudaro paliaubas su Vokiečių ordinu

1380 05 31 – Dovydiškių sutartis tarp Jogailos ir Vokiečių ordino

1381 – Kęstutis užima Vilnių

1381–1382 – Kęstučio valdymas

1382 – Lietuvos didžiojo kunigaikščio valdžią susigrąžina Jogaila

1382 07 06 – Bražuolės paliaubų sutartis tarp Vokiečių ordino ir Jogailos su Skirgaila

1382 07 20 – Jogaila užima Trakų pilį

1382 rugpjūtis – Jogaila suima ir įkalina Trakų kunigaikštį Kęstutį ir jo sūnų Vytautą

1382 – Vytautas po tėvo Kęstučio mirties traukiasi į Vokiečių ordino teritoriją

1382 10 31 – Dubysos taikos sutartis tarp Jogailos ir Vokiečių ordino didžiojo magistro Konrado Ciolnerio iš Rotenšteino

1383 04 18 – Jogailos privilegija Liublino pirkliams

1383 10 21 – Vytauto krikštas Tepliavoje

1384 01 30 – Vytauto sutartis su Ordinu Karaliaučiuje

1384 liepa – Ordino žemėje sugriovęs Jurbarko ir Naujojo Marienburgo pilis Vytautas grįžta į Lietuvą

1385 08 14 – Krėvos aktas, Jogailos vedybiniai įsipareigojimai Lenkijos Karalystei ir karalienei Jadvygai

Šaltiniai ir literatūra

Archyvai

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 389, Lietuvos Metrika, kn. 27.

Skelbti šaltiniai

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej, z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie [...], wyd. [O. Pietruski i L. Tatomir], t. 1, Lwów, 1868.

Alminas, K., „Vytauto skundas", *Archivum Philologicum*, t. 8, 1939, p. 182–224.

„Annales expeditialis Prussici 1233–1414", *Scriptores rerum prussicarum*, Bd. 3, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig, 1866, p. 5–12.

Atskaņu hronika, no vidusaugšvācu val. atdzejojis V. Bisenieks, Ē. Mugurēviča priekšvārds, Ē. Mugurēviča un K. Kļaviņa komentāri, Rīga, 1998 [Eiliuotoji Livonijos kronika sen. vok. ir latvių k.].

Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai, sud. N. Vėlius, t. 1, *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*, Vilnius, 1996.

Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans = Gedimino laiškai, parengė S. C. Rowell, Vilnius, [2003].

„Chronica Albrici monachi Trium Fontium", ed. P. Scheffer-Boichorst, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores*, vol. 23, Hannoverae, 1874, p. 631–950.

„Chronica XXIV Generalium", *Analecta Franciscana*, t. 3, ad Claras Aquas (Quaracchi) prope Florentiam, 1897.

Chronicon Dubnicense cum codicibus Sambuci, Acephalo et Vaticano, Cronicisque Vindobonensi Picto et Budensi accurate collatum, ed. M. Florianus (= *Historiae Hungariae Fontes Domestici*, t. 3), Lipsiae, 1884.

Codex diplomaticus Lithuaniae, [red.] E. Raczyński, Vratislaviae, 1845, p. 53–55.

Długosz, J., *Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego*, ks. 7, 8, Warszawa, 1974.

[Długosz, J.] *Ioannis Dlugosii Annales seu Cronicae incliti regni Poloniae*, lib. 7, 8, Varsaviae, 1975; *idem*, lib. 10, Varsaviae, 1985.

„Eiliuotoji Livonijos Kronika", in *Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių*, parengė D. Antanavičius, D. Baronas, A. Dubonis ir R. Petrauskas, Vilnius, 2005, p. 197–365.

„Franciscani Thoruniensis Annales Prussici", *Scriptores rerum prussicarum*, Bd. 3, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig, 1866, p. 57–316.

Gedimino laiškai, parengė V. Pašuta ir I. Štal, Vilnius, 1966.

Hansisches Urkundenbuch, Bd. 1, bearb. K. Höhlbaum, Halle, 1876.

„Heinrici Chronicon Lyvoniae", ed. W. Arndt, *Monumenta Germaniae Historica*, *Scriptores*, vol. 23, Hannoverae, p. 231–332.

Helmoldi presbyteri Bozoviensis Cronica Slavorum, ed. B. Schmeidler, Hannoverae et Lipsiae, 1909.

Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, *Livonijos kronikos*, iš lot. k. vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė J. Jurginis, Vilnius, 1991.

Hermann de Wartberge, „Chronicon Livoniae", *Scriptores rerum prussicarum*, Bd. 2, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig, 1863, p. 9–116.

Johann's von Posilge, „Officials von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen", *Scriptores rerum prussicarum*, Bd. 3, hrsg. von T. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig, 1866, p. 13–399.

Kazimiero teisynas (1468 m.), parengė J. Jurginis, Vilnius, 1967.
Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.), parengė J. Jurginis ir A. Šidlauskas, Vilnius, 1983.
Lietuvos metraštis: Bychovco kronika, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas, Vilnius, 1971.
Lietuvos Metrika, kn. nr. 3 (1440–1498), *Užrašymų knyga 3*, parengė L. Anužytė ir A. Baliulis, Vilnius, 1998.
Lietuvos Metrika, kn. nr. 6 (1494–1506), *Užrašymų knyga 6*, parengė A. Baliulis, Vilnius, 2007.
Lietuvos Metrika, kn. nr. 8 (1499–1514), *Užrašymų knyga 8*, parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius, 1995.
Lietuvos Metrika, kn. nr. 9 (1511–1518), *Užrašymų knyga 9*, parengė K. Pietkiewicz, tekstus liet. k. parengė A. Baliulis, Vilnius, 2002.
Lietuvos Metrika, kn. nr. 12 (1522–1529), *Užrašymų knyga 12*, parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 2001.
Lietuvos Metrika, kn. nr. 14 (1524–1529), *Užrašymų knyga 14*, parengė D. Antanavičius (tekstus lot. k.) ir L. Karalius, Vilnius, 2008.
Lietuvos Metrika, kn. nr. 25 (1387–1546), *Užrašymų knyga 25*, parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis, Vilnius, 1998.
Lietuvos Metrika, kn. nr. 523 (1528), *Viešųjų reikalų knyga 1*, parengė A. Baliulis ir A. Dubonis (įvadas ir priedai), Vilnius, 2006.
Lietuvos Metrika, (1533–1535), *8-oji Teismų bylų knyga* (XVI a. pabaigos kopija), parengė I. Valikonytė, S. Lazutka ir kt., Vilnius, 1999.
Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 1, *Feodalinis laikotarpis*, red. kolegija: K. Jablonskis (atsak. red.), J. Jurginis, J. Žiugžda (vyr. red.), Vilnius, 1955.
Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch, hrsg. von F. G. von Bunge, Bd. 1 (1093–1300), Reval, 1853; *idem*, Bd. 2 (1301–1367), Reval, 1855.
Livländische Reimchronik, hrsg. von Leo Meyer, Paderborn, 1876.
Mindaugo knyga: istorijos šaltiniai apie Lietuvos karalių, parengė D. Antanavičius, D. Baronas, A. Dubonis (ats. red.) ir R. Petrauskas, Vilnius, 2005.
Monumenta Poloniae historica, wyd. A. Bielowski, t. 2, Lwów, 1872; *idem*, t. 3, Lwów, 1878.
Monumenta Poloniae Vaticana, t. 3, *Analecta Vaticana, 1202–1366*, wyd. J Ptaśnik, Cracoviae, 1914.
Perlbach, M., „Urkunden des Rigaschen Capitel-Archives in der Fürstlich Czartoryskischen Bibliothek zu Krakau", *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Bd. 13, Riga, 1886, p. 1–23.
Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, iš lot. k. vertė L. Valkūnas, parengė ir istorinius paaiškinimus parašė R. Batūra, Vilnius, 1985.
„Petri de Dusburg Cronica terre Prussie", *Scriptores rerrum prussicarum*, Bd. 1, hrsg. von Th. Hirsch, M. Töppen, E. Strehlke, Leipzig, 1861, p. 21–219.
Pirmasis Lietuvos Statutas, kn. 3, t. 2, d. 1, parengė S. Lazutka ir kt., Vilnius, 1991.
Philippe de Mézières, *Le Songe du Vieil Pelerin*, ed. G. W. Coopland, vol. I–II, Cambridge, 1969.
Popiežių bulės dėl kryžiaus žygių prieš prūsus ir lietuvius XIII a., sud. E. Gudavičius, A. Nikžentaitis, Vilnius, 1987.
Preußisches Urkundenbuch, Bd. 1, H. 2, Hrsg. A. Seraphim, Königsberg i. Pr., 1909.
Preußisches Urkundenbuch, Bd. 3, Lf. 1 (1335–1341), hrsg. von Max Hein, Königsberg, 1944.
Das Rigisches Schuldbuch (1286–1352), hrsg. von H. Hildebrand, St. Petersburg, 1872.
Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae [...], ab A. Theiner, t. 1, *Ab Honorio pp. III. usque ad Gregorium XIII. 1217–1409*, Romae, 1860.
Vygandas Marburgietis, *Naujoji Prūsijos kronika*, vertė R. Jasas, mokslinis red. K. Gudmantas, Vilnius, 1999.

Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312), bearb. von A. Seraphim, Königsberg, 1912.

Галицько-Волинський літопис: дослідження, текст, коментар, за ред. М. Ф. Котляра, Київ, 2002.

Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв., подготовил к печати Л. В. Черепнин, Москва–Ленинград, 1950.

Кучкин, В. А., *Договорные грамоты московских князей XIV века:* внешнеполитические договоры, Москва, 2003.

Летописец Переяславля-Суздальского, составленный в начале XIII века (между 1214 и 1219 годов), издан К. М. Оболенским, Москва, 1851.

Матузова В. И., Назарова, Е. Л., *Крестоносцы и Русь (конец XII в. – 1270 г.)*: тексты, перевод, комментарии, Москва, 2002.

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов, под ред. А. Н. Насонов, отв. ред. М. Н. Тихомиров, Москва–Ленинград, 1950.

Памятники литературы древней Руси: XIII век, сост. и общая ред. Л. А. Дмитриева, Д. С. Лихачева, Москва, 1981.

Полное собрание русских летописей, т. 1, Санкт Петербург, 1846; *idem*, т. 2, издание второе, Санкт Петербург, 1908; *idem*, т. 6, вып. 1, Москва, 2000; *idem*, т. 7, Санкт Петербург, 1856; *idem*, т.15, вып. 1, Петроград, 1922; *idem*, т. 15, Москва, 1965; *idem*, т. 18, Санкт Петербург, 1913.

Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв., сост. А. Л. Хорошкевич, т. 1, Москва, 1977; *idem*, т. 3, Москва, 1980.

Ревизия пущ и переходов звериных в бывшем Великом Княжестве Литовском […] *составленная Григорием Богдановичем Воловичем в 1559 г.* […], Вильна, 1867.

Русско-ливонские акты, собранные К. Е. Напьерским, Санкт Петербург, 1869.

Смоленские грамоты XIII–XIV веков, ред. Р. И. Аванесов, подготовили к печати Т. А. Сумникова и В. В. Лопатин, Москва, 1963.

Literatūra

Adamus, J., „O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń", *Kwartalnik historyczny*, R. 44, 1930, p. 313–332.

Ališauskas, V., *Sakymas ir rašymas: kultūros modelių tvermė ir kaita Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius, 2009.

Almonaitis, V., *Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais*, Kaunas, 1998.

Almonaitis, V., „Kaltinėnų kraštas XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje: istorinės geografijos bruožai", *Istorija*, t. 75, 2009, nr. 3, p. 3–24.

Arszyński, M., *Budownictwo warowne zakonu krzyżackiego w Prusach (1230–1454)*, Toruń, 1995.

Aścik, K., „O szyku bojowym Bałtów", *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. 16, 1970, p. 1–10.

Avižonis, K., *Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385*, Berlin, 1932.

Balzer, O., *Genealogia Piastów*, Kraków, 1895.

Banionis, E., „Žodžio ir papročio kultūros pėdsakai Gedimino laiškuose", in *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai* (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius, 1996, p. 22–40.

Baranauskas, T., „Vorutos pilis", *Mūsų praeitis*, t. 7, Vilnius, 2001, p. 43–70.

Barbero, A., *Charlemagne: Father of a Continent*, translated by A. Cameron, Berkeley and Los Angeles, 2004.

Bardach, J., *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVII w.*, Warszawa–Białystok, 1970.

Baronas, D., *Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija*, Vilnius, 2000.

Baronas, D., „Kęstučio pabėgimas iš Marienburgo", *Lietuvos istorijos studijos*, nr. 11, 2003, p. 23–33.

Baronas, D., „Aukštaitija kovų su Livonijos ordinu metu (XIII–XIV a.)", in *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*: konferencijos pranešimai, Panevėžys, 2004, p. 36–55.

Baronas, D., „Stačiatikiai kitatikių valdžioje. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės atvejis XIII–XV a.", *Lietuvos istorijos metraštis, 2004 metai*, nr. 1, Vilnius, 2005.

Baronas, D., „Byzantium and Lithuania: North and South look at each other", in *The Byzantino-Slav Contact Zone, from the Ninth to the Fiftenth Century*, Cracow, 2007a, p. 303–317.

Baronas, D., „Miškų lietuvių ir stepių totorių susidūrimas Mindaugo laikais", *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 30, 2007b, p. 27–42.

Baronas, D., „Karalius krikščionis Mindaugas popiežių akimis", in *Mindaugas karalius*, sud. V. Ališauskas, Vilnius, 2008a, p. 23–29.

Baronas, D., „Katalikiška ir stačiatikiška Lietuva XIII a.", in *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius, 2008b, p. 244–259.

Baronas, D., „Lietuvių ir vokiečių taikaus bendravimo bruožai XIV a. karo sūkuryje", *Lituanistica*, t. 56, 2010a, nr. 1/4, p. 2–18.

Baronas, D., *Vilniaus pranciškonų kankiniai ir jų kultas XIV–XX a.*, Vilnius, 2010b.

Baronas, D., „Žemaičių krikštas Jono Dlugošo „Kronikos" šviesoje", *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 3, 2011, p. 23–30.

Baronas, D., Mačiulis, D., *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda*, Vilnius, 2010.

Bartlett, R., *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*, London, 1993.

Bartnicki, M., *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264*, Lublin, 2005.

Batūra, R., „XIII a. Lietuvos sostinės klausimu", *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai* (Serija A), 1966, t. 1, p. 141–165.

Batūra, R., *Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą: nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų Vandenų*, Vilnius, 1975.

Batūra, R., „Šiaulių žemė karo su Ordinu metu: 1236 m. mūšio prie Šiaulių problemos", *Lietuvos istorijos metraštis, 1985 metai*, Vilnius, 1986, p. 5–20.

Batūra, R., *Lietuvos pergalė Šiaulių (Saulės) mūšyje 1236 m.*, Šiauliai, 2005.

Benninghoven, F., *Der Orden der Schwertbrüder*, Köln–Graz, 1965.

Beresnevičius, G., *Lietuvių religija ir mitologija: sisteminė studija*, Vilnius, 2008.

Białuński, G., „Surwiłłowie. Przykład kariery Litwinów w Prusach", *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 4, (2011 m. rengiamas).

Błaszczyk, G., „Małżeństwa dynastyczne polsko–litewskie od XIII do XV wieku", *Profesor Henryk Łowmiański: Życie i dzieło*, pod red. A. Kijasa i K. Pietkiewicza, Poznań, 1995, p. 98–115.

Błaszczyk, G., *Dzieje stosunków polsko–litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności*, t. 1, *Trudne początki*, Poznań, 1998.

Blaževičius, P., „Lošimo kauliukai Lietuvoje", *Istorija*, t. 52, 2002, p. 8–13.

Blaževičius, P., „Vaikų žaislai ir žaidimai XIII–XVII a. Lietuvoje (remiantis archeologijos duomenimis)", *Lietuvos archeologija*, t. 33, Vilnius, 2008, p. 71–102.

Blaževičius, P., „Seniausieji Lietuvos achmatai", *Lietuvos archeologija*, t. 34, Vilnius, 2009, p. 59–104.

Boldt, F., Der Deutsche Orden und Littauen 1370–1386, *Altpreußische Monatsschrift*, Bd. 10, 1873, p. 385–467, 513–548.

Bonnell, E., *Russisch-Liwländische Chronographie von der Mitte des neunten Jahrhunderts bis zum Jahre 1410*, St. Petersburg, 1862.

Boockmann, H., *Vokiečių ordinas: dvylika jo istorijos skyrių*, iš vok. k. vertė A. Nikžentaitis, Vilnius, 2003.

Bucevičiūtė, L., *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata*: daktaro disertacija, Kaunas, 2010.
Bumblauskas, A., „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos paveldo „dalybos" ir „Litva – Letuva" distinkcijos konceptas", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, Vilnius, 2008, p. 15–66.
Būga, K., *Rinktiniai raštai*, t. 3, sud. Z. Zinkevičius, Vilnius, 1965.
Bukantis, A., *Neįprasti gamtos reiškiniai Lietuvos žemėse XI–XX amžiuose*, Vilnius, 1998.
The Cambridge History of Russia, vol. 1, *From Early Rus' to 1689*, ed. M. Perrie, Cambridge, 2006.
The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier, ed. A. V. Murray, Farnham, 2009.
Canning, J., *A History of Medieval Political Thought, 300–1450*, London, New York, 1996.
Carpentier, J., Lebrun F., *Historia Europy*, tłumaczył T. Szafrański, Warszawa, 1994.
Chodynicki, K., „Próby zaprowadzenia chrześcijaństwa na Litwie przed r. 1386", *Przegląd Historyczny*, t. 18, 1914, p. 215–319.
Christianization and the Rise of Christian Monarchy: Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200, ed. N. Berend, Cambridge, 2007.
Conrad, K., „Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352–1360", *Zeitschrift für Ostforschung*, 1972, Jhrg. 21, Heft 1, p. 20–42.
Conze, W., *Ostmitteleuropa: von der Spätantike bis zum 18. Jahrhundert*, hg. von K. Zernack, München, 1992.
Czuczyński, A., „Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366", *Kwartalnik historyczny*, R. 4, 1890, p. 513–515.
Čapaitė, R., „Vėlyvųjų viduramžių epistolika – kasdienio gyvenimo atspindys (pagal Lietuvos didžiojo kunigaikščio Vytauto ir jo amžininkų korespondenciją)", *Vytautas Didysis ir jo epocha*: str. rinkinys, 2000–2010, Trakai, 2010, p. 48–73.
Čelkis, T., „Nuo teritorinio ruožo prie linijos: sienų sampratos pokyčiai Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XIV–XVI amžiuje", *Lietuvos istorijos studijos*, 2008, nr. 22, p. 58–73.
Čelkis, T., „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienų sutartys ir delimitacijos procedūra XIV–XVI amžiuje", *Lietuvos istorijos studijos*, 2010, nr. 25, p. 25–47.
Čerbulėnas, K., „Namas („numas") – pirminis lietuvių gyvenamojo pastato tipas", *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 1, Vilnius, 1958, p. 104–145.
Česnys, G., „Paleodemografija ir antropologija", *Lietuvos archeologija*, t. 6, *Obelių kapinynas*, Vilnius, 1988, p. 89–100.
Česnys, G., Balčiūnienė, I., *Senųjų Lietuvos gyventojų antropologija*, Vilnius, 1988.
Česnys, G., Jankauskas, R., „Viduramžių alytiškių antropologija", *Lietuvos archeologija*, t. 11, Vilnius, 1995, p. 26–33.
Dąbrowski, D., „Czy istniało dwóch synów Daniela Romanowicza o imieniu Mścisław? Przyczynek do genealogii Romanowiczów, książąt halicko-wołyńskich", *Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego*, nowej serii t. 4 (15), 1999, p. 177–187.
Dąbrowski, D., „Stosunki polityczne Lwa Daniłowicza z sąsiadami zachodnimi w latach 1264–1299/1300 r.", in *Галичина та Волинь у добу Середньовіччя*: до 800-річчя з народження Данила Галицького, ред. кол. Я. Ісаєвич etc., Львів, 2001, p. 42–69.
Dąbrowski, D., *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich*, Poznań–Wrocław, 2002.
Dąbrowski, D., „Czy Jan Długosz pisząc siódmą księgę „Annalium" korzystał z *Kroniki halicko-wołyńskiej* lub źródła jej pokrewnego?", *Ruthenica*, t. 3, ред. В. Ричка, О. Толочко, Київ, 2004, p. 150–185.
Dąbrowski, D., *Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków, 2008.
Dąbrowski, J., *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*, Wrocław [etc.], 1964.
Daugnora, L., Girininkas, A., Guobytė, R. ir kt., „Juodonys ir Jaros apyežeris: gamta ir gyventojai", *Lietuvos archeologija*, t. 26, Vilnius, 2004, p. 111–134.

Daugnora, L., Piličiauskienė, G., „XIV–XVII a. osteologinės medžiagos, 1988–1990 m. iškastos Vilniaus žemutinės pilies teritorijoje, analizė", *Lietuvos archeologija*, t. 28, Vilnius, 2005, p. 207–216.

Daugudis, V., „Aukštadvario piliakalnio įtvirtinimai ir pastatai", *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, (Serija A), 1962, t. 1, p. 43–69.

Daugudis, V., „Gyvenvietės ir pastatai", in *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje*, t. 1, Vilnius, 1978, p. 14–47.

Dubonis, A., „Du šimtai pskoviečių Saulės mūšyje (1236)", *Lituanistica*, 1990, nr. 1, p. 13–24.

Dubonis, A., „Lietuvos didžiojo kunigaikščio dvarų leičiai (XV–XVI a. pr.)", *Lituanistica*, nr. 1, 1992, p. 3–22.

Dubonis, A., „Daumantas: nuodėmė ir šventas gyvenimas", *Naujasis Židinys-Aidai*, 1994, nr. 5, p. 50–58.

Dubonis, A., *Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai*: iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities, Vilnius, 1998.

Dubonis, A., „Ties Lietuvos ir Maskvos tarpusavio santykių ištakomis", in *Tarp istorijos ir būtovės*: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui, Vilnius, 1999, p. 55–67.

Dubonis, A., „Giminė ir tarnyba Lietuvoje XVI a. pradžioje", in *Lietuva ir jos kaimynai: nuo normanų iki Napoleono*: prof. Broniaus Dundulio atminimui, Vilnius, 2001, p. 228–236.

Dubonis, A., „Pirmieji Lietuvos valdovai: giminiška meilė ir mirtina neapykanta", *Lituanistica*, 2003, nr. 2, p. 3–11.

Dubonis, A., „Lietuva po karaliaus Mindaugo mirties: kova dėl sosto 1264–1268 m.", in *Istorijos akiračiai*: skiriama prof. hab. dr. Antano Tylos 75-mečiui, Vilnius, 2004a, p. 65–76.

Dubonis, A., „Žiemgalių imigrantai Lietuvoje (XIII a. pabaiga)", in *Senosios Žiemgalos istorinis ir etnokultūrinis paveldas*, Vilnius, 2004b, p. 87–90.

Dubonis, A., „Meilė ir politika: Traidenis tekina dukrą", *Darbai ir dienos*, t. 44, Kaunas, 2005a, p. 27–40.

Dubonis, A., „Saldus lietuvių gyvenimas „svetimu pasu": baltarusių istoriografija apie baltarusiškas Lietuvos valstybės ištakas", *Naujasis Židinys-Aidai*, 2005b, nr. 11–12, p. 520–525.

Dubonis, A., „Voluinietiškos Lietuvos užsienio politikos krypties formavimasis (iki Mindaugo mirties 1263 m.)", *Lituanistica*, 2005c, nr. 4, p. 1–12.

Dubonis, A., „Kunigaikštis Švarnas ir stačiatikiškos Lietuvos popierinės iliuzijos", *Naujasis Židinys-Aidai*, 2006a, nr. 4/5, p. 193–200.

Dubonis, A., „Raseinių administracinė, politinė ir socialinė raida XIII–XVI a. 1 p.", *Žemaičių žemė*, 2006b, nr. 1, p. 17–20.

Dubonis, A., „Jotvingiai lietuvių antikryžiuotiškos orientacijos genezėje", in *Praeities pėdsakais*: skiriama prof. dr. Zigmanto Kiaupos 65-mečiui, Vilnius, 2007, p. 25–48.

Dubonis, A., „Kaimyninių kraštų įtakos Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu", in *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius, 2008, p. 74–96.

Dubonis, A., „Naugardas prieš Lietuvą: Saulės mūšio (1236 m.) epizodo liudijimas apie politinių santykių permainas tarp lietuvių ir jų šiaurės rytų kaimynų", *Lituanistica*, 2009a, nr. 1/2, p. 1–11.

Dubonis, A., recenzija kn. G. Vėlius, *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV a.*, Vilnius, 2005, *Lietuvos archeologija*, t. 35, Vilnius, 2009b, p. 259–264.

Dubonis, A., *Traidenis: monarcho valdžios atkūrimas Lietuvoje (1268–1282)*, Vilnius, 2009c.

Dubonis, A., „Kelios Lietuvos istorinės geografijos XIII–XIV a. problemos: tarp teorijos ir šaltinių tyrimų praktikos", *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 3, 2011, p. 11–22.

Duksa, Z., „Pinigai ir jų apyvarta", in *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje*, t. 2, Vilnius, 1981, p. 83–129.

Dzieje Mazowsza do 1526 roku: praca zbiorowa pod redakcją A. Gieysztora i H. Samsonowicza, Warszawa, 1994.

Ekdahl, S., „Vokiečių ordino karo žirgai Prūsijoje" in S. Ekdahl, *Žalgiris: šiandienos žvilgsnis*, Vilnius, 1999a, p. 42–64.
Ekdahl, S., *Žalgiris: šiandienos žvilgsnis*, Vilnius, 1999b.
Ekdahl, S., „Krikštijimas, apgyvendinimas, lietuvių reisai. Lietuvos krikštas kaip Vokiečių ordino dilema", in *Lietuvos krikščionėjimas Vidurio Europos kontekste = Die Christianisierung Litauens im mitteleuropäischen Kontext*, sud. V. Dolinskas, Vilnius, 2005, p. 174–188.
Engel, P., *The Realm of St. Stephen*: a history of medieval Hungary, 895–1526, London, New York, 2001.
Fletcher, R., *The Conversion of Europe: from Paganism to Christianity*, London, 1997.
Freibergs, G., „The *Descripciones Terrarum:* its date, sources, author and purpose", in *Christianity in East-Central Europe*, t. 2, ed. J. Kłoczowski, Lublin, 1999, p. 180–201.
Fried, J., *Das Mittelalter: Geschichte und Kultur*, München, 2009.
Gawlas, S., *O kształt zjednoczonego Królestwa: niemieckie władztwo terytorialne a geneza społeczno-ustrojowej odrębności Polski*, Warszawa, 1996.
Gawlas, S., „Polska Kazimierza Wielkiego a inne monarchie Europy Środkowej – możliwości i granice modernizacji władzy", in *Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. Europa Środkowa i Wschodnia na przełomie średniowiecza i czasów nowożytnych*, pod red. M. Dygo, S. Gawlasa i H. Grala, Warszawa, 1999, p. 5–34.
Gidžiūnas, V., *De Fratribus Minoribus in Lituania usque ad definitivam introductionem observantiae (1245–1517)*, Pars I, Romae, 1950.
Giedroyć, M., „The Arrival of Christianity in Lithuania: between Rome and Byzantium (1281–1341)", *Oxford Slavonic Papers*, n. ser., vol. 20, 1987, p. 1–33.
Giedroyć, M., „The Arrival of Christianity in Lithuania: Baptism and Survival (1341–1387)", *Oxford Slavonic Papers*, n. ser., vol. 22, 1989, p. 34–57.
Gidžiūnas, V., „Vienuolijos Lietuvoje XIII–XX amžiuje", *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 5, 1970, p. 261–299.
Gimbutienė, M., *Baltų mitologija. Senovės lietuvių deivės ir dievai*, Vilnius, 2002.
Gnegel-Waitschies, G., *Bischof Albert von Riga: ein Bremer Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1229)*, Hamburg, 1958.
Goldfrank, D. M., „The Lithuanian prince-monk Vojšelk: a study of competing legends", *Harvard ukrainian studies*, vol. 11, no. 1-2, 1987, p. 44–71.
Greimas, A. J., *Tautos atminties beieškant: apie dievus ir žmones*, Vilnius–Chicago, 1990.
Grundmann, H. „Das Schreiben Kaiser Karls IV. an die heidnischen Litauer-Fürsten 1358", *Folia Diplomatica*, t. 1, Brno 1971, p. 89–103.
Gudavičius, E., „1219 metų sutarties dalyviai ir jų vaidmuo suvienijant Lietuvą", *Istorija*, t. 22, 1982, p. 33–46.
Gudavičius, E., „Bandymas lokalizuoti XIII a. lietuvių kunigaikščių valdas", *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, (Serija A), 1984a, t. 3, p. 69–79.
Gudavičius, E., „Dėl lietuvių žemių konfederacijos susidarymo laiko", *Istorija*, t. 24, 1984b, p. 12–28.
Gudavičius, E., „Saulės mūšis ir Šiauliai", in *Šiaulių praeitis ir dabartis*, Vilnius, 1986, p. 24–37.
Gudavičius, E., „*Ryges Recht* ir *ius civile Rigensis civitatis* Gedimino aktuose", *Lietuvos istorijos metraštis, 1986 metai*, Vilnius 1987, p. 79–85.
Gudavičius, E., „Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys apie Šiaulių žemę", *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, (Serija A), 1988a, t. 2, p. 56–65.
Gudavičius, E., „Gedimino pilies (Žemaitijoje), Pagraudės srities ir Paragaudžio vietovės problematika (3. Pagraudės sritis ir Gedimino pilis Petro Dusburgiečio kronikos duomenimis)", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, (Serija A), t. 1, 1988b, t. 1, p. 60–69.
Gudavičius, E., „Saulės mūšio (1236 m.) vietos problematika", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, (Serija A), 1988c, t. 4, p. 64–72.

Gudavičius, E., „Alytaus žemė", in *Alytaus miesto ir apylinkių istorijos bruožai*, Vilnius, 1989a, p. 5–9.
Gudavičius, E., *Kryžiaus karai Pabaltijyje ir Lietuva XIII amžiuje*, Vilnius, 1989b.
Gudavičius, E., *Miestų atsiradimas Lietuvoje*, Vilnius, 1991.
Gudavičius, E., „Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai", *Karo archyvas*, t. 13, 1992, p. 43–118.
Gudavičius, E., *Mindaugas*, Vilnius, 1998.
Gudavičius, E., *Lietuvos istorija*, t. 1, *Nuo seniausių laikų iki 1569 metų*, Vilnius, 1999a.
Gudavičius, E., „Paskutinysis žiemgalių sukilimas", *Žiemgala*, nr. 2, 1999b, p. 31–43.
Gudavičius, E., *Lietuvos europėjimo keliais*: istorinės studijos, sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius, 2002.
Gudavičius, E., „Kernavės žemė ir valsčius iki 1564–1566 metų administracinės reformos", in *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius, 2005, p. 140–147.
Gudavičius, E., „Tautinės lietuvių savimonės lygis XIV a. pabaigoje", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, Vilnius, 2008, p. 118–127.
Gudmantas, K., „Miškų ir pelkių kraštas: keletas pastabų apie Lietuvos įvaizdį XIII–XVII a. raštijoje", *Inter-studia humanitatis*, nr. 7, *Pelkė lietuvių kultūroje*, sud. V. Butkus ir R. Stankuvienė, 2008, p. 94–112.
Halecki, O., „Przyczynki genealogiczne do dziejów układu krewskiego", *Miesięcznik heraldyczny*, R. 14, 1935, p. 97–111.
Hellmann, M., *Das Lettenland im Mittelalter*: Studien zur ostbaltischen Frühzeit und lettischen Stammesgeschichte, insbesondere Lettgallens, Münster, Köln, 1954.
Hooper, N., Bennett, M., *Cambridge illustrated atlas of Warfare: The Middle Ages 768–1487*, Cambridge, 1996.
Housley, N., *The Later Crusades, 1274–1580: from Lyons to Alcazar*, Oxford, 1992.
Ivinskis, Z., *Geschichte des Bauernstandes in Litauen: von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts*, Berlin, 1933a.
Ivinskis, Z., *Krikščioniškosios Vakarų Europos santykiai su pagoniškąja Lietuva*, Kaunas, 1933b.
Ivinskis, Z., „Saulės-Šiaulių kautynės 1236 m. ir jų reikšmė", *Karo archyvas*, t. 7, 1936, p. 5–51.
Ivinskis, Z., *Lietuvos istorija iki Vytauto Didžiojo mirties*, Roma, 1978 (2-asis leid., Vilnius, 1991).
Jablonskis, K., *Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje*, d. 1, *Tekstai*, Kaunas, 1941.
Jablonskis, K., *Istorija ir jos šaltiniai*, parengė V. Merkys, Vilnius, 1979.
Jackson, P., *The Mongols and the West*, 1221–1410, Harlow, New York, 2005.
Jakštas, J., „Vokiečių Ordinas ir Lietuva Vytenio ir Gedimino metu", *Senovė*, t. 1, 1935, p. 125–155; *idem*, t. 2, 1936, p. 5–59.
Jakštas, J., „Naujausi Gedimino dinastijos kilmės tyrinėjimai", *Lietuvos praeitis*, t. 1, sąs. 1, 1940, p. 29–56.
Jakštas, J., „Das Baltikum in der Kreuzzugsbewegung des 14. Jahrhunderts. Die Nachrichten Philipps de Mézières über die baltischen Gebiete", *Commentationes Balticae*, t. 6/7, 1959, p. 159–183.
Jakubowski, J., „Opis księstwa trockiego z r. 1387. Przyczynek do badań nad ustrojem Litwy przedchrześcijańskiej", *Przegląd Historyczny*, t. 5, (lipiec–sierpień) zeszyt. 1, Warszawa, 1907, p. 22–48.
Jankauskas, R., „Paleopatologiniai tyrimai", *Lietuvos archeologija*, t. 6, *Obelių kapinynas*, Vilnius, 1988, p. 103–108.
Jankauskas, R., „Vėlyvųjų viduramžių Alytaus antropoekologija (XIV–XVII a. senkapio duomenimis)", *Lietuvos archeologija*, t. 11, Vilnius, 1995, p. 34–46.
Jankauskas, R., „Kai kurie lietuvos praeities populiacijų biosocialinės diferenciacijos rodikliai", *Lietuvos archeologija*, t. 15, Vilnius, 1998, p. 447–472.

Jankauskas, R., „Lietuvos gyventojų antropologija nuo seniausių laikų iki XIII a.", *Istorija*, t. 49–50, 2001, p. 38–45.
Jasiński, K., „Polityka małżeńska Władysława Łokietka", in *Genealogia: rola związków rodzinnych i rodowych w życiu publicznym w Polsce średniowiecznej na tle porównawczym*, pod red. A. Radzimińskiego i J. Wroniszewskiego, Toruń, 1996, p. 9–28.
Jaworski, I., „Zagadnienie feudalizmu litewskiego i zachodniego", in *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie*, t. 1, Lwów, 1935, p. 220–227.
Jonynas, I., *Lietuvos didieji kunigaikščiai*, sud. V. Merkys, Vilnius, 1996.
Jordan, W. Ch., *The great famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century*, Princeton, 1996.
Jordan, W. Ch., „Europe" in the Middle Ages", in *The Idea of Europe: from Antiquity to the European Union*, ed. by A. Pagden, Washington, Cambridge, 2002, p. 72–90.
Jóźwiak, S., *Centralne i terytorialne organy władzy zakonu krzyżackiego w Prusach w latach 1228–1410: rozwój, przekształcenia, kompetencje*, Toruń, 2001.
Jurginis, J., *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius, 1962.
Jurkiewicz, J., „Osadnictwo polskie w Wielkim Księstwie Litewskim w świetle badań historycznych", *Acta Baltico-Slavica*, t. 22, 1994, p. 237–255.
Jurkiewicz, J., „Kwestia polskiego osadnictwa jenieckiego na Litwie w historiografii", in *Profesor H. Łowmiański: życie i dzieło*, Poznań, 1995, p. 155–164.
Kabailienė, M., *Gamtinės aplinkos raida Lietuvoje per 14 000 metų*, Vilnius, 2006.
Kamiński, A., *Jaćwież. Terytorium, Ludność, Stosunki gospodarcze i społeczne*, Łódź, 1953.
Karaliūnas, S., „Lietuvos vardo kilmė", *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 35, Vilnius, 1995, p. 55–91.
Karaliūnas, S., „Etnonimo *gudai* kilmė", *Darbai ir dienos*, t. 10, Kaunas, 1999, p. 7–54.
Karazija, P., *1930 m. Vilniaus lobis*: lobio aprašymas, iliustruotas 39 lentelėmis, Vilnius, 1932.
Karwasińska, J., „Złote bulle Karola IV w sprawie chrztu Litwy", in J. Karwasińska, *Źródła archiwalne*, Warszawa, 1998, p. 179–196.
Katalynas, K., *Vilniaus plėtra XIV–XVII a.*, Vilnius, 2006.
Kiaupa, Z., „Miestai", *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*: tyrinėjimai ir vaizdai, Vilnius, 2001, p. 351–364.
Knoll, P., *The Rise of the Polish Monarchy: Piast Poland in East-Central Europe, 1320–1370*, Chicago, London, 1972.
Knoll, P., „Poland as *Antemurale Christianitatis* in the Late Middle Ages", *The Catholic Historical Review*, vol. 60, no. 3, 1974, p. 381–401.
Korpela, J., „Kijevo Rusia – istoriografijos fikcija", in *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius, 2008, p. 127–159.
Krakowski, S., *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa, 1956.
Krikščionybės Lietuvoje istorija, sud. V. Ališauskas, Vilnius, 2006.
Krupa, K., „Książęta litewscy w Nowogrodzie Wielkim do 1430 roku", *Kwartalnik historyczny*, R. 100, 1993, p. 29–46.
Kuczyński, S. M., „Sinie Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.)", in S. M. Kuczyński, *Studia z Dziejów Europy Wschodniej X–XVII wieku*, Warszawa, 1965, p. 135–180.
Kučinskas, A., *Kęstutis: lietuvių tautos gynėjas*, Kaunas, 1938.
Kulikauskas, P., *Užnemunės piliakalniai I–XIII a.*, Vilnius, 1982.
Kuncevičius, A., *Lietuvos viduramžių archeologija*, Vilnius, 2005.
Kuncevičius, A., „Senųjų Trakų pilis", *Vytautas Didysis ir jo epocha*: str. rinkinys 2000–2010, Trakai, 2010, p. 7–20.
Kurila, L., „Rytinė lietuvių genties riba IX–XII a. (1. Archeologijos duomenys)", *Lietuvos archeologija*, t. 27, Vilnius, 2005a, p. 58–84.
Kurila, L., „Rytinė lietuvių genties riba XI–XIV a. (2. Rašytinių šaltinių duomenys)", *Lietuvos archeologija*, t. 28, Vilnius, 2005b, p. 121–130.

Kurila, L., „Geležies amžiaus Rytų Lietuvos gyventojų demografija", *Istorija*, t. 66, 2007, p. 3–11.
Kurtyka, J., *Odrodzone Królestwo: Monarchia Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego w świetle nowych badań*, Kraków, 2001.
Kuzavinis, K., „Lietuvos vardo kilmė", *Kalbotyra*, t. 10, 1964, p. 5–18.
Kvizikevičius, L., „Švininiai audeklų antspaudai", *Lietuvos archeologija*, t. 15, Vilnius, 1998, p. 433–446.
Labuda, G., „Aspekty polityczne i kościelne tzw. „zjazdu gnieźnieńskiego" w roku 1000", in *Ziemie Polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się Nowej Europy*, pod red. H. Samsonowicza, Kraków, 2000, p. 17–33.
Le Goff, J., *Viduramžių vaizduotė*, Vilnius, 2003.
Leonavičiūtė, I., „Kariaunos vaidmuo kuriantis Lietuvos valstybei", in *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.*, Vilnius, 1997, p. 475–486.
Liekis, Š., „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos refleksija XIX–XX a. pradžioje", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, Vilnius, 2008, p. 331–348.
Lietuvių karas su kryžiuočiais, red. J. Jurginis, Vilnius, 1964.
„Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštis", red. komisija: A. Jovaišas, A. Samulionis, I. Lukšaitė, E. Ulčinaitė, red. D. Linčiuvienė, ats. red. M. Vaicekauskas, in *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai* (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius, 1996, p. 312–326.
Lietuvos istorija, t. 2, *Geležies amžius*, ats. red. G. Zabiela, Vilnius, 2007.
Lietuvos istorija, t. 4, J. Kiaupienė, R. Petrauskas, *Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m.*, Vilnius, 2009.
Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste: str. rinkinys, sud. R. Petrauskas, Vilnius, 2008.
Łowmiański, H., *Studja nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1, Wilno, 1931; *idem*, t. 2, Wilno, 1932.
Łowmiański, H., *Uwagi w sprawie podłoza społecznego i gospodarczego unji Jagiellońskiej*, Wilno, 1934.
Łowmiański, H., „Zagadnienie feudalizmu w W. Księstwie Litewskim", in *Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu historyków polskich w Wilnie*, t. 1, Lwów, 1935, p. 209–219.
Łowmiański, H., „Z zagadnień spornych społeczeństwa litewskiego w wiekach średnich", *Przegląd historyczny*, t. 40, 1949 (1950), p. 96–127.
Łowmiański, H., *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań, 1983.
Luchtanas, A., „Tyrinėjimai Pajautos slėnyje Kernavėje", *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje*, Vilnius, 1990, p. 148–152.
Machovenko, J., *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės šaltiniai*: mokomoji priemonė, Vilnius, 2000.
Malinauskas, Z., Linčius, A. „Pelkių (limonitinė) geležies rūda Lietuvoje", *Lietuvos archeologija*, t. 18, skiriama Mykolo Michelberto 60-mečiui, Vilnius, 1999, p. 111–117.
Mažeika, R., „Nenorim, kad jie kovotų prieš mus mūsų pačių ginklais..." – popiežių bandymai reguliuoti prekybą su Pabaltijo pagonimis XIII a.", *Lituanistica*, 1990, nr. 4, p. 1–19.
Mažeika, R., „Prekyba ir taika mirties zonoje: prekybinės taikos sutartys tarp kryžiuočių ir lietuvių XIV a.", *Lietuvių katalikų mokslo akademijos suvažiavimo darbai*, t. 14, Vilnius, 1993, p. 105–118.
Mažeika, R., „Of cabbages and knights: trade and trade treaties with infidel on the northern frontier, 1200–1390", *Journal of Medieval History*, vol. 20, 1994, p. 63–76.
Meyendorff, J., *Byzantium and the Rise of Russia*: A Study of Byzantino-Russian Relations in the Fourteenth Century, Cambridge, 1981.
Merkys, V., *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius, 2006.
Mickūnaitė, G., *Vytautas Didysis. Valdovo įvaizdis*, Vilnius, 2008.
Misius, K., „Iš Lazūnų apylinkių praeities iki 1939 metų", *Mūsų praeitis*, t. 6, Vilnius, 1999, p. 43–83.

Morkūnaitė, R., „Įvadinės mintys apie Vilniaus miesto istorinį žemėvaizdį", *Miestų praeitis*, t. 2, Vilnius, 2010 (leidinys CD).
Muldoon, J., *Popes, Lawyers and Infidels: The Church and the Non-Christian World, 1250–1550*, Liverpool, 1979.
Murray, A. V., „The saracens of the Baltic: pagan and Christian Lithuanians in the perception of English and French Crusaders to late medieval Prussia", *Journal of Baltic Studies*, vol. 41, no. 4, 2010, p. 413–429.
Neitmann, K., *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230–1449*, Köln–Wien, 1986.
Nikodem, J., „Rola Skirgiełły na Litwie do 1394 roku", *Scripta minora*, t. 2, 1998, p. 83–129.
Nikodem, J., „Data urodzenia Jagiełły. Uwagi o starszeństwie synów Olgierda i Julianny", *Genealogia*: studia i materiały historyczne, t. 12, 2000, p. 23–49.
Nikodem, J., „Narymunt Giedyminowic i jego uposażenie", in *Scriptura custos memoriae*: prace historyczne, pod red. D. Zydorek, Poznań, 2001a, p. 609–622.
Nikodem, J., „Objęcie władzy na Litwie przez Jagiełłę w 1377 r.", *Przegląd historyczny*, t. 92, 2001b, p. 451–460.
Nikodem, J., „Synowie Giedymina. Próba ustalenia kolejności urodzeń", *Genealogia*: studia i materiały historyczne, t. 13, 2001c, p. 7–30.
Nikodem, J., „Uposażenie młodszych Olgierdowiców. Przyczynek do biografii Skirgiełły", *Białoruskie zeszyty historyczne*, t. 15, 2001d, p. 5–25.
Nikodem, J., „Jedynowładztwo czy diarchia? Przyczynek do dziejów ustroju Wielkiego Księstwa Litewskiego do końca XIV wieku", *Zapiski historyczne*, t. 68, 2003, p. 501–524.
Nikodem, J., „Zegnanie Jawnuty ze stolca wielkoksiążęcego w 1345 r.", *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, Warszawa, 2004, p. 359–374.
Nikžentaitis, A., „Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių sistemą XIII a. pabaigoje – XIV a. pradžioje", *Lietuvos TSR Mokslų Akademijos darbai*, (Serija A), t. 3, 1986, p. 51–62.
Nikžentaitis, A., *Gediminas*, Vilnius, 1989.
Nikžentaitis, A., „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės užsienio politikos veiksmų programa XIV a. – XV a. I pusėje ir jos įgyvendinimas", *Lituanistica*, nr. 3, 1990, p. 31–40.
Nikžentaitis, A., „XIII–XIV a. lietuvių kariuomenės bruožai (organizacija, taktika, papročiai)", *Karo archyvas*, t. 13, Vilnius, 1992, p. 3–33.
Nikžentaitis, A., *Nuo Daumanto iki Gedimino: ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai*, Klaipėda, 1996.
Nikžentaitis, A., Žemaitija XIII–XV a. pirmojoje pusėje, *Žemaitijos istorija*, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 1997, p. 53-102.
Nikžentaitis, A., „Kunigaikščiai XIII amžiaus Baltijos kraštų visuomenėse", *Lietuva ir jos kaimynai: nuo normanų iki Napoleono*, prof. Broniaus Dundulio atminimui, Vilnius, 2001, p. 67–81.
Norkus, Z., „Ar Lietuvos Didžioji Kunigaikštija buvo imperija", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, Vilnius, 2008, p. 205–261.
Norkus, Z., *Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu*, Vilnius, 2009.
Obolensky, D., *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500–1453*, London, 1971.
Ochmański, J., „Uwagi o litewskim państwie wczesnofeudalnym", *Roczniki historyczne*, t. 27, 1961, p. 143–160.
Ochmański, J., „Giedyminowicze – „prawnuki Skołomendowy", in *Ars historica*, Poznań, 1976, p. 255–258.
Ochmański, J., *Litewska granica etniczna na Wschodzie od epoki plemiennej do XVI wieku*, Poznań, 1981.
Ochmański, J., *Dawna Litwa*: studia historyczne, Olsztyn, 1986.
Ochmanskis, J., *Senoji Lietuva*, iš lenkų k. vertė R. Griškaitė ir O. Mickevičiūtė, Vilnius, 1996.

Pakarklis, P., „Vakarinių lietuvių teisynas iš 1340 m. [Prūsų teisynas]", in P. Pakarklis, *Kryžiuočių valstybės santvarkos bruožai*, Kaunas, 1948, p. 243–250.
Państwo Zakonu krzyżackiego w Prusach: władza i społeczeństwo, red. M. Biskup i R. Czaja, Warszawa, 2008.
Paravicini, W., *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters*, München, 1994.
Paravicini, W., *Die Preußenreisen des europäischen Adels*, Bd. 1–2, Sigmaringen, 1989–1994.
Paszkiewicz, H., „Litwa przed Mendogiem", in *Pamiętnik V Powszechnego zjazdu historyków polskich w Warszawie*, t. 1, Lwów, 1930a, p. 246–258.
Paszkiewicz, H., „Z zagadnień ustrojowych Litwy przedchrześcijańskiej. Kunigasi a problem ekspansji litewskiej na Rusi w w. XIII", *Kwartalnik historyczny*, R. 44, 1930b, p. 301–312.
Paszkiewicz, H., *Jagiellonowie a Moskwa*, t. 1, *Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku*, Warszawa, 1933.
Paszkiewicz, H., *Polityka ruska Kazimierza Wielkiego*, Kraków, 2002.
Pašuta, V., *Lietuvos valstybės susidarymas*, Vilnius, 1971.
Pečeliūnaitė-Bazienė, E., „Natūralūs dažikliai, nustatyti I–XII a. iškastinės tekstilės fragmentuose", *Lietuvos archeologija*, t. 30, Vilnius, 2007, p. 81–96.
Petrauskas, R., *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.*: sudėtis, struktūra, valdžia, Vilnius, 2003.
Petrauskas, R., „Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII amžiuje – XV amžiaus pradžioje", *Lietuvos istorijos studijos*, nr. 16, 2005, p. 19–30.
Petrauskas, R., „Tolima bičiulystė: asmeniniai Vokiečių ordino pareigūnų ir Lietuvos valdovų santykiai", in *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje savimonėje*, Šiauliai, 2007, p. 206–222.
Petrauskas, R., „Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu", in *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*, Vilnius, 2008a, p. 160–183.
Petrauskas, R., „Užmirštas karalius: Mindaugas LDK visuomenės savimonėje XIV a. pabaigoje – XVI a.", in *Mindaugas karalius*, Vilnius, 2008b, p. 51–63.
Petrauskas, R., „Vengrija–Lenkija–Lietuva: dinastinių unijų paieškos", in *Šventoji Jadvyga ir Lietuva*, Vilnius, 2010, p. 17–26.
Petrauskas, R., „Litauen und der Deutsche Orden: vom Feind zum Verbündeten", in *Tannenberg-Grunwald-Žalgiris: Krieg und Frieden im späten Mittelalter*, Wiesbaden, 2011 (spaudoje).
Piličiauskienė, G., „Galvijų bandos struktūros pokyčiai XIV–XVII a. (Vilniaus Žemutinės pilies teritorijos PV dalies duomenimis)", *Lietuvos archeologija*, t. 33, Vilnius, 2008, p. 123–136.
Pipes, R., *Russia under the Old Regime*, Harmondsworth, 1979 (repr.).
Powierski, J., „Rola Jaćwieży w walce ludów bałtyjskich z agresją krzyżacką", *Rocznik Białostocki*, t. 14, 1981, p. 87–113.
Powierski, J., „Stanowisko polityczne książąt polskich wobec ludów bałtyjskich i Zakonu Krzyżackiego w okresie nasilenia najazdów litewskich (1261–1263)", *Acta Baltico-Slavica*, t. 15, 1983, p. 303–326.
Powierski, J., „Polityczne tło małżeństwa Bolesława II Mazowieckiego z córką Trojdena Litewskiego Gaudemundą Zofią", in *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, Toruń, 1997, p. 63–82.
Pukienė, R., „Mediniai XIV a. kelio grindiniai Vilniaus Žemutinėje pilyje: dendrochronologinė analizė ir datavimas", in *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje: 2005–2006 m. tyrimai*, Vilnius, 2007, p. 182–194.
Rackevičius, G., „Arbaletų dirbtuvės Vilniuje (XIV a. II pusė – XV a. I pusė)", *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 1999, t. 18, p. 175–183.
Rackevičius, G., *Arbaletas ir lankas Lietuvoje XIII–XIV a.*, Vilnius, 2002.
Radoch, M., „Małżeństwo Henryka Siemowitowicza z Kiejstutówną", in *Studia z dziejów polityki dynastycznej od XIII do XVII wieku*, Olsztyn, 1993, p. 93–100.
Ragauskienė, R., *Karališkojo Birštono praeitis*: istorinė raida iki XIX a., Vilnius, 2004.

Ragauskienė, R., „Cave canem“: žmogus ir šuo Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI a.“, *Istorija*, t. 80, 2010, nr. 4, p. 21–49.
Regesta Lithuaniae, recensuit H. Paszkiewicz, t. 1, *Tempora usque ad annum 1315 complectens*, Varsoviae, 1930.
Rėklaitytė, I., „Sanitarinių įrenginių raida Lietuvoje (archeologiniais ir istoriniais duomenimis)“, *Istorija*, t. 57, 2003, p. 10–16.
Remecas, E., *Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga)*, Vilnius, 2003.
Remeika, J., „Der Handel auf der Memel von Anfang des XIV Jahrhunderts bis 1430“, *Tauta ir žodis*, kn. 5, Kaunas, 1928, p. 386–438.
Riley-Smith, J., *The Crusades: a short history*, London, 1987.
Rimka, A., *Lietuvos prekybos santykiai ligi unijos su lenkais* (Lietuvos universiteto teisių fakulteto darbai, t. 2, kn. 3), Kaunas, 1925.
Rimša, E., „Kas antspaudavo 1380 m. Dovydiškių sutartį?“, in *Istorijos akiračiai*: skiriama prof. hab. dr. Antano Tylos 75-mečiui, Vilnius, 2004, p. 77–90.
Rohdewald, S., *Vom Polocker Venedig. Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. bis 1914)*, Stuttgart, 2005.
Rowell, S. C., „Lithuania and the West 1337–41: A Question of sources“, *Journal of Baltic Studies*, vol. 20, no. 4, 1989, p. 303–326.
Rowell, S. C., „A pagan's word: Lithuanian diplomatic procedure 1200–1385“, *Journal of Medieval History*, vol. 18, issue 2, 1992a, p. 145–160.
Rowell, S. C., „Between Lithuania and Rus': Dovmont-Timofey of Pskov, his life and cult“, *Oxford Slavonic papers* (New Series), vol. 25, 1992b, p. 1–33.
Rowell, S. C., „Gediminaičių dinastinė politika Žemaitijoje 1350–1430 m.“, *Žemaičių praeitis*, t. 3, Vilnius, 1994a, p. 125–136.
Rowell, S. C., *Lithuania ascending: a pagan empire within east-central Europe 1295–1345*, Cambridge, 1994b.
Rowell, S. C., „Pious princesses or the daughters of belial: pagan Lithuanian dynastic diplomacy, 1279–1423“, *Medieval prosopography*, vol. 15, 1994c, spring, no. 1, p. 3–80.
Rowell, S. C., Unexpected Contacts: Lithuanians at Western Courts, c. 1316-c. 1400, *English Historical Review*, vol. 111, no. 442, Jun., 1996, p. 557–577.
Rowell S. C., „Winning the Living by remembering the Dead?“, in *Tarp istorijos ir būtovės*: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui, Vilnius, 1999, p. 87–121.
Rowell, S. C., *Iš viduramžių ūkų kylanti Lietuva: pagonių imperija Rytų ir Vidurio Europoje, 1295–1345*, Vilnius, 2001.
Rowell, S. C., Mažeika, R., „Zelatores maximi: Pope John XXII, Archbishop Frederick of Riga and the Baltic Mission 1305–1340“, *Archivum Historiae Pontificiae*, t. 21, 1993, p. 33–68.
Salatkienė, B. K., *Geležies metalurgija Lietuvoje*: archeologijos duomenys, Šiauliai, 2009.
Saviščevas, E., *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais*, Vilnius, 2010.
Schmidtchen, V., *Die Feuerwaffen des Deutschen Ritterordens bis zur Schlacht bei Tannenberg 1410. Bestände, Funktion und Kosten, dargestellt anhand der Wirtschaftsbücher des Ordens von 1374 bis 1410*, Lüneburg, 1977.
Sedlar, J. W., *East Central Europe in the Middle Ages 1000–1500* (*A History of East Central Europe*, vol. III), Seattle, London, 1994.
Selart, A., „Fürst Konstantin von Polock und die Geschichte Livlands im dritten Viertel des 13. Jahrhunderts“, *Forschungen zur Baltischen Geschichte*, t. 1, 2006, p. 29–44.
Semkowicz, W. A., *Tradycja o kniaziowskiem pochodzeniu Radziwiłłów w świetle krytyki historycznej*, Lwów, 1921.
Semkowicz, W. A., „Hanul, namiestnik wileński (1382–1387) i jego ród“, *Ateneum Wileńskie*, t. 7, zesz. 1–2, 1930, p. 1–20.
Simniškytė, A., „Sėlos kraštas VI/VII–XIII/XIV amžiais: teritorinė struktūra ir hierarchija“, *Lietuvos archeologija*, Vilnius, 2005, t. 27, p. 29–49.

Skurvydaitė, L., „Lietuvos valdovų insignijos XIII a. pabaigos – XV a. vidurio majestotiniuose antspauduose: ikonografiniai politinės programos ypatumai", *Lietuvos istorijos studijos*, nr. 14, 2005, p. 18–30.

Smolka, S., *Kiejstut i Jagiełło*, Kraków, 1888.

Stakauskas, J., *Lietuva ir Vakarų Europa XIII–me amžiuje*, Kaunas, 1934 (2-asis leid., Vilnius, 2004).

Steponavičienė, D., „Muzikinis gyvenimas Vilniaus žemutinėje pilyje", *Istorija*, t. 52, 2002, p. 24–38.

Steponavičienė, D., *Lietuvos valdovo dvaro prabanga XIII a. viduryje – XVI a. pradžioje*, Vilnius, 2007.

Striška, G., „Pilies kalno šiaurinės papėdės užstatymo raida pagal archeologinių tyrimų duomenis", in *Vilniaus Žemutinė pilis XIV a. – XIX a. pradžioje: 2005–2006 m. tyrimai*, Vilnius, 2007, p. 159–181.

Strzelczyk, J., *Bolesław Chrobry*, Poznań, 2002.

Supruniuk, A., *Mazowsze Siemowitów (1341–1442). Dzieje polityczne i struktury władzy*, Warszawa, 2010.

Sužiedėlis, S., „Kautynės ties Šiauliais 1236 m.", *Athenaeum*, t. 6, Kaunas, 1935, p. 13–53.

Svetikas, E., „Sagtys XIV–XVII a.: tipai ir paskirtis (pagal Vėlyvųjų viduramžių kapinynų medžiagą), *Lietuvos archeologija*, t. 15, Vilnius, 1998, p. 389–431.

Svetikas, E., „Livonijos įtaka Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės christianizacijai: kryželiai XIV a. II pusės – XV a. Lietuvos kapuose", *Lituanistica*, 2007, nr. 1, p. 51–65.

Świeżawski, A., *Mazowsze i Ruś Czerwona w średniowieczu*, Częstochowa, 1997.

Szweda, A., „Najazdy litewskie na ziemię dobrzyńską na przełomie XIII/XIV wieku", *Prace Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Częstochowie* (Zeszyty Historyczne), 1996, zesz. 3, p. 83–94.

Szweda, A., „Sprawa najazdu litewskiego na Mazowsze w 1300 roku", in *Europa Środkowa i Wschodnia w polityce Piastów*, Toruń, 1997, p. 83–88.

Szweda, A., „Problem biskupa litewskiego Wita", *Komunikaty mazursko-warmińskie*, 2002, no. 3, p. 328–342.

Szweda, A., „Polityka Siemowita I Mazowieckiego wobec Zakonu Krzyżackiego po 1254 roku", *Rocznik Grudziądzki*, t. 15, 2003, p. 21–37.

Šapoka, A., „Přemislo (Ottokaro) II žygiai į Prūsus", *Praeitis*, t. 3, Vilnius, 1992, p. 4–31 (1939–1940 sud. A. Janulaitis, Z. Ivinskis, K. Jablonskis; 1992 sud. J. Kiaupienė, Z. Kiaupa, B. Dundulis (red.).

Šenavičius, A., „Ikikrikščioniškos Lietuvos visuomenės teisės bruožai", *Istorija*, t. 52, 2002, p. 14–23.

Šešelgis, K., „Lietuvos teritorijos apgyvendinimas nuo mūsų eros pradžios iki XIII a.", *Urbanistika ir rajoninis planavimas*, t. 15, Vilnius, 1988, p. 3–59.

Šešelgis, K., *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai*: (nuo seniausių laikų iki 1918 m.), Vilnius, 1996.

Šiaučiūnaitė-Verbickienė, J., „Žydai", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, sud. V. Ališauskas ir kt., Vilnius, 2001, p. 796–809.

Tautavičius, A., „Iš XIV a. Vilniaus gyventojų buities", *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 1, Vilnius, 1958, p. 94–103.

Tautavičius, A., „Vilniaus žemutinės pilies mediniai pastatai XIII–XIV a.", *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 4, Vilnius, 1964, p. 171–187.

Tautavičius, A., „Lietuvių ir jotvingių genčių gyventų plotų ribų klausimu", *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, (Serija A), nr. 2, 1966, p. 161–180.

Tęgowski, J., „O następstwie tronu na Litwie po śmierci Olgierda", *Przegląd historyczny*, t. 84, 1993, p. 127–134.

Tęgowski, J., „Chronologia urodzeń dzieci Giedymina", *Genealogia*: studia i materiały historyczne, t. 5, 1995a, p. 145–148.

Tęgowski, J., „Małżeństwa Lubarta Giedyminowica. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku", *Genealogia*: studia i materiały historyczne, t. 6, 1995b, p. 17–26.

Tęgowski, J., „Czyim synem był książe grodzieński Patryk?", in *Venerabiles, nobiles et honesti*: prace ofiarowane profesorowi Januszowi Bieniakowi w 70. rocznicę urodzin i 45-lecie pracy naukowej, Toruń, 1997a, p. 59–67.

Tęgowski, J., „Małżeństwo Kaźka Bogusławica z Kenną Olgierdówną i jego rola w politycznych planach Kazimierza Wielkiego", in *Homines et societas: Czasy Piastów i Jagielonów*: studia ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu, Poznań, 1997b, p. 125–133.

Tęgowski, J., „Czy Kiejstut Giedyminowicz był dwukrotnie żonaty?", *Przegląd wschodni*, t. 5, 1998, p. 399–412.

Tęgowski, J., *Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*, Poznań–Wrocław, 1999.

Tęgowski, J., „Zagadnienie władzy w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie między unią krewską a zgonem Skirgiełły (1385–1394)", *Zapiski historyczne*, t. 66, 2001, p. 7–18.

Tęgowski, J., „Data urodzenia Jagiełły oraz data chrztu jego starszych braci (głos polemiczny)", *Genealogia*: studia i materiały historyczne, t. 15, 2003, p. 133–140.

Tęgowski, J., „Dokumenty Koriatowiczów władców Podola XIV wieku. Tendencje kulturowe Podola za Koriatowiczów", in *Tekst źródła: krytyka, interpretacja*, pod red. B. Trelińskiej, Warszawa, 2005, p. 227–237.

Tyla, A., „Alytaus magdeburginio miesto padėtis ir raida XVI–XVIII a. ir jų refleksija istoriniuose šaltiniuose", in *Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai*, t. 4, *Alytus*, Vilnius, 2006, p. 7–10.

1385 m. rugpjūčio 14 d. Krėvos aktas, sud. J. Kiaupienė, Vilnius, 2002.

Vaitkevičius, G., „Puodininkystės profesionalizacija XIV–XVII a. Vilniuje", *Miestų praeitis*, t. 1, Vilnius, 2004, p. 175–276.

Vaitkevičius, G., *Vilniaus įkūrimas*, Vilnius, 2010a.

Vaitkevičius, G., „Vilniaus tapsmas", *Miestų praeitis*, t. 2, Vilnius, 2010b (leidinys CD).

Vaitkevičius, V., „Akmenys su plokščiadugniais dubenimis Lietuvoje ir Latvijoje", *Lietuvos archeologija*, t. 18, Vilnius, 1999, p. 221–241.

Vaitkunskienė, L., Merkevičius, A., „Spalvotųjų metalų dirbiniai ir jų gamyba", in *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII a. amžiuje*, t. 1, Vilnius, 1978, p. 89–116.

Varakauskas, R., *Lietuvos ir Livonijos santykiai XIII–XVI a.*, Vilnius, 1982.

Wasilewski, T., „Daty urodzin Jagiełły i Witolda. Przyczynek do genealogii Giedyminowiczów", *Przegląd wschodni*, t. 1, 1991, p. 15–34.

Vasiliauskas, E., „XII–XIII a. žiemgalių laidojimai", *Lietuvos archeologija*, t. 21, skiriama Reginos Volkaitės-Kulikauskienės 85-mečiui, Vilnius, 2001, p. 335–354.

Vasiliauskas, E., „Žiemgalių žemės XII–XIII a.", *Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje*, Šiauliai, 2007, p. 34–64.

Weinfurter, S., *Das Reich im Mittelalter: kleine deutsche Geschichte von 500 bis 1500*, München, 2008.

Wenskus, R., *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen gentes*, Köln–Graz, 1961.

Wenskus, R., *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter*, Sigmaringen, 1986.

Verbruggen, J. F., *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages*: from the Eighth Century to 1340, 2nd ed., Woodbridge, 1997.

Verhulst, A., „Towns and Trade, 400–1500", in *An Historical Geography of Europe*, Oxford, 1998, p. 100–114.

Vėlius, G., *Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV a.*, Vilnius, 2005.

Vilkul, T., „Haličo Voluinės metraštis apie kunigaikščio Vaišelgos vienuolystę", *Naujasis Židinys-Aidai*, 2004, nr. 6, p. 263–267.
Vilniaus miesto istorija: nuo seniausių laikų iki Spalio revoliucijos, Vilnius, 1968.
Witkowski, R., „Aldona, żona Kazimierza Łokietkowica, królowa „jakiej nie było", in *Scriptura custos memoriae*: prace historyczne, pod red. D. Zydorek, Poznań, 2001, p. 593–607.
Vitkūnas, M., „Kernavės miestas XIII–XIV a.", in *Musninkai. Kernavė. Čiobiškis*, Vilnius, 2005, p. 132–193.
Vitkūnas, M., „Gyvulininkystė Pietryčių Lietuvoje XIII–XIV a.", *Gyvulininkystė*, 2006a, nr. 47, p. 3–21.
Vitkūnas, M., *Kasdienis gyvenimas Pietryčių Lietuvoje XIII–XIV a. (archeologijos šaltinių duomenimis)*: daktaro disertacija, Vilnius, 2006b (rankraštis saugomas VUB RS F76-4663).
Vitkūnas, M., „Žvejyba Pietryčių Lietuvos vandenyse XIII–XIV a.", *Istorija*, t. 63, 2006c, nr. 4, p. 4–13.
Vitkūnas, M., „Medžioklė XIII–XIV a. (tyrinėjimų Pietryčių Lietuvoje duomenimis)", *Istorija*, t. 76, 2009, nr. 4, p. 3–17.
Vitkūnas, M., „Sanitarija ir higiena Kernavėje XIII–XIV a.", in *Florilegium Lithuanum: in honorem eximii professoris atque academici Lithuani domini Eugenii Jovaiša anniversarii sexagesimi causa dicatum*, Vilnius, 2010, p. 115–126.
Vlasto, A. P., *The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs*, Cambridge, 1970.
Włodarski, B., *Polska i Czechy w drugiej połowie XIII i początkach XIV wieku (1250–1306)*, Lwów, 1931.
Włodarski, B., *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa, 1966.
Wojtkowiak, Z., „Pole" jako jednostka osadniczo – terytorialna na Litwie w XVI w. (na przykładzie powiatu wiłkomirskiego)", *Historia*, t. 11, 1971, p. 157–173.
Wojtkowiak, Z., *Litwa Zawilejska w XV i pierwszej połowie XVI w.*, Poznań, 1980.
Wojtkowiak, Z., *Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI: podziały Litwy Północnej w późnym średniowieczu*, Poznań, 2005.
Wolff, J., *Ród Gedimina. Dodatki i poprawki do dzieł Hr. K. Stadnickiego „Synowie Gedymina", „Olgierd i Kiejstut" i „Bracia Władysława Jagiełły"*, Kraków, 1886.
Wolff, J., *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa, 1895.
Volkaitė-Kulikauskienė, R., *Lietuviai IX–XII amžiais*, Vilnius, 1970.
Volkaitė-Kulikauskienė, R., *Lietuvio kario žirgas*, Vilnius, 1971.
Volkaitė-Kulikauskienė, R., *Punios piliakalnis*, Vilnius, 1974.
Volkaitė-Kulikauskienė, R., „Žemdirbystė, gyvulininkystė ir medžioklė", in *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje*, t. 1, Vilnius, 1978, p. 48–74.
Volkaitė-Kulikauskienė, R., *Senovės lietuvių drabužiai ir jų papuošalai: (I–XVI a.)*, Vilnius, 1997.
Volkaitė-Kulikauskienė, R., *Lietuva valstybės priešaušriu*, Vilnius, 2001.
Volkaitė-Kulikauskienė, R., Jurginis, J., Vanagas, A., ir kt. *Lietuvių etnogenezė*, Vilnius, 1987.
Wood, I., *The Merovingian Kingdoms, 470–751*, London, New York, 1994.
Zabiela, G., „Nalšia Lietuvos valstybės kūrimosi išvakarėse", in *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius, 1992, p. 12–24.
Zabiela, G., „Kur stovėjo Vorutos pilis", *Lietuvos istorijos metraštis, 1991 metai*, Vilnius, 1993, p. 5–22.
Zabiela, G., *Lietuvos medinės pilys*, Vilnius, 1995.
Zabiela, G., „Laidosena pagoniškoje Lietuvoje", *Lietuvos archeologija*, t. 15, Vilnius, 1998, p. 351–379.
Zabiela, G., „Upytės žemė II tūkstantmečio pirmojoje pusėje", in *Iš Panevėžio praeities: Upytės žemei 750 metų*: konferencijos pranešimai, Panevėžys, 2004, p. 22–35.

Zabiela, G., Baranauskas, T., Deltuvos žemė, *Lietuvos istorijos metraštis, 1995 metai*, Vilnius, 1996, p. 5–14.
Zajączkowski, S., „Studya nad dziejami Żmudzi wieku XIII", *Archiwum towarzystwa naukowego we Lwowie*, dz. 2, t. 3, 1925, zesz. 2.
Zajączkowski, S., „Przymierze polsko-litewskie 1325 r.", *Kwartalnik Historyczny*, R. 40, 1926, zesz. 4, p. 567–617.
Zinkevičius, Z., *Lietuvių kalbos istorija*, t. 2, *Iki pirmųjų raštų*, Vilnius, 1987.
Zinkevičius, Z., *Krikščionybės ištakos Lietuvoje: Rytų krikščionybė vardyno duomenimis*, Vilnius, 2005.
Zujienė, G., *Insignijos ir ceremonialas Lietuvos viešajame gyvenime (XIII–XVIII a.)*, Vilnius, 2008.
Žemaitijos istorija: Žemaitijos priešistorė, Žemaitija XIII–XV a. pirmojoje pusėje, Žemaitija XV–XVIII amžiuje, Žemaitija XIX amžiuje, sud. A. Nikžentaitis, Vilnius, 1997.
Žilėnas, V., „Lietuvių liaudies tradicinių gyvenamųjų namų susiformavimas", *Iš lietuvių kultūros istorijos*, t. 1, Vilnius, 1958, p. 146–156.
Žulkus, V., „Tarpgentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje", in *Vakarų baltų archeologija ir istorija*, Klaipėda, 1989, p. 107–114.
Žulkus, V., „Kuršių kaimai XI–XV a.", *Lietuvos archeologija*, t. 18, Vilnius, 1999, p. 135–151.
Žulkus, V., *Kuršiai Baltijos jūros erdvėje*, Vilnius, 2004.
Žulkus, V., Daugnora, V., „What did the Order's brothers eat in the Klaipėda castle? (The historical and zooarchaeological data)", *Archaeologia Baltica*, t. 12, Klaipėda, 2009, p. 74–87.

Алексеев, Л. В., *Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии в IX–XIII вв.)*, Москва, 1966.
Алексеев, Л. В., *Смоленская земля в IX–XIII вв: очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии*, Москва, 1980.
Археалогія Беларусі, т. 3, *Сярэднявековы перыяд (IX–XIII стст.)*, аўтары: Я. Г. Звяруга, Т. М. Каробушкіна, П. Ф. Лысенка, Г. В. Штыхаў, Мінск, 2000.
Атлас гісторыі Беларусі ад старажытнасці да нашых дзён, аўтар тэкста Л. Н. Языковіч, Мінск, 2004.
Баранаускас, Т., „Новогрудок в XIII в.: история и миф", in *Castrum, urbis et bellum*, Баранавічы, 2002, p. 29–44.
Бектинеев, Ш. И., „Пражский грош в денежном обращении Великого Княжества Литовского (в.)", in *Древности Литвы и Белоруссии*, Вильнюс, 1988, p. 130–134.
Бектинеев, Ш. И., „Полоцко-Витебская денежно-весовая система XIII–XIV вв.", *Lietuvos archeologija*, t. 18, Vilnius, 1999, p. 153–163.
Бектинеев, Ш. И., „Смоленские грамоты и денежное обращение на территории современной Беларуси в XII–XIV вв.", in *Памяць стагоддзяў на карце Айчыны*, Мінск, 2007, p. 340–377.
Борисов, П. С., *Политика Московских князей: конец XII – первая половина XIV века*, Москва, 1999.
Варонін, В. А., „Падзеі 1307 года ў Полацку: спроба крытычнага разбору", in *Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі*: матэрыялы V міжнароднай навуковай канферэнцыі, Полацк, 2009, p. 30–40.
Вилкул, Т., „Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.)", *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 2, 2010, p. 11–32.
Воронин, В., „Княжение Ольгерда в Витебске", in *Україна і Велике Князівство Литовське в 14–18 ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у Загальноєвропейському вимірі*: тези доповідей, 22–24 вересня 2011, Кам'янець-Подільский, Київ, 2011, p. 15–17.
Вырский, Д., „Великое Княжество Литовское как исторический опыт: случай Украины", *Ab imperio*, 2004, [№] 4, p. 529–538.

Вялікі гістарычны атлас Беларусі, т. 1, Мінск, 2009.
Гісторыя Беларусі, т. 2, *Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага*, аўтары: Ю. Бохан, Г. Галенчанка і інш., Мінск, 2008.
Горский, А. А., *Москва и Орда*, Москва, 2000.
Гудавичюс, Э., „По поводу так называемой „диархии" в Великом Княжестве Литовском", in *Feodalisms Baltijas regiona*, Riga, 1985, p. 35–45.
Гуревич, Ф. Д., *Древний Новогрудок. Посад-окольный город*, Ленинград, 1981.
Гуревич, Ф. Д., *Древние города Белорусского Понеманья*, Минск, 1982.
Данилевич, В. Е., *Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия*, Киев, 1896.
Дорошенко, В. В., „Сельское хозяйство феодальной Лифляндии (Видземе) в XIII–XVI веках", *Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР*, сб. 3, Москва, 1959, p. 41–88.
Доўнар-Запольскі, М. В., *Дзяржаўная гаспадарка Вялікага Княства Літоўскага пры Ягелонах*, падрыхтавали да друку А. І. Груша, Р. А. Аляхновіч, Мінск, 2009.
Дубонис, А., „К вопросу о влиянии соседей на литовское общество в период становления Литовского государства", *Ruthenica*, t. 6, Київ, 2007, p. 259–274.
Краўцэвіч, А. К., *Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага*, Мінск, 1998.
Кучкин, В. А., „О древнейших Смоленских грамотах", *История СССР*, 1966, № 3, p. 103–114.
Кучкин, В. А., „Борьба Александра Невского против Тевтонского ордена", in *Восточная Европа в исторической ретроспективе*, к 80-летию В. Т. Пашуто, Москва, 1999, p. 130–137.
Любавский, М. К., *Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания Первого литовского статута*, Москва, 1892.
Любавскій, М. К., *Очеркъ исторіи Литовско-Русскаго государства до Люблинской уніи включительно*, Изданіе 2-ое, Москва, 1915.
Мянжынскі, В., Дзярновіч, А., „Шляхта і яе зямельныя ўладанні ў Ашмянскім (Ошменским) павеце ў першай палове 16 ст. (паводле кнігаў № 12–31 Метрыкі ВКЛ)", in *Metriciana: даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага*, т. 1, Мінск, 2001, p. 46–108.
Назарова, Е. Л., „Ливонские Правды" как исторический источник", *Древнейшие государства на территории СССР, 1979 год*, Москва, 1980, p. 5–218.
Назарова, Е. Л., *История лейманов в Ливонии: местное землевладение в Латвии и Эстонии XIII–XVIII вв.*, Москва, 1990.
Насевіч, В., „Тэрыторыя, адміністрацыйны падзел", in *Вялікае Княства Літоўскае*, т. 1, рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гл. рэд.) і інш., Мінск, 2005, p. 34–39.
Непокупный, А. П., „Лингвогеографические связи литовских и белорусских форм названий г. Дятлово и его окрестностей", *Балто-славянские исследования*, Москва, 1974, p. 144–154.
Новосельцев, А. П., Пашуто, В. Т., Черепнин, Л. В., *Пути развития феодализма: (Закавказье, Средняя Азия, Русь, Прибалтика)*, Москва, 1972.
Охотникова, В. И., *Повесть о Довмонте*: исследования и тексты, Ленинград, 1985.
Павулан, В. В., „Хозяйственное и политическое значение Даугавского торгового пути в XIII–XVII вв.", in *Экономические связи Прибалтики с Россией*, Рига, 1968, p. 75–94.
Пашуто, В. Т., *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, [Москва], 1950.
Пашуто, В. Т., *Образование Литовского государства*, Москва, 1959.
Поташенко, Г., „Формирование национальной идентичности литовцев: политическая традиция Великого княжества Литовского, имперский патриотизм и русский «Другой»", in *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos tradicija ir paveldo „dalybos"*, Vilnius, 2008, p. 377–392.

Пришляк, В., „Середньовічні шляхи Галицько-Волыньских земель в епоху Романовичів", in *Галичина та Волинь у добу Середньовіччя*, до 800-річчя з дня народження Данила Галицького, Львів, 2001, p. 221–228.

Русина, О., *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*, Київ, 1998.

Рыбина, Е. А., *Новгород и Ганза*, Москва, 2009.

Сагановіч, Г., „Полацк і нямецкая калонія на Дзвіне (паводле хронікі Генрыха)", *Беларускі гістарычны агляд*, т. 5, сшытак 1, Менск, 1998, p. 3–26.

Сагановіч, Г., „Інфлянцкія немцы ў Полацку ў сярэдзіне XIII і пачатку XIV ст.", *Беларускі гістарычны агляд*, т. 7, Менск, 2000, p. 97–105.

Старостина, И. П., „Судебник Казимира 1468 г.", *Древнейшие государства на территории СССР, 1988–1989 годы*, Москва, 1991, p. 170–344.

Степанова, Ю. В., „Древнерусский костюм по письменным и археологическим источникам X–XV в.", *Древняя Русь: вопросы медиевистики*, № 4, 2010, p. 84–92.

Сэларт, А., „Полацкі князь Канстанцін і гісторыя Інфлянтаў у трэцяй чвэрці XIII ст.", *Беларускі гістарычны агляд*, т. 11, Менск, 2004, p. 3–25.

Темчин, С. Ю., „О возможном восточном происхождении мифа о Совии, изложенного в Иудейском хронографе 1262 года", in *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai* (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 24), Vilnius, 2010, p. 19–30.

Тихомиров, М. Н., *Древнерусские города*, 2-е изд., доп. и перераб., Москва, 1956.

Толочко, А., „Происхождение хронологии Ипатьевского списка Галицко-Волынской летописи", *Palaeoslavica*, vol. 13, no. 1, 2005, p. 81–108.

Турилов, А. А., „Жалованная грамота Любарта Гедеминовича Луцкой кафедре и ситуация на Волыни после гибели Галицко-Волынских Рюриковичей", in *Восточная Европа в древности и средневековье*, ч. 2, 2005, p. 166–168.

Урбанавичене, С., „Одежда жемайтов в XV–XVI вв. (по данным археологии)", in *Древности Литвы и Белоруссии*, Вильнюс, 1988, p. 156–167.

Филюшкин, А., „Вглядываясь в осколки разбитого зеркала: российский дискурс Великого Княжества Литовского", *Ab imperio*, 2004, [№] 4, p. 561–601.

Флоря, Б. Н., *Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье*, Москва, 2007.

Хорошкевич, Ф. Л., *Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV веках*, Москва, 1963.

Хоруженко, О., „Первая Литовщина" в летописной статье 1368 г.", *Istorijos šaltinių tyrimai*, t. 2, 2010, p. 33–41.

Шаскольский, И. П., *Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв.*, Ленинград, 1978.

Щапов, Я. Н., *Государство и церковь Древней Руси X–XII вв.*, Москва, 1989.

Asmenvardžių rodyklė

Absalonas, arkivyskupas 158
Adalbertas Vaitiekus, šventasis 118, 205, 220, 286, 395
Adolfas, pranciškonas 286
Agripina Algirdaitė 344, 356
Aigustė Anastasija Gediminaitė 339, 344, 347, 444, 460–461
Alberikas 193
Albertas III 512
Albertas iš Milano 90
Albertas Lokys 165
Albertas Sverberis, arkivyskupas 197, 413, 415, 559
Albertas, vyskupas 169–173, 176–182, 187, 402
Aldona Ona Gediminaitė 114, 206, 339, 342–343, 346, 490, 492
Aleksandra Algirdaitė 357
Aleksandras Gerasis 358
Aleksandras III, popiežius 165, 191, 200
Aleksandras IV, popiežius 42, 232, 334, 416, 418, 560
Aleksandras Karijotaitis 252, 338, 348–350, 352, 354, 495–496
Aleksandras Michailovičius 239, 338, 344, 356, 467, 356
Aleksandras Narimantaitis 338, 343
Aleksandras Neviškis 198, 234–235, 421, 445
Aleksandras V, antipopiežius 289, 528, 564
Aleksandras Vasiljevičius 236–237
Aleksandras, Lietuvos didysis kunigaikštis 29
Aleksandras, Tverės kunigaikščio Ivano sūnus 345
Aleksijas I Komnenas, imperatorius 162
Aleksijas, metropolitas 239–240, 463–464, 468, 470–471, 476, 552
Algimantas 40, 313, 341
Algirdaičiai, dinastija 336, 338, 340, 347, 354–357, 472, 534, 537–538, 540, dar žr. Agripina, Aleksandra, Andriejus, Dmitrijus, Elena, Eufrosinija, Jadvyga, Jogaila Vladislovas, Kaributas Dmitrijus, Karigaila Kazimieras, Kena Joana, Kotryna, Lengvenis Simonas, Marija, Minigaila, Skirgaila Jonas, Švitrigaila Boleslovas, Teodora, Teodoras, Vygantas Aleksandras, Vladimiras
Algirdas 56–57, 80, 86, 90, 97, 101, 109–111, 145–146, 148–150, 155, 213, 220, 239, 254, 271, 288, 292–293, 297–298, 315–316, 319–320, 325, 332, 336, 338, 340, 343–347, 351–354, 356, 359, 369, 371, 377, 385, 397, 443–444, 458, 460, 463–477, 493–494, 496–497, 509–510, 512, 514, 519, 523, 525, 528–529, 531–534, 537, 542, 547–548, 552, 554, 563–564
Algminas (Almenas) 306, 417
Ališauskas, Vytautas 118
Almonaitis, Vytenis 53, 61
Alšėniškiai 313, 341, 360, dar žr. Jonas Algimantaitis
Anastasija Kaributaitė 345
Anastasija Karijotaitė 338, 344, 349
Anastasija, Kaributo Dmitrijaus žmona 345, 347, 357
Andriejus Aleksandrovičius 234–235
Andriejus Algirdaitis 336, 355–356, 466, 468, 472, 477, 510, 515, 534, 536, 540
Andriejus Dievamylis 225–226
Andriejus II 190, 218
Andriejus III 219
Andriejus Ivanovičius 345
Andriejus Mstislavičius 339, 344
Andriejus Odincevičius 358
Andriejus Štirietis 39, 317, 411, 413, 415, 499, 559
Andriejus, Haličo-Voluinės kunigaikštis 456–457
Andriejus, Jaroslavo sūnus 234
Andriejus, Vitebsko *magni satrapae* sūnus 254
Andriejus, vyskupas 238
Andronikas II, imperatorius 437, 462, 562
Anskaras (Oskaras), šventasis 166–167

Antanas, šventasis 109, 525–527, 563
Antonovičius, Vladimiras, žr. Антонович, Владимир
Anzelmas, vyskupas 210
Anžu, dinastija 219, 220, 252, 350, 442, 507
Arngrimas 314
Arnoldas Geležinė Ranka 428
Arnulfas 215
Arpadai, dinastija 216, 219–220, 541
Arszyński, Marian 386
Astikai 307
Atanasijas I, patriarchas 238, 462
Atila 214, 217, 219
Augustinas, šventasis 161

Babenbergai, dinastija 209
Balčiūnienė, Irena 60, 77, 80, 82, 101, 107
Balduinas, arkivyskupas 201
Baliński, Michał 15
Baltramiejus Anglas 22, 26, 34
Baltramiejus Pizietis 288
Baltramiejus, vyskupas 438, 440
Bardach, Juliusz 15, 544
Baronas, Darius 97, 109, 111, 230–231, 288–289, 293, 298, 504, 510, 512, 518, 525, 527, 530
Bartlett, Robert 197
Bartnicki, Mariusz 209
Barza 427
Batijus (Batu) 139, 227, 229, 234, 266, 558
Batūra, Romas 83, 228, 474
Beinaroviči 84
Bela (Albinas) III 218
Bela (Albinas) IV 209, 219
Benediktas iš Makros 48, 53–54
Benninghoven, Friedrich 180
Berdibekas 474
Beresnevičius, Gintaras 515, 517, 519
Berkė 231
Bernardas Klervietis, šventasis 158, 181, 184
Bernardas, abatas 438, 440
Bertoldas, pranciškonas 288, 320, 439
Bertoldas, vyskupas 165, 168, 170
Białuński, Grzegorz 514
Bijeikis 434
Bikšys 249, 251, 305, 407, 557
Bilenis 512
Birgeris 168
Birutė 339, 347, 358
Bivainis 512
Błaszczyk, Grzegorz 293, 341, 343, 483, 486, 496, 541
Blaževičius, Povilas 114, 116
Boguslovas V 344
Boleslovas I Narsusis, Lenkijos karalius 205, 220, 395
Boleslovas I, Čekijos valdovas 207
Boleslovas I, Mazovijos kunigaikštis 480
Boleslovas II Drąsusis 205
Boleslovas II, Mazovijos kunigaikštis 152, 206, 341, 343, 428, 430–434, 457, 483–485, 488–489
Boleslovas III 343, 346
Boleslovas Jurgis II 339, 343, 347, 457–458, 462, 492
Boleslovas Pamaldusis 481–483
Boleslovas V Drovusis 219, 424, 479–480, 482
Boleslovas, Jonušo I sūnus 345
Bonifacas VIII, popiežius 201
Boockmann, Hartmut 185, 502, 504
Borisas Karijotaitis 252, 338, 348, 350, 352, 544
Borisas Konstantinovičius 344, 356
Božívojus 207
Braun, Georg 172, 326
Briačislavas 445
Brunonas Bonifacas Kverfurtietis, šventasis 286, 395
Brunonas, Livonijos ordino magistras 435
Brunonas, vyskupas 212
Bulionys (Buliai, Bulevičiai) 37, 40–41, 43, 302, 306, 407, 410
Burhardas iš Hornhauzeno 417
Burundajus 39, 95, 231–232, 420, 451, 481, 560
Buškys *(Busko)* 311–312, 359–360
Butautas Henrikas Kęstutaitis 246, 358, 360, 503, 507, 513
Butautas Ruškaitis 407, 557
Butigeidis 336–337, 352, 431–432, 453, 488, 561
Butvydas (Pukuveras, Putavyras) 49, 325, 336–338, 352, 431–434, 453, 488, 561

Canning, Joseph 200
Carpentier, Jean 160
Celestinas III, popiežius 165, 167
Cezaris 199
Chodynicki, Kazimierz 528
Christiansen, Eric 163
Conze, Werner 208, 221

Čapaitė, Rūta 104–106, 111
Čartoriskiai 366
Čartoriskienė, Julijona 85
Česnys, Gintautas 60, 77, 79–80, 82, 101, 107
Češkus 125
Četvertinskiai 57
Čingischanas (Temudžinas) 227–228, 237, 558
Čupurna 514

Danielius 171
Danilas Aleksandrovičius 233, 235, 236
Danilas Romanovičius 187, 198, 218–219, 229, 231, 234, 341, 343, 380, 407–411, 413–414, 416, 418, 420, 422, 424, 446, 449–451, 479–482, 557, 559–560
Danutė Elzbieta Gediminaitė 338, 343, 346, 490
Danutė Ona Kęstutaitė 342, 345, 358, 512, 542
Daugirutis *(Daugeruthe, Dangeruthe)* 138, 177, 247, 303–304, 402–403, 519, 557
Daugnora, Linas 21, 105
Daujotas 304, 407, 557
Daumantas Timotiejus 43–44, 224, 247, 282, 305–306, 343, 419, 421–423, 445–446, 459, 560
Daumantas, Lietuvos didysis kunigaikštis 431, 485, 561
Daumantienė 421
Dausprungaičiai 43, 408–410
Dausprungaitė 409, 422, 450
Dausprungas 304, 334, 407–408, 410, 423, 557
Dąbrowski, Dariusz 410, 450
Deveikytė, Eglė 12
Dirsūnas 252, 310, 312, 315, 359
Dytrichas Altenburgietis 204, 386
Dlugošas, Jonas 23, 75, 97, 105–106, 114, 117–118, 255, 282, 425, 494, 518
Dmitrijus Aleksandrovičius 234, 343
Dmitrijus Algirdaitis 296, 336, 356, 477, 540
Dmitrijus Dedko 492
Dmitrijus Ivanovičus Donietis 237, 239, 357, 464, 468–472, 532, 543
Dmitrijus Karijotaitis 338, 344
Dmitrijus Michailovičius 236, 338, 343, 346, 460
Dmitrijus Romanovičius 472
Dolinskas, Vydas 12
Donatas 193
Dovydas, Gardino pilininkas 99, 252, 308, 310–312, 315, 345, 460, 562
Dovydas, Gorodoko kunigaikštis 357
Dragas 338
Draika 434
Druckiai 57
Dubonis, Artūras 83–85, 88–89, 259, 264, 366, 397, 399, 406, 425, 450, 452, 480, 483, 486
Dučius 306, 410
Dungelis 512
Džanibekas 228, 237, 359, 444, 466, 563
Džučis 227, 228

Eberhardas iš Monheimo 288, 441
Eberhardas, vyskupas 440
Eigintas 248, 312, 359, 512
Eikšys 359
Eilartas 382, 385
Ekdahl, Sven 55, 78, 126
Elena Algirdaitė 345, 357, 469
Elena Gediminaitė 339, 344
Elena Kaributaitė 345
Elena, Patriko Narimantaičio žmona 338
Elzbieta Bonifacija 345
Elzbieta iš Pilicos (Granovska) 357
Elzbieta, Karolio Roberto I Anžu žmona 220–221
Elzbieta, Kazimiero III Didžiojo dukra 343
Elzbieta, Vengrijos karalienė 544– 545
Engel, Pál 221
Erdvilas (Gerdvilas) 41, 43, 306, 407, 409, 557
Erikas 45
Ernekė 294
Eskilis, arkivyskupas 158, 165
Eufemija Gediminaitė 339, 343, 347, 458
Eufrosinija Algirdaitė 344, 356
Eugenijus IV, popiežius 163
Eustatijas Konstantinovičius 314
Eustatijas, šventasis 109, 525–527, 563

Fedorčukas 469
Fieskis *(Fieschi)*, Sinibaldas žr. Inocentas IV
Filotėjas Kokinas, patriarchas 464, 470–471
Fiodoras Sviatoslavičius 461
Fletcher, Richard 222
Folkvinas 183, 405–406, 558
Fotijas, metropolitas 526
Freibergs, Gunar 286

Fried, Johannes 213
Frydrichas I Barbarosa, imperatorius 200, 201
Frydrichas II, imperatorius 31, 185, 188–189, 197, 200, 202–203, 208–209, 331, 558
Frydrichas iš Meiseno 292, 511
Frydrichas iš Pernšteino, arkivyskupas 435, 438–439, 441, 447, 524, 562
Frydrichas Kovingasis 209
Fulkonas, vyskupas 165

Galas Anonimas 273
Gaudimantė Sofija 152, 206, 335, 341, 343, 428, 457, 484–485
Gawlas, Sławomir 307, 541
Gediminaičiai, dinastija 15–16, 41, 45–46, 56–57, 66, 70, 96–97, 102, 108, 113, 132–133, 146, 220, 248, 265–267, 296, 300–301, 307, 311–313, 318, 324, 327, 330–331, 335–336, 340–341, 346–349, 351–355, 359, 361, 365–366, 368, 373, 376, 389, 391, 431, 434, 488, 496, 511, 533, 543, 548–549, 554–556
Gediminas 15, 17, 25, 46, 48–49, 54, 56–58, 89–90, 96, 127, 133–134, 143, 146–152, 156, 203, 206, 213, 252–253, 258, 262, 265, 267, 270–271, 282–284, 287–288, 290–292, 294, 297, 299, 307, 309, 312, 315–316, 318–322, 325, 329, 330–331, 335–338, 341–348, 352–354, 359, 362, 365–366, 368–369, 372, 374, 377, 390, 433–444, 447, 453, 456–458, 460–463, 466–467, 472–474, 476–477, 479, 489–492, 495, 500–501, 503, 506–508, 510, 522–525, 528, 531, 543, 546–548, 554, 562–563
Gedivydas (Edivydas) Dausprungaitis 229, 247, 408–410, 413, 450, 559
Gedmintas, Jonas 65
Gedvilas 407
Gelazijus I, popiežius 200
Gerhardas 524
Gerontijas 238
Geza 216
Gibutis 310
Giedraičiai 341
Gigaila 434
Gijomas iš Mašo *(Guillaume de Machaut)* 503
Gimbutienė, Marija 515, 517
Gineika 306, 410
Girdavas 310
Girdenis 43–44, 142, 238, 282, 305–306, 423, 445, 560
Girdutis 360
Girstutis Mindaugaitis 410, 421
Giunteris iš Hohenšteino 512–513, 536–537
Glinskis, Mykolas 29
Gnegel-Waitschies, Gisela 171
Goštautai 359
Goštautas 125, 310, 359, 507
Greimas, Algirdas Julius 515–517
Grigalius IX, popiežius 144, 188–189, 193, 405, 558
Grigalius VII, popiežius 200
Grigalius X, popiežius 212
Grigalius XI, popiežius 529
Grinka 350
Gudavičius, Edvardas 8, 37, 41, 86, 193, 195, 210, 250, 255, 257–259, 262, 280–281, 304–306, 313, 365, 372, 379, 410, 416, 422, 426, 479, 501, 545
Gujugas 230

Habsburgai, dinastija 212, 543
Halecki, Oskar 15, 354, 533
Haltas iš Hobenbacho 432
Hanulas 147, 265, 292, 537, 539, 544
Hartmanas iš Elsterbergo 383
Hartmundas iš Grumbacho 482
Hartvigas II, arkivyskupas 166, 169, 170–171
Heidenreichas, vyskupas 413, 415, 559
Helmikas iš Miunsterio 260
Helmoldas iš Bosau 175
Henekinas 288
Heningas Šindekopfas 272, 385, 507, 509
Henrikas Botelis 417
Henrikas I Barzdotasis 188
Henrikas II 387
Henrikas iš Hohenlohės 31, 202, 558
Henrikas iš Plockau 503
Henrikas iš Segusijo 196
Henrikas iš Šėningeno 272
Henrikas IV, imperatorius 199–201
Henrikas Juodasis 183
Henrikas Latvis 87, 98–99, 110, 118, 152, 166, 173, 175–176, 178, 192–193, 228, 247, 251, 304, 376, 384, 400, 519
Henrikas Liūtas 165
Henrikas Mazovietis 358

Henrikas, Bavarijos hercogas 504–505, 562
Henrikas, pranciškonas 288, 320
Henrikas, Žaganio kunigaikštis 346
Hermanas iš Balko 188, 190
Hermanas iš Zalcos 189–190, 195
Hermanas Vartbergietis 40, 45, 98–99, 110, 118, 248, 254, 272, 292, 305, 312, 360, 388, 511, 533
Hiacintas, šventasis 286
Hinkmaras iš Reimso 319
Honorijus III, popiežius 144, 557

Inocentas III, popiežius 165, 170–171, 192, 438
Inocentas IV, popiežius 144, 150, 194–198, 209, 231–232, 305, 413–414, 416, 480, 558–559
Inocentas VI, popiežius 495
Ivanas Aleksandrovičius 149, 344, 461, 472–473
Ivanas Ivanovičius, Maskvos kunigaikštis 338, 344
Ivanas Kalita 236–237, 239, 344, 460–461, 467
Ivanas, Novosilio kunigaikštis 344, 356
Ivanas, Tverės didysis kunigaikštis 345, 358
Ivinskis, Zenonas 18, 54, 193
Izaijas, patriarchas 463
Iziaslavas, Polocko kunigaikštis 142, 446
Iziaslavas, Vitebsko kunigaikštis 446
Izmaelis, vyskupas 238

Jablonskis, Konstantinas 18, 258, 332
Jackson, Peter 230, 231
Jadutis 360
Jadvyga Algirdaitė 357
Jadvyga, Lenkijos karalienė, šventoji 206, 345, 357, 497, 533, 542–545, 564
Jadvyga, Vyganto Aleksandro žmona 357
Jagurčinas 428, 452
Jakštas, Juozas 18, 336
Jankauskas, Rimantas 77, 79–82, 103, 105
Jaroslavas, Aleksandro Neviškio brolis 234
Jaroslavas, Vsevolodo Didžiojo Lizdo sūnus 198, 229, 234
Jaunė 338
Jaunutis Jonas Gediminaitis 337–338, 347, 354–355, 360, 397, 443–444, 465–466, 494, 496, 563
Jeronimas Prahiškis 521
Jogaila Vladislovas 15, 47–48, 51–52, 57, 59, 77, 86, 97, 102, 105, 107, 110, 112–114, 120, 124, 140, 152, 156, 206, 213, 222, 253–255, 257, 259, 265, 282, 289, 292, 294, 309, 312, 320, 322, 327, 332, 336, 341, 345, 347, 351–352, 354–355, 357, 360–362, 368–369, 372–373, 471–473, 475, 511, 514–515, 518, 521, 524, 528–529, 532–540, 542–545, 549, 556, 564
Jogailaičiai 15
Jokūbas, auksakalys 265
Jokūbas, vyskupas 447
Jonas Algimantaitis 312, 341, 360, 361, 536, 544
Jonas Čarnkovietis 360, 542, 551
Jonas II 357
Jonas III 357
Jonas iš Blua 503
Jonas iš Landsbergo 292, 511
Jonas iš Lėrtės 260
Jonas iš Pjan del Karpinės 195, 229–230, 550
Jonas Kaributaitis 345
Jonas Liuksemburgas 201, 209–210, 213, 491, 502–505, 507, 547, 562–563
Jonas Očka, arkivyskupas 202
Jonas Vintertūrietis 457
Jonas *Vlowerc* 511
Jonas XIII Glikys, patriarchas 437, 463, 562
Jonas XXII, popiežius 201, 203, 315, 319, 437, 440, 457, 490, 506, 524
Jonas, arkivyskupas 89
Jonas, šventasis 109, 525–527, 563
Jonušas I 345, 358, 542
Jonušas, Jonušo I sūnus 345
Jordan, William Ch. 159
Judeikis 305, 407, 557
Julijona Alšėniškė 358
Julijona, Algirdo žmona 90, 338, 344, 346, 354, 356, 467, 532, 534, 543
Jurginis, Juozas 66–67, 120–122, 247, 255, 274, 369
Jurgis Jaunutaitis 338
Jurgis Karijotaitis 338, 348–350, 352, 494–496
Jurgis Kasusna 360
Jurgis Narimantaitis 338, 343, 476, 494–497
Jurijus I Lvovičius 425, 431, 458, 462
Jurijus II 234
Jurijus Ilgarankis 225–226, 232, 233

Jurijus, Maskvos kunigaikštis 235–236, 338, 343
Jurkiewicz, Jan 293

Kalojanas 316
Kantalgis 512
Karaliūnas, Simas 396, 548
Karazija, Povilas 372
Kaributaičiai 340, dar žr. Anastasija, Elena, Jonas, Marija, Teodoras, Žygimantas
Kaributas Dmitrijus Algirdaitis 345, 347, 351, 353, 355, 357, 472, 537, 540, 544
Karigaila Kazimieras Algirdaitis 357, 540
Karijotaičiai 220, 253, 348, 350–353, 465, 472, 477, dar žr. Aleksandras, Anastasija, Borisas, Dmitrijus, Jurgis, Konstantinas, Teodoras, Vasilijus
Karijotas Mykolas Gediminaitis 267, 296, 338, 348, 443, 495
Karolingai, dinastija 200, 319
Karolis Didysis 199, 201, 214
Karolis IV, imperatorius 152, 155, 201–202, 204, 208, 213, 220, 320, 371, 473, 476, 495, 502, 505, 507–508, 512, 528, 530, 554, 563
Karolis Robertas I Anžu 219, 221, 351
Katalynas, Kęstutis 292
Kaupas 250
Kautžadas Tutminaitis 314
Kazimieras I, Kujavijos ir Lenčycos kunigaikštis 479–483, 487
Kazimieras I, Varšuvos kunigaikštis 494
Kazimieras II 433, 488
Kazimieras III Didysis 99, 114, 206, 339–340, 342–343, 346, 349–350, 352, 465, 476, 490, 492–496, 528, 530, 541–542, 563
Kazimieras, Lietuvos didysis kunigaikštis 552
Kazka (Kazimieras IV) 344, 356, 541
Kena Joana Algirdaitė 344, 356, 542
Kęsgailos 307, 311, 359
Kęstutaičiai, dinastija 339–340, 347, 355, 358, dar žr. Butautas Henrikas, Danutė Ona, Miklausė Marija, Ringailė Ona, Tautvilas Konradas, Vaidotas Jonas, Vytautas Aleksandras, Žygimantas
Kęstutis 15, 51, 86, 99, 111, 113, 145, 149–150, 152, 213, 252, 271–272, 292–293, 312, 316, 319–320, 327, 332, 335, 339, 345–347, 352–353, 358–360, 369, 371, 373, 386–387, 443–444, 465–466, 468, 471, 493–496, 503, 507, 509–514, 519, 521, 528–531, 533–540, 542–543, 554, 563–564
Kielisiński, Kajetan 340, 350, 353
Kintenis 407, 557
Kintibutas Ruškaitis 407, 557
Kiprijonas, metropolitas 464
Kirilas, šventasis 220, 530
Klemensas III, popiežius 166
Klemensas IV, popiežius 198, 211–212, 317, 352, 560
Klemensas V, popiežius 89
Klemensas VI, popiežius 201, 387, 493, 507
Kojalovičius, Michailas, žr. Коялович, Михаил
Kolomanas, Haličo valdovas 218
Kolomanas, Vengrijos valdovas 217
Končaka 236
Konradas Ciolneris iš Rotenšteino 514, 532, 540, 564
Konradas I, arkivyskupas 210
Konradas I, Mazovijos kunigaikštis 186–190, 219, 449, 479–480, 558
Konradas II 293, 431, 483–485, 488
Konradas iš Foichtvangeno 185
Konradas iš Jungingeno 505
Konradas iš Mejendorfo 171
Konradas, Jonušo I sūnus 345
Konradas, kunigas 287
Konradinas 209
Konstantinas Berankis, Polocko kunigaikštis 446
Konstantinas Didysis, imperatorius 199
Konstantinas Jurjevičius 469
Konstantinas Karijotaitis 338, 348, 350, 352
Konstantinas Vasiljevičius 344
Konstantinas, Polocko kunigaikštis 446
Konstantinas, Rostovo kunigaikštis 339, 344
Konstantinas, Semiono Išdidžiojo sūnus 344
Konstantinas, Vitebsko kunigaikštis 140, 459
Korencas 229
Korevič 84
Kotryna Algirdaitė 357
Krakowski, Stefan 230, 573
Krancas *(Krantz)*, Albertas 360
Kraszewski, Józef Ignacy 15

Kraus, Johann Ulrich 51, 151, 211, 500
Kristijonas, Lietuvos vyskupas 367, 415–416, 419, 559
Kristijonas, Prūsijos vyskupas 165, 186–189, 276
Kuczyński, Stefan M. 474
Kulikauskas, Pranas 51
Kuncevičius, Albinas 11, 133
Kunigunda 343
Kunonas iš Lybenšteino 505
Kuprelis, Pranas 65
Kurila, Laurynas 30, 79, 83–84
Kvalas *(Хвалъ)* 303, 314, 418

Labuda, Gerard 205
Laonikas Chalkokondilis 552–553
Lebrun, François 160
Lengvenis 247, 250, 305, 313, 372, 409–410, 521,
Lengvenis Simonas Algirdaitis 340, 355, 357, 540, 544
Leonas IX, popiežius 199
Leonas VI, imperatorius 215
Leonavičiūtė, Inga 12, 313
Lesė 320
Lešekas Baltasis 218, 449
Lešekas Juodasis 482, 485–486
Levas 108, 364, 423, 425, 427–428, 451–452, 456–457, 481, 485
Liesis 427
Linčius, Augustinas 32
Liubartaičiai 340, dar žr. Lozorius, Ona, Simonas, Teodoras
Liubartas Dmitrijus Gediminaitis 56, 152, 339, 344, 347, 349, 351–352, 443, 456, 458, 462, 467, 492, 493–497, 529, 538
Liubavskis, Matvejus, žr. Любавский, Матвей
Liubka 339
Liudolfas Kionigas 444
Liudvikas I Didysis 219, 220, 252, 345, 350–352, 354, 385, 465, 493–497, 505, 507, 521, 528–530, 534, 542, 563
Liudvikas I, Brandenburgo markgrafas 204, 490, 495
Liudvikas iš Lybencelio 47, 111, 433, 511, 520
Liudvikas IV Bavaras, imperatorius 42, 48, 54, 201, 203–204, 438, 490, 504–507, 554, 562
Liumontoviči 84
Lygeikis 249, 251, 305, 407, 557

Łowmiański, Henryk 15, 40, 64, 76–77, 83, 121, 246, 279, 285, 304, 313, 321, 328, 332, 334, 363, 379
Lozorius Liubartaitis 339, 344
Luchtanas, Aleksiejus 11, 75, 263
Lukomskiai 57

Mačiulis, Dangiras 504
Maksimas, metropolitas 238, 462
Malala, Jonas 517
Maldis 320
Malinauskas, Zigmas 32
Mamajus 237, 472–475
Mamšėjus 428, 452
Manfredas 203
Manstas 246, 377, 501, 508
Manšteinai 246
Mantminas 512
Manvydas Gediminaitis 57, 335, 339, 443, 507
Manvydas, didikas 335, 514
Margarita, Flandrijos markgrafienė 210
Margarita, Pšemyslo II Otakaro žmona 209
Margiris 504
Marija Algirdaitė 357, 361
Marija Gediminaitė 338, 343, 346, 460
Marija Kaributaitė 345
Marija, Algirdo žmona 254, 338, 343, 347, 354, 356, 458
Marija, Andriejaus ir Levo sesuo 457
Marija, Daumanto Timotiejaus žmona 343
Marija, Julijonos Algirdienės sesuo 467
Marija, Lengvenio Simono žmona 357, 532
Marija, Liudviko I Didžiojo duktė 542
Martynas iš Ahdo 297, 525
Martynas iš Golino 268
Mažeika, Rasa 145
Mažonas 501
Mažvydas, Martynas 274
Meinhardas, vyskupas 166–168, 170, 174, 180
Meinhardas, Vokiečių ordino Prūsijos žemės magistras 432
Meyendorff, John 464
Mengu Timūras 234, 428, 452
Merkevičius, Algimantas 12
Merkys, Vytautas 86
Metodijus, šventasis 207, 220, 530
Michailas Aleksandrovičius 464, 468–471
Michailas Konstantinovičius 459
Michailas Rostislavičius 143

Michailas, Černigovo kunigaikštis 234, 449
Michailas, Tverės ir Vladimiro kunigaikštis 235–236, 238
Michailas, Vitebsko kungaikštis 278
Mickūnaitė, Giedrė 299
Mieška I 205, 395
Mikalojus iš Melzako 527
Mikalojus Narimantaitis 338
Mikalojus Stebukladaris, šventasis 134, 147
Mikalojus, dominikonas 288, 320
Mikalojus, Prūsijos pranciškonų kustodas 440
Mikalojus, vyskupas 411, 559
Miklausė Marija Kęstutaitė 345, 358
Milgerynas 305, 410
Mindaugas, Lietuvos karalius 15–16, 22, 38–44, 46, 49–50, 52, 58, 68, 77, 80, 83–85, 87, 107, 118, 139, 141–142, 150, 196–198, 211, 219, 229–232, 247, 249–251, 253, 260–261, 277, 280, 282–284, 286–287, 290, 296, 299–300, 302–307, 309, 313–319, 323–325, 328–330, 332, 334–336, 341–343, 353, 359, 362, 367, 370, 372, 374, 376, 385, 390, 399, 401, 407–411, 413–432, 435, 437, 445–446, 449–451, 479–483, 486–488, 499, 510, 518, 523–524, 529, 534, 545–546, 553–554, 557–560
Minigaila Algirdaitis 357
Mirča I Senasis 358
Misius, Kazys 84
Mizgolovič 84
Mykolas Jaunutaitis 338, 354
Morta 118, 247, 410, 415, 421
Mostvilovič 84
Motiejus Trakiškis, vyskupas 292
Mstislavas Davydovičius 139, 558
Mstislavas II Danilovičius 410, 423, 432, 453, 561
Mstislavas Sviatoslavičius 344
Muldoon, James 197
Murray, Alan V. 551

Nameisis 89, 429, 430, 486, 561
Narbutt, Teodor 15
Narimantaičiai 340, dar žr. Aleksandras, Jurgis, Mikalojus, Simonas, Patrikas
Narimantas Glebas Gediminaitis 56, 146, 148, 338, 343, 355, 443–444, 460, 466, 507
Nasevičius, Viačeslavas, žr. Насевіч, Вячаслаў
Nemickienė, Rėda 12
Nemira 350
Nikeforas Gregoras 464, 551–552
Nikodem, Jarosław 352, 354, 533
Nikžentaitis, Alvydas 11, 292, 306, 379, 388, 501, 528
Nilas, patriarchas 476
Nodamas 294
Nogajus 235, 428, 452, 485
Noliubas 250
Norkus, Zenonas 18, 55–57, 91, 448

Obolensky, Dimitri 464
Ochmański, Jerzy 15, 26, 85–88, 319, 330, 332, 336
Oktavianas Augustas 199
Olegas Ivanovičius 344–345, 347, 356
Olga 339, 344
Ona Celietė 357
Ona Liubartaitė 339, 344
Ona, Dmitrijaus Algirdaičio žmona 356
Ona, Dmitrijaus Karijotaičio žmona 338, 344
Ona, Gedimino vaikaitė 343, 346
Ona, Haličo ir Voluinės kunigaikščio Romano žmona 218, 407
Ona, Švitrigailos Boleslovo žmona 357
Ona, Vytauto žmona 344, 358
Osvaldas iš Volkenšteino 502
Otonas I Didysis, imperatorius 199, 201, 215
Otonas III, imperatorius 205

Paraskeva, šventoji 134
Paravicini, Werner 17, 78, 278, 501–502
Parbus 305, 413, 559
Paszkiewicz, Henryk 410, 461, 467
Pašuta, Vladimiras, žr. Пашуто, Владимир
Patirgas (Patrikas), kunigaikštis 359, 511
Patrikas Narimantaitis 338, 343
Pekstė 310, 512
Pelka, arkivyskupas 415
Pelužis 110, 111, 117, 268, 271
Perejaslava 484
Petras Dusburgietis 42, 47, 54, 78, 80, 83, 85, 90, 96, 98–99, 101–102, 104, 110–112, 114, 195, 250, 252, 255, 268–269, 275, 279, 287, 308, 311, 319, 321–322, 352, 378, 383–384, 432, 436, 487, 489, 511, 518–520, 550

Petras Filargis iš Kandijos, žr. Aleksandras V
Petras II 316
Petras Malborkietis 505
Petras Suchenvirtas 512
Petras, metropolitas, šventasis 238–239, 463
Petrauskas, Rimvydas 66, 245, 272, 275, 285, 300, 310, 511–512, 541
Piastai, dinastija 18, 205–206, 340, 346, 442, 457, 479–480, 489–490, 541–543
Pijus II, popiežius 521
Pikolominis, Enėjas Silvijus, žr. Pijus II
Piličiauskienė, Giedrė 105, 121, 125–126
Pilypas iš Mezjero *(Philippe de Mézières)* 292, 553
Pilypas IV Gražusis 201
Pilypas, Vokietijos karalius 171
Pipes, Richard 226
Pipinas Jaunesnysis 316
Plikienė 249, 407, 557
Poponas iš Osternos 210
Povilas 294
Pranciškus Molianietis 145, 435, 447, 562
Pšemyslai (Pšemyslidai), dinastija 207, 213, 530, 541
Pšemyslas I Otakaras 208
Pšemyslas II Otakaras 42, 208–213, 317, 425–426, 429, 502, 559–560
Pšemyslovas 339
Pukeikis 305, 407, 557

Rackevičius, Gintautas 134, 384–386
Radikis 320
Radvilos 307, 335
Rameikis *(Rameyze)* 261
Rankenis 512
Rėklaitytė, Ieva 81
Remecas, Eduardas 154, 156
Rimgaudas 334
Rimša, Edmundas 12
Rimšič 84
Ringailė Ona Kęstutaitė 358
Riurikaičiai, dinastija 223, 233, 295, 475
Rogvolodas 278
Romanas Danilovičius 231, 416, 419–420, 446, 451, 481, 559
Romanas I, Moldavijos vaivada 338, 344, 349
Romanas, Haličo ir Voluinės kunigaikštis 218
Romanas, metropolitas 463, 552
Romanovičiai, dinastija 302, 423–425, 427, 446, 448–449, 451, 453
Romanovienė, žr. Ona, Romano žmona
Romeikovič 84
Rostekas 294
Rostislavas Michailovičius 449–450
Rowell, Stephen C. 17, 56, 133–134, 143, 145–146, 148, 290, 292, 331, 338, 341–343, 353, 356, 358, 368, 372–373, 443, 456, 463, 508, 519
Rudolfas IV Habsburgas 212
Ruklys Mindaugaitis 410, 421
Rupeikis Mindaugaitis 410, 421
Rusina, Olena, žr. Русина, Олена
Rusinas 251, 312
Ruškaičiai (Ruškai) 40, 43, 249, 302, 305, 314, 407
Ruškus 37
Rutgeris Raicas 502

Saksai, dinastija 199
Saladinas 184
Salatkienė, Birutė 32–33
Salomėja 218
Saviščevas, Eugenijus 77, 501
Schmidtchen, Volker 385
Seimantas 360
Semionas Dmitrijevičius Krapiva 468
Semionas Ivanovičius Išdidusis 339, 344, 347, 460–461, 466–467
Sidrys, Raimundas 12, 263
Siemomyslas Kazimieraitis 484
Siemovitas I, Mazovijos kunigaikštis 343, 415, 479–483, 485
Siemovitas II 343, 490
Siemovitas III 345, 494, 528, 542, 564
Siemovitas IV 357, 544
Siemovitas, Dobrynės kunigaikštis 293, 488–489
Simeonas, bulgarų chanas 215
Simeonas, vyskupas 431
Simonas I, vyskupas 508
Simonas Jaunutaitis 338
Simonas Liubartaitis 339, 344
Simonas Narimantaitis 338, 343
Sinderamas 286
Sirputis 25, 429, 451, 487, 561
Sirvydas Ruškaitis 43, 249
Skalmantas 336
Skirgaila Jonas Algirdaitis 52, 59, 108, 309, 312, 332, 356, 360–361, 373, 510–511, 532, 534, 536–540, 544–545, 564

Skomantas 50, 83, 85, 88, 111, 336, 430, 486–487, 511, 561
Sofija Alšėniškė 357
Sofija Vytautaitė 345
Spytignevas 207
Sprudeikis 407
Stakauskas, Juozapas 18, 193, 196
Stakis 304
Stanislovas, šventasis 205–206, 220
Steikintas, jotvingių didikas 480
Steponas I, Moldavijos vaivada 358
Steponas II, popiežius 316
Steponas, Serbijos valdovas 316
Steponas, šventasis, Vengrijos karalius 216, 220, 529
Steponavičienė, Daiva 114
Stirpeikis 149, 248, 272, 313, 359
Stryjkovskis, Motiejus 323, 345
Strzelczyk, Jerzy 205
Studilas *(Studile)* 261
Subedėjus 227
Sudargas 377, 501
Sudimantas 341, 361
Sungaila 514
Surkantas 360
Surminas 308, 377, 432
Survabūnas 186
Survila, Hansas 513
Survila, Tomas 246, 513
Svalkenis 427
Svatoplukas 215
Sventopelkas 187, 195–196, 409
Svetikas, Eugenijus 12, 93
Sviatoslavas Mstislavičius 139
Sviatoslavas Olgovičius 232
Sviatoslavas Titovičius 345, 357
Sviatoslavas, Smolensko kunigaikštis 469, 470, 471
Svirdeika 359, 387
Sviriškiai 341
Svirtilas 259, 434

Šabulda, Feliksas, žr. Шабульдо, Фелікс
Šapoka, Adolfas 209–210
Šarolta 216
Šauminas 512
Šešelgis, Kazys 59–60, 62, 77
Šiaučiūnaitė-Verbickienė, Jurgita 299
Šiukšta *(Suxe)* Mikalojus 39, 44, 245, 251, 281, 305, 423, 427
Šmurlo, Jevgenijus, žr. Шмурло, Евгений
Štaufenai, dinastija 191, 209–210
Švarnas 16, 330, 335, 341, 343, 410, 416, 422–425, 427, 451, 481, 559
Švitrigaila Boleslovas Algirdaitis 357, 508, 515, 536, 540

Taločka 341
Tautavičius, Adolfas 75, 132
Tautvilas Dausprungaitis 142, 209, 229, 247, 299, 408–411, 413, 419–422, 445–447, 450–451, 559
Tautvilas Konradas Kęstutaitis 335, 358
Telebuga 235
Temudžinas, žr. Čingischanas
Teoderikas Prahiškis 202
Teoderikas, cistersas 167, 180–181, 557
Teodora Algirdaitė 345, 357
Teodoras (Fiodoras), Gedimino brolis 46, 339, 456, 458, 472, 474
Teodoras Algirdaitis 354, 356, 534
Teodoras Kaributaitis 345
Teodoras Karijotaitis 338, 348–349, 351–352
Teodoras Liubartaitis 339, 344
Teodoritas, metropolitas 463
Teodosijas I, imperatorius 199
Teodosijas II, imperatorius 199
Teofilis, metropolitas 463, 562
Teognostas, metropolitas 239, 463, 467
Tęgowski, Jan 338, 343, 348, 352, 354, 356, 358, 533
Tilmanas iš Zunpacho 385
Titas Mstislavičius 345
Tochta 235
Tochtamyšas 237, 475
Traidenis 24, 44, 50, 83, 85–86, 88–89, 138, 142, 152, 206, 260–262, 281, 284, 296, 309, 323–325, 335, 341, 343, 376, 424–425, 427–431, 433–434, 446, 451–453, 457, 484–489, 547, 560–561
Trajanas, imperatorius 214
Treniota 141, 211, 247, 261, 277, 305, 313, 335, 376, 410, 417, 419–423, 427, 431, 482–484, 486, 488, 560
Troidenas I 343, 485, 490

Ubyslavas 293
Ulrichas iš Adlenchovicės 525
Urbonas II, popiežius 162
Urbonas IV, popiežius 144, 422
Urbonas V, popiežius 194, 527
Ustrialovas, Nikolajus, žr. Устрялов, Николай
Uzbekas 235–236

Vaclovas I 202, 208
Vaclovas II 155, 212, 489
Vaclovas III 212
Vaclovas, Plocko kunigaikštis 338, 342–343, 346, 490, 504
Vaclovas, šventasis 207, 220, 530
Vadingas *(Waddingus)*, Lukas 299
Vaidila 253–254, 357, 360–361, 535
Vaidis 272
Vaidotas Jonas Kęstutaitis 358, 503, 507
Vainius 339, 447
Vaišelga (Vaišvilkas) Mindaugaitis 16, 38, 44, 108, 142, 211, 296, 305, 314, 330, 335, 363, 410, 416, 419–427, 430–431, 446, 450–451, 460
Vaišna Ruškaitis 43, 249
Vaišviltas 58, 248, 253, 312, 359
Vaitkevičius, Gediminas 73, 130–132, 263, 290, 297
Vaitkevičius, Vykintas 87
Valdemaras II 182–183
Valdemaras IV 508
Vambutas Ruškaitis 407, 557
Varakauskas, Rokas 145
Varpoda 186
Vasiliauskas, Ernestas 83
Vasilijus Kalika, arkivyskupas 472
Vasilijus Karijotaitis 338, 348, 351
Vasilijus, Minsko kunigaikštis 461
Vasilijus, Semiono Išdidžiojo sūnus 344
Vasilijus, Vladimiro didysis kunigaikštis 234
Vasilisa 344
Vasilkas Romanovičius 218, 229, 407, 423–425, 427, 451, 479–481
Vėlius, Gintautas 68, 77–78, 91
Vėlius, Norbertas 517
Verbruggen, Jan F. 384
Verhulst, Adriaan 159
Verneris iš Orselno (Urselio) 491
Viačka 177–179, 183
Videiko, Michailo, žr. Відейко, Михайло
Vidukindas Korvietis 215
Viestartas 401–402, 557
Viktoras IV, antipopiežius 200
Vilhelmas Habsburgas 543
Vilhelmas II, Julicho hercogas 502
Vilhelmas II, Vokietijos karalius 200, 210
Vilhelmas III 502
Vilhelmas iš Frimersheimo 271, 563
Vilhelmas IV 506, 563
Vilhelmas Modenietis 192–195, 405, 557–558
Vilhelmas, Austrijos princas 544–545
Vilhelmas, vengrų grafas 220, 491
Viligaila 304, 407, 557
Viljamas iš Rubruko 550
Vilkul, Tatjana, žr. Вилкул, Татьяна
Vinrikas iš Kniprodės 113, 504–505, 509
Vismantas 407, 410, 557
Višlius 407, 557
Vitas, vyskupas 415–416
Vitelsbachai, dinastija 505
Vitkūnas, Manvydas 73, 81, 103, 105, 123
Vygandas iš Baldersheimo 272
Vygandas Marburgietis 23, 90, 99, 101, 109, 111–113, 252, 254, 261, 272, 292, 311, 359–360, 385–387, 511–512, 514, 521, 535, 537
Vygantas Aleksandras Algirdaitis 57, 357, 540
Vykintas 40–41, 43, 229, 247, 306, 407, 409–411, 413, 450, 480, 557, 559
Vytautas Aleksandras Vygandas 15, 26, 41, 47–48, 52–54, 57, 59, 77, 93–94, 97, 99, 104–106, 110, 112, 113–114, 116, 150, 156, 213–214, 246, 248, 253–254, 258–259, 267, 280, 282, 299, 301, 306, 309–310, 312, 320, 327, 332, 335–336, 341, 345, 351, 354, 358, 360–361, 391, 468, 472, 474–475, 497, 501, 508, 511, 514–515, 521–522, 524, 534–538, 539–540, 544–545, 552, 556, 564
Vytenis 46, 48–49, 53, 56, 112, 132, 143, 145, 150–151, 153, 156, 203, 265, 267, 284, 287–288, 290, 297, 319, 322, 325, 331, 336–338, 352, 377, 383, 433–437, 439, 442, 445, 447, 453, 456, 458, 476, 488–489, 501, 503, 508, 561–562
Vyžeikis Ruškaitis 407, 557
Vladimiras Algirdaitis 352, 356, 475
Vladimiras Andriejevičius 345, 357, 469
Vladimiras Monomachas 26, 225
Vladimiras, Kijevo didysis kunigaikštis 238, 552
Vladimiras, Polocko kunigaikštis 139, 176, 179, 402, 557
Vladimiras, Voluinės kunigaikštis 424, 428–429, 452, 485–486
Vladislovas I 216–217
Vladislovas II 208
Vladislovas Laibakojis 187
Vladislovas Odonicas 187
Vladislovas Opolietis 357, 544

Vladislovas Uolektinis 203, 206, 213, 220, 293, 340, 342–343, 377, 441, 457–458, 485, 488–492, 562
Vlasto, Alexis P. 207
Voinilovičiai 84
Volha 338
Volkaitė-Kulikauskienė, Regina 95, 102, 120, 123–124, 128–129, 153, 156, 379
Volodaris 278
Vonibutovičiai 84
Vorikai *(Warwicks)* 502–503
Vratislavas II 208
Vsevolodas Didysis Lizdas 233–234
Vsevolodas, Jersikos kunigaikštis 138, 176–179, 247, 303, 402
Vulfstanas 103, 363, 374

Weinfurter, Stefan 158, 200, 212
Wenskus, Reinhard 246, 303
Wojtkowiak, Zbysław 247, 307

Zabiela, Gintautas 37, 39–40, 64, 66, 73, 100, 103
Zigmantas iš Herbersteino 34
Zigmantas Liuksemburgas, imperatorius 52–53, 55, 213, 351, 543
Zinkevičius, Zigmas 87, 260, 333, 396
Zujienė, Gitana 97

Žibortovičiai 84
Žilberas iš Lanua *(Gilbert de Lannoy)* 26, 112
Žilėnas, Vincas 75, 101
Živinbudas 304, 407, 557
Žygimantas Augustas 366
Žygimantas Kaributaitis 345
Žygimantas Kęstutaitis 330, 358
Žulkus, Vladas 11, 30, 66
Žvelgaitis, lietuvių didikas 375–376, 401, 557
Žvelgaitis, Vytenio sūnus 337–338, 436, 561

Антонович, Владимир Бонифатьевич 14, 456
Бектинеев, Шамиль Иршатович 154–156, 372
Вилкул, Татьяна 416, 518
Відейко, Михайло 12
Воронин, Василий Алексеевич 56, 447
Горский, Антон Анатольевич 237
Гуревич, Фрида Давыдовна 128, 137
Дорошенко, Василий Васильевич 102, 119–120, 123
Коялович, Михаил Осипович 14
Краўцэвіч, Аляксандр Канстанцінавіч 84
Любавский, Матвей Кузьмич 15, 328, 334
Назарова, Евдокия Николаевна 102, 273, 363
Насевіч, Вячаслаў 55, 57, 76
Непокупный, Анатолий Павлович 85
Пашуто, Владимир Терентьевич 15, 328, 334
Русина, Олена 456, 475
Степанова, Юлия Владимировна 93
Сэларт, Анты 446–447
Темчин, Сергей Юрьевич 518
Тихомиров, Михаил Николаевич 134
Устрялов, Николай Васильевич 14
Хоруженко, Олег Игоревич 468
Шабульдо, Фелікс 474
Шмурло, Евгений Францевич 14

Vietovardžių rodyklė

Adažiai (Naujojo Malūno pilis) 435
Adrijos jūra 209
Adzelė 148
Aina 86
Aistmarės 190, 210
Aivieksta (Aiviškitė) 58, 148–149
Aizkrauklė (Ašeradė) 324, 382, 385, 429, 520, 524, 561
Akra 162, 169, 184, 190, 561
Alanta 39
Alenšteinas 509
Alionių pelkė 26
Alytaus giria 28
Alytus 25, 51–52, 63, 67, 79, 81–82, 88, 279, 396
Alpės 214, 221
Alsėdžiai 46
Alšėnai 45, 341, 360
Alzasas-Burgundija 185
Amalvo pelkė 26
Anglija 201, 208, 502
Anykščiai 39, 59, 307, 323, 398
Antakalnis 65
Apeyten 52
Apulija 185
Arabijos pusiasalis 162
Aragonas 316
Ariogala 41–42, 46–47, 61, 89–90, 306, 336
Ariogalos giria 29
Aristava 40, 360
Arkona 164
Armėnija 185
Artimieji Rytai 108, 158–159, 162, 287, 380, 448, 531
Astra 28
Ašeradė, žr. Aizkrauklė
Ašiuža 88
Ašiužos (Hožos) giria 29
Ašmena 25, 30, 39, 60, 63, 67, 83–84, 513
Ašvininkai 44
Augustavas 83
Aukaimis (Batakiai) 42, 46, 61, 259, 269, 398, 434, 501
Aukso orda 227–228, 231, 233–234, 237, 299, 456, 458, 461–462, 465–466, 472–475, 515, 563
Aukštadvaris 72, 74, 128
Aukštaitija (Aukštaičiai) 25, 27, 42, 47–50, 54, 204, 441
Aukuro piliakalnis 68, 108, 114–115, 296, 324
Austrija 13, 185–186, 209–210, 212, 414
Aviliai 119
Avinjonas 439, 506–507, 524
Azerbaidžanas 458
Azija 214, 225, 227, 289, 515, 527
Ažugiriai (Utenos r.) 134
Ažvinčių giria 27

Babruiskas 371
Bajerburgas 48, 385, 387, 505, 509, 562
Bakainių piliakalnis 40
Bakota 348–350
Balga 210, 539
Balkanai 215, 227, 553
Balninkai 45, 148, 270
Baltarusija 13–14, 16, 25, 52, 59, 84, 88, 304, 335, 399, 461, 548
Baltijos jūra 22, 55, 104, 135, 150, 153, 157, 164–166, 172, 190, 211, 230, 382, 389, 448, 492, 495, 508
Baltijos regionas 6, 17, 24–26, 35, 104, 118, 135, 144, 157–158, 160, 163–165, 167–169, 174–176, 179–180, 182–183, 185, 187, 189–192, 194, 198, 201–203, 209–212, 222, 230, 232, 245, 286, 303, 384, 415, 420, 448, 499–500, 502, 506–507, 524, 553, 558
Baltoji jūra 223
Banokbernas *(Bannockburn)* 381
Barysavas 57
Barta 190
Bartai 38, 88
Batakiai, žr. Aukaimis
Bavarija 207, 218, 504–505
Bebra 29, 448
Belaja 467–468
Beloozeras 225
Belzas 385, 493–497
Beržūna 25–26, 38, 76, 84, 88, 399
Betygala 41, 47, 61–62, 306
Bielskas 137, 494, 496

Birštonas 33, 51, 63, 67
Birštono giria 28, 35
Birvėta 39
Biržai 52
Biržų giria 27–28
Bisenė 308, 430–431
Bizantija 136, 138, 158–159, 162, 199, 215, 222, 239–240, 437, 462, 464, 518, 526, 552
Bokštai 38–39, 76, 84, 88, 399
Brandenburgas 204, 315, 374, 490, 513, 562
Bražuolė 515, 537, 540, 564
Brėmenas 166, 168–170
Breslauja 26, 28, 39, 63, 84
Brestas 39, 56–57, 67, 137, 149, 152, 299, 430, 449, 452–453, 456, 493–494, 563
Brianskas 56, 421, 428, 452, 467–469, 475
Brodnica 490–491, 562
Buda 494, 529, 544
Bugas 135, 137, 151–152, 260, 279, 427, 448, 452
Bulgarija 215, 316
Burca 190
Buškio kaimas *(Busekindorf)* 311

Cėsys 182, 312, 421, 509
Charanas 518
Cholmas 416, 424–425, 449–451, 494, 496–497
Christburgas 245, 276, 559

Čartoriskas 366
Čekija 152, 155–156, 185, 204–210, 212–213, 221, 289, 388, 429, 495, 502, 524–525, 541
Černigovas 56, 224, 340, 375, 448, 468, 475
Červonohradas 348, 350–351
Čivitela *(Civitate)* 381

Dainava (Jotuva, Sūduva, Užnemunė) 22, 25, 28, 42, 50–52, 55, 59, 61, 63, 76, 83, 85, 88, 122, 212, 268, 283–284, 408–409, 415–416, 419, 421, 426, 479–481, 487–488, 536, 560
Dakija 214
Dakūdava 64
Dalmatija 197, 217, 219, 558
Danija 48, 76, 143, 164, 168, 170, 182–183, 191, 202, 374, 439, 508, 541
Darsūniškio giria 28
Darsūniškis 33, 51, 67, 252, 359, 509, 512
Daugavgryva (Diunamiundė) 140, 147, 382, 405, 421, 441
Daugpilis (Naujinis) 52, 58, 68, 83, 138, 142, 147, 272, 402, 428–429, 435, 446, 519, 564
Dauguva 26, 39, 52, 58, 64, 68, 83, 87, 95, 135, 138–140, 142–143, 147–150, 153, 155–156, 165–168, 170–171, 173–177, 179–180, 182, 260, 262, 270, 272, 279, 305, 400, 402, 404–406, 427–428, 435, 441, 444–446, 458, 460–461, 468, 530, 557, 564
Daujotai Žiemygala 65
Degučių piliakalnis 39
Deltuva 30, 37, 39–40, 44–45, 80, 249, 254, 302, 304–307, 311, 407, 423
Didysis raistas 26
Didžioji (Vengrijos) lyguma 214, 227
Didžioji Lenkija 205, 482, 489
Dinaros Alpės 214
Ditva 84
Diunamiundė, žr. Daugavgryva
Dysna 25, 28
Dysnai 29, 83
Dmitrovas 471
Dniepras 64, 95, 135, 138–139, 142, 222, 260, 448, 461, 468, 474
Dniestras 56
Dobrynė 187–188, 293, 374, 430, 484, 486, 488–489, 491–492, 504, 561
Donas 215
Dorpatas, žr. Tartu
Dovydiškės 113, 253, 514–515, 534–537, 564
Drava 214
Drohičinas 56, 137–138, 149, 152, 366, 416, 427–428, 451–452, 542, 561, 563
Druckas 56, 356
Drūkšiai 25, 39
Druskininkai 50
Dubičiai 28
Dubingiai 37, 39, 63, 441, 512
Dubysa 41, 53, 57, 60–62, 322, 515, 532, 538–540, 564
Dūkštas, ežeras 29, 83
Dunojus 214–215
Duobelė 272, 417, 432, 442, 510
Duolė 58
Durbė 87, 211, 232, 287, 382, 384, 418, 420, 520, 560
Duresis *(Dyrrhachium)* 381
Dusetas 58, 138

Edermas 439
Edesa 163
Egelaminas 149
Egiptas 136, 228
Eišiškės 28, 63, 76–77, 341, 359
Embūtė 385, 409, 558
Estergomas 216
Estija 76, 165, 168, 175, 182–183, 374–375, 401–402, 404, 427, 432, 440, 500, 508, 557, 561, 563
Eurazija 214, 515

Ėzelis, žr. Sarema

Florencija 160
Frankonija 185
Frankų valstybė 215, 396
Fryzija 168

Gaižuva 90
Galens 480
Galialaukis 383, 520, 562
Galija 214
Galinda 212, 426, 481
Gandinga 28
Gardinas 17, 28–30, 33, 38–39, 50, 52, 55, 59, 63, 67, 69, 83, 86, 88, 115, 120, 135, 137–138, 151–152, 252, 265–266, 279, 299, 308, 311, 323, 371, 377, 383, 408, 431–432, 435, 443, 448, 450–453, 460, 479, 487, 511, 515, 561
Gardino giria 28–29, 30
Gauja 25, 30, 83–84, 182
Gdanskas (Dancigas) 135, 490
Gedimino (Pilies) kalnas 132, 263, 265, 325–326
Gegužinė 35
Genuja 160
Georgenburgas, žr. Jurbarkas
Giedraičiai 39, 45, 63, 148, 270, 307, 512
Glotava 268
Gnieznas 97, 205–206, 395, 415
Gotesverderis (Virgalė) 387, 509, 563
Gotlandas 22, 135, 140, 144, 153–154, 167, 170, 405, 558
Gra(u)žis *(Grasedorf)* 86
Graikija 185
Grenlandija 22
Gruobinia 388
Gruzija 227–228
Gudų giria 27, 29
Gutštatas 509

Haličas 16, 33, 85, 152, 187, 198, 209, 218–220, 224, 227, 234, 238–240, 266, 323, 330, 375, 409–410, 413, 416, 425, 428–429, 431, 443, 448–452, 456–457, 485, 487, 489, 492–497, 509, 541, 557, 559
Haličas-Voluinė 16, 38, 44, 50, 56, 137, 150, 152, 229, 231–232, 278, 299, 302, 335, 341, 347, 408–409, 411, 414, 416, 418, 420–427, 446, 448–449, 451, 453, 457–458, 462–463, 471, 473, 476, 479–480, 482, 485, 488–489, 493–494, 504, 561
Heistingsas 381
Hindukušas 227
Holmė 167, 171, 176
Holšteinas 166
Horynė 135
Horodlė 282, 497

Iberijos pusiasalis 158, 161, 181, 374
Igliaukos pelkė 26
Ikškilė 149, 166–168, 170–171, 174, 176, 180, 272
Imbarės piliakalnis 72
Impiltis (Senoji Įpiltis) 87
Inovroclavas 481
Iranas 136, 458
Islandija 22
Isločė 26
Ispanija 163, 185, 189, 259, 316, 502
Italija 159–160, 199, 201, 208, 214–215, 331
Izborskas 466
Izenburgas 112, 514

Įsrapisa 387
Įsrutis 272, 387, 510

Jakštaičiai 60
Jara, ežeras 21
Jaroslavas 219, 450
Jaselda 85, 135, 428
Jatvjazi 85
Jaunodava 46
Jazdovas 483
Jelgava (Mintauja) 99, 110, 118, 147, 272
Jersika 138–139, 174–179, 247, 252, 303, 402
Jeruzalė 162, 165, 169, 184–185, 561
Jonava 35, 63, 396
Josvainiai 41, 46, 62
Jotuva, žr. Dainava

Junigeda, žr. Veliuona
Juodoji jūra 135–136, 145, 214, 222, 225, 227, 260, 287, 387, 448, 474, 497
Juodonys 21
Jūra, upė 41, 46, 53, 60–61, 150, 379, 436
Jurbarkas (Georgenburgas) 151, 386–387, 417, 537, 540, 562, 564
Jurjevas, žr. Tartu

Kabeliai 44
Kališas 489, 492, 504, 563
Kalka 227–228, 404, 557
Kalmaras 541
Kalnas 65
Kaltinėnai 61, 151, 306, 520
Kamajai 21
Kamenecas (Podolės) 348–350, 352
Kamenecas prie Bresto 452
Kaniava 69
Kaniūkai 44
Kapčiamiestis 50, 88
Karakorumas 198, 230, 233
Karaliaučius 41, 210–211, 268, 435, 502–503, 505–506, 540, 559, 563–564
Kareikos *(Choreyki)* 84, 399
Karelija 230
Karintija 209, 212
Karksis 435, 441
Karmėlava 29, 35
Karpatai 214–215, 218
Karšuva 25, 41–42, 46, 48, 52–54, 204, 398, 417–418, 435, 560, 562
Karšuvos giria 27, 28
Karusė 427, 520, 561
Kaspijos jūra 214, 222, 227
Kasplia 139, 143
Katra, upė 28, 29, 69
Kaukazas 138, 227, 558
Kaukų piliakalnis 103
Kaunas 29, 47–49, 62–63, 68, 108, 136, 138, 259, 261, 266, 279, 298, 384, 507, 509, 512, 521, 540, 563
Kavernikas 491
Kėdainiai 40–41, 60–62
Kena 147, 292
Kerešas 214
Kernavė 11, 32–33, 35, 38, 57, 60, 63, 67–68, 72–75, 77–79, 81, 90–91, 93–96, 100–108, 114–115, 127–128, 131–133, 136–137, 261–264, 266–267, 278–279, 294, 296–297, 309, 323–325, 327, 330, 340, 387, 391, 427, 429, 434, 443, 451, 508, 512, 516, 532, 561, 563
Kijevas 14, 16, 24, 29, 33, 56, 67, 83, 135–138, 218, 223, 226–227, 231, 233, 238–239, 299, 330, 352, 370, 418, 437, 448–449, 456–458, 462–464, 468, 471–475, 477, 552, 560
Kijevo Rusia 14, 35, 38, 136–137, 175, 222, 224–226, 233, 235, 295, 299, 328, 347, 448, 476
Kinešma 137
Kinija 227, 230
Kipras 190, 499
Klaipėda 25, 53, 104, 107, 141, 144, 147, 150–151, 209, 374, 417–418, 559
Klermonas 162
Kliazma 226
Knytuva 47, 306
Kolainiai 308, 430–432
Konstantinopolis 162, 197, 214, 226, 238, 240, 315, 330, 437, 462–464, 470–471, 476, 552–554
Korševas 474
Kortreikas *(Courtrai)* 381
Kosovščyna 84
Kostroma 137, 236
Kozelskas (Karačevas) 56, 339, 344–345, 357
Kražiai 42, 47, 306
Kreivasis (Plikasis, Trijų kryžių) kalnas 75, 135, 325
Kremenecas 476, 494, 497
Kresmena 83
Krėva 11, 15–16, 63, 67, 70, 155, 309, 443, 538, 544–545, 555, 564
Kriveikiškis 77, 79–80, 94, 296
Kroatija 216–217
Krokuva 205–206, 212, 218–219, 292, 351, 422, 424, 428, 448–450, 478–479, 481–482, 485–486, 489, 494, 497, 533, 543–544
Kujavija 187–188, 409, 480–481, 483–484, 486, 558
Kujavijos Brestas 433, 486, 488, 561
Kuktiškės 39
Kulautuva 90
Kulikovo laukas 237, 336, 472–473
Kulmas 152, 186–188, 190, 194, 413, 415, 421, 426, 430, 479, 483–484, 486, 489, 491, 558–559, 561
Kuoknesė 174–175, 177–179, 183, 268, 380, 406
Kuranecas 84, 399
Kuršai 329

Kuršas 31, 36–37, 42–43, 53, 76, 87, 147, 183, 193–194, 203, 247, 306, 385, 405–406, 409, 417–418, 508, 510, 512, 558–559
Kuršių marios 53
Kvėdarna 46, 501
Kvedlinburgas 396
Kvesčiai 61

Labanoro giria 27
Lahoiskas 57
Laičiai 398
Lamata 47, 49, 53
Laplaukis 61
Lasasinas (Lososna) 85–86, 398
Latava 58
Latgala 83, 180, 432, 446
Latvija 13, 28, 500
Laukiškiai 387
Laukuva 41, 46
Laurušavas 296
Lavariškės 35
Lavoriškių miškas 27–29
Lazūnai 84, 86
Lechfeldas 215
Leičiai 44, 65, 398–399
Leipalingio giria 28
Leipalingis 273
Leita 396
Leiteliai 65
Leitkapiai 65, 398
Lenčyca 430, 433, 480, 483–484, 486, 488, 493, 561
Lenkija 11, 13–16, 18, 22, 33, 56–58, 83, 99, 107, 113–114, 126, 131–132, 135, 145, 148, 152–153, 163–164, 188–189, 195, 197, 204–206, 212–213, 217–221, 227, 229–231, 249, 252, 259, 265, 289, 293–294, 301, 307, 312, 328, 331, 340, 342, 346, 348–349, 352, 355, 372, 377, 387–388, 395, 400, 408, 428, 430, 432–434, 441–442, 453, 457–458, 462, 465, 467, 473, 475– 479, 482–486, 488–497, 502, 504–505, 511, 514, 520, 528–530, 533–534, 541–545, 551, 553, 555–556, 558, 561–564
Lentupis 29, 39, 83
Lėvuo 30, 58
Lielupė, žr. Mūša
Lielvardė 171, 382, 560
Lietava 396–397, 399
Lietavėnai, žr. Lylavėnai
Likėnai 52
Lindanisė 183
Linkmenys 63
Lionas 197, 212, 429, 559
Liškiavos giria 28–29
Litva 17
Litvinki 399
Liubačovas 497
Liubava 491
Liubekas 146, 165–166, 169, 171, 174, 260, 262
Liublinas 25, 294, 429, 483–484, 486–487, 542, 561, 564
Liubutskas 471
Livonija 18, 22, 24–25, 28–29, 39–41, 44, 50, 52, 58–59, 62, 76, 78, 83, 87, 89–91, 97–98, 102, 104, 112, 119–120, 123–124, 126, 131–132, 135, 139–145, 147–153, 156, 165, 167–174, 180–181, 183, 185, 188, 192–194, 230, 245, 248, 250–252, 254, 258, 260–262, 265, 268–273, 277, 280, 285–286, 290, 292–293, 305, 312–313, 315, 320–324, 329, 332, 352, 363–364, 368, 370, 372, 374, 384, 388, 400–406, 408–411, 413, 415–421, 427–429, 431–432, 434–436, 439–444, 446–448, 460–461, 466, 480–481, 486–487, 499–500, 502, 508–510, 512, 518, 520, 538–539, 546, 557–563
Lizdeikos kalnas 68, 95, 129, 137, 508, 516
Lyda 25, 30, 64, 67, 69–70, 76, 83–85, 254, 309, 555
Lylavėnai (Lietavėnai) 398–399
Lokaušupis 61
Lokumas 168
Lombardija 502
Lomena 63
Lososna, žr. Lasasinas
Lotaringija 185
Lovatė 460–461
Luckas 149, 152, 339, 344, 347, 351, 358, 366, 493–494, 496–497, 563
Luga, upė 98
Lukas *(Ełk)* 83
Luknė 62
Lukovas 493
Luodis 58, 138
Lvovas 492–495, 497

Magdeburgas 157, 171, 263, 265, 330, 365
Maincas 212

Maišiagala 63, 67, 120, 125, 128, 311, 327, 387, 512, 563
Maišiagalos piliakalnis 100, 103, 123–124
Mandžiūrija 227
Marchfeldas 212
Marienburgas 99, 152, 186, 500, 561
Marienverderis (Kvidzynas) 190, 551
Marvelė 82
Maskva 13–14, 16, 56–57, 145–146, 150, 232–240, 298, 320, 336, 338–339, 343–344, 347, 352, 355, 360, 444, 453, 460–461, 463–471, 473, 476–477, 509, 514, 531–532, 543, 552, 555–556, 563–564
Maskva, upė 232
Maučiadis 85
Mazovija 18, 25, 35, 50, 56, 59, 131, 133, 152, 186–189, 205–206, 219, 293, 315, 320, 335, 340–343, 345–346, 357–358, 374–375, 409, 415, 421, 429–433, 448, 453, 457, 478–486, 488–490, 492–495, 504, 512, 528, 534, 542–543, 558, 560–562, 564
Mažeikiai 441
Mažoji Azija 553
Mažoji Lenkija 205–206, 485, 542, 544
Mažoji Lietuva 78, 241
Medilas 63
Medinava 210
Medininkai (Vilniaus r.) 25–26, 63, 67, 84, 125, 308–309, 325, 513, 555
Medininkai (Žemaitija) 46, 151, 292, 306, 383, 501, 503, 520, 562
Medvėgalis 46, 503, 547
Mėlynieji Vandenys 474
Melnas 28, 47, 76
Melnikas 56, 137, 149, 152, 542, 563
Merkinė 51–52, 63, 67, 76–77, 85, 279
Merkinės giria 28
Merkys 63
Mesopotamija 287, 518
Mežuotnė 401–402
Michalovas 491
Milanas 90, 113
Mindaugo sosto kalnas 68, 107, 324
Minskas 17, 39, 56–57, 86, 278, 400, 436, 447, 461
Mintauja, žr. Jelgava
Mitkiškės (Elektrėnų savivaldybė) 154
Mituva 28
Miunsteris 260
Moldavija 338, 344, 349, 352, 358
Moravija 195, 207, 209–210, 215, 483, 558
Možaiskas 235, 467
Mstislavlis 56, 357, 468
Murešas 214
Muromas 224
Mūša (Lielupė) 28, 58, 138–139, 147, 173

Nadruva 55, 408, 415, 518
Nalšia 21, 30, 33, 37, 39, 41, 43–45, 63, 140, 232, 245, 251–252, 281–282, 304–307, 313, 343, 402, 405, 409–410, 419–421, 423, 427, 509, 546, 560
Narevas 29, 137, 428, 448
Naručio giria 29
Narutis, ežeras 26, 28
Naugardas 21–22, 24, 75, 98, 137–140, 142, 145–146, 149, 153–155, 174, 177, 182–183, 222–223, 225–226, 229–230, 232, 234, 236, 239, 338, 343, 356–357, 400, 402–405, 421, 444–445, 447–448, 453, 460–462, 466, 472, 476, 478, 508, 547, 556–558
Naugardukas 16–17, 30, 33, 38, 55, 67, 83–84, 91, 99, 115, 128, 131, 133, 135, 136–138, 147, 150–151, 266–267, 279, 287–288, 291, 296, 303, 323, 338, 340–341, 344, 358, 365, 408–410, 415–416, 419–420, 422–425, 428, 435, 439, 443, 446, 448–453, 456, 463, 465, 476, 479, 481, 495, 503, 559
Naujapilis 52, 68, 564
Naujasis Marienburgas 540, 564
Naujasis Marienverderis 540
Naujasis Sarajus 228
Naujieji Trakai 266, 327
Naujinis, žr. Daugpilis
Naupilis 385
Neapolis 221
Nemakščiai 27
Nemenčinė 73, 128, 138, 148, 270, 327
Nemunaitis 51–52
Nemunas 16, 25–26, 28–30, 35, 38, 41, 45–52, 55, 57, 59, 63–64, 69, 83–85, 89, 91, 104, 115, 135, 137–139, 150–153, 204, 264, 279, 294, 296, 323–324, 378, 386–388, 396, 405, 408, 416, 419, 425, 428, 430–433, 435–436, 448, 450–453, 499, 501, 503–504, 507, 509, 511, 521, 540, 547, 550, 561, 563
Neris, upė 25–26, 29, 38–39, 41, 45, 47–49, 57, 60, 63, 68–69, 83–85, 87,

138–139, 279, 284, 294, 323–325, 387, 396, 399, 405, 433, 509, 540, 558
Neris, žemė 49, 304–305, 413
Nesvyžius 137
Nešava 188
Nevėžis 25, 30, 33, 40–41, 45, 47–48, 52, 57, 60–63, 90, 120, 298, 509, 518
Nicevra 148
Niurnbergas 530
Nogatas 186
Noimarkas (Liubavos Nove Miastas) 505
Noliškis (Noliškėlės, Nolėnai) 39, 45
Norvegija 541
Notanga 190
Notigalės pelkė 26
Novosilis 56, 344, 356, 471

Obeliai 28, 79, 81–82
Obolcai 86
Obolenskas 469
Oka 468
Olandija 185, 200, 505, 563
Oleska 497
Olešnia 431, 485
Olyva 187, 189, 195, 440
Olomoucas 212, 429
Orlovas 188
Orša 56, 86
Ortelsburgas 509
Osečenas 460–461
Osterodė 491, 510, 512–513
Ostryna 28
Otepė 432

Paderbornas 508
Padievyčio (Kvėdarnos) piliakalnis 46
Pagraudė (Paragaudis) 46, 435–436, 501
Pagudė 186, 190
Pajautos slėnis 68
Pajūrio giria 28
Palanga 55
Palenkė 56, 387, 490, 542
Palestina (Šventoji Žemė) 158, 161–165, 169, 171–173, 181, 184–186, 189–190, 197, 212, 405, 499, 558, 561
Pamarys 153, 186–187, 195, 205, 409, 490, 492, 500
Pamedė 186, 190, 421, 483
Panemunių giria 28
Panonija 214–215
Papilė 46
Pastovys 26
Pašaminė 65
Paštuva (Vilkija) 28, 46, 89–90, 310, 387
Pavolgio Bulgarija 224, 227, 558
Pedeten (Pededzė) 148
Pelesa 88
Peremislis 492
Pereslavlis 224, 235, 238, 356, 397, 471
Perlamas 29, 52, 59, 86, 388
Pervalkas 28–29
Pieštvė 308, 386, 432, 507, 521
Pietų Bugas 56, 135
Pilėnai 204, 504, 562
Pilies kalnas (Kernavė) 32–33, 35, 68, 73, 94–95, 101, 129, 262, 297, 324
Pilies kalnas (Vilnius), žr. Gedimino kanas
Pinskas 56, 85, 135, 137, 323, 338, 340, 343, 421–422, 424, 428, 436, 443, 448–449, 452–453, 476
Pirėnų pusiasalis 316
Pyvesa 28
Plačiavų pelkė 26
Plateliai 28
Plinkaigalis 79, 82, 102
Plockas 338, 343, 346, 358, 478, 483, 490–491
Plungė 28
Podolė 16, 56, 252–253, 338, 348–352, 465, 472, 475, 477, 496, 555
Polexia 480
Polockas 16, 21, 24, 29, 39, 48, 54, 56, 67, 138–140, 142–143, 145–149, 151, 153–156, 173–174, 176–177, 179, 224, 261–262, 267, 278, 303, 305, 316, 320, 325, 331, 333, 340, 355, 400, 402–403, 405, 419, 423, 428–429, 435–437, 441, 444–447, 453, 456, 458, 460, 462, 472, 476–477, 547, 554, 557–558, 560, 562
Portugalija 502
Poznanė 205
Praha 154–156, 202, 205, 221, 371, 508, 530
Pramedžiava 47
Prancūzija 162, 193, 201, 208, 213, 215, 219–220, 502, 506
Prieglius 87, 210, 530, 559
Pripetė 85, 135, 260, 279, 448
Prūsija 18, 24, 29, 42, 52–53, 57, 59, 61, 76, 78, 86–87, 89–91, 98, 102, 104, 107, 112, 114, 124, 128, 141, 144, 150–152, 183, 185–186, 188–190,

193–196, 230, 245–246, 268–269, 272, 276, 281, 315, 367, 374, 384, 386–388, 406, 419, 426, 428–436, 440–441, 443, 451, 459, 466, 486, 488–490, 499–502, 506–510, 512–513, 515, 520, 524, 531, 539, 550–551, 557–558, 561
Pskovas 22, 24, 112, 145–146, 177, 182–183, 224, 305, 343, 356, 403–404, 423, 443, 445, 447, 453, 459–460, 462, 466, 485, 508, 538, 556, 560
Punia 50, 61, 63, 128
Punios giria 28
Pūtvė 42

Rabynė 84, 399
Raceburgas 166
Racionžas 480–482
Radomas 493
Ragainė 25, 47, 49– 51, 53–54, 150–151, 269, 272, 294, 432–435, 503, 520, 539, 561
Raigardas 480
Raitininkai 44
Raktė 432
Raseiniai 41–42, 46–47, 306
Raudondvaris 155
Raudonė, upė 28, 99
Rėgensburgas 218
Reinas 136
Rekašiškių Žiemygala 66
Renzė 195
Rešlius 509
Revelis, žr. Talinas
Riasna 460–461
Riazanė 224, 314, 344–345, 347, 356–357, 469, 473
Ribiškės 154
Riugenas 164
Ryga 13, 22, 28, 33, 36, 38–41, 45, 48–49, 55, 83, 87, 96, 98–99, 104, 111, 120, 124, 127, 131–134, 138–139, 141–145, 147–150, 153, 171–174, 176–183, 187, 251, 260–262, 265–266, 270–271, 278, 281, 286–287, 290, 292, 294, 305, 317–318, 323–324, 327, 365, 372, 400–406, 408–409, 411, 413, 415, 428–429, 431, 434–435, 438–441, 445–447, 456, 459, 508, 524, 547, 557– 562
Rodūnia 63, 88
Rodūnios giria 29
Rokiškis 21, 28
Roma 42, 158, 172, 186–187, 189, 191–199, 202, 210–211, 231, 395, 426, 481
Romainiai *(Romene)* 47, 62
Romainių sala 386
Romos imperija 161, 199–200, 214, 317
Rostovas 225, 339, 344, 467
Rozitė 388
Rudamina 63
Rūdava 210, 383, 385, 507, 509, 520, 564
Rūdiškės 63
Rūdninkai 325
Rūdninkų giria 27, 29
Rumbula 58
Rumšiškės 48, 51, 59
Rusa 140
Rusia 14–16, 21–24, 26, 33–35, 42–43, 48, 54–55, 57, 59, 70, 83, 85–86, 95, 134–135, 138–140, 142–143, 146–147, 149–150, 153, 163, 175, 178–179, 196–198, 204, 206, 218, 221–227, 229–240, 242, 254, 260–261, 267, 271, 280, 295–299, 303, 305, 315, 319, 327–328, 330–331, 333, 336, 347–348, 354, 363, 365–366, 370, 375, 380, 391, 395–397, 400, 402, 404–405, 408, 410, 418, 430–431, 436–437, 443–446, 448–453, 456–468, 470, 472–477, 490, 492–493, 497, 503, 505, 508, 511, 520, 528, 530–531, 547, 549, 552, 554, 556, 558–559, 562
Rusija 13–16, 149, 163, 226, 461, 475, 513
Ružanai 85–86
Rževas 460, 467–468

Sakala 183
Saksonija 165, 168, 207, 278, 288, 437, 524, 562
Salakas 39
Salynas 52, 57, 515
Sandomieras 481, 486, 488–489, 493
Sankt Peterburgas 11, 13–14
Sanokas 492
Santaka 138
Sarajus 233, 238
Sarema (Ėzelis) 144, 375, 382, 420, 439, 508
Sartai 58, 138
Saulė, žr. Šiauliai
Sėla 21, 39–40, 52, 55, 58, 76, 83, 318, 406, 419, 560

Sėlpilis 58, 138, 177
Semba 42, 110, 193, 209–210, 417, 422, 430, 432, 480, 486, 509, 539, 559–561
Semeliškės 29, 90, 564
Senasis Daugpilis 58
Senieji Trakai 60, 71, 133, 265, 327
Senoji Pašaminė 65
Serbija 316
Seredžiaus piliakalnis, žr. Pieštvė
Severų Naugardas 339, 344–345, 353, 355, 357, 468, 537
Sicilija 185, 331
Sidabrė 432
Siesartis 39
Sigtiūna 478
Sigulda 182
Silezija 136, 188, 195, 205, 213, 346, 490, 558
Sirija 136
Skalva 55, 283, 408, 560
Skalviai 88, 371, 432–433, 561
Skandinavija 95, 138, 153, 155, 260, 316, 502, 541
Skaudvilė 42
Skiemonys 284
Skirsnemunė (Kristmemelis) 24, 28, 46, 433, 435–436, 562
Skomantai, ežeras 83
Skuodas 417, 560
Slanimas 17, 33, 38, 55, 57, 84–85, 88, 135, 137, 266, 323, 339, 398, 408, 410, 428, 443, 448–453, 479
Sluckas 56, 137
Slučė, upė 135, 137
Smardonės pelkė 52
Smėlynė 289
Smolenskas 21, 24, 56, 131, 138–140, 142–143, 149, 154, 156, 179, 224, 229, 235, 345, 361, 402, 410, 428, 444–446, 452, 459–461, 467–473, 547, 558, 564
Smotryčius 348–350, 352
Smurgainys 30, 83
Sochačevas 493
Sokolecas 350
Stakliškės 277
Starodubas 338, 340–341, 468, 472
Stavišynas 489
Stirtos, ežeras 88
Stokholmas 153, 372
Strėčia 39
Strėva 48, 355, 383, 466, 493, 507, 520, 563
Stripainė 148
Strūna 39
Sūduva, žr. Dainava
Sūduvos (Užnemunės) giria 28, 51
Susėja, upė 28, 58–59
Suvalkai 25, 83
Suvalkija 50–51
Suzdalė 21, 224–226, 232–233, 236, 344, 356
Suzdalės Pereslavlis 397, 399
Svecis 512
Svyriai 45, 63, 307
Svyrys 29, 83

Šalčininkai 28, 48, 435
Šaminiai 65
Šančiai 155
Šatrijos piliakalnis 64
Ščiara 85, 137
Šeimyniškėlių piliakalnis 103, 323
Šepetos pelkė 26
Šešuolių miškas 27
Šiauduva 46, 61
Šiaulėnai 46
Šiauliai (Saulė) 37, 40–41, 43, 60, 89, 138, 141, 183, 194, 306, 381, 383–384, 402–403, 406–409, 411, 501, 520, 558
Šiauliai (Širvintų r.) 371
Šimonių giria 27
Šiukščiai 39
Štirija 209
Štraisbergas 268
Švedija 126, 139, 146, 153, 168, 395–396, 405, 541
Švenčionys 25–26, 37, 39, 60, 63
Šventoji Romos imperija 34, 48, 191, 198–201, 209, 212–213, 317, 320, 476, 505, 508, 512, 528, 530, 563
Šventoji Žemė, žr. Palestina
Šventoji, upė 39, 58, 60, 63, 69, 87, 138, 279, 388, 406, 419
Šverinas 166

Talinas (Revelis) 143, 183, 382, 385, 418, 524
Tamaviškės 273
Tartu (Dorpatas, Jurjevas) 143, 175, 183, 421, 439, 508
Tatula 28
Tauragė 42
Tauragnai 37, 39, 45, 63
Telšiai 11, 46
Tendžiogala 47, 62

Tepliava 540, 564
Tervetė 401–402, 429, 442, 557
Tisa 214
Tiuringija-Saksonija 185
Toropecas 56, 140–141, 460
Torunė *(Torn)* 126, 149, 152, 190, 359, 486, 563
Toržokas 140, 142, 461, 471
Trakai 25, 27, 45–46, 51–52, 61, 70, 86, 90, 96, 113–115, 133, 289, 299, 309–310, 312, 327, 336, 340, 352–354, 360, 369, 371, 373, 397–398, 434, 443, 507, 509, 513–514, 536–538, 540, 555, 564
Transilvanija 190, 215
Trijų kryžių kalnas, žr. Kreivasis kalnas
Trojanovas 433, 488, 561
Trostna 469
Trošinas 482
Trubčevskas 356, 472
Turijskas 38, 83, 85, 279
Turkija 502
Turovas 135, 137, 151, 224, 436–437, 453, 463, 476, 562
Turovas-Pinskas 428, 448–449, 452–453
Tverai 41, 46, 61, 299
Tverė 56, 234–236, 238–240, 298, 338, 343–347, 354, 356, 358, 431, 460, 463–464, 467–471, 474, 485, 532

Ugaunija 183
Ugrovskas 424
Ukmergė 44, 62–63, 67, 441
Ukraina 12–13, 351, 349, 474–475
Upytė 30, 37–38, 40, 46, 62, 304–306, 359, 407, 409, 509
Upytės piliakalnis 40
Upmala 40
Uralas 223, 225
Uspaldė 148
Ušakovas 513
Utena 39, 45, 63
Užnemunė, žr. Dainava
Užneris 63, 307
Užpaliai 63, 307

Vadaktai 62
Vaikiai 441
Vakarų Bugas 497
Valakija 349, 358, 528
Valkavyskas 17, 38–39, 55, 57, 115, 135, 137, 266, 323, 408, 410, 428, 432, 448–453, 479, 544, 561
Valkininkų miškas 29
Vandžiogala 62, 522
Varka 342
Varmė 190, 210, 246, 268, 440
Varniai 46
Varšuva 483
Vašuoka 58
Veisiejų giria 29
Veliuona (Junigeda) 28, 46, 48, 50, 53–54, 116, 150, 279, 308, 310, 359, 378, 386, 430–432, 501, 504, 507, 509, 521, 561–563
Vėluva 422
Venecija 160, 200, 500, 561
Vengrija 57, 152, 163, 190, 195, 197, 204–205, 212, 214–221, 227, 230–231, 251, 259, 348, 350–352, 414, 420, 442, 450, 453, 458, 465, 477, 493–495, 497, 499, 502, 505, 507, 528–529, 532, 541–542, 544, 556, 558
Vengrijos lyguma, žr. Didžioji lyguma
Venta 138–139
Vestfalija 168, 185
Viazma 56, 461
Videniškiai 149, 272
Viduklė 47, 89–90, 306, 398
Vidužemio jūra 108, 162, 165, 185, 191, 294, 523
Viešinta 58
Viešvilė, upė 27
Vileika 39, 84, 399
Vilkija, žr. Paštuva
Vilnia 263, 297, 325–326
Vilnius 13, 16–17, 25, 27, 44–46, 48–49, 52, 54, 60–61, 63, 67–68, 70–75, 79, 81, 88, 90–92, 95–96, 102–104, 108–109, 112–117, 120–121, 124–126, 130–135, 147–148, 150, 154–155, 228, 256, 262–267, 270, 276, 279, 288–292, 294, 296–299, 309–310, 312, 323, 325–327, 330–332, 336, 348, 351, 354–355, 360, 365, 369, 372–373, 381, 385, 390, 397–398, 401, 415, 434, 437, 439–444, 447, 453, 456, 458, 489, 504, 507, 509, 512–513, 518, 525, 527, 530, 537, 539, 544, 548–549, 554–555, 562–564
Vironija 168, 193
Visbis 170
Vismaras 104
Višegradas 213
Vištytis 25

Vitebskas 56, 86, 138, 140, 143, 146, 148, 153–156, 254, 261–262, 278, 298, 316, 338, 343, 347, 354, 356, 397, 443–447, 458–460, 466, 476–477, 537, 547–548
Vizna 432–433, 488
Vysla 87, 135, 151, 186–188, 190, 448
Vyšniavas 88
Vladimiras (Voluinės) 56, 135, 338–339, 344, 349, 366, 424–425, 448, 453, 456, 493–497, 561
Vladimiras 142, 197, 225–226, 229, 232–239, 343–344, 462, 469
Vloclavekas 481
Vokė 63
Vokietija 24, 55, 139, 163–164, 166–168, 170–171, 173, 179–180, 185, 187, 193, 203, 215, 253, 287, 291, 341, 405, 419, 437, 553–554, 558
Volga 150, 222, 233,460–461, 467–468, 474
Voluinė 11, 16, 21, 29, 37–38, 56, 80, 83, 85, 88, 135, 152, 218–220, 224, 227, 229, 249, 266, 280, 313, 323, 333, 366, 407, 418, 423–425, 427–429, 432, 443, 448–453, 456–458, 462, 467, 472, 477, 479, 485–487, 489, 492–497, 509, 528–529, 541, 555, 560–561
Voplaukis 384, 503, 520, 561
Vorskla 514
Voruta 309, 323
Vosyliškės 28, 63, 69
Vozviaglis 231, 418–419
Vroclavas *(Breslau)* 53, 55, 152, 530

Zantyras 186
Zarasai 28, 39, 119
Zasečiai 85
Zaslavlis 338, 465
Zavichostas 218, 495
Zditovas 38, 135, 408, 410, 450–451, 479
Zėgebergas 166
Zelva 85
Zelvianka 85
Zietela 85–86, 548
Zirgunė 190

Žalgiris 55, 389, 514, 539, 551
Žalioji giria 27
Žaludkas 38
Žeimena 60, 63
Žeimiai 310
Žemaitija (Žemaičiai) 21, 26–28, 33, 37, 40–43, 45–49, 52–56, 60–61, 69, 76–77, 87, 89, 119, 141, 147, 151, 204, 209, 246–248, 261, 269, 274, 283–284, 292, 299, 302–304, 306, 313, 323, 336, 347, 364, 367, 369–370, 377–378, 397–399, 406, 409–410, 413, 415–421, 431–436, 441, 491, 501, 503–505, 508–510, 532, 539, 546, 559–560, 562
Žemguliai (Endriejavo valsčius, Kretingos apskritis) 65
Žemutinis Naugardas 471
Žiemgala 28, 31, 40–41, 52, 57, 76, 83, 89–90, 99, 139, 183, 194, 203, 261, 306, 405–406, 417, 429, 432, 558
Žiemgalių laukas 89–90
Žiemygala 47, 66, 89
Žiemygala Lauraičiai 66
Žiežmariai 35
Žiežmarių giria 29
Žižma 25, 69, 84
Žuvinto palios 26

Iliustracijų, žemėlapių ir lentelių sąrašas

Santrumpos

APO – Archiwum Państwowe w Olsztynie (Olštyno valstybinis archyvas)
GstA PK – Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (Prūsijos kultūros paveldo slaptasis valstybės archyvas, Berlynas)
LDKVR – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmai, Vilnius
LDM – Lietuvos dailės muziejus, Vilnius
LIIB – Lietuvos istorijos instituto biblioteka, Vilnius
LIIRS – Lietuvos istorijos instituto rankraščių skyrius, Vilnius
LMAVB – Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius
LNM – Lietuvos nacionalinis muziejus, Vilnius
NČDM – Nacionalinis M. K. Čiurlionio dailės muziejus, Kaunas
PTC – Pilių tyrimo centras, Vilnius
VKKRDMR – Valstybinio Kernavės kultūrinio rezervato direkcijos muziejiniai rinkiniai, Kernavė

1. Stumbras. Graviūra, XVI a. vid. (Siegmund von Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii,* Basileae, 1556, LMAVB, L-16/2-10/1, p. 112)
2. Žvejybinis kabliukas. Geležis, XIII–XIV a., Kernavė (Vengalis, R., *Kernavės piliakalnio III, vad. Lizdeikos kalnu, gyvenvietės ir jos aplinkos (Širvintų raj.) archeologinių tyrinėjimų 2008 metais ataskaita,* Vilnius, 2010, LIIRS, f. 1, b. 5275, p. 57)
3. Juodosios metalurgijos krosnies liekanos Kernavėje – molinių krosnies sienelių fragmentai, perdegę akmenys. XIV a. antra pusė (Vėlius, G., *Archeologinių tyrinėjimų Kernavėje, menamoje senosios kalvės vietoje, 245 m į šiaurės rytus nuo Lizdeikos kalno piliakalnio (A1471K), 2005 m. ataskaita,* Vilnius, 2006, LIIRS, f. 1, b. 4627, p. 27)
4. Tauras. Graviūra, XVI a. vid. (Siegmund von Herberstein, *Rerum Moscoviticarum commentarii,* Basileae, 1556, LMAVB, L-16/2-10/1, p. 111)
5. Gyvulių kaulai XIII–XIV a. sodyboje, Kernavės viršutinis miestas (Vaičiūnienė, D., *Kernavės viršutinio miesto (Trečio Kernavės piliakalnio „Lizdeikos kalno" senovės gyvenvietė AR 1132) 1999 metų archeologinių tyrimų ataskaita,* Kernavė, 2000, LIIRS, f. 1, b. 3304, p. 85)
6. Lietuvių ir jų kaimynų žemės XIII a. pradžioje (žemėlapis)
7. Ragainė. Johanno Ulricho Krauso graviūra, 1684 m. (Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile,* Franckfurt und Leipzig, 1684, LMAVB, L-17/2-57, p. 409)
8. Senųjų Trakų piliavietė (A. Kuncevičiaus nuotrauka. Kuncevičius, A., *Lietuvos viduramžių archeologija,* Vilnius, 2005, p. 6)
9. Savaimingai susiklosčiusi kaimo agrarinė struktūra. Žemgulių kaimas, Endriejavo valsčius, Kretingos apskritis. 1. Kaimui priklausančių žemių ribos; 2. atskirų savininkų valdomų žemės plotų ir rėžių ribos; 3. bendros kaimo ir dvaro ganyklos; 4. sodybos; 5. vieno valstiečio (Jono Gedminto) žemės plotai; 6. vieno valstiečio (Prano Kuprelio) žemės plotai (NČDM, 112-Ta)
10. XIV a. pradžios mūras Vilniaus Žemutinėje pilyje (Vailionis, E., *Vilniaus*

Žemutinės pilies valdovų rūmų išorinio kiemo, ties ŠV kampu, 1998 m. archeologinių tyrimų ataskaita, I d., Vilnius, 1999, LIIRS, f. 1, b. 3185, l. 16)

11. Senųjų Trakų pilis – vakarinės gynybinės sienos išorinis plytų kiautas, išmūrytas vendiškuoju (baltiškuoju) plytų rišimo būdu, už jo akmenų užpildo fragmentai. XIV a. pradžia. Senųjų Trakų ir Vilniaus Žemutinės pilies [10] mūrai – seniausi rasti Lietuvoje (2009 m. archeologiniai tyrimai, A. Kuncevičiaus nuotrauka)
12. Nerviūrinė plyta su įrėžtu kryžiumi. Raudonas molis, 20 x 14,3 cm. Vilniaus Žemtinė pilis, XIV–XV a. (Steponavičienė, D., Striška, G., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Vidinio kiemo archeologinių tyrimų 2001/02 m. ataskaita,* Vilnius, 2003, LIIRS, f. 1, b. 4018, p. 204)
13. XIV–XV a. medinio užstatymo liekanos, Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija (E. Ožalas, Vilniaus Žemutinės pilies didžiųjų kunigaikščių rūmų rytų korpuso išorės archeologiniai tyrimai 2002 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), originalas saugomas LDKVR)
14. XIV a. Kernavės medinio gyvenamojo pastato vidaus rekonstrukcija (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
15. Medinis ratas. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. (E. Ožalas, Vilniaus Žemutinės pilies didžiųjų kunigaikščių rūmų rytų korpuso išorės archeologiniai tyrimai 2002 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugomas LDKVR)
16. Kumštinės pirštinės fragmentas. Oda. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV pab. – XV a. (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita,* t. 2, Vilnius, 2004, LIIRS, f. 1, b. 4252, p. 178)
17. Dekoruota adatinė su adatom. Oda, žalvaris. Kernavė, XIII–XIV a. (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
18. Spausto žalvario apgalvio plokštelės Kernavės–Kriveikiškio kapinyno kape, XIII–XIV a. (Vėlius, G., *Kernavės–Kriveikiškio kapinynas, 2002 metų archeologinių tyrinėjimų ataskaita,* Vilnius, 2003, LIIRS, f. 1, b. 4076, p. 85)
19. Naginė. Oda, 29 x 9,5 cm. Kernavė, Lizdeikos kalno gyvenvietė, XIII–XIV a. (D. Vaičiūnienės nuotrauka, VKKRDMR)
20. Pusbatis, rastas Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje. Oda, XIV a. pab. (E. Ožalas, Vilniaus Žemutinės pilies kunigaikščių rūmų pietinio, rytinio ir vakarinio korpusų prieigų archeologiniai tyrimai 2002 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugomas LDKVR)
21. Apyrankė ornamentuotais širdučių formos išplokštintais galais. Vario lydinys. Kernavė, XIII–XIV a. (Vengalis, R., *Kernavės piliakalnio III, vad. Lizdeikos kalnu, gyvenvietės ir jos aplinkos (Širvintų raj.) archeologinių tyrinėjimų 2008 metais ataskaita,* Vilnius, 2010, LIIRS, f. 1, b. 5275, p. 60)
22. Puodelis su suanglėjusiais grūdais. Maišiagalos piliakalnis, XIV a. (LNM)
23. Ližės fragmentai, rasti per archeologinius kasinėjimus Kernavėje. XIV a. pr. (Vaičiūnienė, D., *Kernavės (Širvintų raj.) viršutinio miesto archeologinių tyrinėjimų 2001 metais ataskaita,* Kernavė, 2002, LIIRS, f. 1, b. 3792, p. 100)
24. Vingiuotomis ir horizontaliomis linijomis puošto molinio indo fragmentas. Vilniaus žemutinė pilis, XIV–XV a. (Kurila, L., Rackevičius, G., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso prieigų archeologinių tyrimų 2002 m. ataskaita,* t. 2, Vilnius, 2003, LIIRS, f. 1, b. 4014, p. 224)
25. Ornamentuota beržo tošis, ruošinys namų apyvokos daiktams gaminti. 20 × 6 cm. Kernavės žemutinis miestas, XIII–XIV a. (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
26. Indai – puodai, samtelis. Žiestas molis, medis, puodų skersmuo 12,7, 15, 20,5, 9, 18, 17, 15, 22 cm. Kernavė, Mindaugo sostas, Kernavės žemutinis miestas, XIII–XIV a. (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
27. Peilis medinėmis kriaunomis. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. antra

pusė (E. Ožalas, Vilniaus Žemutinės pilies didžiųjų kunigaikščių rūmų pietinio korpuso prieigų archeologiniai tyrimai 2003 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugomas LDKVR)

28. Puošnaus indo kaklelis. Stiklas, puoštas emaliu. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a. (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita,* t. 2, Vilnius, 2004, LIIRS, f. 1, b. 4252, p. 166)
29. Lošimo kaulelis. Kaulas, pripildytas švino. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. pab. – XV a. (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita,* t. 2, 2004, LIIRS, f. 1, b. 4252, p. 175)
30. Medinė fleita. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. pab. – XV a. pr. (P. Blaževičius, Vilniaus Žemutinės pilies kunigaikščių rūmų rytinio ir šiaurinio korpusų prieigų archeologiniai tyrimai 2006–2008 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugoma LDKVR)
31. Lošimo kaulelis iš briedžio rago. Kernavė, Aukuro kalnas, XIII–XIV a. (D. Vaičiūnienės nuotrauka, VKKRDMR)
32. Šachmatų figūra – žirgas. Ragas. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a. (P. Blaževičius, G. Gendrėnas, D. Steponavičienė, Vilniaus Žemutinės pilies kunigaikščių rūmų II oficinos archeologiniai tyrimai 2003–2005 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugoma LDKVR)
33. XIV–XV a. medinis kamuolys. Skersmuo 7,7 cm. Vilniaus Žemutinė pilis (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita,* t 2, Vilnius, 2004, LIIRS, f. 1, b. 4252, p. 168)
34. XIV–XV a. odinio kamuolio detalės. Vilniaus Žemutinė pilis (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita,* t. 2, Vilnius, 2004, LIIRS, f. 1, b. 4252, p. 182)
35. XIV a. medinis sukutis. Vilniaus Žemutinė pilis (E. Ožalas, E. Montvilaitė, Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų pietinio korpuso išorės ir prieigų archeologiniai tyrimai 2004–2006 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugomas LDKVR)
36. Arimas arkliu, įkinkytu į žagrę. Zarasų apskrities Avilių kaimas, 1916 m. (Nuotrauka iš A. Streikaus kolekcijos. Merkienė, R., *Gyvulių ūkis XVI a. – XX a. pirmojoje pusėje. Etninės patirties ištakos,* Vilnius, 1989)
37. Geležinis norago antgalis. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a. (Steponavičienė, D., Striška, G., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Vidinio kiemo archeologinių tyrimų 2001/02 m. ataskaita,* Vilnius, 2003, LIIRS, f. 1, b. 4018, p. 215)
38. Senųjų žemdirbystės laukų schema (Merkevičius, A., Nemickienė, R., „Senųjų žemdirbystės laukų tyrinėjimai šiaurės vakarų Lietuvoje", *Archaeologia Lituana,* nr. 4, Vilnius, 2003, p. 195)
39. Geležinis kastuvo antgalis. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a. sandūra (Steponavičienė, D., Striška, G., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Vidinio kiemo archeologinių tyrimų 2001/02 m. ataskaita,* Vilnius, 2003, LIIRS, f. 1, b. 4018, p. 216)
40. Dalgio geležtė, ilgis 42 cm. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV–XV a. (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso ir rūmų vidinio kiemo tyrimai 2001 m.,* t. 2, Vilnius, 2002, LIIRS, f. 1, b. 3723, p. 165)
41. Medžio dirbiniai. Kernavė, XIII–XIV a. (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
42. Geležies įrankiai odai apdirbti ir odos dirbiniai: yla, žirklės, iš odos juostelių pinto apavo fragmentas, suvarstytos peilio makštys, trumpaauliai batai, puošti skylutėmis. Kernavės žemutinis miestas, Lizdeikos kalno gyvenvietė, XIII–XIV a. (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)

43. XIII–XIV a. juvelyro dirbtuvės rekonstrukcija (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
44. Tiglis spalvotiesiems metalams lydyti. Keramika su vario, cinko, sidabro, alavo liekanomis paviršiuje. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. (Steponavičienė, D., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Ploto pietryčių kampe 1998 m. tyrimai. Ataskaita,* Vilnius, 1999, LIIRS, f. 1, b. 3189, p. 127)
45. XIV–XV a. žiedų liejimo formelė. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija (G. Rackevičius, Vilniaus Žemutinės pilies didžiųjų kunigaikščių rūmų šiaurinio korpuso prieigų archeologiniai tyrimai 2002 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugoma LDKVR)
46. Žalvarinė matrica apgalvio plokštelėms ar apkalėliams kalti. Kernavė, XIII–XIV a. (Vėlius, G., *Archeologinių tyrinėjimų Kernavėje, menamoje senosios kalvės vietoje, 245 m į šiaurės rytus nuo Lizdeikos kalno piliakalnio (A1471K), 2005 m. ataskaita,* Vilnius, 2006, LIIRS, f. 1, b. 4627, p. 31)
47. Kirvis iš Ažugirių kapinyno. Geležis, XIV a. (E. Svetiko nuotrauka, saugomas Utenos kraštotyros muziejuje)
48. Vėrinys su kaurių kriauklelėmis. Kernavės kapinynas, XIII–XIV a. (G. Vėliaus archeologiniai tyrimai, A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
49. XIII a. vėrinys su lelijų formos kabučiais, atgabentas iš Kijevo Rusios. Sidabras, 22 × 9 cm. Rastas XV a. pr. kape Kernavės senosios bažnyčios kapinyne (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
50. Geležinis zoomorfinis kabutis su žirgelių galvomis, atgabentas iš pavolgio (Kostromos, Kinešmos) arba Naugardo. Kernavė, Lizdeikos kalnas, XIII a. antra pusė – XIV a. pirma pusė (Vengalis, R., *Kernavės piliakalnio III, vad. Lizdeikos kalnu, gyvenvietės ir jos aplinkos (Širvintų raj.) archeologinių tyrinėjimų 2008 metais ataskaita,* Vilnius, 2010, LIIRS, f. 1, b. 5275, p. 62)
51. Plomba su gotiška B raide. Aversas ir reversas (su „ausytėmis" plomboms tvirtinti). Alavo ir švino lydinys. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a. (Steponavičienė, D., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Ploto pietryčių kampe 1998 m. tyrimai. Ataskaita,* Vilnius, 1999, LIIRS, f. 1, b. 3189, p. 129)
52. Klaipėda. Johanno Ulricho Krauso graviūra, 1684 m. (Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile,* Franckfurt und Leipzig, 1684, LMA-VB, L-17/2-57, p. 420)
53. XIII a. – XIV a. pirmos pusės pusapskritės lazdelės formos sidabro lydiniai iš Vilniaus lobio, rasto Ribiškėse 1930 m. (LNM)
54. XIV a. pabaigos tribriaunis sidabro lydinys. Svoris 174,34 g, 11,6 × 1,9 × 2 cm. Iš Mitkiškių (Elektrėnų savivaldybė) lobio, rasto 1933 m. (LNM)
55. Tribriaunio sidabro lydinio pusė *(poltina),* 1399 metai. Svoris 93,5 g, 6,32 × 1,5 × 1,67 cm. Iš Vilniaus Žemutinės pilies lobio, rasto 2002 m. (G. Rackevičiaus archeologiniai tyrimai, K. Stoškaus nuotrauka, LNM)
56. Rygos pilis ir apylinkės. Graviūra, XVI a. pabaigos Rygos plano iš Georgo Brauno atlaso fragmentas (*Vrbivm praecipvarvm totivs mvndi liber tertivs,* Coloniae Agrippinae, 1616, LIIB, 910)
57. Kalavijuočių ordino magistro 1226 m. antspaudas. Litografija, XIX a. (Peter Otto von Goetze, *Albert Suerbeer. Erzbischof von Preussen, Livland und Ehstland,* St. Petersburg, 1854)
58. Bulės – reljefinio antspaudo (dažniausiai švininio), tvirtinamo prie popiežiaus kanceliarijos išleistų raštų, – pavadinimas prigijo ir patiems apaštaliniams laiškams. Popiežiaus Urbono V (1362–1370) bulė. Aversas, reversas, skersmuo 4 cm (http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Bulle_pape_Urbain_V.jpg, žiūrėta 2012 01 19)
59. Šventosios Romos imperijos karūna, XII a. (Zujienė, G., *Insignijos ir ceremonialas Lietuvos viešajame gyvenime (XIII–XVIII a.),* Vilnius, 2008)
60. Imperatorius Karolis IV (kairėje) ir jo įpėdinis Vaclovas I (dešinėje) klū-

po prie Dievo Motinos su Kūdikėliu. Prahos arkivyskupo Jono Očkos voto fragmentas, drobė, tempera. Meistras Teoderikas Prahiškis, apie 1370 m. (Čekijos nacionalinė galerija, Praha, http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Meister_Theoderich_von_Prag_%28Umkreis%29_001.jpg, žiūrėta 2012 01 19)

61. Popiežiaus Jono XXII (1316–1334) sidabrinis grašis, aversas (http://fr.wikipedia.org/wiki/Fichier:Gros_de_Jean_XXII_frapp%C3%A9_%C3%A0_Sorgues.jpg, žiūrėta 2012 01 19)
62. Karaliaučius. Johanno Ulricho Krauso graviūra, 1684 m. (Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile*, Franckfurt und Leipzig, 1684, LMAVB, L-17/2-57, p. 391)
63. Liudviko I Didžiojo herbas, susidedantis iš Arpadų, Anžu dinastijų ir Lenkijos Karalystės, Dalmatijos, Vengrijos Karalystės herbų (http://en.wikipedia.org/wiki/File:Blason_Louis_Ier_de_Hongrie.svg, žiūrėta 2012 01 19)
64. Švenčiausiosios Trejybės cerkvė Pskovo kremliuje, būdingo bizantinio plano stačiatikių šventovė, kurioje krikštytas ir kunigaikštis Daumantas – šv. Timotiejus. XIII a. vid. – XVII a. (Tarptautinis kultūros centras *(ООО „Международный культурный центр")*, Sankt Peterburgas)
65. Aukso ordos valdovo Džanibeko (1342–1357) varinė moneta – pulas, kaldintas 1350–1351 m. Naujojo Sarajaus kalykloje. Aversas, reversas, skersmuo 1,82 cm, svoris 1,845 g. Tai pirmoji XIV a. Aukso ordos moneta, rasta dabartinėje Lietuvoje, Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso ir rūmų vidinio kiemo tyrimai 2001 m.*, t. 2, Vilnius, 2002, LIIRS, f. 1, b. 3723, p. 143)
66. Vaidilos, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos svainio, antspaudas prie 1380 m. gegužės 31 d. Dovydiškių sutarties. XX a. ketvirto dešimtmečio nuotrauka (GStA PK, XX. HA Hist. StA Königsberg, Urkunden, Schiebl. 52, Nr. 4)
67. Metalinis pentinas. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a. (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso ir rūmų vidinio kiemo tyrimai 2001 m.*, t. 2, Vilnius, 2002, LIIRS, f. 1, b. 3723, p. 162)
68. Metalinio pentino žvaigždutė. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a. (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso ir rūmų vidinio kiemo tyrimai 2001 m.*, t. 2, Vilnius, 2002, LIIRS, f. 1, b. 3723, p. 162)
69. Kernavės piliakalniai ir gyvenvietė. R. Sidrio ir A. Luchtano rekonstrukcija
70. Auksinis žiedas su meistro ženklu, inicialu vidinėje pusėje, ir augaliniais motyvais. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a. (Kurila, L., Rackevičius, G., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso prieigų archeologinių tyrimų 2002 m. ataskaita*, t. 2, Vilnius, 2003, LIIRS, f. 1, b. 4014, p. 260)
71. Pakabinama cilindrinė geležies spyna. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a. pab. – XV a. (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita*, t. 2, Vilnius, 2004, LIIRS, f. 1, b. 4252, p. 146)
72. Prie diržo segama piniginė su sagtimi. Vilniaus Žemutinė pilis, XIV a. pab. (E. Ožalas, E. Montvilaitė, A. Žvirblys, Vilniaus Žemutinės pilies didžiųjų kunigaikščių rūmų pietinio korpuso prieigų archeologiniai tyrimai 2004–2006 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugoma LDKVR)
73. Sidabro segė iš Stakliškių lobio, XIII–XIV a. (LNM)
74. Kernavės „Perkūnas" (žvakidės fragmentas). Žemutinė Saksonija, XIII a. (K. Stoškaus nuotrauka, LNM)

75. Lietuvos karaliaus Mindaugo dokumentas, kuriuo Livonijos ordinui už karinę pagalbą dovanojamos Dainavos, Skalvos ir Žemaitijos žemės. Pergamentas, 1259 m., XX a. pr. nuotrauka (Kętrzyński, W., „O dokumentach Mendoga, króla litewskiego zm. 1263", *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny.* ser. 2, t. 25, Kraków, 1907)
76. Keturiolikos pranciškonų kankinystė Vilniuje. Nežinomas XVIII a. dailininkas. Drobė, aliejus, 100 x 220 cm (LDM, T-937)
77. Piligrimo ženklelis iš Vokietijos žemių. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a. antra pusė – XV a. pr. (G. Rackevičius, Vilniaus Žemutinės pilies didžiųjų kunigaikščių rūmų šiaurinio korpuso prieigų archeologiniai tyrimai 2002 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugomas LDKVR)
78. Geležinis stilius rašyti vaško lentelėje. Kernavė, Aukuro kalnas, XIII–XIV a. (D. Vaičiūnienės nuotrauka, VKKRDMR)
79. Kryželis. Sidabruotas žalvaris, aukštis 2,7 cm. Kernavė, Pilies kalnas, XIII–XIV a. (D. Vaičiūnienės nuotrauka, VKKRDMR)
80. Medininkų pilis, pirmųjų mūro pilių pavyzdys, atspindintis teritorinę valstybės organizaciją ir didžiojo kunigaikščio valdžią (A. Kuncevičiaus nuotrauka)
81. Valdovas karvedys su kariauna – legendinis danų karalius Arngrimas mūšyje. Graviūra, XVI a. (Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentionalibus,* Romae, 1555, http://ookaboo.com/o/pictures/noindex/picture.original/12860396/Arngrim_and_his_men_attacking_king_Theng, žiūrėta 2012 01 19)
82. Lietuvos karaliaus Mindaugo dokumentas, kuriuo Livonijos ordinui dovanojama Sėlos žemė. Pergamentas, 1255 m., XX a. pr. nuotrauka (Kętrzyński, W., „O dokumentach Mendoga, króla litewskiego zm. 1263", *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny.* ser. 2, t. 25, Kraków, 1907)
83. Vilniaus pilys. Graviūra, XVI a. pabaigos Vilniaus plano iš Georgo Brauno atlaso fragmentas (*Vrbivm praecipvarvm totivs mvndi liber tertivs,* Coloniae Agrippinae, 1616, LIIB, 910)
84. Žalvarinė žiedinė segė su gotiškais rašmenimis – legendoje tyrinėtojai perskaito AWE MARIA. Kuršų kaimas, XIV a. pab. – XV a. pr. (E. Svetiko nuotrauka, Žemaičių muziejus „Alka")
85. Žiedas su gotiška M raide. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV a. antra pusė – XV a. pr. (G. Rackevičius, Vilniaus Žemutinės pilies didžiųjų kunigaikščių rūmų šiaurinio korpuso prieigų archeologiniai tyrimai 2002 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugomas LDKVR)
86. Gedimino giminė (genealoginė lentelė)
87. Vieno iš Algirdo sūnų – Lengvenio – 1385 m. antspaudas. Kajetano Kielisińskio litografija, 1841 m. (originalas žalio vaško)
88. XVII a. Šv. Mikalojaus bažnyčia Varkoje (Lenkijoje), kur perlaidota lietuvių kunigaikštytė Danutė Ona Kęstutaitė (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Warka_02.JPG&filetimestamp=20090128160122, žiūrėta 2012 01 19)
89. Dinastinės santuokos 1254–1386 m. (lentelė)
90. Bakota Podolėje, dabartinėje Ukrainoje. XIII a. stačiatikių vienuolyno celės uoloje (http://www.tovtry.km.ua/foto/istor/kp/kp003-06.jpg, žiūrėta 2012 01 19)
91. Naujos dinastinės šakos formavimasis ir riterių savivoka: Aleksandro Karijotaičio 1375 m. antspaudas. Kajetano Kielisińskio litografija, 1841 m. (originalas raudono vaško)
92. Karijotaičių palikimas – Červonohradas, dabartinė Ukraina. XVII a. pilies griuvėsiai (http://horoshiyblog.livejournal.com/195880.html, žiūrėta 2012 01 19)
93. Dinastinio herbo plitimas: Kaributo Algirdaičio 1385 m. antspaudas su raiteliu. Kajetano Kielisińskio li-

tografija, 1841 m. (originalas žalio vaško)

94. Sidabrinis Kaributo Dmitrijaus Algirdaičio denaras. Severų Naugardas, 1380–1393 metai. Skersmuo 1,51 cm, aversas, reversas. Rastas Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje (E. Ožalo 2002 m. tyrimai, K. Stoškaus nuotrauka, LNM)
95. Algirdaičiai (genealoginė lentelė)
96. Kęstutaičiai (genealoginė lentelė)
97. Karolio IV (1346–1378) Prahos grašis. Sidabras, skersmuo 2,85 cm, aversas, reversas. Iš Šiaulių kaime (Širvintų r.) 1981 m. rasto lobio (K. Stoškaus nuotrauka, LNM)
98. Geležiniai lanko strėlių antgaliai. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a. (Ožalas, E., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Pietinio korpuso prieigų 2003 m. archeologinių tyrimų ataskaita,* t. 2, Vilnius, 2004, LIIRS, f. 1, b. 4252, p. 139–140)
99. Bombardos sviedinys, granitas. Po 1381–1382 m., kai bombardas pirmą kartą panaudojo Vokiečių ordino ir LDK kariuomenės. Vilniaus Žemutinė pilis (Kurila, L., Rackevičius, G., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Šiaurinio korpuso prieigų archeologinių tyrimų 2002 m. ataskaita,* t. 2, Vilnius, 2003, LIIRS, f. 1, b. 4014, p. 160)
100. Viduramžių karinė technika – akmenų svaidomoji mašina. Graviūra (Черкас, Б., *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів,* Київ, 2011, p. 17)
101. Geležiniai arbaleto strėlių įtveriamieji antgaliai. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija, XIV–XV a. (Steponavičienė, D., Striška, G., *Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Vidinio kiemo archeologinių tyrimų 2001/02 m. ataskaita,* Vilnius, 2003, LIIRS, f. 1, b. 4018, p. 219)
102. Mindaugo giminė (genealoginė lentelė)
103. Rygos vyskupo Mikalojaus 1237 m. antspaudas. Litografija, XIX a. (Peter Otto von Goetze, *Albert Suerbeer. Erzbischof von Preussen, Livland und Ehstland,* St. Petersburg, 1854)
104. Lietuvos karalystė XIII a. viduryje (žemėlapis)
105. Popiežiaus Inocento IV 1251 m. bulių Lietuvos didžiajam kunigaikščiui Mindaugui nuorašas iš Vatikano slaptojo archyvo *(Archivio segreto Vaticano)*
106. Rygos arkivyskupo Alberto Sverberio 1254 m. antspaudas. Litografija, XIX a. (Peter Otto von Goetze, *Albert Suerbeer. Erzbischof von Preussen, Livland und Ehstland,* St. Petersburg, 1854)
107. Lietuvos karaliui Mindaugui priskiriamas antspaudas prie 1255 m. Sėlos dovanojimo Livonijos ordinui akto. XX a. pr. nuotrauka (Kętrzyński, W., „O dokumentach Mendoga, króla litewskiego zm. 1263", *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny.* ser. 2, t. 25, Kraków, 1907)
108a. Šv. Daumanto Timotiejaus kalavijas makštyse, XIII a. antra pusė. Plienas, sidabras, auksas, brangakmeniai. Šiuo šventojo globėjo kalaviju būdavo inauguruojami Pskovo kunigaikščiai. (L. Baranovo, A. Bogačiovo, I. Korovino, D. Žukovo rekonstrukcija, Tarptautinis kultūros centras *(ООО „Международный культурный центр")*, Sankt Peterburgas)
108b. Šv. Daumanto Timotiejaus kalavijas
109. Kameneco pilies bokštas (1271–1289). Didėjant stiprėjančios Lietuvos grėsmei, Voluinės kunigaikštis Vladimiras į šiaurę nuo Bresto pastatydino Kameneco pilį (http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Tower_of_Kamyanets.jpg, žiūrėta 2012 01 19)
110. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XIV a. (žemėlapis)
111. Pskovo kremlius, VIII–XVII amžius. Daumanto siena, už jos – Švenčiausiosios Trejybės cerkvės kupolai (Tarptautinis kultūros centas *(ООО „Международный культурный центр")*, Sankt Peterburgas)
112. Bronzinės Plocko katedros durys, XII a. vidurys. Manoma, kad po 1262 m. lietuvių antpuolio Mazovijoje jos atsidūrė Šv. Sofijos sobore Naugarde; ten vadinamos Sigtiūnos

durimis *(Сигтунские врата)* (*Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku*, Warszawa, 1971)

113. Vokiečių ordinas Prūsijoje XIV a. antroje pusėje (žemėlapis)
114. Livonijos ordinas XIV a. antroje pusėje (žemėlapis)
115. Marienburgas, Vokiečių ordino didžiojo magistro rezidencija. Johanno Ulricho Krauso graviūra, 1684 m. (Christoph Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen oder Preussischer Historien zwey Theile*, Franckfurt und Leipzig, 1684, LMAVB, L-17/2-57, p. 405)
116. Vinriko iš Kniprodės (1351–1382) šilingas, apie 1380–1382 metus. Sidabras, skersmuo 2,15 cm, aversas, reversas. Rastas Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje 2004 m. (E. Ožalo archeologiniai tyrimai, K. Stoškaus nuotrauka, LNM)

117a. Didžiojo komtūro Kunono iš Lybenšteino, Vinriko iš Kniprodės įpėdinio, antkapis Noimarko (dabar Liubavos Nove Miastas, Lenkija) bažnyčioje. Bronza, XV a. pirmas dešimtmetis. Meistras Petras Malborkietis, fundatorius – didysis magistras Konradas iš Jungingeno (http://powiat-nowomiejski.pl/images/stories/01galeria/kuno_von_liebenstein/kuno2.jpg, žiūrėta 2012 01 19)

117b. Didžiojo komtūro Kunono iš Lybensteino antkapis Noimarko bažnyčioje. XX a. pr. piešinys (*Zeitschrift für historische Waffenkunde*, Vol. 2. Verein für Historische Waffenkunde, 1902, S. 101, http://effigiesandbrasses.com/monuments/kuno_von_libensteyn/image/4146/original/, žiūrėta 2012 01 19)

118. Reizų dalyvių atminimo ženklai Karaliaučiaus katedroje. XX a. pr. nuotrauka (APO, Urząd Konserwatora Zabytków Sztuki i Historii Prowincji Prus Wschodnich, sygn. 367/971 – 972)
119. Kabutis iš vokiškos monetos – Paderborno vyskupo Simono I (1247–1277) denaro. Monetos apačioje matyti buvus priklijuotą kilpelę. Kernavė, Lizdeikos kalnas (Vengalis, R., *Archeologiniai tyrinėjimai Kernavės piliakalnio III, vad. „Lizdeikos kalnu" papėdės gyvenvietėje (A1471 K2P) ir jos aplinkoje (Širvintų raj.) 2006 metais. Ataskaita*, Vilnius, 2006, LIIRS, f. 1, b. 5150, p. 87)
120. XIII–XIV amžiaus Brandenburgo pilies griuvėsiai. Čia rezidavo Brandenburgo komtūrai – vieni aktyviausių reizų karo dalyvių. Dabar Ušakovas, Rusija (http://www.geolocation.ws/v/P/37624239/---/en, žiūrėta 2012 01 19)
121. Lokio iltis su išgręžta skylute pakabinti. Kaulas, ilgis 5 cm. Kernavė, Lizdeikos kalnas, XIV a. (Vengalis, R., *Archeologiniai tyrinėjimai Kernavės piliakalnio III, vad. „Lizdeikos kalnu" papėdės gyvenvietėje (A1471 K2P) ir jos aplinkoje (Širvintų raj.) 2006 metais. Ataskaita*, Vilnius, 2006, LIIRS, f. 1, b. 5150, p. 79)
122. Amuletas su lokio nagu. Bronza, nagas, ilgis 4 cm. Kernavės žemutinis miestas, XIII–XIV a. (D. Vaičiūnienės nuotrauka, VKKRDMR)
123. Trys Vilniaus šventieji kankiniai – Antanas, Jonas, Eustatijas. Ikona, apie 1980 m., Vilniaus Šventosios Dvasios cerkvė (K. Driskiaus nuotrauka)

124a. Metropolito Fotijo (1408–1431) didysis sakas. Atlasas (XV a. pr.), siuvinėjimas (1414–1417), Bizantija (V. Seriogino nuotrauka, 2000 m., Valstybinis istorijos ir kultūros muziejus draustinis „Maskvos Kremlius" *(Государственный историко-культурный музей-заповедник «Московский Кремль»)*, 13046 oxp Тк-4)

124b. Metropolito Fotijo didysis sakas. Fragmentas – siuvinėti trijų Vilniaus kankinių šv. Antano, Jono ir Eustatijo atvaizdai. (V. Blagovo nuotrauka, 2006 m., Valstybinis istorijos ir kultūros muziejus draustinis „Maskvos Kremlius" *(Государственный историко-культурный музей-заповедник «Московский Кремль»)*, 13046 oxp Тк-4)

125. Enkolpionas su Nukryžiuotuoju. Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų

teritorija, XIII a. paskutinis ketvirtis – XIV a. (E. Ožalas, E. Montvilaitė, A. Žvirblys, Vilniaus Žemutinės pilies didžiųjų kunigaikščių rūmų pietinio korpuso prieigų archeologiniai tyrimai 2004–2006 m., V. Abramausko nuotrauka (PTC), saugomas LDKVR)

126. Kryželis su Nukryžiuotuoju, vėrinio fragmentas. Auksuotas sidabras. Kernavės kapinynas, XIV a. (A. Baltėno nuotrauka, VKKRDMR)
127. 1380 m. gegužės 31 d. Dovydiškių sutartis. Pergamentas (Nuotrauka iš LDKVR kolekcijos. GStA PK, XX. HA Hist. StA Königsberg, Urkunden, Schiebl. 52, Nr. 4)
128. Skirgailos, Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos brolio, antspaudas prie 1382 m. spalio 31 d. Dubysos sutarties (GStA PK, XX. HA Hist. StA Königsberg, Urkunden, Schiebl. 52, Nr. 5)
129. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Jogailos antspaudas prie 1382 m. spalio 31 d. Dubysos sutarties (GStA PK, XX. HA Hist. StA Königsberg, Urkunden, Schiebl. 52, Nr. 5)
130. 1382 m. spalio 31 d. Dubysos sutartis. Pergamentas (GStA PK, XX. HA Hist. StA Königsberg, Urkunden, Schiebl. 52, Nr. 5)
131. Karalienės Jadvygos didysis antspaudas. XIX a. litografija (http://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=Plik:Jadwiga_Andegawe%C5%84ska_seal_1386.PNG&filetimestamp=20080113182444, žiūrėta 2012 01 19)
132. Tauta išvysta savo valdovą: Jogailos denaras (apie 1399 m.) su atvaizdu. Sidabras, skersmuo 1,55 cm, averse valdovo galva, reverse liūtas. Rastas Vilniaus Žemutinės pilies valdovų rūmų teritorijoje 2002 m. (G. Rackevičiaus tyrimai, K. Stoškaus nuotrauka, LNM)
133. Kovojantys lietuviai. Vokiečių ordino pilies Marienverderyje (dabar Kvidzynas, Lenkija) kolonos kapitelis, XIV a. pirma pusė (M. Videiko nuotrauka)